

**MUZEUL BANATULUI MONTAN
REȘIȚA**

**BANATICA
24**

II

2014

TOPONIMIA MAGHIARĂ DIN COMITATUL CARAȘ (SECOLELE XIII–XV)

Zoltán Iusztin*

Cuvinte cheie: toponimie, comitat, instituții medievale, documente, izvoare istorice

Keywords: toponymy, county, medieval institutions, acts, historical sources

Introducere

Toponimia face parte din rândul izvoarelor istorice care creează o punte de legătură directă între contemporanitate și perioadele mai timpurii ale umanității. Acest fapt este posibil atât prin mijlocirea tradiției orale, cât mai ales prin intermediul documentelor. Cele din urmă adevăresc existența unei evoluții a numelor de locuri, spre deosebire de moștenirea prin viu grai, care poate trunchia sau omite întreg acest proces. Desigur, acest lucru se datorează cadrului etnic și implicit lingvistic, care poate fi diferit de la o epocă la alta, pe un anumit teritoriu. Prin urmare este necesară cercetarea critică a denumirilor de locuri, pentru a se observa etapele metamorfozării lor, dar mai ales pentru a readuce în actualitate frânturi ale unor timpuri trecute.

În ceea ce privește literatura românească de specialitate, toponimia a constituit o temă de cercetare abordată îndeosebi de către dialectologi și lingviști. Unul dintre motivele lesne de înțeles rezidă în însăși natura domeniului literar, care are în atenție studierea și cercetarea evoluției limbilor. Articolele și lucrările dialectologilor și lingviștilor constituie un real interes, prin prisma metodelor de cercetare, atât pentru publicul larg, cât și pentru specialiști.¹ Fără

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, e-mail: iusztin.z@gmail.com.

¹ Noul Atlas lingvistic român pe regiuni Banat, coord. P. Neiescu (Cluj-Napoca, 1980); Mihai N. Radan, *Graiurile carașovene azi. Fonetica și fonologia* (Timișoara, 2000); I. A. Candrea, O. Densușianu, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine* (București, 2003); I. Pătruț, *Studii de onomastică românească* (Cluj Napoca, 2005); Victor V. Vizauer, *Homo locum ornet... O introducere în antropotoponimia din Transilvania secolelor XII–XIV* (Cluj-Napoca, 2012); I. Hoffman, *Korai Magyar Helynévszótár 1000–1350* (Debrecen, 2005); A. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române* (București, 2001); S. Goicu, *Termeni creștini în onomastica românească* (Timișoara, 1999), 145; V. Ioniță, *Nume de locuri din Banat* (Timișoara, 1982), 21–25; E. Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie* (București, 1970); M. Tomić, *Srpsko-Rumunski*

a intenționa să relativizăm rezultatele științifice ale acestora și fără a dori să reprobăm metodele de cercetare proprii lingvisticii și dialectologiei, considerăm că studierea toponimiei necesită îndeosebi aportul istoriei și al istoricilor.

În rândul acestora din urmă remarcăm un interes pentru studiul denumirilor de locuri începând cu Pesty Frigyes, care aduce o contribuție importantă în urma monografiei dedicate așezărilor din comitatul Caraș-Severin.² O abordare similară întâlnim la Csánki Dezső, în volumele despre geografia istorică a regatului maghiar.³ Completări ulterioare, legate de etimologia toponimiei au fost aduse de Györffy György.⁴ Cea mai recentă lucrare despre așezările bănățene este cea a istoricului Ioan Hațegan, care reprezintă rezultatele unei cercetări întinse de-a lungul a patru decenii.⁵

Pentru realizarea studiului de față am inventariat doar numele de așezări menționate de izvoare în secolele XIII–XV și analizate de Pesty Frigyes în monografia dedicată comitatului Caraș. Desigur, ne-am rezumat doar la toponimele cuprinse în comitatul medieval și nu în comitatul Caraș-Severin din secolul al XIX-lea. Însă, spre deosebire de celebrul istoric, nu am dorit să realizăm o prezentare a așezărilor din comitat, ci ne-am focalizat atenția asupra analizării numelor acestora. Prezentarea etimologiei toponimelor a fost țelul nostru principal, pentru identificarea celor mai timpurii localități. Datorită complexității unui asemenea studiu am ales ca în articolul de față să prezentăm doar toponimele de origine maghiară sau cele maghiarizate. Astfel, din numărul total de nume de locuri din comitatul Caraș, care se apropie de 380, nu vom aduce în discuție cele de origine slavă, românească sau latină.

Întinderea teritorială

Analiza toponimiei unei întregi provincii necesită o lucrare laborioasă și cuprinzătoare, astfel că pentru a ne încadra în limitele unui studiu de dimensiuni mai reduse am ales acea porțiune a Banatului medieval⁶ pe care se întindea

Rečniki, vol. I–III (Temišvar, 1998–1999) (SRR); M. Tomić, *Dicționar român-sârb* (București, 2005); L. Benkő, *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára*, vol. I–III (Budapest, 1967–1976) (MTESZ); *Magyar Értelmező Kéziszótár* (Budapest, 2003), 404 (MÉK); *Dicționarul explicativ al limbii române* (București, 2009) (DEX); M. Ciubotaru, *Cercetări Onomastice. Metode și Etimologie* (Iași, 2013); *Antroponimia în Transilvania medievală (secolele XI–XIV). Evaluare statistică, evoluție, semnificații*, coord. Șerban Turcuș, vol. I (Cluj-Napoca, 2011).

² Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. II/1–2 (Budapest, 1884).

³ Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. I–V (Budapest, 1890–1913), (ediție digitală CD-ROM, 2002).

⁴ Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, vol. III (Budapest, 1987).

⁵ Ioan Hațegan, *Dicționar istoric al așezărilor din Banat: sec. XI–XX. Atestări documentare și cartografice* (Timișoara, 2013), 5.

⁶ Zoltán Iusztin, *Instituții politico-administrative în Banat, în secolele XIV–XV* (Teză de doctorat: Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca, 2012), 17–18.

comitatul Caraș. În ceea ce privește organizarea administrativă a provinciei în timpul regatului maghiar considerăm că au existat mai multe etape de schimbări și evoluții teritoriale. Asemeni celorlalte instituții administrative și în cazul Banatului a existat o adevărată fluctuație a hotarelor comitatelor de la cucerirea arpadiană până la dezastrul de la Mohács, motiv pentru care socotim că, inițial, Carașul, constituit pe fondul fragmentării teritoriului cârmuit de căpetenia Cenad, a cuprins o suprafață mai mare, hotarele sale estice apropiindu-se de gura de vărsare a Cernei.⁷

Din punct de vedere geografic, comitatul se situa între râul Bârzava, Munții Banatului în partea de est și nord, mlaștinile Maxondei în vest și Dunărea la sud. În interiorul său se regăseau câmpiile Bârzavei și Nerei, sudul dealurilor Banatului (dealurile Dognecei, Oraviței și depresiunea omonimă), lunca Dunării din sectorul Bantska Palanka-Liubcova, Munții Dognecei, Culoarul Reșiței, în special depresiunea omonimă, până la izvoarele Bârzavei, și porțiunea vestică a Munților Locvei. Hotarul său cu Munții Almăjului era reprezentat de culoarul Liubcova-Șopotu Nou.⁸

Vizavi de aceste transformări teritoriale suntem nevoiți să includem în studiul nostru toate toponimele care au fost localizate în Caraș, de la apariția sa și până la finele veacului al XV-lea. Fără îndoială acele nume de locuri atestate mai timpuriu sunt mai relevante, chiar dacă ulterior au fost încadrate în alte unități administrative.

Toponimie, Oiconimie și Oronimie

În ordine alfabetică, primul toponim analizat este *Agyagos*. Așezarea este menționată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea sub forma *Agagios*.⁹ Ulterior va cunoaște un stadiu avansat de dezvoltare, astfel că începând din anul 1471 se număra printre târgurile comitatului.¹⁰ Denumirea sa provine de la radicalul *agyag*/lut sau material argilos, utilizat de olari pentru fabricarea ceramicii.¹¹ În afara Carașului, toponimul era întâlnit în comitatele Baranya¹², Sáros, Zemplén, Veszprém, Fejér, Tolna și Sopron.¹³ Astăzi, acesta s-a păstrat într-o variantă slavizată, integrată în limba română în forma *Agadici*.

⁷ Z. Iusztin, "Pătrunderea stăpânirii maghiare în Banat. Contribuții la apariția insituițiilor de tip occidental", *Banatica* 21 (2011): 29–32.

⁸ *Geografia României*, vol. III, ed. Dimitrie Oancea, Valeriu Velcea, Nicolae Caloianu (București, 1978), 392–395, 398, 403; vol. IV, ed. Lucian Badea, Dragoș Buga, Grațian Cioflică (București, 1992), 157, 86–90.

⁹ Hațegan, *Dicționar istoric*, 13.

¹⁰ Pesty, *Krassó* III, 428.

¹¹ MÉK, 10; <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=a&qsearch=&qdetail=126>.

¹² Hoffman, *Korai Magyar Helynévztár*, 29.

¹³ Csánki, *Magyarország I–III*, Sárosvármegye, Zemplénmegye, Veszprémmármegye, Fejérvármegye, Tolnavármegye, Sopronvármegye, s.v. Hélységei: *Agyagos*.

Semne de întrebare ridică oiconimul *Akasztó*, al cărui echivalent în limba română este agățătoare/spânzurătoare.¹⁴ Denumiri similare sunt atestate în comitatele Cluj și Fejér¹⁵, însă nu știm dacă acestea provin din antroponimie. De asemenea, nu există dovezi care să certifice legătura lor cu locuri de executare a pedepsei capitale, iar varianta *Farkasakastó*, atestată încă din veacul al XII-lea, oferă puține informații.¹⁶

Pe teritoriul bazinului carpatic au existat câteva sate numite *Álcs* sau *Ács*.¹⁷ Cel din urmă este un substantiv comun, care în traducere înseamnă dulgher.¹⁸ De fapt, în maghiara timpurie se mai regăsea forma *álcs*, dispărută între timp.¹⁹ Prima mențiune a așezării datează din anul 1421²⁰, iar șase ani mai târziu documentele o localizează în apropierea de Bârzava, împreună cu satele *Zenthgewrgh* și *Kerepchei*.²¹ În preajma ocupației otomane este întâlnită forma *Achy*, pe care Pesty Frigyes a identificat-o în comitatele Bihor și Solnoc, în varianta *Alchy*.²² Totuși, frecvența sa era mai mare, după cum lasă să se înțeleagă prezența sa în alte patru comitate.²³ Caracteristica principală a unei asemenea denumiri privește activitățile meșteșugărești.

Districtul Almăj s-a numărat în rândul celor opt districte românești privilegiate, menționate de celebra diplomă emisă de Ladislau Postumul.²⁴ Despre istoria sa timpurie izvoarele documentare nu ne furnizează prea multe informații. Districtul este menționat începând cu secolul al XV-lea²⁵, însă toponimul este anterior acestei perioade. La data de 20 ianuarie 1307, Vicențiu, arhiepiscopul de Calocsa menționa că Ladislau Kan, infidelul voievod al Transilvaniei, ocupase posesiunea bisericii, numită *Halmas*²⁶, domeniu localizat în comitatul Caraș.²⁷ După alte opinii forma *Almas* nu reprezintă o variantă a toponimului.²⁸

¹⁴ Szász Lörinz, *Magyar-Román kéziszótár* (Budapest, 2001), 8.

¹⁵ Csánki, *Magyarország* III, IV, Fejérvármegye, Kolozsvármegye, s.v. Hélységei: Akasztó; Kis-Akasztó, Nagy-Akasztó.

¹⁶ Hoffman, *Korai Magyar Helynévszótár*, 30.

¹⁷ Csánki, *Magyarország* II–IV, Bácsvármegye, Komáromvármegye, s.v. Hélységei: Álcs.

¹⁸ Szász, *Magyar-Román*, 2.

¹⁹ <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=a&qsearch=&qdetail=43>.

²⁰ Pesty, *Krassó* III, 296.

²¹ Pesty, *Krassó* III, 311.

²² Pesty, *Krassó* II/1, 5–6.

²³ Csánki, *Magyarország* I–IV, Hevesmegye, Bácsvármegye, Somogyvármegye, Veszprémvármegye, s.v. Hélységei: *Alchy*.

²⁴ Pesty F., *A Szörény hajdani oláh kerületek* (Budapest, 1876), 73.

²⁵ *Ibid.*, 12.

²⁶ Magyar Országos Levéltár, Budapest, Diplomatikai Fenyképgy, 277259 (DF).

²⁷ Kristó Gyula, *Ardealul timpuriu (895–1324)* (Szeged, 2004), 365; Györffy, *Az Árpád-kori*, 47–48, 58; Felix Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza* (Temesvár, 1915), 47–48, 58.

²⁸ Csánki, *Magyarország* II, Krassóvármegye, s.v. Hélységei: *Almas*.

Pesty Frigyes sugera că primul denumea un sat, a cărei unică mențiune provenea din actul de condamnare a răufăcătorilor din Caraș, emis de adunarea comitatensă din anul 1370.²⁹ Cert este că documentul de la începutul veacului al XIV-lea nu furnizează informații despre apartenența administrativă a posesiunii, localizarea sa fiind făcută pe baza unor documente ulterioare, care atestă prezența voievodului infidel *iuxta Naragh* (Nera) și existența unor semne de hotar, ridicate de arhiepiscopia de Caloccea.³⁰ De fapt, domeniul *Halmas* nu a fost identificat niciodată în comitatul Caraș, ci în Timiș³¹, însă este neîndoielnic că s-a aflat în depresiunea Almăjului, în apropierea râului Nera.

Necesară rămâne însă clarificarea presupunerii potrivit căreia oiconimul *Almas*, amintit de documentul scaunului cărășan este identic cu posesiunea și așezarea a cărei denumire a fost transferată districtului românesc. Cu toate că, la prima vedere, între cele două toponime nu pare a exista vreo diferență, din punct de vedere lingvistic avem de-a face cu două cuvinte distincte. *Almas* provine de la substantivul *alma*/măr, care în osmană este pronunțat *elma*³², în timp ce *halom*/dâmb, de origine slavă³³, este rădăcina oiconimului *Halmas*.³⁴ Despre cel din urmă Pesty Frigyes afirma că a avut o înrâurire asupra denumirii districtului românesc, iar urmele sale s-ar fi păstrat în toponimia locului. Exemplul este reprezentat de valea Almașului.³⁵ Dacă prima ipoteză este justificată documentar, cea de-a doua ridică semne de întrebare, prin prisma asimilării sale în limba română. În ceea ce privește documentul din anul 1370, nu putem nega existența așezării *Almas* din comitatul Caraș și nici confundarea sa cu toponimul *Halmas*.

Între așezările despre a căror cunoștință avem doar pe baza antroponimiei se numără *Arusnuk* sau *Horosnoki*.³⁶ Din aceste motive localizarea sa rămâne incertă, îndeosebi că nici denumirea sa nu oferă prea multe informații. Rădăcina toponimului provine de la substantivul *arók*/șanț, considerat a fi de origine turcică. Mai mult, acest cuvânt ar avea forme asemănătoare în rândul limbilor din această familie. În vocabularul unguresc substantivul turc *arîq* a fost încetățenit în forma *áruk/árk*.³⁷

²⁹ Pesty, *Krassó* II/1, 6; Ibid. III, 98.

³⁰ I. Nagy, I. Nagy, D. Véghely, *A zichyi és vásonkői gróf Zichy-család idősebb ágának okmánytára*, vol. I (Pest, 1871), 118; Pesty, *Krassó* III, 50–56.

³¹ Csánki, *Magyarország* II, Temesvármegye, s.v. Hélységei: *Halmas*.

³² <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=a&qsearch=&qdetail=272>.

³³ MTESZ II, 37–38; <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=h&qsearch=&qdetail=3973>.

³⁴ MÉK, 34, 483–484.

³⁵ Pesty, *A Szörényi hajdani*, 12–13; Pesty F., *A Szörényi bánság és Szörény vármegye történet*, vol. II (Budapest, 1878), 7–8.

³⁶ Pesty, *Krassó* II/1, 202.

³⁷ MTESZ I, 179.

Legenda care consemnează că regatul Sfântului Ștefan a fost închinat Sfintei Fecioare Maria nu este păstrată doar de tradiția eclesiastică. În rândul numelor de locuri sunt întâlnite frecvent toponimele *Aszonylaka*, *Boldogaszonyfalva* și variantele lor. Primele două se regăsesc în comitatul de la Dunăre în secolul al XIV-lea.³⁸ Corespondeța toponimică maghiară, ortografia documentară și faptul că așezările menționate nu au mai deținut alte denumiri nu lasă niciun dubiu asupra etimologiei lor. Mărturia indirectă, adusă de aceste oiconime este reprezentată de existența unor lăcașuri de cult închinat Sfintei Fecioare.

Parohia Bay este menționată în listele dijmelor catolice de la începutul secolului al XIV-lea.³⁹ Ulterior, localitatea a ajuns între posesiunile lui Filipo Scolari, având și drept de vamă.⁴⁰ Denumirea sa ridică semne de întrebare, cu toate că este atestată în comitatele Bihor⁴¹, Komárom, Szabolcs, Bács și Bodróg.⁴² Există două ipoteze cu privire la etimologia sa. Astfel, dacă toponimul provine din slavă, atunci corespondentul său în maghiară este *luptă/duel*.⁴³ Dovada acestei aserțiuni provine dintr-un transumpt din veacul al XI-lea, unde întâlnim mențiunea *exceptis causis homicidii furti latrocinii incendii et wlneris quod wlgo dicitur boysebi*.⁴⁴

A doua ipoteză sugerează că substantivul *bay* este de origine turcică, având înțelesul de legătură sau vrajă. În turco-osmană exista forma *bağ*, iar în tătară *bau*. Verbul constituit din acest cuvânt are următoarele variante în limbile turcice: *baula*, *bagla*, *bayla*.⁴⁵ Acesta din urmă ne duce cu gândul la un alt toponim atestat la mijlocul veacului al XIV-lea. Este vorba de oiconimul *Baiola*, care mai târziu ajunge să denumească o familie nobiliară.⁴⁶ În ce măsură putem vorbi despre unul și același toponim este greu de spus. Există posibilitatea ca toponimul să provină din hidronimie și astfel să fie mai timpuriu. Documentele consemnează două râuri, de la care ar putea deriva toponimul: *Byele/Beyle* și *Bala*.⁴⁷

O parte dintre cuvintele adoptate din limba slavă au devenit toponime într-o etapă timpurie, astfel că se ivesc dificultăți în privința clarificării etimologiei lor.

³⁸ Pesty, *Krassó* III, 37.

³⁹ Ortway Tivadar, *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*, vol. I (Budapest, 1891), 153.

⁴⁰ Györffy, *Az Árpád-kori* III, 478.

⁴¹ Hoffman, *Korai Magyar Helynévszótár*, 42.

⁴² Csánki, *Magyarország I–III*, Szabolcsmegye, Bácsvármegye, Bodrógvármegye, Komáromvármegye, s.v. Helységek: *Baj*.

⁴³ MTESZ I, 218.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Pesty, *Krassó* III, 29.

⁴⁷ Ibid., 311.

Belenus este menționat atât în Caraș, cât și în comitatul Bihor.⁴⁸ Toponimul ar proveni de la forma *belen*, care se număra printre primele variante ale încetățenirii cuvântului slavon *blen* în limba maghiară. Apoi, până la constituirea oiconimului nu a mai fost decât un pas, și anume, atașarea sufixului *-es*. Se consideră că inițial *belén* a denumit la fel ca substantivul de proveniență, planta cu cartofi otrăviți, cunoscută ulterior ca *beléndek*.⁴⁹

Câteva documente menționează așezarea *Obelseg* împreună cu satele cărora le-a împrumutat denumirea. În fapt, această relație este clarificată de fenomenul de roire și întregul proces care-l succede. Nu există mărturii care să certifice că *Obelseg* constituia așezarea matcă, cert este că în componența toponimului său regăsim două prefixe: *ó* și *bel*. Primul atestă vechimea, iar al doilea reprezintă prescurtarea substantivului *belső*/interior. Rădăcina este reprezentată de substantivul *szeg*, care desemnează un colț sau un triunghi, dar în același timp poate fi o parte a satului.⁵⁰

Potrivit dicționarului publicat sub coordonarea lui Benkő Loránd cuvântul *bika* provine din turca veche, de la substantivul *bîqa*. Acesta din urmă se regăsește și în vocabularul limbilor fino-ugrice, dovadă care ar confirma ipoteza enunțată. În dialectul vogul a fost adoptat sub forma *pokà*, iar în cel mordvin apare termenul *buka*. Etimologia slavă este considerată a fi o ipoteză secundară, cu toate că în limbile sârbă, bulgară, rusă sau poloneză întâlnim variantele *bik*, respectiv *byk*. Opinia este întemeiată doar pe existența vocalei *a*.⁵¹ Spre deosebire, DEX aduce mărturii în favoarea originii slave. Dacă în privința cuvântului sunt mai multe supoziții, în ceea ce privește toponimul *Bykesd* nu beneficiem de opinii concrete. În componența sa se evidențiază sufixul cu funcție posesivă *-d* și prezintă unele asemănări cu oiconimul *Békés*. Totuși, este mai paluzibilă identificarea radicalului său cu substantivul *bika*, așa cum sugerează un exemplu similar din Transilvania.⁵²

Potrivit literaturii maghiare mai timpurii, termenul *csatár* desemna pedestrașii.⁵³ Rădăcina sa provine de la *csata*/luptă, cuvânt considerat de origine slavă. În limba sârbă și bulgară *čata* reprezintă cetele de războinici, aceeași filieră slavonă facilitând adoptarea sa și în limba română.⁵⁴ Nedumeririle sunt ridicate de supoziția potrivit căreia în limba maghiară acest cuvânt a pătruns în perioada dominației otomane, prima sa atestare provenind din anul 1532.⁵⁵ Premisa pe

⁴⁸ Csánki, *Magyarország* I, Biharmegye, s.v. Városai és Mezővárosai: *Belényes*.

⁴⁹ MTESZ I, 272.

⁵⁰ <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=s&qsearch=&qdetail=10543>.

⁵¹ MTESZ I, 299.

⁵² Csánki, *Magyarország* V, Küküllővármegye, s.v. Helységei: *Bik(k)es*.

⁵³ MÉK, 181.

⁵⁴ MTESZ I, 484–485; DEX, 166.

⁵⁵ Ibid., *en az warbol chatara kyne yarta*.

care a fost construită ipoteza este reprezentată de faptul că semnificația inițială a termenului *csata* a fost aceea de trupă/ceată, în concordanță cu înțelesul de luptă sau armată pe care l-au deținut deseori cuvintele *exercitus*, *bellum* și *hadsereg*.⁵⁶

Un alt exemplu care demonstrează pătrunderea cuvintelor slave în maghiara timpurie este toponimul *Chokal*. Spre deosebire de opinia sugerată de Csánki Dezső, care considera că acest nume de loc este o variantă a oiconimului *Csobaj*⁵⁷, ortografia medievală surprinde mai degrabă apropierea sa de substantivul *csóka*/stăncuță. În limba sârbă *čavka* denumește aceeași pasăre a cărei denotație științifică este *colaeus monedula*.⁵⁸

Denumirea cetății Cuiеști în maghiară este *Kövesd*. Prima formă reprezintă o variantă românizată a toponimului care provine de la adjectivul *köves*/pietros.⁵⁹ Acesta s-a cristalizat prin atașarea sufixului posesiv -d. Importanța toponimului constă în referințele sale cu privire la caracteristicile formelor de relief.

Nu știm în ce măsură forma *Deakolch* sau *Dyacolch*⁶⁰ poate fi inserată în rândul toponimelor slave sau slavizate, însă în cazul *Dyakowch*⁶¹ nu sunt semne de întrebare. Dacă sufixele lasă loc la interpretări, avem certitudinea că substantivul *deák*/literat este parte componentă a vocabularului maghiar. Procesul prin care a fost integrat este complex, deoarece etimonul său este grec.⁶² În slava veche *dijak* denumea diaconii sau literații deprinși în tainele citirii și ale scrierii. Aceleași calități au fost conservate în ungurește de substantivul *deák* sau *diák*, ceea ce dovedește că slavona a metamorfozat înțelesul inițial al substantivului grec *diakonos* și l-a transmis apoi altor limbi.

Latinul *agresta* întruchipează atât originea substantivului românesc *agriș*⁶³, cât și a celui maghiar *egres*, păstrându-se același înțeles: arbuști cu fructe verzi ce cresc în zone colinare. Deosebirea constă în modul în care cuvântul a fost asimilat de cele două vocabulare. În maghiară procesul a fost mai complex, fiind adoptat din italiană, prin filieră bavareză sau austriacă.⁶⁴ Totuși, potrivit DEX, în limba română *agriș* provine de la substantivul maghiar *egres*.⁶⁵

Carpenul este un arbore înalt, cu adâncituri pe trunchi și cu lemnul tare. Aceste proprietăți ar fi facilitat utilizarea sa ca făclie. O asemenea ipoteză

⁵⁶ Ibid., 485.

⁵⁷ Csánki, *Magyarország* II, Krassóvármegye, s.v. Helységek: *Csokaly*.

⁵⁸ Tomić, *Dicționar român-sârb*, 1137.

⁵⁹ MÉK, 758.

⁶⁰ Pesty, *Krassó* III, 23.

⁶¹ Csánki, *Magyarország* II, Krassóvármegye, s.v. Helységek: *Diakolcz*.

⁶² MTESZ I, 628.

⁶³ DEX, 22.

⁶⁴ MTESZ I, 713–714.

⁶⁵ DEX, 22.

girează denumirea sa maghiară: *gyertyán*.⁶⁶ Plecând de la aceste premise avem certitudinea că toponimul *Gertheanus* atestă o așezare care s-a aflat într-o zonă împădurită cu acești arbori. Ipoteza se întemeiază pe etimologia cuvântului *gyertya*, care provine din turca veche⁶⁷.

Despre numele de loc *Jeneu* din comitatul Caraș s-a opinat că reprezintă o moștenire a primilor descălecători maghiari din secolul al X-lea.⁶⁸ O asemenea ipoteză nu este susținută de dovezi solide, iar un contraargument esențial este reprezentat de încetățenirea numelui Eugen prin filiera latină. În aceeași tipologie putem include și numele de loc *Thamay*. În cazul său constatăm prezența sufixului cu funcție posesivă *-i*.

Etimologia oiconimului *Kakarek* sau *Kakareth* ridică câteva semne de întrebare. Nu știm în ce măsură poate avea legătură cu antroponimul *Kaka*, cunoscut încă din secolul al XII-lea.⁶⁹ Cert este că trei veacuri mai târziu izvoarele menționează o plantă care creștea în zonele mlăștinoase (ger. *Binse*). Mențiunea *De papiro vulgo kaka* dintr-un document emis în anul 1500 aduce lămuriri în acest sens, iar corespondența denominației este întâlnită la tătari, unde există cuvântul *qaqi*.⁷⁰

Verbul *horda căra* provine din perioada ugrică. În secolul al XIV-lea există un drum denumit *Cuhurdovhut* sau *Kehordovth* precum și *Scena hurdout*.⁷¹ Nu este de neglijat nici posibilitatea de a proveni de la substantivul turcesc *hoardă*, care în limba română a pătruns prin intermediul polonezei sau rusei.⁷²

Nu există informații documentare suficiente care să certifice că așezarea *Keresszeg*, atestată începând cu sfârșitul veacului al XIII-lea este aceeași cu cea menționată ulterior sub numele de *Kereskuz* sau *Kereskez*.⁷³ Csánki Dezső deosebea cele două localități, pe care le situa în puncte diferite ale râului *Karas* (*Keres*), a cărui denumire ar fi adoptat-o.⁷⁴ Însă neconcludența acestei opinii se evidențiază și prin faptul că așezările erau poziționate la hotarul comitatelor Timiș, Cuvin și Caraș, respectiv în apropiere de Ilidia.⁷⁵ Prin urmare, ambele localități se aflau la o distanță însemnată față de râul *Keres*, identificat cu Carașul. Însă deosebirea esențială este de natură lingvistică. Oiconimul *Keresszeg* s-a

⁶⁶ MTESZ I, 1128–1129.

⁶⁷ Ibid., 1129.

⁶⁸ Györffy, *Az Árpád-kori* III, 471.

⁶⁹ MTESZ II, 310.

⁷⁰ Ibid., 310–311.

⁷¹ Ibid., 145.

⁷² Ibid., 145; DEX, 478.

⁷³ Pesty, *Krassó* III, 266, 336.

⁷⁴ Csánki, *Magyarország* II, Krassóvármegye, s.v. Hélységei: *Keres-köz*, *Keres-szeg*.

⁷⁵ Ibid.

format cu ajutorul sufixului *szeg*⁷⁶, în timp ce în componența celui alt toponim regăsim sufixul *köz*.

Au existat mai multe opinii cu privire la originea cuvântului *kereszt*/cruce din vocabularul maghiar. Unii cercetători s-au pronunțat în favoarea ipotezei care susține împrumutul său din latină, de la cuvântul *crux*, însă s-a confirmat faptul că provine din slavonă. Astfel, monograma grecească *Christos*, preluată de goți în forma *Krist*, ajunge să denumească în limbile slave *crucea*/*krst*.⁷⁷ Toponime derivate din cuvântul maghiar întâlnim și în comitatul Caraș: *Kereztes* și *Kerezthyenfalva*.⁷⁸ Apariția lor este justificată de procesul etimologic al substantivului *kereszt* de origine greacă, adoptat în slavonă și încetățenit apoi în maghiară.⁷⁹

Opinia mai veche susținută de Pesty Frigyes, potrivit căreia au existat trei așezări cu denumiri apropiate, respectiv *Kuzaak*, *Kuzik* și *Kusics*, dintre care ultima nu poate fi atestată decât începând cu sfârșitul secolului al XVII-lea⁸⁰, a fost neglijată de cercetările ulterioare.⁸¹ Motivul pentru care a fost ignorată nu este surprinzător, în contextul în care toponimele sunt atestate secvențial, iar grafia medievală creează dificultăți în ceea ce privește deosebirea lor. Pe de altă parte, singura dovadă credibilă că cele două așezări mai timpurii au existat concomitent este documentul din anul 1421.⁸² Acesta menționează formele *Kuzaak*, respectiv *Kwzagh*. Primul toponim este atestat începând cu mijlocul veacului al XIV-lea, în timp ce ultimul este consemnat cu ocazia judecării din 1370, când aparținea domeniul cetății Golubaț.⁸³ Engel Pál considera că denumirea *Kwzagh* este o variantă a oiconimului *Kőszeg*, aflat lângă Dunăre, în timp ce *Kusak* corespunde cu localitatea Kusić de azi.⁸⁴ Din acest punct de vedere, deosebirea dintre cele două sate este mult mai clară, atât din punct de vedere istoric, cât și lingvistic. Despre forma *Kuzaak*, Milleker susținea că provine din slavonă, de la o specie de ludaie.⁸⁵ O altă ipoteză scoate în evidență apropierea toponimului de cuvântul *kusza*/snop.⁸⁶ Spre deosebire, *Kőszeg* reprezintă o construcție lingvistică în care rădăcinii *kő*/piatră i-a fost atașat sufixul *szeg*.

⁷⁶ <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=s&qsearch=&qdetail=10543>.

⁷⁷ <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=k&qsearch=&qdetail=5513>.

⁷⁸ Pesty, *Krassó* III, 296.

⁷⁹ MTESZ II, 457–458.

⁸⁰ Pesty, *Krassó* II/1, 304, 306.

⁸¹ Milleker, *Délmagyarország*, 109; Csánki, *Magyarország* II, Krassóvármegye, s.v. Hélyiségei; Györffy, *Az Árpád-kori* III, 490.

⁸² Pesty, *Krassó* III, 295–297.

⁸³ Ibid., 97.

⁸⁴ Engel Pál, *Magyarország a középkor végén*. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről, PC-CD-ROM, (Budapest, 2001).

⁸⁵ Milleker, *Délmagyarország*, 109.

⁸⁶ MÉK, 777.

În majoritatea cazurilor prezența cognomenelor în cadrul toponimiei consemnează etapa finală a procesului în urma căruia s-au transformat în antroponime. Nu avem mărturii că această ipoteză este veridică în cazul localității *Kygyos*, atestată cu ocazia celebrei judecăți din anul 1370.⁸⁷ Însă este cert că acest nume se regăsește între porecle și antroponime.⁸⁸

Rădăcina oiconimului *Monyoros* provine de la cuvântul *mony*, care a pătruns în maghiară în perioada uralică. Dovada constă în similitudinea sa cu substantivul *muna*, care se regăsește în dialectele uralice. Se presupune că înțelesul inițial al cuvântului *moni* a fost ou, dar în cadrul limbilor fino-ugrice a avut un caracter polisemantic, având în paralel înțelesul de testicul.⁸⁹ În ceea ce privește toponimia, includerea sa a avut loc în formă de diminutiv.

Potrivit unei ipoteze strămutarea unor grupuri de populație slavă în veacul al XIV-lea la nordul Dunării a determinat apariția unor toponime noi, precum și slavizarea unei părți a comunităților maghiare. Ca exemplu este înfățișată așezarea *Orozi*, care în secolul următor ar fi devenit *Rusolcz*, localitate identificată cu Rusova.⁹⁰ Opinia se întemeiază pe echivalența lingvistică dintre cele două oiconime, dar și pe faptul că nu sunt atestate concomitent. Alte puncte de vedere susțin că *Orosya* este o variantă a toponimului *Oresac*⁹¹, ipoteză ce presupune localizarea sa lângă Drencova⁹², în contextul în care Oreșac este situat în apropiere de Haram.

Etimologia cuvântului *part* este prezentată în legătură cu procesul de adaptare a substantivului italian *porto* în vocabularul maghiar. Acesta ar fi fost împrumutat la mijlocul secolului al XII-lea ca urmare a dezvoltării relațiilor comerciale cu republica venețiană. Ipoteza are la bază originea peninsulară a unor cuvinte utilizate în navigație și negustorie.⁹³ Totuși, caracterul polisemantic al termenului nu beneficiază de o explicație pe măsură.⁹⁴ *Part* mai poate reprezenta atât marginea unei gropi sau șanț, cât și un povârniș.⁹⁵ Pe de altă parte, legătura sa cu latinul *partes* este pusă sub semnul întrebării, iar influența slavă nu este luată în discuție.⁹⁶ Cert este că utilizarea sa ca nume de loc s-a produs prin atașarea sufixului *-as* și este întâlnit pe un spațiu întins în Banat și Ungaria.⁹⁷ Dacă înrâu-

⁸⁷ Pesty, *Krassó* III, 97.

⁸⁸ Csánki, *Magyarország* I, Beregvármegye, Zarándmegye, s.v. Hélységei: *Kigyós*.

⁸⁹ MTESZ II, 953.

⁹⁰ Györffy, *Az Árpád-kori* III, 475.

⁹¹ Hațegan, *Dicționar istoric*, 277–278.

⁹² Pesty, *A szörényi bánság* III, 65.

⁹³ MTESZ III, 113–114.

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ MÉK, 1064.

⁹⁶ MTESZ III, 114; DEX, 857.

⁹⁷ Csánki, *Magyarország* II–III, Temesvármegye, Bácsvármegye, Tolnavármegye, s.v. Hélységei: *Partas*.

rirea slavă asupra oiconimului *Partas* necesită o analiză mai amplă, în cazul *Poraz/Paraz* este certă.⁹⁸ Prezența sa doar în Caraș lasă loc la interpretări cu privire la identitatea sa, ce poate fi atât maghiară, cât și slavă, mai ales că substantivul sârb *pövráz*⁹⁹ este mai timpuriu.

Există două ipoteze cu privire la etimologia cuvântului *ság*, care s-a păstrat doar în toponimie. Astfel, sunt mărturii care sugerează adoptarea sa din limba austriacă, de la substantivul *schache*/dumbravă. Cealaltă ipoteză aduce în discuție originea fino-ugrică cu înțelesul inițial de dâmb sau colină.¹⁰⁰

Spre deosebire de pronunție, grafia medievală precum și originea sunt comune în cazul substantivelor *sár*/noroi și *saru*/sanda.¹⁰¹ Potrivit lingviștilor aceste cuvinte au fost preluate din turca arhaică, mai exact din limba ciuvașă.¹⁰² Ambele toponime se regăsesc în Caraș, dar și în interiorul bazinului carpatic, în special *Sár* fiind foarte răspândit.¹⁰³

Același etimon este atribuit cuvântului *som*/corn, care ar fi pătruns în maghiară prin intermediul cuvântului ciuvaș, *šum*. Ulterior ajunge să denumească ținuturi și locuri, așa cum este cazul comitatului Somogy.¹⁰⁴ Considerăm că flora, și anume cornetul, a avut o influență semnificativă în ceea ce privește apariția toponimului *Soma*, menționat în premieră de sentința dată în anul 1370 tâlharilor cărășeni.¹⁰⁵ În ceea ce privește originea slavonă, *šuma* denumește pădurea în limba sârbă¹⁰⁶, iar în calitate de regionalism are înțelesul de crengi și frunze uscate.¹⁰⁷ O variantă sub care este cunoscută așezarea cărășană ne determină să subscriem la această ultima ipoteză. După cum sugerează documentele, *Sama* nu constituie transcrierea vreunui oiconim al cărui radical să fie *som*¹⁰⁸, chiar dacă sufixul *-a* este răspândit în rândul toponimelor maghiare.

⁹⁸ MTESZ III, 253–254.

⁹⁹ SRR II, 460.

¹⁰⁰ MTESZ III, 470–471.

¹⁰¹ Szász, *Magyar-Román*, 508.

¹⁰² MTESZ III 487–488, 497; <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=s&qsearch=&qdetail=9860>; <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=s&qsearch=&qdetail=9879>.

¹⁰³ Csánki, *Magyarország I–III*, Hevesmegye, Sárosvármegye, Szátmármegye, Temesvármegye, Bácsvármegye, Baranyavármegye, Somogyvármegye, Vasvármegye, Veszprémvármegye, Fejérvármegye, Komáromvármegye, Sopronvármegye, s.v. Helységek, Városai: *Sár*, *Sárvár*, *Sárpatak*, *Sári*.

¹⁰⁴ MTESZ III, 571.

¹⁰⁵ Pesty, *Krassó III*, 97.

¹⁰⁶ SRR III, 253.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Csánki, *Magyarország II* - Krassóvármegye, Sárosvármegye, Valkóvármegye, Somogyvármegye, s.v. Helységek: *Som*.

Singura prezență a oiconimului *Szőnyes* este atestată doar în Caraș. Legătura sa cu substantivul *szőnyeg*/covor scoarță¹⁰⁹ este lesne de înțeles. Totuși se consideră că toponimul provine de la verbul *sző*, a cărui forma arhaică era *szőnik*.¹¹⁰

Între numele de locuri care au cunoscut o largă răspândire în bazinul carpatic se numără *Szurdok*. Acesta s-a format din rădăcina cuvântului *szoros*/strâns și sufixul *-dok/dék*¹¹¹, pentru a denumi satele aflate pe văi abrupte sau înguste.¹¹² În afara Carașului, numele de loc este întâlnit în comitatele Abaúj, Bács, Baranya¹¹³, Heves, Hunedoara, Maramureș, Solnocul Mijlociu, Srem, Timiș și Turda.¹¹⁴

Synka și alte variante ale sale se regăsește în rândul antroponimelor.¹¹⁵ Radicalul *szín*, cu înțelesul de grajd, șopron sau cort ridicat din crengi înfrunzite, ar fi provenit din limbile slave vestice.¹¹⁶ Potrivit celor mai vechi izvoare forma *szin* ar fost anterioară lui *szén*. Pe de altă parte, unele mărturii documentare sugerează că *Sinka* este un diminutiv al antroponimului Simon.¹¹⁷

Potrivit lui Benkő Loránd cuvântul *török*/turc, care denumește membrii neamurilor turcice, a fost cunoscut de maghiari înainte de sosirea lor în Câmpia Panoniei. Prin urmare prezența sa între toponimie poate fi justificată încă din veacul al XI-lea.¹¹⁸ În comitatul Caraș izvoarele atestă o așezare numită *Terkeu* sau *Haromturku*.¹¹⁹ Grafia sugerează că este vorba de un singur toponim, chiar dacă în exemplul din urmă sunt atestate trei așezări cu nume similar. Pe de altă parte, realitatea istorică consemnează că între regat și

¹⁰⁹ Szász, *Magyar-Román*, 632.

¹¹⁰ MTESZ III, 795.

¹¹¹ <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=s&qsearch=&qdetail=10987>.

¹¹² MÉK, 1289.

¹¹³ Hoffman, *Korai Magyar Helynévszótár*, 269.

¹¹⁴ Csánki, *Magyarország* I, II, V, Abaujvármegye, Bácsvármegye, Baranyavármegye, Hevesmegye, Hunyadvármegye, Közép-Szolnok, Máramarosmegye, Szerémvármegye, Temesvármegye, Tordavármegye, s.v. Hélységei: *Szurdok*.

¹¹⁵ *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*, vol. V (Jaurini-Győr, 1873), 102; vol. VIII (Jaurini-Győr, 1891), 192 (Synik), 384 (Synke) (H); Giorgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. VI/2 (Budae, 1830), 214; vol. X/6 (Budae, 1844), 950; Engel Pál, *Magyar középkori adattár*, Arcanum Digitéka, PC-CD-ROM (Budapest, 2001), s.v. Ákos nem. 5 Pocsaji ág 1. tábla; Pocsaji; Bajori 1. tábla; Baksa rokonsága, 2. tábla, 8. tábla; *Csapi (Eszenyi)*; Bogátrátváni nem, 3 tábla: *Monoki ág*; Kacsics nem 7.tábla: *Salgói ág*; Mátyóci rokonság (Ung m.) 1. tábla: *Koncházi és Mátyóci; Sebesi; Simonyi (Bars m.)*; Szentemágocsi nem 1. tábla: *Olaszi (Szabolcsi) (Genealogia)*.

¹¹⁶ MTESZ III, 758.

¹¹⁷ *Genealogia* s.v. Baksa rokonsága, 2. tábla, 8. tábla: *Csapi (Eszenyi)*; Kacsics nem 7.tábla: *Salgói ág*; Mátyóci rokonság (Ung m.) 1. tábla: *Koncházi és Mátyóci; Sebesi*.

¹¹⁸ MTESZ III, 972.

¹¹⁹ Györffy, *Az Árpád-kor* III, 497.

otomani nu au existat contacte până în a doua jumătate a veacului al XIV-lea. În contextul extinderii autorității Porții în peninsula Balcanică atacurile, dar și negustorii turci devin tot mai cunoscuți la nordul Dunării. În sprijinul primei ipoteze este prezentată diploma de întemeiere a abației de la Tihanyi, care menționează toponimul *Turku*.¹²⁰ Însă obiectivul nostru nu constă în a stabili dacă cuvântul *turc* era cunoscut maghiarilor în primele veacuri de sălășluire sedentară, ci dacă toponimul cărașan are acest înțeles. După cum sugerează grafia medievală, antroponimele *thewrewk* și *thwruk* corespundea mult mai bine acestui înțeles.¹²¹ De aceea concluzionăm că, în cazul nostru, este vorba de substantivul *törköly*/tescovină, borhot.¹²²

Caracteristicile feudalismului reunesc și contopesc identitățile rurale și relațiile strânse dintre comunitate și natură. În această ordine de idei, oiconimul *Ters* poate fi identificat cu substantivul *törzs*/arbust, tulpină, al cărui plural este transcris de documente astfel: *Tursoc*, *Thersek*, *Thwrssek*, *Thewrssek*.¹²³ Izvoarele scrise mai atestă că singularul cuvântului este târziu și mai puțin prezent în rândul numelor de locuri.¹²⁴ Însă, este neclar în ce măsură *terra Tersa*, consemnată la începutul veacului al XIII-lea¹²⁵, poate fi o variantă a oiconimului.

Există câteva semne de întrebare cu privire la localizarea așezării *Theyes* în comitatul Caraș. Potrivit unor opinii, mărturia care confirmă acest fapt este reprezentată de transumptul din anul 1256, care amintește satul împreună cu posesiunea *Hwdus*, informație ce ar sugera poziționarea sa lângă Bârzava.¹²⁶ Însă așezarea care se afla în apropierea râului este doar *Kalantelek*. Toponimul pentru care beneficiem de dovezi concrete că s-a aflat în interiorul comitatului este *Teyed*. Etimologia sa trebuie coroborată cu cea a substantivului *tej*/lapte, în legătură cu care a fost denumită seva unor plante.¹²⁷

Sufixul posesiv *-d* este determinant pentru stabilirea originii oiconimului *Worosd*. Cele mai apropiate cuvinte de acest nume de loc sunt substantivul *var*/crustă și adjectivul *varas*. Atunci când caracterizează omul sau o comunitate, acesta din urmă are înțelesul de răios sau scabios.¹²⁸ Toponimul mai este întâlnit,

¹²⁰ Fejér, *Codex diplomaticus* I, 389.

¹²¹ MTESZ III, 972; Csánki, *Magyarország*, Veszprérmegye, Pestmegye, Békésvármegye, Külső Szolnokmegye, Temesvármegye, Bácsvármegye, Bodrogvármegye, Baranyavármegye, Vasvármegye, Zalavármegye, Fejérvármegye, Hunyadvármegye, Kolozsvármegye, Tolnavármegye, s.v. *Főbb Birtokosai*.

¹²² MÉK, 1364.

¹²³ MTESZ III, 975.

¹²⁴ Ibid., 976.

¹²⁵ Gustav Wenzel, *Árpádkori új okmánytár*, vol. XI (Budapest, 1873), 110 (ÁUO).

¹²⁶ ÁUO VII, 430.

¹²⁷ MTESZ III, 876.

¹²⁸ MÉK, 1430.

în afara Carașului, în alte trei comitate ale fostul regat maghiar.¹²⁹ Moștenirea sa constă în informațiile legate de urmele lăsate de boli în conștiința populară și limba curentă.

Numărul toponimelor care datează din secolul al XIII-lea este mai redus. Între acestea se numără *Zarrasd*, a cărui rădăcină corespunde cu adjectivul *szár*, la rândul său radical al familiei lexicale reunite în jurul cuvântului *száraz*/uscat.¹³⁰ Cu toate că înțelesul său este acela de tulpină, prin atașarea sufixelor *-az*, *-ad* și alte variante, semnificația sa se schimbă. Spre exemplu, în maghiara mai timpurie verbul *száraszt/a* usca avea și înțelesul de a cheli.¹³¹ În acest sens este relevantă legenda orașului Szegszárd, care a fost denumit după regele Bela I, despre care se afirmă că a fost chel și cu tenul închis la culoare.¹³²

Györffy György afirma că denumirea *Székás*, regăsită și în hidronimie, este de origine maghiară.¹³³ În vocabular substantivul *székács* este polise-mantic, denumind atât ciocănitorea, cât și barda utilizată de măcelar.¹³⁴ Pe de altă parte, constatăm că în limba sârbă substantivul feminin *sèka* este folosit pentru a denumi un loc cu apă mică, puțin adâncă sau stâncă aflată sub apă. Spre deosebire, substantivul masculin *sèka/sjek* reprezintă un gard de lemn.¹³⁵ În ciuda acestui fapt toponimul se regăsește în comitatele Zarand, Arad, Timiș, Vas, Sopron.¹³⁶ Cuvântul omonim a fost adoptat în maghiară, limbă în care prin atașarea sufixului *-s* a pătruns în toponimie.

Începând cu anul 1341, documentele adaugă localităților din comitat toponimul *Zewles* și variantele sale: *Seuleus*, *Sceulus*.¹³⁷ Prezența sa în întregul bazin carpatic atestă că viticultura era practică de mulți locuitori, deoarece *Szóllós* denumește terenul sau ținuturile cultivate cu viță de vie.¹³⁸ În total sunt 25 de comitate¹³⁹ în care se regăsește acest toponim.

¹²⁹ Csánki, *Magyarország* II–III, Baranyavármegye, Bodrogvármegye, Tolnavármegye, s.v. Hélységei, Városai: *Varasd*.

¹³⁰ <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=s&qsearch=&qdetail=10492>.

¹³¹ MÉK, 1225.

¹³² <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=s&qsearch=&qdetail=10493>.

¹³³ Györffy, *Az Árpád-kori* III, 470.

¹³⁴ MÉK, 1233.

¹³⁵ SRR III, 113.

¹³⁶ Csánki, *Magyarország* I–III, Aradmegye, Sopronvármegye, Temesvármegye, Vasvármegye, Zarándmegye, s.v. Hélységei: *Székás*.

¹³⁷ Györffy, *Az Árpád-kori* III, 496; Pesty, *Krassó* III, 16–17.

¹³⁸ MÉK, 1283.

¹³⁹ Abaúj, Arad, Bács, Baranya, Bihar, Bodrog, Borsod, Cenad, Cuvin, Fejér, Győr, Heves, Nógrád, Somogy, Srem, Tolna, Torna, Torontal. Ugocea, Valkó, Vas, Veszprém, Zala, Zarand și Zemplén; I. Hoffman, op. cit., p.268; Csánki, *Magyarország* I–V, Abaujvármegye, Aradmegye, Bácsvármegye, Baranyavármegye, Biharmegye, Bodrogvármegye, Borsodmegye, Csanádmegye, Kevevármegye, Fejérvármegye, Győrvármegye, Hevesmegye, Nógrádmegye, Somogyvármegye,

Sufixe specifice toponimiei maghiare: laka-lak, falva, telke-telek-telk, egyház, ház, hodály, köz, alj, fok, fő, puszta, mező, tövis, tó, sziget, patak

Instituțiile politico-administrative întemeiate de dinastia arpadiană au lăsat urme evidente în toponimie încă din secolul al XI-lea, ceea ce ne permite delimitarea unor etape a evoluției numelor de locuri din spațiul bănățean. Acestea se desfășoară în Evul Mediu, mai exact în intervalul dintre așezarea maghiarilor și întemeierea vilayetului Timișoarei.

Fără a face nicio analogie cu procesul specific epocii moderne¹⁴⁰, evidențiem o adevărată maghiarizare a numelor de locuri, datorită practicii notarilor și a celor care au redactat acte sau documente, de a atașa denumirilor de așezări sufixe specifice toponimiei maghiare. O înrâurire importantă în acest sens au avut-o atât instituțiile eclesiastice, cât și cele laice. Toponimele care corespund acestei tipologii sunt în special cele care păstrează formula: prefix/antroponim + sufix. Desigur, atragem atenția asupra faptului că în multe cazuri avem de-a face cu întemeieri de localități, însă apar exemple de schimbări sau modificări ale numelor de locuri.

Majoritatea sufixelor trădează particularități fizico-geografice ale ținuturilor, urmate apoi de cele care oferă informații despre tipul și locația așezării. Deși mai puține, acestea dețin o pondere mai mare decât primele. Doar în comitatul Caraș observăm că sufixul *falu* este prezent în componența a numeroase toponime: *Alfalu*, *Benkefolua*, *Bodorfalva*, *Bodugazunfolua*, *Gegusfolua*, *Kunfalua*, *Mausfalua*, *Petherfolua*, *Vrajsfalua*¹⁴¹ etc.

În limba maghiară prin acest cuvânt, format din rădăcina *fal/zid*, este denumită o așezare de dimensiuni reduse. Se consideră că etimologia sa este ugrică, provenind de la plasele de pescuit, care prin umplere cu chirpici au constituit primele ziduri de case.¹⁴² Astfel, nu este dificil a ne închipui că *falu* a ajuns să denumească locațiile în care existau case din pământ sau colibe căptușite cu lut.

Apropiat ca înțeles de acest termen este sufixul *hodály*, despre care se susține că provine de la cuvântul românesc odaie¹⁴³, care l-a rândul său este de origine turcică.¹⁴⁴ În limbile turanice ar fi avut un înțeles similar, denumind încăperea

Szerérmegye, Tolnavarmegye, Tornamégye, Ugoceamegye, Valkóarmegye, Vasvármegye, Veszprémvármegye, Zalavarmegye, Zarándmegye, Zemplénvármegye, s.v. Várai és Erősségei, Városai, Helységei, V: Szöllős.

¹⁴⁰ N. Drăganu, *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și a onomastice* (București, 1933), 234.

¹⁴¹ Pesty, *Krassó* III, 8, 15, 287, 298.

¹⁴² MTESZ I, 834; <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=f&qsearch=&qdetail=2884>.

¹⁴³ <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=h&qsearch=&qdetail=4311>.

¹⁴⁴ DEX, 735.

în care trăiau ciobanii. Această ipoteză presupune o conviețuire româno-maghiară imediat după momentul *hónfoglalás*. În comitatul Caraș nu întâlnim nume de așezări formate cu acest sufix.

Un alt sinonim pentru *hodály*/odaie este *lak*, în românește lăcaș. Substantivul maghiar denumește încăperea de zi sau casa de mici dimensiuni, iar după unele ipoteze varinta sa latină este *villa*.¹⁴⁵ Totuși, se impune o distincție între cei doi termeni, deoarece documentele medievale menționau prin acest cuvânt reședințe nobiliare sau sate, în timp ce *lak* corespunde mai degrabă locuințelor iobăgești. Un toponim care păstrează acest sufix a fost consemnat în apropierea râului Caraș sub forma *Zeploc/Széplak*.¹⁴⁶ Trăsătura distinctă a acestui nume topic este larga sa răspândire pe suprafața fostului regat maghiar.¹⁴⁷

Sinonimul substantivelor locuință și odaie, utilizat cu preponderență în vocabularul românesc curent, este casă. Etimologia sa este latină¹⁴⁸, iar echivalentul său maghiar este *ház*.¹⁴⁹ Acesta din urmă a intrat în componența toponimelor în calitate de sufix, fiind precedat în majoritatea cazurilor de un antroponim. De aceea numele de locuri formate prin această construcție lingvistică denumesc foste posesiuni sau reședințe nobiliare. Un asemenea exemplu este *Lazlauhaza*¹⁵⁰ sau “casa lui Laszló”, oiconim ce atestă dreptul de proprietate al elitelor sociale sau, cel puțin, al micii nobilimi. Un caz similar este cel al așezării *Zaydrughaza*.¹⁵¹

Unul dintre derivatele substantivului *ház* denumește biserica, cu sensul de instituție. Despre cuvântul *egyház* se afirmă că s-a format cu ajutorul prefixului *igy* sau *id*, care în limba maghiară veche ar fi însemnat sfânt.¹⁵² Prezența sa în cadrul toponimiei constituie aportul factorilor culturali creștini. Astfel, el este utilizat ca sufix în cazul așezărilor denumite după propriile biserici. *Feiereghaz* sau Biserica Albă este menționată abia la mijlocul secolului al XIV-lea¹⁵³, la sudul Bârzavei, însă acest nume de loc este întâlnit și în Transilvania.¹⁵⁴

¹⁴⁵ <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=l&qsearch=&qdetail=6435>.

¹⁴⁶ Györffy, *Az Árpád-kori* III, 495.

¹⁴⁷ Csánki, *Magyarország* I–V, Abaujvármegye, Bácsvármegye, Baranyavármegye, Beregvármegye, Biharmegye, Csanádmegye, Gömörmegye, Kolozsvármegye, Közép-Szolnokmegye, Kükülővármegye, Somogyvármegye, Sopronvármegye, Vasvármegye, Tolnavármegye, Zarándmegye, s.v. Hélységei: *Széplak*.

¹⁴⁸ DEX, 149–150.

¹⁴⁹ Szász, *Magyar-Román*, 294.

¹⁵⁰ Györffy, *Az Árpád-kori*. III, 490.

¹⁵¹ Ibid., 498.

¹⁵² <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=e&qsearch=&qdetail=2457>.

¹⁵³ Pesty, *Krassó* III, 30.

¹⁵⁴ Csánki, *Magyarország* I–V, Aradmegye, Bácsvármegye, Borsodmegye, Békésmegye, Csanádmegye, Külső-Szolnokmegye, Kükülővármegye, Máramarosmegye, Somogyvármegye, Valkóvármegye, Zarándmegye, s.v. Hélységei: *Széplak*.

Raporturile specifice societății feudale sunt evidențiate și de substantivul *telek*. Semnificația sa este aceea de parcelă sau posesiune viageră, iar unii lingviști consideră că formarea sa are legătură cu adjectivul *tele*/plin. Spre deosebire de *falu*, cuvântul *telek* este mai târziu și denumește terenul aferent casei. El corespundea posesiunii iobăgești care era lucrată, de unde apropierea de termenul *tele*.¹⁵⁵ În comitatul Caraș se regăsesc câteva toponime care dețin acest sufix: *Kalanteluk*, *Matetelke*, *Mirsateleke* și *Tudortelky*. Ceea ce distingem la aceste localități este asimilarea antroponimului proprietarului lor de la un moment dat. Acest lucru este sugerat de numele de loc *Kalanteluk*, care este consemnat la jumătatea secolului al XIII-lea.¹⁵⁶ Izvorul documentar care atestă așezarea certifică și originea numelui său. Acesta provine de la episcopul Kalanus, cel care a stăpânit satul în perioada menționată. În contextul în care comitatul Caraș nu este amintit în textul actului datat la 1247, toponimul *Kalanteluk* aduce mărturii importante în privința localizării posesiunii Sângeorge.¹⁵⁷ În ceea ce privește termenul *telek* și a caracteristicilor sale aflate în strânsă legătură cu locuința sau sesia iobăgească se poate avansa ca moment *post quem* pentru apariția toponimelor formate cu acest sufix, apariția stării sociale în cauză.

Ultimul sufix care conferă indicii despre tipul așezărilor medievale este *hely*. În română echivalentul acestui cuvânt este loc¹⁵⁸, iar prezența sa în toponimie face posibilă identificarea târgurilor și a localităților în care aveau loc activități comerciale. Spre exemplu, *Zombathel/Szombathely* și *Zeredahel/Szerdahely*¹⁵⁹ sunt nume ale unor așezări unde aveau loc târguri în zilele de sâmbătă, respectiv miercuri.

Uneori poziția geografică a așezărilor a constituit un reper, atât pentru identificarea, cât și pentru denumirea lor. Un asemenea caz este cel al sufixului *köz*, care a pătruns timpuriu în toponimia maghiară, localizând un teritoriu aflat între două hotare sau ape.¹⁶⁰ Cu ajutorul său Anonimus a descris unul dintre spațiile ocupate temporar de maghiari, de-a lungul peregrinărilor lor până în Câmpia Panoniei. Este vorba de celebrul toponim *Etelkoz*. Într-un mod similar s-au format oiconimele *Fizeegkuz*¹⁶¹, *Kereskuz* sau *Berkez*. În limba maghiară substantivul *berek* are înțelesul de pădurice sau dumbravă¹⁶² și, prin urmare, așezările care dețineau acest nume erau situate între păduri sau la liziera lor.

¹⁵⁵ <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=t&qsearch=&qdetail=11224>.

¹⁵⁶ ÁUO VII, 244.

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ Szász, *Magyar-Román*, 297.

¹⁵⁹ Pesty, *Krassó III*, 31, 321; Györffy, *Az Árpád-kori III*, 496.

¹⁶⁰ MÉK, 759.

¹⁶¹ Pesty, *Krassó III*, 190; Györffy, *Az Árpád-kori III*, 483.

¹⁶² Szász, *Magyar-Román*, 59.

Printre sufixele consemnate mai rar se numără *alj*, cu sensul de poală a unui munte/deal¹⁶³ sau bază. De obicei, toponimele care păstrează acest sufix sunt specifice aşezărilor formate în apropierea unor cetăţi, oraşe sau la marginea unor forme mai înalte de relief. Astfel, denumirea acestora este împrumutată noii localităţi, prin ataşarea sufixului *alj* sau a variantelor sale. În comitatul cărăşan toponimul care corespunde acestei descrieri este Gătaia. Despre apariţia sa s-au redactat câteva studii¹⁶⁴, însă explicaţiile oferite sunt neconcludente. După unele opinii, numele topic are la bază antroponimul maghiar *Gatal*, care a pătruns în limba română sub forma *Gătaia* şi pe care maghiarii l-au readoptat drept *Gátalja*.¹⁶⁵ Această explicaţie este confuză şi lipsită de logică. În primul rând, documentele medievale atestă toponimul într-o formă cristalizată, având ataşat sufixul *alj*: *Gataal*, *Gataal*. Prin urmare, antroponimul este *Gat* sau *Gad*, iar originea sa nu este ungurească. Pe de altă parte, există şi posibilitatea ca toponimul să se fi format în jurul cuvântului *gát*, cu sensul de stăvilă¹⁶⁶. Nu excludem nici premisa ca localitatea să se fi aflat la marginea unui dâmb sau deal, care avea un rol defensiv. Cel mai înalt deal din apropierea oraşului Gătaia este Şumig, unde este localizată cetatea *Mezősomlyó*.¹⁶⁷ În cazul denumirii formei de relief sunt avansate trei ipoteze. Astfel, se presupune că toponimul provine din limba slavă, de la termenul *šuma*/pădure. De asemenea, sunt aduse în discuţie originea aromână prin intermediul cuvântului *sumig* sau *sumigă*, cu înţelesul de vârf, precum şi cea maghiară în legătură cu termenul *somik*/cornet. Însă, posibilitatea ca toponimul să provină de la cetatea medievală este ignorată.¹⁶⁸ În contextul în care originea toponimului Şumig este maghiară, atunci denumirea sa a avut loc după anul 1000, astfel că numele său anterior s-a pierdut. Fără a deţine o dovadă concretă nu excludem ipoteza ca, în primul mileniu, dealul să fi fost numit *Gad*, mai ales că antroponimul era răspândit în zona bănăţeană. Anonimus atestă că numele Glad exista înainte de secolul al XI-lea, dar nu menţionează nimic despre originea sa. Despre antroponimul Glad s-a conturat prejudecata în istoriografia maghiară că a fost împrumutat din toponimie.¹⁶⁹ Procesul invers prin care antroponimele se formează din toponime considerăm că este o etapă ulterioară cristalizării numelor de locuri. Pe de altă parte, se poate susţine că oiconimul ar deriva din substantivul slav *grad*, fapt ce ar presupune că în acest loc a existat o cetate timpurie. Această

¹⁶³ Ibid., 12.

¹⁶⁴ Remus Creţan, Vasile Frăţilă, *Dicţionar geografico-istoric şi toponimic al judeţului Timiş* (Timişoara, 2007), 48.

¹⁶⁵ Ibid., 49.

¹⁶⁶ MÉK, 435.

¹⁶⁷ Engel Pál, *Magyarország világi Archontológiája 1301–1457*, vol. I (Budapest, 1996), Várnagyok és várbirtokosok, s.v. *Kissomlyó* (*Archontológiá*).

¹⁶⁸ Creţan, Frăţilă, *Dicţionar geografico-istoric*, 49.

¹⁶⁹ Kristó, *Ardealul timpuriu*, 49–50.

ipoteză implică datarea aşezării din apropierea sa într-o perioadă anterioară secolului al XI-lea. Totuşi, de ce cuvântul *Gad* nu s-a păstrat decât în denumirea *Gătaia*? A fost înlocuit cu *Somlyo* care a fost atribuit cetăţii şi astfel a dispărut? Este cert că nu beneficiem de niciun izvor scris care să ateste că dealul Şumig a fost numit cândva *Gad* şi nici dovezi arheologice care să ateste prezenţa unei cetăţi timpurii. Cu excepţia sa, nu există nicio formă de relief în jurul oraşului Gătaia care să justifice formarea toponimului cu ajutorul sufixului *alj*. Prin urmare, singura ipoteză plauzibilă nu constă în identificarea unui antroponim, ci a substantivului *gát*. Chiar dacă nu există informaţii care să dovedească prezenţa unui stăvilă în apropierea aşezării, unele mărturii sugerează indirect existenţa sa. Documentele atestă că de-a lungul acestei porţiuni a râului au existat multe mori de apă, care au făcut obiectul numeroaselor neînţelegeri între proprietarii lor. O asemenea pricină a apărut pe fondul devierii cursului natural al Bârzavei.¹⁷⁰

Aceeaşi construcţie lingvistică justifică constituirea toponimul *Varalya*. În acest caz, sufixul *alj* a fost ataşat substantivului *vár/cetate*¹⁷¹, identificată de literatura de specialitate cu antica Arcidava.¹⁷² Toponimul s-a păstrat în forma Vărădia, care este atestată începând cu anul 1390, atunci când aparţinea cetăţii Vârşeţ.¹⁷³ Spre deosebire de aceasta, *Varalya* este menţionată mai repede cu aproape un deceniu şi încadrată între pertinenţele cetăţii Ilidia.¹⁷⁴ Totuşi, concluzionăm că este vorba de acelaşi toponim, iar Vărădia este varianta sa românească.

Antonimul adjectivului *alj* este *fő*, cuvânt cu caracter omonim¹⁷⁵, însă ne rezumă doar la înţelesul său care corespunde ecuaţiei de faţă, şi anume: superior. Astfel, utilizarea sa în cadrul toponimiei reliefează poziţia aşezării în raport cu un anumit punct. Un asemenea exemplu este *Borzwafeu*, cetatea menţionată începând cu anul 1370¹⁷⁶, care se afla pe valea superioară a Bârzavei. După constituirea districtului românesc omonim, administraţia comitatului Caraş nu şi-a mai manifestat atribuţiile în acest sector, în contextul prezenţei dreptului românesc şi în spiritul diplomei lui Ladislau Postumul.¹⁷⁷ După cum putem

¹⁷⁰ Pesty E., *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, ed. Ortvy Tivadar, Temesvármegye és Temesvár város története, vol. IV (Pozsony, 1896), 491–492; I. Borsa, N. C. Tóth, *Zsigmondkori oklevéltár*, vol. VIII, (Budapest, 2003), 221.

¹⁷¹ Szász, *Magyar-Román*, 59.

¹⁷² Györffy, *Az Árpád-kori* III, 470, nota 11.

¹⁷³ Pesty, *Krassó* III, 209: *Erdsomlio ...simulcum possessionibus et villis, Erdsomlio, Crassofew, Cherneuch, Jabolnok, Varadia et Vizwar*.

¹⁷⁴ Pesty, *Krassó* III, 158.

¹⁷⁵ MÉK, 413.

¹⁷⁶ Pesty, *Krassó* III, 97.

¹⁷⁷ Z. Iusztin, "Scaunele de judecată din comitatul Timiş", *Analele Banatului* (Serie Nouă), Arheologie–Istorie XXI (2013): 251–252.

constata, toponimul păstrează formula lingvistică cunoscută: hidronim Bârzava + sufix *fő*. Anterior însă, până în momentul construirii cetății menționate, domeniul a aparținut de fortificația *Krassoferu*¹⁷⁸, al cărui nume consemnează aceleași caracteristici etimologice.

O altă categorie de sufixe sunt cele care denumesc formele de relief și flora. În rândul acestora se evidențiază *mező*/câmpie, prezent îndeosebi în cadrul toponimiei din zona de șes. Unor asemenea caracteristici corespunde așezarea *Woyamezeye*, localizată în apropiere de *Woya*, care la rândul său se afla lângă cetatea Vârșeș.¹⁷⁹ Sinonimul lui *mező* este *puszta*, cuvânt care a intrat în vocabularul românesc, denumind câmpia netedă cu vegetație joasă sau pajiștea¹⁸⁰. În general, acesta era uzitat pentru denumirea unor sesii iobăgești nelucrate sau a unor așezări dispărute.

În calitate de toponim sau sufix, cuvântul *sziget* care conservă înțelesul de pământ înconjurat de ape sau insulă¹⁸¹ este prezent în cadrul toponimiei cărășene. Însă aportul său în ceea ce privește constituirea numelor de locuri este mai redus, deoarece caracterizează așezările aflate în zone delimitate de ape. Teritoriul de câmpie în care s-au dezvoltat mlaștini sau acumulări de ape a lăsat și el, la rândul său, urme în toponimia bănățeană. Cuvântul *tó*/lac se regăsește în graiurile românești din Ardeal, Crișana sau Maramureș sub forma tău.¹⁸² În componența toponimelor maghiare acesta a pătruns în calitate de sufix. Ca exemplu este prezentat numele de loc *Chortow*, format din asocierea substantivelor *csorda*/cireadă și *tó*. Într-o interpretare simplă acesta putea fi un lac al cirezilor sau baltă frecventată de animale. Similar este cazul localității *Füzeső*, menționată de documente începând cu secolul al XIV-lea sub forma *Fizestou* sau *Filestow*.¹⁸³ Puțin mai târziu aceleași izvoare istorice consemnează numele de loc *Kengyelthow*¹⁸⁴, care reflectă aceeași construcție lingvistică.

Concluzii

Identificarea etimologiei toponimelor de pe un anumit teritoriu rămâne o etapă a unei cercetări mai amănunțite care-și are ca scop clarificarea relației dintre numele de locuri și etnia sau identitatea populațiilor cu care au intrat în contact. În studiul de față un asemenea deziderat nu ar fi fost posibil de abordat, deoarece ar fi lărgit și mai mult dimensiunile cercetării. Totuși, analizele

¹⁷⁸ *Archontologia*, Várnagyok és várbirtosok, s.v. *Borza*fő.

¹⁷⁹ Milleker, *Délmagyarország*, 137.

¹⁸⁰ DEX, 901.

¹⁸¹ Szász, *Magyar-Román*, 621.

¹⁸² DEX, 1109.

¹⁸³ Pesty, *Krassó* III, 190; Györffy, *Az Árpád-kori* III, 483.

¹⁸⁴ Pesty, *Krassó* II/1, 268.

incipiente susțin ipoteza potrivit căreia în Evul Mediu caracteristicile mediului înconjurător au avut o înrâurire asupra mării majorității a toponimelor. De asemenea, flora și fauna, precum și activitățile specifice economiei feudale și-au adus aportul la denominația așezărilor. În ceea ce privește toponimele maghiare, observăm o anumită tipologie alcătuită din trei categorii prin intermediul cărora pot fi clasificate numele de locuri. Astfel, sunt toponimele formate din cuvintele din fondul maghiar de bază, din termeni de origine fino-ugrică. Urmează apoi cele constituite din cuvinte slave¹⁸⁵, încetățenite de curând în vocabularul maghiar, și numele de locuri formate din antroponime de diferite etimologii și sufixe maghiare.

Tabel. Toponime maghiare în comitatul Caraș

Nr.	Grafia documentară	Alte variante	Prima atestare	Referințe
1	Agiagos	Agyagos (1471, 1506)	1355	DI 91474.
2	Alchy	Achy (1550)	1421	<i>Krassó</i> III, 296.
3	Almas		1370	<i>Krassó</i> III, 98.
4	Arusnuk	Horosnok (1378)	1348	<i>Krassó</i> III, 37.
5	Bachtieusesse	Bach Tiuisse (1363) Bastuisse (1411)	1363	<i>Krassó</i> III, 50.
6	Baiola	Bayla (1362)	1355	<i>Krassó</i> III, 29.
7	Balad		1385	<i>Krassó</i> III, 163.
8	Bedrefalva		1344	<i>Krassó</i> II/1, 34.
9	Belenus	Beninys (1351)	1349	DI 51520.
10	Obelzek	Nagbelzeg (1421) Belzeg (1427)	1375	<i>Krassó</i> III, 127.
11	Bench	Bencsefalva (1419)	1401	<i>Krassó</i> II/1, 37.
12	Benkefolua	Benkefalwa (1418)	1348	DI 91397.
13	Berkez	Perkez (1405)	1353	DI 91446.
14	Bodugazunfolwa	Bodugazunfolua (1344)	1330	DI 91246.
15	Borzawafeu	Borzafew (1400, 1418, 1421) Borzafw (1457)	1370	<i>Krassó</i> III, 97.
16	Bozyas		1370	<i>Krassó</i> III, 97.
17	Brancfolua		1343	<i>A Szörény</i> , 51.
18	Budurfalva	Bodurfolwa (1323) Perdouoy (1323) Perduey (1347)	1321	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 492.
19	Bykesd		1343	<i>A Szörény</i> , 51.
20	Chatar	Chytharowcz (1471)	1348	DI 91397

¹⁸⁵ Petrovici, *Studii de dialectologie*, 292.

Nr.	Grafia documentară	Alte variante	Prima atestare	Referințe
21	Chazarteteu	Chazarthethe (1421)	1370	<i>Krassó</i> III, 98.
22	Chech	Chechteleke (1389)	1323	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 480.
23	Chiglobanya		1437	<i>Krassó</i> III, 364.
24	Chobay	Choba (1418)	1416	<i>Krassó</i> III, 282.
25	Chokal		1414	<i>Krassó</i> III, 279.
26	Chortow	Churta (1362) Chorta (1367)	1355	<i>Krassó</i> III, 30.
27	Chremaspatakfo		1358	<i>Krassó</i> III, 39.
28	Deakolch	(Dyakowch (1358)	1347	<i>Krassó</i> III, 23.
29	Dench	Dend (1333), Kundench (1370)	1322	Dl 79409.
30	Draguzlofalua		1427	<i>Krassó</i> III, 318.
31	Dubrulfalva		1428	<i>Krassó</i> III, 97.
32	Egrus	Egres (1323)	1319	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 481.
33	Elyad	Yliad (1248) Elyed (1359)	1223	ÁUO I, 190.
34	Erdesumulua	Svmlu (1255), Sumlow (1277), Simulu (1303), Ersumplyo (1339)	1227	Fejér, III/2, 100.
35	Erosmegh		1471	<i>Krassó</i> III, 428.
36	Fark	Farkad (1362)	1350	Dl 91421.
37	Feiereghaz	Feyereghaz (1370)	1355	<i>Krassó</i> III, 30.
38	Fekanch		1430/ 1437	<i>Krassó</i> II/1, 164.
39	Feleg haz		1371	<i>Krassó</i> III, 103.
40	Feyvtelec	Fythelec	1362	<i>Krassó</i> III, 48.
41	Fizeegkuz	Fizegkuz (1329)	1328	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 482.
42	Fizestou	Fylestow (1389)	1323	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 483.
43	Fok	Fely	1406	<i>Krassó</i> III, 259.
44	Foktalan		1374	<i>Krassó</i> III, 125.
45	Fugyas	Fegyas	1406	<i>Krassó</i> III, 259.
46	Galanfalwa		1471	<i>Krassó</i> III, 428.
47	Galmar	Gialmar (1400)	1323	<i>Krassó</i> III, 8.
48	Ganow	Ganou (1350) Gyano (1473)	1272	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 484.

Nr.	Grafia documentară	Alte variante	Prima atestare	Referințe
49	Gatal	Gathaly (1400)	1343	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 483.
50	Gegeuch		1358	<i>Krassó</i> III, 40.
51	Gegusfolua		1350	DI 91421.
52	Gergelfalva		1389	<i>Krassó</i> II/1, 184.
53	Gerthanus	Gurtianus (1380)	1328	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 484.
54	Gyopa		1421	<i>Krassó</i> III, 296.
55	Gyreug	Gyreud (1354), Gywrwgh (1424)	1285	<i>Krassó</i> III, 4.
56	Halmagkenezhaza		1389	<i>Krassó</i> II/1, 204.
57	Herczek		1370	<i>Krassó</i> III, 98.
58	Hom	Hom (1370) Haam (1389)	1344	<i>Krassó</i> III, 14.
59	Hord		1358	<i>Krassó</i> III, 37.
60	Howalfalwa		1471	<i>Krassó</i> III, 428.
61	Igricy	Igrechy (1427)	1355	DI 91474.
62	Igan	Hygan	1346	<i>Krassó</i> III, 23.
63	Jank		1335	<i>Krassó</i> III, 10.
64	Jenew		1370	<i>Krassó</i> III, 96.
65	Kakarek	Kakareth (1367)	1367	<i>Krassó</i> III, 79.
66	Kalanteluk		1247	ÁUO VII, 220.
67	Kengyelthow		1418	Csánki, <i>Magyarország</i> II, Krassóvármegye s.v. Helységei: <i>Kengyeltó</i> .
68	Kere	Kure (1437)	1435	<i>Krassó</i> III, 349.
69	Kerepche		1421	<i>Krassó</i> III, 296.
70	Kereskuz	Kereskuz (1410, 1426) Kereskez (1430, 1452)	1390	<i>Krassó</i> III, 209.
71	Kerestafalua	Kerezthyenfalua (1421)	1404	<i>Krassó</i> III, 244.
72	Kereszeg		1277	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 486.
73	Kereztés	Kereztus (1369)	1323	<i>Krassó</i> III, 8.
74	Kisteluk		1370	<i>Krassó</i> III, 99.
75	Kiuztus	Kustus	1383	<i>Krassó</i> III, 161
76	Korulos	Korulus (1331)	1323	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 486.
77	Kozmafalva		1471	<i>Krassó</i> III, 428.
78	Kragolfalwa		1436	<i>Krassó</i> III, 353.
79	Kragunfalua		1370	<i>Krassó</i> III, 98.

Nr.	Grafia documentară	Alte variante	Prima atestare	Referințe
80	Karso	Karosu (1333) Karasofw (1335), Crassou (1358)	1323	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 489.
81	Kuesd	Kuuest (1364) Chevesdi	1331	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 487.
82	Kuespataka		1358	<i>Krassó</i> III, 33.
83	Kulusfuk		1329	<i>Krassó</i> III, 201.
84	Kunfalu	Kethkunfalu (1367) Arkykunfalu (1389)	1323	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 490.
85	Kuruswlgh	Korusveg	1378	<i>Krassó</i> III, 153.
86	Kusaak	Kuzik (1383)	1349	Dl 91404.
87	Kuzegh	Kwzegh (1421)	1370	<i>Krassó</i> III, 97.
88	Kwespataka		1361	<i>Krassó</i> III, 44.
89	Kygyos		1370	<i>Krassó</i> III, 97.
90	Kyllys		1421	<i>Krassó</i> III, 296.
91	Kyuys	Kyuis, Kiwys (1427)	1349	Dl 91409.
92	Lazlauhaza		1323	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 490.
93	Lemnichfalua		1388	<i>Krassó</i> III, 177.
94	Lethkas	Lechkas (1428)	1421	<i>Krassó</i> III, 296.
95	Matheteleke		1312	Dl 91549
96	Maycho	Maancho	1418	<i>Krassó</i> III, 285.
97	Mausfolua	Mayusfalva, Mayanfalua (1389) Maiusfalua (1418)	1333	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 490.
98	Matyaz		1370	<i>Krassó</i> III, 97.
99	Mezeusumlusiensis	Mezeusumlow, Mezew Sumulo, Mezeusumlío	1152	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 493.
100	Mirsatelleke	Myrsinch (1421)	1355	Dl 91474.
101	Mochyas		1390	<i>Krassó</i> III, 209.
102	Monyoros		1418	<i>Krassó</i> III, 288.
103	Mykch		1436	<i>Krassó</i> III, 354.
104	Mykula		1346	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 491.
105	Neek	Nyeg (1370), Nyek (1405)	1351	Dl 93922.
106	Nenchtelek		1421	<i>Krassó</i> III, 296.
107	Neogochfalua		1421	<i>Krassó</i> III, 296.
108	Nevegteluk		1343	<i>Krassó</i> III, 13.
109	Olfow	Olfalu	1272	Dl 94043.
110	Orozy		1312	Dl 91549.

Nr.	Grafia documentară	Alte variante	Prima atestare	Referințe
111	Ozunlaka	Azonlaka (1389)	1323	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 478.
112	Ozywag	Ozioag (1364), Ozyagh, Azyagh (1437)	1323	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 478.
113	Paraz	Porazfalua (1405)	1333	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 491.
114	Partas		1401	<i>Krassó</i> III, 240.
115	Pathaky		1367	<i>Krassó</i> III, 79.
116	Paznad		1400	<i>Krassó</i> III, 236.
117	Peseri	Pezeri (1400)	1396	<i>Krassó</i> III, 233.
118	Petherfolua		1349	DI 91408.
119	Prekolfalva	Prekoch (1421) Prekocz (1427)	1389	<i>Krassó</i> III, 189.
120	Pribifyamyclosfaua		1389	<i>Krassó</i> III, 190.
121	Radafalua		1389	<i>Krassó</i> III, 190.
122	Radomelfalva	Radamerfalva (1427)	1421	<i>Krassó</i> III, 296.
123	Raroszykgeth	Rarozygeth (1427)	1421	<i>Krassó</i> III, 296.
124	Saar		1364	<i>Krassó</i> III, 59.
125	Sag		1362	<i>Krassó</i> III, 48.
126	Sandorpathaka		1436	<i>Krassó</i> III, 353.
127	Sarud	Sarwd (1410)	1400	<i>Krassó</i> III, 238.
128	Sesaagh		1427	<i>Krassó</i> III, 318.
129	Scederyes		1390	<i>Krassó</i> III, 197
130	Soma	Sama	1370	<i>Krassó</i> III, 97.
131	Steepkfolua		1343	<i>A Szörény</i> , 51.
132	Strezfalva		1421	<i>Krassó</i> III, 296.
133	Stryzfalva		1421	<i>Krassó</i> III, 296.
134	Syreug		1285	<i>Krassó</i> III, 4.
135	Talyanfalwa		1370	<i>Krassó</i> III, 98.
136	Terkeu	Harumturku	1346	DI 91368.
137	Ters		1370	<i>Krassó</i> III, 97.
138	Teremfeu		1370	<i>Krassó</i> III, 97.
139	Teryen	Termen (1363), Ternyan hodaja Ternyanpuszta	1364	<i>Krassó</i> III, 64.
140	Teyed	1370	1364	<i>Krassó</i> III, 66.
141	Thamay		1401	<i>Krassó</i> III, 240.
142	Thywko		1464	Csánki, <i>Magyarország</i> II, Krassóvármegye s.v. Helységei: <i>Tyukó</i> .

Nr.	Grafia documentară	Alte variante	Prima atestare	Referințe
143	Tudortelky		1346	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 496.
144	Tyvyssed	Tyuissed, Tyuesad (1371)	1272	Dl 94043.
145	Varalya		1382	Krassó III, 158.
146	Vasahel	Vasarhel (1427)	1421	Krassó III, 296.
147	Veteulnuk	Wetelnuk (1349)	1339	Dl 91549.
148	Warofolua			
149	Wath	Waad (1427)	1421	Krassó III, 296.
150	Week	Wegh (1471)	1350	Dl 91421.
151	Wodad	Vodad (1370) Wadach	1333	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 497.
152	Worosd	Vorosd, Worod (1331)	1323	Krassó III, 8.
153	Woyamezey	Wayanmezey (1400)	1331	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 498.
154	Wyssald		1488	Krassó III, 462.
155	Zagatag	Zakadag (1370)	1364	Krassó III, 63.
156	Zalokfalua		1421	Krassó III, 296.
157	Zarrasd		1370	Dl 94043.
158	Zaruastelek	Sarvastelech (1404)	1382	Krassó III, 159.
159	Zaydrughaza	Zaydruhaza	1323	Györffy, <i>Az Árpád-kori</i> III, 498.
160	Zcepteleky		1370	Krassó III, 97.
161	Zekas	Zekaspotak, Zekuswelgh, Zekusbanya (1358)	1342	Krassó III, 35.
162	Zeploc		1285	Krassó III, 4.
163	Zeredahel	Zerdahel (1355)	1330	Dl 91469.
164	Zewles	Seuleus, Sceulus (1346)	1341	Krassó III, 16.
165	Zewnyes	Zewues	1471	Krassó III, 428.
166	Zinkad		1367	Krassó III, 76.
167	Ztankfolua		1378	Krassó III, 134.
168	Zombathel		1353	Dl 91464.
169	Zuhor		1370	Krassó III, 97.
170	Zurduk	Zwurdok (1436)	1324	Dl 70621.
171	Zygeth	Zigeth (1406)	1401	Krassó III, 240.

THE MAGYAR TOPONYMY IN THE COUNTY OF CARAŞ
(THE 13TH–15TH CENTURIES)

Abstract

There is another historical source besides the archaeological testimonies that brings direct data or keeps certain features of the human societies of the old times. We speak about toponymy that needs a critical analysis as any source needs in order to be a credible one. Such reasons are called by the oral perpetuation of the sites names, a process able to distort their original form. Etymology is difficult to be established, the written sources certifying real stages of toponyms metamorphosing.

On the other part there are certain processes that lead to some toponyms loss or to their initial location changing. The reasons consist in the simple fact of some settlements disappearance in time while others may change their geographic situation. The different human groups' mobility is another element to change the toponyms identity, together with their re-naming according to the groups' own culture. To separate all these processes and toponyms establishing we need to refer to documents. Written information is necessary to discover through toponyms certain features of the communities that used or created them.

LOCUL ORDINULUI TEUTON ÎN ISTORIA BANATULUI DE SEVERIN*

Viorel Achim**

Cuvinte cheie: Ordinul teuton, Banat de Severin, sec. XV, Sigismund de Luxemburg
Keywords: Teutonic Order, the Banate of Severin, 15th century, Sigismund of Luxembourg

Istoriografia consemnează doar câteva studii care se ocupă de ordinul teuton în Banat. Primul și cel mai important a fost publicat de Erich Joachim în anul 1912.¹ Sunt și câteva studii ceva mai noi, datorate lui Alexandru Nemoianu, Ioan Hațegan și Eugen Glück.² Eugen Glück utilizează documente inedite din arhiva ordinului teuton, păstrată azi la Berlin, la Stiftung Preußischer Kulturbesitz, dar se rezumă la informația care apare în regeștele acestor documente. Referiri la prezența teutonilor în banatul de Severin se găsesc desigur și în unele lucrări privitoare la istoria Banatului în evul mediu, la istoria regatului Ungariei în perioada lui Sigismund de Luxemburg sau la personalitatea acestui mare suveran³, ca și

---

* Aceasta este versiunea românească a studiului publicat în limba germană în volumul *Generalprobe Burzenland: Neue Forschungen zur Geschichte des Deutschen Ordens in Siebenbürgen und im Banat. Harald Zimmermann zum 85. Geburtstag*, herausgegeben von Konrad Gündisch, Köln, Weimar, Wien, 2013, p. 177–188. Articolul a fost prezentat sub formă de comunicare la conferința “800 Jahr Deutscher Orden im Burzenland”, Brașov, 15–16 septembrie 2011.

** Institutul de Istorie “Nicolae Iorga”, Bd. Aviatorilor 1, 010851 București, e-mail: viorelachim@hotmail.com.

¹ Erich Joachim, “König Sigmund und der Deutsche Ritterorden in Ungarn 1429–1432. Mitteilungen aus dem Staatsarchiv zu Königsberg”, *Mitteilungen des Institut für Österreichische Geschichtsforschung* XIII (1912): 87–119.

² Alexandru Nemoianu, “Unele aspecte privind prezența teutonilor în Banat (1429–1432)”, *Muzeul Național* 2 (1975): 381–386; Ioan Hațegan, “Cavalerii teutoni în Banatul Severinului (1429–1435)”, *Tibiscus* V (1979): 191–196; Eugen Glück, “Date noi cu privire la prezența cavalerilor teutoni la frontiera Banatului (1429–1437)”, *Revista Istorică*, S.N. 3, nr. 7–8 (1992): 783–792.

³ Frigyes Pesty, *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, vol. I–III (Budapest, 1877–1878), vol. I, 37–41; I. Minea, *Principatele Române și politica orientală a împăratului Sigismund. Note istorice* (București, 1919), 191; Victor Motogna, *Banatul românesc în prima jumătate a secolului XV. Epoca lui Sigismund de Luxemburg (1395–1438)*, în *Banatul de altădată. Studii istorice* (Timișoara, 1944), 458–460; I. I. Nistor, *Țara Severinului și Banatul Timișan*

în unele lucrări de istorie generală a ordinului teuton.⁴ Până în acest moment, documentele din arhiva ordinului care privesc prezența cavalerilor în Banat au fost valorificate într-o foarte mică măsură. Rămâne încă un deziderat realizarea unui studiu monografic pe acest subiect.

Istoria ordinului teuton în Banat, așa cum o cunoaștem azi, nu este una spectaculoasă, deoarece cei 13 cavaleri, cu suitele lor și cu cele câteva sute de oameni care au constituit corpul meșterilor și specialiștilor aduși din Statul Ordinului Teuton au stat aici doar câțiva ani, înainte de a suferi lovitura dată de incursiunea otomană din primăvara anului 1432, când au fost uciși mulți teutoni. Supraviețuitorii au rămas însă aici încă un număr de ani. Nikolaus von Redwitz, conducătorului grupului de cavaleri sosiți la Dunăre, a plecat în Prusia spre sfârșitul anului 1435. Ultimii cinci cavaleri cu suita lor au părăsit regiunea în 1437.

În acest studiu mă ocup de locul pe care ordinul teuton îl are în istoria banatului de Severin. Chestiunea asupra căreia voi insista cel mai mult este aceea a relației care a existat între forma de organizare a zonei de sud-est a Banatului actual într-un banat (banatul de Severin) și aducerea aici a cavalerilor teutoni.

Lucrările de istorie mai vechi sau mai noi scriu că regele Sigismund de Luxemburg a adus ordinul teuton în banatul de Severin și că acești cavaleri au

---

(București, 1945), 30–33; Theodor N. Trăpcea, “Despre unele cetăți medievale din Banat”, *Studii de istorie a Banatului I* (1969): 23–82; Șerban Papacostea, “Kilia et la politique orientale de Sigismond de Luxembourg”, *Revue Roumaine d'Histoire* XV, nr. 3 (1976): 430–431; I. D. Suci, *Monografia Mitropoliei Banatului* (Timișoara, 1977), 59–60; Elemér Mályusz, *Kaiser Sigismund in Ungarn 1387–1437* (Budapest, 1990), 147–148; Jörg K. Hoensch, *Kaiser Sigismund: Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437* (München, 1996), 343–345; Harald Zimmermann, “Kaiser Sigismund von Luxemburg und Siebenbürgen”, în Zimmerman, *Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici. Vorträge und Forschungen zur südostdeutschen Geschichte. Festgabe zum 70. Geburtstag*, hrsg. von Konrad Gündisch (Köln, Weimar, Wien, 1996), 118; Ibid., “Europäische Politik und Türkenabwehr zur Zeit Sigismunds des Luxemburgers”, în Zimmerman, *Siebenbürgen* 128–129; László Pósz, “Zsigmond és a Német Lovagrend”, *Hadtörténelmi Közlemények* 111 (1998): 108–110.

⁴ Johannes Voigt, *Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens*, vol. VII (Königsberg, 1836), 502–503, 534–535; Kurt Forstreuter, *Der deutsche Orden und Südosteuropa*, în Kyrios, vol. I (1936), 259–260; Walter Kuhn, *Ritterorden als Grenzhüter des Abendlandes gegen das östliche Heidentum*, în *Ostdeutsche Wissenschaft*, vol. VI (1959), 59–66; Carl August Lückcrath, *Paul von Rusdorf. Hochmeister des Deutschen Ordens 1422–1441* (Bad Godesberg, 1969), 81–85; Ibid., “Paul von Rusdorf”, în Udo Arnold, ed., *Die Hochmeister des Deutschen Ordens 1190–1994* (Marburg, 1998), 122–128; Gerhardt Hochstrasser, “Der Ordenspraepceptor Nicolaus von Redewitz und die Münzprägung in Siebenbürgen und im Szezeriner Banat im 15. Jahrhundert”, în Udo Arnold, ed., *Beiträge zur Geschichte des Deutschen Ordens*, vol. 2 (Marburg, 1993), 124–134; Harald Zimmermann, “Kreuzritter in Siebenbürgen”, în Zimmerman, *Siebenbürgen*, 175–186, (184–185); Ibid., *Der Deutsche Orden in Siebenbürgen. Eine diplomatische Untersuchung* (Köln, Weimar, Wien, 2011), 9–10, 34–35.

apărat banatul de Severin împotriva otomanilor. Or, așa cum voi arăta, formula de organizare a regiunii într-un banat (banatul de Severin) a fost introdusă – de fapt, reintrodusă – de Sigismund, în 1430, la puțin timp după ce, în 1429, i-a instalat aici pe cavalerii teutoni, și o perioadă destul de îndelungată înainte de acest moment nu a existat un banat de Severin. Regele a procedat în acei ani la o reorganizare a regiunii, elementul cel mai important al acesteia fiind introducerea banatului de Severin ca o organizație teritorială și militară specială.

Cum era organizată regiunea înainte de 1429, anul în care cavalerii teutoni au fost aduși la Dunăre?

În deceniile de dinaintea sosirii teutonilor, părțile de sud și de est ale Banatului actual nu erau organizate într-un banat. “Banatul de Severin” despre care se vorbește în lucrările de istorie mai vechi sau mai noi ca existând în partea de răsărit a Banatului în epoca angevină și apoi de-a lungul celei mai mari părți a domniei regelui Sigismund (până în anul 1429, când au fost aduși cavalerii teutoni) este o invenție istoriografică. În cursul secolului al XIV-lea și apoi în secolul următor, până în 1429, nu a existat în Banat o organizație de tipul banatului.

Banatul de Severin ca provincie de frontieră a regatului Ungariei a existat în epoca arpadiană, mai precis între anii 1231–1291, și el cuprindea colțul sud-estic al Banatului de azi (ceea ce în secolele XIV–XVI va corespunde districtului Mehadia) și Oltenia de azi, până la râul Olt. Centrul era la Severin (astăzi Drobeta-Turnu Severin).⁵

În secolul al XIV-lea, dar și ulterior, a existat un “banat de Severin” (sau *bănia Severinului*) ca provincie distinctă în cadrul Țării Românești, principatul întemeiat în jurul anului 1300 în teritoriile dintre Carpați și Dunăre. Acest banat cuprindea Oltenia de azi. În cursul secolului al XIV-lea a existat o îndelungată dispută între regatul Ungariei și principatul Țării Românești în legătură cu acest teritoriu. În scurtele perioade în care cetatea Severinului s-a aflat în stăpânire ungurească, aici a fost instalat un ban unguresc și documentele ungare vorbesc din nou de un “banat de Severin”, ca provincie a regatului Ungariei, în frunte cu un ban.⁶

⁵ Pentru banatul de Severin în secolul al XIII-lea, vezi Viorel Achim, “Istoria unei provincii de frontieră: banatul de Severin în secolul al XIII-lea”, în Adrian Andrei Rusu, ed., *Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de români* (Cluj-Napoca, 2006), 31–60; Ibid., *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni* (București, 2008), 82–88, 99–102, 131–135, 200, 246–247.

⁶ Lista banilor ungurești de Severin în secolul al XIV-lea, în Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, vol. I (Budapest, 1996), 32. Pentru disputa între regatul Ungariei și Țara Românească în legătură cu teritoriul fostului banat unguresc de Severin, vezi Maria Holban, “Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină (Problema stăpânirii efective a Severinului și a suzeranității în legătură cu drumul Brăilei)”, în Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV* (București, 1981), 126–154.

Cu aceste câteva excepții, titlul de “ban de Severin” pe care îl consemnează documentele de epocă pentru unele personaje, până la începutul domniei regelui Sigismund, nu acoperă o realitate politică și teritorială efectivă. Ei nu erau bani efectivi de Severin. Funcția lor principală era de regulă cea de castelan într-una dintre cetățile regale din Banat, de cele mai multe ori la Mehadia. Acești bani de Severin erau de fapt expresia programului de expansiune în direcția Țării Românești promovat de regii ungari din dinastia de Anjou, de recuperare a pozițiilor pe care Arpadienii le deținuseră în Oltenia și de instaurare a suzeranității asupra statului care a înglobat acest teritoriu. Termenul nu a acoperit decât în unele perioade scurte realitatea unei stăpâniri ungare efective asupra unei părți a Olteniei. Niciând în epoca angevină, dar nici în vremea lui Sigismund, înainte de 1429, banul de Severin, atunci când a existat un dregător cu acest titlu, nu și-a exercitat autoritatea asupra districtelor românești din Banat. Districtele nu s-au aflat sub jurisdicția banului. Ele făceau parte din comitatele Timiș și Caraș și se bucurau de un regim de autonomie.

Și regele Sigismund, în primii ani de domnie, a mers pe vechea formulă a recuperării Severinului și reconstituirii vechiului banat din epoca arpadiană. El a menținut un ban *in spe* de Severin.⁷ Curând însă, Sigismund a renunțat la ficțiunea juridică a stăpânirii ungurești în Severin și la orice pretenții cu privire la aceasta, recunoscându-i domnului Țării Românești, Mircea cel Bătrân, stăpânirea deplină asupra Severinului. În tratatul de la Brașov, din 7 martie 1395, Mircea apare, între altele, ca “ban de Severin”.⁸

Această mutație în politica lui Sigismund față de Țara Românească și cheștiunea Severinului a stat în legătură cu reorganizarea frontierei otomane a regatului Ungariei, pe care Sigismund a realizat-o, în mai multe etape, începând cu anul 1392, dar mai ales după 1397 (când s-a ținut dieta de la Timișoara). A fost vorba nu numai de sistemul de fortificații de pe linia Dunării, din regiunea Porților de Fier, care s-a înjghebat acum, ci mai ales de punerea întregii regiuni, de la Belgrad până la Orșova, întinsă mult în interiorul țării, sub o singură comandă, încredințată comitelui de Timiș. În locul fragmentării militar-administrative de până atunci, a fost creată aici o mare provincie cu rosturi militare, căreia îi erau rezervate resursele comitatelor din Banat și din vecinătate.⁹ În timpul lui Filippo Scolari (sau Pipo de Ozora) (comite de Timiș între

⁷ Lista banilor ungurești de Severin în intervalul 1387–1393, în Engel, *Archontológia*, 33.

⁸ Nos, *Mirchya, vaivoda Transalpinus, dux de Fugaras et banus de Zeuerin*; F. Zimmermann, C. Werner, C. Müller, ed., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. III (Hermannstadt, 1902, în continuare *Ub.*), nr. 1349, 135–137; *Documenta Romaniae Historica*, D, vol. I (București, 1966), nr. 87, 138–142.

⁹ Reorganizarea frontierei sud-estice a regatului Ungariei în ultimii ani ai secolului al XIV-lea și apoi până la 1429, la Erik Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437)* (Budapest, 1986), 133 și urm.

1404–1426) sistemul defensiv a primit forma sa finală. El a unit sub comanda sa șapte – după 1409, chiar opt – comitate și avea în grijă cel puțin 15 cetăți, din cele 26 existente în regiune, unele construite în timpul său.¹⁰ Districtele românești din sud-estul Banatului s-au aflat în această epocă sub comanda militară și autoritatea judiciară a comitelui de Timiș.

După moartea lui Scolari (27 decembrie 1426), regele Sigismund a procedat la o nouă reorganizare a frontierei sud-estice a regatului.¹¹ A fost un proces ce a durat ceva timp, din 1427 până în 1429. În cadrul acestei reorganizări au fost aduși în Banat, în anul 1429, cavalerii teutoni, pentru a întări capacitatea de apărare a țării. În final s-a ajuns ca provincia care îl avusese în frunte pe comitele de Timiș să fie împărțită în trei. Districtele românești au fost scoase de sub autoritatea comiților de Timiș și Caraș și au format împreună o unitate teritorială aparte. Centrul militar și administrativ al acestei diviziuni a devenit cetatea Severinului, care intrase în stăpânire ungurească ceva mai înainte, în anul 1419. Căpitan al cetății Severinului în anii 1427–1428 a fost Emeric Marcali, care în documente apare drept *capitaneus Zewriniensis*.¹²

După cum se știe, planul inițial al regelui Sigismund a fost să aducă ordinul teuton în Țara Bârsei, de unde regele Andrei II îl alungase în 1225 și care din ultimul deceniu al secolului al XIV-lea era expusă atacurilor otomane. În 1397 Sigismund a propus marelui maestru Konrad von Jungingen să trimită cavaleri în Țara Bârsei.¹³ Ulterior, regele s-a gândit să folosească ordinul teuton la apărarea liniei Dunării de Jos, până la Chilia. În scrisoarea din 2 iulie 1426, adresată vicevoievodul Transilvaniei, Lorand Lépes¹⁴, Sigismund spune că intenționează să-i cheme în țară pe cavaleri și să le încredințeze apărarea frontierelor Transilvaniei până la Porțile de Fier. Dar aici, după părerea mea, Porțile de Fier sunt un reper din afara zonei vizate; regele intenționează să dea teutonilor în pază frontiera transilvăneană din Țara Bârsei și până la Porțile de Fier. În acel moment apărarea segmentului bănățean al frontierei dunărene funcționa

¹⁰ Ibid., 133–136.

¹¹ Ibid., 136–137.

¹² Engel, *Archontológia*, 33.

¹³ Informații apar în instrucțiunile/Instruktion pe care marele maestru le-a dat, la 21 octombrie 1397, contelui Rudolf von Kryburg, cavalier de Rheden, care a fost trimis la regele Ungariei pentru negocieri pe această temă: Johannes Voigt, ed., *Codex Diplomaticus Prussicus. Urkundensammlung zur ältern Geschichte Preussens aus dem Königl. Geheimen Archiv zu Königsberg nebst Regesten*, vol. VI (Königsberg, 1861), nr. 49, p. 52–53.

¹⁴ Zimmermann, *Der Deutsche Orden*, 214–215, nr. XXXVII. Prima ediție a acestui document la Joseph Kemény, "Archivarische Nebenarbeiten: Die durch König Sigmund im Jahre 1426 beabsichtigte Wiederansiedlung des deutschen Ordens in Siebenbürgen", în Anton Kurz, ed., *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens*, vol. II/1 (Kronstadt, 1846), 98–90.

bine, sub comanda lui Scolari, și regele nu avea niciun motiv să modifice acest sistem. Nici la 9 aprilie 1427, când i-a scris marelui maestru Paul von Rusdorf¹⁵, Sigismund nu avea în vedere Porțile de Fier, ci Dunărea de Jos, până la Chilia. În această scrisoare regele și-a expus planul privitor la așezarea teutonilor la Dunărea de Jos.

Acest plan a fost modificat în anul următor, astfel că la 9 octombrie 1428 Sigismund îi scrie lui Rusdorf că este gata să cedeze cavalerilor câteva cetăți de lângă Dunăre, situate între Belgrad și Severin – adică în Banat –, ca să apere Ungaria împotriva otomanilor.¹⁶

Regele nu a abandonat însă complet ideea colonizării teutonilor la Dunărea de Jos. Faptul că la congresul de la Luck (ianuarie 1429) Sigismund nu a reușit să obțină Chilia a făcut zadarnice orice planuri de controlare a Dunării de Jos. Ca urmare, planul de colonizare a teutonilor vizează acum regiunea Porților de Fier, care se afla în stăpânirea lui Sigismund și care constituia în acel moment frontiera cea mai amenințată. Cavalerii teutoni cu suita lor au sosit la Dunăre și au luat în primire ținutul abia în toamna anului 1429. Sigismund i-a folosit pe teutoni pentru a crea la frontiera cea mai amenințată a regatului o provincie specială, cu rosturi de apărare.

La început Nikolaus von Redwitz, comandantul grupului de cavaleri, a fost căpitan al Severinului, ceea ce înseamnă că era un continuator al lui Emeric Marcali. Prima atestare este din 16 ianuarie 1430, într-un act emis chiar de el.¹⁷ Dregătoria de ban de Severin nu exista în acel moment. Prima atestare a lui Redwitz cu titlul de ban de Severin este din 18 iulie 1430, când el semnează un document cu *frater Nicolaus de Radewitz, Ordinis beate marie virginis domus ierosolimitani preceptor ceterorum fratrum predicti Ordinis in Regnum Hungarie missorum Banus Zewriniensis, necnon camararum monete regalis Cibiniensis comes*.¹⁸

De ce a optat regele Sigismund pentru formula banatului? Consider că opțiunea pentru această formulă se explică înainte de toate prin dorința lui Sigismund de a avea la Porțile de Fier o organizație specială de frontieră, în acord cu noua funcție pe care a dobândit-o regiunea în anul 1428. În octombrie

¹⁵ Zimmermann, *Der Deutsche Orden*, 215–216, nr. XXXVIII.

¹⁶ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, XX. HA, Ordensbriefarchiv, Nr. 4989. Acest document a fost publicat doar sub forma unui rezumat în limba latină în Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I/2 (București 1890, în continuare Hurmuzaki), nr. 463, 553.

¹⁷ Aici el se intitulează “fratele Nikolaus Redwitz din ordinul teuton, preceptor al călugărilor trimiși în regatul Ungariei, căpitan al Severinului, precum și comite al monetăriei din Sibiu” (*frater Nicolaus de Redewitz ordinis cruciferorum preceptor ceterorum fratrum in regno Hungarie missorum, capitaneus Zeuerinensis, necnon comes monetarum Cibiniensis*); *Ub.*, IV, nr. 2083, 397.

¹⁸ Pesty, Szörény, III, nr. 23, 23–24; Hurmuzaki, I/2, nr. 471, 564; *Ub.*, IV, nr. 2096, 405.

1428, Sigismund a luat decizia de a aduce în această regiune ordinul teuton, după ce în 1428 Dunărea a devenit *de facto* frontieră cu Imperiul otoman. Condițiile din regiune s-au modificat dramatic în acel an, când, după moartea despotului Stefan Lazarevici, Serbia lui George Brancovici a recunoscut suzeranitatea sultanului și a predat turcilor puternica cetate de la Golubaț, care, în baza unei înțelegeri mai vechi, ar fi trebuit ca după moartea despotului să intre în stăpânirea lui Sigismund. Înfrângerea suferită de Sigismund la Golubaț (din iunie 1428), când a încercat să ia cetatea din mâinile turcilor, a consolidat noua situație. O consecință a înfrângerii de la Golubaț a fost și pierderea de către Țara Românească a cetăților de la Dunăre (Turnu și Giurgiu) și apropierea domnitorului Dan II de turci, cărora le-a plătit tribut, dar și intrarea Bosnei regelui Tvrtko II – fost vasal al lui Sigismund – sub suzeranitate otomană.¹⁹ În acest nou context politic sud-est european, Sigismund a fost nevoit să treacă la o politică defensivă, care avea ca element central întărirea liniei Dunării (în zona Porților de Fier).

Prin formula banatului de Severin regiunea a căpătat o organizare riguroasă, adecvată funcției sale defensive, în care banul, ca reprezentant al regelui, concentra toate puterile (militare, administrative și judiciare). Această situație diferă de cea din comitate, unde comitele împărțea puterea cu nobilimea locală. Banatul a fost în istoria regatului medieval al Ungariei o provincie de frontieră cu o organizare specială, adecvată funcției militare.

Că această organizare a fost eficientă o dovedește activitatea desfășurată de cavalerii teutoni în acei ani pentru fortificarea liniei Dunării (repararea cetăților, construirea de cetăți noi, dotarea cu armament etc.). Formula banatului a permis ca toate resursele zonei (era vorba în principal de încasările de la cnezii din districte) să fie folosite în acest scop.

Prin crearea banatului de Severin, cavalerii teutoni au fost integrați sistemului administrativ al regatului Ungariei, unde existau atunci și alte teritorii cu organizare similară (banate). Această formulă era de natură să satisfacă ambele părți. Pentru teutoni, în acest fel se asigura autonomia ordinului, care nu putea fi garantată în cadrul unei organizații de tipul comitatului. Comitatul nobiliar avea în perioada lui Sigismund o serie de îngrădiri, care i-ar fi lipsit pe teutoni de libertatea de care aveau nevoie pentru a-și realiza misiunea.

În același timp, prin formula banatului era preîntâmpinat pericolul secesiunii, adică a dezvoltării unei stăpâniri care ar fi putut conduce într-un interval oarecare de timp la desprinderea de regat; așa cum s-a petrecut în Țara Bârsei, unde ordinul a ieșit de sub autoritatea regelui și a încercat să-și creeze un stat propriu. În Banat nu a existat un astfel de pericol, datorită faptului că teuto-
nilor li s-au dat anumite dregătorii (ban, castelan, căpitan etc.) într-o unitate

¹⁹ Minea, *Principatele Române*, 188–193; Mályusz, *Kaiser Sigismund*, 146–147.

administrativă a regatului, iar nu un teritoriu pe care ei să-l organizeze după voința lor, așa cum s-a petrecut în 1211 cu Țara Bârsei.

Diferența între condiția pe care o avuseseră teutonii în Țara Bârsei și condiția lor în banatul de Severin a fost sesizată în epocă. Într-o scrisoare către marele maestru, din 7 martie 1432, cavalerii spun că ar fi fost mai bine dacă li s-ar fi dat anumite ținuturi și dacă ar avea oamenii lor, de care să dispună după cum doresc: *is were denne, das uns eygener land und lewthe alzo vil, domethe wir thun und lassen mochten, mit welchen wir uns unser finde getrawthen czuweren, gegeben und bestetiget worden*.²⁰ Se vede din acest paragraf că teutonii nu considerau că banatul de Severin era un ținut aflat în proprietatea lor, de care să poată dispune după cum vor.

Preocuparea pentru aducerea de coloniști apare și în alte dăți la Redwitz. În corespondența sa cu marele maestru al ordinului, Sigismund a vorbit de aducerea de elemente germane (meșteri, navigatori ș.a.) doar în perioada în care planul său viza instaurarea controlului asupra întregului curs al Dunării de Jos, până la Chilia. După ce și-a limitat planul la zona de sud-est a Banatului, regele nu a mai spus nimic despre coloniști. Nici nu cred că era posibilă organizarea unei colonizări rurale în banatul de Severin, unde districtele cu autonomia lor recunoscută de rege ocupau în mod compact teritoriul, iar raporturile de proprietate de aici erau deja bine precizate.

A existat de fapt o relație contractuală între regele Sigismund și ordinul teuton. Cavalerii veneau într-un teritoriu al regatului, pe care ei îl conduc și administrează, dar în anumite condiții, care nu lezau autoritatea regelui aici. În cursul negocierilor purtate de Sigismund cu marele maestru a fost discutat statutul pe care urmau să-l aibă cavalerii în regatul Ungariei. În instrucțiunile pe care le-a dat la 28–29 mai 1429 grupului de cavaleri ce urma să plece în Ungaria, Rusdorf spune că aceștia trebuiau să stea la dispoziția regelui romano-german Sigismund, dar respectând regulile ordinului și obiceiurile practicate în Prusia.²¹

Un privilegiu pe care regele Sigismund să-l fi acordat ordinului, așa cum a făcut regele Andrei II în anii 1211 și 1222, și care să prevadă acordarea ținutului în anumite condiții nu a existat însă; niciun document nu vorbește de așa ceva și niciuna dintre părți nu face referire la el. Poziția cavalerilor teutoni în teritoriul care le-a fost acordat era desigur una puternică. Dar, în condițiile limitărilor care existau aici, banatul de Severin nu a fost un nou stat al ordinului (*Ordensland*), cum e caracterizat uneori de istorici.²²

În ceea ce privește aspectele teritoriale ale banatului de Severin, în perioada teutonilor acesta cuprindea doar șase districte românești: Mehadia, Almăj, Ilidia,

²⁰ Joachim, "König Sigmund", Anlage VI, 116–118.

²¹ Glück, "Date noi", 788.

²² Zimmermann, "Kreuzritter", 184.

Carașova, Bârzava și Caransebeș. Districtele Lugoj și Comiat au rămas în continuare sub ascultarea comitelui de Timiș. Ele vor fi atașate celorlalte districte în epoca Huniazilor, intrând astfel și ele sub autoritatea banului de Severin.

Organizația banatului de Severin a fost menținută și după ce teutonii au părăsit regiunea de sud-est a Banatului. În primele două decenii de la plecarea lor banatul de Severin a cunoscut anumite transformări care au condus la formula “clasică” a banatului de Severin, pe care o întâlnim în documentele din a doua jumătate a secolului al XV-lea și din prima jumătate a secolului al XVI-lea.

Dacă vom compara ceea ce s-a petrecut în regiunea de sud-est a Banatului în anii 1429–1435 – așa cum apare în documentele teutone și ungare publicate până acum – cu realitățile de mai târziu, se poate spune că de prezența cavalerilor teutoni la Dunăre se leagă constituirea banatului de Severin ca o provincie a regatului ungar la frontiera otomană. A fost o organizație nouă care, sub aspect teritorial, nu a reprezentat o continuare a banatului cu același nume din secolul al XIII-lea. Primul ban de Severin a fost Nikolaus von Redwitz și cu el începe o listă de înalți dregători ai regatului Ungariei care vor guverna aici până la cucerirea otomană. Nu ordinul teuton a introdus aici organizația banatului, ci regele Sigismund. Teutonii au fost totuși cei care au dat o primă formă acestei organizații, care apoi va suferi modificări, cristalizându-se deplin în deceniul șase al secolului al XV-lea.

Teutonii au preluat din epoca anterioară niște structuri administrative și sociale pe care, în unele cazuri, au încercat să le modifice. Ei au căutat să limiteze autonomia districtelor românești, ceea ce a dus la conflicte cu societatea locală. Un exemplu îl constituie conflictul cu cnezii din districtul Almăj, care nu au recunoscut autoritatea banului Redwitz, care încercase să se impună ca instanța supremă a districtului, în condițiile în care cutuma spunea că deasupra justiției cnezilor nu era decât regele.²³

Banatul de Severin se va cristaliza deplin ca instituție abia după plecarea cavalerilor teutoni, îndeosebi în timpul în care demnitatea de ban de Severin a fost deținută de Frank Tallóczi (1436–1439) și Iancu de Hunedoara (1439–1446). Atunci s-au precizat și raporturile între ban și districte, care au căpătat forme pe care nu le întâlnim înainte, și au fost asimilate numeroase instituții locale. Sistemul de privilegii acordate celor opt districte românești, pe care îl înregistrează celebra diplomă dată de regele Ladislau V Postumul la 29 august 1457²⁴, este și el, în parte, un produs al acelor ani.

²³ Pentru relațiile de ostilitate între cnezii și nobilii români și banul de Severin, Nikolaus Redwitz, vezi Nemoianu, “Unele aspecte”, 383–385; Hațegan, “Cavalerii teutoni”, 193.

²⁴ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III (Budapest, 1884), nr. 312, 404–406; Hurmuzaki, II/2, nr. 80, 92–93. Conținutul diplomei din 29 august 1457 la Gheorghe Vinulescu, “Privilegiile românilor din cele opt districte bănățene”, în *Fraților Alexandru și Ion Lăpădatu la împlinirea vârstei de 60 de ani* (București, 1936), 869–876.

O moștenire a epocii teutone este poziția Caransebeșului ca loc de rezidență a banului de Severin. După incursiunea otomană din primăvara anului 1432, care a dat o lovitură puternică pozițiilor teutone, banul Redwitz s-a mutat în acest oraș mai ferit, unde vor rezida de acum înainte, timp de mai bine de două secole, banii de Severin, iar de la mijlocul secolului al XVI-lea, banii de Lugoj și Caransebeș.

THE ROLE OF TEUTONIC ORDER IN THE HISTORY OF THE BANATE OF SEVERIN

Abstract

The paper deals with the presence of the Teutonic Order in the southeastern parts of the nowadays Banat in the years 1429–1435. Bringing in Teutonic Knights was part of the project developed by King Sigismund of Luxembourg after the defeat at Golubac (June 1428), of strengthening the Danube line, now border of the Hungarian Kingdom with the Ottoman Empire. The thirteen Knights with their servants and hundreds of craftsmen arrived in the region in the fall of 1429, took possession of this region, ruled over six Romanian districts that previously belonged to the counties of Timiș and Caraș, repaired the old castles and build new ones and defended the Hungarian Kingdom against the Ottoman attacks.

In 1430, King Sigismund reorganized this region, transforming it into a *banate* (the Banate of Severin). The *banate* was a special border organization, where the representative of the king, the *ban*, concentrated all power (military, administrative and judicial). The first *ban* of Severin was Nikolaus von Redwitz, the commander of these Teutonic Knights. This Banate of Severin was not a continuation of the Hungarian Banate of Severin from the 13th century (which covered the nowadays Oltenia and a small corner of the nowadays Banat) nor the Banate of Severin from the 14th century, which was actually the western part of the principality of Wallachia. The Banate of Severin (re-)created in 1430 was a province of the Hungarian Kingdom, where the Knights' power was limited, and not a new state of the Teutonic Order (*Ordensstaat*), as stated in some historical writings. The Teutonic Knights were the ones who gave the first form of this organization. The Banate of Severin was maintained after the Knights left the region and fully crystallized in the sixth decade of the 15th century.

CUM MANIBUS ARMATIS. FACETS OF VIOLENCE IN THE MEDIEVAL BANAT

Adrian Magina*

Keywords: Banat, violence, social control, the 14th–15th centuries

Cuvinte cheie: Banat, violență, control social, secolele XIV–XV

In all its forms of manifestation, violence was and still is a defining component of human society. To a much greater extent than today, the Middle Ages were marked by outbursts of violence. The history of this type of human behaviour in the medieval period began to be investigated quite recently. The situation in Western Europe and the mechanisms that generated medieval brutality have been the focus of Western historiographies.¹ Researchers from the eastern part of the continent have shown less interest in these aspects, taking into consideration only the special, pathological cases, in which the brutality of violent outbursts exceeded the norm in an altogether violent world. A good example would be the Vlad the Impaler, whose image of a bloodthirsty ruler was created and disseminated in Europe in as early as the medieval period. The historians from Central and Eastern Europe have been more interested in pragmatic issues pertaining to the development and functioning of institutions, political events, ecclesiastical realities or the emergence of the state. In a world of ethnic, political and religious diversity, as was the Central and East European space, it goes without saying that every national historiography has turned its attention to issues that are interesting in terms of its own discourse and less on aspects related to *petit histoire*.

Generally, historiographic discourse has regarded the Middle Ages as a violent period, in opposition to the “peace” instituted by the Romans. Moreover, vassalage ties have been accounted for through the need to build control mechanisms that would channel and restrict violence. Most often, in the Middle Ages the energy that engendered brutality led to numerous inter-nobiliary conflicts.

---

* The Museum of Mountain Banat Reșița, 10 bd. Republicii, e-mail: adimagina@gmail.com.

¹ See, for instance, Richard W. Kaeuper, ed., *Violence in Medieval Society* (Woodbridge, 2000); David Nirenberg, *Violence et minorités au Moyen Âge* (Paris: PUF, 2001); Warren C. Brown, *Violence in Medieval Europe* (London, New York: Routledge, 2010).

Seigneurial wars appear to have fallen into a pattern, with each seigneur being responsible for his property and subjects, but essentially following his own purpose, which was that of controlling the vastest territory or the largest number of people possible.²

If we were to define violence, it could be categorized as the application of physical force to make someone suffer, whether it is people, animals or property. According to sociologists, it should be seen in social relation with several elements: the perpetrator of violence, represented by an individual, a group, or an institution aiming to achieve a goal; the victim – an individual, a group, a social class, etc., which is related to the aim pursued by the perpetrator; the coercive action, which represents the means by which the perpetrator of violence attempts to obtain a response, a reaction from the victim.³ For the medieval world, to the aforementioned aspects should be added the observer, who is a witness to or who records the effects of violence and conveys them further. For today's man, the use of force in various situations that could be encountered in the Middle Ages would be difficult to fathom, as at that time the effects of strong emotions like hate, love, passion, joy and honour were experienced far more intensely. A mere offence, a reckless and automatic gesture would have sufficed for a brutally violent response.⁴

Considering the frequency with which violence occurred in the medieval world, it could be placed in the category of the ordinary, ranking among events that society was confronted with on a daily basis. I am referring here to all the conflicts between the members of the nobility, to boundary violations or seizures, which appear to have been common occurrences up until the modern era. Essentially, violent behaviour did not differ significantly from one area to another in medieval Hungary. Whether we speak about the northern or the central area of the kingdom or about Transylvania, the manners of expressing violence appear to have been similar, with certain local peculiarities.⁵ Hereinafter i shall

² Gadi Algazi, "Violence, mémoire et pouvoir seigneurial à la fin du Moyen Age," *Actes de la recherche en sciences sociales* 105 (1994): 26–27.

³ Ioan Mihăilescu, *Sociologie generală. Concepte fundamentale și studii de caz* (Iași: Polirom, 2003), 123–129.

⁴ Brown, *Violence*, 14.

⁵ Pál Engel, "Le règlement des conflits dans la Hongrie médiévale," *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*. 31e congrès (Angers, 2000): For examples concerning the perpetration of violence in Transylvania, see Maria Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV* (Bucharest: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1981); Ioan Aurel Pop, *"Din mâinile valahilor schismatici...". Românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII–XIV)* (Bucharest: Editura Litera, 2011); Mihai Florin Hasan, *Proscriși și infractori în Transilvania în secolele XIV–XVI* (unpublished PhD).

attempt to systematize and analyse the forms of expressing violence in a well-defined space and, of course, the consequences that violent behaviour generated in the province. I do not intend to discuss here programmatic violence, inherent in military conflicts. I will try to capture the banality of violence cases and the manner in which the medieval society of the Banat reacted to them. Examples are numerous because most of the complaints addressed to the officials, whether it was the royal court, a chapter or a county, invoked, to some extent or another, the use of violence. It involved all social categories, ranging from the most distinguished nobles to the serfs from small villages. The historians who have dealt with the issue of violence have found that in the documents of the time, it was expressed through a series of specific terms: *violentia* (vehemence, impetuousness, ferocity), *occidere* (to murder), *vulnere* (to hurt), *pugnare* (to fight), *percutere* (to hit), *perdere* (to destroy), *rapere* (to abduct, to ravish), *incendere* (to burn), *per vim* (through force).⁶ As regards the documents from the medieval Banat, the same terms used to express violent behaviour were present in almost all the deeds issued in the kingdom. In terms of the formulas employed in these documents, a series of phrases rendering diverse manners of inflicting violence gained currency: *cum manibus armatis* (armed), *potentia mediante* (by power, by force), *dehonestare* (dishonouring, in the case of women), *vulnerasset* (injured), *plaga affecisset* (inflicted wounds), *hostiliter invadasset* (trespassed with hostile intent), *irruisset* (attacked, raided), *spoliasset* (ransacked), *captivasset* (captured), *abstulisset* (stole), *usurpatione* (usurpation), *occupatione* (occupation), and examples of this type could continue.

It would be impossible to achieve a statistics of all the cases when force was used in medieval Banat. Using only the published material, with all its inevitable omissions, for the 14th century alone, about 60 examples of the use of violence have been ascertained.⁷ If we add the cases not taken into account and those mentioned in the unpublished documents, we could easily get to around 100 examples of the use of brute force in Banat in the 14th century. Even so, we are far from the real situation, because it is not certain that all the cases were recorded in writing and the documents that have come down to us represent only a small part of the entire production written during the medieval period. For the 15th century, when the written production developed, the number of preserved documents being significantly higher, such statistics are impossible to compile. For instance, in the year 1409 alone and in a single county (Baranya), there were recorded over 200 cases brought before the court judge.⁸ We should

⁶ Brown, *Violence*, 6.

⁷ Ioan Hațegan, Ligia Boldea, Dumitru Țeicu, *Cronologia Banatului*, vol. II/1: *Banatul între 934–1552* (Timișoara: ArtPres, 2007), 54–149.

⁸ Engel, “Le règlement”, 315.

also take into account the fact that the situation of the Banatian counties was somewhat similar. Even using only the published examples, it would be impossible to focus on each and every case. I have tried, where possible, to extract those significant cases that can uphold my arguments. The material is unequal in terms of its value, but it can easily be seen that, regardless of the century we refer to, at stake are the same issues associated with violence and the same manner of perpetrating it. The investigation of the phenomenon of medieval violence places it within the long *durée* of history, with few detectable changes across the two centuries under consideration (14th–15th).

The *exercise of violence* has experienced several forms. A special case is that when violence can be exercised as a reason of state, in order to punish and control the crown's opponents, being directly enforced by the king through various intermediaries. Thus can be explained the episode of 1487, when King Matthias requested Peter Dóczy and Stephen Jakšić to attack and occupy the fortresses of Şoimoş and Lipova, which belonged to the traitor Nicholas Bánffy.⁹ Obviously this type of violent events was not subject to the rigors of justice, being, as it were, a manner of enforcing the law. Leaving aside this aspect of state reasons, violence proved to be systemic, inherent to everyday life in medieval society. It is on this form, particularly associated with inter-nobiliary conflicts, that I will focus in the following pages.

If we were to attempt a *typology*, we could talk about *individual violence* and *collective violence*, while in terms of the forms in which violence manifests itself, we could distinguish between brutality against goods, animals and people. The cases in which a single individual committed a violent action were less frequent in the medieval world of the Banat. As regards their manner of manifestation, these cases usually represented acts of violence against persons. Through the examples below, I will simply attempt to justify the existence of such actions, all of these situations fitting rather neatly into the category of physical violence against persons.¹⁰

When it came to the occupation of an estate, of a property, the documents issued by the authorities that received the plaintiff's complaint often referred to the perpetrator of the wrongdoing in the singular, but we should not imagine that only that character had been involved in the dispute. It goes without saying that a single person could not attack, injure, steal or lay waste to an estate as the documents usually presented the incidents. He was almost certainly accompanied by relatives, serfs or familiars, who are to be understood as participants, but who were not mentioned therein. *Individual violence* could actually be associated

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (hereafter MOL), Diplomátikai Levéltár (hereafter DL) 19303.

¹⁰ See, in this sense, the subchapter dedicated to this type of violent manifestation.

with minor, insignificant conflicts, which most often were not reported before any competent authorities. This was the case of domestic, inter-family violence, on which information is altogether sporadic. A significant event occurred in 1501, when, seized by jealousy, the nobleman Louis Fiat resorted to extreme violence, killing his wife's lover, Peter Rayn (or Kain). As Louis risked incurring the royal wrath and being stripped of his possessions, the Fiat family intervened with the king, from whom they obtained a reprieve for the murderer.¹¹ The conflict between Nicholas, son of Stephen Telegdi, and his mother, Margaret, also pertains to the sphere of domestic violence. Accompanied by a few of his close associates, Nicholas broke into his mother's house in Szentlőrinc, where he uttered defamatory and insulting words against her (*verbis dehonestationis, contumeliosisque et iniuriosis*) and dragged her around on the floor. Moreover, he kidnapped his sister, stole silverware, supplies, grain and horses worth 200 florins.¹² This inter-family dispute seems to have started from the legacy of the late Stephen Telegdi, as the house where Margaret lived had been given to her on account of her dowry and wedding objects. The son's aggressive behaviour was directed against his mother, who had remarried, impinging thus on his family's patrimony.

To some extent, individual violence can be associated with some of the robberies, oppression, murders or acts of revenge carried out by a single perpetrator, often in the dead of night (*noctis in silentio*). This was the case of Knez John of Vermeş, who was accused of homicide in 1405, even though the reasons behind his gesture are not clearly stated in the document.¹³ The same type of individual brutality, sparked by a desire to pillage and plunder, can be detected in two cases from the mid-15th century. In 1442 George Himfy complained that while he was walking down one of the public, free roads (*via publica et recta ac libera*), one of his serfs had been attacked by a brigand (*latro*), who had beaten and robbed him (*latrocinialiter verberasset*).¹⁴ At around the same time, the castellan of Chery denounced the noble Egidio Hansa as a robber who had come to the house of one of his serfs in the middle of the night and done much damage.¹⁵

Without a doubt, *collective violence*, which involved and affected numerous people and goods, was the best documented. Examples are numerous, but I have chosen to present only a relevant few, significant in terms of the number of people involved and the extent of the damage caused. In the first case, which

¹¹ Frigyes Pesty, *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, vol. III (Budapest, 1878), 137–139, 191.

¹² DL 29630.

¹³ DL 53246.

¹⁴ DL 55248.

¹⁵ DL 48216.

occurred in the middle of the 15th century, the protagonists were the men of the noble Francis Csáky, who had attacked the Cherestur estate of the Chapter of Cenad. Two of the nobleman's officials, accompanied by 69 serfs from Novi Kneževac (Rév Kanizsa), named in the document, had trespassed the chapter's estate, attacked several canons, addressed them defamatory words and caught countless fish, the damage being assessed at 60 gold florins.¹⁶ Much worse was the case mentioned in 1493. The noble Francis Haraszty complained that the year before, the members of the Báthory family, accompanied by nearly 130 familiars, knezes and even Hussars, had attacked two of his estates pertaining to Lipova, causing damages of over 1,000 florins.¹⁷ The documents also mention several people involved in acts of violence committed in 1506, when 180 men of the Jakšić brothers attacked the Vizes estate of the Dóczy family, wreaking significant damage.¹⁸ The most representative case of collective violence appears to have occurred in 1471, but it was reported to the authorities only 18 years later. On that occasion no less than 500 armed men of the Dóczy family had attacked (*hostiliter irruendo*) the Duboz estate belonging to Andrew Danfy, where they indulged in destruction and depredation (*desolasset et depredasset*) amounting to 2,000 florins.¹⁹ It remains a mystery why the noble Danfy reported these violent acts at such a late date, especially since his accounts are accurate or exaggerated – a legitimate question in the other cases, too. What cannot be denied is that we are dealing with large-scale violence, committed by small armies. The mobilization of so many people indicates that there the event had been prepared ahead, that this was a smouldering conflict which had degenerated into attacks and brutality. The involvement of so many human resources represented, in fact, a manifestation of power, the most likely purpose being that of exerting control over the conflicting situation, of taking over the opponent's territory or, in the worst case, of destroying the latter's material basis.

The manner of *expressing violence* is twofold. On the one hand, we may refer to verbal aggressiveness, on the other, to physical brutality. Both are interconnected, but in the former case it is expressed exclusively between human correspondents, while in the latter it may be exerted against people, animals or movable and immovable property.

Verbal aggressiveness transpires fewer times from the documentary testimonies. Still, although they were less extensively documented, such cases did

¹⁶ Frigyes Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara/ Oklevelek Temesvármegyé és Temesvár város történetéhez*, vol. II 1430–1470, ediție, note și comentarii / Magyarázó jegyzetekkel kiadta Livia Magina, Adrian Magina (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2014), 211–212.

¹⁷ DL 20100.

¹⁸ DL 21525.

¹⁹ DL 59777.

occur. Usually, contradictory discussions led to verbal violence, accusations and insults. For example, in 1367, because he had addressed injurious remarks to the Caraş County authorities, Michael, son of Peter, was sentenced to paying the amount of a mark.²⁰ Here, the situation was limited to the verbal dispute and did not escalate into physical violence, as the offender immediately paid the amount he had been fined with. This was not the case of other conflicts that were not confined to verbal altercations but degenerated into physical aggression. In 1481, a verbal squabble among several nobles led to violent consequences. One of them went beyond the use of words and, grabbing two wooden spears (*duas haustas lignorum*), he became an aggressor in the true sense of the word. His opponent's familiar answered the challenge by drawing out his sword (*familiaris eiusdem gladium emmanari fecit*): the entire conflict degenerated and the case was brought before the county authorities.²¹ At the beginning of the 16th century, there occurred a similar situation, in which the Romanian nobles from the Măciş family went against some inhabitants of the Caran borough (the present-day locality of Constantin Daicoviciu). The apparently trivial dispute started from the theft of a herd of pigs. Two of the inhabitants from Caran burst into the house of the nobleman Nicolae Măciş and, rather uncouthly, started to verbally assault him (*diversis verbis obprobriosis et verecondie affecissent*). In his turn, the nobleman struck back. After the adversaries graced one another with the phrase "son of a whore", the citizens from Caran felt the urge to put even greater pressure on the nobleman, using the phrase "may hounds mate with your mother" (*canes coinquinent matrem tuam*). Verbal violence escalated into physical violence, the opponents using swords and spears to inflict reciprocal wounds.²² The above statements indicate that verbal aggression almost always escalated into physical violence, offensive words representing a mere preamble to the unleashing of brute force.

Physically expressed violence took many forms. As mentioned before, it targeted people, animals and goods, but there was no clear demarcation line between them. In general, a raid against an estate involved acts of brutality against people and animals and, equally, damage against property. The attackers would not channel their anger against a single individual or a single asset, but would often destroy everything in their way. On the whole, the great noble families from the Banat – the Himfys, the Dóczy, the Dánfys, the Dancses of Macedonia, the Cseps of Gherteniş or the Harasztis – resorted to this type of violence. It was possible for the nobles themselves to take part in such actions,

²⁰ Aurel Răduţiu, Viorica Pervain, Susana Andea, Lidia Gross, eds, *Documenta Romaniae Historica*. C Transilvania, vol. XIV (Bucharest: Editura Academiei, 2002), 343.

²¹ DL 18477.

²² Pesty, *Szörény* III, 144–148.

but in most cases violence was exerted through the familiars or the subservient serfs. The frequent involvement of certain families in conflicts could indicate a predisposition, on their part, to aggression and violence. To what extent is this statement true? Hard to say. Indeed, in many cases, the documents suggest that the nobles in question were the instigators of those violent scenes, but what is equally true is the fact that many of the documents mention the assailants only as the subjects (serfs or familiars) of some nobles, without the aristocrats having urged them to commit reprehensible acts. By the same token, violence was also an attribute of the lower classes, whose members were involved in several cases of this kind. An assault against a co-villager, cattle grazing on the territory of a neighbouring village or the infringement of certain boundaries could be reasons underlying the eruption of conflicts in the world of the serfs. To these should be added general human causes, envy, jealousy, the desire for avenging older deeds or simply spur-of-the-moment violent impulses, generated by euphoric states. For example, in the first half of the 15th century, several drunken villagers from *Zenthgeurgh* (Szentgyörgy) were engaged in a brawl, the priest's intervention being required to quell the conflict, which was resolved, but whose consequences were tragic because one of the brawlers, who was wounded, fell into the snow, where he died because of the cold overnight.²³ In another case, in 1436, the judge of *Veresegyház* attacked, captured and chained the serfs of Ladislaus Hagymási of Beregsău, an offence that was reported before the county authorities.²⁴ The acts of aggression that were committed in the rural environment were directed not only against the same social category but also against some of the nobles. The following case, in which Oswald Magnus, the official of Emeric Dóczy was involved, fit into this pattern. He left *Bethlenösi*, together with his wife, to visit his lord in Zădăreni. In Chalya (incorporated into the city of Arad today), they stopped for a drink at a tavern, then they resumed their way. Having reached a meadow near a forest, they were attacked by the armed (*armatis manibus*) serfs of Francis Haraszti, who dragged his wife off the horse as if she were a slut (*tamquam meretricem*). Oswald ran for help to his master and together they tried to retrieve his wife, who had been held captive by the serfs, but the latter, led by the local judge and by one of Haraszti's officials, captured them too.²⁵ Except for the belated involvement of one of the noble's officials in the conflict, the offence was committed solely by the peasants. The reason for the violence is not revealed by the document, but it could have occurred against the

²³ Adrian Magina, "Parohiile catolice din Banat în epoca lui Sigismund de Luxemburg", *Analele Banatului*. Serie Nouă, Arheologie Istorie XX (2012): 176.

²⁴ Livia Magina, "Câteva documente privind judele sătesc în Banat (secolele XIV–XV)", *Banatica* 19 (2009): 38.

²⁵ DL 19589.

background of an older feud between the nobles from the Dóczy and Haraszti families, involving also their subjects.

It is difficult to distinguish between violent actions in terms of the goals of aggression. Still, with reference to assaults against people or goods, the emotional impact and the nature of the damage can differ.

Violence against property. I have chosen to refer first to the issue of property, movable or immovable. The attack on a house, the destruction of a mill, a cart or simply of some deeds of ownership undoubtedly represented acts of violence that caused significant damage, whether they involved human casualties or not. The lawsuits involving stolen or destroyed goods that were heard by the county officials, the chapters or even the king were too numerous to be rendered here in their entirety. A few examples will suffice, I believe, to demonstrate that this kind of violence was widespread in the medieval Banat. In the deeds issued during that time, the destruction of property is designated through a series of specific verbs: *devasto* (to devastate), *depredare* (to plunder), *comburare* (to set fire to), *spolio* (to rob), etc. One of the handiest means was setting fire to the attacked estates, a very effective strategy for anyone interested in causing as much damage as possible. In 1331 Dionysius, the castellan of Mehadia, attacked the Remetea estate of the Himfy family, which he ravaged by fire (*comburi fecissent et combustione desolasset*). The castellan did not limit himself to that and, in order not to leave empty-handed, he took another 50 pigs and three good horses.²⁶ The same fate befell the estate of *Zekespataka*, where, in the dead of night, several knezes entered and set fire to the manor, on which occasion the ownership documents were also destroyed.²⁷ The Romanian nobleman fire George Găman was accused of arson in 1478, since, impelled by his father, he had set fire to a mill belonging to Kopasz of Vad, the damage being estimated at 60 florins.²⁸ Destructions could also take other forms. In the conflict between the Chapter of Arad and the nobleman Ladislaus of Apacza, the latter attacked and destroyed the clerics' mill from the Novak estate (*funiculis et ligaturis eorundem molendinorum abscisis et dissecatis, eadem de loco ipsorum removendo per fluvium eiusdem Marwsy, ut huiusmodi molendina ibidem subimmergerentur aut rumperentur et destruerentur*), ploughed and sowed some of the land owned by the church.²⁹ Cases involving

²⁶ MOL P 1732 Fekete Nagy Antal hagyatéka, A temesi bánság oklevéltára, Heimiana no. 57.

²⁷ Emericus Lukinich, Ladislaus Gáldi, Antonius Fekete-Nagy, Ladislaus Makkai, eds, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia: usque ad annum 1400 p. Christum* (Budapest, 1941), 138.

²⁸ Gheorghe Ciulei, Gheorghe G. Ciulei, *Dreptul românesc în Banatul medieval* (Reșița: Banatica, 1997), 59–60.

²⁹ Pesty, *Diplome*, 69.

boundary violations, the ploughing and sowing of fields, or the harvesting of the neighbours' crops are too many to be listed here. It was a common practice in a world where borders were fluid, erected by taking into account natural, constantly changing boundaries. Violence leading to the loss of estate documents had rather serious consequences, as the injured parties were forced to acquire new ones to demonstrate their ownership rights. It happened to the nobles of Arača: while they were away, attending church service, one of their relatives stole all their documents.³⁰ A similar complaint was filed by the noble Andrew Danfy, whose house and nobiliary land plot (*sesie*) in Recaş had been attacked 16 years before by the people of Ladislaus Dóczy, his ownership being also stolen from him on this occasion.³¹ Even a humble oxcart could fall prey to a violent attack. I should mention the case of 1448, when George Himfy's serfs, who had been picking straw in the field, perhaps in violation of the neighbour's boundary, were attacked by the representatives of Ladislaus Hagymasi, who took away from them a cart worth 5 florins.³² All these cases demonstrate that property was not an exception, but could be the focus of violent outbursts.

Violence against animals. I have chosen to treat animals separately, and not as movable property, as they appear in most cases of violence. The situation here was different from that in Western Europe, where certain representatives of the regnum (cats, goats) were brutalized in various rituals or killed because of their allegedly evil nature. In the medieval Banat, violence against animals was closely related to violence against humans. Almost all documentary references to livestock farming come from various complaints reporting on acts of violence. Irrespective of whether it was about cattle, horses, pigs or sheep, animals were the object of inter-nobiliary or peasant disputes, generally being seized for the value they represented. Hundreds of cases of this type provide clues that support the hypothesis that in the case of violent attacks, animal theft remained the most common practice in the conflicts from the province south of the Mureş River. In certain circumstances, the representatives of the animal regnum were subjected to brutality, being collateral victims of human conflicts. Such was the case of Peter of Baach, who complained that one of Master Gal's officials had attacked his estate and injured several of his people (including two women), four horses, one of which had been killed.³³ The Himfy family also

³⁰ Magina, "Parohiile", 181.

³¹ DL 59777.

³² Adrian Magina, "Câteva documente privind comitatul Torontal în prima jumătate a secolului al XV-lea", *Banatica* 22 (2012): 75.

³³ Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. I, ed. Tivadar Ortvay (Pozsony, 1896), 70.

complained about the killing of some horses, because in 1343 Knez Bratan had forcibly entered the Remetea estate, whence he taken 25 cattle, 50 sheep and 30 pigs, two good horses, valued at 20 marks, being killed on this occasion.³⁴ In a violent dispute from the beginning of the 15th century, occurring on the same nobiliary estate, several horses were killed, including thoroughbreds (*equus equatiales*),³⁵ probably expensive animals, listed separately. We must take into account the fact that those who attacked a domain hastened to grab as many animals as possible. The ones they did not manage to steal were injured or killed. Perhaps the intention was not always that of abducting the animals, but simply that of killing them, obviously in order to cause the largest amount of damage to their owners. This seems to have been the case in the conflict of 1449, when the serfs of the nobles from Firiteaz were deprived of 12 pigs, which were slaughtered by the serfs of the Posa of Szer family.³⁶ This was still a small loss compared to what happened to the serfs from Mezth, who, in 1475, had 45 oxen taken away from them, the animals being slayed and skinned afterwards.³⁷ A similar case was reported by the Chapter of Arad in 1499, its serfs having been attacked violently and having had 17 oxen taken away, killed and skinned, two of them being hacked into pieces and grabbed by the attackers for consumption.³⁸ These few examples may reveal the impact that inter-human violence had upon animals. Underlying such actions was the desire to cause damage to the livestock and to deprive their opponents of the potential income animals could provide. The manner in which medieval man perceived animals was suggestive of no special affection in attempting to protect them against violence. Court authorities never reprimanded or convicted attackers on account of violence against animals, but only for the damage caused to their owners by killing/abusing them. From an emotional point of view, the violence with the greatest impact was levelled against humans.

Violence against persons. The cases are just as numerous, sometimes containing detailed accounts of such brutalities. I will limit myself to those that best reflect such acts of violence. In 1335 Paul Crispus of Lipova and Paul yclept Saar complained that while they were returning from the fair in Seceani, they had been attacked by four people, who had stripped them of their belongings and severely injured them (*letalibus vulneribus*), on this occasion one of them

³⁴ Heimiana, no. 87.

³⁵ Pesty, *Oklevelek*, 488–489.

³⁶ Pesty, *Diplome*, 211.

³⁷ DL 17660.

³⁸ DL 29891: *decem et septem boves iobagionum...abigi et depelli, ac duos ex eis potiores mactari fecisset.*

being crippled in one leg, which he lost entirely.³⁹ In 1344 Michael Parvus, together with other companions, caught a serf from Remetea in the field and, tying a noose around his neck, they took him to the village of *Bodugazunfalva*. There they robbed him of everything he had, more specifically a mark, a sword, a drum, a bow and some clothes, holding him chained to the stump and punishing him day and night, in the sight of all those present at the village fair.⁴⁰ The two cases indicate violent situations associated with robbery, which had escalated into unnecessary brutality, sometimes resulting in serious injury. This was the expression of power in its primary, raw form, potentially related to patterns of deviant behaviour. Such manifestation forms were not rare amongst medieval men. What the modern or contemporary ages might consider to be bouts of sadism were apparently rather commonplace occurrences, as shown in the following cases. In 1330, in the conflict between two aristocratic families from Arad County, the village of *Veresmart* was attacked and the local judge was captured and dragged by the hair to the neighbouring village of Figud, where he was slain.⁴¹ Jacob of Beodra also proved to be violent: disgruntled, together with his men, he attacked those present at vesting of possession. The attackers used bows and arrows to injure their opponents and the latter's livestock, and they mocked and beat severely those they had captured.⁴² Towards the end of the century, the Chapter of Arad complained about the fact that its serfs had been attacked by Bartholomew Salathiel, the castellan of Frumușeni. So far nothing out of the ordinary, but just one of the eternal medieval conflicts. Still, the consequence of that exceeded to some extent the stereotypical patterns of simple records, through the very violence with which the castellan responded. The complaint submitted by the chapter does not reveal any special reason for what had happened: it simply states that the serfs were doing the work they had been commissioned, carrying wood for the church in Arad. One of them was caught by Salathiel and taken by force to the castle of Frumușeni, where he was severely beaten and chained to the stump. The castellan's men tortured him, causing him injuries to the neck with a knife and various other instruments. After three days of torments, the man died, but was denied a Christian burial and was cremated. The damage incurred by the chapter: 300 florins.⁴³ Even if

³⁹ Heimiana no. 67.

⁴⁰ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III (Budapest, 1883), 15.

⁴¹ Imre Nagy, Iván Nagy, Dezső Véghely, eds, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*, vol. I (Pest, 1871), 357.

⁴² Ioan Dani, Konrad Gündisch, Viorica Pervain, Aurel Răduțiu, Adrian Rusu, Susana Andea, eds., *Documenta Romaniae Historica. C Transilvania*, vol. XIII (Bucharest: Editura Academiei, 1994), 692–693.

⁴³ DL 29891.

the serf had logged wood from the forest belonging to the Frumușeni estate, the castellan's reaction seems to have been exaggerated. Did the official want to set an example meant to deter those who would try to trespass the estate of his master Ioan Ungur? However we look at the case, his violent behaviour was a rather deviant one. Gregorius of Davidhaza, the Vice-Comes of Timiș, was accused of violent conduct, albeit without serious consequences. Together with his familiars, he attacked three of Emeric Dóczy's men from Ictar, injured them, stripped them of their weapons, clothes and supplies, and took 40 of their pigs from the woods.⁴⁴ Not even the highlands of the Banat were spared such acts of violence directed against persons. A familiar of the noble John Porkolab experienced violence first hand when the citizens of Caran invaded his estate. Before the assembly of Caransebeș, the townspeople were accused of having fished in the nobleman's ponds and used the latter's hunting grounds without being entitled to do so, causing him damage valued at 200 florins. More seriously, the one in charge of the ponds had been abused, dying from the injuries.⁴⁵ Since the nobleman was unable to bring sufficient witnesses, as required by Romanian law, the assembly eventually ruled in favour of those of Caran.

We might think that violent acts were by definition a male prerogative, especially since at the height of the Middle Ages male power reigned supreme, as did recourse to brute force, even in cases that did not require its use. True, men were the protagonists in most of the situations involving brutality in the medieval Banat, but, to some extent, not even the representatives of the female sex were safe from the violence perpetrated by neighbours or their families' opponents. I have previously mentioned two cases in which women were assaulted by serfs or the members of their own families.⁴⁶ In an inter-nobiliary conflict from the mid-14th century, Thomas yclept Bur, an official of Ioan Pecenegul, attacked the residence of the nobles of Voya (Valea). Because only the women were at home, he deemed it necessary to pour his wrath upon them, dragging them out of the house by their hair, hitting them across the face and crushing the leg of one of them.⁴⁷ In a similar vein, in 1505, the heirs of Peter Dóczy were forced to pay a sum of money to Mathias Therek. The compensatory damages were meant as reparations for the brutalities Dóczy had committed against the deceased wife of Mathias, whose estate, *Zeldes*, had been attacked (*cum manibus armatis et potentiariis*) and whose supplies and cattle had been stolen. The wife had suffered several injuries and dishonouring

⁴⁴ DL 19477.

⁴⁵ Ciulei, *Dreptul romanesc*, 61–62.

⁴⁶ See notes 12 and 25.

⁴⁷ Maria Holban, "Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361–1378)", *Studii și Materiale de Istorie Medie V* (1962): 97.

gestures, among others being driven by the horse's chest; as she was pregnant, this brutal treatment had caused her to abort.⁴⁸ The frequency of violent cases in the medieval Banat proves that this was a systemic phenomenon, involving people from all walks of life. Aggressive behaviour seems to have been slightly better entrenched among the elites, but that should not surprise us because noblemen stood to gain or lose most from disputes. It was a normal reaction, due to a mentality that associated social status with property size, any means being accepted for preserving and extending it, no matter how brutal they were.

Control over violence involved justice, but medieval justice did not operate under today's rigors. I do not intend to discuss the mechanisms of justice in medieval Hungary. An analysis of this subject was conducted in as early as the 19th century by Imre Hajnik,⁴⁹ and has been recently completed and nuanced by Martyn Rady.⁵⁰ In historiography there have been issued hypotheses according to which, by and large, medieval justice proved to be ineffective in imposing social discipline.⁵¹ What I aim is to capture just the manner in which the authorities and, implicitly, justice, responded to violent situations in the Banat.

We have seen that at least in one case the king himself undertook violent action against those considered to be traitors. In general, cases with violent implications were brought to the attention of the officials from the county where the offence had been committed, especially since at the end of 14th century the county representatives had the right to legal decision in the settlement of the so-called abuse of power (*actus potentiarii*).⁵² The settlement of certain cases was merely illusory, especially because the officials were themselves quite often involved in violent and reprehensible acts. Given these circumstances, victims resorted to other court authorities. This happened with Emeric Dóczy, who had to appeal to the general congregation of Cenad and Timiș Counties, held under the authority of the Palatine, for those incriminated, who had devastated his estates, had been instigated to do so by Ambrosius Nagy, the Comes of Timiș, and Valentin, the man of letters (*litteratus*).⁵³ Ultimately, those injured and

⁴⁸ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Pesty Frigyes gyűjteménye.

⁴⁹ Imre Hajnik, *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt* (Budapest, 1899).

⁵⁰ Martyn Rady, "Hungarian Procedural Law and Part Two of the Tripartitum", in Rady, ed., *Custom and Law in Central Europe* (Cambridge, 2003), 47–70; Ibid., "Justice delayed? Litigation and dispute settlement in fifteenth-century Hungary", *Central Europe* 2, no.1 (2004): 3–14. For the Romanian point of view on the subject see Hasan, *Proscriși*, 185–270; 327–334.

⁵¹ Robert Muchembled, "Anthropologie de la violence dans la France moderne (XVe–XVIIIe siècle)", *Revue de synthèse*, no. 1 (1987): 38.

⁵² Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895–1526* (Cluj-Napoca: Mega, 2006), 254 and Hasan, *Proscriși*, 199.

⁵³ DL 18189.

subjected to violence could appeal directly to the king, an expensive solution that did not always ensure their success.

In general, the modality through which medieval man attempted to put an end to violence and enforce social discipline meant also the use of violence. Romanian historiography has considered that much of the brutality committed in the Banat and Transylvania, involving the Romanians, represented a way of dislocating them socially, ethnically and confessionally. It is within this context that the diplomas issued in 1366 or the harsh measures of 1400 would fit, as at that time the representatives of Arad County, along with other secular and ecclesiastical officials, stipulated the burning down of houses, the banishment and, ultimately, the slaying of the Romanians accused of wrongdoing.⁵⁴ This response squared with the means of controlling violence through the use of force and, implicitly, of brutality, in keeping with the existing legal framework. It was a form of control that instead of curbing violent practices, gave rise to others. This was not just a specific feature of medieval society, but a constant dimension of human nature, visible even today. Illegal acts, highway robberies, and killings had to be stopped one way or another. Modern society does that by isolating offenders and confining them in specially designed spaces. Medieval people were not so “humanitarian” but pragmatically they tried to completely eliminate the problems, imprisonment entailing costs that only rarely were they willing to bear. The authorities’ violence targeted especially those offenders who, by their behaviour, were deemed to affect social security and order. Those classified thus became stigmatized, sometimes unfairly. Pál Engel believed that in medieval Hungary, private conflicts had been strictly forbidden and punished.⁵⁵ The law was not applied to all equitably. Analysing the situation in the Banat, it is easy to see that the authorities intervened in cases of brutality, but sentences were passed depending on the social class to which the offender belonged. Violence control rules were brutally applied perhaps only to members of the lower nobility, who had entirely succumbed to brigandry. The authorities’ attention turned to controlling the lower classes of society, from among whom vagrants, robbers and highway murderers were recruited. To combat them, recourse was made to the law in force and, of course, to violence. County representatives could apply the death penalty without any problem in the case of notorious criminals.⁵⁶ For instance, Paul Kiniszi wrote the

⁵⁴ Holban, “Deposedări”, 57–131; Șerban Papacostea, “Întemeierea Țării Române și a Moldovei și românii din Transilvania: un nou izvor”, in Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc* (Cluj-Napoca: Dacia, 1988), 76–96; Pop, “*Din mâinile valahilor schismatici...*”; Ligia Boldea, “Mărturii asupra cnezilor din Banatul medieval de câmpie (secolul XIV-prima jumătate a secolului XV)”, *Analele Banatului*. Serie Nouă, Arheologie Istorie XIX (2011): 267–284.

⁵⁵ Engel, “Le règlement”, 308.

⁵⁶ Ibid., 310.

officials of Timiș and Arad Counties and informed them that he had sent his familiar, John Rawazdy, to catch a criminal and a thief. He requested the help of the county authorities and, in case they captured him, they were urged to remand the offender into the custody of the said Rawazdy.⁵⁷ Those caught were kept in chains, pending their trial for their crimes. Not always, however, did those considered to be wrongdoers stand trial. This is attested by a case from the year 1372, when several serfs attacked the place where one of them, accused of robbery, was held and released him, on which occasion they indulged in many acts of violence and looting.⁵⁸ In the Romanian environment, especially in the highlands of the Banat, the control of violence was exerted by recourse to the specific legal mechanisms of *ius valachicum*, i.e. by the swearing of oaths before the district's assembly of nobles, who, based on the arguments upheld there, ruled over the guilt/innocence of those involved and decided how the dispute was to be settled.⁵⁹ The right to pass capital punishment (*ius gladii*)⁶⁰, otherwise a royal prerogative, was sometimes transferred to some nobles. Among those who received this royal privilege were the Himfy brothers, who were bestowed the right to punish by whatever means the offenders on their estates in the Banat.⁶¹ Along the same lines, King Albert granted several nobles from Arad and Zarand Counties the right of *ius gladii*, meaning that they could punish all those accused of antisocial, violent or criminal deeds (*fures, latrones, vispiliones, domorum combustores, homicidas*).⁶²

In medieval Hungary, a typical means of curbing brutalities resided in the settlement concluded between the parties to the dispute, including in serious cases resulting in loss of life. To avoid escalation of conflicts or potential retaliation, agreements were reached between victims and perpetrators, whereby the latter had to pay some compensatory amounts for the harm done. This *homagium* replaced the vendetta in theory, as the conflict was settled *via* an agreement that often involved the presence of *probi homines*.⁶³ In the Banat, this was a formula encountered only in relation to disputes between various noble families, and not amongst the peasants. This happened in 1355, when Stephen, son of Dominic the Red, paid for injuring and maiming the servants

⁵⁷ DL 86006.

⁵⁸ Pesty, *Oklevelek*, 121–122.

⁵⁹ For the usage of Romanian law in the Banat, see Ciulei, *Dreptul românesc* or Adrian Magina, "From Custom to Written Law: *Ius Valachicum* in the Banat", in Martyn Rady, Alexandru Simon, eds, *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia* (London: UCL SSEES, 2013), 71–77.

⁶⁰ Hasan, *Proscriși*, 334–341.

⁶¹ Georgius Fejer, ed., *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. IX/4 (Budae, 1834), 172–174.

⁶² Pesty, *Diplome*, 95–96.

⁶³ Engel, "Le règlement", 308.

of Nicholas, the man of letters,⁶⁴ or in 1438 when the nobles of Firiteaz compensated those who had previously suffered from their violent actions.⁶⁵ A similar situation was that of 1505, but then the aggressor's heiresses – the daughters of Peter Dóczy – paid 40 florins as damages for the crimes of violence committed by their father. Tired of conflicts, Francis Dóczy and Peter Rawazdi opted, in their turn, for a mutual settlement. With the assistance of the authorities and certain arbitrators, they brought to an end their long dispute that had started from a strip of land, but had sparked countless bouts of violence (*occupationis terrarum arabilium, fenetorum, vulnerationum, homicidiorum, incendiorum, invasionum castelli, equorum et pecorum ablationum iobbagionum dictorum Francisci et Petri, aliorumque rerum et actum potentiorum*).⁶⁶ The control of violence lent itself therefore to a double standard: that applied to the nobles, who often paid various amounts to redeem their wrongdoing, and that which was binding for the lower classes, to whom justice responded harshly, by force.

The destruction of property, the slaying of people and animals essentially represented, I think, a manifestation of power, in an attempt to exert control over an area, over people or situations by imposing one's personal will or values. Such desiderata were not always achievable, which is why, through the use of sheer violence, limits could be imposed to the control exerted by those considered to be adversaries, who could thus be placed in an inferior position. This was particularly the case of the Banatian nobility, whose members were involved in endless disputes for control over estates or subjects. Despite several legislative and, sometimes, forceful measures, the authorities' attempts to curb the violent manifestations were unsuccessful, this type of human expression proving difficult to eradicate.

Ultimately, violence proved to be a manifestation associated with deviant behaviour and, equally, a means of expressing (political or social) will in a society that accepted and promoted it as a component of its operating system.

⁶⁴ Sabin Belu, Ioan Dani, Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Konrad Gündisch, eds, *Documenta Romaniae Historica*. C Transilvania, vol. X (Bucharest: Editura Academiei RSR, 1977), 374–375.

⁶⁵ Pesty, *Diplome*, 88.

⁶⁶ DL 22170.

CUM MANIBUS ARMATIS.
IPOSTAZE ALE VIOLENȚEI ÎN BANATUL MEDIEVAL

Rezumat

Evul mediu a fost în esență sa o perioadă brutală, în care violența a fost sistemică, un aspect obișnuit al vieții cotidiene. Spațiul regatului medieval ungar, în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, nu a făcut excepție. Nu este vorba despre violența asociată războiului sau revoltelor, inherentă acestor cazuri, ci de cea obișnuită vizibilă în relațiile interumane. Am încercat clasificarea și tipologizarea manifestărilor violente, în funcție de modalitatea lor de exprimare. În spațiul sudic al regatului disputele, mai ales cele între nobili, erau rezolvate de cele mai multe ori prin apelul la forță. Victime colaterale ale acestei violențe sunt cei din clasele de jos, țăranii, asupra cărora se răsfrânge brutalitatea conflictelor internobiliare. Bătaia, tortura, umilirea sau chiar moartea celor implicați în conflicte au fost laitmotivul proceselor purtate între membrii elitei. Aceste aspecte legate de brutalitatea interumană, oferă o imagine asupra vieții sociale, a relațiilor construite în lumea medievală dar și a mijloacelor de control cu care aceasta opera.

HOTĂRNICIA DOMENIULUI CETĂȚII TIMIȘOARA DE LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVI-LEA

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: Timișoara, domeniul cetății, Beregsăul Mic, Ewke, Recaş, Giarmata

Keywords: Timișoara, the fortress domain, Beregsăul Mic, Ewke, Recaş, Giarmata

Despre domeniul cetății Timișoara până la 1552 ne sunt cunoscute până în prezent foarte puține informații. Distrugerea arhivei medievale a orașului după cucerirea otomană, deopotrivă cu pieirea aproape completă a arhivelor familiilor nobiliare din Banatul de câmpie, precum și a celor capitulare de la Cenad și Arad, au fost și rămân pierderi de neînlocuit pentru cercetarea istoriei urbane a metropolei bănățene. Situația grevează cu atât mai mult orice demers istoriografic dedicat unei zone de mare importanță militară, cu cât cetatea Timișoarei a fost, mai ales după căderea Belgradului sub stăpânirea Semilunei (1456), punctul central al apărării anti-otomane în sud-estul regatului ungar. În calitatea ei de cetate regală și sediu al comitatului Timiș, din care comitele suprem, devenit în urma reformei militare a lui Matia Corvin (1479) “căpitan al părților de jos ale regatului” (*capitaneus parcium inferiorum regni*), coordona și conducea acțiunile militare împotriva Porții, Timișoara a constituit un punct strategic de maximă însemnătate. Statutul Timișoarei de cetate de graniță, care i-a înrăurit de altfel în mod decisiv destinele, a presupus înzestrarea acesteia cu toate mijloacele necesare – fie ele materiale sau financiare, fie umane – prin care să fie capabilă a face față unui atac otoman. Or, satele din domeniul cetății aveau rostul să asigure resursele de hrană și diferite materiale de construcție, deopotrivă și forța de muncă reclamată de diferite lucrări. Din păcate, pierderile de arhivă amintite fac aproape imposibilă orice încercare de reconstituire a domeniului cetății Timișoara. Informațiile, atâtea câte ni s-au păstrat, sunt disperate în timp și izolate ca spațiu și nu ne îngăduie surprinderea unei imagini de ansamblu. Abia cu ceva timp în urmă, am dat la iveală un document redactat cu trei luni înainte de capitularea cetății Timișoara în fața trupelor otomane: *Pertinencie arcis Themesiensis*¹, o anexă la memoriul

* Cercetător independent, București, e-mail: costinfenesan@yahoo.com.

¹ Costin Feneșan, “Domeniul cetății Timișoara până la 1552”, *Revista Istorică* S.N. tom. VIII, nr. 7–8 (1997): 524–526.

înaintat regelui Ferdinand I de Habsburg, la 17 aprilie 1552, de către Ștefan Losonczy, comitele suprem de Timiș și comandantul cetății Timișoara, document în care este prezentat domeniul. Pe lângă orașul fortificat împreună cu suburbia Palanca Mare, din domeniu mai făceau parte zece sate aflate la nord-vest, vest și sud-vest de cetate: Utvin, Mănăstur (aflat între Vinga și Gelu), Gelu, Theremy (aflat pe lângă Teremia Mare), Myra (aflat la sud-est de Pădureni-Timiș), Choka (azi pădurea Cioca, aflată la vest de Timișoara), Mokrin (azi în Banatul sârbesc), Mailat (aflat la nord de Mănăstur), Unip, cele două sate Berchene (aflate la sud-est de Boka, în Banatul sârbesc), Giulvăz și Lecz (aflat la sud-vest de Ciacova, între Boka, Ciavoș și Tolvădia). Așa cum am mai amintit, documentele cunoscute până în prezent nu ne îngăduie să sesizăm modul în care a evoluat domeniul Timișoarei. Credem însă că acesta a urmat, în linii mari, fluctuațiile înregistrate de domeniile regale și ale cetăților regale din Ungaria în secolele XIV–XVI. După o sporire a numărului satelor din compunerea acestora în timpul Angevinilor, urmată de un oarecare reflux în timpul lui Sigismund de Luxemburg (scăderea prin dani în favoarea unor magnați și nobili credincioși suveranului), în timpul lui Ioan de Hunedoara dar mai cu seamă a lui Matia Corvin s-a înregistrat din nou întărirea domeniilor regale și ale cetăților regale în cadrul politicii de centralizare a suveranului. În fine, până la începutul secolului al XVI-lea și dezastrul militar de la Mohács (1526), domeniile regale și ale cetăților regale au suferit un regres mai accentuat datorită presiunilor la care au fost supuși Vladislav al II-lea și mai ales Ludovic al II-lea din partea partidelor nobiliare grupate în jurul unor magnați ai regatului. Socotim însă că, în cazul Timișoarei – chiar fără a dispune până în prezent de informații directe – fenomenul de restrângere a domeniului și așa destul de modest dar suplinat prin alte resurse va fi fost de mai mică amploare, având în vedere importanța militară a cetății din câmpia Banatului.²

² O prezentare mai pe larg a satelor care au făcut parte din domeniul cetății Timișoara până la 1552, la Feneșan, "Domeniul", 518–524. Din a doua jumătate a secolului al XIII-lea și până la mijlocul secolului al XVI-lea, din domeniul Timișoarei au făcut parte, în întregime sau parțial, pentru o perioadă de timp mai scurtă sau mai îndelungată, următoarele sate: *Bobda* și *Rety* (aflat la nord de Diniaș și la sud de Beregsăul Mic) în 1266, *Ewke* (aflat la est de Timișoara, în apropiere de Giarmata) în 1401, *Sep* și *Viman* (aflate la sud-vest de Timișoara, pe lângă Peciu Nou), în 1405, *Toti* (aflat la sud de Secusigiu și la est de Satul Mare) în 1439, cetatea și orașul *Borzlyuk* (aflate la nord-est de Recaș, pe lângă Stanciova) și satele *Mănăstur* (aflat între Vinga și Gelu), *Gelu*, *Sânandrei*, *Utvin*, *Obad* și *Parța* pe la 1450, *Mokrin* (în Banatul sârbesc) în 1460, *Paznad/Paznap* (aflat în apropiere de Utvin) și *Maysa* (aflat la nord de Utvin, pe Bega Veche) în 1483, *Giarmata*, *Berlő* (aflat la nord-est de Timișoara, în apropiere de Giarmata), *Beregsăul Mic*, *Györöd* (probabil Ghiroda), *Choka* (aflat la vest de Timișoara, unde pădurea Cioca îi păstrează amintirea) și *Cyra* (aflat la sud-vest de Cerneteaz) în 1539. Un document din 1455 al regelui Ladislav al V-lea Postumul menționează "toate castelele, orașele, târgurile, satele" (*cum universis castellis, civitatibus, op(p)idis, villis*) care țineau în mod obișnuit de cetatea regală Timișoara și de demnitarea de comite de Timiș aferentă acestuia (*Themeswar, castrum nostrum, simulcum honore*

Cercetări efectuate mai demult în Arhiva Națională Maghiară (*Magyar Országos Levéltár*) de la Budapesta ne-au prilejuit descoperirea unui document de la începutul secolului al XVI-lea³ în legătură cu domeniul cetății Timișoara. Este vorba de conceptul unei scrisori de hotărnicire între cetatea Timișoara și moșia Beregsăul Mic. Din păcate, documentul nu este datat, în însemnarea de pe verso fiind făcută doar mențiunea că “reașezarea hotarelor timișorenilor și ale moșiei Beregsăul Mic s-a făcut în miercurea din ajunul sărbătorii Corpus Christi”, fără a fi însă menționat anul. Astfel, elementele care permit o datare cât mai apropiată de realitate rămân, pe de o parte, persoanele care au luat parte la acțiunea de hotărnicire (martorii-hotarnici, delegatul regal și alți oficiali prezenți), iar pe de altă parte unele indicii sugerate de textul propriu-zis al documentului de hotărnicire. Despre delegatul regal (*homo regius*) Alexa (Elek) Babos știm doar că, în 1539, stăpânea mai multe părți de moșie la Satchinez⁴, localitate aflată la nord-vest de Timișoara. Dispunem în schimb de ceva mai multe informații despre martorii prezenți la hotărnicire. Astfel, Nicolae Vajdaffi, cu predicatul nobiliar *de Giarmata*, făcea parte dintr-o familie nobiliară amintită documentar în comitatul Timiș încă la începutul secolului al XV-lea. În 1515, familia Vajdaffi stăpânea în comitatul Timiș moșiile Giarmata Mare, Giarmata Mică, Gyirek/Gyüreg (Ghiroda sau Giroc), Hodoni, Beșenova Veche, Szent Tamás (afla la est de Hodoni), Vajdafalva (aflat în apropiere de Duboz) și Ewke (aflat la est de Timișoara, în apropiere de Giarmata), cea din urmă făcând parte, în 1401, din domeniul cetății Timișoara. Pe lângă aceste moșii din comitatul Timiș, familia Vajdaffi mai stăpânea în comitatul Arad încă alte nouă moșii.⁵ În 1520, Ioan Vajdaffi, probabil un frate al lui Nicolae, este amintit ca martor la punerea în stăpânire a lui Valentin Bolyka asupra moșiilor Beregsăul Mic, Zewldes (aflată între pădurea Cioca și Sânandrei), Hodoni și Sárháza (aflată pe lângă Murani), aceasta deoarece vechiul document de proprietate fusese ars în timpul răscoalei țărănești din 1514, iar regele Ludovic al II-lea îi eliberase proprietarului un nou titlu de proprietate.⁶ Nicolae Vajdaffi, martorul de la hotărnicirea Timișoarei, apare amintit documentar pentru ultima oară în 1523.⁷ Despre un alt martor, Ladislau Posagay din Horogszeg (localitate azi dispărută, care s-a aflat între Vizejdia și Comoloșul Mic), știm doar că era dintr-o zonă foarte

comitatus Themesienis ad idem castrum nostrum spectare solito), fără ca numele acelora să fie pomenite, vezi Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. II (Budapesta, 1894), 21–22.

³ Textul latin și traducerea în limba română se publică în anexă.

⁴ Lendvai Miklos, *Temes vármegye nemes családai*, vol. I (Budapesta, 1896), 19.

⁵ Ibid., 101.

⁶ Bárány Ágoston, *Temesvármegye emléke* (Nagy Becskerek, 1848), documentul X, 37–40.

⁷ Lendvai, *Temes*, 101.

apropiată de cea a hotărnicirii. Tot din imediata apropiere erau și cei doi juzi ai nobililor, Augustin Farkas și Valentin Farkas, probabil frați. Aceștia erau originari din Peterd (azi Radojevo, în Banatul sârbesc, cu vechiul nume *Clarii/Klary*), familia lor fiind amintită într-un document din 1494.⁸

În ceea ce îi privește pe hotarnici, cinci dintre ei erau iobagi de pe moșiile *Gywewd* (aflată în apropiere de Recaş) aparținându-i nobilului (?) Nicolae Bacovan, *Deeg* (aflată la est de Timișoara, pe lângă Giarmata) aparținându-i nobilului (?) Radonicza Wenchalyth, *Kaka* (aflată între Giarmata și Ghiroda) aparținându-i nobilului Ladislau Szebeni și *Falwhel* (aflată pe lângă Deta) aparținându-i episcopului de Cenad (neamintit cu numele). În fine, ceilalți doi hotarnici erau ambii cetățeni ai orașului Timișoara – Giura Blajovici și Mihail Filipovici – desemnați ca participanți firești la acțiunea de delimitare a hotarelor. Dintre toate aceste personaje avem informații doar despre familia Szebeni care, în 1494–1495, stăpânea amintita moșie Kaka.⁹

Acțiunea de hotărnicire a pornit în urma conflictului de hotar iscat între nobilii stăpânind moșii în zona de la Beregsăul Mic și Giarmata, pe de o parte, și cetatea-oraș Timișoara, pe de altă parte. Disputa a ajuns, fără îndoială, în fața autorității regale, care a dispus o reambulare a hotarelor și înnoirea semnelor de hotar, în acest scop desemnând un delegat (*homo regius*) spre a superviza întreaga acțiune și a-i raporta apoi suveranului rezultatul. Din partea celor implicați în conflict au participat, pe de o parte, nobilii Nicolae diacul (*literatus*) și Andrei Nagy¹⁰, iar de cealaltă parte juzii Timișoarei (*iudices Themesiensens*), din păcate neamintiți cu numele. Asupra momentului în care a avut loc acțiunea și, *eo ipso*, a datei de emiterie a documentului, putem avansa – având în vedere atât informațiile de mai sus cât și contextul istoric al vremii – doar o simplă ipoteză, care poate fi infirmată sau confirmată de documentele care-și mai așteaptă descoperitorul în arhivele din țară și de peste hotare. Credem că, la scurt timp după ce Banatul de la câmpie a fost afectat de răscoala țărănească din 1514, se va fi acutizat și conflictul de hotar, poate mai vechi, între nobilii posesori din jurul Timișoarei și comunitatea urbană în legătură cu delimitarea domeniului orașului-cetate. Nu este exclus ca, în cursul acțiunilor militare din timpul răscoalei, desfășurate în jurul și sub zidurile Timișoarei, multe semne de hotar să fi fost distruse, după cum și documentele de hotărnicire să fi căzut pradă flăcărilor. În acest context, reambularea hotarelor ni se pare o consecință cât se poate de firească. Iar aceasta pare să fi avut loc, cu destulă probabilitate, în anul imediat următor răscoalei – 1515. Astfel, în

⁸ Ibid., 47.

⁹ Ibid., 93.

¹⁰ Este fără dubiu un membru al familiei nobiliare Nagy din Satchinez, amintită documentar în 1494 și 1498, vezi Ibid., 73.

cursul acțiunii de reambulare au fost refăcute nu mai puțin de nouă semne de hotar, toate în zona Beregsăului Mic (la vest de Timișoara).¹¹ Toponimia veche transmisă de documentul de hotărnicire (pârâul Isporal, balta Kerektho, râul Rohoncza) nu ne permite, cel puțin deocamdată, o localizare în realitatea geografică actuală. În schimb, menționarea ca reper de hotar a drumului care lega Timișoara de Ewke ne îndeamnă să credem că, măcar în parte, limita între posesiunile nobililor din Beregsăul Mic și domeniul orașului-cetate se va fi situat undeva în apropiere de Giarmata, mai cu seamă că cinci dintre martorii audiați erau iobagi din zona Giarmata-Recaș. Odată încheiată, hotărnicirea pare să nu fi adus liniștea, deoarece într-o însemnare de pe verso-ul concep-tului sunt menționate “mărturiile celor care s-au împotrivit” (*attestaciones contradicentium*). Dar acestea nu sunt cuprinse acolo.

În orice caz, socotim că o concluzie la care am ajuns mai demult¹² rămâne pe mai departe valabilă: domeniul orașului-cetate Timișoara nu ni se înfățișează ca o continuitate teritorială, ci sub forma unor enclave răspândite mai ales spre nord-vest, vest, sud-vest și sud de cetate. În același timp, în condițiile documentației actuale este aproape cu neputință urmărirea fenomenului de fluctuație a numărului satelor și pustelor care au făcut parte la un moment dat din domeniul Timișoarei.

ANEXĂ

<circa 1515>

Scrisoare de hotărnicie între cetatea Timișoara și moșia Beregsăul Mic emisă în urma ascultării martorilor celor două părți.

Arhiva Națională Maghiară (*Magyar Országos Levéltár*) Budapesta DL.30.952; concept pe hârtie.

Attestaciones vtrarumque parcium testium, nobilium Nicolai literati et Andres Nagh, vna cum ceteris nobilibus, contra iudices Themesienses, similiter et iudices contra eosdem:

Primus testis, Bogathyth Radoua(n) de possessione Gywewd, iobagio Nicolai Bakowan

2-us testis, Jowan Popowyth, iobagio eiusdem de eadem

3-us, Nicola Lepesyn de possessione Deegh, iobagio Radonicza Wenchalyth

4-us, Wchyth Sayn de possessione Kaka, iobagio d(omini) Ladislai Zeben

5-us, Gywra Blassewyth de Themeswar

¹¹ Este de remarcat faptul că, în secolul al XV-lea, cea mai mare parte a moșiei Beregsăul Mic (*Nemethy*) era stăpânită de familia nobiliară Némethy, vezi Ibid., 139.

¹² Feneșan, “Domeniul,” 528.

¹ Adăugat deasupra rândului.

² Astfel în text.

6-us, Michaël Philippowyth de eadem

7-us, Joannes Jetaryi de Falwhel, iobagio episcopi Chanadiensis, iurati, deposita eorum fide, insimul fassi sunt vnanimio, quod à *parte meridionale*¹ quedam meatus aque, w(ulgo)² fook, que exiit de Nagh Themes veniente ad Isporalfoka eidem distinguente assowam vocata. Medietas illius fook ad Themeswar, alia ad Nemethy pertinent. Inde, eundo ad plagam septentrionem penes illam assowan, duas metas terreas reformavimus, (unam)³ à parte Nemethy, aliam ad Themeswar. Item, deinde, pertranseunte ad eandem plagam penes stagnum Kerektho, duas terreas inuenientes reformavimus metas, vna(m) ad Themeswar, alia(m) ad Nemethy. Inde, item eundo ad eandem plagam penes fluvium Rohoncza inter pehel dictum vnam veterem metam innovantes, deinde penes dictum pehel eundo vsque locum vbi pehel ad orientem convertitur, ex vtraque parte cuiusdam vie, que de Themeswar ad Rekas tendit, duas metas terreas renovavimus, pehel autem dictum medium ad Themeswar, medium ad Nemethy pertinente. Inde, euntes quasi ad partem orientalem declinantes penes viam veterem de Themeswar ad Ewke euntem, quasi ad longitudinem duorum jugerum eundo, item duas metas terreas renovavimus, vnam ad Themeswar, aliam ad Nemethy pertinentem.⁴

Pe verso: Reambulacio metarum Themensiensium et possessionis Nemethy facta est feria quarta, in vigilia festi Corporis Christi, homo regius nobilis Alexius Babos, hominibus communis ad hec specialiter rogatis et convocatis nobilibus Nicolao Wajdaffy de Gyarmat, Ladislao Posagay *de Horogzeg*¹ et iudicibus nobilium Augustino et Valentino Farkas.

Metales arcis Theomeos cum Nemethi possessionem; item attestaciones contradicentium.

Traducere

Adeveriri ale martorilor ambelor părți, ale nobililor Nicolae diacul și Andrei Nagy, dimpreună cu ceilalți nobili, împotriva juzilor Timișoarei și deopotrivă ale juzilor împotriva acelorași <nobili>:

Primul martor, Bogatić Radovan de pe moșia Gywewd¹, iobag al lui Nicolae Bacovan

Al doilea <martor>, Iovan Popovici, iobag al aceluiași de pe aceeași <moșie>

³ Întregire după sens.

⁴ În mod evident, documentul s-a păstrat doar în parte, iar ceea ce ni s-a transmis pare cu mare probabilitate un concept.

¹ Așezare azi dispărută; identică, destul de probabil, cu *Gyovád* (1349: *Zowand*; 1478: *Magyaryowad* și *Thothgyowad*), vezi Milleker Bodog, *Délmagyarország középkori földrajza* (Timișoara, 1915), 187. Această așezare este amintită documentar împreună cu *Mikloskerek* din apropiere de Jebel (cf. *Ibid.*, 211) și *Körtvélyes* din apropiere de Recaş (cf. *Ibid.*, 202). Credem că, în contextul dat, Gywed poate fi localizat cu destul de temei în apropiere de Recaş.

Al treilea <martor>, Nicolae Lepeșin de pe moșia Deegh², iobagul lui Radonița Venčalić

Al patrulea <martor>, Wchyth Sayn de pe moșia Kaka³, iobag al domnului Ladislau Szebeni

Al cincilea <martor>, Giura Blajovici din Timișoara

Al șaselea <martor>, Mihail Filipovici din aceeași <Timișoara>

Al șaptelea <martor>, Ioan Jetaryi din Falwel⁴, iobag al episcopului de Cenad⁵, ca jurați și după ce au depus jurământul lor de credință, au declarat cu toții într-un glas că, dinspre partea de miazăzi curge o apă, numită *fook*⁶ în limbaj popular, care <apă>, venind de la Timișul Mare, iese spre vâna de apă Isporal, fiind despărțită de un șanț numit *assowan*⁷. Jumătate din acea vână de apă ține de Timișoara, iar cealaltă <jumătate> de Beregsăul Mic. Apoi, purcezând de aici înspre partea de miazănoapte, pe lângă acel șanț, am refăcut două semne de hotar de pământ, unul spre Beregsăul Mic, celălalt spre Timișoara. De asemenea, trecând apoi spre partea aflată lângă balta numită Kerektho⁸, am găsit două semne de hotar din pământ, pe care le-am refăcut, unul <fiind> înspre Timișoara, celălalt înspre Beregsăul Mic. De asemenea, purcezând de acolo spre partea aflată lângă râul Rohoncza și între o vale zisă *pehel*⁹, am refăcut un vechi semn de hotar, apoi, mergând pe lângă *pehel* până la locul în care se întoarce spre soare-răsare, am refăcut, de ambele părți ale unui drum care duce de la Timișoara la Recaș, două semne de hotar din pământ, <astfel ca> jumătate din zisul *pehel* să țină de Timișoara, iar jumătate de Beregsăul Mic. De aici, abătându-e aproape numai spre partea de către soare-răsare pe lângă vechiul drum care duce la Timișoara la Ewke¹⁰ și mergând aproape atâta cât se întind două iugăre <de pământ>, am refăcut, de asemenea, două semne de hotar din pământ, unul ținând de Timișoara, celălalt de Beregsăul Mic.

² Așezare azi dispărută, care s-a aflat pe lângă Ghiroda; este identică, probabil, cu localitatea *Deg*, vezi Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II (București, 1968), 316. Potrivit lui Milleker, *Délmagyarország*, 177, așezarea s-ar fi aflat la est de Timișoara, în zona localității Giarmata. Socotim localizarea propusă de Milleker drept cea mai apropiată de realitate.

³ Potrivit lui Suciu, *Dicționar*, II, 347 și Milleker, *Délmagyarország*, 197, așezarea, azi dispărută, s-ar fi aflat pe lângă Giarmata. Nu excludem însă posibilitatea, ca localitatea să fie Orțișoara, amintită în documentele medievale sub numele de *Kokaach*, *Kakot*, *Kokot* sau *Kakath* (vezi Suciu, *Dicționar*, II, 21).

⁴ Așezare azi dispărută, localizată de Milleker, *Délmagyarország*, 182 în hotarele satului Duboz, iar de Suciu, *Dicționar*, II, 322 pe lângă Deta. Socotim localizarea din urmă drept cea mai apropiată de realitate.

⁵ În perioada propusă ca dată de emitere a documentului, scaunul episcopal al Cenadului a fost deținut de Nicolae Csáky (1500-1514) și Francisc Csaholy (1514-1526).

⁶ În limba maghiară, cu înțelesul de *vână de apă*.

⁷ Din cuvântul maghiar *ásovány* sau *ásvány*, cu înțelesul de *șant* sau *săpătură*.

⁸ În limba română *Iazul* / *Lacul Rotund*.

⁹ Din cuvântul maghiar *pehely*, cu înțelesul de *fulg* sau *pană*.

¹⁰ Localitate azi dispărută, care s-a aflat la est de Giarmata, vezi Milleker, *Délmagyarország*, 220.

Pe verso: Reașezarea hotarelor timișorenilor și ale moșiei Beregsăul Mic s-a făcut în miercură din ajunul sărbătorii Corpus Christi¹¹, om al regelui <fiind> nobilul Alexie Babos, iar oamenii de rând, rugați și chemați anume pentru aceasta, <au fost> nobilii Nicolae Vajdaffi din Giarmata, Ladislau Posagay din Horogzeg¹² și juzii nobililor Augustin și Valentin Farkas.

Scrisoarea de hotar a cetății Timișoara cu moșia Beregsăul Mic; de asemenea, mărturiile celor care s-au împotrivit.

MARKING THE FRONTIER OF THE FORTRESS OF TIMIȘOARA AT THE BEGINNING OF THE 16TH CENTURY

Abstract

Starting from an undated act which is preserved in Budapest Magyar National Archive (the act is published in annexes), the study investigates the attempt ordered by King to regulate the frontier conflict between the noble owners in the area of Beregsăul Mic and the judges of Timișoara on a territory belonging to the main fortress-town of the Banat. For the document dating the year of 1515 is in view, taking in account the peasant uprising from 1514 around Timișoara, an event with human and material large damage, and also with numerous ownership acts destroying. Owing to this, on the one hand a lot of ownership conflicts resulted, and on the other hand the monarch's interventions to solve them.

---

¹¹ Corpus Christi (*Eucharistia, Fronleichnam, Úrnapja*) din calendarul bisericesc romano-catolic se sărbătorește în joia de după duminica Sfintei Treimi.

¹² Localitate azi dispărută, care s-a aflat pe lângă Vizejdia și Comloșul Mic, vezi Suciu, Dicționar, II, 341.

CONSIDERATIONS ON THE RECORDS OF TIMIȘ COUNTY (THE 14TH–16TH CENTURIES)*

Livia Magina**

Keywords: administrative writing, documents, Timiș County

Cuvinte cheie: scrierea administrativă, documente, comitatul Timiș

The spreading of literacy and the evolution of the art of writing, as well as its escape from the ecclesiastical monopoly during a period when the written word was disseminated, having gained full-fledged currency, are issues that have sporadically been approached in several Romanian historiographical studies. The development of literacy and the evolution of writing represent a niche that has so far been scantily researched. This phenomenon has been studied with greater interest by Hungarian historians and linguists. In both literatures, however, writing at the level of the county's administrative bodies has remained enveloped in obscurity, being treated as a subsidiary theme in the monographs dedicated to various counties. The project of achieving an overview of the entire plethora of documents produced at the level of an institution requires in-depth knowledge of several factors: the territorial sphere of influence that an institution can function within, the organizational chart of the institution and, not least, the types of documents issued thereby and their circuit. On the other hand, the 14th–16th centuries represented a period in which rather than promoting the spreading of literacy and being constantly used, writing as a phenomenon was still allied with innovation and “technologization.”

The sphere of influence

The need to emphasize the boundaries of the county outlines, in fact, the limits within which its officials could act. When we speak about a territorial administrative unit, we usually envisage its boundaries too, but few are those

---

* This study has benefited from the financial support offered by the Grant PN II-ID-PCE-2012-4-0579 Between the Public and the Private. Practices of Writing in Transylvania (the 13th–17th Centuries), Director Dr. Susana Andea.

** The Museum of Mountain Banat, Reșița, 10 Bd. Republicii, e-mail: liviamagina@yahoo.com.

that have kept their borders intact, without having fluctuated in any way. As regards Timiș County, the line between Galad (Serbia) and Bercsula (Serbia) represented its western boundary, adjacent to Torontal County; the border onto Cenad County stretched from Kikinda, passed through Veliko Selo (Horogszeg), Comloșu Mic and Lenauheim, following then the line that connected Bulgăruș, Satchinez, Bărateaz, Sânpetru Mic and Mailat; the border with Arad County stretched between Mănaștur, Orțișoara, Murani, Ianova, Cralovăț up to Coșteiu de Sus, crossing then the boundary of Hunedoara County through the localities of Crivina de Sus and Lunca Largă. From Tincova, passing through Căvăran, Mâtnicu Mare, Delinești, and Soceni, the Bârzava River separated Timiș from Caraș and Keve.¹ All in all, in the 15th century the territory these boundaries comprised featured 1,042 settlements, i.e. 990 villages, 22 boroughs and towns and 30 fortresses.² Thus, the sphere of competence and influence that pertained to the authorities of Timiș County included the inhabitants of these settlements, as the decisions reached by these authorities could have an impact on the population's status and income.

Written sources about Timiș County

There are, at present, several documentary volumes dedicated to Timiș County that open up the possibility of conducting various analyses of the medieval period,³ but the completion of such an undertaking is still a desideratum. Along with other Banatian counties that have been the subject of diverse forms of monographs,⁴ Timiș County enjoyed the attention of Hungarian historiography from an early time, even if these studies have not focused exclusively on the period of the Middle Ages.⁵ Collections of

¹ The limits have been reconstituted according to Pál Engel, *Hungary in the Late Middle Ages. Digital vector map and attaching database about the settlements and landowners of medieval Hungary. Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*, Budapest, (CD-ROM), 2001.

² Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. II (Budapest, 1890), under the entry Temes.

³ Frigyes Pesty, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896); Frigyes Pesty, *Documente privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara (1430–1470)*, ed. Livia Magina, Adrian Magina (Cluj-Napoca, 2014).

⁴ Sándor Márki, *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története*, vol. I–II (Budapest, 1892–1895); Samu Borovszky, coord., *Torontál vármegye*, Országos Monográfiai Társaság (Budapest, s.a.); Frigyes Pesty, *A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története* (Budapest, 1877).

⁵ The first volume of Ortway Tivadar's monograph, *Temes vármegye és Temes város története a legrégebb időktől a jelenkorig* (Budapest, 1914) approaches only the earlier period. Bárány Ágoston's monograph, *Temes vármegye emléke* (Nagy Becskerek, 1848) is completely outdated, while that edited by Samu Borovszky, *Temes vármegye*, Országos Monográfiai Társaság (Budapest, s.a.) undertakes a general approach to the history of the county.

documents, in either the classic or the virtual format, are truly helpful for research conducted in the field of knowledge concerning the development of administrative and legal institutions.

It should be noted that the first organisation/institution that realized the power that the written word could exert at the level of the population and the long-term consequences that the acquisition of writing skills could have was the ecclesiastical one. Thus, access to the written form became the link connecting ideas and their transposition into faith. The affirmation of the nobility in the process of societal change that occurred in the mid-14th century also led to a transformation of the royal counties into administrative units with a nobiliary character.

The administration

An analysis of the county administrative bodies has been conducted, distinguishing between two levels: that of the collective bodies and that of the individual bodies.⁶ The county assembly, superimposed on the judgment seat of the county, was a body that made visible the mechanisms of power in the territory. A three-stage hierarchy, characteristic of all the administrative bodies, may be noticed in the case of Timiș too: the comes, who was appointed by the king, appointed, in his turn, the vice-comes from among his close associates (nobles from the province). The third tier was represented by the noble judges, two for each of the Transylvanian counties and frequently four for the counties in Hungary⁷ and the western area (Middle Szolnok, Crasna), Timiș County also following the latter pattern. The powers of the comes referred to the sphere within which legislative decisions could be enforced and to overseeing the functioning of the administration; moreover, the comes could convene the county assembly. On the other hand, the vice-comes was the representative of the comes in the territory, with responsibilities in the administrative, judicial and fiscal domains. Noble judges, elected from among the nobles of the county, represented the main element of the administration in the territory, in the sense that they conducted inquests in various cases and levied taxes.⁸

It should be noted that we do not aim to examine here the documents issued by the comes, because we consider that this office was an *honor* rather than a directly exercised function. Therefore, we shall take into account those documents that were issued under the authority of local officials, vice-comites and noble judges.

⁶ Charles d'Eszlary, *Histoire des institutions publiques hongroises*, vol. II (Paris, 1963), 234–247.

⁷ For instance, Ugocsa County, Norbert C. Tóth, *Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1290–1526)* (Budapest, 2006).

⁸ D'Eszlary, *Histoire*, 235–236.

If we accept that some of these representatives of the provincial nobility took on scriptorial duties, we should also accept the fact that they must have had a minimal level of education. The families whose members also held in *cursus honorum* the office of vice-comites of Timiș during the two centuries were: Folth (1349, 1351),⁹ Iwand,¹⁰ Dyakolch,¹¹ Chak,¹² Gerebench (1400), Derechke, Baronya, and of Sadan.

It seems that the office of vice-comes was a collegial one, because the county documents indicate that it was occupied by two people simultaneously. Historiographical opinions in this regard contend, for instance, that the first vice-comes was appointed from among the trusted people of the vice-comes, while the second vice-comes was appointed for solving judicial and tax-levying problems;¹³ an alternative opinion upholds the theory that a more numerous administrative staff was necessary for the counties that had a more extensive territory. The vice-comites of the 14th-century Transylvanian counties were more rarely mentioned in documents,¹⁴ and only starting from the first half of the 15th century¹⁵ were they referenced frequently. In the case of Timiș, the functioning of the noble county appeared mentioned for the first time in 1321, but we can assume that it had operated in some form or another even before this date. At that time, *magister* Nicholas, together with three noble judges, was mentioned as *comes Themisiensis*,¹⁶ a version underlying which we ought to detect the reality of the vice-comes position. Two vice-comites appeared in the documents only from the end of the 14th century on. In 1394 the magistrate Stephen of Diakolc jointly occupied this position with Thomas,¹⁷ and in 1400 with John of Gerebench.¹⁸ Michael Anyosz of Faiszi and Michael of Hanona filled this position in the years 1436–1437.¹⁹ Throughout the 15th century, one could encounter the same reality instituted at the end of the previous century. Thus, the office was exercised by Ladislaus of Pocsay together with Emeric Therek

⁹ Pesty, *Oklevelek*, 78–79.

¹⁰ Ibid., 231, 232, 1393.

¹¹ Ibid., 245.

¹² Ibid., 285–286, 287–288.

¹³ Iván Bertény, “Vármegyei tisztviselők a középkorban”, *Historia* 2/4 (1980): 26–27.

¹⁴ András W. Kovács, “Administrația comitatului Hunedoara în Evul Mediu”, *Sargetia. Acta Musei Devensis* 35–36 (2007–2008): 210.

¹⁵ For Inner Szolnok 1434–1435, Dăbâca- 1414, Alba-1398, Hunedoara-1410, Cluj-1359, Turda-1440, András W. Kovács, *Az erdély vármegyéek középkori archontológiája* (Kolozsvár, 2010).

¹⁶ István Petrovics, *A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-párti város 1552 előtti történetéből* (Szeged, 2008), 119.

¹⁷ Pesty, *Oklevelek*, 245.

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (hereafter MOL), Diplomatikai Levéltár (hereafter DL), 42753.

¹⁹ DL 68360; Pesty, *Diplome*, 73.

of Zenew (1449)²⁰, but also with John, son of the Voivode of Giarmata (1451, 1453)²¹ or with Anton Pocsay, probably his brother, and examples could go on.

An unclear situation emerges on account of the non-distinctive appellative in the titlature of some documents. Thus, in 1439, after being mentioned with the names of John, son of Andrew of Bobda, John Budai of Ruda and Blasiu Garazda of Istvandi,²² the joint, post-positioned titlature is *vicecomites et iudices nobilium*. We may surmise that the first mentioned, John, son of Andrew Bobda, and possibly the next one, John Budai of Ruda, were vice-comites, while Blasiu Garazda of Istvandi was a noble judge. A similar wording occurs in a document of 1445, when those who shared their duties were John of Firiteaz, the man of letters, Nicholas of Vyzer, Peter of Hangan and George Csapo,²³ the first two probably having the position of vice-comes, while the other two of noble judges. The mentioning of four instead of six officials in three documents of 1443, one from the beginning²⁴ and two from the end of that year,²⁵ suggests that not all the county representatives were present when documents were issued. Even when they were not mentioned by name, they could appear in the consecrated formula (*vicecomites et iudices nobilium*), which meant that in fact it was possible for only some of them to be present at the time.

The office of noble judges, constituted as an integral component of the administrative and judicial apparatus of the counties starting from the first decades of the 14th century,²⁶ were elected from the local nobles, their number varying between two and four (in most cases) in Timiș County,²⁷ as shown in the documents that have been preserved. Although their names remain unknown, with few exceptions, the documents refer to them only as *iudices nobilium* or *quatuor iudices nobilium*. We can identify several families from among whose members noble judges were elected: Muron,²⁸ Doczy²⁹ and Chechtelek.

²⁰ MOL, Diplomataikai Fényképgyűjtemény (hereafter DF), 285548.

²¹ Pesty, *Diplome*, 228, 257.

²² DL 68369.

²³ Gyula Nagy, *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*, vol. II (Budapest, 1889), 364.

²⁴ DL 55259

²⁵ DL 55266.

²⁶ Rűsz Fogarasi Enikő, "Juzii nobiliari în societatea medievală transilvăneană", *Studia Universitatis Babes-Bolyai, Historia* XLIX (2004): 17–25.

²⁷ For an account of the number and names of the noble judges in Timiș County, see Zoltán Iusztin, "The noble judges in Timiș county (14th–15th centuries)", *Transylvanian Review* XX, suppl. no. 4 (2013): 253–264, to which may be added the names of those mentioned by the documents along the vice-comites.

²⁸ 1405: Blasiu de Moron; 1467- *Johannem Muron, iudicem nobilium*: Pesty, *Diplome*, 398; 1482–Valentin de Moruny: DL 18743.

²⁹ DL 97461.

From the point of view of the scriptorial activity, noble judges were regarded as external collaborators of the county chancery. Of course, they can be considered educated representatives of the county's elite, but they lacked the scribal prowess of a professional, unlike, for example, a clerk or a notary. As they were the county representatives in the territory, we must assume that they had acquired at least minimal writing skills.

Another case, in fact the only one in the documentary landscape of Timiș County, is that in which the titlature is that of a county assembly from 1452: *Nos, iudices ac universitas nobilium comitatus Themesiensis*,³⁰ meeting in session in Timișoara for a general resolution, regarding the amount the serfs had to pay.

The documents

A real breakthrough as regards administrative life occurred in the 16th century, when the process of recording all the cases in a single registry – the protocol – started; during this period, the organization and handling of documents within the internal circuit improved. While insofar as ecclesiastical institutions are concerned, this phenomenon could be detected in as early as the turn of the 13th century, and we refer here to the Registry of Oradea (1208–1235), the administrative institutions of the county had maintained, as far as we have been able to see, the final form of the decisions issued by the judgment seats, considered to have a certain probative value, while the documents compiled during the trial were rather short-lived. The decisions of the judgment seats were transcribed, signed and sealed. While, as stated above, the protocols of the judgment seats began to be drawn up in the Transylvanian counties in the 16th century, such documents issued in the Banatian counties have not been preserved or have not been found yet. There would appear to be a substantial reason for this, defined by the political circumstances, as the Ottoman conquest had “disturbed” the course followed by the Transylvanian counties in this respect. The number of documents issued by the authorities of Timiș County, preserved from the period 1321–1514, is 108: they have been partially published and, to their vast majority, they are held in the Hungarian National Archives (102). For an overall, comparative image: the documentary material concerning the noble counties inside the Carpathian arc, dating back to the period under consideration, has been preserved in fragmentary manner and is not much more consistent: for Cluj County – more than 160 documents, from Turda and Hunedoara – 60 documents each, from Middle Szolnok and Inner Szolnok, 50 documents, and from Dăbâca – 140.³¹

³⁰ Pesty, *Diplome*, 245.

³¹ Rűsz, “Juzii nobililor”, 19.

We do not have concrete information concerning the beginnings of a scriptorial organization at the level of Timiș County, in the sense of a chancery. The need to render in writing various cases, ranging from simple testimonies to, above all, ownership documents, had the direct consequence of an increase in the number of documents that had to be translated into writing. Thus, from the royal chancery, these competences were transferred into the territory, creating the need for training certain people in the province, especially after the second half of the 14th century.³²

The people who wrote

Scribes, clerks and notaries were the commonly encountered characters in the scriptorial activity of any institution, whether central or local. In a chancery, foremost among those responsible for translating the trials into written form were the so-called *litteratus*, the clerk, but the noble judge or even the vice-comes may have been entitled to record the decisions of the judgment seat, as was, of course, the notary.³³ In the 14th and 15th century documents issued by the authorities of Timiș County, the presence of any notary with permanent or temporary duties is not mentioned anywhere, unlike, for example, in the County of Satu Mare, where, in 1351, there existed the office of notary of the vice-comes.³⁴ Under these circumstances, other connoisseurs of the letters, possibly clerks, remained in charge of the scriptorial activity.

Up until the end of the 14th century, the ones who turned spoken into written words had originated exclusively from the ranks of the clergy, given the efforts of the church to maintain its monopoly over this science, but from the middle of the century on, such *litterati* could also be encountered among the laity, even though they had not received, in all likelihood, a thorough training in this regard. The dissemination of knowledge pertaining to the art of writing was quite fast, so by the second half of 14th century writing was no longer the monopoly of the men of the church.

Bearing the name *litteratus* – although we have no evidence that he was indeed the one who wrote those documents – there appeared, in 1446, Vice-comes John of Firiteaz, whose family stood out in the cultural/educational and administrative landscape of the area on account of the fact that other of its members were also mentioned with this sobriquet; still, in none of the documents have there been preserved any chancery notes that might give us an indication as to the identity of those who wrote them, such as, for instance,

³² Géza Istvánfi, “A megyei írásbeliség első körszáka”, *Levéltári Közlemények* 15 (1937): 523

³³ Antal Foglein, “A vármegyei notárius”, *Levéltári Közlemények* 14 (1936): 149–171.

³⁴ Sabin Belu, Ioan Dani, Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Konrad Gündisch, eds *Documenta Romaniae Historica*, C. Transilvania, vol. X (1351–1355) (Bucharest, 1977, hereafter DRH. C), 37.

“X, *notarius/litteratus scripsit*.” Although the documents mention two other family members, Valentine and Francis, only the former appears to have had writing skills. The nearest educational centres where John and Valentine might have received training must have been the capitular ones, from Arad or Cenad.

Other laymen, like Paul *litteratus*, were mentioned among the noble judges in 1481,³⁵ which is why we may consider that at least some of the judges were knowledgeable about writing. We may assume that there were many more such clerks, even by comparison with the scriptorial activity in the Transylvanian counties during the same period, in whose documents they appeared frequently.³⁶

Basic knowledge about how a legal-administrative document had to be drafted could be acquired through courses on rhetoric, known as *ars dictaminis*,³⁷ that is, the art of compiling and writing a letter of a legal and administrative nature, respecting the rigors and formulaic standards.

The establishment of educational institutions on the territory of the kingdom, at Pécs (in 1367), Buda (in 1389) or Bratislava (1467) put a curb, for a while, on migration for educational purposes to universities outside the Hungarian space, such as those from Prague, Vienna or Krakow.³⁸ Unfortunately, however, these institutions had a relatively short existence, so most of the scholars in medieval Hungary were trained in the Central European universities. All in all, during the period 1450–1526, 2900 students from the Hungarian territory were enrolled in Vienna, while in Krakow, between 1460 and 1500, there were attested over 1600 students.³⁹ Among them, 173–180 Banatian students⁴⁰ were educated abroad and managed to obtain various academic degrees (baccalaureate, bachelor's, master's or even doctoral degrees). Some of them probably returned as teachers at the capitular schools in the area.⁴¹ Although the names

³⁵ DL 18477: *ad infrascriptam inquisitionem nostrum hominem videlicet Paulum literatum, iudex nobilium duximus*.

³⁶ DRH, C, X, doc. no. 11, 14, 35, 55, 84, 352.

³⁷ Kovachich Martinus Georgius, *Formulae solemnes styli* (Pesta, 1799), 134; M. Camargo, “Where’s the brief?: The *Ars dictaminis* and the reading/writing between the lines”, *The Late Medieval Epistles*, ed. Carol Poster, Richard Utz (Illinois, 1996), 1–2.

³⁸ L. S. Domokos, “The state of education in Hungary on the eve of the battle of Mohács (1526)”, *Canadian-American Review of Hungarian Studies* II, no.1 (spring 1975): 4–5.

³⁹ *Ibid.*, 5–6.

⁴⁰ The number of young people who crossed the border of the kingdom for educational purposes differs: 173 in Costin Feneşan, “Studenți din Banat la universitățile străine până la 1552”, *Revista de istorie* 29, no. 12 (1976): 1945 and 180 in Dragoș Lucian Țigău, “Noi informații despre prezența bănațenilor la Universitatea din Viena (secolele XIV–XVI)”, *Banatica* 20/2 (2010): 50.

⁴¹ Feneşan, “Studenți”, 1945–1946; 1954. We may also notice that a certain Ioan Thimisiensis – Pesty is mentioned among the canons of the Chapter of Cenad in documents from the mid – 15th century *Diplome*, *passim*, next to others who identify themselves with their place of origin.

of those who attended schools abroad are known, their being mentioned in the consecrated formula, by juxtaposing their names to their localities or areas of origin, provides us with slim chances of identifying any of them as the author of the documents in question. Besides, their aim was not to secure a position in the administration, but to gain access to the frameworks provided by the ecclesiastical institutions.

Regarding the local education system during this period, in which the local nobility could receive training, this was limited to a few capitular schools. These educational institutions, which represented nurseries for the spreading of written culture, functioned under the aegis of the ecclesiastical institutions from Oradea and Alba Iulia, but also at Arad and Cenad,⁴² these being the main issuers of documents, given their status of places of attestation (*loca credibilia authentica*). Historiographical opinions on the subsequent establishment of schools in the urban areas legitimates the notion that not only in the towns from Transylvania (Braşov, Sibiu, Bistriţa or Cluj), but also in the Western cities, there could function educational bodies where the townspeople's children – less scholarly ambitions, but keen on being schooled so that they could solve quotidian problems – were trained. Starting from the second half of the 15th century, the members of the gentry and of the merchant class who knew the secrets of writing were more and more frequently mentioned.⁴³ We can assume that it was under the influence of teachers trained abroad that the children of the nobility from the area south of the Mureş were formed. Although the stated objective of the schools functioning under the chapters for the formation of the clergy, it is possible that some of those who attended the capitular schools joined the administrative ranks.⁴⁴ According to the typical structure of capitular schools, students had to attend at least the *trivium* cycle, which had as its main objective the acquisition of grammar, conversation and composition ground notions. Document drafting and studying liberal arts were the main items in the teaching-learning process. In the absence of other data, we will assume, therefore, that among the pupils in the capitular schools from Cenad or Arad, were also those *litterati* of Firiteaz, noble judges whose administrative duties required writing skills. It is difficult to determine whether at least some of the

⁴² Altogether summary data on the chapter school from Cenad may be found in Samu Borovszky, *Csanád vármegye története 1715-ig*, vol. I (Budapest 1896), 113–114.

⁴³ Sigismund Jakó, “Începuturile scrisului în păturile laice din Transilvania medievală (unele probleme noi ale paleografiei latine)”, *Studii şi cercetări* 1–4 (1956): 88, 92; Domokos, “The state of education”, 11; for the dissemination of the educational principles in the urban environment over the next period and its effects on the Transylvanian trade, see Francisc Páp, “Negustori literaţi (deák) la Cluj (1599–1637)”, *Anuarul Institutului de Istorie G. Bariţ, Cluj-Napoca* XLV (2006): 9–21.

⁴⁴ Jakó, “Începuturile”, 88.

vice-comites of Timiș, whose appellative – frequently used in the Banatian documents of the 14th century – was *magister*, were familiar with reading and writing. At that time, the above-mentioned title did not necessarily mean that the one in question was trained, but represented rather an attribute of the distinction that could be bestowed upon the members of the middle nobility.⁴⁵

Where the documents were written

The main scriptorial activity at the level of the county body resided in transcribing the rulings of the judgment seat, *sedes judiciaria*, which convened in the county's town of residence, in this case, Timișoara, at least twice a month, usually on a Tuesday, under the leadership of the vice-comes/vice-comites magistrates, seconded by the noble judges. The cases discussed and the decisions reached were written down according to a well-known pattern. Over the course of the two centuries, small differences could be observed, probably on account of the authors' writing dexterity and knowledge of law.

The location where the members of the judgment seat met is uncertain. By comparison, however, with Severin County, for which we have documentary evidence, dating back to the 17th century, that the judgment seat was convened in the home of one of vice-comites,⁴⁶ we could speculate that the same held true for Timiș, especially since in historiography it is argued that for the period under consideration, the venue was of little significance, because there is no building specifically designed for this purpose.⁴⁷ The *scriptorium*, if one may say so, the place where the rulings were written down, was the same place where the county seat assembled.

The type of documents

The development of administrative and economic life entailed the diversification of the cases that had to be valorized in written form, with the consequence that the number of intermediate documents pertaining to some trials increased: inquiries, testimonials, complaints, evidence of payment, adjournments or transfers of lawsuits, the delegation of lawyers, letters of opposition or deferment.

The palaeographic cataloguing of the documents in two main types, depending on their legal value – closed letters (*littere clause*), with the seal

⁴⁵ Gyula Kristó, Pál Engel, Ferenc Makk, eds., *Korai magyar történeti lexikon* (Budapest, 1994), 422. I hereby thank my colleague Géza Hegyi for the information.

⁴⁶ Adrian Magina, "At the border of Transylvania: the county of Severin/the district of Caransebeș in the 16th–17th centuries", *Transylvanian Review* XX, suppl. no 4 (2013): 301–302.

⁴⁷ See, in this sense, Enikő Csukovits, "Sedriahelyek –megyeszékhelyek a középkorban", *Történelmi Szemle* XXXIX (1997): 363–386.

applied over the folded edges of the paper and with the address, type of deed and content on the back page, and letters patent (*littere patentes*), characterized by the application of the seal on the back page or even underneath the text⁴⁸ – is valid for the documents coming from the chancery of Timiș County.

The first known letter issued by the officials of Timiș County is that of 15 December 1321: it was an adjournment – *littere prorogatorie* – in the lawsuit between Ladislaus Himfy and Peter, son of Isep.⁴⁹ The last letter we have examined dates from 1514,⁵⁰ and falls within the *inhibitoria* category. In statistical terms, the highest percentage of documents is represented by the *littere judicatorie*, the first letter of this type kept having been issued in 1322, followed by a search/ investigation warrants – *littere inquisitorie*. The first investigation warrant preserved dates from 1337, when the county officials demanded that an inquiry be made concerning the lawsuit between Peter of Baty and John yclept Tompa, on the one hand, and Stephen yclept Feir, on the other hand.⁵¹ *Littere procuratoria* were documents through which various people appointed their legal representatives in the cases that had to be upheld before the county seat. In the first deed of this kind that has reached us and dates from the year 1393, the widow of Stephen Feldes of Ciorna appointed Andrew Toti, George Chechtelek, Simon of Binya and Stephen Harangus as procurators in all her lawsuits for a year.⁵² A special case involving the appointment of proxies is that of 1426, when the sons of Stephen of Remethe chose 11 people authorized to represent them before the judgment seat of the county.⁵³ Complaints, trial adjournments, oppositions to vesting of possession, and divisions of inheritance can also be identified in large numbers, a sign that the county authorities had a varied scriptorial activity.

The material support

A prevalent conception at the time about the materials used for writing on was that only less significant issues were to be recorded on paper, parchment being the primary choice for documents of outstanding relevance. It may be, however, assumed that it was no coincidence that the spread of writing, the increase in the number of documents and the widespread use of paper occurred

⁴⁸ *Documente privind istoria României*. Introducere, vol. II (Bucharest, 1956, hereafter *DIR*), 255–259.

⁴⁹ Petrovics, *A középkori Temesvár*, 119. Only copies of the document are preserved, as the original, found in the archives of the Batthyány family from Körmend, was destroyed during World War II.

⁵⁰ DF 244235.

⁵¹ Pesty, *Oklevelek*, 44.

⁵² *Ibid.*, 231.

⁵³ *Ibid.*, 593.

roughly around the same time. From this point of view, the material for the documents examined here consists solely of paper strips measuring 18–20 cm in length and 4–10 cm in width. We cannot ascertain whether the type of letter influenced in any way the size of the paper strip. While up until the end of the 14th century, the entire strip was used/written on, after this point a different ordering can be detected, in the sense that margins were set aside, this behaviour representing an argument in support of the evolution of writing and the authors' attitude towards the writing medium, given that paper gradually became a common material and its price decreased. Only research conducted on the original documents issued by the authorities of Timiș County and the analysis of the watermarks might reveal the source of the paper used, which may have been produced in domestic or foreign mills.

The language of the documents

The fact that the region and the scribe belonged to a particular cultural area or another was visible in the language the documents were written in. The entire set of documents issued by the Timiș County officials was drafted in Latin. Both the language and the style in which the documents were written were more rudimentary at first. The writing style suggests a cursive, fast writing style and the spacing between characters and words is minimal. Featuring rather numerous abbreviations, which were customary at the time, the documents of Timiș County were typical of that period.⁵⁴ It should be noted that most of the documents issued in the county that have survived to this day are original.

Authentication by seal

At the county level, the scriptorial activity from the second half of the 14th and the following centuries demonstrates the fact that it overlapped the period in which writing had become a common practice, which was no longer the privilege of men of the church, but was rather intensively used in the administration.⁵⁵ Even if the science of reading and writing had not spread too much among ordinary people, the symbol represented by the seal imprinted on the document could be recognized by all those concerned. Of course, the use of the seal was not an innovation of the 14th century, but was the main instrument for the recognition of official documents among the illiterate. The degree of authority of each of the judgment seat members was complemented by the right to own and use a seal. Under the law of the kingdom, a document issued the

---

⁵⁴ For the entire problem of the evolution of writing in the medieval Latin documents from Transylvania, see the considerations of Sigismund Jakó in *DIR. Introducere*, vol. I, 184–222.

⁵⁵ Istványi, "A megyei írásbeliség", 551–552.

county authorities had to bear the seal of all the noble judges,⁵⁶ to the extent that they participated in the court sessions.

The seals preserved on the documents issued by the Timiș County officials have a circular shape, are generally small (ring-shaped signets), being generally impressed on white wax. At present, most of them are either detached or illegible. It is possible, however, to detect a few sphragistic elements. The emblem preserves in the field of the seal an old French shield featuring at the centre a figure that is frequently used in heraldry: an eagle with the wings closed, head turned towards the heraldic sinister. Another representation is that from the field of the seal on the document of 1505 issued by *Petrus ispan et Demetrius magister de Kereztwr, vicecomitis*. The ring-shaped, octagonal seal matrix is charged with a plant with three flowers in its field.⁵⁷

Regarding the positioning of the seal embossments, depending on their number, when the documents were sealed by two noble judges and the vice-comes, the large seal was applied to the centre and was surrounded by two smaller ones, as is the case, for example, of the document from 1351.⁵⁸ When all the four noble judges and the vice-comes were present, the arrangement of seals followed the shape of a square, with the larger seal (belonging to one of the vice-comites) at the centre and the smaller ones in the four corners, as one can notice on the document of 1405.⁵⁹ During the period when George the Small was vice-comes (1405, 1406, 1407), the seals had the same layout and the same size.

The material onto which the seal was impressed was generally white/natural wax, used both for the seal of the vice-comes and for those of the noble judges. There were also a few cases in which the seals were impressed in green wax, as was the case of the 1467 document, on which the signet of one of the vice-comites (Nicholas Aranyagy or James Kerthes) was applied onto green wax (fallen) and two of the seals belonging to the noble judges of that year (Peter Pan of Thofew, John Muron and Peter Kwre) were impressed in white wax.⁶⁰ We have not detected impression differences according to the importance of the document or degree of participation in the meetings of the *sedrie* (administrative court).

Another point in the sphragistic analysis is the use of a particular seal for the documents with which the representatives of the legal authorities identified themselves in the territory. Expressions like *quod ipse testimonio sigilli nostri*

⁵⁶ Sigismund Jakó, "Sigilografia cu referire la Transilvania", in *DIR*, vol. II, 608

⁵⁷ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye.

⁵⁸ DL 41167.

⁵⁹ DL 42851. Similarly, in the 14th and 15th centuries, documents issued in other counties were sealed too, Jakó, "Sigilografia", 608.

⁶⁰ Pesty, *Diplome*, 398.

*accessisset ori testimonio sigilli nostri*⁶¹ impel us to consider that when they arrived at the investigation scene, the noble judges or those appointed *unus ex nobis* could exercise their duties only after showing the well-known seal, which further emphasizes the quintessentially oral character of the time and the fact that written documents were trusted only when accompanied by a recognizable symbol – the seal ensuring their authenticity.

Although only a small number of documentary artefacts have been preserved for Timiș County due to various historical events, we can assume that the scriptorial activity here was similar to that of other counties from the medieval Hungarian Kingdom of the 14th and 15th centuries. Besides each of the 108 stored documents, we can imagine that there were another few, which have not been preserved, failing to survive even beyond that period for understandable pragmatic reasons. Characterized by Latin cursive writing on paper as a medium, authenticated by the seal of the county officials, the documents issued in Timiș County reveal a glimpse from the history of the region south of the Mureș River and serve simultaneously as evidence of their cultural impact in the aristocratic/secular milieu of medieval Hungary.

CONSIDERAȚII ASUPRA SCRIPTELOR COMITATULUI TIMIȘ (SEC. XIV–XVI)

Rezumat

Scrisul administrativ la nivelul comitatului Timiș s-a concretizat prin documente emise în urma activității scaunului de judecată. Diversitatea cauzelor a dat naștere la o mare diversitate de acte. Primul document păstrat pentru comitatul Timiș este din anul 1321 iar ultimul din anul 1505, din această perioadă supraviețuind un număr de 108 scrisori. Cine a scris, cum a scris sunt doar câteva dintre întrebările la care încercăm să răspundem în acest articol.

---

⁶¹ Ibid., 32, 57, 135, 257.

HUNGARY AND THE GOLDEN BULL OF 1222*

Martyn Rady**

Keywords: Hungary, Medieval, 1222, Golden bull, Andrew II, Resistance clause

Cuvinte cheie: Ungaria, Ev Mediu, 1222, Bula de Aur, Andrei II, dreptul de rezistență

The Golden Bull was issued by Andrew II in the spring of 1222.¹ It is the first of five charters of liberty published by the kings of Hungary in the thirteenth century and is the most celebrated.² It has since the eighteenth century often been compared to Magna Carta, as showing a constitutional kinship between Hungary and England.³ Despite its subsequent reputation, however, the Golden Bull is not mentioned in any of the Hungarian chronicles of the Middle Ages; nor does it feature in foreign accounts and correspondence. Although the charters subsequently granted in 1231, 1267, 1290 and 1298 built on its provisions and even borrowed from its text, they made no explicit reference to it. Moreover, despite the Golden Bull's alleged circulation in seven copies, none of the originals has been found, even though one of these should according to the terms of its issue have been sent to the pope. Unlike the charter of 1231, which

* An earlier version of this paper was given at the seminar series, "Constraints on Rulership in the Age of Magna Carta", held at UCL in October 2013.

** University College London (UCL), School of Slavonic and Eastern European Studies, e-mail: m.rady@ucl.ac.uk.

¹ It was probably issued in early April. See Attila Zsoldos, "II. András Aranybullája", *Történelmi Szemle* 53 (2011): 1–38 (4–5). The definitive Latin text of the Golden Bull was published with an introduction by Géza Érszegi, "Az aranybulla", *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 6 (1972): 5–26. This is reproduced in Lajos Besenyi, Géza Érszegi, Maurizio Pedrazza Gorlero, eds, *De Bulla Aurea Andreae II Regis Hungariae MCCXXII* (Verona, 1999), 23–9, and in János M. Bak et al, eds and trans., *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae-The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, vol. I–V (Bakersfield, CA, Idyllwild, CA, Los Angeles, CA, Salt Lake City, UT, Budapest 1989–2012, hereafter *DRMH*), vol. I (2nd ed.), 32–35. We retain in our account the conventional numbering of the articles, although these are in fact eighteenth-century innovations.

² The texts of these charters are given in *DRMH*, I², 32–51.

³ Discussed by Martyn Rady, "England and Hungarian Jurisprudence: Questions of Public and Private Law", in László Péter, Rady, eds, *British–Hungarian Relations since 1848* (London, 2004), 315–27 (315–319).

was copied several times into the papal registers, no evidence survives in Rome either of the Golden Bull or of its text.⁴

Until the nineteenth century, the oldest extant version of the Golden Bull was thought to be the transcript contained in Louis I's great privilege of 1351.⁵ Since, however, the content of Hungary's medieval laws and the provenance of its parts were for a long time contested, some commentators proposed that the Golden Bull was actually the invention of humanist historians.⁶ In the 1820s, however, a copy of the Golden Bull sealed in 1318 by four of the kingdom's leading prelates came to light, although it took some time to work out what it was.⁷ Subsequent publication of the correspondence of Honorius III spoke further to its authenticity. Although not mentioning the Golden Bull by name, the pope's letter to the bishop of Eger, composed in December 1222, related a report that the king had been stormed by a crowd and been presented with unwelcome demands, including the replacement of his government.⁸ No one would now regard the texts of 1318 and 1351 (they hardly differ) as anything other than genuine reiterations of the original text of a charter given in 1222. Necessarily, however, the version that is on display in the Esztergom cathedral museum, beside which the judges of Hungary's Constitutional Court now take their oaths of office, is not the original, but the copy made in 1318. To the disappointment of visiting schoolchildren, it is sealed not with gold, but with lumps of wax.

The Golden Bull is one of a number of charters published in thirteenth-century Christendom that sought to constrain the royal power. It may thus be compared to the Magna Carta of 1215, the imperial *Statutum in favorem principum* of 1232, the French Statute of Pamiers of 1212, the miscellaneous collection known as the Assizes of Jerusalem, the Aragonese *fueros*, and so on. We can cite much in the way of contacts between Hungary and all of these places. Andrew II's sister-in-law was, for instance, Constance of Aragon and we know that some of her retinue subsequently settled in Hungary.⁹ Links with

⁴ *DRMH*, I², 102.

⁵ *Ibid.*, II, 8–13.

⁶ Nándor Knauz, "Aranybulla", *Magyar Történelmi Tár* 10 (1861): 203–18 (205); Andor Csizmadia, *Adam Franz Kollar und die ungarische rechtshistorische Forschung* (Vienna, 1982), 22. See also, Andor Csizmadia, "Previous Editions of the Laws of Hungary", in *DRMH* I², xvii–xxxiii (xxix).

⁷ Knauz, "Aranybulla", 207.

⁸ Augustin Theiner, *Vetera Monumenta Historica Hungariam sacram illustrantia*, vol. I (Rome, 1859), 35–36.

⁹ Simon de Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, eds and trans. László Veszprémy, Frank Schaer (Budapest and New York, 1999), 168–73 (ch. 91). See also, Hans Wagner, ed., *Urkundenbuch des Burgenlandes*, vol. I, (Graz, Cologne, 1955, hereafter *Urkundenbuch des Burgenlandes*), no. 155; Imre Szentpétery, Ivan Borsa, eds, *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, vol. I–II, (Budapest, 1923–1987, hereafter RA), vol. I, no 393.

England were also strong. Several of the English lords who extracted the Magna Carta from King John fought a few years later in the Fifth Crusade beside a Hungarian force led by same Bishop Thomas of Eger to whom Pope Honorius would write in December 1222.¹⁰ A Hungarian archbishop, almost certainly John of Esztergom, was along with at least one other Hungarian prelate present in Canterbury in 1220 for the translation of St Thomas, and the Becket cult was popular in Hungary.¹¹ Notwithstanding these and other connections, we cannot demonstrate a textual link between the Golden Bull and any of its European counterparts. The same applies to the international legacy of the Golden Bull. In the 1355 Treaty of Buda and the Košice privilege of 1374, Louis I promised rights that were broadly analogous to those contained in the Golden Bull to the Polish nobility, whose support he needed to make good the Angevin dynastic claim to the Polish throne. The Golden Bull was subsequently inscribed in the Polish Land Rolls (*Matriculae Regni Poloniae*). There is no evidence, however, of any textual connection between the Golden Bull and such monuments of Polish liberty as *Neminem captivabimus*, *De non praestanda obedientia*, and *Nihil novi*.¹²

In view of the difficulties involved in establishing textual links, historians have generally shied away from positing a direct relationship between the Golden Bull and other charters of liberty, proposing instead that the Golden Bull arose out of broadly analogous assumptions and of conditions that were implicit within the developing feudal order.¹³ J. C. Holt has thus written of

¹⁰ Sándor Fest, *Magna Carta – Aranybulla (Szellemi érintkezések angolok és magyarok között III. Béla és II. Endre korában)* (Budapest, 1934), 4–14. Lists of Hungarian and Anglo-Norman participants in the Fifth Crusade are given in Attila Bárány, József Laszlovszky, Zsuzsanna Papp, eds, *Angol-magyar kapcsolatok a középkorban*, 2 vols (Máriabesnyő, 2008–2011), vol. I, 213–215.

¹¹ William Stubbs, ed., *Memoriale fratris Walteri de Coventria*, vol. II (London, 1873), 245; György Györffy, “Thomas Becket and Hungary”, *Angol Filológiai Tanulmányok* 4 (1969): 45–55 (49–51); Anne Duggan, *Thomas Becket* (London, 2004), 235–236; Anne Duggan, “The Cult of St Thomas Becket in the Thirteenth Century”, in Meryl Jancey, ed., *St Thomas Cantilupe, Bishop of Hereford* (Hereford, 1982), 21–44 (27–28); Kay Brainerd Slocum, *Liturgies in Honour of Thomas Becket* (Toronto, 2004), 115–6, 151. Hungary had two archbishoprics, at Esztergom and Kalocsa. The visitor to Canterbury is less likely to have been Archbishop Ugrin Csák of Kalocsa. He had only recently been appointed to office (1219) and his sphere of responsibility looked southwards, towards the Balkans. The Becket cult was also especially strong in Esztergom. See László Solymosi, “Magyar főpapok angliai zárandoklata 1220-ben”, *Történelmi Szemle* 55 (2013): 527–40 (527, 536), who additionally demonstrates the presence in Canterbury of Bishop Desiderius of Cenad (Csanád) and, possibly also, of Bishop Alexander of Oradea (Várad).

¹² Adorján Divéky, *Az arany bulla hatása a lengyel jogra* (Budapest, 1942), 5–14; Dániel Bagi, “Nagy Lajos lengyelországi uralmának megítélése a lengyel történetírásban”, in Péter Hanák, Mariann Nagy, eds, *Hid a századok felett. Tanulmányok Katus Lajos 70. születésnapjára* (Pécs, 1997), 45–59 (47–55).

¹³ Gejza Ferdinándy, *Az arany bulla. Közjogi tanulmány* (Budapest, 1899), 52; Henrik Marczali, *Magyarország története az Árpádok korában. A rendi alkotmány kezdetei* (Budapest, 1896), 77–8.

the flowering of charters of liberty in Europe during the High Middle Ages, including in Hungary: ‘These liberties were cognate. There is no need to explain the many similarities between them as derivatives from some basic grant or legal code [...] The liberties of the twelfth and thirteenth centuries were no infection spreading from one country to another; they were part of the very atmosphere.’¹⁴ Or, as another historian has put it, with specific reference to the Golden Bull and Magna Carta, ‘As both charters were the products of societies with institutions based on customary systems of privileges and mutual fidelity, it is not surprising that there should be some similarities.’¹⁵

The difficulties with this approach are twofold. First, it supposes common circumstances, which is by no means obvious. Although never a ‘crypto-Sultanate and nomadic despotism decked out in Christian clothing,’ Hungary was far from being a developed feudal monarchy with a strong governmental apparatus, a burgeoning administration and an advanced understanding of communal rights.¹⁶ Legalliteracy was, moreover, a relatively recent phenomenon. It is partly for this reason that the written remains of this period are so slender – for the reign of Andrew II, seldom more than a dozen or so royal charters survive for any one year.¹⁷ Secondly, having proposed the existence of broadly analogous institutions, historians are apt to read across from one charter to the other, introducing elements that were never there or that only came into play much later. This particularly affects the way in which historians have interpreted Hungary’s Golden Bull and the so-called resistance clause, commonly given as Article 31, which is contained in the eschatocol.

In what follows, we will first examine the composition of the Golden Bull and the discrepancies in its text, particularly as they relate to the regnal year

---

The older literature is reviewed in Bálint Hóman, Gyula Szekfű, *Magyar történet*, 3rd edition, vol. I (Budapest, 1935), 655. See also, József Gerics, “Von den Universi servientes Regis bis zu der Universitas Nobilium Regni Hungariae”, *Album Elemér Mályusz. Studies presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions* (Brussels, 1976), 97–108 (99).

¹⁴ J. C. Holt, *Magna Carta*, 2nd edition (Cambridge, 1992), 80–81.

¹⁵ László Péter, “*Ius resistendi* in Hungary”, in Péter and Rady, *Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956* (London, 2008), 41–55 (43). See also, Elemér Hantos, *The Magna Carta of The English and of The Hungarian Constitution: A comparative view of the law and institutions of the early middle ages* (London, 1904), 149.

¹⁶ As argued by Pál Engel, *The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary, 895–1526* (London, New York, 2001), 95; also, Gyula Kristó, *Histoire de la Hongrie médiévale. Le Temps des Árpáds* (Rennes, 2000), 132. The quotation is from Josef Deér, “Der Weg zur Goldenen Bulle Andreas’ II. von 1222”, *Schweizerische Beiträge zur Allgemeinen Geschichte* 10 (1952): 104–138 (111).

¹⁷ The royal charters issued during the Árpád period are calendared in RA. Those given during Andrew II’s reign, including forgeries later issued in his name, are itemized in RA, I, nos 217–566.

and the dignitary list given in the eschatocol. We will build here on the work of János Karácsonyi and on the important revision to his conclusions, published recently by Attila Zsoldos.¹⁸ Unlike previous commentators, however, we will argue that the Golden Bull is actually a composite document. At its heart lies a petition which was then converted into a privilege by the royal chancellery. Besides adding the usual material found in the introduction or *protocollum* of royal charters, the chancellery also included a lengthy *narratio* and, at the end of the petition's text, the eschatocol. The petition and the material added by the chancellery related, however, to two different constituencies. On the one side, there were the so-called *servientes regis*, who were the authors of the petition, and, on the other, a number of the kingdom's great lords, with whom the material added by the chancellery is mainly concerned. Examination of the Golden Bull's structure and composition serves to expose the separate political forces behind its publication and, as we will show, provides important clues to the way in which its content should be viewed.

Composition

The Golden Bull is written in the manner of a privilege, in good chancellery Latin. Considerable difficulties, nevertheless, arise in respect of its composition, which was not straightforward. After the brief formalities of the *protocollum* and the usual royal style, a lengthy *narratio* follows, which recalls the reduction of the liberties of the kingdom's nobles that had been given them in the eleventh century by St Stephen.¹⁹ For this, King Andrew blamed his predecessors and the counsel of wicked and self-seeking men, but noted that rancour also attached to his own relations with the nobles. Accordingly, he had consented to their entreaties and granted to them 'the liberty given by the holy king' and 'all else that pertains to the reformation of the state of our kingdom.' This first part of the Golden Bull is addressed, therefore, to the kingdom's noblemen, a term that was more literary than legal, but which was generally applied at this time to the kingdom's elite of large landowners.²⁰ Preeminent within this group were the king's principal office holders, who are referred to in the Golden Bull by an originally Turkic title, *iobagiones*, which we translate as 'retainers.'²¹

¹⁸ János Karácsonyi, *Az aranybullá keletkezése és első sorsa* (Budapest, 1899); Zsoldos, "II. András Aranybullája".

¹⁹ On the *narrationes* of Hungarian royal charters, see more generally Gyula Kristó, *Középkori históriák oklevelekben* (Szeged, 1992), 14–29.

²⁰ Zsolt Hunyadi, "Maiores, Optimates, Nobiles: Semantic Questions in the Early History of the Hungarian Nobility", *Annual of Medieval Studies at CEU*, 1996–1997 (1998), 204–211 (206–208).

²¹ The word conceals the title of *beg* or chieftain, rendered as *bäg* or *bäg-lär* on the Orkhon inscription. See *Encyclopaedia of Islam*, vol. I (London, Leiden, 1960), 1159. The first reference to a

What follows, however, is a series of articles that mainly address not the nobles of the kingdom but another group, called the *servientes regis*.²² This part of the privilege, the *dispositio*, includes a range of provisions touching upon their affairs – that the *servientes* might gather at the royal assembly held every year at Székesfehérvár on St Stephen's feast day; that they were jurisdictionally subject to the ruler; that they were exempted from certain taxes; had defined military obligations; might leave their property to whomever they wished; were not obliged to give hospitality to royal officers or pasturage to the royal pigs; should not have their fields given over by churchmen to the king's horses under the pretext of tithe, and so on.²³ Even those articles that do not refer directly to the *servientes* might nonetheless be thought of sufficiently general application to be of benefit to them – that the coinage not be debased; that the salt trade be regulated; that outlaws not be shielded; that the tithe be paid in kind and so on. Only a very few articles deal specifically with the rights and duties of others – that no senior royal retainer or *iobagio* hold more than two offices; that warriors attached to royal castles be preserved in their freedoms; and that noblemen should not be executed without the king's knowledge.

The eschatocol follows. It establishes that seven copies be made, itemizing each recipient. Once more, however, the subject of the text changes, moving back from *servientes* to nobles. It is the nobles who together with the king are required to keep to the terms of the privilege, and are placed under the supervision of the palatine in this matter.²⁴ It is the nobles also, who along with the bishops and the king's main officers have the right to enforce the privilege: 'We have also decreed that if we or any of our successors at any time should seek to oppose the terms of this settlement, both the bishops and other retainers (*iobagiones*) as well as the nobles of the realm, singularly and in common, shall by this authority have the right in perpetuity to resist and speak against us and

---

high officer of the king holding the title of *iobagio* is from 1172 – László Erdélyi, ed., *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*, 12 vols (Budapest, 1902–1916), vol. I, 604. See also Attila Zsoldos, *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből* (Budapest, 1999), 25.

²² Some historians have argued that the *nobiles* and *servientes* mentioned in the Golden Bull were in fact identical, most recently János Varga, *A királyi serviens* (Budapest 2006), 26–30. Varga relies on the same arguments and the same clutch of forgeries and interpolated texts as were discredited a century ago by László Erdélyi, "Anonymus korának társadalmi viszonyai", *Történeti Szemle* 3 (1914): 190–211 (195–202); Erdélyi, "Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései", *Történeti Szemle* 3 (1914): 517–61 (522–523), and *Történeti Szemle* 5 (1916): 39–63 (39–47).

²³ Article 21 on bishops, horses and the tithe is straightforward, but has been made unconvincingly complicated by László Juhász, "Az Aranybulla 21. cikke megromlott szövegének helyreállítása", *Filológiai Közlöny* 4, no. 1 (1958): 99–103 (101).

²⁴ The advisory role accorded to the palatine is unusual, but it is hard to see that he is here being promoted to the role of an Aragonese *justizza*.

our successors without the stain of faithlessness.’ The eschatocol concludes with the name of the chancellor who had drawn up the instrument, a list of current dignitaries and year of issue. The dignitary list, however, gives no secular officers, but only the names of ten prelates.²⁵ The king’s regnal year is odd.²⁶ We will return to these points, but first we need to conclude our account of the Golden Bull’s formal composition and structure.

What we have is a charter made up of several parts. The main body of the text, the *dispositio*, has all the characteristics of a petition. Indeed, this was the usual way that legislation was made both in the thirteenth century and later. It would also comport with the account given in the correspondence of Honorius III of the storming of the king by a crowd, who sought to extract concessions from him.²⁷ In its original form, we may guess that the petition referred to the king in the third person. In publishing it with the royal seal, the chancellery converted *rex* to the royal *Nos*, but failed to spot every occasion on which it should do so (articles 4, 7, 29). We may suppose that the petition was the work of the *servientes regis*, who constituted its main beneficiaries. Possibly, the text was augmented by other parties prior to publication. It was certainly dressed up by someone versed in the language of canon law.²⁸ We cannot exclude that Andrew II adjusted some of its terms, although the text was surely so potentially damaging to the royal financial administration that we must rule out the idea that it was ‘his bull.’²⁹ The petition, having been received and emended, was then topped and tailed by the chancellery. A *narratio* was added, which referred not to the *servientes* but to the nobles of the kingdom. Possibly it was culled from another charter. The chancellery regularly borrowed passages in this way, without much discrimination, and the themes of bad counsel and ill will are a feature of other charters published during Andrew’s reign.³⁰ The chancellery also added an eschatocol, including here the so-called resistance clause. As it stands, the resistance clause is weak, falling far short of the Magna Carta’s

²⁵ After 1192, the chancellery used dignitary lists in place of witness lists. See Árpád Nógrády, “Magistratus et Comitatus Tenentibus.” II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez”, *Századok* 129 (1995): 157–94 (157).

²⁶ On the dignitary list and regnal year in Hungarian charters more generally, see László Solymosi, *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban* (Budapest, 2006), 21.

²⁷ Theiner, *Vetera Monumenta*, I, 36.

²⁸ József Gerics, “Az aranybulla ellenállás záradékának értelmezéséhez”, in Iván Bertényi, ed., *Ünnepi Tanulmányok. Sinkovics István* (Budapest, 1980), 99–108 (100–101).

²⁹ Cf. Zsoldos, “András II. Aranybullája”, 37.

³⁰ Richard Marsina, “Die Arengen in ungarischen Urkunden bis zum J. 1235”, *Folia Diplomatica*, 1 (1971): 215–225; Georgius Fejér, ed., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. III/1 (Buda, 1829, hereafter CD), 121, 255–7; Gusztáv Wenzel, ed., *Árpád-kori új okmánytár*, vol. VI, (Pest, 1867, hereafter AUO), 400 (RA, I, nos 272, 317, 354).

threat ‘to distrain and distress us in every way [...], namely by seizing castles, lands and possessions.’ Nor does it establish an enforcement mechanism in the manner of Magna Carta’s twenty-five barons. One possible explanation is that the chancellery put in the resistance clause to avoid including something else, which was in fact frequently appended to royal charters. This was an anathema or excommunication clause, threatening any violation of the terms of a privilege with the most extreme sanction available to the church. Indeed, it was this more fearsome instrument that was appended in place of the resistance clause to the Golden Bull’s immediate successor, the privilege published by Andrew II in 1231.³¹ It was also appended in the same year as the Golden Bull in Andrew’s charter laying down the relationship of the clergy to secular courts.³²

The Hungarian chancellery was a sloppy office that even managed on occasions to mistake the number of the reigning monarch.³³ It is unlikely, however, that the omission of secular office-holders from the dignitary list and the muddling of the regnal year in the eschatocol are careless errors. Just a few sentences before, when listing who should be given a copy of the Golden Bull, the king’s first officer, the palatine, is mentioned, but with the description *qui pro tempore fuerit*, ‘the future incumbent.’ The conclusion is pretty much inescapable – there was no government at the time that the Golden Bull was issued. If we look through the dignitary lists given in the handful of charters published during 1222, we will moreover notice that there were over the course of the year no less than three governments, each headed by a separate palatine, and with a different list of royal officers.³⁴ Something was going on that suggests that the affairs of the realm were not in order. In respect of the regnal year, we may obtain a hint at what was causing the commotion. It is here that the story of Andrew II begins to intersect with that of England’s King John. In place of little Arthur, duke of Brittany, we have in Hungary the case of little Ladislas, who had an equally villainous uncle in the person of Andrew, and in place of King Richard the Lion Heart, we have Ladislas’s father, King Imre or Emeric, who was Andrew II’s elder brother.³⁵

³¹ *DRMH*, I², p. 39.

³² Richard Marsina, ed., *Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae 805–1235* (Bratislava, 1971, hereafter *CDES*), 199.

³³ *Urkundenbuch des Burgenlandes*, nos 197–198 (1233).

³⁴ Karácsonyi proposed the existence of four separate governments in the course of 1222. See Karácsonyi, *Az aranybulla keletkezése*, 20–22. Zsoldos convincingly demonstrates that there were only three, “II. András Aranybullája”, 31–33, headed respectively by Nicholas, son of Barc; Theodor, son of Wetich; and Gyula of the Kán kindred. See also Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301* (Budapest, 2011), 18.

³⁵ Arthur of Brittany (1187–1203) was the son of John’s elder brother, Geoffrey of Brittany. He was reputed to have been murdered by John.

Andrew II and the 'New Arrangements'

Despite the reputation he obtained by actually visiting the Holy Land and so fulfilling an oath previously laid upon his father, Andrew II was not a good man. Following the death of his father, Béla III, in 1196, Andrew had waged almost continuous war upon his elder brother, carving out for himself a dukedom in the south of the kingdom in which he maintained an independent power, even minting his own coinage. Upon his brother's death in 1204, Andrew seized power, disregarding the rights of inheritance that attached to Imre's infant son, Ladislas III, even though the child had been previously crowned at his father's behest in order to ensure his succession. Ignoring several papal pleas that he behave properly towards his nephew, Andrew chased Ladislas and his mother, Constance of Aragon, out of the kingdom, seizing their private assets. Nevertheless, it was only after Ladislas's premature death in 1205 that Andrew was formally crowned in the coronation city of Székesfehérvár, from the occasion of which he henceforth counted his regnal year.³⁶

The decade that followed saw repeated conflict between Andrew and the kingdom's churchmen, the plundering of Hungary by the relatives of Andrew's Bavarian queen, Gertrude of Andechs-Merania, the gradual ousting from influence of the men who had previously served Imre, and the breakdown of trust between Andrew and many of his leading subjects. For reasons that remain uncertain, the palatine was murdered in 1209 and the queen herself assassinated in 1213. It speaks of the poverty of the king's reputation that the killing of Queen Gertrude was sanctioned by the archbishop of Esztergom, who reputedly delivered the famously ambiguous words to the conspirators, 'Do you shrink from killing the Queen? It is right to do so. If others agree, I will not stand in the way.'³⁷ As it turned out, the king's vengeance was restrained and many of those implicated in the murder remained in office. Andrew remarried, into the line of the Latin emperors of Constantinople, and now began to imagine a new career for himself.³⁸

³⁶ György Székely, Antal Bartha, *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*, vol. II (Budapest, 1984, hereafter *Magyarország története*), 1258–1272.

³⁷ *Reginam interficere nolite timere bonum est, et si omnes consenserint, ego solus non contradico*: *Chronica Albrici Monachi Trium Fontium* in *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, vol. XXIII, 898. As Matthew Paris pointed out, the meaning of the first clause depends upon whether *bonum* governs *timere* or *interficere*. See Paris, *Chronica Majora*, ed. H. R. Luard, vol. III (London, 1876), 51; also Paris, *Historia Anglorum*, ed. Sir Frederic Madden, vol. II (London, 1866), 234. For the background, circumstances and subsequent depiction of Gertrude's murder, see now Judit Majorossy, "A királynét megölni nem kell félnetek jó lesz [...]" *Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013* (Szentendre, 2013).

³⁸ On Andrew II's relations with the emperor of Constantinople, Robert de Courtenay, see now Attila Bárány, "Courtenay Róbert latin császár Magyarországon", in Attila Györkös, Gergely Kiss, eds, *Francia-magyar kapcsolatok a középkorban* (Debrecen, 2013), 153–181.

He had always pursued an active foreign policy, intervening in Galicia–Volhynia (in present-day Ukraine) and in the northern Balkans, but now the prospect of an eastern crown beckoned.³⁹ With this vain hope in his mind, Andrew prepared to join the Fifth Crusade. His stay in the Holy Land was short and fruitless, lasting just a few months over the winter of 1217–18. Andrew used the opportunity to amass trophies and organize the marriages of his children. While he was abroad, there was an attempted putsch in Hungary that was put down by Andrew's regent, Archbishop John of Esztergom – the same churchman who had previously stood aside from Gertrude's murder and would a few years later be probably a visitor to Canterbury.⁴⁰

Following his return to Hungary from the Holy Land in 1218, there was a sudden alteration in the way the chancellery dated Andrew's reign. Instead of commencing the years of his rule in 1205, when Andrew had been crowned, royal letters now began to add an additional year, implying that the king had begun ruling in the spring of 1204.⁴¹ By this adjustment, Andrew effectively wrote out of the historical record both the reign of little Ladislas and the last months of his brother's rule. There can only be one plausible explanation for this – that Andrew was voiding the charters published by Imre or given in Ladislas's name in the eighteen months or so before his own accession. This conjecture would fit with the knowledge we have of Andrew overlooking donations made by his brother, either seizing lands for himself or allocating them to new owners.⁴² It draws attention, moreover, to the most notorious aspect of Andrew's reign – his policy towards property and what Andrew called the 'new arrangements' (*nove institutiones*) or 'general distribution' (*generalis distributio*), whereby he handed out huge tracts of royal estate to his followers.⁴³

All Hungarian rulers gave away land. Mostly, however, their gifts were modest and usually confined to territory on the frontier. The alienation of property by Andrew was quite different in scale, involving large swathes of countryside that had hitherto provided the backbone of the kingdom's organization of earthen castles, garrison troops and royal serving peoples and provisioners.⁴⁴ The main beneficiaries were, in the first instance, the relatives of Queen Gertrude and, subsequently, the clique of office holders who gathered in the royal court. In order to bolster the support available to him, Andrew

³⁹ Theiner, *Vetera Monumenta*, I, 4–5.

⁴⁰ AUO, VI, 399. Discussed in, Zsoldos, "II. András Aranybullája", 22–23.

⁴¹ The regnal year used in royal charters during Andrew II's reign is exhaustively reviewed by Karácsonyi, *Az Aranybulla keletkezése*, 5–20.

⁴² CD, III/1, 255–7; RA, I, nos 269, 272; *Urkundenbuch des Burgenlandes*, no. 116.

⁴³ RA, I, no 320; CD, III/1, 255.

⁴⁴ *Magyarország története*, 1277–80.

augmented the number of court dignitaries, adding new titles. Royal offices were tied to conglomerations of counties, the revenues of which were intended to support the holder in the performance of his duties. The extent to which the royal domain was being apparently squandered by Andrew not only alarmed his son and heir, Béla, who even at a tender age realized that his patrimony was being diminished, but also prompted several letters of admonition from Honorius III that talked of Andrew violating the promise he had given at his coronation not to reduce the 'rights of the kingdom.' It was possibly Honorius's intervention in either or both of 1220 and 1225 that resulted in the Hungarian coronation oath subsequently including a 'non-alienability' clause.⁴⁵

It is common enough to disparage Andrew II for wastefulness. He was, however, no fool. In other aspects of his fiscal policy, he showed acumen, centralizing the salt trade to boost his revenues, granting upon payment exemptions from the burden of exchanging old coin for new, and imposing permanent taxes, including a customs levy on the border.⁴⁶ In explaining Andrew's gifts of royal estate, historians have inclined to believe his own words – that the measure of kingship was the limitlessness of the ruler's generosity, and other such tropes.⁴⁷ Such is, however, to confuse virtue with expediency. What lay behind the wholesale alienation of royal estate were military need and the urgent requirement to update the kingdom's army. Upon Andrew's accession, the forces available to the ruler were not much different from what they had been several centuries before – a core of mainly foreign horsemen, who attended the king in the manner of a *družina* or *Gefolgschaft*; Asiatic light cavalry who had been settled in the kingdom, mainly to see off raiders from the east; and warriors attached to the kingdom's earthen castles who mustered under local captains.⁴⁸ The warriors, who subsisted off small plots, were not numerous and so at time of war the manpower of the castles had to be supplemented by the local population.⁴⁹ This was emphatically not an army of mounted knights, capable of shock

⁴⁵ Emma Bartoniek, "A koronázási eskü fejlődése 1526-ig", *Századok* 51 (1917): 5–44 (7–9); James Ross Sweeney, "The Decretal Intellecto and the Hungarian Golden Bull of 1222", *Album Elemér Mályusz. Studies presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions* (Brussels, 1976), 89–96. See also, János M. Bak, *Königtum und Stände in Ungarn im 14.–16. Jahrhundert* (Wiesbaden, 1973), 19.

⁴⁶ László Blazovich, "The Origins of the Golden Bull", in *De Bulla Aurea*, 181–190 (186); András Kubinyi, "Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter", in Wilhelm Rausch, ed., *Stadt und Salz* (Linz, 1988), 213–232 (213–217); *Magyarország története*, 1278–1280.

⁴⁷ Marsina, "Die Arengen in ungarischen Urkunden", 218–23.

⁴⁸ Martyn Rady, "The Slavs, Avars and Magyars", in Anne Curry, ed., *The Cambridge History of Warfare*, vol. II, forthcoming.

⁴⁹ Gyula Kristó, *Az Árpád-kor háborúi* (Budapest, 1986), 198–200.

assaults and bound by a chivalric ethos. It was mostly only good for defensive work and harrying, or for forays into the Balkans and onto the western steppe. For this reason, campaigning abroad was frequently preceded by the urgent recruitment of foreign warriors and mercenaries.⁵⁰

The land that Andrew dispensed to his followers was seldom given on explicit conditions. Nevertheless, a powerful understanding informed the donations that he made. The land that the king gave was bestowed freely as a gift, in perpetuity, and as a *remuneratio* for faithful service. It was given in the expectation that it would inspire others, as well as the recipient himself, to further acts of valorous endeavour on the royal behalf. The relationship between king and subject was not meanly contractual, but comprehended in terms of affection, which implied a limitless duty on the side of both parties.⁵¹ In this respect, it was typical of the obligations attending lordship elsewhere in Europe, which spoke of commitments being comprehended *propter amorem* or *pro drudo*.⁵² Even grants of land, conveyed exclusively for military purpose, such as the cession of the Transylvanian Țara Bârsei (Burzenland) to the Teutonic Knights in 1211, laid no specific obligations on the recipients other than the hope that the kingdom be extended by their efforts.⁵³

Other charters conveying grants of land, or confirming their possessors in them, adopted an even more expressive vocabulary. This was particularly the case when the beneficiary stood outside the ranks of the king's leading men and was receiving a gift for the first time. On account of his courage, therefore, a warrior of Pressburg (Bratislava), Zerzowoy, was given by King Imre in 1197 the land he held of the castle, removed from its jurisdiction, and admitted to the membership and *libertas* of the royal court.⁵⁴ A few years later, a certain Johannes Latinus of Transylvania was granted exemptions on his property and similarly made a member of the court. The charter explained that Johannes and his heirs might forever have the right to keep company there, in return for which they were expected to serve the king at time of war.⁵⁵ Other charters of

⁵⁰ Elemér Mályusz, "A magyar köznemesség kialakulása", *Századok* 76 (1942): 272–305, 407–434 (290).

⁵¹ Péter Váczy, "A királyi serviensek és a patrimoniális királyság" *Századok* 51–22 (1927–1928): 243–90, 351–414 (276–277); Martyn Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary* (Basingstoke, New York, 2000), 36–7.

⁵² Magnus Ryan, "Succession to Fiefs: A *Ius Commune feudorum*?" in John W. Cairns and Paul J. du Plessis, eds, *The Creation of the Ius Commune: From Casus to Regula* (Edinburgh, 2010), 143–158 (149); Frederic L. Cheyette, *Ermengard of Narbonne and the World of the Troubadours* (New York, 2001), 233–234.

⁵³ Franz Zimmermann, Carl Werner, eds, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I (Hermanstadt, 1892, hereafter *Ub.*), 11.

⁵⁴ *CDES*, 96–97.

⁵⁵ *AUO*, I, 91–92 (1204).

this type refer to the recipient enjoying access to the royal *domus* and *familia*.⁵⁶ By his faithfulness and the rewards he received in recompense, the beneficiary thus became a part of the king's household, with the right to enter his hall and mingle there freely. In time of conflict, he was expected to come to the king's aid, furnishing troops from the land he had been given as a reward for past service, and he might expect that his succour be in turn acknowledged with further demonstrations of royal largesse.⁵⁷ Historians are fond of describing the retinues that the kingdom's lords gathered in the thirteenth century from their estates as 'private armies'.⁵⁸ These contingents should more properly be seen as the manifestations of fidelity that those in the king's household were bound at time of war to bring to their royal father.

The alienation of royal estate was not, therefore, a sign of Andrew's irresponsibility, but arose from the contemporary understanding of faithfulness and from the way that this affected military obligation. Even though the pace of alienation slowed under Andrew's successor, his initiatives still resulted in the transformation of the Hungarian army. By the 1260s, roughly half the royal host was provided by the retinues of the kingdom's great men and it consisted increasingly of heavy cavalry. Around this time, their description in the sources changed from *loricati* to *pancerati*, which suggests a transition from leather cladding to chain mail, although for many the cost of metal armour must surely have been prohibitive.⁵⁹ The system of military recruitment promoted by Andrew II was, nevertheless, retained by Hungary's Angevin rulers, who mainly relied in their wars on the *banderia* of mounted knights that rode to war under the standards of the kingdom's great lords. Their retinues were clearly large, at times sucking in several thousand or more small landowners who began themselves to conceive of their bond to their lords as marked by the same interplay of affection, duty and reward as also governed their master's relationship to the king.⁶⁰

As elsewhere in Europe, land and service were conjoined in Hungary through the notion of fidelity that bound lord and subject in a personal relationship of succour and reward. It is in this context that we should view the resistance clause included in the eschatocol of the Golden Bull. Although later understood in this way, the resistance clause was not an invitation to

⁵⁶ Váczy, "A királyi serviensek", 261–264.

⁵⁷ Ibid, 272.

⁵⁸ See thus Gyula Kristó, *Az Árpád-kor háborúi*, 205.

⁵⁹ László Veszprémy, "Páncél és páncélosok említése a krónikákban és oklevelekben", *Hadtörténelmi Közlemények* 108, no 4 (1995): 3–11 (9).

⁶⁰ Attila Zsoldos, "The First Centuries of Hungarian Military Organization", in László Veszprémy, Béla K. Király, eds, *Millennium of Hungarian Military History* (Boulder, CO & Highland Lakes, NJ, 2002), 3–25 (20–21).

insurrection and to the setting aside by *diffidatio* of the fealty that was properly due to the king. In fact, it constituted the reverse of this. However much the nobles, either as individuals or as a group, might oppose the king should he act in contravention of the Golden Bull, the stain of faithlessness should not attach to them. In other words, they should not as a consequence of their actions be cut off from the rewards and largesse that flowed from the king to his faithful servants. The resistance clause is in this respect misnamed. It was a statement that the kingdom's noblemen were still faithfully committed to the king even though they should act against him, not that they might withdraw their allegiance from him with impunity. It was a fidelity clause, or, since fidelity was so bound up with the concept of reward, a clause intended to guarantee their continued remuneration.

The 'Imre Faction' and the Servientes

The royal reward was, nevertheless, discretionary. In the distribution of the royal largesse, not everyone was a winner. Some were overlooked; others were plundered, and their lands redistributed to others, whose fidelity was deemed more precious. Among the losers were the former supporters of King Imre. We may track the careers of several of their number and observe the way they either fell from the lists of royal officers in the years following Andrew's accession, or else played only an intermittent part in government. None, it would seem, made it into the core of household officers that increasingly dominated the king's inner counsels.⁶¹ Possibly it was members of this disaffected group that were behind the putsch that was mounted while Andrew was away on crusade. Possibly also, they rallied around Andrew's son, Béla, promoting him as a rival focus of authority and allegiance, even to the extent of obtaining his coronation in 1214 as *iunior rex*. In this respect, the clause in the Golden Bull permitting transfer from the royal court to Béla's is suggestive of the young king's influence.⁶² The part played by Imre's supporters in the events that led to the issue of the Golden Bull is, however, indicated by one detail in its text – the regnal year given in the final sentence of the charter.

As we have already noted, from 1218 royal charters altered Andrew II's regnal year, dating the start of his reign in 1204 rather than 1205. By this, Andrew was able to invalidate donations given in the eighteen months before his accession. The Golden Bull, however, returned to the older practice observed before 1218 of dating Andrew's reign from 1205, and it is unusual in this respect. There is only one other charter issued in the course of 1222 or, indeed, later that keeps

---

⁶¹ Zsoldos, "II. András Aranybullája", 18–20.

⁶² Ibid, 6–8.

the same dating of the regnal year as the Golden Bull.⁶³ We cannot establish with any certainty in which month this second charter was issued. Unlike the Golden Bull, it does, however, provide a list of secular office holders. As far as we can make out, almost all of these were former office holders under Imre or their close kinsmen, whose careers had been eclipsed in the subsequent period, including most obviously the new palatine, Theodor, son of Wetich.⁶⁴ In short, the party that had gathered around Imre, and had been worsted by Andrew in the civil conflict within the royal house, were back and looking to recover their lands, by reactivating the charters that the change in the regnal year had voided. By re-dating Andrew's rule to 1205, the Golden Bull served their interests, and in the wake of its issue they formed the king's new government.

In fact, the 'Imre government' lasted only a couple of months. It was replaced by the king – possibly at the St Stephen's Day assembly or even before – and a regime made up of loyalists to Andrew was installed. The new government was headed by Gyula of the Kán kindred, who had previously served Andrew over several decades.⁶⁵ Replacement of the 'Imre government' allowed the king to ignore the terms of the Golden Bull that had forced from him. Only a year later, in defiance of the Golden Bull, he gave away the county of Keve – in contravention of the article in the Golden Bull prohibiting the alienation of whole counties – and, further ignoring its terms, he continued to employ Muslims and Jews in the kingdom's financial administration, thereby earning the Pope's renewed displeasure and his own eventual excommunication.⁶⁶ After a few years, he resumed the debasement of the coinage.⁶⁷

The supporters of Imre were one group who had lost out in the distribution of the royal largesse that attended Andrew's 'new arrangements.' A second group were the castle warriors and serving peoples, whose lands and livelihoods were threatened by the alienation of the royal domain upon which they had hitherto subsisted. Although the property of the warriors was generally spared from donation, their way of life was jeopardised by the emphasis now placed on the establishment of knightly retinues.⁶⁸ As the land belonging to the serving peoples who had economically sustained the castles was given away, the

⁶³ *Ub.*, I, 18 (RA, I, no 380).

⁶⁴ Their careers are reviewed in Karácsonyi, *Az aranybulla keletkezése*, 23–24; Zsoldos, "II. András Aranybullája", 6.

⁶⁵ Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája*, 305–306.

⁶⁶ Tibor Antal Horváth, Lajos Huszár, "Kamaragrófok a középkorban", *Numizmatikai Közlöny* 54–55 (1955–1956): 21–33 (22); more generally, Nora Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000–c. 1300* (Cambridge, 2001), 120–129; György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, vol. III (Budapest, 1987), 317–319.

⁶⁷ Bálint Hóman, *Magyar pénztörténet 1000–1325* (Budapest, 1916), 304–307, 442.

⁶⁸ Zsoldos, *A szent király szabadjai*, 78–80.

entire structure of the castle organization began to falter. It was manifested in the many surviving cases of serving people seeking to alter their status in order to protect their lands from encroachment.⁶⁹ We also know of castle lands being invaded illegally by avaricious landowners, who took advantage of the larger redistribution of property to augment their own holdings.⁷⁰

Paradoxically, however, the castle warriors found a supporter in the king. Andrew II's 'new arrangements' were predicated on the men to whom he had given land manifesting their renewed faithfulness to him by providing him with retinues at time of war. Invariably, the numbers that they mustered were less than the king might have hoped, not because of laziness or bad will, but because recruitment at this time was generally an uncertain business.⁷¹ During the second decade of the century, Andrew started to take warriors who had previously served in the kingdom's castles under his protection. They were lifted out of the 'servitude of the castle' and made into royal servants, who henceforth performed their military duties under the royal standard (*sub vexillo regio*) rather than in the local units fielded by the castles. The name by which they were known – the first unequivocal reference is from 1212 – was *servientes regis*, and it is their petition that the Golden Bull communicates.⁷²

In the years immediately preceding the Golden Bull, the pace of preferment increased. Andrew was gathering to himself a royal retinue, almost his own 'private army', on which he could rely for numbers. In so doing, Andrew effectively wrecked much of what remained of the old castle system, for the lords who had previously the county contingents were now robbed of their military muscle. In the majority of cases, the *servientes* were confirmed in the lands that they already held as warriors, but a few received additional land grants of land, either by way of reward or so that they might discharge their military duties more fully. Sometimes, they bought more land or sold what they had been given for profit.⁷³ It is likely that the ranks of the *servientes* were swollen by warriors and others, who simply took on the title, without a royal charter formally admitting them to the status of a royal *serviens*. This certainly happened in the decades that followed. Where, however, written evidence remains of individual

⁶⁹ János Karácsonyi, Samu Borovszky, eds, *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis* (Budapest, 1903, hereafter *Regestrum Varadinense*), 172, 181, 194, 197, 235, 270–273, 283, 297; CDES, 183.

⁷⁰ *Regestrum Varadinense*, 237, 269, 271, 273, 283, 296.

⁷¹ The point is well made by László Veszprémy, "Servientes, sergaints. Katonai reformok a 12–13. századi Magyarországon és Európában", in Gyöngyi Erdei and Balázs Nagy, eds, *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére* (Budapest, 2004), 151–155 (154).

⁷² AUO, VI, 355 (1212). For the first grant of the title with a conveyance of land, see RA, I, 336 (1217).

⁷³ RA, I, no 244; CDES, 181, 247, 253, 283.

preferment, it displays the same language of fidelity and reward as had been employed in previous grants of royal land. The *serviens* was given land, or confirmed in his possession of it, in token of his faithfulness and in the expectation that it would inspire him to further acts of valorous endeavour. He was bestowed with the permanent and 'golden liberty' of royal service, by virtue of which he was taken into the king's *familia* and into his hall, 'and he and his descendants will ever more be deemed to be of our home and household.'⁷⁴ Few of the *servientes* could in reality have taken advantage of this opportunity, for their lands were scattered across the kingdom. Their membership of the royal household and family was in this sense fictive, conveyed in the language of personal kingship. Nonetheless, in time of war, the *serviens* was expected to join the royal host, fighting under the king's command and in his personal retinue.

In respect of their proximity to the ruler, the personal service they discharged and remuneration they were owed, the status enjoyed by the *servientes* was at least rhetorically close to the position held by the established lordly elite of noblemen. From the 1240s, therefore, they increasingly assumed the title of noble, even though seldom possessed of the same land, resources and political influence.⁷⁵ By the 1260s, the identification of *nobiles* with *servientes* was complete. The royal charter of 1267 thus refers to the petition 'of all the nobles of the kingdom of Hungary, who are called royal *servientes*.'⁷⁶ Thereafter, the term of *servientes* gradually fell into abeyance, to be superseded entirely by the name of *nobiles*. To compensate for this dilution in the meaning of nobility, the lordly elite increasingly adopted the additional titles of *barones* and *magnates*, thus differentiating themselves from the mass of middling and poor noblemen.⁷⁷ Nevertheless, because both lords and common noblemen shared the same, unmediated relationship to the ruler, it was later possible to posit that they were legally possessed of the same status, enjoying *una eademque libertas*.⁷⁸

Quite how the *servientes* were drawn into the conflict between Andrew II and the 'Imre party' must remain uncertain. Notwithstanding later references in charters of preferment to the *servientes* as a *collegium* and *coetus*, they were surely as a group too politically immature and geographically dispersed to have acted in concert. The suspicion must therefore arise that they were manipulated

⁷⁴ Váczy, *A királyi serviensek*, 263. See also, Péter Váczy, *A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon* (Máriabesnyő, Gödöllő, 2004), 11–18, 30–31 (first published in 1932).

⁷⁵ The precise point at which *nobilis* and *serviens* became identical is contested. Some of the literature is reviewed in János Varga, *A keltjobbágyfiúk legendája. Forrástanulmány az Árpád-kori társadalom történetéhez* (Budapest, 2009), 23–25. The process of assimilation is described by Ilona Bolla, *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon* (Budapest, 1983), 67.

⁷⁶ *DRMH*, I², 40.

⁷⁷ Mályusz, "A magyar köznemesség kialakulása", 277.

⁷⁸ Martyn Rady, "Stephen Werbőczy and his *Tripartitum*", in *DRMH*, vol. V, xxvii–xlv (xxxviii).

to intervene, either by the ruler or by the 'Imre faction' or by the young King Béla. It is in this last respect suggestive that during the 1220s Béla also ceded a succession of charters, raising the recipients to the rank of *servientes*.⁷⁹ The petition of the *servientes*, which lies at the heart of the Golden Bull, nevertheless discloses the way that they sought to expound their relationship to the king. First, at the king's annual assembly, 'all the *servientes* who wish shall freely gather there.' Since this assembly also functioned as a court of law, the *servientes* were here asserting the right of being judicially subject only to the king or his deputy, the palatine, and no longer, as the Golden Bull expressly laid down, to the authority of the lords of the castles. Secondly, despite the mayhem caused by Andrew II's 'new arrangements', there was no attempt to rein in the pace of alienation, save the article forbidding the grant of whole counties.⁸⁰ Plainly, the *servientes* did not wish to impede the flow of royal munificence, in which they might expect to have a share. Thirdly, the *servientes* were anxious lest their fidelity to the ruler be interpreted in such a way as to drain their resources, seeking in particular not to be drawn into fighting abroad. In respect, however, of campaigns within the kingdom, 'all are obliged to go, without exception.' Most of all, however, the *servientes* sought to free themselves of the burdens that had previously attached to their status as castle warriors – their jurisdictional subordination to the lords of the counties, their obligation to provide hospitality or grazing land, the precarious hereditability of their property – and to affirm the immediacy of their relationship to the king.

Later History

In the century following its issue, all mention of the Golden Bull disappeared. Although Andrew II continued to promote the interests of the *servientes*, the provisions of the Golden Bull were too constraining and their political implications too radical. As in the case of King John and Innocent III, Andrew had the support of Pope Honorius III, who considered the Golden Bull to have been forcibly extracted from the ruler as well to contain clauses damaging to the church. It is possibly for this reason that it was never registered in the papal curia.⁸¹

⁷⁹ RA, I, nos 569, 570, 574, 575.

⁸⁰ The county of Esztergom had been alienated in 1215 to the archbishop. The charter recording this (RA, no 300) is now thought to be genuine. See Kristó, "II. András király 'új intézkedései'", 274. The dwarf county of Locsmánd (Lutzmannsburg) was also alienated by Andrew II around this time. See Gyula Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon* (Budapest, 1988), 278–279.

⁸¹ Géza Érszegi, "A History of the Genesis of the Golden Bull", in *De Bulla Aurea*, 191–201 (194). This presupposes, however, a degree of organization in the papal chancery that cannot yet be demonstrated. See Jane E. Sayers, *Papal Government and England during the Pontificate of Honorius III (1216–1227)* (Cambridge, 1984), 58–66.

Nevertheless, recollection of the Golden Bull could not be effaced. The charter of 1267, published jointly by Béla IV and his son, followed the arrangement of the Golden Bull, repeating its concessions, often verbatim. Importantly, the charter of 1267 built on the Golden Bull by declaring the principle that the annual assembly be attended by representatives of the counties, and this clause was subsequently expanded in 1290 to permit their scrutiny of royal appointments. The charter of 1298, which is mostly concerned with the restoration of order, was even issued in the assembly's name, as the product of the nobility's consultations, although with the consent of the king and his barons. In short, the development of representative institutions in Hungary shows a line that can be tracked back through 1267, the supposed 'birthdate of the Hungarian corporate diet', to 1222 and the Golden Bull.⁸² Perhaps indeed, as Henrik Marczali slyly observed, the whole history of Hungary's constitution was, like Bishop Stubbs's observation on Magna Carta, a commentary on the Golden Bull.⁸³

Hungary's fourteenth-century Angevin rulers were averse to sharing power with representative bodies, and the further development of parliamentary practice would have to wait in Hungary until the fifteenth century. It was under these circumstances of adversity that the Golden Bull was expressly recalled, yielding the 1318 copy. In that year, four prelates sealed a copy of the charter of 1222, presenting it to the Angevin ruler, Charles Robert, in the hope that he would acknowledge the royal obligation to convene an assembly (or recognize the decisions of one that had been called in his absence).⁸⁴ Their selection of the Golden Bull for this purpose may have been on account of the resistance clause included within it, which they deemed an inducement to royal compliance.⁸⁵ As it turned out, Charles Robert did not confirm the copy of the Golden Bull that had been presented to him. Nevertheless, in 1351 his son and successor, Louis the Great, republished and confirmed its text, considering it a convenient summary of the nobility's privileged status. He did, however, alter the terms of its clause relating to the free inheritance of noble property.⁸⁶

From this point onwards, the Golden Bull was regarded as emblematic of noble liberty. In 1384 and again in 1397, the Golden Bull was republished – on the first occasion through the reissue of Louis's charter of 1351; and on the second in a revised form that sought to update its contents. In 1440, the Golden

⁸² The quotation is from György Bónis, "The Freedom of the Land in Medieval Hungarian Law", *Anciens Pays et assemblées d'états* 53 (1970): 94–116 (107).

⁸³ Marczali, *Magyarország története az Árpádok korában*, 79.

⁸⁴ Érszegi, "Az aranybulla," 5.

⁸⁵ Alajos Degré, "Az ellenállási jog története Magyarországon", *Jogtudományi Közlöny* 35 (1980), 366–371 (367–368).

⁸⁶ *DRMH*, II, 8–9.

Bull was included in a *libellus*, which otherwise contained the texts of the laws of 1298 and 1351 as well as a short compendium of customary regulations.⁸⁷ These were confirmed by Wladislas I several days after his coronation. Matthias Corvinus, on the occasion of the coronation diet held in 1464, also expressly agreed to uphold the terms of the Golden Bull.⁸⁸ Matthias's successor, Wladislas II, similarly committed himself after being crowned in 1490 to maintain the terms of the Golden Bull. On the occasion of his wife's coronation in 1521, Louis II, who had been crowned as an infant in his father's own lifetime, likewise promised to uphold the Golden Bull's contents.⁸⁹ From the sixteenth century onwards, the text of the Golden Bull was included in successive editions of the kingdom's laws, as the only surviving piece of thirteenth-century legislation.⁹⁰

The Golden Bull was additionally used by the lawyer and politician, Stephen Werbőczy, to lend the semblance of antiquity to what he claimed were the inviolable privileges of the Hungarian nobility. In the influential law code known as the *Tripartitum*, which he published in 1517, Werbőczy described the Golden Bull and the rights it conveyed as ones that 'the Hungarian people to the present day exalt to the stars as if they were holy decrees.' Quite erroneously, Werbőczy also claimed that Hungary's kings swore to observe the Golden Bull during their coronations, before the Holy Crown was put on their heads.⁹¹ This was never the case, although later commentators, relying on Werbőczy, often presumed otherwise.⁹² Werbőczy also drew attention to the resistance clause in the Golden Bull, declaring that it gave the Hungarian nobility 'ever more the liberty to resist and oppose the king without taint of infidelity.' In fact, the resistance clause had never been previously invoked to justify insurrection, notwithstanding the inventiveness by which some Hungarian rebels sought to justify their actions. As a consequence of its inclusion within the *Tripartitum*, however, the so-called *ius resistendi* became part of the rhetoric of rebellion, being variously deployed in the seventeenth century, and indeed later, to justify uprisings against Habsburg rule.⁹³ In 1687, Leopold I obliged a

⁸⁷ Ibid., 14–15, 21–23, 90.

⁸⁸ Érszegi, "Az aranybulla", 9.

⁸⁹ Bartoniek, "A koronázási eskü", 41–3.

⁹⁰ Mihály Párniczky, János Bályka, *A magyar Corpus Juris (Az első kiadások forrásai)* (Budapest, 1936), 43–74.

⁹¹ *Tripartitum*, I.9 [6] (*DRMH*, V, 57).

⁹² Kees Teszelszky, *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok es nemzeti identitás* (Budapest, 2009), 250

⁹³ Péter, "Ius resistendi in Hungary", 46–53; Martyn Rady, "Bocskai, Rebellion and Resistance in Early Modern Hungary", in Péter and Rady, *Resistance, Rebellion and Revolution*, 57–66 (65–66); Elemér Balogh, "The Place of the Golden Bull in Hungarian Constitutional History", in *De Bulla Aurea*, 203–224 (223–234).

cowed Hungarian diet to declare the resistance clause invalid.⁹⁴ Paradoxically, the Golden Bull was always thereafter referred to in the coronation oath, in respect of the *neo-rex*'s statement that, while respecting the historic laws and rights of the kingdom, he was no longer bound by the resistance clause included in the Golden Bull. Presumably, therefore, the rest of the Golden Bull was still binding, even though its contents were by this time thoroughly anachronistic. Reference to the Golden Bull was retained in the royal oath right through to the coronation in 1916 of Hungary's last king.⁹⁵

Conclusion

The Golden Bull thus managed the same trajectory as the Magna Carta, moving over time from a piece of legislation to the status of symbolic artefact.⁹⁶ It originated, however, in a petition submitted to the king by the royal *servientes*, a group that had only recently been called into existence by Andrew II's policies. The petition was presented on the occasion of a crisis in royal government that had been provoked by supporters of the previous king. The content of the petition sought to put an end to some of the abuses that afflicted the *servientes* and to enlarge the rights that attached to them by virtue of their new status. To these clauses were added several more that promoted the interests of the kingdom's great men, particularly those who had formerly been in the circle of King Imre. The Golden Bull thus regulated relationships in much the same manner as other charters of liberty granted elsewhere in Europe at this time. The intellectual underpinning of the Golden Bull was, however, quite different. The interest of the *servientes* was to preserve the land and resources in which they had been confirmed and to maintain their right of proximity to the ruler, in the expectation that their faithfulness be met with a fresh flow of royal munificence. The resistance clause tacked onto the end of the charter aimed at the same, to ensure that noble opposition to the ruler did not have as its consequence a distancing from the royal person and from his largesse.

The Golden Bull conveys freedoms, rights and rules, and may thus be considered a charter of liberty, analogous to Magna Carta and any of the other great privileges of the thirteenth century. Its contribution to the development of representative government also bears in several respects a resemblance to Magna Carta's; likewise, its posthumous reputation. The purpose of the Golden Bull was, however, less to constrain the ruler as to express in written form the rights

⁹⁴ The text is most conveniently available in C. A. Macartney, *The Habsburg and Hohenzollern Dynasties in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (London, New York, 1970), 85–86.

⁹⁵ The text of the coronation oath is recorded in Law 3 of 1917. The Golden Bull did not, however, feature in the oaths of the Regent and National Leader.

⁹⁶ Nicholas Vincent, *Magna Carta: A Very Short Introduction* (Oxford, 2012), 102.

that belonged to the *servientes* and which were the mark of their status. It is the petition of the *servientes* that the Golden Bull conveys and it is their concerns that it primarily reflects. Preeminent among these was the continued connection between fidelity, service and reward, and the immediacy of the bond that united the *servientes* to the ruler. With the subsequent transformation of the *servientes* into the kingdom's common nobility, proximity to the monarch continued to be understood as one of the distinguishing marks of noble status. Its manifestation was the land that the nobleman held of the ruler, which celebrated the fidelity that his forbears had shown and which continued to bind its possessor in a bond of affection to the monarch. The interconnectedness of ruler and nobility achieved its later formulation in Werbőczy's account: all nobility derives from the king, 'and these two by virtue of some reciprocal transfer and mutual bond between them, depend upon each other so closely that neither can be separated and removed from the other and neither can exist without the other.'⁹⁷ It is this principle that the Golden Bull expounds.

UNGARIA ȘI BULA DE AUR DIN 1222

Rezumat

Bula de Aur ungară din 1222 este un document compozit, realizat într-un moment de criză în guvernarea regatului. Esența ei rezidă într-o petiție. Aceasta a fost transformată într-un privilegiu de către cancelaria regală care i-a adăugat elemente noi, incluzând așa-numita clauză de opoziție. Petiția și revizuirea cancelariei se raportează la două grupuri electorale diferite, anume *servientes regis* și, respectiv, o parte dintre nobilii regatului sau mari seniori care își însușiseră de curând puterea. În secolele următoare promulgării sale, Bula de Aur a fost uitată, dar a devenit ulterior simbol al libertății aristocrate. Clauza sa de opoziție a căpătat o semnificație aparte printr-o relectură din secolul al XVI-lea, în baza căreia referința la Bula de Aur a fost, mai târziu, inclusă în jurământul de încoronare ungar.

---

⁹⁷ *Tripartitum*, I. 4 [7] (*DRMH*, V, 51).

COMIȚII COMITATELOR TRANSILVĂNENE ÎN EVUL MEDIU*

András W. Kovács**

Cuvinte cheie: Transilvania, comitate, comiți, castelani

Keywords: Transylvania, counties, *comites*, catellans

În anii trecuți s-a făcut un spectaculos pas înainte în cercetarea comitatelor medievale ale Ungariei.¹ În cele ce urmează voi rezuma puținele informații pe care le cunoaștem despre comiții comitatelor transilvănene din perioada cuprinsă între începutul secolului al XIV-lea și 1541, numită de istoriografie perioada “comitatelor nobiliare”.² Nu va fi vorba despre activitatea autorităților comitatense transilvane, voi trata doar datele care privesc în modul cel mai direct persoana comiților.

Cum se cunoaște, pornind de la începutul secolului al XIV-lea în Transilvania voievodul i-a numit pe comiți din rândul familiarilor săi.³ În

---

* Traducere după András W. Kovács, “Az erdélyi vármegyék ispánjai a középkorban”, *Történelmi Szemle* 56, nr. 3 (2014). Lucrarea a fost realizată cu sprijinul Programului de Cercetare Domus Hungarica al Academiei Maghiare de Științe (MTA Domus Hungarica) și Programul Național de Cercetare Științifică din Ungaria (Országos Tudományos Kutatási Alapprogram), proiectul nr. K 78324 TRT.

** Societatea Muzeului Ardelean, Cluj, e-mail: wkovacsandras@eme.ro.

¹ Pentru comitatele medievale în mod cuprinzător a se vedea István Tringli, “Megyék a középkori Magyarországon”, în Tibor Neumann, György Rácz, red., *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok nr. 40; *Analecta Mediaevalia* nr. III (Budapest: MTA TTI; Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009), 487–518.

² Datele citate fără note din prezentul studiu și alte referiri bibliografice pot fi găsite în arhondologia și prosopografia comitatelor medievale din Transilvania: András W. Kovács, *Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája*, Erdélyi Tudományos Füzetek nr. 263 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2010). Pentru datele referitoare la comiții Transilvaniei din epoca arpadiană a se vedea Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000–1031*, *História. Kronológiák*, adattárak nr. 11 (Budapest: História – MTA TTI, 2011), *passim*.

³ Elemér Mályusz, *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok nr. 2 (Budapest: MTA TTI, 1988; în continuare: Mályusz, *Az erdélyi társadalom*), 31.

această privință pare să fi constituit o unică excepție în secolul al XIV-lea acel Ioan Fonói “comite de Bistrița, Cluj și al orașului Cluj” (1317) care a fost numit de regele Carol Robert, în timp ce în calitatea sa de comandant de armată al regelui a luat parte la recucerirea Transilvaniei, care însă și-a urmat cariera de mai târziu în afara regiunii.⁴ Nu cunoaștem vreun document de numire a vreunui comite în perioada anterioară anului 1526. O explicație plauzibilă ar fi că numirea, la fel ca în cazul voievozilor,⁵ se făcea verbal, păstrându-se însă două documente voievodale ce au informat nobilimea comitatului despre numirea în fruntea comitatului a unui comite nou. Conform acestora voievodul putea numi comiții pentru o perioadă preferată de el, acest lucru fiind reflectat și într-un document de-al lui Petru Szentgyörgyi din anul 1499⁶ și într-altul aparținând voievodului Ioan Szapolyai din anul 1525.⁷

În principiu, odată cu schimbarea voievodului a fost revocat întregul “corp de slujbași” transilvănean, noul voievod numindu-și proprii lui familiari în posturile de vicevoievod, castelan și comite.⁸ Deși lista comiților este foarte incompletă, tocmai cazul comiților care au servit sub mai mulți voievozi ne atenționează că schimbarea slujbașilor nu a fost întotdeauna un fapt de la sine înțeles. În cazul lui Ștefan Lackfi și al fiilor săi, este cunoscut că ei au angajat reciproc sau au menținut în câte o funcție, înțelegând aici și pe cea de comite, pe familiarii aflați în slujba vreunui membru al familiei. Această practică poate fi observată și în perioada următoare.⁹ În alte cazuri, păstrarea funcției nu se

⁴ Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, vol. I–II, História Könyvtár. Kronológiák, adattárak nr. 5 (Budapest: História – MTA TTI, 1996; în continuare: Engel, *Archontológia*), vol. II, 76; Pál Engel, “Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)”, în Engel, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*, Millenniumi Magyar Történelem: Historikusok, ed. Enikő Csukovits (Budapest: Osiris, 2003), 345. Conform unor alte păreri începând deja din 1318 poate fi considerat ca “un subaltern” al lui Dózsa Debreceni, voievod din acest an, cf. Gyula Kristó, “I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323)”, *Századok* 137 (2003): 336.

⁵ Zsigmond Jakó, “Despre numirea voievozilor Transilvaniei”, *Acta Musei Napocensis* 26–30 (1989–1993), II (Istorie), Cluj-Napoca 1994, 34–36.

⁶ Arhiva Națională Maghiară (în continuare: Arh. Naț. Magh.), Budapesta (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára), Arhiva Diplomatică (Diplomatikai Levéltár; în continuare: DL) 65 442, citat de Mályusz, *Az erdélyi társadalom*, 31, 91 (nota nr. 117).

⁷ Tibor Neumann, ed., *A Szapolyai család oklevéltára. Documenta Szapolyaiana*, vol. I, *Levelek és oklevelek. Epistulae et litterae* (1458–1526), Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria (Budapest: MTA BTK TTI, 2012; în continuare: *Szapolyai oklevéltár*), 494–495.

⁸ Mályusz, *Az erdélyi társadalom*, 5.

⁹ Nicolae Wass de Țaga a fost comitele de Cluj (1347, 1349) al voievodului Ștefan Lackfi, iar mai târziu comitele de Dăbâca (1361) al lui Dionisie Lackfi; Nicolae Derencsényi a fost comitele de Dăbâca (1364–1372) al voievozilor Dionisie, Nicolae și Emeric Lackfi; Iacob din Dragu (Drági) a fost comitele de Cluj (1417–1419) al voievodului Nicolae Csáki, apoi comitele de Solnocul Interior și Dăbâca (1431) al lui Ladislau Csáki; tot la fel a fost Nicolae Kegye de Mikó vicecomitele de Dăbâca al ambilor voievozi Csáki (1415–1416, 1426–1428).

explică prin legăturile menținute cu aceeași familie de magnăți.¹⁰ Poate importanța prea mică a funcției de comite clarifică faptul că nu a fost considerată necesară schimbarea celui care o ocupa, totodată însă, cercul acelor familii din care puteau fi recrutați familiari și care puteau fi luate în considerare în cazul numirii comiților – a fost mai restrâns. Relațiile de “familiaritate” deja existente și experiențele acumulate, pot explica faptul că aceleași persoane s-au perindat în timpul carierelor lor în fruntea mai multor comitate.¹¹

Concret, relația de familiaritate (serviciu) este amintită relativ rar în documente, voievodul referindu-se câteodată la comite cu ajutorul unor pronume posesive (ca fiind al său). În alte câteva cazuri însă comitele este amintit ca familiarul vicevoievodului și nu al voievodului: Ștefan Székely (*Zekel*) din Sântejude, comitele de Dăbâca (1446–1452) și de Solnocul Interior (1452) era familiar al vicevoievodului Marcu “Erdélyi (*Erdely*)” din Herepea (Herepei), iar diacul Petru Sértő (*Serthew*) de Cluj, comitele de Cluj și de Turda (1462) putea fi omul vicecomitelui Gheorghe Tarkői, deoarece anterior fusese și viconotarul acestuia. Comiții de Turda, Damian Porkoláb (*Porkolab*) și Matia din Sânger (Szengyeli; 1469), precum și vicecomitele de Alba, Anton din Seuca (Szőkefalvi; 1451), erau, de asemenea, familiari vicevoievodului Ioan Rédei, nu ai celor doi voievozi aflați în funcții. Prin urmare, cel puțin ocazional, și vicevoievodul putea numi comitele, acest lucru se întâmpla în cazul când voievodul – în lipsa lui – îi încredința vicevoievodului alegerea conducătorilor comitatelor (vicevoievodul Marcu din Herepea a fost familiarul voievodului Nicolae Újlaki, iar Rédei al lui Nicolae Csopor). În a doua parte a secolului al XV-lea și la începutul celui de-al XVI-lea, comiții comitatului Hunedoara erau familiari

¹⁰ De exemplu, Nicolae fiul lui Petru din Grind (Gerendi) a fost comitele al comitatului de Turda (1310–1312, 1326) în timpul voievodatului lui Ladislau Kán, apoi al voievodului Toma Szécsényi; Ladislau din Dragu (Drági) a fost comitele de Dăbâca (1397–1400, 1406) al voievozilor Stibor Stiborici, Ioan Tamási și Iacob Lack; Ștefan Székely (*Zekel*) vicecomitele de Dăbâca (1446–1452) a fost familiarul vicevoievodului Marcu din Herepea (Herepei; 1446–1450), însă a rămas în funcție și după schimbarea acestuia din urmă; Petru Fejér (*Feyer*) a fost vicecomitele comitatului Alba atât sub voievodul Petru Geréb cât și sub Ștefan Bátori (1478, 1483); iar Gheorghe Sándorházi (*de Sandorhaza*) de Suceagu a fost vicecomitele de Cluj (1491–1492, 1497) al voievozilor Ștefan Bátori, apoi Bartolomeu Drágfi.

¹¹ Este cazul lui Nicolae Wass de Țaga, comite de Cluj (1347, 1349) și de Dăbâca (1361); Ioan din Uroi (Aranyi) de Dăbâca (1378–1379) și de Hunedoara (1390); Gál din Iara (Járai) de Cluj (1353) și al Solnocului Interior (1355); Anton Medvès (*Medwes*) de Dăbâca (1431–1434) și al Solnocului Interior (1434–1435); Dominic din Sumurducu (Szomordoki) de Dăbâca (1446–1448) și de Cluj (1449, 1461); Ștefan Székely (*Zekel*) din Sântejude, de Dăbâca (1446–1452) și al Solnocului Interior (1452); Ioan Gyerőfi de Cluj (1449–1451), de Turda (1453), al Solnocului Interior (1455) și de Dăbâca (1455); Iuliu din Șopteriu (Septéri) (vice)comite de Turda (1448, 1453) și de Alba (1455); Blasiu din Bădești (Bádoki) al Solnocului Interior și al Dăbăcăi (1452), al Solnocului Interior (1455) și al Dăbăcăi (1456).

proprietarului cetății Hunedoara,¹² castelani ai cetății, însă ei datorau ascultare și față de voievod în problemele care priveau apărarea Transilvaniei.¹³ După 1526, comiții erau familiarii voievodului aflat în funcție¹⁴ sau ai lui Ioan Szapolyai, ales rege, pe care uneori l-au mai servit și în calitatea sa de voievod.

Marea majoritate a (vice)comiților celor șapte comitate transilvănene au fost nobili transilvăneni, însă nu neapărat și-au câștigat numirea în fruntea acelui comitat în care au stăpânit cele mai multe moșii. Dintre cei peste trei sute de demnitari cunoscuți în prezent, care s-au aflat în funcție în perioada cuprinsă între începutul secolului al XIV-lea și până în 1541, a șasea parte sunt din afara Transilvaniei, identitatea unei alte șesimi, deocamdată, nefiind clarificată.¹⁵ Câțiva dintre comiții aduși în Transilvania din afara provinciei și-au

¹² De exemplu, Nicolae Benkovics (*Benkowsy*) de *Plawna*, comitele de Hunedoara (1506) în anul 1507 era familiarul văduvei proprietarului cetății, Ioan Corvin, Beatrix. Cf. Endre Veress, ed., *Gyula város oklevéltára 1313–1380* (Budapest: Stephaneum, 1938), 45 (DL 37 806), respectiv și György Bónis, *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban* (Kolozsvar: Kolozsvari Bolyai Tudományegyetem, Erdélyi Tudományos Intézet, [1947]), 229.

¹³ Astfel în anul 1499 regele Vladislav II-lea a poruncit comitelui de Hunedoara, Ioan Bikli, care ezita să execute ordinele voievodului Petru Szentgyörgyi, ca în treburile privind apărarea Transilvaniei și în alte cazuri să se supună voievodului așa cum cere cuviința și onoarea funcției ce i-a fost încredințată (DL 37 185).

¹⁴ Spre exemplu, voievodul Petru Perényi (1527) îi numea ca “ai săi” pe comiții de Cluj, Ladislau Gyerőfi (1527–1528) și Petru Kemény (1510–1516, 1521, 1528), a se vedea Arh. Naț. Magh., Fragmente de fonduri familiale (Családi fondtörédek), P 2257, nr. 214, fondul familial Gyerőfi (cota veche: R 319, nr. 716); datorez mulțumiri pentru informație lui András Péter Szabó [Budapesta], cel care mi-a atras atenția și asupra altor date privind arhondologia comitatensă din perioada de după Mohács).

¹⁵ În momentul de față până în 1541 cunoaștem numele a mai bine de trei sute de (vice) comiți, dintre care aproximativ cincizeci erau din afara Transilvaniei (socotindu-i aici și pe acei vicevoievozi care până la începutul secolului al XV-lea au avut funcția de comite al comitatului Alba și chiar au fost amintiți în această calitate). Deocamdată este necunoscută originea a încă aproximativ cincizeci de comiți. I-am trecut între cei din afara Transilvaniei și pe aceia care au devenit ardeleni prin moșile obținute, dar care au ajuns în regiune la începutul mandatelor lor ori în perioada imediat anterioară. Listele de date incomplete nu ne permit aprecierea corectă a prezenței lor în timp sau în teritoriu dar, spre exemplu, în a doua parte a secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea în fruntea comitatului Hunedoara ei erau reprezentați în număr deosebit de mare. Pe castelanul Bricciu (*Briccius*), comite de Cluj (1462) l-am socotit identic cu Bricciu Porkoláb (*Briccius Porkolab*), comite de Turda (1462–1463); pe Matia din Ghiolț (Göci), judele nobiliar al comitatului Dăbâca (1505, 1513) cu Matia Porkoláb de Ghiolț, vicecomite de Dăbâca (1513); pe Toma Székely (*Zekel*) de Inoc, comite de Cluj (1458) cu Toma Székely de Cârceadea/Stejeriș, vicecomitele de Cluj (1465–1466). Vicevoievodul Mihai, care apare în 1401 și până acum a rămas neidentificat (1401; Engel, *Archontológia*, vol. I, 13), fiul lui Solomon, a deținut funcția și la începutul anului 1402 (5 ianuarie 1402: Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale [în continuare: SJAN Sibiu], Colecția Brukenthal, RS nr. 259) și era probabil identic cu Mihai Nádas (fiul lui Solomon), care între 1405–1421 a fost comite

procurat aici moșii. Despre Anton din Seuca (Szökefalvi), vicecomitele de Alba (1451), se cunoaște că a sosit din afara Transilvaniei, însă și-a luat numele după moșia obținută în această regiune. Andrei din Sântimbru (Szentimrei), care în 1509 era încă numit de Moravia, a ajuns în funcție ca administrator al veniturilor de la Deva și de la Geoagiu al voievodului Transilvaniei, procurându-și moșii în comitatul Hunedoara, iar mai târziu a devenind comite de Hunedoara (1520–1529). Pe baza numelui său, Kerubin de Tótpróna (*Cherwbyn de Thothprona*), comite de Cluj (1514–1521), în calitate de familiar al voievodului

al secuilor (Engel, *Archontológia*, vol. II, 171). – Completări pentru arhondologia publicată a comiților până în 1541: Ladislau din Dragu (Drági) și [---] Nicolae, comiți de Solnocul Interior (într-un document păstrat fragmentar, 8 noiembrie 1408: SJAN Sibiu, Colecția Brukenthal, RS nr. 269); Ștefan din Iclod (Iklódi), vicecomite al Solnocului Interior (înainte de 1487, probabil în jur de 1465: Arh. Naț. Magh., Fototeca Diplomatică [Diplomatikai Fényképgyűjtemény, în continuare: DF], 261 054); magistrul Francisc din Dragu (Drági; fiul lui Petru) comite de Dăbâca (1 noiembrie 1401: Colecția Brukenthal, RS nr. 492); Augustin Székely (*Zekel*) de Șirioara (*Sarwar*) comite de Dăbâca (9 iunie 1411: Colecția Brukenthal, RS nr. 513); Gheorghe din Tămașa (Tamásfalvi; Cluj) comite de Dăbâca și de Cluj (23 octombrie 1434: DF 277 473; datorez mulțumiri lui Géza Hegyi pentru aceasta din urmă informație); Lorand Lépes de Váraskeszi, vicevoievodul Transilvaniei (1415–1438), comite de Alba (14[–], f. III. [p.?] *Decoll. Ioh. bapt.*, în copia incompletă a unui document, Colecția Brukenthal, CC 1–4, fasc. 24, copiile de documente a lui Fr. Zimmermann, 530 [538], conform căreia cota originală ar fi: Karlsb. Handschr. K. 5. V. 2. 1. Theil 82); Benedict din Beldiu (Béldi) vicecomitele de Alba (5 august 1499: DF 245 287); Andrei de Vízköz (*de Wyzkez*) comite de Hunedoara, castelanul cetății Hunedoara (1484–1488), era din comitatul Pozsony, cf. Tibor Neumann, “A Vízköz kismemesi társadalma a középkorban”, *Századok* 136 (2002): 442; Ladislau din Folt (Folti) era comite de Hunedoara și în 1512 (10 februarie 1512: *Történeti Lapok* 1 [1874]: 2–3, datorez mulțumiri lui Géza Hegyi pentru aceasta din urmă informație); Ioan Bikli (*Bykly*) comite de Hunedoara (3 ianuarie 1496: SJAN Sibiu, Arhiva Națiunii Săsești și a orașului Sibiu, Urkunden V [Nova collectio posterior], nr. 1864); Toma vicecomite de Cluj ([1347–1349?]: Antal Valentiny, András W. Kovács, ed., *A Wass család cegei levéltára*, Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára nr. 3 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006; în continuare: *A Wass család levéltára*), nr. 144; Ioan Bogáti (*Bogathy*; din comitatul Turda), comite de Târnava (24 august 1526: *Szapolyai oklevéltár*, 531; 7 și 13 septembrie 1526: SJAN Sibiu, Arhiva Bisericii Evanghelice [Archiv der Evangelischen Landeskirche], Documente episcopale [Bischofsurkunden], nr. 74 și 77); diacul Cristofor din Petrisat (Péterfalvi), vicecomite de Târnava (16 noiembrie 1526: Arh. Naț. Magh., F 17, Arhiva regnicolă a a conventului din Cluj-Mănăstur [Kolozsmonostori konvent levéltára], Cista comitatuum, com. Küküllő [Târnava], L nr. 1. [=Arh. Naț. Magh., Colecția de microfilme: nr. 46 048]; datorez mulțumiri lui Zsolt Bogdándi pentru informație); Toma din Șchiopi/Livada (Egresi) de *Petlend* și Ștefan din Comițig/Comșești (Komjátszegi), vicecomiți de Turda (15 august 1530: Josephus Kemény, *Diplomatarii Transsilvanici Appendix*, colecție manuscrisă de copii în materialul colecției lui József Kemény păstrată în Biblioteca Academiei din Cluj, vol. IX, 164 [cota indicată: Arhiva conventului din Cluj-Mănăstur, XII/81]); Petru din Grind (Gerendi) comite de Turda (4 aprilie 1540: Arh. Naț. Magh., F5, Arhiva Regnicolă a capitolului din Alba Iulia [Erdélyi Káptalan Országos Levéltára], Cista diversorum comitatuum, Cista 1, fasc. 4, nr. 4. [Arh. Naț. Magh., Colecția de microfilme: nr. 43 582], datorez mulțumiri lui Zsolt Bogdándi pentru această informație).

Ioan Szapolyai sau al vicevoievodului transilvănean Nicolae Turóci, poate fi considerat ca fiind de origine din comitatul Turóc; este posibil însă ca el să fi ajuns deja în Transilvania înainte de acest moment, ca familiar al voievodului Petru Szentgyörgyi (1498–1510), deoarece în 1514 regele Vladislav al II-lea i-a întărit donația lui Szentgyörgyi prin care acesta i-a dat lui Tótprónai localitatea Mărtinești din comitatul Turda¹⁶ (În afară de aceasta, Kerubin de Tótpróna și-a mai cumpărat o moșie în 1505 în comitatul Alba). Ștefan Tomori, vicevoievod (1523–1526) și comite de Alba (1530), la origine a fost proprietar în Borsod, după ce a ajuns în Transilvania și-a format un domeniu în comitatul Alba.

Câteodată voievodul a numit același familiar concomitent în fruntea a două comitate. Gheorghe din Tămașa (Tamásfalvi; 1434), Ioan Szalmatercsi (1451) și Anton Dezső (*Desew*) din Pata (1460) au fost în același timp comiții comitatelor Dăbâca și Cluj (cei doi din urmă alături de un altul), la fel și Martin din Iclod (Iklódi) cu ruda sa, Ștefan din Iclod (Iklódi; 1465).¹⁷ Ioan Szilágyi (*Zylagy*) de Bungard și diacul Petru Sértő de Cluj au fost comiți de Cluj și Turda (1462; în amândouă din aceste comitate au împărțit funcția cu o altă persoană); Ioan Gyerőfi (*filius Gerew*) de Someșeni a fost mai întâi comite de Cluj (1449–1451) și Turda (1453), mai apoi, în același timp, comite al Solnocului Interior și de Dăbâca (1455)¹⁸ – deși în nici unul din aceste cazuri nu a îndeplinit singur funcțiile respective. Iacob de Dragu (Drági; 1431), Ștefan Székely din Sântejude (1452), Blasiu din Bădești (Bádoki; 1452) și Filip Huszár (*Hwzar*; 1471) au fost, de asemenea, concomitent comiți ai Solnocului Interior și Dăbăcai (cei trei din urmă alături de mai mulți). Comitatele oferite concomitent în sarcina aceluiași comite sunt întotdeauna învecinate, iar pe baza exemplelor cunoscute se pot observa asocierile Solnocul Interior-Dăbâca, Dăbâca-Cluj, respectiv Cluj-Turda. De această practică ne amintesc și acele cazuri când, în fruntea comitatelor învecinate voievodul a numit frați.¹⁹

¹⁶ DL 28 565.

¹⁷ Probabil că Ladislav din Bădești (Bádoki) a fost concomitent comite de Dăbâca (este amintit ca atare în decembrie 1444, DF 252 955) și de Cluj (amintit în această funcție în ianuarie 1445, DF 255 297); astfel s-a putut întâmpla ca în documentul său (DF 252 955) emis la Bonțida (comitatul Dăbâca) împreună cu juzii nobiliari din Dăbâca, el să fie trecut greșit comite de Cluj, deoarece cel care a întocmit documentul putea să cunoască ambele sale funcții. Cele două documente prezintă o scriere identică, ceea ce indică faptul că atunci notarul celor două comitate era aceeași persoană. Posibil ca Paul din Indol/Deleni (Indali), de asemenea, să fi fost concomitent (vice) comitele comitatelor Cluj (1434–1435) și Dăbâca (1435).

¹⁸ Între 1449 și 1453, în cazul Clujului și al Turdei, probabil că s-a aflat în funcție fără întrerupere, nefiind date care să contrazică această posibilitate.

¹⁹ Nicolae Derencsényi a fost comite de Dăbâca (1364–1372) și fratele său, Ioan, comite al Solnocului Interior (1370). Frați numiți, însă nu concomitent: Toma din Tămașa (Tamásfalvi) comite de Dăbâca (1419–1420) și Gheorghe din Tămașa (Tamásfalvi), comite de Dăbâca și de Cluj (1434).

Cu puțin timp înainte de mijlocul secolului al XV-lea, au început să fie așezați concomitent, câte doi, în cazuri mai rare chiar mai mulți comiți în fruntea aceluiași comitat, iar această uzanță s-a perpetuat și mai târziu. În toate cele șapte comitate transilvănene poate fi observat acest obicei, în general în mod continuu în aceeași perioadă: din prima treime a secolului al XV-lea, sau de la mijlocul lui, până la începutul secolului al XVI-lea (Solnocul Interior: 1452–1509; Dăbâca: 1446–1510; Alba: 1435–1510; Hunedoara: 1439–1544; Cluj: 1429–1533; Târnava: 1448–1536; Turda: 1436–1536).²⁰ Documentația este lacunară, deoarece, câteodată, actele comitatense au fost emise doar în numele unuia dintre cei doi comiți aflați în funcție, ori s-a păstrat doar amintirea (întâmplătoare) a unuia dintre aceștia. Chiar și așa, modul de procedură poate fi lesne observat. Probabil că a venit rândul introducerii la nivelul comitatelor a practicii care exista și în cazul demnitarilor superiori, situație ce însă nu s-a aplicat exclusiv.²¹ Puteau să existe câte doi comiți la conducerea unui comitat și în cazul când în fruntea Transilvaniei se afla un singur voievod, pe de altă parte putem întâlni în fruntea aceluiași comitat, în mod excepțional, trei sau chiar patru comiți.²² S-a discutat ipoteza că s-a ajuns la numirea a doi (vice)comiți pentru ca, la nevoie, aceștia să se poată suplini unul pe altul.²³ Deocamdată, nici în Transilvania, nu cunoaștem deosebiri în privința sferei de activitate sau a competenței teritoriale.²⁴

²⁰ Conform unui document incomplet din anul 1408 Ladislau din Dragu (Drágyi) și [...] Nicolae sunt concomitent [comiți de Solnocul] interior (SJAN Sibiu, Colecția Brukenthal, RS nr. 269).

²¹ Zoltán Kordé, “A székeyispáni méltóság a Zsigmond-korban”, *Történelmi Szemle* 46 (2004): 227–230; Tibor Neumann, “Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején”, în Géza Hegyi, András W. Kovács, ed., *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*, Erdélyi Tudományos Füzetek nr. 277 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012), 220, nota nr. 44.

²² Pot fi întâlniți trei comiți în comitatul Turda (1453, 1462, în jur de 1463) și Dăbâca (1471), patru în comitatul Turda (1448). În cazul din urmă însă, Marcu din Herepea (Herepei) și Nicolae Erdélyi de Șintereag sunt în același timp vicevoievozii aflați în funcție (Engel, *Archontológia*, I, 15), deși documentul comitatens nu menționează acest fapt, cf. Samu Barabás, ed., *Codex diplomaticus Sacri Romani Imperii comitum familiae Teleki de Szék. A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*, vol. I–II (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1895), vol. II, 34. Tot în 1448 au fost amintiți cinci vicecomiți în fruntea comitatului Turda (*Codex diplomaticus Teleki*, II, 37). În 1499 voievodul Petru de Szentgyörgyi (1498–1510), cel care a ocupat funcția de voievod singur, la trei luni după numirea sa, a așezat doi comiți în fruntea comitatului Turda (DL 65 442).

²³ Gyula Gábor, *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt* (Budapest: Grill Károly, 1907), 83–84.

²⁴ Cf. József Holub, “A főispán és az alispán viszonyának jogi természete”, în *Emlékkönyv Fejérpataki László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére* (Budapest: Franklin, 1917), 197–198, 202–203. Pentru problema celor doi comiți mai a se vedea Norbert C. Tóth, *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban* (Nyíregyháza: Szabolcs Községért Kulturális Közhazsnú Alapítvány, 2008), 31–32.

Funcția de comite al celor șapte comitate scaune a ținut de demnitatea (*honor*) de voievod al Transilvaniei; conform formulării lui Csánki, voievodul (sau vicevoievodul) este comitele celor șapte comitate, comiții numiți putând fi considerați locțiitorii săi în fruntea comitatelor.²⁵ Din acest motiv, cei din urmă sunt numiți câteodată vicecomiți: denumirea funcției era ezitantă, deseori chiar și în cazul aceluiași demnitar.²⁶ În secolul al XIV-lea, majoritatea lor sunt numiți comiți, iar în secolul al XV-lea mai degrabă vicecomiți. Conform părerii lui Mályusz, explicația acestui fenomen rezidă în faptul că cei dintâi “nu sunt considerați ca făcând parte din grupa celor mai distinși, în mod obișnuit își conduc singuri comitatele lor și astfel nu-și numesc locțiitori”, pe când “în decursul secolului al XV-lea, vicecomiții ajung să dețină un rol mai important, deseori în defavoarea comiților”.²⁷ Mályusz a făcut această remarcă cu trimitere la Károly Tagányi,²⁸ care s-a referit în primul rând la frecvența apariției celor doi termeni. Însă, nu putem să acordăm o importanță deosebită acestui fapt. Cu siguranță că și “vicecomiții” secolului al XV-lea pot fi considerați comiți, exceptând acele cazuri rare când în documente apare menționat concomitent atât comitele cât și vicecomitele în cazul aceluiași comitat.²⁹ Deci, în cursul secolului al XV-lea,

²⁵ “De altfel, pe baza urmelor, în mod obișnuit voievozii transilvăneni, mai bine zis vicevoievozii, pot fi considerați comiți ai comitatelor transilvane”, a se vedea Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. I–III, V (Budapest: MTA, 1890–1913; în continuare: Csánki, *Történelmi földrajz*), vol. V, 637.

²⁶ Sunt numiți atât comiți cât și vicecomiți următorii: Emeric din Gheorgheni (Györgyfalvi; [vice]comite al comitatul Dăbâca, 1423, 1425); Ștefan Székely (Dăbâca, 1449, 1450); Ștefan din Stoiana (Eszményi; Dăbâca, 1450); Mihai din Bădești (Bádoki; Dăbâca, 1475, 1476); Petru din Galtiu (Gáldtői; Alba, 1451, 1455); Ioan Gyerőfi (Cluj, 1449, 1450); Francisc de Paznad (Hunedoara, 1446–1452); Vincențiu din Timișoara (Temesvári; Hunedoara, 1479, 1481–1483, 1489–1491); Blasiu din Bădești (Bádoki; Solnocul Interior, 1452, 1455); Andrei Porkoláb (*Porkolab*) de Petrisat (Péterfalvi; Târnava, 1478, 1479); Ioan Dezső (*Desew*; Turda, 1448). Conform lui Tagányi “voievodul i-a numit când cu titlul de comite, când cu cel de vicecomite pe comiții comitatelor”, a se vedea Károly Tagányi, József Kádár, László Réthy, József Pokoly, *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*, vol. I–VII (Deés: Demeter és Kiss könyvnyomdája, 1901–1905; în continuare: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*), vol. I, 272 (partea citată îi aparține lui Károly Tagányi).

²⁷ Mályusz, *Az erdélyi társadalom*, 32.

²⁸ *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*, vol. I, 271. Cf. József Holub, *Zala megye története a középkorban*, vol. I, *A megyei és egyházi közigazgatás története* (Pécs: Dunántúl Egyetemi Nyomdája, 1929), 134.

²⁹ Solnocul Interior (1484); Dăbâca (1429–1430, 1448, 1476, 1513), Hunedoara (1496, 1524), Cluj (1416, 1434, 1445, 1493, 1510). Nici în Ungaria nici în Transilvania medievală comitele nu a fost numit comite suprem (Tringli “Megyék”, 509); în cazul comitatului Solnocul de Mijloc e cunoscută o singură informație izolată când comitele a fost numit *summus comes*, cf. András W. Kovács, “The Authorities of Middle Solnoc and Crasna Counties in the Middle Ages”, *Transylvanian Review* 21, Supplement no. 2 (2012): 44, 63, nota nr. 167.

în cele mai multe cazuri comitele se autointitula drept vicecomite, însă definiția a fost fluctuantă, la fel ca în Slavonia, unde comiții au fost numiți de ban.³⁰ Pe baza datelor sumare cunoscute până în prezent, după înfrângerea de la Mohács și până în 1541, denumirea aceluia demnitar care s-a aflat în fruntea comitatelor transilvănene a fost aceea de comite (singura excepție cunoscută provine din comitatul Dăbâca, unde în 1528 sunt amintiți vicecomiți, posibil ca o continuare a uzanței anterioare).

Vicecomitele a fost numit în funcție de către comite și a fost considerat familiarul acestuia. De exemplu, în 1398, Ioan de *Swersch*, vicevoievod și comite al comitatului Alba, afirma că diacul Matia, notarul vicevoievodal, este vicecomitele său³¹; comitele de Cluj, Gheorghe din Rapoltu (Rápolti), îi conferea funcția de vicecomite, pentru perioada dorită de el, lui Matia din Suceagu (Szucsáki; 1467).³² Într-un document al regelui Vladislav al II-lea, din anul 1498, era menționat vicecomitele lui Ioan Bikli, comitele de Hunedoara.³³ În adunarea de la Turda din 1540, stările Transilvaniei au încercat să pună capăt practicii de până atunci; noua reglementare prevedea ca vicecomitele să fie ales de către nobilimea comitatului.³⁴

Cele afirmate în legătură cu prestigiul scăzut al funcției de comite transilvănean nu sunt schimbate nici de faptul că uneori respectiva funcție a fost îndeplinită de vicevoievod. Astfel, vicevoievodul Lorand Lépes (1415–1438) a fost comite de Târnava (în 1434), Marcu “Erdélyi (*Erdely*)” din Herepea (1446–1450) și Nicolae Erdélyi (*Erdeli*) de Șintereag (1448) au fost comiți de Turda (amândoi în 1448), iar Ioan Rédei (1468–1472) comite de Hunedoara (1468–1469). Din cele câteva exemple cunoscute nu putem deduce existența vreunui obicei (dintre cei enumerați nici măcar cei din Transilvania nu au avut întotdeauna moșiile în acele comitate în fruntea cărora au fost numiți de voievod). Pe lângă acestea, este cunoscut că, în secolul al XIV-lea, vicevoievozii au fost totodată și comiții comitatului Alba, ultimul vicevoievod care a purtat această funcție fiind Lorand Lépes de Váraskeszi. În mod sigur vicevoievozii nu au mai deținut funcția de

³⁰ Tringli “Megyék”, 508.

³¹ Antonius Fekete Nagy, Ladislaus Makkai, ed., *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*, Études sur l'Europe Centre-Orientale, Ost-mittel-europäische Bibliothek nr. 29 (Budapest: Institutum Historicum Europae Centro-Orientalis in Universitate Scientiarum Budapestinensis, 1941), 506.

³² DL 27 031 (citată de Csánki, *Történelmi földrajz*, V, 637; Mályusz, *Az erdélyi társadalom*, 31, nota nr. 118).

³³ DL 37 719.

³⁴ Vilmos Fraknói, Árpád Károlyi, ed., *Monumenta comitialia regni Hungariae. Magyar országgyűlési emlékek*, Monumenta Hungariae Historica III: Comitalia, Magyar történelmi emlékek III: Országgyűlési emlékek, vol. I–XII (Budapest: MTA, 1874–1917), vol. II (1537–1545), 161, citată de Mályusz, *Az erdélyi társadalom*, 33, nota nr. 135.

comite de Alba cel mai târziu din 1435, întrucât din acest an documentele acestui comitat erau emise nu în numele vicevoievodului, ci al vicecomitelui (și al celor doi juzi nobiliari), și nici alte izvoare nu mai menționează titlul de comite de Alba în dreptul vicevoievodului.³⁵ Însă demnitarul aflat în fruntea comitatului, chiar și după această dată, a fost numit comite numai în câteva cazuri (1455, 1471 și în 1499), în general fiind pomenit ca vicecomite (1435, 1451, 1478, 1479, 1483, 1494, 1510, 1511, 1515, 1522, 1524).³⁶ Astfel se autointitula în 1522 și Toma Forró (*Forro*) atunci când – din cauză că a fost parte vizată într-un proces discutat la scaunul de judecată comitatens – a numit un locțiitor (*substitutus vicecomes*) pe perioada de tratare a cauzei.³⁷ (După 1526 însă, dintre puținii demnitari cunoscuți până în prezent, cei situați în fruntea comitatului au purtat titlul de comite). După ce de la începutul secolului al XV-lea vicevoievodul nu mai este comitele de Alba, este probabil ca și cei din urmă să fi fost numiți în funcții tot din același cerc al familiilor, precum și în cazul celorlalte comitate: Iuliu din Șopteriu (Septéri) din comitatul Cluj a fost comite de Alba (1455), după ce anterior fusese comite de Turda (1448, 1453); ceilalți comiți de Alba au fost membrii unor familii de mici nobili transilvăneni, în general proveniți tot din comitatul Alba.

³⁵ Ultimul vicevoievod care la începutul activității sale a fost și comite de Alba este Lorand Lépes (1415–1438: *A Wass család levéltára*, nr. 323; Engel, *Archontológia*, I, 14), deoarece judele nobiliar din comitatului Alba, Nicolae din Fărău (Forrói) a acționat în numele vicevoievodului în 1417, a se vedea Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Michael Auner, Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad G. Gündisch, ed., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I–VII (Hermannstadt: Verein für siebenbürgische Landeskunde, Bukarest: Verlag der Rumänischen Akademie, 1892–1991, în continuare: *Ub.*), vol. IV, 57–58. Conform unui document păstrat fragmentar vicevoievodul transilvănean Lorand Lépes (1415–1438) a fost comite de Alba: 14 [---] (*f. III. [p. ?] Decoll. Ioh. bapt.*), a se vedea Colecția Brukenthal, CC 1–4, fasc. 24, copiile de documente ale lui Fr. Zimmermann, 530 (538); cota originală: Karlsb. Handschr. K. 5. V. 2. 1. Theil 82. De observat că scaunul voievodal a fost la Sântimbru (comitatul Alba), apoi din anii '30 ai secolului al XV-lea alternează între Sântimbru și Turda (comitatul Turda), pentru ca la mijlocul secolului să se stabilizeze la Turda (Iván Janits [Borsa], *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*, A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának Kiadványai nr. 18 (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940), 33. Scaunul de judecată al comitatului Alba s-a ținut ultima dată la Sântimbru în 1455, cf. András W. Kovács, "Megyeszékhelyek a középkori Erdélyben", în Gábor Sipos, Judit Pál, ed., *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2010), 180–181.

³⁶ Mențiunea din anul 1499 (DF 275 366) este cunoscută numai dintr-un transumpt (din acest motiv denumirea funcției poate că a suferit o modificare). Cota exactă al documentului din 1483, emis de către autoritatea comitatului Alba, citat în arhondologia comitatensă (a se vedea nota nr. 1) pe baza unei ediții vechi: Arhiva din Ciumbrod a fam. Kemény, nr. 168 (Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale, Cluj-Napoca).

³⁷ DL 67 262.

Și între funcția de vicevoievod și cea de comite exista o trecere,³⁸ însă aceasta nu a fost atât de evidentă cum a putut fi observată cea dintre funcția de comite și de jude nobiliar (în multe cazuri funcțiile de comite și de jude nobiliar au fost ocupate, de-a lungul “carierii” lor, de aceleași persoane, în ordine schimbătoare,³⁹ iar la distanță nu foarte mare de timp, din rândul acelorași familii, au ieșit și juzi nobiliari și comiți.) Cunoaștem mai multe cazuri în care funcția de vicevoievod și de comite a fost deținută generații consecutive în sânul aceleiași familii.⁴⁰

Câteodată, în cursul secolului al XV-lea, comiții au îndeplinit și rolul de castelani ai cetăților regale (care făceau parte din rândul moșiilor aparținătoare demnității voievodale), situate în comitatele pe care le-au condus sau în comitatele învecinate. Comitele de Târnava a fost vice-castelan de Gogan (1361), apoi castelan al Cetății de Baltă (1439, 1478); comitele Solnocului Interior era castelanul cetății Unguraș situată în comitatul său (1370); comitele de Dăbâca

³⁸ Ioan din Dăbâca (Dobokai), comitele de Dăbâca (1404) a devenit vicevoievod după ce fusese comite (1406–1409), situație similară în cazul lui Paul Magyi (*de Magh*), care a fost comite de Hunedoara și castelan al cetății Deva (1492), apoi vicevoievod (1502–1503); vicevoievodul Benedict din Tureni (Türi; 1505–1507) mai târziu este comite de Turda (1512, 1527); comitele de Cluj, Ladislau Mikola (1530–1533), după ce a deținut această funcție a fost amintit ca vicevoievod în 1537; comitele de Dăbâca, Paul Bánk (1548), mai târziu este vicevoievod și comite al secuilor (1553); Ștefan Tomori a ajuns comite de Alba (1530), după ce mai întâi a fost vicevoievod (1523–1526).

³⁹ De exemplu Ioan din Moruț (Mórici), jude nobiliar din Dăbâca (1315), comite (1321–1334); Ladislau din Sumurducu (Szomordoki), comite de Cluj (1396), jude nobiliar (1398–1407); Nicolae din Mociu (Mocsi), judele nobiliar al comitatului Cluj (1419–1424, 1429–1435) și vicecomite (1425); Mihai Devecseri, vicecomite de Dăbâca (1429–1430), jude nobiliar (1431–1436); Ladislau din Bădești (Bádoki), jude nobiliar al comitatului Dăbâca (1435–1436), comite de Dăbâca (1444) și de Cluj (1445); Benedict din Șpálnaca (Ispánlaki), vicecomite de Alba (1435), jude nobiliar (1451); Mihai din Cesariu (Császári), jude nobiliar al comitatului Turda, (1444), vicecomite (1449); Grigore Somai (*de Soma*), vicecomite de Cluj (1445), jude nobiliar (1465–1466); Ștefan Székely din Sântejude a fost (vice)comite de Dăbâca (1445–1452), vicecomite al Solnocului Interior (1452), jude nobiliar în comitatul Dăbâca (1453–1455); Dominic din Sumurducu (Szomordoki), comite de Dăbâca, (1446–1448), a fost și comite de Cluj (1449), jude nobiliar (1451) și vicecomite (1461); Andrei din Păingeni/Poca (Pókai), jude nobiliar al comitatului Turda (1447), vicecomite (1448); Matia din Sânger (Szengyeli), jude nobiliar al comitatului Turda (1447, 1462–1463), vicecomite (1469); Laurențiu Székely, jude nobiliar al comitatului Dăbâca (1481–1484), vicecomite (1487); Petru Kemény, jude nobiliar al comitatului Cluj (1493), comite (1510–1516, 1521, 1528); Matia (Porkoláb) din Ghiolt (Göci), jude nobiliar al comitatului Dăbâca (1505, 1513), vicecomite (1513); Ștefan din Ciumăfaia (Csomafáji), vicecomite de Dăbâca (1528), jude nobiliar (1530–1538).

⁴⁰ Nicolae din Dăbâca (Dobokai), comitele de Cluj (1429–1430) era probabil fiul vicevoievodului Ioan din Dăbâca (1406–1409); Ioan Kemény, jude nobiliar al comitatului Cluj (1493), apoi comite (1510–1516, 1521, 1528) era fiul vicevoievodului ardelean Ștefan, iar comitele de Dăbâca, Gál din Chendru (Kendi; 1513–1524) – dacă identificarea noastră este corectă – era fiul vicevoievodului Anton.

– deoarece pe teritoriul comitatului nu se afla nici o cetate regală – era concomitent castelanul cetății Lita din comitatul Cluj (1364) sau al cetății Unguraș (1364, 1367, 1371). Comitele de Cluj era castelanul cetății Lita (1331, 1408, 1419); cel din Hunedoara a fost castelanul cetății Deva sau Hațeg (câteodată a amândurora) până la începutul secolului al XV-lea, iar din 1446, fără întrerupere și castelanul cetății Hunedoara.⁴¹ (Cetatea Hunedoara era proprietatea familiei Hunyadi, și probabil datorită influenței lor a putut primi castelanul cetății funcția de comite al comitatului).⁴² În mod excepțional, în 1492, comiții de Hunedoara erau totodată și castelani ai cetății Deva (pesemne că cei care ocupau funcția sunt nobili din afara Transilvaniei), pentru că regele Vladislav al II-lea, în 1490, a zălogit Deva voievodului Ștefan Bátori,⁴³ care a numit în fruntea comitatului pe proprii săi castelani de acolo. Însă în 1493, regele a cedat din nou funcția de comite lui Ioan Corvin (†1504),⁴⁴ aceasta fiind exercitată de acum încolo de castelanul cetății în exercițiu. După alegerea ca rege a voievodului Ioan Szapolyai, pentru scurt timp comiții de Hunedoara nu au mai fost castelanii cetății Hunedoara. Faptul e explicabil deoarece comiții erau numiți de Szapolyai, însă în fruntea cetății au mai rămas câțiva ani familiarii lui Gheorghe de Brandenburg, cel care a obținut cu ceva timp în urmă, împreună cu bunurile lui Ioan Corvin, și cetatea Hunedoara, și care s-a situat de partea regelui Ferdinand. Din cauza acestui conflict a avut loc și un asediu al cetății și astfel, pentru scurt timp, s-a desprins spectaculos administrația cetății de cea

⁴¹ Datele referitoare la castelanii cetăților: Engel, *Archontológia*, I, 272 (Unguraș), 300 (Deva), 326 (Hațeg), 330 (Hunedoara), 358 (Lita), 452 (Gogan). Aici mai putem aminti și funcția de castelan al cetății Unguraș (1377) a comitelui de Dăbâca, Ștefan din Uroi (Aranyi; 1378–1379), deoarece se poate presupune că a îndeplinit aceste funcții și concomitent (informațiile incomplete nu exclud acest lucru). În 1548 comitele de Dăbâca, Paul Bánk, se autointitulează castelan al cetății “Bálványos”, însă aici trebuie să se înțeleagă cetatea Újbálványos, adică Gherla din comitatul Solnocului Interior, ridicată în această perioadă.

⁴² Deja din 1494 Ioan Corvin a purtat titlul de *comes perpetuus de Hunyad*, cf. DF 215 904, citat de Tibor Neumann, “A gróf és a herceg magánháborúja. (Szapolyai István és Corvin János harca a lipitói hercegségért)”, *Századok* 148 (2014): 387. Titlul de comite perpetuu al comitatului Hunedoara l-a primit mult mai târziu Valentin Török de Enying, după ce a obținut prin donație din partea regelui Ioan I și cetatea Hunedoarei, cf. József Bessenyei, ed., *Enyingi Török Bálint okmánytára* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1994), XIX, 116.

⁴³ Richardus Horváth, Tiburtius Neumann, Norbertus C. Tóth, ed., *Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia. I. Diplomata 1393–1540*, A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai nr. 67 (Nyíregyháza: A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Múzeumok Igazgatósága, 2011), 164–166, 170–172.

⁴⁴ DL 37 679, cf. Csánki, *Történelmi földrajz*, V, 247. În 1506 regele Vladislav al II-lea a dat văduvei lui Ioan Corvin cetatea Hunedoarei (Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente*, Biblioteca istorică nr. XXXIX (București: Editura Academiei Republicii Socialiste Române, 1973; în continuare: Pataki, *Domeniul Hunedoara*), 132–138 = DL 37 794. Și atunci castelanii cetății Hunedoara sunt menționați drept comiți ai comitatului.

a comitatului.⁴⁵ După ce în vara anului 1534 cetatea a ajuns în proprietatea lui Szapolyai, cele două funcții au fost unificate din nou (1544).⁴⁶

Se cunoaște de mult că în urma donării domeniilor regale, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în Transilvania au rămas doar două cetăți în proprietatea regelui, cetăți care erau asociate demnității voievodale, și anume Cetatea de Baltă (până la 1464) și Deva, însă în fruntea acestora voievozii nu și-au numit comiții lor, ci alți familiari;⁴⁷ la începutul secolului XVI-lea în fruntea celei din urmă, de mai multe ori, au fost numiți vicevoievozii – ceea ce denotă scăderea importanței funcției de comite și rolul crescut al acestor fortărețe. Bricciu (*Briccius*) din Păingeni/Poca (Pókai), comitele de Cluj și de Turda (1462–1463), era numit tot castelan, însă această titulatură poate să se refere la o perioadă anterioară, când a deținut funcția de castelan (numele cetății nu e menționat în nici unul dintre cazuri). Un alt document comitatens din 1478, îl numește castelan al unei cetăți nenominalizate pe Andrei din Petrisat (Péterfalvi), (vice)comitele de Târnava.⁴⁸ El este identic cu acel Andrei Porkoláb (*Porkolab*) care, conform unui document comitatens din anul următor (1479), era comitele comitatului Târnava⁴⁹ și al cărui nume de asemenea face trimitere la funcția sa de castelan. Cetatea mai sus pomenită, fără menționarea numelui său, trebuie să fie Cetatea de Baltă, cu toate că în 1462 regele Matia o dăduse ca zălog, iar în 1464 cu titlul de donație veșnică familiei Pongrác de Dindești, apoi în 1471 din nou ca zălog voievodului Ioan Pongrác (†1476); în 1478, văduva răposatului Ioan Pongrác a formulat pretenții asupra cetății, iar în martie 1479 regele Matia i-a zălogit văduvei și fiului lui Ioan Pongrác cetatea despre care afirma că este a sa.⁵⁰ Conform acestor date, cel puțin în 1478 și la începutul anului 1479, Cetatea de Baltă a devenit din nou, pentru o scurtă perioadă, cetate regală, și din acest motiv comitele comitatului Târnava putea să ocupe funcția de castelan al cetății. Prin

⁴⁵ Pataki, *Domeniul Hunedoara*, XXXI–XXXII, 141–143, 155, 185, 187–188, 254–255, 257–262, 265–270.

⁴⁶ De menționat însă că, în 1531, cei doi comiți ai comitatului (familiarii lui Szapolyai) se autointitulează castelani ai cetății Hunedoara, deși atunci cetatea se afla încă în proprietatea lui Gheorghe de Brandenburg și oamenii acestuia au fost *de facto* castelanii cetății (Pataki, *Domeniul Hunedoara*, 259–260).

⁴⁷ Engel, *Archontológia*, I, 11, 299, 355. În a doua parte a secolului al XV-lea, comiții, în decursul carierei lor, au îndeplinit funcții de castelani în cetățile unor proprietari privați transilvăneni, independent însă de funcția lor de comite (a se vedea mai jos).

⁴⁸ *Andreas castellanus, de Petterfalwa, comes ... comitatus de Kykellew* (DL 62 907, 25 aprilie 1478).

⁴⁹ *Andreas Porkolab [---], comes ... comitatus de Kykellew* (DL 45 771, 10 martie 1479, locul posesiunii aflate în legătură cu numele este lăsat liber în document).

⁵⁰ Csánki, *Történelmi földrajz*, V, 859; *Ub.*, VII, 199–200 (14 martie 1479).

contopirea demnității de voievod și de comite al secuilor efectuată începând cu anul 1463,⁵¹ voievodul a căpătat și cetățile care au fost subordonate celei din urmă funcții (Gurghiu, Hălchiu, Podu Dâmboviței/Königstein/Királykő, Bran),⁵² dar aceste funcții de castelan nu au fost legate de cea de comite, nici măcar în cazul cetății Gurghiu, aflată pe teritoriul comitatului Turda. Este drept, că Paul Cserényi (*Chereny*) de Blăjenii de Jos, comitele de Cluj (1493) – familiar al voievodului Bartolomeu Drágfi de Beltiug – era în 1494 castelanul cetății Bran (documentul voievodului îl numește *comes noster in castro Thewrch constitutus*),⁵³ însă el nu a deținut concomitent funcția de comite și de castelan. Deci, din a doua jumătate a secolului XV-lea, comiții transilvăneni, în perioada activității lor în aceste funcții, numai în cazuri excepționale au îndeplinit și funcția de castelani a celor două cetăți care erau subordonate voievodului.

Printre comiți nu întâlnim proprietari ai cetăților.⁵⁴ Posibilitățile lor materiale sunt ilustrate prin faptul că diacul Anton din Seuca (Szőkefalvi) a construit o biserică de piatră la Seuca (comitatul Târnava), iar comitele de Turda, Petru din Jimbor (Zsombori; 1499), s-a pregătit de un pelerinaj la Roma în anul 1482. În general, relațiile lor familiale îi legau de nobilimea “comitatensă”, de aceeași factură cu ei. Nu este frecventă prezența acelor rude influente, care au purtat funcții înalte: Gotard, fratele lui Gheorghe din Rapoltu (Rápolti) comite de Hunedoara, a fost guvernator al abației din Cluj-Mănăstur și prepozit al bisericii Transilvaniei; Ladislau din Grind (Gerendi), comitele de Turda (1508) este fratele acelu Nicolae, care doar ulterior va deveni secretar regal, și care mai apoi, după Mohács, va fi numit de regele Ferdinand I episcop al Transilvaniei.⁵⁵

⁵¹ András Kubinyi, “Erdély a Mohács előtti évtizedekben”, în István Rácz, ed., *Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9–10* (Debrecen: Csokonai, 1988), 67, 72; Zoltán Kordé, “A Rozgonyiak és Erdély”, în *Bölcsész-műhely 2009* (Szeged: JATE Press, 2010), 77.

⁵² Kordé, “A székelyispáni méltóság”, 224–227; Ibid., “A középkori székelység és a határörzés”, în *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemségi kori történelméből*, Énlaka Konferenciák nr. 3 (Énlaka: Pro Énlaka Alapítvány; Székelyudvarhely: Haász Rezső Múzeum, 2012), 35.

⁵³ Károly Magyari, “Regesták Alsófehérvármegye levéltárából”, *Történelmi Tár* 8 (1907): 104 = DF 244 554.

⁵⁴ Comitele de Turda, Marcu din Herepea (Herepei), în calitate sa de vicevoievod, primește din partea regelui Vladislav al II-lea cetatea Liteni, care ulterior a ajuns în mâinile familiei Pongrácz de Dindești (Engel, *Archontológia*, vol. I, 358).

⁵⁵ György Bónis, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 325; Ildikó Horn, “Gerendiek a kora újkorban”, în Horn, *Tündérszék útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez*, TDI Könyvek. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskolájának sorozata (Budapest: ELTE BTK, 2005), 103.

În secolul al XIV-lea toți comiții, aproape fără excepție, au primit titlul de *magister* care definea rangul⁵⁶ (și pe care în secolul al XIV-lea l-au utilizat și juzii nobiliari, dar mult mai rar). Pe urmă s-a pierdut din uz, mai apare doar în cazul lui Petru Sértő de Cluj, comite de Cluj și de Turda (1462), care a activat și în calitate de notar public și de notar vicevoievodal, respectiv în cazul lui Paul din Bârcea (Barcsai), notar al conventului din Cluj-Mănăștur, notar al judeului curiei regale, secretar voievodal, protonotar,⁵⁷ comite de Turda (1525–1526) și comite de Hunedoara (1531) – în aceste cazuri însă nu mai denotă un indiciu al rangului. În prima jumătate al secolului al XIV-lea, asemănător cu celelalte zone ale regatului, utilizarea titlului de *comes*, este frecventă în cazul juzilor nobiliari, fiind mult mai rar în cazul comiților.⁵⁸ Folosirea pe scară largă a titlului de *egregius* în legătură cu comiții, poate fi documentată masiv din prima treime a secolului al XVI-lea, în mod excepțional însă l-a primit și Gheorghe din Tămașa (Tamásfalvi), cel care a obținut blazon nobiliar, a fost comite de Cluj și de Dăbâca (1434), îndeplinind și servicii la Curte.⁵⁹ De observat că susmenționații Petru Sértő, Paul de Bârcea (Barcsai), respectiv diacul Matia, vice-notar voievodal, comite al comitatului Alba (1398) și Cristofor Szilvási, notar voievodal (1487–1496),⁶⁰ comite al Solnocului Interior (ante 1515), puteau să obțină funcțiile comitatense ca beneficiu (în cazul lor nu mai sunt alte funcții care să nu fi fost în legătură cu activitatea de cancelarie).

În secolul al XIV-lea întâlnim mai multe exemple pentru faptul că demnitatea de comite a însemnat un punct important al carierei. Prin serviciile lor, familiarii baronilor au putut obține donații de moșii sau exercitarea dreptului de paloș, câțiva dintre ei fiind amintiți drept cavaleri ai curții regale, altădată ca indivizi aflați în serviciul personal al regelui ori participanți în campaniile purtate dincolo de hotarele țării, prin urmare având ceva legături la curtea

⁵⁶ În comitatul Ung titlul le revenea vicecomiților, rangul vicecomiților din Ungaria corespunzând cu cel al comiților din Transilvania. A se vedea Pál Engel, *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*, Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok nr. 25 (Budapest: MTA TTI, 1998), 97.

⁵⁷ Sigismund Jakó, "Organizația cancelariei voievodale ardelene la începutul secolului al XVI-lea", *Hrisovul. Buletinul Școalei de Arhivistică* 6 (1946): 135–139.

⁵⁸ Comiți ce au purtat titlul de *comes*: Nicolae din Grind (Gerendi; Solnocul Interior, 1325); Martin din Moruț (Mórici; Dăbâca, 1331, 1332, 1334); Nicolae Méhesi [?] (fiul lui Gyerő; Dăbâca, 1341); Nicolae (1339, Cluj). Un document, însă nu emis de comitat, amintește titlul de *comes* în cazul lui Gheorghe din Iara (Járai), cel care ulterior a fost comite de Cluj (1358–1359).

⁵⁹ Și doi vicevoievozi, comiții de Turda (1448), Nicolae Erdélyi de Șintereag și Ladislau Herepei (din Herepea) de Săvădisla, au fost amintiți cu titlul de *egregius* (1449), respectiv, ca o excepție foarte timpurie, deja în 1477, vicecomitele de Cluj, Ambrosie Sándorházi (*Sandorhazy*; 1510).

⁶⁰ 1487: DL 62 927; 1498: DL 37 032, citat de Neumann, "Drágfi Bertalan", 229, nota nr. 99.

regală. Unii dintre ei, deja în cursul secolului XIV-lea, au folosit blazoane pe sigiliile lor.⁶¹

Pentru a doua parte a secolului XV-lea abia întâlnim vreun exemplu legat de serviciul efectuat la curtea regală. O astfel de excepție o constituie Ladislau din Folt (Folti), paj (*parvulus*) la curtea lui Matia,⁶² care ulterior a devenit comite de Hunedoara (1510–1511), sau Ioan Cseszelicki (*Kyzeleczky*) din Cristiș, cavaler al curții regale și familiar al acesteia (1495, 1501),⁶³ cel care – ca familiar al voievodului Petru Szentgyörgyi – a ajuns comite de Turda (1499). În această epocă nu mai sunt așa de dese serviciile efectuate sau funcțiile îndeplinite în afara hotarelor Transilvaniei. Grigore “Nagy (*Nagh*)” Budai (*Buday*) din Șard, viceban de Belgrad (1517), a luat parte la campania din Țara Românească al voievodului Szapolyai (1522),⁶⁴ devenind apoi comite de Cluj (1522–1526); în 1518 Martin Veres (*Veres*) din Sfăraș a plecat să servească în afara Transilvaniei, mai târziu ca familiar al lui Ioan Szapolyai participând și el la campania din Țara Românească, însă singura funcție obținută – după mulți ani de la eveniment – a fost cea de comite al Clujului (1530–1533). Prin urmare, cei care au îndeplinit funcția de comite în această perioadă, au primit de cele mai multe ori sarcini între hotarele mai restrânse ale Transilvaniei, alte demnități în general fiind obținute nu în slujba voievodului, ci ca familiari ai marilor proprietari transilvăneni. În marea lor majoritate singura treaptă a “carierii” lor a fost funcția de comite, doar în cazul unora existând informații despre obținerea altor funcții: Paul din Sânpaul (Szentpáli), comitele de Dăbâca (1457) și de Cluj (1458), ca familiar al lui Ioan Dezsőfi de Losonc, a ajuns castelan în cetatea acestuia de la Ciceu (comitatul Solnocul Interior; 1462); Matia din Suceagu (Szucsáki), înainte de a fi vicecomite de Cluj (1467), a fost familiarul și împuternicitul lui Anton, abatele mănăstirii din Cluj-Mănăstur (1451); vicecomitele de Cluj, Ștefan Tót (*Thoth*) de Miheșu de Câmpie (1476), ce pare să fie identic cu persoana lui Ștefan Tót de Sântana, a fost în anul 1462 castelanul cetății Bologna (comitatul Cluj), în slujba familiei Bánfi de Losonc (1462); Ambrosie Sándorházi (*Sandorhazy*), vicecomite de Cluj (1510), fusese anterior castelan în Gilău, cetatea episcopilor Transilvaniei

⁶¹ Dintre sigiliile timpurii cu blazon sigur identificabile face parte de exemplu cel al comitelui de Dăbâca, Nicolae Wass de Țaga, din anul 1361 (DL 73 688).

⁶² DF 246 267. Privind personalul de la curte, a se vedea András Kubinyi, “A királyi udvar élete a Jagelló-korban”, în László Koszta, ed., *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére* (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1995), 319–323.

⁶³ DL 28 452 și 28 464.

⁶⁴ Andrei din Sânpaul (Szentpáli), comitele de Dăbâca (1536, 1544–1546) a participat de asemenea la această (a doua) campanie care a avut loc în toamna anului 1522, a se vedea Norbert C. Tóth, “Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai: Havasalföld korlátozott függetlenségének biztosítása”, *Hadtörténeti Közlemények* 125 (2012): 1005, nota nr. 148 (DF 255 115).

(comitatul Cluj, 1477–1482); Andrei din Sântimbru (Szent-imrei) în 1509 a fost administratorul veniturilor voievodului de la Deva și de la Geoagiu, mai târziu ca familiar al lui Gheorghe de Brandenburg a devenit comite de Hunedoara și castelan (1520–1529).⁶⁵

De asemenea, deținem puține informații referitoare la donațiile unor posesiuni sau de privilegii. În 1468, regele Matia a donat lui Gheorghe din Rapoltu (Rápolti), fostul comite de Hunedoara (1467) – având în vedere meritele fratelui său – părți din posesiuni aflate în comitatele Turda și Cluj.⁶⁶ Vincențiu din Timișoara (Temesvári), vicecomite, apoi comite de Hunedoara (1479, 1481–1483, 1489–1491), a primit ca donație de la rege Vladislav al II-lea posesiuni în comitatul Hunedoara; Petru Zsombori (*Sombori*), comite de Turda (1499), a primit ca donație o cantitate anuală de sare (1496); Ladislau din Folt (Folti) a primit de la Ioan Corvin, în 1494, scutire de la plata nonei din vin, datorate pentru părțile sale de posesiune din comitatul Arad;⁶⁷ în 1504 a primit de la rege părți de posesiune în comitatul Hunedoara, însă independent de funcția de comite al Hunedoarei, pentru că acea demnitatea a primit-o mai târziu, ca familiar al lui Gheorghe de Brandenburg. În 1523 voievodul Szapolyai i-a donat comitelui său de Cluj, Grigore “Nagy” Budai din Șard, părți de posesiune din comitatele Cluj și Dăbâca,⁶⁸ iar în 1525 i-a dăruit lui Paul Barcsai dreptul său de judecată ce-l avea în două posesiuni aflate în comitatul Turda.⁶⁹

În perioada analizată comiții nu au avut vreun rol politic. În general, pentru întreaga epocă, sunt puține informații despre participarea acestora la “politica” regiunii. În 1355, Nicolae Wass de Țaga a fost însărcinat să se prezinte la rege în problema congregației voievodale, ca reprezentant al nobilimii transilvane. Trei reprezentanți ai nobilimii, Nicolae din Uroi (Aranyi), Ladislau din Ceanu Mare (Csáni) și Iacob “Magnus” din Dragu (Drági), au apărut cu ocazia înțelegerii încheiate cu răsculați⁷⁰ la Apatiu (comitatul Dăbâca) în timpul răscoalei țărănești din Transilvania în 1437–1438, dar nu în calitatea lor de comiți, pentru că atunci ei nu îndeplineau aceste funcții. Martin din Iclod (Iklódi), fost comite de Dăbâca (1460, 1465) și de Cluj (1465), este unul dintre nobilii

⁶⁵ Pe lângă aceste funcții mai trebuie menționat faptul că în septembrie 1526 Paul Barcsai spune că el este locuitorul (*locumtenens*) lui Ioan Szapolyai (SJAN Sibiu, Arhiva Bisericii Evanghelice, Documente episcopale, nr. 78); în mod similar Grigore Nagy (în scrisoarea sa de dispoziție datată la Șard; ibidem nr. 76); cel din urmă poate fi identic cu antementionatul Grigore “Nagy” Budai de Șard.

⁶⁶ DL 26 413.

⁶⁷ DF 246 267.

⁶⁸ DL 27 130.

⁶⁹ Szapolyai oklevéltár, 495.

⁷⁰ Lajos Demény, ed, *Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai*, traducerea documentelor de către András Bodor, Károly Köllő, György Szabó (Bukarest: Kriterion, 1991), 95 (DL 26 778).

amintiți cu numele în scrisoarea de alianță a răsculaților din timpul conspirației anti-regale a ardelenilor din 1467.⁷¹ Reprezentanții participanților la organizarea conspirației au fost membrii celor mai de vază familii ardelenice; o bună parte a familiilor amintite în scrisoarea de alianță (Dezsőfi, Zsuki, Veres de Sfăraș, Gerendi, Iklódi, Torockói, Haranglábi) au dat odată sau chiar de mai multe ori comiți din rândurile lor până la începutul secolului al XVI-lea.⁷²

Funcția de comite transilvănean a avut o importanță oarecum neînsemnată față de cea din alte zone ale Ungariei, deoarece comiții își datorau numirile lor voievodului și nu regelui. Pe baza situației lor materiale, familiile care apar cel mai des în funcții, au aparținut nobilimii mici, dispunând de câteva posesiuni sau de cele mai multe ori părți de posesiuni, nobilime numită în literatura de specialitate drept “comitatensă”; moșiile sau mai bine-zis bucățile de moșii ale acestora găsindu-se într-un comitat, mai rar în două. În cele mai multe cazuri în documente sunt amintiți ca împuterniciți, juzi aleși (arbitri), oameni ai regelui sau ai voievodului, ei fiind reprezentanți de încredere ai nobilimii din comitat. Pentru acei nobili transilvăneni care au ales acest tip de serviciu, funcția de comite (și de jude nobiliar) a fost cel mai ușor accesibilă iar aceasta putea asigura pentru mulți dintre ei o carieră, astfel chiar dacă nu s-au numărat printre susținătorii puternici ai puterii voievodale⁷³ – oricum, s-au dovedit a fi cei mai numeroși reprezentanți ai acestora.

⁷¹ *Ub.*, VI, 293.

⁷² Familiile care au dat mai mult de un comite (în paranteză numărul acelor membri de familie care de la începutul secolului al XIV-lea până în 1541 au ocupat această funcție, luând în considerare completările mai sus publicate): Apafi de Mălâncrav (3), Aranyi (Uroi; 3), Bádoki (Bădești; 3), Bogáti (Bogata; 2), Cseh de Rediu (2), Derencsenyi (3), Dezső de Pata (3), Dobokai (Dăbăca; 3), Drági (Dragu; 4), Erdélyi de Șintereag (2), Felpestesi (Peștișu de Sus; 2), Galaci (Galații Bistriței; 2), Gerendi (Grind/Luncani; 3), Gesztrágyi (Găstrade/Straja; 2), Göci (Ghiolț; 2), Gyerőfi de Căpușu Mic și de Inucu (2); Haranglábi (Hărănglab; 2), Herepei (Herepea; 6), Iklódi (Iclod; 3), Járari (Iara; 2), Károly de Sănnicoara (2), Kemény (2), Kendi (3), Kis (2), Méhesi (2), Nagy de Căpâlna (2), Péterfalvi (Petrissat; 2), Pókai (Păingeni/Poca; 2), Rápolti (Rapoltu; 2), Sándorházi de Suceagu (2), Süley (Șilea; 2), Székely de Săntejude (2), Szentpáli (Sânpaul; 2), Szilvási (Silivașu de Câmpie; 2), Szomordoki (Sumurducu; 2), Sztrigyi (Streisângeorgiu; 2), Tamásfalvi (Tămașu; 2), Tót de Miheșu de Câmpie (2), Túri (Tureni; 2), Wass de Țaga (2), Vessződi (Veseud; 3), Zsuki (Juc; 2). Pe cei din familiile Horvát, Kis, Török și Nagy care apar fără numele de posesiune, deoarece deocamdată relațiile lor de familie încă nu sunt clarificate, nu i-am trecut în această enumerare. (Firesc, nu aparține acestui cerc principele Ioan Corvin, care deși uneori este amintit drept comite de Hunedoara în calitatea sa de proprietar al cetății Hunedoara, cel care l-a reprezentat în comitat a fost castelanul numit de el, cel din urmă fiind de fapt comitele comitatului).

⁷³ László Makkai, “Erdély a középkori magyar királyságban (896–1526)”, în László Makkai, Mócsy András, ed., *Erdély története. Első kötet. A kezdetektől 1606-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 327.

THE *COMITES* OF TRANSYLVANIAN COUNTIES (*COMITATES*) IN THE MIDDLE AGES

Abstract

In the seven Transylvanian counties, from the beginning of the 14th century, the leading royal official, the voivode of Transylvania appointed the *comites* from the circle of his *famili-ares*. The duration of their office was determined by the voivode, however the resignation of this latter did not always involve the replacement of the *comites*. In several cases the *comes* was *familiaris* of the vice-voivode. In the second half of the 15th and in the first part of the 16th century the *comites* of Hunedoara/Hunyad county were *famili-ares* of the owners of the castle of Hunedoara/Vajdahunyad, and castellans at the same time, but as such, they were bound to obey the voivode as well in matters concerning the defence of Transylvania. In the 14th century, vice-voivodes held the position of *comes* of Alba/Fehér county, however, they ceased to be *comites* of the mentioned county after the first third of the 15th century. Along the 14th century, *comites* were sometimes castellans of the royal castles belonging to the *honor* of the voivode on the territory of their own county or on a neighbouring one. By the second half of the 15th century, *comites* were rarely found in the position of castellans of Cetatea de Baltă/Küküllővár and Deva/Déva (the two castles pertaining to the voivode's *honor* at that time). The majority of the *comites* of the Transylvanian counties were local noblemen, however they were not necessarily appointed at the head of the county where the majority of their landed properties lay. Occasionally, the same *familiaris* was appointed *comes* of two counties at the same time. In such cases, the two counties were always neighbouring each other and according to our data, this practice involved the following pairs: Inner Solnoc/Szolnok and Dăbâca/Doboka, Dăbâca and Cluj/Kolozs, as well as Cluj and Turda/Torda. Around the mid-15th century, the habit of appointing more than one (generally two, but sometimes more) *comes* at the head of the same county started, and this practice was kept on in the forthcoming centuries as well. *Comites* were sometimes referred to as *vicecomites*, even in the case of one and the same person, due to the fact that the naming of this office was not fixed. *Comites* did not own castles and did not have any political role. Considering their wealth and properties, the most often employed families belonged to the lesser nobility (or as the literature often mentions them "county nobility"), who owned a few estates at most, but usually only several parts of estates in one, or seldom two counties. Most of the times, they appear in documents as advocates, elected judges, delegates of the king or voivode. For Transylvanian noblemen who chose to hold offices, the positions of *comes* and *iudex nobilium* were within reach, and for most of them these were the only ones that offered a career.

RĂSCOALA SECUIILOR ȘI REFORMA GUVERNAMENTALĂ PENTRU APĂRAREA GRANIȚELOR SUDICE (1492–1493)

Tibor Neumann*

Cuvinte cheie: Ștefan Bátori, Vladislav II Jagiello, secui, 1492–1495, Pavel Chinezul, apărarea granițelor, putere regală

Keywords: Stephan Bátori, Wladislaw II Jagiello, Szeklers (Székelys), 1492–1495, Paul Kinizsi, Border Defence, Royal Power

La cumpăna dintre anii 1492–1493 situația politică internă a Regatului Maghiar a fost puternic perturbată de cele două evenimente menționate în titlu, care însă se află doar în legătură indirectă unul cu celălalt. Tratarea lor comună se explică exclusiv prin persoana voievodului transilvan, a lui Ștefan Bátori, învingătorul de la Câmpul Pâinii, care a fost actorul principal al ambelor evenimente, mai apoi cel care a trebuit să sufere situația politică creată. Analiza evenimentelor însă nici pe departe nu este importantă doar pentru a clarifica biografia lui Bátori: consecințele acestora pot explica numeroase alte întâmplări ale țării, petrecute în perioada dintre 1493 și 1495, dar au influențat și istoria căpitănatului suprem al Părților de Jos legat de comitatul Timiș.

Baronul militar, Ștefan Bátori, jude al curiei regale (din 1471) și voievod transilvan (din 1479)¹, cel care a dobândit o faimă internațională în perioada luptelor antiotomane, a fost protagonistul și eroul interregnului – care a urmat morții regelui Matia survenită în aprilie 1490 – și al luptelor duse pentru obținerea tronului. În primăvara lui 1490 s-a discutat posibila lui numire ca guvernator, iar conform unui izvor a fost ales căpitan suprem al țării. Dintre candidații lansați în luptă pentru obținerea tronului maghiar, în curând el a trecut de partea regelui ceh Vladislav al II-lea și avut un rol decisiv în alegerea acestuia ca rege la mijlocul lunii iulie. În toamna anului 1490, împreună cu prietenul său Pavel Chinezul, comitele de Timiș, a apărât

---

* Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, e-mail: neumann.tibor@btk.mta.hu.

¹ Biografia lui vezi la Richárd Horváth, Tibor Neumann, *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493*, Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések (Budapest, 2012).

teritoriile centrale ale țării în fața trupelor germane năvălitoare, apoi, alături de rege el a condus campania de iarnă (ianuarie-februarie 1491) întreprinsă pentru eliberarea orașului Košice, pornită împotriva polonezilor. În primăvara anului 1491 regele Vladislav al II-lea l-a numit în funcția de căpitan suprem al campaniei militare îndreptate împotriva germanilor, pentru reocuparea Székesfehérvár-ului.² După recucerirea orașului încoronărilor (25 iulie 1491), împreună cu Toma Bakóc, cancelarul-episcop de Győr, el a condus tratativele de la Bratislava (Poszony) purtate cu solii împăratului romano-german Frederic al III-lea și fiul acestuia, Maximilian I, regele romano-german, tratative care au dus la încheierea vestitei păci de la Bratislava (7 noiembrie 1491). A avut un rol decisiv în derularea-dirijarea primei diete ținute după perioada de război (februarie-aprilie 1492).³

Magnatul deosebit de credincios în timpul luptelor purtate pentru dobândirea tronului a fost de neocolit în perioada războaielor, însă influența sa politică resimțită în timp de pace a devenit greu de suportat pentru regele care dorea consolidarea propriei sale puteri. Pentru domnitor și pentru anturajul acestuia probabil că a însemnat o ușurare faptul că în iunie 1492 Bátori, în sfârșit după doi ani, s-a reîntors în Transilvania, ca să-și pregătească regiunea în fața atacului iminent al turcilor. De altfel, din primăvara acestui an țara a fost înspăimântată de ideea unui atac nimicitor ce putea veni din partea puterii militare a sultanului⁴, ceea ce și-a pus amprenta chiar și pe șederea lui Bátori în Transilvania în perioada verii.⁵ Până la urmă campania militară turcă nu a mai avut loc. Bátori a petrecut luna iulie în Scaunele Săsești, la mijlocul lunii, după Mediaș, prezența sa poate fi demonstrată la Sebeș.⁶ De aici voievodul a plecat la Sibiu, apoi la Turda, unde, la sfârșitul lunii august, a ținut scaunul judecătoresc pentru cei din Transilvania.⁷ La începutul toamnei a întreprins renumita sa acțiune împotriva

² Ibid., 89–108.

³ Neumann Tibor, "Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492)", *Századok* 144 (2010): 335–372 și *Századok* 145 (2011): 293–347.

⁴ Ex. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (în continuare DF) 247 070; Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades*, ediderunt Iosephus Fögel, Béla Iványi, Ladislaus Juhász, Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Saeculum XV (Lipsiae, 1936, Bonfini), V–III–1–15.

⁵ Horváth, Neumann, *Bátori*, 112–115.

⁶ În perioada 14–22 iulie, vezi datele itinerarului lui Bátori Ibid., 141–154 (în continuare *Itinerarium*).

⁷ La 22 iulie, în documentul său emis la Sebeș amintește faptul că în curând va ține adunare regnicolară la Turda (*in proxima futura congregacione regnicolarum Thorde celebranda*); DF 244 128. În mod evident, se poate documenta că s-a aflat la Turda între 20–24 august, însă datele sunt incomplete: după șederea sa din 6 august la Sibiu, respectiv înainte de cea din 3 septembrie de la Mediaș nu avem mai multe date (vezi *Itinerarium*).

secuilor care – grație petiției comunității secuiești adresate regelui Vladislav al II-lea – ne este bine cunoscută.⁸

Acțiunea din Ținutul Secuiesc

Înainte să încerc descrierea evenimentelor, consider necesară prezentarea amănunțită a plângerii care a fost concepută în decembrie 1492.⁹ În principiu, secuii s-au plâns că drepturile lor străvechi sunt călcate în picioare de voievod. Au accentuat faptul că după încoronare, domnitorul, prin frații Geréb¹⁰, a depus jurământul să respecte și să păstreze drepturile lor, în schimb voievodul a venit la ei cu o oaste puternică. Într-un mod nemaipomenit a construit la Odorhei un castel, iar pentru lucrările de la acesta și pentru întreținerea acestuia le-a impus diferite prestații în produse și obligații de muncă. De fapt, celelalte plângeri sunt menite a susține în continuare în mod viguros acest argument principal. Prin întregul text răzbate demonstrația loialității secuilor, respectiv tendința de a dovedi faptul că, în contradicție cu informațiile ajunse la rege, ei au fost pregătiți să satisfacă obligațiile prescrise de domnitor, însă voievodul a împiedicat acest lucru, o parte însemnată din impozitele adunate fiind delapidate de oamenii săi, iar voievodul le-a confiscat în folosul castelului în curs de ridicare acele venituri ale lor care servesc ca sprijin în satisfacerea serviciilor lor militare. S-au plâns și de politica “privind personalul” voievodului, dusă în defavoarea lor: acesta își

⁸ Károly Szabó, Lajos Szádeczky, ed., *Székely oklevéltár*, vol. I–VI (Kolozsvár, 1872–1879, în continuare SzO), vol. I, 272–280. Traducerea maghiară și analiza sa ușor unilaterală la Károly Szabó, “Bátori erdélyi vajda és székely ispán bukása”, *Századok* 23 (1889): 675–679, 701–704. Mai nou Zsigmond Jakó, “A székely társadalom útja a XIV–XVI. században”, în Jakó, *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*, METEM könyvek nr. 18 (Budapest, 1997), 40–41.

⁹ Editorul textului datează petiția nedată mai întâi pentru anul 1493, apoi, într-o notă de la pagina 277 – corect – pentru sfârșitul lui 1492. Deoarece în momentul conceperii textului încă era voievod Bátori (în 19 ianuarie 1493 regele numește deja voievozii noi), respectiv amintesc de mai multe ori plecarea lui din Transilvania, care s-a petrecut între 20 octombrie (Deva) și 2 noiembrie (cetatea Șiria) (vezi datele din *Itinerarium*), respectiv într-o scrisoare de-a lor de la începutul lui decembrie, ce va fi citată mai jos, ei menționează că adresează o petiție suveranului, astfel pare verosimil să fi conceput plângerea în decembrie 1492.

¹⁰ Data acestei delegații este incertă. La 2 ianuarie 1491 regele a emis o scrisoare de împuternicire pentru episcopul Ladislav Geréb și pentru fratele acestuia, Petru, mare ușier, trimiși la sași (DF 245 388). În pofida acesteia este posibil ca delegația datată în plângere “după încoronare” să fi avut loc încă în noiembrie. Eventual, am putea deduce acestea din faptul că la începutul lunii noiembrie 1490 – probabil în data de 3, documentul este incomplet – Petru Geréb a primit donație pentru Mihăieni, din comitatul Solnocul de Mijloc, în care a și fost instalat în preajma lui 19 noiembrie – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (în continuare DL) 28 343. Nu este exclus ca foarte rapidă punere în posesie să fi fost în relație cu drumul făcut de frații Geréb în Transilvania.

căsătorește oamenii săi cu acele fecioare care nu au frați (băieți) și, după decesul tatălui, oprește pentru ei lăsamântul. Petiționarii nu îi consideră pe secuii aflați în slujba voievodului, apăruți în fața regelui în numele lor, reprezentanții lor, ci trădătorii țării lor. Fără îndoială, cea mai abilă formulare a documentului este partea în care, spre comparație, ei prezintă faptul că: domnitorul apără zona de sud a regatului prin cheltuieli uriașe și, totuși, ea s-a depopulat – pe când ei ocrotesc gratis hotarele lor, rămase până în prezent locuite. Apoi mai adaugă: din cauza voievodului și acum sunt prea mulți ce “ară” pământurile domnitorului din Țara Românească, iar dacă delirul lui Bátori nu se termină se vor muta acolo cu toții.

O altă parte a plângerilor, de bună seamă este menită să-l învinuiască în fața regelui pe voievod prin atribuirea acestuia a unor afirmații care aduc jignire autorității regale. După spusele cuiva, încă înainte de alegerea lui Vladislav ca rege, Bátori spunea că “el dorește să aleagă un astfel de rege, pe care, îl poate manevra trăgându-l de chică”.¹¹ A mai afirmat că “în Transilvania el este și rege și voievod într-o persoană, și că pentru cei care doresc să ajungă în fața mării tale, nu strică dacă au două capete, în cazul în care și-ar pierde unul, să le mai rămână și un altul.” Conform secuilor, Bátori ar fi răspândit în ținut că “măria ta i-ai dat funcția de voievod pentru totdeauna”.¹² Dar i-au atribuit voievodului și rostirea acelei propoziții cum că: “dacă măria ta ai grația chiar și de șapte ori pe acei secui pe care el (voievodul) i-a exilat, chiar și atunci el ar nesocoti aceasta (dispoziția respectivă)”.¹³ Deși, nici pe departe nu este exclus ca voievodul să fi spus astfel de vorbe în atmosfera veselă a unor petreceri de pahar, totuși aceste plângeri trebuie privite cu mare precauție. În respectiva epocă reclamanții au utilizat des această metodă, în special, dacă au denunțat persoane mai puternice decât ei sau, tocmai, persoane preferate de rege. De exemplu, în 1491 populația domeniului Végles (comitatul Zólyom) a povestit despre stăpânul lor, despre Andrei Just, că atunci când i-au înmănat scrisoarea de obligație emisă de rege, acesta a afirmat “chiar dacă veți aduce un car de scrisori de la rege, nici atunci nu-mi va păsa de acest caz”.¹⁴ Situația este similară și în cazul unor plângeri

¹¹ *ipse regem eligere vellet, cuius crines continuo in manu tenere posset.* SzO, I, 279.

¹² *Nam asserit se rege met wayvodam esse in Transsylvania, dicens eo, qui ad maiestatem vestram accersiri volunt, duo capita habere debere, ut si unum amittere contingat, alterum accipere valeant. Insuper dicit, quod wayvodatum vestra maiestas in perpetuum sibi contulisset, quod non est auditum, cuipiam taliter fuisse.* Ibid., I, 276.

¹³ *Retulit eciam, quod quos Siculos ipse exulavit, si vestra maiestas ipsis sepcies graciarn faceret, ipse nunquam tamen observare vellet.* Ibid., I, 277.

¹⁴ *dum eisdem litteras sibi presentassent, idem Andreas ... dixisset si in uno curru litteras nostras [sc. regis] eidem portarent, non vellet curare.* DL 63 348 (Regest în Iván Borsa, ed., *A Justh család levéltára 1274–1525*, A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok nr. 20 (Budapest, 1991).

care relatează despre abuzurile familiilor stăpânilor. Fac parte din categoria topos-urilor și amenințărilor cu atrocități săvârșite împotriva fetelor sau femeilor, respectiv arderea pruncilor. Bineînțeles, în plângerea lor citată, cei din Végles nu au trecut sub tăcere nici faptul că familiarii stăpânului lor “au rănit cu săbiile lor pruncii culcați în leagăne”.¹⁵

Totodată, în cazul încercării de interpretare a conflictului născut între secui și voievod, nu putem accentua destul acel aspect, anume că noi cunoaștem evenimentele exclusiv numai din punctul de vedere al secuilor, grație petiției lor ce s-a păstrat. Cazul primește cu totul altă coloratură dacă vom încerca să înțelegem și poziția celeilalte părți, deoarece unele informații răzlețe ne permit să prezumăm că în urma decesului lui Matia și în Ținutul Secuiesc s-au produs situații haotice. La acestea face trimitere și plângerea: regele Vladislav, după încoronare, prin episcopul Ladislau Geréb și fratele acestuia, Petru, oferă amnistie pentru cei care au participat la “mișcările” (*motio*) secuiești din perioada trecută, respectiv pentru cei ce s-au alăturat lui Ioan Albert. Cu aceasta însă pacea nu a fost restabilită. Chiar la începutul anului 1491 a ajuns un sol la Buda cu scrisoarea celor din Sibiu. Deoarece regele atunci deja pornise spre Košice, “tânărul” sas a fost primit de vistiernicul Osvát, episcop de Zagreb, care a rămas în capitală. Din scrisoarea de răspuns a episcopului, datată la 13 ianuarie, aflăm despre faptul că sibienii au scris despre două teme: despre Scaunul de Orăștie (evident despre încercarea acestuia de a obține autonomia față de cele Șapte Scaune Săsești)¹⁶, respectiv despre faptul că în zilele trecute, desigur către finele anului 1490, secuii au provocat însemnate pagube locuitorilor sași din Drăușeni (Drauz/Daróc) prin jafurile lor. În răspunsul său, episcopul le-a comunicat că a trimis solul împreună cu scrisoarea mai departe la rege.¹⁷ Tânărul l-a ajuns din urmă pe Vladislav la Mohi, regele – în scrisoarea sa redactată în 18 ianuarie – a cerut răbdare din partea sașilor. Le-a spus că a înțeles ce pagube și ce nedreptăți au suferit în ultima vreme din partea secuilor și a promis că, îndată ce se termină războiul dus împotriva lui Ioan Albert, imediat îl va trimite înapoi în Transilvania pe voievodul Bátori, care este împreună cu el și pe care l-a informat

¹⁵ *pueros in incunabulis gladiis eorum vulnerasset*. Ibid.

¹⁶ Pentru aceasta avem la dispoziție mai multe date contemporane evenimentului, de ex. în 8 iulie 1491 din tabăra de la Fehérvár, regele și Bátori deopotrivă îi somează pe cei din Orăștie să nu se desprindă de cele Șapte Scaune Săsești ci să se supună acestora și să plătească impozitele obișnuite: DF 245 390, DF 245 145. Ediția celor două documente în Albert Amlacher, ed., *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos bis zum Uebergang Siebenbürgens unter Erbfürsten aus dem Hause Oesterreich (1690)* (Hermannstadt, 1897, în continuare Szászváros), 51–53.

¹⁷ *tum ex parte sedis Zazwaras, tum etiam ex parte iniuriarum ac spoliolum civibus et inhabitatoribus possessionis Draws per Siculos his diebus preteritis illatorum*. Szászváros, 50–51; SzO, V, 30–31.

deja în legătură cu acest caz și căruia i-a dat putere deplină ca să-i despăgu-bească pe sași din partea secuilor.¹⁸

Din cauza evenimentelor politice voievodul nu a putut pleca în Transilvania încă un an și jumătate, însă atunci când, în sfârșit, în vara lui 1490 a ajuns aici pentru organizarea apărării împotriva turcilor, după încheierea congregației generale de la Turda, s-a apucat să facă ordine. În acest scop, deja la începutul lunii august a făcut pregătirile necesare, atunci când în timpul șederii sale la Sibiu a cerut de la oraș trei tunuri (două obuziere – numite “hophnicza” – cu 32 de ghiulele de piatră și un obuzier cu 20 de ghiulele de piatră), 16 arcebuze cu două chintale de praf de pușcă, doi dulgheri, doi pușcași și alte unelte necesare. După congregația de la Turda, la 3 septembrie a socotit că a sosit momentul să-l trimită de la Mediaș pe unul dintre oamenii săi ca să supravegheze transportarea armamentului înspre tabăra sa.¹⁹

În urma acesteia, voievodul a pătruns în Secuime și cândva înainte de 17 septembrie²⁰, a instalat tabăra oștilor sale lângă Odorhei. Aici, pe de o parte într-adevăr s-a apucat de construirea castelului – în cazul de față un fel de fortăreață militară mai modestă – deoarece în 4 octombrie deja i-a și trimis acasă pe dulgherii primiți din Sibiu, care “terminaseră lucrările castelului de la Odorhei”, bineînțeles “rugând” orașul să plătească simbria acestora.²¹ Pe de altă parte, la

¹⁸ *ex parte illorum dampnorum et iniuriarum vestrarum, quibus his novissimis temporibus Siculi vos affecerunt*, respectiv de îndată după înfrângerea lui Ioan Albert *fidelem nostrum magnificum comitem Stephanum de Bathor wayvodam parcium illarum nostrarum Transsilvanarum, qui nunc continue lateri nostro adheret, ad illas partes Transsilvanas remitemus, cui iam informationem et plenam nostram facultatem et auctoritatem dedimus, ut vobis de et super omnibus dampnis et iniuriis, quibus vos per ipsos Siculos lacessiti estis ex parte eorundem taliter satisfaciat, quod contenti eritis...* DF 245 133, ediție SzO, V, 31–32.

¹⁹ *committeramus vobis, ut ista ingenia nobis transmittere deberetis, videlicet hopniczas duas et ad ista triginta duos lapides, item unum tharazk ad hanc viginti lapides, item zakalos XVI, item pulveres duabus massis, item carpentarios duos, pixidarios similiter duos et cum omnibus aliis attinenciis.* DF 245 891. Vezi și Szabó, “Bátori”, 678.

²⁰ Din această zi este datată *in castris nostris prope Udwarhel metatis*. DL 59 816.

²¹ *Carpentarii vestri perficientes labores huius castelli Wdwarhel ad propria remeabunt.* DF 245 391. Ediția greșită a documentului, cu datare din 3 decembrie: SzO, III, 123. Aici menționează faptul că nu am găsit dovada că Bátori ar fi ridicat o fortificație și la Târgu Mureș. Károly Szabó, în legătură cu aspectul menționat, face referire la Orbán, *Székelýföld*, vol. IV, 111, iar acesta la Palma, *Notitia*, vol. II, 474, unde însă nu este vorba de așa ceva. (Autorul din urmă publică evenimentele pe baza lui Tubero). Și literatura modernă de specialitate pune în legătură cu Bátori inclusiv biserica fortificată din Târgu Mureș. În acest sens András Sófalvi, “A székelýudvarhelyi Csonkavár”, *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*, nr. 6 (2007/2): 71, nota 34; Zoltán Soós, “A marosvásárhelyi vár építéstörténete”, în Sándor Pál-Antal, Miklós Szabó, ed., *Marosvásárhely történetéből* (Marosvásárhely, 1999), 92; Zoltán Soós, “The Franciscan Friary of Târgu Mureș (Marosvásárhely) and the Franciscan Presence in Medieval Transylvania”, *Annual of Medieval Studies at CEU* 9 (2003): 266. Informația care amintește șanțul cetății – “Wararokya”

finele lui septembrie a ținut o congregație generală pentru secuii, documentele fiind date când de la Odorhei când din tabăra așezată lângă localitate.²² În 7 octombrie s-a aflat deja la Sighișoara iar după aceasta nu s-a mai întors în Secuime. În acest timp nu mai auzim despre excesele trecute în jalbă, ba mai mult, în cazul târgului Sfântu Gheorghe, care voia să se desprindă de Scaunul Sepsi – ascultând și părerile sașilor – a dat câștig de cauză secuilor de acolo.²³

Este de la sine înțeles că, în perioada când voievodul se afla în Secuime sau în zona de influență teritorială a acesteia, secuii nu au îndrăznit să facă nici o mișcare. Însă, atunci când în luna noiembrie voievodul a pornit spre Buda²⁴, au început să se organizeze. În 2 decembrie de la Șoimoșu Mare (Nagysolymos) comunitatea secuilor a adresat o scrisoare sibienilor (și probabil și celorlalte scaune săsești) în care au invocat înțelegerea de la Șard intervenită între cele trei națiuni din Transilvania după moartea regelui Matia: deoarece aceasta conținea și punctul conform căruia, dacă drepturile secuilor ar fi știrbite, atunci celelalte națiuni se aliniază lângă ei și împreună reclamă respectarea drepturilor lor, în caz contrar acestea să fie pedepsite cu pierderea avutului și a capetelor lor. Precum în petiția de mai târziu, la fel și în această scrisoare, și-au exprimat nesiguranța lor, dacă cumva voievodul îi asuprește cu buna știință a regelui sau fără acordul acestuia. Prin urmare, i-au rugat pe sibieni să-și trimită la ei solii, ca să formuleze împreună cu întreaga nobilime a țării petiția ce se va trimite regelui, cerând respectarea vechilor lor drepturi. Apoi au mai adăugat că, dacă cineva nu și-ar trimite reprezentanții, atunci moșiile acestuia vor fi ocupate de către ostașii călăreți sau pedestrași deja adunați.²⁵ Deși judele primar din Sibiu și-a trimis solul ca să obțină informații în legătură cu organizarea secuilor²⁶, totuși, faptul că plângerea – formulată nu cu

---

– din 1487 nu este o dovadă pe baza căreia suntem obligați să legăm fortificația de odinioară de voievod. Dacă voievodul ar fi comis un abuz de putere și la Târgu Mureș, atunci în mod sigur secuii l-ar fi prezentat în plângerea lor. Prin urmare, în cazul cercetării acțiunilor secuiești ale lui Bători, trebuie să lăsăm deoparte problema fortificației de la Târgu Mureș.

²² *in convencione nostra generali universitati Siculorum feria quarta proxima ante festum Beati Michaelis archangeli in Wdwarhel celebrata* (26 septembrie) DF 247 122; *cum nos feria secunda proxima post festum Beati Michaelis archangeli* (1 octombrie) *unacum nonnullis et Siculis in castris exercitus nostri prope Wdwarhel metatis fuisset constituti*. DF 261 063. Enumerarea documentelor de la Odorhei și locul datării acestora vezi în *Itinerarium*.

²³ DF 247 122; vezi și DF 278 772 (7 octombrie). În perioada acțiunii din Secuime s-au aflat și sași în preajma voievodului pentru că, pe de o parte, erau discutate și cazurile lor (vezi de exemplu DL 59 816, 17 septembrie 1494), respectiv, prin prisma celor mai sus prezentate, ca să le facă dreptate sașilor din partea secuilor (referitor la aceasta însă nu s-a păstrat vreun document doveditor).

²⁴ Vezi datele din *Itinerarium*.

²⁵ SzO, III, 122–123.

²⁶ *Misso nuntio in causis provincie super tres dietas exploraturo novitates de Siculis flor. I.* SzO, III, 123–124. (Notiță în darea de seamă a cheltuielilor primarului din Sibiu fără date, din acest motiv ea poate fi amintită aici doar sub semnul întrebării.)

mult după aceasta, poate la mijlocul lui decembrie – nu face referire de loc la susținerea nobililor transilvăneni și a sașilor, lasă să se înțeleagă că în persoana acestora secuii nu și-au găsit susținători puternici. (Acest lucru poate fi lesne de înțeles din partea sașilor, deoarece după cum s-a putut vedea, ei au fost păgubiți de mișcările secuiești din perioada trecută).²⁷

În general literatura de specialitate explică acțiunea lui Bători din Secuime prin schimbările sociale intervenite în rândul secuilor: o parte a societății secuiești – secuii de rând sărăciți – au părăsit stilul de viață tradițional, de tip militar, și pentru suplinirea potențialului militar astfel pierdut voievodul ar fi dorit – la inițiativa energicului rege Matia – să impună impozite pentru secuii de rând, respectiv, adunându-i să creeze un domeniu de cetate.²⁸ Totodată, eu însumi nu caut astfel de conexiuni profunde în spatele acțiunilor. Este cunoscut faptul că în Secuime nu a existat vreo cetate regală care să-i fi servit voievodului ca bază pentru a instaura ordinea. Perioada de după decesul lui Matia a demonstrat încă o dată că pacea zonei era serios amenințată de mișcările secuilor. S-a oferit de la sine concluzia – poate nu doar pentru voievod, dar și pentru anturajul regelui, deoarece, după cum am observat, Bători a acționat pe baza unei *împuterniciri regale* – că prin intrarea cu armata în Secuime și prin construirea unei baze militare acolo ordinea ar putea fi restabilită și eventual mai bine menținută pe viitor. Rolul strategic excepțional al Odorheiului e demonstrat de faptul că cetatea care a luat ființă prin fortificarea mănăstirii în a doua parte a secolului XVI-lea a fost denumită “Székelytámad” (Secuiul atacă).²⁹ În opinia mea, acțiunea nu a fost altceva decât o demonstrație de forță în vederea intimidării și ținerii în frâu a secuilor. Acest lucru este susținut și de informațiile care pot fi deduse din izvoare referitor la caracterul și funcția fortificației ridicate: din plângere se înțelege faptul că muncile au fost începute când voievodul a sosit la fața locului, după două-trei săptămâni *dulgherii* au și

²⁷ Acea informație a cronologiei istoriei, conform căreia răscoala secuilor ar fi fost sprijinită și de sași se referă la o sursă necunoscută de mine. Kálmán Benda, László Solymosi, ed., *Magyarország történeti kronológiája*, vol. I, A kezdetektől 1526-ig (Budapest, 1986³), 321.

²⁸ Béla Köpeczi, ed., *Erdély története*, vol. I, A kezdetektől 1606-ig (Budapest, 1987², în continuare *Erdély története*), 363. (Partea care se referă la cele de sus îi aparține lui Makkai László); Jakó, “Székely társadalom”, 40–41, leagă construirea cetății din Odorhei de persoana regelui Matia deoarece “perioada confuză de un an și jumătate care a urmat morții lui Matia, nu a fost potrivită pentru construirea cetăților”.

²⁹ Sófalvi “Csonkavár”, 68–72, în care autorul publică cea mai nouă literatură de specialitate referitoare la acțiunea lui Bători. El tratează castelul construit de Bători tot ca o fortificare a mănăstirii, însă descoperirile arheologice prezentate de el în acest sens – până în prezent s-a putut data pentru perioada anterioară fortificației de secol 16 doar un fragment de zid care înainta pe teren în formă de segment de arc – după opinia mea, deocamdată nu fac posibilă legarea fără echivoc al acestuia de acțiunea lui Bători. Referitor la acestea vezi și cele scrise mai jos.

terminat treaba.³⁰ În timpul construcției secuii au fost obligați la transportarea materialului lemnos și a altor treburi necesare (*ligna et alia necessaria*), iar după plecarea voievodului posibil că au fost duși la pregătirea șanțurilor, pentru că suntem informați că au fost nevoiți să meargă la castel cu sape și alte unelte și să lucreze acolo pe ger.³¹ Din toate acestea se observă că în cazul de față ar putea fi vorba despre o fortăreață, construită în special din lemn și împletitură de nuiiele, un *fortalitium*, pentru a servi ca bază militară, dar și în vederea asigurării propriei siguranțe. Asemenea fortărețe au fost ridicate întotdeauna inclusiv de armatele mercenare în timpul campaniilor sau al taberelor lor așezate pentru o perioadă mai îndelungată. Funcția de bază a acestor întărituri a constat în faptul că puteau primi între zidurile lor o armată relativ numeroasă. Aceasta însă exclude definitiv posibilitatea de a localiza fortăreața lui Bători pe locul mănăstirii din orașul de câmpie. De altfel, plângerea scrisă de secuii nici nu amintește că acest castel ar fi fost ridicat în Odorhei.³² Mult mai plauzibil pare să fi înălțat fortăreața pe locul taberei aflată lângă târg, acolo de unde voievodul și-a datat și scrisorile.

Schimbarea voievodului și restructurarea organelor de guvernare

Petiția secuilor a și ajuns la rege – probabil în preajma Crăciunului sau anului nou. Însă înainte de a-i da cuvântul lui Tubero, care prezintă în amănunt desfășurarea urmărilor, trebuie să facem cunoscut un eveniment important, care probabil a contribuit la faptul că domnitorul și entourageul său s-au săturat definitiv de puterea excesivă a lui Bători și că s-au hotărât să i-o restrângă. S-a întâmplat ca, la sfârșitul anului 1492, să moară Ștefan, ultimul vlăstar masculin al familiei Móroc de Medieșu Aurit (Meggyesalja), ale cărui moșii – majoritatea situate în comitatul Sătmar – pe baza unui contract reciproc de moștenire încheiat în septembrie 1490 mai apoi completat în repetate rânduri, în principiu i-ar fi revenit familiei voievodului și ramurii de Ugocsa a familiei Perényi. Bineînțeles, în consiliul regal s-a ridicat problema moștenirii: deși regele și entourageul său cel mai restrâns ar fi preferat ca averea – măcar în parte – să revină coroanei, la consiliu atât voievodul Bători cât și cămărașul Bartolomeu Drágfi au formulat pretenții asupra moșiilor. Din această cauză Vladislav, împreună cu înalți prelați și baronii regatului, au emis ordinul (*statutum*) ca domeniile să rămână în mâna văduvei, până când, conform rezultatului unui consiliu ce va fi

³⁰ Dincolo de amintita scrisoare a voievodului la acesta fac referire și expresiile *post castelli erectionem*, *post preparacionem castelli* ale plângerii. SzO, I, 275–276.

³¹ *Post exitum domini wayvode familiares ipsius quolibet die centum et plures homines ad castelli laborem pellentes cum lignibus et aliis attinentiis, et in frigore congelationis tempore cum eis domus liniri fecerunt.* SzO, I, 277. – Înțelesul expresiei *domus linire* este nesigură.

³² În petiție apare ca indicație a locului numai mențiunea că acest castel a fost construit *in medio nostro*, respectiv că de la cei din Scaunul Odorhei au pretins dări în produse. SzO, I, 273, 275.

ținut ulterior pentru acest caz, ele vor fi predate părții câștigătoare. Regele l-a și trimis pe împuternicitul său (*nuntius*), curteanul regal Marcu Horvát Kamicsáci, să înmâneze văduvei ordinul său în acest sens (și, presupunem, pentru a reține și a dirija în numele acesteia averea). Însă, la îndemnul voievodului, Andrei Bátori împreună cu oamenii aflați în slujba sa l-au capturat pe Horvát tocmai în momentul când acesta voia să intre în cetatea de la Szinyér (disp., zona Seini), din comitatul Sătmar, i-au luat lucrurile de valoare precum și scrisoarea regelui și l-au ținut captiv până când cei din familia lui Bátori au sechestrat bunurile familiei Móroc. Pe urmă însă i-au returnat scrisoarea, apoi l-au trimis acasă la rege.³³ Din cauză că sechestrarea săvârșită de familiile Bátori și Perényi s-a produs în perioada dintre Crăciun și anul nou 1492³⁴, întoarcerea lui Marcu Horvát, fără să-și fi dus la bun sfârșit treaba, putea să se fi petrecut în același timp cu sosirea delegației secuilor, provocând o imensă stupeoare la Curte.³⁵

Tubero povestește că secuii l-au căutat deseori la Curte pe rege cu plângerile lor, deoarece voievodul se purta cu ei cu cruzime (“acest bărbat nu doar că a fost mai sever decât trebuia să fie, dar a fost și înverșunat la mânie”). Acum deja arăta că inima lui s-a îmbunat față de ei, pentru că persoana voievodului a început să devină apăsătoare (*gravis*) în ochii lui, deoarece “voia să rezolve totul conform bunului său plac”. Din acest motiv i-a trimis acasă repede pe secuii ca nu cumva voievodul să poată bănuși ceva și, mai târziu, a cerut sfatul lui Toma Bakóc, care îl antipatiza pe voievod. Cancelarul a venit cu ideea ca să i se dea lui Bátori un voievod-asociat, ceea ce în mod evident va socoti nedemn și va demisiona; însă și în cazul în care va suporta decizia, puterea lui va scădea la jumătate. Ideea a fost îmbrățișată de rege și, ca voievodul să nu presupună că acest demers este îndreptat exclusiv împotriva sa, a răspândit vestea că fiecare demnitar – cu competență teritorială – va primi un asociat pe lângă el; în câteva locuri au și impus imediat acest lucru. Firesc, Bátori a fost mâhnit în urma

³³ Evenimentele sunt descrise în amănunt în plângerea făcută la data de 21 ianuarie 1492 de Benedict Borsvai, directorul regal în problemele de drept [*director regis*]: Richardus Horváth, Tiburtius Neumann, Norbertus C. Tóth, ed., *Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia*, vol. I Diplomata 1393–1540, A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai nr. 67 (Nyíregyháza, 2011, în continuare *Doc. Bátori*), 188–189. Cu câteva mici diferențe cele întâmplare sunt amintite și de un document din 24 ianuarie 1494; *Ibid.*, 205–208.

³⁴ În toamna anului 1493 cei din ramura Bátori Szaniszlófi semnalează ca moment al confiscării anul nou – DL 71 049. Regestul documentului în István Tringli, ed., *A Perényi család levéltára 1222–1526*, A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok nr. 44 (Budapest, 2008) 659, iar mai târziu, în mai multe cazuri pentru acest timp, Crăciunul din 1492 (de ex. 28 ianuarie 1520: DF 261 120; 16 martie 1520: *Doc. Bátori*, 303–304).

³⁵ Plângerea antenmenționată a lui Bolsvai (*Doc. Bátori*, 188–189) accentuează că toate acestea s-au întâmplat în *offensam regie dignitatis et maiestatis, potencia mediante in preiudicium et offensam vilipendiumque dicti domini nostri regis eiusdemque dignitatis valde magnum*.

acestei decizii, de aceea Bakóc – prefăcându-se a fi prietenul lui – l-a vizitat, și în timp ce îl consola, l-a convins că este mai bine să renunțe temporar la demnitatea de voievod decât să primească pe lângă el un asociat, deoarece regele nici așa nu va găsi în locul lui unul care să aibă un prestigiu asemănător cu al său, care să fie totodată și un soldat atât de excelent de care are nevoie Transilvania, și că, din această cauză, și așa în curând l-ar ruga să accepte din nou funcția, iar atunci ar putea avea o influență mai mare decât a avut vreodată. Sub această influență Bátori a și renunțat la rangul de voievod.³⁶ Descrierea, precum vom vedea mai încolo, are o bună parte de conținut real – totodată, vizita făcută la Bátori pare cu totul lipsită de veridicitate, luând în considerare cursul vieții sale, Bátori nu putea fi atât de naiv. Textul lui Tubero nu poate fi interpretat în sensul că Bakóc ar fi dorit să-l convingă pe Bátori să-și înainteze demisia pentru că regele și așa nu ar accepta-o.³⁷ Pentru că, pe baza logicii interne a textului, când istoriograful dalmatin s-a referit la faptul că după demisie Bátori și-a dat seama de înșelăciune și a jurat să se răzbune pe înalții prelați, sub expresia de vicleșug, probabil nu a înțeles că, spre surprinderea voievodului, în final regele a aprobat demisia și a numit noi voievozi, ci mai degrabă faptul că Bátori și-a dat seama: în spatele întregii reforme de guvernare s-a ascuns pretenția îndepărtării sale și îndeosebi persoana lui Bakóc. Firesc, aceasta este reconstruirea ulterioară – și greu imaginabilă – a celor întâmplate: așa cum Bátori a aflat că la începutul anului regele a trimis solii la secui, evident pentru examinarea plângerilor lor³⁸, tot așa, aflându-se la Curte, nu putea constitui problemă descoperirea acelora care s-au situat în spatele dispozițiilor regale și a scopului urmărit de aceștia. Spre norocul nostru, celelalte izvoare istorice referitoare la circumstanțele schimbărilor de voievozi nuanțează mult mai mult, respectiv completează informațiile istoricului dalmatin.

Numirea noilor voievozi a avut loc probabil în 18 ianuarie 1493.³⁹ A doua zi regele i-a informat și pe ardeleni despre decizia sa: după formula utilizată

³⁶ Vlado Rezar, ed., *Ludovici Tuberonis Dalmatae abbatis commentarii de temporibus suis* (Zagreb, 2001, în continuare Tubero), 84–86.

³⁷ Vilmos Fraknói, *Erdődi Bakócz Tamás élete*, Magyar történeti életrajzok (Budapest, 1889), 65–66.

³⁸ Conform scrisorii sale din 18 ianuarie 1493 judele Sibiului a trebuit să-l liniștească pe vicevoievodul Telegdi: *illa legatio, quam d(ominatio) v(estra) ex consilio et mandato m(aiestatis) regie ad Siculos fecit, non sit contra honorem domini wayvode, neque contra comodum ipsius, sed pro complendo mandato m(aiestatis) regie et pro conservatione Siculorum pauperum*. DF 245 399 (Raportul judeului Sibiului expediat de la Cristian. Interpretarea scrisorii este îngreunată de latina improvizată a textului. Cuvântul Siculorum este o lecturare nesigură.)

³⁹ Putem deduce această dată pe baza unei scrisori de dispoziție din 17 ianuarie în care se citează în fața voievodului și a vicevoievodului (DL 46 212), iar într-o alta, din 18 ianuarie (DL 30 482), se face citație în fața voievozilor și a vicevoievozilor.

în scrisoare el menționează, pe lângă menținerea bunăvoinței sale, că a luat rangul de voievod de la Bători, în locul căruia numindu-i pe vistiernicul Ladislau Losonci și pe cămărașul Bartolomeu Drágfi.⁴⁰ Numirea noilor voievozi într-adevăr se încadrează în acea reformă guvernamentală amintită și de Tubero: știm că la începutul anului, în cazul mai multor funcții din regiunile sudice, regele a pus în practică principiul amintit de istoric: “în toate posturile câte doi demnitari”. Conform unui raport al solului milanez Bartolomeo Castiglione, datat la 15 februarie 1493 din Senje (Croatia), regele a numit deopotrivă câte doi bani în fruntea Croației, Slavoniei, a banatului de Jajca și de Belgrad. Aceeași sursă relatează că regele l-a numit în calitate de ban dalmato-croato-slavon pe Matei Geréb de Vingard, cel care nu demult mai ocupase funcția respectivă, dar care – în drumul său către fața locului pentru a prelua bănia – a decedat.⁴¹ Din acest motiv s-a putut întâmpla ca – deși aflat la Buda regele a dus tratative cu Ladislau Egervári, banul de până atunci și, în 6 februarie, a și încheiat socotelile cu acesta⁴² privind predarea băniei – totuși banul să-și mai fi păstrat funcția încă jumătate de an, ca pe urmă să se consoleze cu funcția de vistiernic. Cazul lui Egervári face trimitere la ideea că aceste cuprinzătoare reforme guvernamentale nu l-au avut ca unică țintă numai pe Bători. Scopul lor putea să fie obținerea întăririi puterii regale și al unui control mult mai bun, prin luarea unor măsuri de divizare a puterii militare, însoțită de funcții, între doi demnitari. Însă este sigur că valorificarea acestor puncte de vedere putea să aducă un rezultat rapid, în special în cazul baronilor, care au dispus de cea mai mare putere teritorială, Bători și Egervári – despre al treilea membru al acestei grupări, Pavel Chinezul vom vorbi în cele ce urmează.

⁴⁰ *nos wayvodatum illarum parcium ac comitatum Siculorum a fidele nostro magnifico comite Stephano de Bathor iudice curie nostre salva gracia et benivolencia nostra erga eundem permanente aufferentes*. S-au păstrat exemplarele adresate celor Șapte Scaune (DF 245 165) și orașului Bistrița (DF 247 418). Cea mai nouă ediție a acestora, cu menționarea celor de dinainte, vezi la Zsigmond Jakó, “Az erdélyi vajdák kinevezéséről”, în Jakó, *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*, METEM 18 (Budapest, 1997), 75–90; 83–84. Oarecum, situația ar putea fi încurcată de faptul că în 7 ianuarie 1493 Ladislau Losonci emite un document de la Cluj în calitate de voievod transilvănean (DF 245 400). În 28 decembrie 1492 și 15 ianuarie 1493 Losonci se afla la Buda – Béla Iványi, ed., *Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526*, vol. I: 1319–1501 ((Budapest, 1910, în continuare *Bártfa*), 3081, 3085); în realitate e vorba de faptul că notarul care a întocmit documentul “nu era obișnuit” cu notarea anului 1494 (sau nu a utilizat începerea anului cu data de 1 ianuarie). Ediția documentului cu folosirea datei de 8 ianuarie 1493: Antal Lukács, ed., *Documente făgărășene*, vol. I (1486–1630), Documenta Transsylvaniae Historica I, (București, 2004), 2–3.

⁴¹ Ferdo Šišić, ed., *Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Corvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496)*(sine anno et loco, în continuare *Rukovet*), 157. Bonfini V–III–44, rezumând anul 1493 a evidențiat moartea lui Matei Geréb și a lui Bători.

⁴² DL 19 957.

Cazul îndepărtării lui Bátori este deosebit de nuanțat în unul din paragrafele, nu îndeajuns de aprofundate, din mai sus amintitul raport al lui Castiglione.⁴³ Printre altele solul raportează către cei care l-au împuternicit, că pe Ștefan Bátori “cel care s-a socotit domn mai mare decât însuși regele și care în Transilvania și-a însușit bunurile (regale)” l-au schimbat și deja i-au și numit pe cei doi urmași ai săi. Bátori a plecat la Vác – probabil la fratele său, episcopul Nicolae – unde s-a înțeles cu regele. Domnitorul i-a cerut 300 de mii de ducați, pe care – afirmativ – i-ar fi furat în Transilvania din tezaurul regelui Matia. Palatinul Ștefan Szapolyai a încercat să-l împace pe rege cu voievodul, care până la urmă a predat totul domnitorului. Solul transmitea: “se crede că se poate menține [adică își poate menține puterea], dar niciodată nu va mai fi cel care a fost: acum îl jumulesc bine și îi taie aripile”. Pașii întreprinși de rege au semănat frică în sânul multora, însă anturajul său consideră că în sfârșit este un rege adevărat, acum “nu mai doarme”.⁴⁴ În raportul încheiat în îndepărtata Senje – evident, prin utilizarea diferitelor surse de informare – se resimte puternic propaganda regală dorită, care, de bună seamă, s-a mai inspirat și din conținutul plângerii secuiești. Pe de altă parte, pe baza a două scrisori datate în acele zile, este neîndoielnic faptul că la țărmul dalmatin, respectiv la Tubero care și-a desfășurat activitatea după câteva decenii în aceeași zonă, a ajuns doar cel mai spectaculos element ale vrajbelor de la Curte, anume vestea îndepărtării neașteptate a inatacabilului și atotputernicului Bátori, deși evenimentele de la Buda au fost mult mai complexe.

În 24 ianuarie 1493 consiliul din Košice a transmis conducerii de la Bardejov informații provenite de la trimișii lor aflați la Buda: la Curte s-a iscat o vrajbă între câțiva episcopi și voievodul Bátori. Voievodul a părăsit capitala împreună cu vreo șase sau șapte inși, fără încuviințarea regelui, iar în locul lui au fost numiți Losonci și Drágfi.⁴⁵ Mai multe detalii sunt comunicate în raportul

⁴³ Textul din *Rukovet*, 157 redă numai referirile raportului privitoare la Croația și la Slavonia.

⁴⁴ *Batri Stephano – el quale se teneva maggiore maestro che la Maesta del Sig.re Re et faceva andare i beni da sua parte in Transilvania – è stato dismissed et è stato facto vayvoda in suo loco Deraf Bartola et lo Sbuži* (corect evident: Losonzi) *Ladislao et lo dicto Batri Stephano è scampato a Vazia et li cerea accordo cum la Maesta del Sig.re Re et lo dito Re Mathias. Se dice che el Sig.re Conte Stephano, el Palatino lo voleva accordare cum la Maesta de Sig.re Re et lo dito Batri Stephano ha remisso ogni cosa in sue mane. Se crede la setera cum dinari. Ma mai piu sarà quello lui che è stato; et se crede che el sarà el ben pellato et sarà cavato le alle. Et per questo acto che Sua Maesta sta ha facto a costui, la brigata comenzano a dire ch'el è Re et sarà Re et non dicono piu che el dorme. Ha posto paura a piu de dece altri.* Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár, Kézirattár, MS 4936, Milánói másolatok, I doboz, 15 februarie 1493. Expresia de rege adormit (*rex dormiens*) e utilizată și de Tubero, 84.

⁴⁵ 24 ianuarie 1493: *das als hewte von Offten komm]end en glawbwirdiger botenn uns solche zeitung offem[bat], wie etliche uneynikeit zu hofe zwisschen etlichenn pis[chofe u]nd dem wayde Bathor Istwan beweget sey, derh[...]* Inn der genante Bathor Istwan salb aber sybent de[br]achten

trimis acasă cu două zile mai devreme de către Laurențiu Han, judele regesc care tocmai a petrecut un timp la Buda. Conform raportului, în ziua de Sfântul Anton (17 ianuarie) palatinul împreună cu Ștefan Bători s-au retras fără permisiune (de la Buda). Palatinul a fost la regină iar Bători a rămas la Vác (drept urmare în 22 ianuarie palatinul s-a întors la Curte). Printre nobilii de la Curte circula informația confidențială că regina, palatinul, Ștefan Bători, principele Laurențiu Újlaki, cei din neamul Kanizsai, Ioan Perényi și alți aristocrați ar fi ajuns deja la înțelegere – judele regesc nu cunoștea în ce problemă. În orice caz au trimis vorbă regelui, ca excelența sa să nu ia în nume de rău faptul că ei au plecat fără încuviințare, însă ei doresc să recapete dreptul lor legat de consiliu (regal), exersat de mai multe sute de ani. Judele regesc a mai transmis că Bartolomeu Drágfi împreună cu celălalt voievod vor porni în curând spre Transilvania.⁴⁶ Cele patru izvoare se completează surprinzător de bine, și luându-le în considerare împreună, merită să se încerce reconstituirea evenimentelor din ianuarie 1493.

Consider că la cumpăna dintre anii 1492–1493 regele Vladislav și grupul care îl ajuta la cârmuire, și care în bună parte fusese compus din înalți prelați, în vederea întăririi puterii și bineînțeles a propriei lor influențe, au încercat într-adevăr să înlăture de la putere câțiva baroni și demnitari care au dispus de importante puteri militare, în primul rând să-l îndepărteze pe Bători, considerat încă de netrecut – și văzut drept un rival de către Bakóc și tovarășii săi – sau cel puțin să-i îngrădească influența. Reforma guvernamentală descrisă de Tubero și dovedită pe baza izvoarelor contemporane, a servit ca unealtă în obținerea acestui scop, ea a redus chiar la jumătate greutatea politică provenită din prestigiul demnității primite și din puterea militară. Pe semne că regele a

---

unnd an urlub von koniglicher maiestat weg geczogenn [...], unnd so het man dy grossmechtige herrn Ladislaum von [Lo]ssontz Tharnokmeistrenn und Batholomeum Dragfy zu wayda gemacht in Sybenburgenn. DF 215 860. (Regest în Bártfa, 3086.) Pei cei din Košice și Bardejov știrile au fost importante în cunoașterea locului unde se afla vistiernicul Losonci.

⁴⁶ 22 ianuarie 1493: *Ich thw euch zu wissenn auch etlicher newer zeytung, sy wir hie habenn, das an Sand Anthonii tag der Gross Groff auss geczogenn ist mitsampt dem Batter Istwan an urlaub unnd am auff ziehenn is der Gross Groff pey der kuenigin gewesenn unnd der Bathar Istwan ist zu Woczenn plibenn unnd dy mer ist hye heymlich pey denn herrenn das dy kunigin, der Gross Groff und der Bathor Istwan unnd Herczog Lorenmcz und dy Kanschain unnd Prini Janusch unnd etlich herrenn mer, dy ich yecz ausslass, das sy einss seind ader was sy an hebenn wellenn, das weyss ich nicht, wann sy habenn darnach unnsere herrenn dem kunigk entpottenn, das sich sein kuniglich majestat auff sy nicht peschwerenn sal, das sy alzo hinweck geczogenn sein, wenn sy wellenn dy alt gewonheyt dy sy fur manch hundert iarenn gehabt habenn, gerrenn wider habenn vonn wegenn des Ratss, das ubrig merckt ir wol. Auch wisset weysenn herrenn, das der herr Draffi Bartogk der new weyda mitsampt dem annderenn weyda werdenn in eyner kurcz pey ewer weysheyt sein, das ir euch wist dernach zu haldenn iczunder nicht sunder last mich ewrenn waysheytenn pefolhenn sein. DF 245 163.*

luat această decizie fără palatinul Ștefan Szapolyai și voievodul Bátori, respectiv fără baronii din anturajul acestora – ceea ce pe de o parte este de înțeles, întrucât cei din urmă nu ar fi fost de acord cu diminuarea propriilor lor puteri, pe de altă parte pasul este surprinzător pentru că demonstrează indiscutabilitatea puterii regale – și tocmai aceasta ar fi fost ofensa adusă dreptului exercitat de mai marii țării timp de mai multe sute de ani, adică posibilitatea intervenției în deciziile mai importante. Bátori, jignit fiind, împreună cu aliații săi – cei șase sau șapte oameni amintiți în scrisoarea din Košice, enumerați cu numele în raportul trimis la Sibiu – au părăsit în 17 ianuarie Curtea fără să ceară voie de la suveran. Acest lucru a constituit o provocare deschisă, ceea ce a fost relevat și mai mult prin faptul că palatinul s-a grăbit să ajungă la Esztergom, la regina Beatrix, condamnată a fi îndepărtată de la Curte din motive dinastice, din cauza sterilității sale – însă acest demers nu a schimbat cu nimic decizia de îndepărtare a lui Bátori, respectiv mecanismul deciziei blamat de mai marii țării. Deoarece numirea noilor voievozi – precum am văzut – a avut loc a doua zi, în 18 ianuarie, nu putem oferi un răspuns exact la întrebarea dacă Bátori a demisionat din funcție în momentul când au numit lângă el un voievod-asociat, sau el a fost demis în absență. De altfel, întrebarea nu are o relevanță deosebită, pentru că amândouă posibilitățile lasă să se întrevadă că regele, sprijinindu-se pe un grup mic de înalți prelați și pe câțiva baroni care dispuneau de averi mai mici, i-a sfidat ușor pe cei mai puternici domni ai țării, prin aceasta – folosind spusele lui Castiglione – într-adevăr ar fi putut semăna frică la Curte.⁴⁷ Totuși, dacă ne bazăm pe ceea ce ne-au comunicat Bonfini și Tubero⁴⁸, atunci Bátori – în mod cert considerând sub demnitatea lui să mai admită pe lângă el și un alt asociat la voievodat – a înaintat de la sine demisia sa domnitorului, înainte să fi părăsit Curtea.

Plecarea fără încuviințare a lui Bátori nu a înspăimântat de loc Curtea: în 21 ianuarie a pășit în fața judecății palatinală directorul problemelor de drept [*director regis*] ca să depună plângere în cazul de lezmajestate comis de familia Bátori la Seini – amintit mai sus – cerând citarea fraților Bátori în fața regelui.⁴⁹ Pe lângă aceasta Bátori a mai aflat și despre faptul că regele dorește să doneze sau a donat deja averea Móroc adversarului său Bartolomeu Drágfi.⁵⁰ Pe

⁴⁷ Sustin creșterea puterii lui Vladislav II, accentuată și în raportul solului, alături de îndepărtarea din luna ianuarie a lui Bátori, iar în martie luarea înapoi fără plata banilor a cetăților Tata și Komárom de la principele Ioan Corvin: Neumann Tibor, "A tatái vár és urai a Jagelló-korban", în János László, ed., *A diplomácia válaszüjtán. 500 éve volt Tatán országyűlés*, Annales Tattainenses VI (Tata, 2010), 68–69.

⁴⁸ În contradicție cu literatura de specialitate amândoi vorbesc de demisie: Bonfini V–VII–45, Tubero, 86.

⁴⁹ 21 ianuarie 1493: *Doc. Bátori*, 188–189.

⁵⁰ 23 ianuarie 1493: *Ibid.*, 190 (Rezumat în *Perényi*, 653.)

deasupra, în momentul depunerii demisiei din funcție, nu a făcut nici decontarea obligatorie în fața domnitorului: probabil la aceasta s-a referit informația lui Castiglione, cum că regele i-a pretins o uriașă sumă de bani – bineînțeles nu chiar 300 de mii de ducăți.⁵¹ În fața lui Bátori, care întârzia la Vác, nu s-au deschis foarte multe posibilități: dacă nu se angaja la o răzvrătire deschisă, atunci urma să cadă la înțelegere cu domnitorul, altfel familia sa va ieși învinsă din acest conflict. Presupunem că și palatinul reîntors la Curte a susținut ideea unei înțelegeri, conform raportului din Senje acesta și-a asumat dificultățile intermedierei. Câteva semne incerte indică faptul că la 31 ianuarie cancelarul Bakóc nu se afla în capitală⁵², ceea ce lasă loc presupunerii că tocmai atunci ar fi dus tratative în numele regelui la Vác. Voievodul a fost nevoit să cedeze: probabil regele a renunțat la pretențiile sale, în schimb voievodul a predat bunurile ținute de el în Transilvania. În curând a putut să revină la suveran și cetatea Devei, ce a făcut parte din onorurile de voievod, însă care începând din octombrie 1492 fusese zălogită lui Bátori.⁵³ Acest lucru este dovedit și de faptul că domnitorul a luat înapoi cetățile de margine zălogite și de la Egervári, ba mai mult, la cererea lui, banul a redus de la 20 de mii de florini suma zălogului lor la 16 mii.⁵⁴

Este important de reținut că schimbarea voievodului nu e opera secuilor, în ciuda faptului că petiția lor a ajuns tocmai la timp în mâinile regelui gelos pe puterea lui Bátori și ale cancelarului său.⁵⁵ Nemulțumirea secuilor s-a stins repede: cunoaștem că dintre voievozii noi Bartolomeu Drágfi, sosit în Transilvania în luna martie a anului 1493, a considerat important să viziteze prima dată Scaunul Odorhei.⁵⁶ Trebuie să accentuăm și faptul că prin acest demers cancelarul Bakóc a îndepărtat cu succes din calea lui acel ultim magnat

⁵¹ Nu este exclus ca prin expresia “tezaurul lui Matia” să se înțeleagă veniturile din impozitele transilvănene, despre care să-i fi cerut socoteală lui Bátori.

⁵² Un document regal din 31 ianuarie 1493 (DF 253 407) a fost semnat de rege însăși, deoarece conținutul scrisorii nu reclama de loc acest lucru, este posibil ca ea să fi fost datată în perioada când a lipsit cancelarul. Pentru această întâmplare vezi Tibor Neumann, “Királyi aláírás és pecséthasználat a Jagelló-kor elején”, *Turul* 83 (2010): 51.

⁵³ Nu se cunoaște data exactă a reluării cetății. La 20 octombrie 1492 cei doi castelani ai lui Bátori au fost Paul Magyari și Ioan Horvát: DF 255 055. Cei doi căpitani care apar la 16 iulie 1494, Ioan Udrich și Ioan Barcsai (DL 36563), nu mai pot fi puși în legătură cu Bátori. Sfârșitul procesului e semnalat poate în acel document al suveranului din 15 iunie 1494, prin care a legat din nou comitatul Hunedoara de cetatea Hunedoarei: DL 37679.

⁵⁴ DL 19 957

⁵⁵ *Erdély története*, 363. După părerea mea e corectă formula care accentuează faptul că rivalilor lui Bátori le-a picat bine plângerea, forțând rechemarea “voievodului cu mână forte”. Jakó, “Székely társadalom”, 41. În schimb, îndepărtarea lui Bátori o pune pe socoteala aristocrației secuilor cu “ajutorul mai marilor domni de la Curte”.

⁵⁶ Tibor Neumann, “Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló idején”, în Géza Hegyi, András W. Kovács, ed., *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17 sz.)* (Kolozsvár, 2012), 219.

“făcător de rege”, căruia regele i-a fost îndatorat pentru alegerea sa (cancelarul Filipec a intrat în ordinul franciscan încă în septembrie 1490, iar Orbán Nagylucsei a decedat în octombrie 1491). Astfel Bakóc – nesocotindu-l pe palatinul Ștefan Szapolyai, inatacabil din partea puterii regale, dar care s-a ținut departe de guvernarea de zi cu zi – a rămas singurul din această societate pe scena politică.

Opoziția magnaților și căpitănia supremă a Părților de Jos

Nu numai din descrierea lui Tubero dar și din izvoarele mai sus citate cu privire la luna ianuarie 1493, precum evenimentele petrecute în anii care au urmat, se înțelege că în urma îndepărtării lui Bátori și a reformei guvernamentale, a luat ființă o alianță a magnaților, o ligă care – fără să-și ascundă intenția – s-a constituit împotriva regelui, a înalților prelați și a baronilor aflați în preajma acestuia, în scopul reprezentării propriilor interese, respectiv pentru apărarea puterii lor. Pe baza afirmațiilor lui Tubero, această opoziție organizată a fost condusă la început de Bátori însuși, apoi după moartea sa survenită cândva în mai-iunie 1493⁵⁷, de palatinul Ștefan Szapolyai.⁵⁸ Scrisoarea de mai sus a lui Laurențiu Han îi numește drept membri ai acestei grupări pe regină, principele Laurențiu, familia Kanizsai și Ioan Perényi. Dintre aceștia regina a rămas până la capăt în relații de colaborare strânse cu voievodul Bátori⁵⁹, iar defăimarea ei, pe care a suportat-o din partea regelui și a lui Bakóc prin neîndeplinirea promisiunii de căsătorie făcută de rege și neaducerea ei alături de el pe tron, în mod firesc a putut să o îndemne la sprijinirea ligii. Membrii ligii s-au manifestat din ce în ce mai deschis împotriva suveranului: palatinul Ștefan Szapolyai și principele Laurențiu Újlaki, la dieta din toamna anului 1493, au condamnat în primul rând nehotărârea și neputința regelui manifestată în fața turcilor.⁶⁰ Războaiele particulare purtate în țară la cumpăna anilor 1493–1494 – mai întâi palatinul Szapolyai a asediat și a ocupat cetatea Bojnice [Bajmóc, azi în Slovacia] a principelui Ioan Corvin, pe urmă Osvát Túz, episcopul de Zagreb s-a întors împotriva moșiilor din comitatul Zagreb ale lui Corvin, în timp ce comitatul Bács și împrejurimile au suferit încontinuu din cauza luptelor nobililor din regiune aflați în alianță cu arhiepiscopul de Bács-Kalocsa și principele Laurențiu Újlaki, în special din cauza bătăliilor purtate de Ioan Kishorvát⁶¹ – au demonstrat bine că prima încercare a domnitorului pentru sporirea puterii sale a adus

⁵⁷ Pentru data decesului lui Bátori vezi Horváth, Neumann, *Bátori*, 129–131.

⁵⁸ Tibor Neumann, “A gróf és a herceg magánháborúja (Szapolyai István és Corvin János harca a lipthói hercegségért)”, *Századok* 148 (2014): 407–408.

⁵⁹ Horváth, Neumann, *Bátori*, 129.

⁶⁰ Neumann, “A gróf és a herceg”, 406.

⁶¹ Ibid.

numai succese parțiale, pe termen lung fiind condamnată la eșec, ba mai mult domnia sa a fost amenințată.

Cititorul probabil a observat că până acum nu a venit vorba de al treilea cel mai important demnitar, cel care a răspuns de apărarea hotarelor sudice, Pavel Chinezul. Dacă la începutul anului 1493, aplicând principiul “în toate funcțiile pentru apărarea hotarelor câte doi demnitari” domnitorul ar fi urmărit ca veniturile destinate acestor funcții și răspunderea apărării hotarelor să nu se concentreze peste tot într-o singură mână, respectiv să scape de vechi baronii atotputernici ai regelui Matia, atunci ar fi fost ciudat dacă demiterea sau cel puțin slăbirea puterii lui Pavel Chinezul nu ar fi ajuns la ordinea zilei. Este de știut că în această vreme Pavel Chinezul a ocupat funcția de comite a 11–12 comitate, adică a avut sub controlul său un teritoriu cât o țară.⁶² Cunosoc numai o singură sursă care poate fi pusă în legătură cu condiția de atunci lui Pavel Chinezul.

În 29 mai 1493 cancelarul Toma Bakóc a adresat o scrisoare episcopului de Transilvania, Ladislau Geréb de Vingard.⁶³ Pe lângă alte teme el a informat adresantul că regele a hotărât ca la următoarea colectare a impozitelor de război Geréb își poate păstra impozitul domeniilor episcopiei, din acestea urmând să-și plătească oștile menținute cu caracter permanent pentru apărarea Transilvaniei. “Pentru că – scrie Bakóc – în aceste zile s-a luat hotărârea ca unii înalți prelați și domni baroni să mențină cu caracter permanent oști în scopul apărării țării, pentru plata cărora ei pot strânge pentru ei înșiși impozitul de pe propriile lor moșii”.⁶⁴ Apoi îi comunică faptul că din altă parte nu pot fi găsiți bani, numai din impozitul de război. La sfârșit mai adaugă următoarele: “În aceste zile m-am întâlnit cu domnul palatin [Ștefan Szapolyai] și cu domnul Pavel Chinezul, și a fost prezent și domnul Petru Geréb Vingarti, cu care am discutat mult despre acest caz, și ne-am înțeles așa, după cum v-am scris mai sus. Mai departe, am aranjat în așa fel încât domnul Pavel să treacă imediat jos, la Timișoara, cu aceeași împuternicire și încredințare de care a beneficiat și în vremea regelui nostru, Matia etc. Și atunci când va fi nevoie, să treacă personal în fruntea oștilor regale și ale sale personale pentru apărarea părților transilvane, tot acest lucru sunt obligați să-l facă și voievozii ardeleni în favoarea domnului Pavel”.⁶⁵

⁶² András Kubinyi, *Matthias rex* (Budapest, 2008), 115–116.

⁶³ DF 283 439.

⁶⁴ *Sic quippe est his diebus ordinatum, ut nonnulli domini prelati et barones pro regni defensione contine gentes teneant, ad quarum conservationem taxa min eorum bonis pro se colligant etc.* Ibid.

⁶⁵ *Conveneram his diebus cum domini palatino et Pauli Knesy et interfuit etiam dominus Petrus etc. Ubi hac de re plura egimus et contulimus, et sic, ut premittitur, conclusimus. Ceterum disposui, quod dominus Paulus rursus ad Themeswar descendant cum ea auctoritate et dispositione, quam habuit tempore domini nostri regis Mathie etc. Et quod quandocunque opus erit, partibus illis Transsilvanis personaliter et cum omnibus viribus regiis ac suis succurrat, idem wayvode illi Transsilvani eidem domino Paulo facere debebunt etc.* Ibid.

Din formulare transpare destul de verosimil că domnitorul ar fi dorit să reducă puterea deosebit de extinsă a căpitanului suprem al Părților de Jos, însă nu cunoaștem în ce mod, probabil prin anexarea în altă parte a unor comitate de la căpitanatul suprem.⁶⁶ În orice caz, mișcarea de opoziție condusă de Szapolyai s-a opus cu succes unor astfel de demersuri. Arma lor, cu care îl puteau șantaja pe rege, a fost pe semne oferirea și strângerea impozitului de război absolut necesar vistieriei, ceea ce atât palatinul cât și restul magnaților atotputernici ar fi putut boicota ușor în întreaga țară. Regele a fost nevoit să ajungă la o înțelegere temporară cu opoziția sa, ceea ce a și reușit să facă prin interesarea acestora în aprobarea-votarea impozitului și și-a dat acordul pentru rămânerea în funcție a lui Pavel Chinezul în aceleași condiții ca mai înainte. Contabilizarea impozitului propus la începutul verii anului 1494 dovedește că cele 12 comitate s-au aflat din nou în mâinile lui Pavel Chinezul, din venitul acestor impozite el predând vistieriei numai o mică parte, 5000 de florini.⁶⁷ Între timp, în ianuarie 1494, regele i-a dăruit lui și rangul de jude suprem al țării [*iudex curiae*] neacordat timp de jumătate de an după moartea lui Bátori: încă nu cunoaștem dacă și aceasta a făcut parte din înțelegere sau dacă în acest fel regele a vrut să-l atragă de partea sa pe Pavel Chinezul, care deși nu a participat la luptele partidelor a păstrat legături strânse cu palatinul Szapolyai și poate și cu principele Laurențiu Újlaki.⁶⁸

În situația în care politica internă se degrada, în primăvara anului 1494 la Levoča, regele a încheiat o înțelegere secretă cu fratele său, regele polonez Ioan Albert, prin care și-au promis reciproc sprijinul chiar și împotriva opozițiilor lor interne.⁶⁹ Prin aceasta s-a obținut ținerea în șah a palatinului Szapolyai, care a stăpânit imense domenii lângă hotarul cu Polonia. Ulterior, când în dieta de la Košice s-a votat un impozit necesar unei campanii duse împotriva turcilor, imediat s-a și trecut la organizarea acestuia. Războiul împotriva turcilor a avut și motive de politică internă: Bonfini îi atribuie tocmai lui Pavel Chinezul formularea ideii că “în perioada apărării țării în fața unui inamic exterior, va respinge și războirile civile, interne”.⁷⁰ Vara regele a plecat de aici la Oradea, apoi în Transilvania, unde prezența sa a potolit confruntările interne. Într-un mod caracteristic, regele a fost nevoit să recunoască eșecul reformei sale din ianuarie 1493, dintre cei doi voievozi transilvăneni numiți în locul lui Bátori,

⁶⁶ În martie 1493 în fruntea comitatului Valkó îl găsim pe omul lui Petru Geréb, Ștefan Keserű Gibárti, însă în noiembrie îl întâlnim pe omul lui Pavel Chinezul, Ambrus Nagy Temesvári: DF 285 286; DF 219 067. În mod cert în 1494 comite de Valkó și de Srem era Pavel Chinezul: DF 290 345 (232).

⁶⁷ Johann Christian von Engel, *Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer*, vol. I (Halle, 1797), 17.

⁶⁸ Neumann, “A gróf és a herceg”, 406–407.

⁶⁹ Ibid., 398–399.

⁷⁰ Bonfini, V–IV–87.

Bartolomeu Drágfi și Ladislau Losonci, la Sibiu l-a demis pe cel din urmă.⁷¹ La finele lui septembrie Vladislav II a plecat cu oștile sale la Timișoara, unde, împreună cu Pavel Chinezul a trecut la organizarea atacului împotriva turcilor. În timpul campaniei militare, pornită în a doua parte a lunii octombrie, armata maghiară condusă de Pavel Chinezul, Drágfi și Petru Geréb de Vingard a pustiit de la un capăt la altul Serbia, apoi s-a întors pentru a asedia cetatea Smederevo. În acest timp, cândva după 14 noiembrie, a decedat Pavel Chinezul.⁷²

Moartea renumitului oștean a creat o posibilitate uriașă pentru domnitor și anturajul său. Pe de o parte, în 26 noiembrie, în persoana lui Iosa de Som, în funcția de căpitan al Părților de Jos și a comitatului de Timiș, a ajuns un candidat care fusese pe placul lui Vladislav.⁷³ Pe de altă parte, cu oastea adunată pentru campania împotriva turcilor, regele a atacat imediat moșiile principelui Laurențiu Ūjlaki. Ūjlaki, care prin moartea lui Pavel Chinezul a pierdut susținerea acestuia (care câteodată se manifesta în mod deschis iar alteori tacit) și nu a putut conta nici pe sprijinul palatinului aflat pe domeniile sale din nord, în luna martie a anului 1495 a suferit o înfrângere totală din partea trupelor regale conduse de Petru Geréb, voievodul Drágfi și căpitanul suprem Iosa de Som.⁷⁴ Domnitorul a încheiat imediat o înțelegere și cu palatinul Szapolyai și astfel, în mijlocul anului 1495, a reușit a doua oară să-și consolideze, deja cu succes, puterea.⁷⁵

Moartea lui Pavel Chinezul a adus schimbări și în viața comitatului Timiș, respectiv a căpitaniei Părților de Jos, deoarece, destul de repede, regele a desprins de această regiune o parte din comitatele care au fost trecute sub suzeranitatea ei. Știm de exemplu că în fruntea comitatului Valkó au ajuns oamenii lui Petru Geréb de Vingard⁷⁶, iar în noiembrie 1495 domnitorul i-a redat arhiepiscopiei de Bács-Kalocsa funcția de comite al comitatului Bács.⁷⁷ În pofida anexărilor, Iosa de Som l-a slujit cu fidelitate necondiționată pe regele Vladislav până la moartea sa survenită în 1508.

În concluzie, putem afirma că reforma guvernamentală din ianuarie 1493 i-a adus suveranului un rezultat pe termen scurt: i-a reușit schimbarea voievodului Bători, apoi a banului Ladislau Egervári, însă cea a lui Pavel Chinezul a fost

⁷¹ Neumann, "Drágfi", 223–226.

⁷² Neumann, "A gróf és a herceg", 405.

⁷³ Engel, *Geschichte*, 127.

⁷⁴ Pentru campania dusă împotriva lui Ūjlaki vezi: Tamás Fedeles, *A király és a lázadó herceg. Az Ūjlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)* (Szeged, 2012).

⁷⁵ Neumann, "A gróf és a herceg", 409–411.

⁷⁶ Prima dată pe care o deținem e din 1498: DL 75 703.

⁷⁷ Vladislav a pus să fie dată înapoi arhiepiscopului funcția de comite al comitatului Bács în 22 decembrie 1495: DF 290 345 (210).

împiedică de alianții politici ai acestuia. Reforma nu a avut succes pe termen lung: în Slavonia cei doi bani numiți au căzut la un asediu, respectiv în bătălia de la Udbina din septembrie 1493, iar în perioada următoare a fost numit din nou un singur ban. În Transilvania, cercurile de interes formate în jurul voievozilor Drágfi și Losonci au provocat ostilități interne, astfel că regele, aflat în Transilvania în septembrie 1494, l-a schimbat pe cel din urmă. Locurile în care s-a menținut și generalizat sistemul cu doi funcționari (adevărat, nici înainte nu a fost un aspect total neobișnuit) a fost zona banatelor de graniță Jajce, Srebrenik, Šabac și Severin. În anul 1495 s-a fixat printr-un paragraf de lege că în fruntea cetăților aflate la granița cu turcii, deoarece apărarea acestora reclamă cea mai mare îngrijire cu putință, întotdeauna se va obișnui așezarea a doi demnitari, dintre care unul trebuie să rămână în permanență la locul de staționare⁷⁸.

THE SZEKLER UPRISING AND THE GOVERNMENTAL REFORM OF THE SOUTHERN BORDER SYSTEM (1492–1493)

Abstract

The aim of this study is to explain the reasons of the governmental reform, which took place in January 1493, when Hungarian and Bohemian King Wladislaw II and his court decided to replace the leading dignitaries of the southern border defence system of the Hungarian Kingdom appointed by King Matthias (or at least reduce their power by appointing a partner for every dignity). At first he launched an extensive political campaign against Stephen Bátori, Voivode of Transylvania, who was the most powerful baron of the kingdom and the hero of the wars of succession (1490–1492). The official explanation of the royal propaganda – invoking the libel of the Szeklers – was that Bátori often abused his power: the author therefore presents the events of Bátori's campaign against the Szeklers (in autumn 1492). Wladislaw appointed two new voivodes, then he dismissed the Ban of Slavonia, too. According to a letter issued in May 1493, he tried to reduce the power of Paul Kinizsi, comes of Temes and general captain of the Lower Parts as well. The author assumes that a league of barons led by Bátori, then Palatine Stephen Szapolyai managed to avoid this attempt. Wladislaw could overcome this league of barons only after the death of Kinizsi in 1494/1495.

⁷⁸ Vezi paragraful 36 al legii din 1495. *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, Tomus IV: 1490–1526. The laws of Hungary, series I, vol. 4 E copiis manuscriptis Ferenc Döry, critice recensuerunt et Anglice reddiderunt Péter Banyó et Martyn Rady, assistente János M. Bak, The laws of Hungary, series I, vol. 4 (Idyllwild CA, Budapest, 2012), 74.

LE PASTORALISME VALAQUE DANS LES CARPATES POLONAISES AU XVème ET XVIème SIÈCLE (L' EXEMPLE DE BIESZCZADY)

Grzegorz Jawor*

Mots clé: Carpathes, montagnes Bieszczady, XVe–XVIe siècles, valachs, pâturage

Cuvinte cheie: Carpați, munții Bieszczady, secolele XV–XVI, valahi, păstorit

La chaîne de Bieszczady fait partie des Beskides Orientales qui, à son tour, sont une zone géographique naturelle des Carpates orientales extérieures. Elle s'étend entre le col de Łupków et la vallée de la rivière Oslawa à l'ouest et le col de Wyszaków et la vallée de la rivière Mizunka (l'affluent de la Stryï) à l'est. Du point de vue physiographique cette unité se subdivise en deux parties: les Bieszczady occidentales et les orientales, séparées par le col d'Oujotsk situé tout près de la frontière actuelle polono-ukrainienne. D'habitude, on ne désigne comme "Bieszczady" que la partie polonaise des Bieszczady occidentales. En ukrainien, les Bieszczady orientales sont nommées *Верховинський Вододільний хребет*. On emploie le terme *Bukovské vrchy* (les Montagnes de Bukovec) pour décrire en slovaque la partie appartenant à la Slovaquie. Le terme *połoniny* se réfère aux zones les plus caractéristiques des Bieszczady, celles des crêtes et des sommets, couvertes de végétation herbacée au dessus de la limite de la flore arborescente qui correspond actuellement à l'altitude de 1200–1220 mètres. Les conditions géographiques entraînent le partage des *Połoniny* en quelques chainons: Połonina Wetlińska, Połonina Caryńska, Tarnica, Bukowe Berdo, Krzemień, Halicz.¹ Il faut bien noter que l'actuelle limite supérieure des *połoniny* diffère de celle qui existait dans le passé. À partir du XVIIème siècle on observe un processus progressif de l'élargissement des *połoniny* au détriment des forêts situées aux altitudes inférieures, ce qui a été une conséquence d'un pastoralisme trop intense.² Un phénomène pareil se produisit dans les *połoniny* voisines qui faisaient partie de l'ancien district de Sambor. Le développement de la colonisation permanente, ainsi qu'un accroissement démographique plus

* Université Marie Curie-Skłodowska de Lublin, Pologne, e-mail: grzegjaw@poczta.onet.pl.

¹ Jerzy Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, éd. III (Warszawa, 1978), 417.

² Maciej Augustyn, "Połoniny w Bieszczadach Zachodnich", *Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku* 31 (1993): 94.

rapide provoquaient là une exploitation excessive des forêts et des pâturages. C'est pour cette raison, les premières informations sur l'appauvrissement des *połoniny* proviennent déjà du XVIème siècle. La migration des bergers et de leurs troupeaux vers le côté hongrois de la frontière, l'abattage des forêts de montagne et leur *dévastation par les animaux en pâturage en sont quelques conséquences*.³ Mis à part les facteurs dépendant des activités humaines, le déplacement des limites des *połoniny* pouvait être influencé par des changements climatiques. Dans la période en question il se produisit un long refroidissement appelé "petit âge glaciaire".⁴ Faute de recherches approfondies, il est impossible de définir son influence dans les terrains montagneux.

Selon la plupart des sources du XVème et XVIème siècle, les *połoniny* sont des sommets et non seulement des terrains couverts de végétation herbacée situés haut dans les montagnes. Vu que les *połoniny* constituaient la forme dominante du terrain, elles servaient maintes fois comme points de référence qui facilitaient le partage des propriétés foncières. C'est pour cela qu'elles apparaissent assez souvent dans les sources. La mention de 1447 doit être considérée comme la plus ancienne.⁵ Alors, on procéda à la délimitation des biens royaux en définissant le domaine de la reine veuve de la Pologne Zofia Holszańska et ceux de quelques familles nobles: les Bieszczady depuis Jaśliska jusqu'aux *połoniny* appartenaient à la reine, tandis que les deux *połoniny* étaient la propriété de Jan Kmita de Wiśnicz.⁶ La structure de propriété typique pour cette zone des Bieszczady rend fort probable la thèse de Maciej Augustyn qui identifie Zubensk avec Połonina Wetlińska et Woywodzyna avec Połonina Caryńska.⁷ Les montagnes appelées

³ Vasył F. Inkin, *Sil's'ke suspil'stvo Galic'kogo Prikarpat'ta u VI-XVIII stolittâh: Istorichni narisi* (L'viv, 2004), 25–28.

⁴ Henryk Maruszczak, "Zmiany środowiska w okresie historycznym", in *Geografia Polski. Środowisko geograficzne* (Warszawa, 1999), 163.

⁵ Dans les Bieszczady orientales, le terme *połonina* apparaît beaucoup plus tôt. En 1397 Miko et Iwanek, ancêtres valaques de la famille Skolski, reçurent le permis royal pour la fondation des villages Skolskie et Tuchla dans le district de Stryj: *Insuper prefatis Miconi et Iwanconi greges, oves et pecora in campo Raad, qui polonyny dicitur, pascenda libere, perpetue indulgemus*. Stanisław Kuraś i Irena Sułkowska-Kuraś éd., *Zbiór dokumentów małopolskich*, parties 1–8 (Wrocław, 1962–1976) (depuis sous le sigle: ZDM), 6, n° 1616.

⁶ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie...* (Lwów, 1869–1935) (depuis sous le sigle: AGZ), v. XI, n° 2511: *quod Byeschczadi omnes supra et infra ad Iassliska et a Iassliska usque ad Plonyn est Regale, Zubenska et Woywodzyny due Plonyny sunt domini Johannis Sobensky*

⁷ Augustyn, *Połoniny*: 91. Le passage du nom de Połonina Zubeńska à Połonina Wetlińska se serait produit vers la moitié du XVIème siècle au plus tôt, c'est à dire à l'époque de la fondation du village de Wetlina (entre 1548 et 1553). Peut-être, Wojwodzina était appelée *Połonina Berehowska* à partir de la seconde moitié du XVIème siècle, après la fondation du village Berehy Górne situé tout près, enregistré comme bien des Kmita à partir de 1580. Actuellement, pour

połoniny situées le long du San ont été mentionnées à l'occasion de la vente du *kniaziostwo* de Tarnawa Wyżna et Niżna en 1549.⁸ Tous les ans les Valaques de Szczawne étaient envoyés pour lever les tributs *ad montes seu na plonyny*.⁹ *Alpes seu montes alias Plonyny* sont citées dans le document sur la délimitation des biens royaux de ceux de la famille noble de Kmita de 1529. D'autres exemples de l'identification des *połoniny* avec les montagnes sont donnés par Adam Fastnacht.¹⁰

Dans une acception encore plus large ce mot était employé par les auteurs de l'inventaire des biens royaux dressé entre 1564 et 1565. Selon eux, *połonina* ne désigne pas seulement une montagne, mais aussi, le terrain *situé à ses pieds* où on fondait de nouveaux villages. Le village de Wołosate fut fondé sur les *połoniny* auprès de la montagne nommée *Beskied* (*na płoninach przy górze rzeczonej Beskied*). Huit villages situés dans la zone de Komańcza *wszie szie poczełi nowo szadzic na płoninach y miedzi lyaszi w gorach prawem wołoskim*.¹¹ Par contre, on ne trouve que de peu nombreux registres qui, semble-t-il, restreignent la signification du terme analysé aux prairies de hautes montagnes. C'est pour cette raison que l'on les identifie avec les pâturages dans le document de Jean Ier Albert Jagellon.¹²

Pour conclure ces observations on peut admettre que le caractère exceptionnel des *połoniny* dans le paysage de Bieszczady faisait employer ce terme par rapport aux terrains voisins. J'essaierai de prouver que ce n'était pas seulement une liaison due à la proximité géographique, mais il faut noter des conséquences importantes pour la vie économique des villages fondés loin des *połoniny*.

Dans la période entre le XVème siècle et la première moitié du XVIème siècle, la zone qui nous intéresse resta à la marge de l'action colonisatrice, donc l'existence d'un réseau de colonies fixes y est fort douteuse. On ne colonisait que les *parties*

---

désigner cette élévation du terrain on emploie communément le toponyme *Połonina Caryńska* qui fut issu du nom du village *Caryńskie* fondé sur le versant septentrional vers 1620. Adam Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650* (Wrocław, 1962), 173–179.

⁸ Mychailo Gruševs'kij, "Materiali do istorii suspil'no-političnih i ekonomičnih vidnosin zahidnoï Ukraïni, Gruševs'kij", in B. Paton éd., *Tvori u 50 tomah*, vol. VII (Lviv, 2005), n° C: *ex montibus Poloniny in fluvium San*.

⁹ Archives Centrales des Actes Anciens à Varsovie (depuis sous le sigle AGAD), Archives du Trésor Central (depuis sous le sigle ASK), section I, sign. 21, k. 35.

¹⁰ Adam Fastnacht, *Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu*. Edition établie par Anna Fastnacht-Stupnicka et Antoni Gąsiorowski (depuis sous le sigle SHG), partie 3:44 (Cracovie, 2002), 44 et suivantes (l'entrée: *Połoniny*).

¹¹ On commença à fonder des villages entre les forêts et les montagnes et dans les *połoniny* en ayant pour base le droit valaque. Mychailo Gruševs'kij, "Opisi korolivšin v rus'kih zemláh XVI viky. Vid. pid. ped. Gruševs'kogo, vol. II, Lûstracii zemel peremis'koï j sânoc'koï", *Žerela do istorii Ukraïni-Rusi* (Lvov, 1897), 286–288.

¹² AGAD, *Metryka Koronna* (depuis sous le sigle MK), sign. 17, k. 60v–61.

inférieures des Bieszczady et en avant de ces terrains. Le plus souvent, les villages de droit valaque étaient fondés, comme dans les Bieszczady orientales, dans les altitudes comprises entre 450–550 mètres, où il était possible unir l'agriculture au pastoralisme et à la sylviculture.¹³ Le bilan de la colonisation de l'époque du Moyen Âge tardif n'est pas impressionnant. La limite du sud de la colonisation sédentaire dans les propriétés de la famille Kmita correspondait aux villages Tarnawa (situé en pleine montagne)¹⁴, Stuposiany (Wola, fondé comme colonie filiale Żurawina)¹⁵ – sur les rives de la rivière Wołosatka, à proximité de sa jonction avec le San et Tworylne sur la rive gauche du San.¹⁶ On peut observer quelques petits changements en ce qui concerne les limites de la colonisation sédentaire dans cette zone des Bieszczady au cours de la première moitié du XVIème siècle. Certainement, en 1537 on procéda à la division de Tarnawa en deux parties: Wyżna (Haute) et Niżna (Basse)¹⁷, à partir de 1529 on mentionne dans les sources écrites Dydiowa ainsi que Dźwiniacz Górny, situé pas loin de Tarnawa, à partir de 1533 Dwernik et depuis 1526 Chmiel et Krywe.¹⁸ C'est à cette époque-là, la famille de Kmita chercha à fonder des colonies à l'intérieur des *połoniny*. Dans les limites du village Stuposiany, au pied de la Połonina Caryńska, vers 1529, on fit l'arrachage pour transformer ces terrains en prairies et pâturages. C'est là qu'on fonda le village de Ustrzyki Górne dont l'existence est mentionnée depuis 1580.¹⁹ Il serait difficile de trancher la question si ce décalage temporel résultait des problèmes à trouver des colons ou le village fut

¹³ Inkin, *Sil's'ke suspil'stvo*, 10.

¹⁴ Les terres désertes appelées Ternowe Pole furent attribuées à un Valaque Zanko de Turka en 1444 à Waradyń-ZDM 3, n° 692. En réalité, le processus de la fondation de ce village s'étalait dans le temps. Ce retard aurait pu être causé par le manque des colonisateurs qui voudraient s'établir dans ces terrains difficiles. L'existence de ce petit village de montagne fut notée avant 1469. C'est alors qu'il fut vendu pour un montant de 100 florins. Grzegorz Jawor, *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu* (Lublin, 2000), 115. Récemment, une traduction en roumain de cet ouvrage a été éditée: G. Jawor, *Așezările de drept valah și locuitorii lor din Rutenia Roșie în Evul Mediu târziu* (Iași: Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza", 2013), 274.

¹⁵ *Szorawynszky knyasz Zan* fut mentionnée en 1482 r. *Zakład Narodowy im. Ossolińskich de Wrocław* (depuis sous le sigle: ZNO), 9764 II; *Księga ławniczo-radziecka miasta Leska z lat 1472–1484 i 1541–1612*. Sept ans après, c'est Wola qui fut mentionnée. AGZ XVI, n° 1635. Au XVIème siècle encore, les deux villages étaient répertoriés ensembles dans les registres établis par les percepteurs d'impôts. AGAD, ASK I, 17, k. 106 de 1532 r.

¹⁶ Le village fut mentionné pour la première fois en 1456. SHG 3, 198.

¹⁷ Probablement, le partage du village eut lieu simultanément à la vente de deux *kniaziostwo/sołectwo* dans la zone de Tarnawa par Piotr Kmita au pape Waško Ilnicki. Aleksander Stadnicki, *O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat* (introduction et sources) (Lwów, 1848), 33–35.

¹⁸ Fastnacht, *Osadnictwo*, 173–180.

¹⁹ Ibid., 179.

fondé juste après l'année 1529, mais pour les fins liées à l'évasion fiscale, les Kmita passèrent sous silence son existence. Les informations sur les activités colonisatrices sur les terrains qui nous intéressent ne seraient pas complètes sans celle sur le village Smerek localisé à la frontière avec les propriétés de la famille Bal, sur les rives de la rivière Wetlina.²⁰

Il faut bien noter que les terrains moins élevés, situés à l'ouest des *Połoniny*, dans les bassins des rivières Solinka et Oslawa, plus accessibles grâce aux voies de communication se peuplaient de manière plus intense. On rencontre de nombreux villages de longue histoire dans les propriétés de la famille Bal.²¹ Cependant, il convient de porter une attention toute particulière à Odrzechowa (dans le lointain Pogórze Bukowskie)²² et Szczawne (sur les rives d'Oslawa, mentionné depuis 1433)²³, deux villages valaques situés dans cette zone qui faisaient partie des biens royaux. Je reviendrai ultérieurement à la question de la contribution des habitants de ces villages, en particulier de leurs *kniaź* et *krajnik*, dans l'exploration et la colonisation de cette zone des *połoniny* qui appartenait au roi.

Ce ne sont que des sources rares et indirectes (par exemple, deux documents concernant la délimitation des biens royaux des biens privés) qui renseignent sur l'accroissement de l'intérêt pour l'exploitation des parties plus élevées des Bieszczady dans la première moitié du XVème siècle. Il est hors de doute que la nécessité de définir les frontières (linéaires ou par zone) entre les propriétés foncières était habituellement une conséquence des rivalités qui visaient non seulement la possession d'un territoire, mais aussi son exploitation exclusive. La délimitation avait toujours une influence positive sur la valeur du terrain.²⁴ Son premier exemple daté de 1400 concerne une zone éloignée des *połoniny*, située à la frontière entre la colonisation agricole et la zone montagneuse. On délimita alors, d'une part, Hoczew et Terpiczów (actuellement Średnia Wieś au sud de Lesko), villages dont l'histoire remonte à l'époque de l'ancienne Ruthénie et, d'autre part, *silvas regie maiestatis, hoc est Byeschady*.²⁵ Il s'agissait de délimiter des terrains qui s'étendaient sur les rives des rivières Oslawa et

²⁰ Ibid., 173.

²¹ Les villages qui furent fondés dans cette région au XVème et au XVIème siècle ont été décrits par Jerzy Czajkowski, "Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych", dans Jerzy Czajkowski éd., *Lemkowie w historii i kulturze Karpat*, partie 1 (Rzeszów), 123–127; Fastnacht, *Osadnictwo*, 170–173; Jawor, *Osady*, 112–118.

²² En 1419 le village d'Odrzechowa fut énuméré comme une localité existante déjà: *possessionata est villa nostra Odrzechowa*. AGAD, MK 15, k. 184–184v.

²³ SHG 3, 163.

²⁴ Plusieurs délimitations eurent lieu sur les versants méridionaux des Carpates qui appartenaient à la Hongrie. Josef Macůrek, *Valaši v západních Karpatech v 15–18. století* (Ostrava, 1959), 37.

²⁵ Fastnacht, *Osadnictwo*, 154, 162.

Solinka. La montagne *Nyerzablyecz*, identifiable selon Fastnacht à Chryszczata dans le chaînon de Wołosan²⁶, y était un point de référence. La délimitation concernait alors les terrains colonisés antérieurement par rapport aux zones voisines des *połoniny*. Il se peut que la délimitation de 1447 dont on a déjà parlé soit une conséquence d'un déplacement progressif des activités économiques vers les parties plus élevées des montagnes au cours de la première moitié du XVe siècle. Des analyses plus détaillées de cette délimitation fournissent des arguments indirectes en faveur de cette thèse.

Elle fut réalisée sur base des témoignages du *krajnik* de Odrzechowa Hryczek et ceux du *kniaź* Paszko Hołobut issu du même village, ainsi que sur les déclarations du *kniaź* Maksym et celles d'Iwan, les deux de Szczawne.²⁷ *Kraina* est une structure *supra-villageoise* qui regroupait les villages régis par les usages et les coutumes du droit valaque. Au XVe siècle les limites des *kraina* correspondaient à celles des complexes des propriétés foncières respectives, dans le cas des bien royaux, elles étaient identiques aux territoires des *starostwo grodowe* (unité administrative des terres de la Couronne). La *Kraina* pouvait être constituée par des agglomérations compactes de villages, ainsi que par des villages éloignés les uns des autres. Dans la zone située au pied des montagnes, ces villages étaient souvent séparées par les localités de droit ruthène ou celles de droit allemand.²⁸ Mise à part la présidence des tribunaux communautaires supra-villageois (*sąd zborowy/strungowy*)²⁹ le *krajnik* exerçait des fonctions liées à l'ordre public et foncier, particulièrement importantes dans le contexte de notre étude, ce qui justifie sa présence dans le document analysé. Il prenait les décisions sur le partage des *połoniny* de montagne, indiquait les endroits où on abritait le bétail ou on organisait l'apiculture. Il réglait les litiges à l'amiable entre les villages et confirmait leurs frontières. Le *krajnik* devait aussi vigiler les forêts et poursuivre les bandits sur le territoire de sa juridiction pour les livrer à la justice.³⁰ Ces fonctions du

²⁶ ZDM 1, n° 237; SHG 3, 163.

²⁷ AGZ XI, n° 2511: *Venientes personaliter Hriczko Craynik, Paschek Holubuth knyaz de Odrzechowa, Maxim knyaz de Szczawne, Iwan de ibidem.*

²⁸ Au XVIe siècle cette structure connut de grands changements. L'augmentation du nombre des villages dans les terrains montagneux provoqua la division de la *kraina* en unités plus petites. Jawor, *Osady*, 152–156; Vasył Inkin, "K voprosu o proishozhdenii i èvolücii vološkogo instituta "knâzâ (kneza) v galickoj derevnie v XV–XVIII vv.", in N. A. Mohov, éd., *Slavâno–vološskie svâzi* (Kišinev, 1978), 114 et suivantes; idem "K voprosu o social'no – političeskoj organizacii galickih sel na vološskom prave (o sborah–večah)", in Â. S. Grosul, éd., *Karpato–dunajskie zemli v srednie veka* (Kišinev, 1975), 304–307.

²⁹ G. Jawor, "Strungi i zbory. Instytucje organizacji społecznej wsi na prawie wołoskim w średniowiecznej Polsce", *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* n° 2, année XLV (1997).

³⁰ V. Inkin, *Krest'ânskij obšinnij stroj v galickom Prikarpat'e. Avtoreferat dissetacii* (Lvov, 1978), 20; Karel Kadlec, *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. S uvodem podávajícím přehled theorii o vzniku rumunského národa* (Praha, 1916), 380.

krajnik d'Odrzechowa et de celui de Szczawne³¹ sont bien décrites, en particulier, dans les sources de la première moitié du XVème siècle.³²

Le devoir de la surveillance des forêts et des *połoniny* et les obligations policières et fiscales en résultant était aussi du ressort du *kniaź*, mais, en même temps, de simples paysans des villages valaques. C'est ainsi qu'on peut expliquer leur participation dans la délimitation de 1447 et d'autres.³³ La coutume en question était mentionnée à partir du XIVème siècle dans les sources concernant de larges zones des Carpates qui constituaient l'objectif de la colonisation valaque.³⁴ Du point de vue financier, pour de grandes propriétaires, l'élément essentiel de cette coutume consistait à obliger les *kniaź* et d'autres habitants de la zone à percevoir les tributs sur le pâturage des chèvres et des moutons dans les montagnes (*dwudzieśczyzna* ou *stronga*). Il est sûr que, dans le cas des *połoniny* des Bieszczady, on prenait cette mesure déjà au XVème siècle. Quand, en 1504 le roi Alexandre Ier Jagellon céda le *starostwo* de Sanok à Jan Tarnowski, l'usage concernant la perception de ce tribut dans la partie royale des *połoniny* fut désigné comme "une coutume ancienne": *ac ex polonyny ex antiquo pertinentibus obvenientis et spectantibus*.³⁵ En ce qui concerne le village royal Smolnik sur Oślawa fondé entre 1493 et 1504 on fit

³¹ De nombreuses sources du XVème siècle indiquent Odrzechowa comme siège du *krajnik*. AGZ XI: n° 1597, 2256, 2511, 2791, 1442–1449. Au début du XVIème siècle on peut croire que son siège se trouvait à Szczawne, puisque Iwaszko, originaire de ce village fut désigné comme: *krajnik omnium villarum iuris valachici capitaneatus Sanocensis*. ZNO, 1251 II: *Liber literarum iudiciarum et decretorum pertinentium ad bona dominorum Kmitarum*, c. 73 de 1519 r. Antérieurement (en 1512), Iwko, *krajnik* de Szczawno fonda Komańcza (AGAD, MK 30, c. 51). Dans les années suivantes, le siège de *krajnik* Fedur se trouvait de nouveau à Odrzechowa. En même temps, on notait la présence du *krajnik* Maksym à Szczawne. AGAD, ASK I, 21, c. 34–34v et 58v–59v de 1523.

³² En 1518 le *krajnik* royal perçut les tributs pour le pâturage des ovins dans les forêts situées sur les rives de Solinka. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne we Lwowie [dalej cyt.:] CPAHL, *Księgi grodzkie sanockie* (depuis sous le sigle KGS), F. 15, op. 1, spr. 9, c. 130. Mentionné dans ce texte le *krajnik* Iwaszko *Legclanycza ze Szczawnego* fut présent pendant la délimitation entre Hoczew et Sobień. ZNO, sign. 1251, c. 73. Le *krajnik* de Szczawne et celui d'Odrzechowa furent exonérés de de tous les devoirs, puisque: *silvas Regias pronoebat*. AGAD, ASK I, 21, c. 34–34v et 58v–59v de 1523.

³³ En 1519, en définissant les limites dans les montagnes des biens de la Couronne, on cita cette opinion: *scultetorum et hominis de villarum Szczawne et Odrzechowa videlicet Kyelko et Jarosz, necnon provisorum silvarum Regie Majestatis*. CPAHL, KGS, F. 15, op. 1, spr. 9, c. 186.

³⁴ Kadlec, *Valaši*, 271–275, 494–496; Macůrek, *Valaši*, 41–43; Vaclav Chaloupecký, *Valaši na Slovensku* (Praha, 1947), 95; Alexander Petrov, *Drevnejšià gramoty po istorij Karpato-russkoj cerkvi i ieparhij 1391–1498* (Praha, 1930), 38–41.

³⁵ AGAD, MK 20, c. 233v.; dans le contrat de sureté réelle du *starostwo* de Sanok de 1494 on écrit: *daciis porcinas alias wyepzrowe, arietum alias baranowe et mardurum pascuis alias plonyeny*. AGAD, MK 17, 60v.

la même observation³⁶: *quilibet eorum cmetonum pro necessitate satisfaciendo in poloniny parati esse tenebuntur*.³⁷ L'essentiel de cette obligation fut défini brièvement par l'auteur de l'inventaire des biens royaux dressé entre 1564–65. Il écrit à propos des *połoniny*: *których pastwisk i lasów doglądają służkowie i wsie pewne i sołtysowie z górnych wsi. Pobierają oni daninę od 100 owiec jednego barana*, et puis: *z panem starostą albo z urzędem jego jeżdżą na granice węgierskie, albo gdzie się przyda do czynienia sprawiedliwości, a pastwisk w połoninach przestrzegają*.³⁸

Comme le pâturage dans les *połoniny* au XVème siècle est déjà un fait confirmé, il faut poser des questions suivantes. Elles porteraient sur les méthodes du pâturage, l'origine territoriale des bergers, le cheptel et les espèces des animaux menés jusqu'à ces terrains. En cherchant les réponses nous dépendons des informations isolées et des observations sur d'autres zones des Carpates. Je vais commencer leur analyse par constater qu'il manque des sources qui confirmeraient l'existence du pastoralisme nomade dans ces terrains. J'ai analysé d'une manière détaillée le problème de la phase nomade dans la colonisation valaque dans une autre étude. Il n'est pas besoin de réitérer les mêmes conclusions. Je vais me limiter à remarquer que déjà dans la période du moyen âge tardif l'élevage dans les colonies valaques en Pologne dépendait des habitants sédentaires. Le pâturage saisonnier dans les montagnes organisé par les groupes des bergers envoyés par les villages en était un genre.³⁹ Il est possible qu'au XVème siècle déjà les bergers des villages royaux bien développés dont on a parlé: Odrzychowa, Szczawne et Radoszyce (fondé en 1441) y soient apparus.⁴⁰ Les habitants des villages qu'on vient de mentionner pratiquaient l'agriculture et la vie pastorale en même temps, ce qui était habituel pour le modèle de colonisation basé sur le droit valaque. Dans les privilèges de fondation de Radoszyce et de Szczawne on décrit avec beaucoup de détails toutes les obligations résultant des activités pastorales, d'où on peut

³⁶ Le document émis par la chancellerie du roi Sigismond Ier de Pologne confirma le privilège de fondation attribuée à Jaśko Kalnicki, suite à la concession du *starosta* Mikołaj de Kamieniec (il exerça cette fonction entre 1493 et 1504). Jawor, *Osady*, 113.

³⁷ AGAD, MK 35, c. 205, 206; Gruševs'kij, *Materiali*, n° LXIX.

³⁸ "dont les pâturages et forêts sont surveillés par les serviteurs, ainsi que quelques villages par les sołtys des hauts villages. Ils perçoivent les tributs de valeur d' un mouton sur cent brebis" et avec le seigneur *starosta* ou avec l'un de ses fonctionnaires ils vont vers la frontière hongroise ou là où il faut pour faire la justice et surveiller les pâturages dans les *połoniny*. Gruševs'kij, *Opisi*, 287 et suivantes, 294; G. Jawor, "Gospodarka i osadnictwo w strefie bieszczadzkich połonin w XV i XVI wieku, Region i regionalizm w archeologii i historii", in Jadwiga Hoff et Sławomir Kadrow éd. (Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, 2013), 143–154.

³⁹ Les citations des sources écrites sur le prétendu nomadisme des Valaques et l'état des recherches sur ce problème. Jawor, *Osady*, en particulier le chapitre III: *Elementy życia koczowniczego i osiadłego w dziejach osadnictwa wołoskiego*, 39–55.

⁴⁰ SHG 3, 74.

donc en tirer la conclusion sur l'importance qu'elles avaient pour l'économie de ces villages⁴¹. Comme ailleurs, on faisait paître les troupeaux à l'intérieure de villages plus étendus et dans leurs environs, ou bien, on les envoyait vers la zone limitrophe entre les Bieszczady et le Beskid Niski, dans les montagnes entre les rivières Wisłok et Oślawa.⁴² Il est à souligner que l'usage selon lequel on attribuait aux villages valaques des pâturages éloignés de plusieurs dizaines de kilomètres était très répandu en Ruthénie Rouge et dans la Pologne méridionale (la Petite Pologne). Les sources écrites qui le confirment remontent jusqu'au XIVème siècle.⁴³ Il était probable que quelques bergers provenant de ces villages se dirigeaient aussi vers les *połoniny* appartenant au roi qu'ils avaient reconnues en accomplissant les devoirs mentionnés ci-dessus. Il paraît quand même que, en ce qui concerne les revenus du roi, c'étaient les paiements et les tributs acquittés pendant le pâturage par les bergers qui ne provenaient pas des biens royaux qui avaient le plus d'importance.

À la lueur des sources écrites conservées, l'importance des *połoniny* comme point de transit dans le commerce du bétail (et du bœuf en particulier) qui connut une phase de croissance au XIVème siècle paraît bien prouvée.⁴⁴ En voici quelques informations puisées dans l'inventaire des biens royaux dressé entre 1564 et 1565: *Błędne bydło i przemyty: ponieważ iż tam gościńce wielkie tak z Węgier ku Przemyślej i Sandomirskiej ziemie, także i z wołmi z Podola i z ziemie wołoskiej ku Krakowu wiele kupców tamtędy przychodzi, bo tamtędy idąc, mają między górami wolniejsze pastwiska.*⁴⁵ Pour faire payer les péages aux commerçants qui

⁴¹ À Radoszyce: *quilibet cmeto seu incola villae praedictae qui armenta ovium vel caprarum possidebit, circa festum s. Stanislai maii tempore quilibet anno a quolibet cento ovium vel caprarum ratione census quinque mutones aut capriolos et tre magnos caseos...* ZDM 8, n° 2327 de 1441. À Szczawne: *Qui decimum porcum et mutonem vicesimum dare tenebuntur et hoc ratione laborum, de quibus libertantur per praesentes...* ZDM 5, n° 1424 de 1437. À Odrzechowa Hryć Zinkowicz qui tenait une propriété collective indivisible avec sa mère et ses frères avait 200 moutons, deux bœufs et 20 porcs. AGZ XI, n° 2884 et 2886 de 1450. Les biens de Dradosz du même village étaient beaucoup plus modestes; il n'avait que 20 moutons. AGZ XI n° 2885 de 1450.

⁴² Cette direction des migrations des bergers de ces villages est confirmée par leur activité exceptionnelle manifestée par les fondations des villages au XVIème siècle. Fastnacht, *Osadnictwo*, 121–161.

⁴³ Jawor, *Osady*, 46 et suivantes; Bronisława Kopczyńska-Jaworska, *Tradycyjna gospodarka sezonowa w Karpatach polskich* (Wrocław, 1969), 37 et suivantes. Dans le pays hutsul, les villages des bergers étaient distants de 2 jusqu'à 80 kilomètres de leurs pâturages. Inkin, *Sil's'ke suspil'stvo*, 10.

⁴⁴ Jan Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII w. Handel wołami* (Gdańsk, 1977), 118–120.

⁴⁵ "Le bétail perdu et faisant l'objet de contrebande: puisque les chemins de Hongrie vers la Terre de Przemyśl et celle de Sandomierz y sont larges, plusieurs commerçants avec les bœufs de Podolie et de Valaquoie en viennent, parce qu'ils y ont un accès plus facile aux pâturages". Gruševskij, *Opisi*, 296.

contournaient Sanok on organisa des points de contrôle qui fonctionnaient dans les villages de la zone sous-montagneuse: Szczawno, Kulaszne, Rzepedź, Komańcza, Surowica et Prusiek.⁴⁶ Les informations mentionnées ci-dessus concernent un phénomène nouveau qui devint typique au XIVème siècle. Elles ne facilitent point les réponses sur la provenance des bergers qui exploitaient les *połoniny* antérieurement. Pour cette raison, l'inventaire de 1523 mérite une attention particulière. Tous les ans, les Valaques de Szczawne envoyaient deux paysans dans les *połoniny*. Leur tâche consistait à percevoir, au nom du *starosta*, les tributs sur le pâturage des ovins et des caprins par les bergers qui ne venaient pas des terres de la Couronne.⁴⁷ Ceux qui occupaient illégalement les *połoniny* étaient appelés “nobles ou Hongrois”. La distance par rapport aux *połoniny* servait d'excuse pour les problèmes avec l'élimination des intrus: *sed multi nobiles et Ungari montos regios occuparunt, quibus difficile est resistere ob magnam distanciam*.⁴⁸ Il est hors de doute que “les Hongrois” étaient les habitants de la Ruthénie subcarpatique et de Slovaquie. Au XVème et au XVIème siècle il était très fréquent de passer la frontière d'État dans les deux directions à cause de son caractère zonal. On le faisait en cherchant des meilleurs pâturages, ou bien, pour cacher les troupeaux de l'autre côté de la frontière.⁴⁹ Le verbe *occupato* employé dans la dernière citation suggère que les familles nobles polonaises (Kmita et Bal), propriétaires des terrains limitrophes des *połoniny*, ainsi que les Hongrois ne se limitaient pas à faire paître les troupeaux, mais aussi, ils annexaient les terrains de la Couronne.⁵⁰ On ne sait pas quelle était la provenance des bergers qui s'acquittaient des tributs (*strungi*). On n'en trouve pas de traces dans les documents émis par les tribunaux. On peut croire que, en payant tout ce qu'il fallait, ils n'étaient pas engagés dans aucun conflit. Il est autant plus difficile de trancher cette question, que pendant les transhumances, ces bergers s'éloignaient jusqu'à 80 kilomètres par rapport à leur village d'origine. Il est aussi à noter que les villages valaques étaient très nombreux dans ces terrains. L'analyse du problème de l'origine des *locator* des villages des Bieszczady suggère qu'ils étaient originaires de la région de Sambor, du *starostwo* de Przemyśl et de Ruthénie subcarpatique. Il est possible que la

⁴⁶ Ibid., 292.

⁴⁷ AGAD, ASK I, 21, c. 35: *Item notandum quia duabus vicibus in anno ad montes seu plonyny mittitur, prima vice appulerunt nonem agnos, secunda vero vice appulerunt tredecim: agnos septem et caporas sex...*

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Inkin, *Sil's'ke suspil'stvo*, 26.

⁵⁰ Une carte royale de 1518 adressée à Stanisław de Pilcza, *podkomorzy* (président du tribunal royal) de Przemyśl et *starosta* de Sanok renseigne sur les tentatives de Mikołaj Bal d'éviter les perceptions des tributs sur le pâturage dans les forêts sur les rives de Solinka. CPAHL, KGS, F. 15, op. 1, spr. 9, c. 130.

décision sur la fondation d'un village dans la zone en question soit précédée par la phase de reconnaissance réalisée pendant les migrations des bergers.

Sur tout le territoire des Carpates le pâturage qui s'organisait sous diverses formes dans les montagnes était pratiqué tant dans la saison estivale comme en hiver. Mentionné maintes fois l'inventaire des biens royaux dressé entre 1564 et 1565 certifie que l'usage nommé *koszarnictwo* était très répandu.⁵¹ Les individus qui se consacraient au pâturage sont désignés dans ce document comme "les étrangers qui font paître leurs troupeaux dans les *połoniny* en hiver et non seulement"⁵² ou "des bergers des villages étrangers, c'est à dire foventes greges, tant du Royaume comme de Hongrie viennent y faire paître et faire des kossari".⁵³ En se basant sur les études sur *koszarnictwo* dans la région de Sambor on peut croire que ce n'étaient que des bergers bien spécialisés qui s'occupaient de ce genre de pâturage. Ils achetaient du bétail dans les environs pour le faire paître dans les *połoniny*, en particulier, en hiver. Les habitants des villages sous-montagneux, qui ne possédaient pas de terrains dans les montagnes, eux aussi, pratiquaient *koszarnictwo*.⁵⁴ En été, ils faisaient paître le bétail dans les *połoniny* et dans les clairières naturelles et dans les forêts, en hiver les animaux mangeaient du gui et des branches de conifères: "en hiver ils apparaissent pour ramasser du gui et couper du bois pour les moutons".⁵⁵ Selon les recherches ethnographiques, on préférait le pin et l'épicéa.⁵⁶ Contrairement à ce que Kazimierz Dobrowolski a conclu, le pâturage hivernal dans les montagnes n'était pas un phénomène tardif et secondaire.⁵⁷ Le fait qu'il s'agit d'une tradition ancienne est confirmé non

⁵¹ Koszary (*koszar*) était une clôture où on abritait les brebis pendant la nuit. Par une porte étroite (*strunga*, *stronga*) de cette clôture on faisait passer les brebis pour les traire, tondre ou faire paître. Grâce à la popularité de *koszarnictwo*, *strunga* élargit sa signification pour désigner aussi un tribut sur les moutons, les assemblées des Valaques organisées deux fois par an et les audiences tenues pendant ces assemblées. Cf. Jawor, *Strungi*, 179–186.

⁵² *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564–1565*, p. 2 (Warszawa: Éd. Krzysztof Chłapowski i Helena Żytkowicz, 2001), 157.

⁵³ Gruševs'kij, *Opisi*, 294.

⁵⁴ Inkin, *Sil's'ke suspil'stvo*, 25–31; Bilins'kij, "Vivčars'ki šlâhi pivnično–zahidnoi Bojkivšini", *Litopis Bojkivšini* p. 10 (1938), 46–48.

⁵⁵ Gruševs'kij, *Opisi*, 294.

⁵⁶ Kopczyńska–Jaworska, Wędrówki pasterskie w Beskidzie Śląskim, *Etnografia Polska*, vol. V (1961), 230. Quand le bétail passait l'hiver près des pâturages d'été, à la fin du printemps, on coupait des pousses des chênes et des aulnes, ainsi que des branches des saules et d'autres arbres à feuilles caduques, on en faisait sécher pour avoir des aliments pour les animaux. Bohdan Baranowski, "Chów zwierząt gospodarskich", in *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, Baranowski et Jerzy Topolski éd., vol. II (Warszawa, 1964), 213.

⁵⁷ Kazimirz Dobrowolski (*Die Haupttypen der Hirtenwanderungen in den Nordkarpaten vom 14. bis zum 20. Jahrhundert*, W: *Viehucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Ethnographische Studien* (Budapest, 1961), 131 et suivantes) croyait que les Valaques étaient majoritairement

seulement par l'étendu territorial (toutes les terres concernées par la colonisation valaque)⁵⁸, mais aussi par une description dramatique d'un hiver rigoureux faite par un moine de Pilzno. C'est à cette époque-là, les Valaques qui séjournaient dans les montagnes (les Bieszczady et le Beskid Niski) furent frappés par des hivers extrêmes et de fortes chutes de neige, leur bétail étant attaqué par des troupeaux de sangliers.⁵⁹ Mis à part le problème de la fiabilité de ces informations, surtout, en ce qui concerne le comportement des sangliers, à la lueur de nos observations il est probable que, en réalité, ces inconvénients avaient l'influence sur l'existence des bergers qui pratiquaient le *koszarnictwo* en hiver.

Dans la seconde moitié du XVIème siècle le modèle d'aménagement basé sur l'exploitation saisonnière des *połoniny* par les bergers provenant des villages de droit valaque, plus ou moins éloignés, connut des changements considérables. De nouvelles initiatives de fondation des villages dans les propriétés de Kmita, ainsi que dans les biens royaux situés dans la zone frontalière furent l'effet le plus visible de ces transformations. Un accroissement continu de la rentabilité de la production agricole et une hausse des prix des produits forestiers accompagnés par la croissance démographique des villages sous-montagneux étaient des facteurs qui accéléraient les changements. Là où c'était possible, on convertissait les pâturages en terres de culture. On supprimait le droit valaque pour introduire la corvée. Les activités pastorales étaient abandonnées ou, tout au moins, limitées et, par conséquence, remplacées par l'agriculture.⁶⁰ Dans les

---

nomades encore au XVIème siècle. Selon lui, ils se déplaceraient des montagnes vers les terres situées plus bas pour passer l'hiver avec leurs troupeaux dans des forêts. Il se basait sur l'exemple du village Ożanna dans le *starostwo* de Leżajsk, où des troupeaux valaques passaient des hivers. Il ne s'est pas rendu compte de ce que ce document définissait les propriétaires des troupeaux comme paysans des environs qui acquéraient le droit d'exploiter des forêts et non pas comme nomades. Gruševs'kij, *Opisi*, 200.

⁵⁸ Dans les Balkans les taxes sur les paturages d'hiver désignée *trawnina* étaient connus au XIVème siècle déjà. Kadlec, *Valaši*, 159 et suivantes.

⁵⁹ *In montibus autem et silvis alcior. Quo continuo casu nivis vero Valachi cum pecoribus obvallati periere in montibus aprique silvatici in gregem cumulati e silvis in villas et nivis mersione et inediis affluebant, necabanturque intra sepum vincula, dorcarumque multitudo nivibus pressa periit.* *Spominki pilzneńskie 1486–1506*, éd. Adam Bielowski, in *Monumenta Poloniae Historica*, vol. III, 248. Dobrowolski connaissait cette information, mais il a considéré qu'elle ne contestait pas la conception des migrations nomades des Valaques vers les plaines en hiver. Il s'est limité à constater que quelques groupes de Valaques restaient dans les montagnes. K. Dobrowolski, "Migracje wołoskie na ziemiach polskich", in *Pamiętnik z V Zjazdu historyków polskich* (Lwów, 1930) (tirée à part), 9.

⁶⁰ K. Dobrowolski, "Zderzenie kultury rolniczej z pasterską", *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU*, 1939, n° 5, (impression: 1945): 192; Inkin, *Krest'änskij obšinnyj stroj*, 17; Andrzej Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w* (Wrocław, 1991), 157; Jawor, *Osady*, 165–170.

zones montagneuses de la Terre de Sanok, ce modèle de changements ne put se réaliser qu' à l'échelle limitée. Les grandes exploitations agricoles désignées comme *folwark* ne se développèrent pas comme ailleurs à cause des sols très pauvres et l'impossibilité d'introduire l'assolement triennal.⁶¹ En plus, de grandes distances qui les séparaient des villages empêchait l'exploitation de la corvée. C'est pour cette raison que les Bieszczady devinrent l'endroit où la colonisation valaque se développait rapidement, tandis que, dans d'autres régions, elle disparaissait.

En tenant compte des conditions naturelles particulièrement difficiles, de nouvelles fondations dans la zone frontalière (dans les biens royaux) étaient très rares, et, une fois entreprises, entraînaient beaucoup de difficultés. À Wołosate fondé en 1557, huit ans après, un *kniaź* dut affronter des problèmes très graves: *który kniaź dotąd dwóch ludzi teraz tam osadził, a obu furtatów, którzy jeszcze bardzo mało wykopały. Bóg to wie, kiedy im swoboda wynidzie.*⁶² La fondation de Solinka (entre 1548–1553) situé sur les rives du torrent du même nom, près de la frontière, dans les biens royaux entraîna des complications comparables: *Kniaź tylko samotrzeć mieszka na miejscu nieprzespiecznym w gęstym lesie, gdzie dla srogich zwierząt bojaźni i miejsca trudnego ku rozkopaniu ról wieś trudno ma być.*⁶³ Le village de Moczarne (fondé, peut-être, vers la fin du XVIème siècle) existait aussi dans cette zone. A. Fastnacht cite les habitants de Solinka mentionné ci-dessus: *wies Moczarne jako przed tym w roku tysiąc szescset dwudziestym wtorem przez powietrze od Pana Boga dopuszczone ludzie wymarli, ostatek, co było zostało, od Węgrów i rozbojników są zniesieni i jednego człowieka w niej nie masz.*⁶⁴

En comparaison avec les terres de la Couronne le bilan de la colonisation organisée par les Kmita paraît beaucoup meilleur dans la zone des *połoniny*. Ils disposaient là d'un territoire plus vaste et plus accessible. En même temps leurs anciens villages valaques situés sur les rives du San constituaient un réservoir naturel de ressources humaines indispensables pour la colonisation

⁶¹ L'agriculture dans les montagnes dépendait de l'assolement biennal. Dans ce système, une partie des champs était mis en jachère pendant une année et utilisée comme pâturage (*tołoka*), dans l'autre partie, protégée du bétail par une clôture, on semait dues céréales (*caryna*). Inkin, *Sil's'ke suspil'stvo*, 32.

⁶² "Le kniaź de ce village ne réussit qu'à établir deux hommes, l'un et l'autre larron, qui préparèrent très peu de terre cultivable. Dieu sait quand leur période d'exonération terminera". Gruševs'kij, *Opisi*, 286.

⁶³ "Le kniaź y vit seul, avec deux autres hommes. C'est un endroit qui est dangereux à cause des animaux sauvages et où il est difficile de fonder un village, puisque l'on a des problèmes pour préparer le sol". *Lustracja (Inventaire des bien royaux)*, 155.

⁶⁴ "dans le village de Moczarne, avant de 1622, les habitants du village de Moczarne furent tués par le mauvais air envoyé par Dieu, ceux qui survécurent furent enlevés par les Hongrois et des bandits de telle sorte que le village devint désert". Fastnacht, *Osadnictwo*, 174 et suivantes.

des montagnes. On ne connaît pas les détails de cette action colonisatrice. En 1580, de nouveaux villages furent enregistrés dans les documents à l'occasion d'un partage des biens de Kmita. En général, on peut supposer que la fondation de ces villages fut une conséquence des initiatives de colonisation qui se furent produit pendant les décennies antérieures, bien que, à la lueur des sources disponibles, il soit impossible de définir une date plus précise de leur fondation. Ici, il semble important de rappeler le phénomène qui consistait à dissimuler, devant les percepteurs des impôts, les villages qui ne bénéficiaient plus d'exonérations fiscales, ainsi que l'état de l'aménagement du territoire. En 1580 on confirma l'existence de Berehy Górne, Wetlina (fondée entre 1548 et 1553), Sianki, Beniowa, Bukowiec, Sokoliki et Łokieć. Près de cette dernière localité, sur les rives du torrent Muczne, Jan Stadnicki, l'un des successeurs des Kmita fonda Dołhyłuh. Les informations sur Procisne, Ruskie, Zatwarnica et Jaworzec, localités situées au sud du San viennent aussi de 1580.⁶⁵

Le réseau de villages de la zone des *połoniny* fut ainsi créé vers la moitié du XVIème siècle sans connaître de modifications importantes dans la période de cent ans suivants. Dans ces villages de montagnes existaient des sociétés qui, grâce à la capacité d'unir l'agriculture et les activités pastorales, artisanales et forestières, savaient exploiter la terre dans des conditions extrêmes. Les coutumes et les usages valaques qui subirent des modifications, mais conservèrent les éléments les plus caractéristiques, doivent être envisagés comme un cadre juridique et organisationnel du fonctionnement de ces villages. Jusqu'à la fin de l'époque en question, *ius Walachorum* fut l'unique instrument de la colonisation des Bieszczady. Sans le prendre en considération il serait impossible de connaître la genèse des traits caractéristiques (visibles dans presque tous les aspects de la culture matérielle et spirituelle) des ethnies des Boykos (*Bojkowie*), Lemkov (*Łemkowie*) et Houtsoules (*Huculowie*) qui habitaient les montagnes à l'époque moderne. Cette observation devrait être interprétée comme un encouragement aux études des racines médiévales de tous ces phénomènes.

⁶⁵ Fastnacht, *Osadnictwo*, 174–180; Czajkowski, *Dzieje*, 114–136.

VIAȚA PASTORALĂ A VALAHIILOR ÎN CARPAȚII POLONEZI, ÎN SECOLELE AL XV-LEA ȘI AL XVI-LEA (CAZUL BIESZCZADY)

Rezumat

Scopul acestui articol constă în prezentarea modalităților de administrare a gospodăriilor periferice situate în zonele montane izolate, în perioada dintre Evul mediu și epoca modernă. A fost utilizat cazul Bieszczady – un lanț muntos în Carpați, care a rămas până în secolul al XVI-lea în afara statutului de locuire permanentă, bazată pe o rețea de așezări rurale.

Articolul utilizează rezultatele unei îndelungate cercetări a surselor; face referire la manuscrise originale, necunoscute anterior, depozitate în arhive poloneze și ucrainene, nepublicate până acum. Au fost utilizate, de asemenea, ca suport comparativ, numeroase lucrări academice referitoare la tipul de locuire bazat pe dreptul valah, din diferite regiuni carpatice.

Regiunea a fost o zonă marginală, îndepărtată atât din punct de vedere politic, cât și economic, iar condițiile sale naturale au făcut imposibilă aplicarea unui model de locuire instituit în satele cu activitate rurală dominantă. Situația s-a schimbat prin apariția așezărilor constituite în baza dreptului valah. Imigranții veniți din Transilvania, Moldova și Maramureș au putut să îmbine, cu măiestrie, activitățile rurale și cele artizanale, dar, mult mai important, aceștia erau păstori specializați, dezvoltând aici creșterea animalelor la un nivel necunoscut până atunci în lumea slavă. Analiza surselor duce la concluzia că păstoritul transhumant, cunoscut de asemenea în România și în Balcani, a fost practicat în arealul Bieszczady pe durata întregului secol al XV-lea. Acest tip de păstorit include exploatarea sezonieră a pajiștilor montane, numite în zonă *połoniny*. Păstorii, care stăteau aici pe timpul verii, din mai până la sfârșitul lunii septembrie, locuiau în așezări permanente la poalele muntelui Bieszczady și se întorceau acasă pe timpul iernii. Păstoritul nomad, ca și în zonele montane învecinate, nu a fost identificat în Bieszczady. Este posibil ca pășunatul oilor pe timpul iernii, bazat pe fânul strâns în timpul verii, să fi apărut odată cu zorii secolului al XV-lea. Pe lângă prezența sezonieră a păstorilor pe aceste *połoniny*, primele sate permanente s-au ivit în vecinătatea lor imediată, în secolul al XVI-lea. Puținele surse păstrate le prezintă ca mici așezări, ai căror locuitori își făceau cu greu rost de cele necesare supraviețuirii. Analiza profilului lor economic duce la concluzia că viața pastorală a fost o dominantă de-a lungul timpului, de la fondarea lor, dar cu o creștere permanentă a implicării activităților ce țin de cultivarea pământului.

DIE GRUNDZÜGE DER ABSOLUTISTISCHEN FINANZPOLITIK DER HABSBURGER IN SIEBENBÜRGEN (1688–1790)

Marinel Ovidiu Koch–Tuفی*

Schlüsselwörter: Habsburger, Absolutismus, Aufklärung, Siebenbürgen, Finanzpolitik

Cuvinte cheie: Habsburgi, absolutism, iluminism, Transilvania, politică fiscală

Die Merkmale der Finanzpolitik der absolutistischen Monarchen

Die wichtigsten Instrumente, mit deren Hilfe die absoluten Fürsten ihre Herrschaft befestigten und ausbauten, waren die fürstliche Verwaltung, das stehende Heer und der fürstliche Hof. Der Auf- und Ausbau der Verwaltung und der modernen Bürokratie sowie des stehenden Heeres durch die absolutistischen Monarchen und die Unterhaltung ihrer fürstlichen Höfe war nur mit sehr hohen Geldsummen möglich. Das Vorhandensein genügend finanzieller Mittel und die Existenz einer blühenden Wirtschaft waren nicht nur für den Ausbau und die Konsolidierung der absolutistischen Herrschaft die Voraussetzung, sondern auch für die Durchsetzung der absolutistischen Monarchien im Hegemoniekampf Europas in der Neuzeit.

Der immer größer werdende Bedarf des absolutistischen Staates an Geld führte dazu, dass das Finanzwesen für die absolutistischen Monarchen als „*nervus rerum*“ in Erscheinung trat.¹ Als Folge der starken Zunahme der Staatsausgaben in der Frühneuzeit konnte der absolutistische Staat im Vergleich zu seinem mittelalterlichen Vorgänger den Geldbedarf nicht mehr ausschließlich aus den Einnahmen aus den Domänen und Regalien decken. Im Finanzwesen der Länder in der Frühneuzeit passierte ein Wandel vom „Domänenstaat“ im Mittelalter, in dem die Staatsausgaben mit den Einnahmen in den Domänen und den Regalien gedeckt wurden, zu einem absolutistischen „Steuerstaat“, in dem für die staatlichen Ausgaben vorwiegend Steuergelder herangezogen wurden. Diese „Übergangsphase gemischter Wirtschaft“ wurde von Gerhard

---

* Universitatea Karl Franzens, Graz, Austria, Institutul de Istorie, Heinrichstraße 26/III A – 8010 Graz, e-mail: marinelovidiu.kochtufis@stud.uni-graz.at.

¹ Ernst Hinrichs, *Fürsten und Mächte. Zum Problem des europäischen Absolutismus* (Göttingen, 2000), 190.

Oestreich im Jahr 1967 als "Finanzstaat" bezeichnet.² Schon in der politischen Diskussion über die Staatsfinanzen um 1600 kam man zu dem Ergebnis, dass "ohne Steuern kein Staat" existieren kann.³ In der Neuzeit wurde der Ausbau des Steuersystems in erster Linie durch die Kriege um die Hegemonie in Europa und durch die Errichtung der Söldnerheere, insbesondere der stehenden Armee, vorangetrieben.⁴ Am Ende des Konfliktes zwischen den Fürsten und den Ständen bezüglich der Kontrolle über die Steuergelder, den schlussendlich die absolutistischen Monarchen gewannen, entstand der "Steuerstaat".⁵ Als Grundlage der direkten Steuer diente entweder der Bodenertrag oder eine eindeutige Maßgröße, vor allem pro Kopf, pro Haushalt usw. Seit dem 15. Jahrhundert wurde die "progressive Besteuerung" des Vermögens und Einkommens versucht. Die Bauern, die in der Frühneuzeit die Mehrheit der Bevölkerung ausmachten, waren auch die wichtigsten Steuerzahler. Der Adel war von der Steuerzahlung befreit, herrschte im Staat aber Finanznot, wurde er zur Steuerzahlung gezwungen.⁶ Eine zusätzliche Geldeinnahmequelle für viele absolutistische Staaten war auch der Verkauf von Ämtern.

Die rasche Mobilisierung von Geldressourcen im Kriegsfall war aber nicht durch die Einhebung von Steuern möglich, sondern nur durch Kreditaufnahmen. Die Voraussetzung für eine Kreditaufnahme war die Existenz einer Geldwirtschaft, die "die Grundlage für die Bildung des modernen Staates" bildete.⁷ Langfristige Kredite erhielten die Fürsten oft nur durch die Verpfändung ihrer Güter in den Domänen an Gläubiger⁸ oder indem sie mit Einkünften aus den Regalien als *fundus* garantierten, was schließlich zu einer Schmälerung ihrer eigenen Einkünfte führte. Durch die permanente finanzielle Not gerieten die absolutistischen Monarchen in die Abhängigkeit der Kreditgeber im In- und Ausland, aber auch in die jener Gruppen und Personen, die Kapital als Gegenleistung für die Verleihung von Privilegien mobilisiert hatten. Auch dieser Aspekt trug wesentlich dazu bei, dass der Absolutismus nicht verwirklicht werden konnte.

² Wolfgang Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart* (München, 2000), 310.

³ Roman Sandgruber, "Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart", in Herwig Wolfram ed., *Österreichische Geschichte* (Wien, 1995), 100.

⁴ *Ibid.*, 138.

⁵ Joseph Schumpeter, "Die Krise der Domänenwirtschaft am Ausgang des Mittelalters", in Ernst Hinrichs ed., *Absolutismus*, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, Bd. 535 (Frankfurt am Main, 1986), 188.

⁶ Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, 313–314.

⁷ *Ibid.*, 319.

⁸ W. Reinhard, "Staatsmacht als Kreditproblem. Zur Struktur und Funktion des frühneuzeitlichen Ämterhandels", in Ernst Hinrichs ed., *Absolutismus*, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, Bd. 535 (Frankfurt am Main, 1986), 222.

Als Folge der permanenten Zunahme der Staatsausgaben, die die Einnahmen des Staates oft übertrafen, waren die Finanzen der meisten Monarchien Europas, beginnend mit dem 16. Jahrhundert, vom Phänomen der Staatsverschuldung geprägt. So machte im 17. Jahrhundert die Tilgung der Schulden in einigen bedeutenden Ländern zwischen 20 Prozent (Frankreich) und 40 Prozent (Kastilien) der Staatsausgaben aus.⁹ Aus der Analyse der Dynamik der Struktur der Staatsausgaben ab dem 16. Jahrhundert resultiert folgende Tendenz: Während die Militärausgaben gefolgt von der Rückzahlung der Schulden in bedeutenden europäischen Staaten ständig stiegen und den Großteil ihrer Ausgaben ausmachten, gingen die Kosten für die Verwaltung und den Hof, wie schon erwähnt, zurück.¹⁰

Die Finanzpolitik der Habsburger im Allgemein

Weil der Prozess des Ausbaues und die Unterhaltung der wichtigen Instrumente für die Konsolidierung der Herrschaft der habsburgischen Monarchen im Sinn des Absolutismus – die fürstliche Verwaltung, das stehende Heer und der fürstliche Hof – mit hohen Kosten verbunden waren, schenkten sie in ihren Ländern dem Ausbau eines effizienten Steuer- und Finanzsystems und der Lenkung der Wirtschaft durch den Staat eine besondere Aufmerksamkeit.¹¹

Die absolutistische Finanzpolitik der Habsburger in Siebenbürgen

Die Eingliederung Siebenbürgens in die Habsburgische Monarchie brachte im Vergleich zur Zeit des autonomen Fürstentums eine lange und fast ununterbrochene Periode des Friedens. Diese Periode, die als *Pax Habsburgica*¹² bezeichnet werden kann, war eine wichtige Voraussetzung für die weitere Entwicklung und Modernisierung des Landes.

Das Spektrum der absolutistischen Maßnahmen des Wiener Hofes in Siebenbürgen, die zur Entwicklung und Modernisierung des Fürstentums¹³ nach zentraleuropäischem Muster und teilweise auch zur Konsolidierung

⁹ Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, 308.

¹⁰ Ibid., 308.

¹¹ Über die Grundzüge der Finanz – und Wirtschaftspolitik der Habsburger, Marinel Ovidiu Koch-Tufts, *Aspekte der Durchsetzung des Absolutismus in Siebenbürgen durch die Habsburgischen Monarchen (1688–1790). Die Finanz- und Wirtschaftspolitik*, in Karl-Franzens-Universität Graz ed. (Reihe Habilitationen, Dissertationen und Diplomarbeiten, Bd. 40) (Graz 2014), 31–43.

¹² Zsolt Trócsányi, Ambrus Miskolczy, "Siebenbürgen im Habsburgerreich. Das lange 18. Jahrhundert (1711–1830)", in Béla Köpeczi ed., *Kurze Geschichte Siebenbürgens* (Budapest, 1990), 408.

¹³ Zur Entwicklungspolitik der Habsburger in Südosteuropa, vgl. auch Harald Heppner, "Die Entwicklungspolitik der Habsburger in Südosteuropa infolge der Türkenkriege", in Adam Wandruszka ed., *Südostdeutsches Archiv*, Bd. XXVI/XXVII (München, 1983/1984), 88–99.

der Herrschaft der Habsburger im Land beitrugen, war breit. Es geht um Maßnahmen in den Bereichen Soziales, Finanzen und Wirtschaft, Administration, Gesetzgebung und Justiz, Militärwesen, Religion, Kultur, Schule und Wissenschaft und nicht zuletzt um den Bereich der Rationalisierung der Herrschaft. In der vorliegenden Arbeit werden nur jene Maßnahmen des Wiener Hofes analysiert und beleuchtet, die in den Bereich des Finanzwesens fallen.

Die Finanzressourcen (Finanzmittel), die einem absolutistischen Staat zur Verfügung standen, waren nicht nur im Kampf der europäischen Mächte um die Durchsetzung der Hegemonie sehr wichtig, sondern auch für die Konsolidierung des absolutistischen Systems im eigenen Land. Im Fall von Siebenbürgen versuchten die Habsburger die Finanzressourcen des Landes gleich nach der militärischen Besetzung des Fürstentums zu erschließen.¹⁴ Die Finanzmittel, die die Habsburger in Siebenbürgen erschließen konnten, bestanden in erster Linie aus Steuergeldern, der sogenannten Kontribution als wichtigstem Regalrecht aus den Einkünften aus den fürstlichen Domänen, sowie aus anderen Regalrechten (Regalien) als den Steuern. Auf dem Weg der Durchsetzung der Finanzpolitik des Wiener Hofes gab es aber ein paar wichtige Hindernisse: rechtliche Hindernisse – die Habsburger hatten mit den siebenbürgischen Ständen einen Kompromiss geschlossen, das Leopoldinische Diplom (1691), das auch Bestimmungen enthielt, die das Finanzwesen des Fürstentums betrafen. Machtpragmatische Hindernisse – die siebenbürgischen Stände waren stark genug, um bei der Durchsetzung der Finanzpolitik der Habsburger Widerstand zu leisten, wenn diese ihre Interessen betrafen. Letztendlich waren die fürstlichen Domänen in Siebenbürgen nicht so ausgedehnt. Aufgrund der beiden zuerst erwähnten Hindernisse musste sich der Wiener Hof bis zur Zeit Maria Theresias auch im Bereich der Finanzpolitik mit den Ständen immer um die Schließung von Kompromissen bemühen, in manchen Fällen musste er seine Ziele sogar gegen den Widerstand der Stände durchsetzen.

Auch während der kurzen und vorübergehenden Besetzungsperioden Siebenbürgens im 16. und 17. Jahrhundert hatten die Habsburger versucht, im Fürstentum eine Finanzpolitik zu betreiben, die ihren Interessen entsprach. Diese Politik, deren Charakteristikum in erster Linie die Erpressung einer möglichst hohen Kontribution aus Siebenbürgen war und der Unterhaltung der habsburgischen Truppen im Fürstentum diente, führte bei einer breiten Schicht der Bevölkerung des Landes zu einer tiefen Unzufriedenheit gegenüber der habsburgischen Herrschaft und für das Haus Habsburg letztendlich auch zum Verlust Siebenbürgens.¹⁵

¹⁴ Über die Finanzpolitik der autonomen siebenbürgischen Fürsten, Koch-Tufiş, *Aspekte*, 56–57.

¹⁵ Cristina Feneşan, *Constituirea Principatului autonom al Transilvaniei* (Bucureşti, 1997), 151; Meinolf Arens, „Habsburg und Siebenbürgen 1600–1605. Gewaltsame Eingliederungsversuche

Was die Finanzpolitik der Habsburger nach der endgültigen Integration des Fürstentums am Ende des 17. Jahrhunderts betrifft, stellen sich folgende Fragen: Änderte sich in dieser Politik etwas im Vergleich zu den vorher erwähnten Besatzungsperioden? Welche Grundzüge wies die Finanzpolitik des Wiener Hofes in Siebenbürgen nach 1688 auf? Zwei Aspekte der Finanzpolitik der Habsburger in Siebenbürgen erscheinen besonders wichtig und werden in der Folge analysiert und beleuchtet: I. Die Steuerpolitik, II. Die Steigerung der Einkünfte aus den fürstlichen Domänen und anderen Regalien als den Steuern.

I. Die Steuerpolitik

Steuern einzutreiben war auch in Siebenbürgen ein fürstliches Recht, das zu den Regalien gehörte. Was die Steuerpolitik des Wiener Hofes im Fürstentum betrifft, waren folgende Komponenten wichtig: 1. Die Entwicklung der Höhe der Kontributionssumme, die Siebenbürgen im Laufe der Zeit bezahlen musste. 2. Die Verteilung der Kontribution auf die drei ständischen Nationen. 3. Die Verteilung der Kontribution auf die verschiedenen sozialen Klassen und Kategorien und nicht zuletzt die Entwicklung und Einsetzung neuer Steuersysteme (4).

1. Die Entwicklung der Höhe der Kontributionssumme Siebenbürgens

Um bei den siebenbürgischen Ständen Aufstände zu vermeiden, wurde dem Wiener Hof im "Einrichtungswerk" Ungarns (1688) empfohlen, nur eine gemäßigte Besteuerung der Einwohner des Fürstentums, genau wie zur Zeit der osmanischen Herrschaft, zu betreiben. Über die Höhe der Kontributionssumme selbst wurde im "Einrichtungswerk" aus Mangel an genauen Kenntnissen über Siebenbürgen kein Vorschlag gemacht.¹⁶ Selbst General Caraffa riet den Habsburgern zu einer vorsichtigen Steuerpolitik in Siebenbürgen.¹⁷ Weil die Einkünfte der habsburgischen Herrscher dem Finanzbedarf der Monarchie ständig nachhinkten, musste der Wiener Hof auch im Fall von Siebenbürgen eine Steuerpolitik – die Steuer war die wichtigste Einnahmequelle des Staates im Fürstentum – betreiben, die auf die Akzeptanz einer breiten Schicht der Bevölkerung keine Rücksicht nahm. Im Gegensatz zu den Empfehlungen der

---

eines Ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen Frühabsolutistischen Reichsverband“, in Paul Philippi u.a. ed., *Studia Transylvanica, Ergänzungsbände zum Siebenbürgischen Archiv*, 27 (Köln–Weimar–Wien, 2001).

¹⁶ Theodor Mayer, *Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit*, in Josef Fleckenstein, Heinz Stoob ed., (Sigmaringen, 1980), 127; János Kalmár, János J. Varga, "Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn (1688–1690)", in Winfried Eberhard u.a. ed., *Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa*, Bd. 39 (Stuttgart, 2010), 208–209 und 409.

¹⁷ Rolf Kutschera, "Landtag und Gubernium in Siebenbürgen 1688–1869", in Paul Philippi ed., *Studia Transylvanica, Ergänzungsbände des Siebenbürgischen Archivs*, Bd. 11 (Köln–Wien, 1985), 9.

Autoren des "Einrichtungswerkes" Ungarns führte diese Politik im Vergleich zur Periode des autonomen Fürstentums unter osmanischer Herrschaft zu einer wesentlichen Steigerung der Kontribution Siebenbürgens.¹⁸

Die Kontribution, die Siebenbürgen in Form von Geld und Naturalien bezahlen bzw. liefern musste, stieg schon während der Versuche der Habsburger, das Fürstentum zwischen 1685 und 1688 militärisch zu besetzen, ständig.¹⁹ Im Kompromiss der Habsburger mit den siebenbürgischen Ständen (Leopoldinisches Diplom), wurde auch die Kontribution Siebenbürgens vereinbart. Ihre Höhe wurde auf eine Summe von jährlich 50.000 Reichstalern (75.000 Gulden) in Friedenszeiten und 400.000 rheinische Gulden in Kriegszeiten fixiert.²⁰ Die Verteilung dieser Summe zwischen den drei ständischen Nationen blieb in der Zuständigkeit der Stände²¹, die die Angelegenheit auf ihren Landtagen erledigten. Jede Nation teilte dann ihren Anteil an der Kontribution auf die Verwaltungseinheiten ihres Territoriums auf. Für die Eintreibung der Kontribution im Territorium waren ständische Beamte (Steuereinnehmer) zuständig, die aber unter der Aufsicht des königlichen Oberlandeskommisars und der Provinzialkommissare arbeiteten. In den Dörfern wurde die Eintreibung der Kontribution den Dorfrichtern überlassen. In zahlreichen Fällen kam es dabei zu Missbrauch und Korruption.²²

¹⁸ Die Höhe der Steuer pro Steuereinheit ("Porte") stieg von ca. 40 Gulden im Jahr 1678 auf manchmal 200–250 Gulden am Anfang der habsburgischen Herrschaft. Vgl. David Prodan, "Instaurarea regimului austriac în Transilvania", in Andrei Oțetea ed., *Istoria României*, vol. 3 (București, 1964), 234; Susana Andea, Avram Andea, "Transilvania în timpul lui Mihai I Apafi", in Virgil Căndea ed., *Istoria Românilor*, vol. 5 (București, 2003), 344 und 361. Über dieses Problem vgl. auch Ágnes R. Várkonyi, "Die letzten Jahrzehnte des autonomen Fürstentums (1660–1711)", in Béla Köpeczi ed., *Kurze Geschichte Siebenbürgens* (Budapest, 1990), 380; Susana Andea, "Instituțiile centrale și locale în Transilvania", in Virgil Căndea ed., *Istoria Românilor*, vol. 5 (București, 2003), 724.

¹⁹ Im Jahr 1685 wurde Siebenbürgen zu einer jährlichen Bezahlung von 100.000 Reichstalern und der Lieferung von Naturalien verpflichtet. Roderich Gooss, "Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)", in *Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs*, Bd. 9 (Wien, 1911), 865–870; Prodan, "Instaurarea regimului austriac", 228. Im Vertrag von Wien, 1686, wurde vereinbart, dass Siebenbürgen jährlich nur noch 50.000 Reichstaler bezahlen und Naturalien liefern musste. Gooss, "Österreichische Staatsverträge", 868–871. Im Vertrag von Blaj (Blasendorf/Balázsfalva), 1687, der unter dem Druck der militärischen Siege der Habsburger gegen die Osmanen geschlossen wurde, wurde die Kontribution Siebenbürgens wesentlich angehoben. Das Fürstentum musste ab nun jährlich 700.000 rheinische Gulden bezahlen und Naturalien liefern. Ibid., 892; Prodan, "Instaurarea regimului austriac", 229.

²⁰ Kutschera, "Landtag und Gubernium", 267, Fußnote 93 und 340; Prodan, "Instaurarea regimului austriac", 232.

²¹ Kutschera, "Landtag und Gubernium", 340.

²² Ileana Bozac, Pavel Teodor, *Călătoria împăratului Josif al II-lea în Transilvania la 1773*, vol. 1 (Cluj-Napoca, 2006), 476–477.

Es wirft sich die Frage auf: Respektierten die Habsburger die Bestimmungen des Leopoldinischen Diploms, was die Kontribution betraf, die Siebenbürgen zu entrichten hatte? Die Antwort darauf ergibt ein klares "Nein" und kann mit ein paar Beispielen begründet werden. Der schon erwähnte steigende Finanzbedarf der Monarchie zwang den Wiener Hof, die Kontribution Siebenbürgens ständig zu erhöhen. Die Geldsumme, die neben der im Leopoldinischen Diplom vereinbarten Kontribution zusätzlich zu bezahlen war, musste von den siebenbürgischen Ständen auf dem Landtag genehmigt werden.²³ Die Folge waren harte Verhandlungen zwischen dem Wiener Hof und den siebenbürgischen Ständen auf den Landtagen bis zu deren Abschaffung im Jahr 1761 die Höhe der zusätzlichen Kontribution betreffend.²⁴ Bis zur Schließung des Friedens von Karlowitz (1699) wurde die vereinbarte Kontributionssumme jedes Jahr weit überschritten. Siebenbürgen bezahlte eine erhöhte Kontribution zwischen ca. 800.000 und 1.000.000 rheinischen Gulden.²⁵ Die Kontribution Siebenbürgens machte im Jahr 1697 mit 1 Million Gulden 8,3 Prozent der Gesamtkontribution der Monarchie aus, die, wie schon erwähnt, eine Summe von 12 Millionen Gulden ergab.

Auch nach der Schließung des Friedensvertrages von Karlowitz übertraf die Kontribution Siebenbürgens die Geldsumme, die im Leopoldinischen Diplom vereinbart worden war. Sogar im Friedensjahr danach (1700) musste Siebenbürgen ebenfalls mehr bezahlen: 800.000 Gulden. Im Jahr 1701 (das erste Jahr des Spanischen Erbfolgekrieges) wurde die Kontribution des Fürstentums in der Höhe von 600.000 Gulden beschlossen.²⁶ Im letzten Jahr der Teilnahme der Monarchie am Spanischen Erbfolgekrieg (1714) musste Siebenbürgen eine Kontribution in der Höhe von ca. 650.000 rheinischen Gulden bezahlen.²⁷ In der darauffolgenden Periode sank die Kontribution vermutlich, denn im Jahr 1730 wurde auf dem Landtag wieder über eine Steigerung der Kontribution, diesmal auf nur 500.000 Gulden, debattiert.²⁸

Eine wesentliche Steigerung der Kontribution Siebenbürgens passierte aber erst durch die Reformen Maria Theresias, die auch den Einfluss der Stände im Finanzwesen zurückdrängten: Nachdem die Stände im Jahr 1761 einer

²³ Kutschera, "Landtag und Gubernium", 84.

²⁴ In diesem Kampf wurden alle Mittel eingesetzt, inklusiv der Bestechung der habsburgischen Hochbeamten. Ibid., 85–87.

²⁵ Gooss, "Österreichische Staatsverträge", 920–921; Prodan, "Instaurarea regimului austriac", 235; Kutschera, "Landtag und Gubernium", 85; Várkonyi, "Die letzten Jahrzehnte", 387–388.

²⁶ Kutschera, "Landtag und Gubernium", 85–87.

²⁷ 600.000 rheinische Gulden als ordentliche und ca. 50.000 rheinische Gulden als außerordentliche Kontribution. D. Prodan, "Regimul austriac în Transilvania. Lupta pentru ridicarea politică a românilor", in A. Oțetea ed., *Istoria României*, vol. 3 (București, 1964), 489.

²⁸ A. Andea, "Transilvania. Instituțiile centrale ale Principatului Transilvaniei", in Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu ed., *Istoria Românilor*, vol. 6 (București, 2002), 371.

alljährlichen Zahlung der Kontribution zugestimmt hatten, wurde der Landtag nicht mehr einberufen.²⁹ Auf diese Weise wurde auch das bisherige Bestimmungsrecht der Stände über die Höhe der zusätzlichen Kontribution automatisch beseitigt. Auch die Zahl der königlichen Steuereinnahmer, die jetzt bis in die kleinsten Verwaltungseinheiten, die Kreise, tätig waren, stieg ständig, was sich auch während der Herrschaft von Joseph II. nicht änderte.³⁰ Im Jahr 1761 betrug die Kontribution des Fürstentums 1.240.427 Gulden und stieg bis zum Jahr 1770 auf 1.429.412 Gulden ständig an. Im Jahr 1773 waren es zumindest 1.420.000 Gulden. Die Höhe der Kontribution Siebenbürgens musste in den folgenden Jahren ziemlich konstant geblieben sein, denn sie betrug im Jahr 1791 rund 1.390.000 Gulden.³¹ Siebenbürgen gehörte zu jenen Provinzen der Monarchie, die eine relativ hohe Kontribution bezahlen mussten.³² Trotz dieser wesentlichen Steigerung der Kontribution machte der Anteil Siebenbürgens an den gesamtstaatlichen Einnahmen der Monarchie, die auch durch die Reformen Maria Theresias gestiegen waren, im Jahr 1770 dennoch nur noch etwa 40. Teil aus.³³

Ein Großteil der Kontribution diente der Unterhaltung des Militärs, insbesondere der habsburgischen Truppen, aber auch der Grenzsoldaten, wovon ein Teil auch für die Bezahlung der fürstlichen Beamten verwendet wurde.³⁴

²⁹ Angelika Schaser, "Siebenbürgen unter der Habsburger Herrschaft im 18. Jahrhundert", in *Siebenbürgische Semesterblätter*, III, no.1 (München, 1989), 29.

³⁰ Die Habsburger drängten den Einfluss der Stände im Steuerwesen Siebenbürgens zwischen 1730 und 1743 auch durch die Schaffung von Steuerkassen in den Verwaltungseinheiten der Territorien der Ungarn und Szekler und zwischen 1726 und 1754 auch im Sachsenland zurück, Steuerkassen, die dem Landeskommissariat untergeordnet waren. Georg Müller, "Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität 1141–1876", in *Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. Ergänzungsreihe zum Siebenbürgischen Archiv*, Bd. 10 (Köln–Wien, 1985), 300–302.

³¹ Konrad Müller, "Siebenbürgische Wirtschaftspolitik unter Maria Theresia", in Harold Steinacker ed., *Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission*, Bd. 9 (München, 1961), 75–76; Prodan, "Regimul austriac", 489; Georg Adolf Schuller, "Samuel von Brukenthal", in Theodor Mayer ed., *Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission*, Bd. 18. (München, 1967), 237; Kutschera, "Landtag und Gubernium", 269; Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 398–399 und 695.

³² Diese Hypothese kann durch die Aussage des Staatsrates Borié im 1767 bestätigt werden: Siebenbürgen "ist in dem contributionali so schwer – ja fast noch schwerer, als eines deren teutschen Erblanden belegt". Müller, "Siebenbürgische Wirtschaftspolitik", 12, Fußnote 2; Zu diesem Problem, vgl. auch Müller, "Siebenbürgische Wirtschaftspolitik", 20, Fußnote 51 und 76.

³³ Schuller, "Samuel von Brukenthal", Bd. I (1967), 238, Fußnote 702.

³⁴ Im Jahr 1772 wurden von den 1.420.000 Gulden Kontribution 1.096.000 Gulden für das Militär und 223.000 Gulden für die fürstlichen Beamten ausgegeben. Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 695.

2. Die Verteilung der Kontribution auf die drei ständischen Nationen

Am Anfang ihrer Herrschaft in Siebenbürgen fanden die Habsburger ein Steuersystem vor, das die Sachsen höher belastete und benachteiligte.³⁵ General Caraffa empfahl, die Sachsen bei der Verteilung der Steuern gerechter zu behandeln, ohne jedoch die Ungarn und Szekler zu verärgern.³⁶ Konkrete Schritte in diese Richtung unternahm der Wiener Hof aber nicht. Das System der ungerechten Verteilung der Steuern auf die drei ständischen Nationen, das die Sachsen benachteiligte, wurde am Anfang der habsburgischen Herrschaft beibehalten. Im Leopoldinischen Diplom wurde die Steuerfreiheit der Szekler für ihre Militärdienste, mit Ausnahme der leibeigenen Bauern, weiter anerkannt. Die Sachsen wurden sogar von einer ihrer Pflichten aus dem Andreanum befreit – der kostenlosen Versorgung und Einquartierung des Fürsten und der Mitglieder seines Hofes während deren Reise durch das sächsische Territorium –, von einer gerechten Behandlung der Sachsen beim Tragen der Steuerlast war im Diplom aber nicht direkt die Rede. Man sprach nur von der Aufteilung und Erhebung der Kontribution durch die siebenbürgischen Stände und die Provinzialbeamten “[...] ohne Parteilichkeit in ein gerechtes Verhältnis”³⁷. Kaiser Leopold I. persönlich intervenierte im Jahr 1702 für eine gerechte Verteilung der siebenbürgischen Steuern, erwähnte dabei die Sachsen aber nicht ausdrücklich.³⁸ Die Beseitigung der Benachteiligung der Sachsen bei der Verteilung der Steuern war ein langer und schrittweise erfolgreicher Prozess, der im frühen 18. Jahrhundert begann und erst während der Zeit der Herrschaft Maria Theresias beendet wurde. Mehrere Elemente trugen dazu bei: die allgemeine Entwicklung der Verhältnisse zwischen den Habsburgern und den drei ständischen Nationen, insbesondere zu der Nation der Szekler, der Streit, aber auch die Kompromisse zwischen den drei Nationen auf ihren Landtagen, wenn es um das Thema Verteilung der Steuern ging, und nicht zuletzt die Einführung neuer Steuersysteme in Siebenbürgen auf Anordnung des Wiener Hofes.

Was das Steuerwesen betraf, waren die Szekler die privilegierteste Nation in Siebenbürgen. Aufgrund der Bestimmungen im Leopoldinischen Diplom waren sie von der Verpflichtung, Steuern zu bezahlen, befreit. Die Szekler bezahlten im Jahr 1692 nur die geringe Summe von 22.000 Gulden als Steuer.³⁹ Das Steuerpotential der Szekler musste aufgrund der Abschaffung

³⁵ Die Steuerbelastung Siebenbürgens von 2.400 “Porten” war folgendermaßen aufgeteilt: 1.400 “Porten” für die Sachsen und 1.000 “Porten” für die Ungarn. Kutschera, “Landtag und Gubernium”, 267.

³⁶ Ibid., 9.

³⁷ Ibid., 41, Fußnote 165 und 340–341.

³⁸ Ibid., 87–88.

³⁹ Prodan, “Instaurarea regimului austriac”, 235.

ihres Wehrsystems durch die Habsburger nach der Schließung des Friedens von Satu Mare (Sathmar/Szatmárnémeti) 1711, und automatisch auch wegen der Abschaffung eines Teiles ihrer Privilegien, inklusiv der Steuerprivilegien, wesentlich wachsen. Die Szekler bezahlten aber, so wie es in den Jahren 1701/1702 zwischen den drei Nationen auf den Landtagen vereinbart worden war, keinen hohen Anteil an der Kontribution. Infolge dieser Vereinbarungen fielen 40 Prozent der Kontribution auf die ungarische Nation, 40 Prozent auf die Sachsen und nur 10 Prozent auf die Szekler, die auf diese Weise einen gleich hohen Anteil wie die Taxalorte, die Armenierstädte und "griechischen Handelskompanien" in Sibiu (Hermannstadt/Nagyszeben) und Braşov (Kronstadt/Brassó) zusammen bezahlen mussten.⁴⁰ Diese Vereinbarungen zwischen den drei ständischen Nationen bedeuteten in der Kontributionsfrage für die Sachsen aber keine Gleichberechtigung. Im Vergleich zu ihrem relativ geringen Anteil an der Gesamtbevölkerung Siebenbürgens bezahlten die Einwohner des Sachsenlandes die gleiche Summe wie die Einwohner des bevölkerungsreichsten Territoriums des Fürstentums, des ungarischen Territoriums. Die Analyse der Verteilung der Kontribution zwischen den drei ständischen Nationen ergab kein korrektes Bild über die richtige Verteilung der Kontribution auf alle ethnischen Gruppen Siebenbürgens. Im Territorium der Ungarn insbesondere, aber auch im Sachsenland, trugen die Rumänen einen wesentlichen Anteil an der Zahlung der Kontribution. Gerade die Tatsache, dass die Rumänen einen hohen Anteil an öffentlichen Diensten in Siebenbürgen trugen, zu denen auch die Kontribution gehörte, war neben der absoluten Mehrheit der rumänischen Bevölkerung im Fürstentum das wichtigste Argument der rumänischen Eliten geworden, die für die Emanzipation ihrer Nation kämpften, inklusiv der Anerkennung der Rumänen als vierte ständische Nation in Siebenbürgen. Im Fürstentum bezahlten auch die ethnischen Minderheiten eine Kontribution. Neben den Armeniern⁴¹ und den "Griechen" beteiligten sich auch die Juden an der Zahlung der Kontribution⁴² und ebenso die Zigeuner⁴³. Die oben erwähnte Verteilung der Kontribution zwischen den drei Nationen blieb bis auf unwesentliche Änderungen bis zur Einführung des Bethlenschen Steuersystems im Jahr 1754 erhalten.⁴⁴ Auch nach der Einführung einer neuen

⁴⁰ Kutschera, "Landtag und Gubernium", 85–86 und 91.

⁴¹ Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 651 und 674.

⁴² Ladislau Gyémánt, "Die Juden in Siebenbürgen bis zum 18. Jahrhundert", in Volker Leppin, Ulrich A. Wien ed., *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit* (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. 66) (Stuttgart, 2005), 198–200.

⁴³ Aurel Răduţiu, "Populaţie şi societate în Transilvania şi Banat", in Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu ed., *Istoria Românilor*, vol. 6 (Bucureşti, 2002), 88.

⁴⁴ Kutschera, "Landtag und Gubernium", 86.

Steuereinheit, den sogenannten “calculi“ oder Prozent, im Jahr 1730 wurde die Benachteiligung der Sachsen im Kontributionswesen nicht beseitigt, obwohl der Anteil der Szekler an der Kontribution gestiegen war.⁴⁵

Erst mit der Einführung neuer Steuersysteme in Siebenbürgen, die Maria Theresia anordnete, das Bethlensche (1754)⁴⁶, das Buccowische (1763)⁴⁷ und das Brukenthalische (1770) wurde auch die Benachteiligung der Sachsen in Sachen Kontributionswesen schrittweise beseitigt. Die Kontribution wurde diesmal nicht mehr ohne Rücksicht auf die Höhe der Steuerzahler ihrer Territorien auf die drei ständischen Nationen verteilt, sondern in enger Verbindung mit diesen, so wie es aus den Konskriptionen resultierte. Die Einwohner des Territoriums der Ungarn mussten infolge des Brukenthalischen Steuersystems 50 Prozent der Kontribution übernehmen, der Anteil der Sachsen sank auf 35 Prozent. Die Szekler blieben durch die Errichtung der Militärgrenze weiter favorisiert, denn sie bezahlten nur 10 Prozent der Kontribution. Die übrigen 5 Prozent wurden von den Taxalorten und dem Făgăraș (Fogarascher/Fogaras) Distrikt aufgebracht.⁴⁸

Die Finanzpolitik der Habsburger gegenüber den Sachsen war zweischneidig. Auf der einen Seite versuchte und schaffte es der Wiener Hof, die Benachteiligung der Sachsen bei der Verteilung der Kontribution zwischen den drei ständischen Nationen zu beseitigen, auf der anderen Seite forderten die Hofstellen (die Hofkammer und der Hofkriegsrat) und die Landesstellen (das siebenbürgische Thesaurariat und das Generalkommando) in der Zeit Maria Theresias von den Sachsen die Zahlung ihrer finanziellen Pflichten aus dem Andreanum, wie dem Martinszins⁴⁹, der schon in Vergessenheit geraten

⁴⁵ Je nach Literaturangabe wurde die Steuer auf die drei ständischen Nationen folgendermaßen aufgeteilt: die Ungarn 37 “calculi“, die Sachsen 37–38 “calculi“, die Szekler 17 “calculi“ und die königlichen freien Städte und Taxalorte 7–8 “calculi“. Prodan, “Regimul austriac în Transilvania“, 489; Kutschera, “Landtag und Gubernium“, 267; Andea, “Transilvania“, 360–361.

⁴⁶ Elke Josupeit-Neitzel, “Die Reformen Josephs II. in Siebenbürgen“, in Georg Stadtmüller u.a. ed., *Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts*, Bd. 33 (München, 1986), 162, Fußnote 565.

⁴⁷ Kutschera, “Landtag und Gubernium“, 268; Josupeit-Neitzel, “Die Reformen“, 163–165.

⁴⁸ Über das Brukenthalische Steuersystem, Kutschera, “Landtag und Gubernium“, 267–269; Konrad Gündisch, “Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen“, in Wilfried Schlauf ed., *Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat*, Bd. 8 (München, 1998), 122. Nach der Berechnung von Brukenthal im Jahr 1770 musste die Kontribution Siebenbürgens in der Höhe von 1.350.802 Gulden wie folgt verteilt werden: die Ungarn 732.321 Gulden, die Sachsen nur 415.991 Gulden, die Szekler 139.470 Gulden und die Taxalorte 40.037 Gulden. Der Distrikt Făgăraș, der teilweise an die Sachsen verpachtet war, bezahlte 21.881 Gulden. Schuller, “Samuel von Brukenthal“, Bd. I (1967), 237.

⁴⁹ Der Martinszins, die ursprüngliche Steuerleistung der Sachsen aus dem Andreanum (1224), wurde um die Mitte des 17. Jahrhunderts von der sogenannten “Porten-Regelung“ abgelöst. Kutschera, “Landtag und Gubernium“, 267.

war.⁵⁰ Der Wiener Hof dachte sogar schon an eine Bezahlung der Verluste, die für die Staatskassa durch die Aufhebung der Mehrbelastung der sächsischen Steuerträger mit der Einführung des Buccowischen Systems entstanden waren, durch die Sachsen selbst, einem System, das im Staatsrat genehmigt wurde.⁵¹

3. Die Verteilung der Kontribution auf die verschiedenen sozialen Klassen und Kategorien

Am Anfang ihrer Herrschaft in Siebenbürgen fanden die Habsburger nicht nur eine ungerechte Verteilung der Steuern zwischen den ständischen Nationen vor, sondern auch eine ungerechte Verteilung innerhalb der sozialen Klassen und Kategorien des Fürstentums. Die größte Steuerlast trug in erster Linie die zahlreiche, finanziell und wirtschaftlich aber schwächste soziale Klasse des Landes, die Bauern, und teilweise auch die Stadteinwohner. Der Adel, der neben den Patriziern die finanziell und wirtschaftlich stärkste soziale Klasse des Fürstentums darstellte, war von der Bezahlung von Steuern befreit.⁵² Dafür war der Adel aber verpflichtet, sich an der Verteidigung des Landes zu beteiligen.⁵³ Für die Habsburger, die sich ständig in finanziellen Nöten befanden, bedeutete das Ausfallen dieser stärksten finanziellen und wirtschaftlichen sozialen Klasse Siebenbürgens bei der Steuerzahlung eigentlich einen Verlust, was die Sicherung der Steuereinnahmen betraf. Gleichzeitig bedeutete das Tragen der Steuerlasten durch die Bauern für die Mehrheit der Bevölkerung auch eine Reduzierung der Chancen auf finanzielle und wirtschaftliche Prosperität und letztendlich auch auf Wohlstand. In diesem Zusammenhang stellt sich die Frage: Trafen die Habsburger in ihrem Interesse Maßnahmen, um die ungerechte Verteilung der Steuern auf die sozialen Klassen und Kategorien des Fürstentums zu beseitigen?

Der einfachste Weg wäre die Verpflichtung des Adels gewesen, gemäß seiner finanziellen und wirtschaftlichen Kraft Steuern zu zahlen. Schon im "Einrichtungswerk" Ungarns wurde auf die Notwendigkeit einer Besteuerung des ungarischen Adels nach dem Muster des Adels in den österreichischen und böhmischen Erbländern aufmerksam gemacht.⁵⁴ In Siebenbürgen passierte in diese Richtung mit der Ausnahme von Disputen auf theoretischer Ebene bis in die 1720er Jahre

⁵⁰ Schuller, "Samuel von Brukenthal", Bd. I (1967), 80–81, 92–96, 204–236 und 352–354; Schuller, "Samuel von Brukenthal", in Theodor Mayer ed., *Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission*, Bd. 19 (München, 1969, Bd. II.), 77–81 und 199–201; Kutschera, "Landtag und Gubernium", 253–257.

⁵¹ Diese Verluste betrugen jährlich 66.701 Gulden. Bis zum Jahr 1787 waren es schon 1.600.824 Gulden. Schuller, "Samuel von Brukenthal", Bd. II (1969), 199–201.

⁵² Nicolae Edroiu, "Populație și societate în Transilvania și Banat", in Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu ed., *Istoria Românilor*, vol. 6 (București, 2002), 96.

⁵³ Kutschera, "Landtag und Gubernium", 56.

⁵⁴ Mayer, *Verwaltungsreform in Ungarn*, 55–56 und 81–82.

konkret aber nichts. Durch die Anerkennung der Privilegien und Rechte der siebenbürgischen Stände im Leopoldinischen Diplom wurde indirekt auch die Steuerfreiheit des Adels bestätigt. Im Jahr 1702 präsentierten die Sachsen auf dem Landtag ein mutiges und weitreichendes Projekt für eine grundlegende Reformierung des siebenbürgischen Steuerwesens. Ein wichtiger Punkt in diesem Projekt war die Aufhebung der Steuerfreiheit des Adels. Der Vorschlag der Sachsen scheiterte aber am Widerstand des ungarischen und szeklerischen Adels.⁵⁵ Mit dem Blick auf sein Ansehen in den Reihen der Bevölkerung intervenierte auch Kaiser Leopold I. im Jahr 1702 persönlich für eine allgemein gerechtere Verteilung der Steuerlasten in Siebenbürgen, jedoch vergeblich.⁵⁶

Der einzig nennenswerte Angriff der Habsburger auf die Steuerfreiheit des Adels am Anfang ihrer Herrschaft in Siebenbürgen war die Verpflichtung des Kleinadels, der unter drei Leibeigene hatte (*Nobiles unius sessionis*), im Jahr 1714 Steuern zu bezahlen.⁵⁷ Diese Maßnahme wurde auch durch den Prozess der Verarmung eines Großteils des Kleinadels nach dem Verlust von dessen militärischer Rolle ermöglicht.⁵⁸ Der Hoch- und Mitteladel, aber auch der Kleinadel, der über drei untertänige Bauern besaß, blieb von der Bezahlung von Steuern weiterhin befreit, was die Mehrheit der Adelsklasse ausmachte.⁵⁹ Eine weitere Maßnahme der Habsburger, die auf eine Beschränkung der Steuerfreiheit des Adels zielte, war die Verpflichtung des Adels, der in den Städten der Territorien der Ungarn und der Szekler Häuser und Eigentum besaßen, auf Ansuchen der bürgerlichen Einwohner dieser Städte zu einer Teilnahme an den öffentlichen Lasten inklusive der Bezahlung von Steuern.⁶⁰ Aus finanzieller Sicht wurde der siebenbürgische Adel auch durch eine andere Maßnahme des Wiener Hofes getroffen: Durch die gesetzliche Fixierung der Pflichten der zahlreichen Kategorie der untertänigen Bauern gegenüber ihren Grundherren durch die

⁵⁵ Kutschera, "Landtag und Gubernium", 87–91 und 214.

⁵⁶ Der Kaiser schrieb: "Nachdem Uns aber zu Unserem höchsten Mißfallen nicht ohnwisset ist, daß bishero bey dem siebenbürgischen Kontributionswesen die Justiz sehr lädiret, die norma vel cynosura repartitionis ganz ungleich und ungerecht gefaßt, der Arme und Schwächere unterdrückt, und der Stärkere und Vornembere eximiert worden ist [...] Deshalb ergießt sich dann aber der Haß des niederen Volkes (plebs), das von einer derartigen Verteilung nichts weiß, auf den Kaiser [...]" Kutschera, "Landtag und Gubernium", 87–88.

⁵⁷ Kutschera, "Landtag und Gubernium", 24; Răduțiu, "Populație și societate", 89.

⁵⁸ Betroffen waren ca. 5–6 Prozent der Bevölkerung des ungarischen Territoriums und mehr als die Hälfte im Szekerland. Trócsányi, Miskolczy, "Siebenbürgen im Habsburgerreich", 412.

⁵⁹ Im Jahr 1772 gab es in Siebenbürgen 29.510 adelige Familien (inklusive der Bojaren), davon gehörten nur 8.449 Familien zur Kategorie des Kleinadels, die zur Bezahlung von Steuern verpflichtet wurden. Victor Jinga, *Probleme fundamentale ale Transilvaniei*, (Brașov, 1995), 283.

⁶⁰ Judit Pál, "Zur Frage der städtischen Kommunalverwaltung und der mehrfachen Gerichtsbarkeit im Szeklerland", in Harald Roth ed., *Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, III, Bd. 40 (Köln–Weimar–Wien, 2009), 197–212.

Urbarialreglementierungen von Maria Theresia und Joseph II.⁶¹ versuchten die Habsburger die Grundlage für die Sicherung und Steigerung der Kontribution in Siebenbürgen auf indirektem Weg zu schaffen – eine Maßnahme mit absolutistischem Charakter, die Verschmähung der Einkünfte der Grundherren zugunsten der Einkünfte des Herrschers und des Staates. Trotz der erwähnten Maßnahmen des Wiener Hofes blieben die finanziellen Privilegien des Adels bis zu der Zeit von Joseph II. fast unangetastet.

In Siebenbürgen genoss aber nicht nur der Adel Steuerfreiheit. Auch andere soziale Kategorien, wie ein Teil der Geistlichen und die Diener der Grundherren, die keinen Boden bearbeiteten, waren von der Zahlung von Steuern befreit. Dazu kommen noch einige soziale und berufliche Gruppen wie die Grenzsoldaten, die Bergleute, die Salzarbeiter (Salzhauer), die Schiffsleute usw. Sie genossen Steuerbegünstigungen.⁶²

Die Steuerfreiheit des Adels wurde auch durch die sukzessive Einführung der drei erwähnten Steuersysteme nicht beseitigt. Noch im Jahr 1769 bezeichnete der Staatsrat die Besteuerung des siebenbürgischen Adels als ein Problem, das in "einem künftigen Zeitpunkt vorbehalten bleibe".⁶³ Als im Jahr 1777 mit den notwendigen Vorbereitungsarbeiten für die Einführung eines gerechten Steuersystems für alle sozialen Klassen und Kategorien des Fürstentums, wie die neue Vermessung der landwirtschaftlichen Flächen und Wälder, begonnen wurde, schien dies auch das Ende der Steuerfreiheit des Adels zu sein. Infolge

⁶¹ Über die Urbarialreglementierung in Siebenbürgen im 18. Jahrhundert, Müller, "Siebenbürgische Wirtschaftspolitik", 32–33; D. Prodan, "Transilvania sub regimul absolutismului luminat", in A. Oțetea ed., *Istoria României*, vol. 3 (București, 1964), 736–739; Schuller, "Samuel von Brukenthal", Bd. I (1967) 319 und 377; Kutschera, "Landtag und Gubernium", 264–266.; Josupeit-Neitzel, "Die Reformen", 63–64, 157–173 und 203–256; Trócsányi, Miskolczy, "Siebenbürgen im Habsburgerreich", 422–437; D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române* (București, 1998), 192–203; N. Edroiu, "Viața socio-economică a Transilvaniei", in Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu ed., *Istoria Românilor*, vol. 6 (București, 2002), 249–252.

⁶² Prodan, "Regimul austriac în Transilvania", 516; Carl Göllner, "Die Siebenbürgische Militärgrenze. Ein Beitrag zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1762–1851", in Adam Wandruszka ed., *Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission*, Bd. 28 (München, 1974), 47–51; Johann v. Fichtel, "Beytrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen, Zweyter Theil, welcher die Geschichte des Steinsalzes enthält Nürnberg 1780", in Rainer Slotta u.a. ed., *Silber und Salz in Siebenbürgen*, Bd. 1 (Bochum, 1999), 254–255; Franz v. Gerstorff, "Siebenbürgischer Bergwercks Commissions Bericht (1762)", in Rainer Slotta u.a. ed., *Silber und Salz in Siebenbürgen*, Bd. 1 (Bochum, 1999), 220; Johann v. Schilson, "Historischer Ausweis des in dem Großfürstenthum Siebenbürgen sowohl als ganzen Königreich Ungarn sich befindenden Salzwesens (1772)", in Rainer Slotta u.a. ed., *Silber und Salz in Siebenbürgen*, Bd. 1 (Bochum, 1999), 226–228; Volker Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau im 18. Jahrhundert", in Rainer Slotta u.a. ed., *Silber und Salz in Siebenbürgen*, Bd. 1 (Bochum, 1999), 44; Răduțiu, "Populație și societate", 88–89.

⁶³ Josupeit-Neitzel, "Die Reformen", 167.

des Ausbruches des Bayerischen Erbfolgekrieges im Jahre 1778 wurden die begonnenen Vorbereitungsarbeiten dann aber unterbrochen.⁶⁴ Joseph II., der in seinem Bericht an den Staatsrat schon nach seiner ersten Reise durch Siebenbürgen im Jahr 1773 auf die finanziellen Privilegien des Adels aufmerksam gemacht hatte⁶⁵, hob die Steuerfreiheit des Adels im Jahr 1783 durch eine Verordnung auf. Der Grundgedanke, der hinter dieser politischen Entscheidung stand, war die Besteuerung aller Einwohner des Fürstentums inklusiv des Adels und der Geistlichkeit. Für die Einführung des neuen, gerechten Steuersystems begannen im Jahr 1786 die Arbeiten für die Vermessung des Landes und die Errichtung von Grundbüchern Arbeiten, die erst im Jahr 1789 abgeschlossen wurden. Es scheint, dass der Einführung des neuen Steuersystems, d. h. auch der Besteuerung des Adels, nun nichts mehr im Wege stand. Durch das Restitutionsedikt musste Joseph II. aber auch auf die Einführung seines Steuersystems und somit auf eine Besteuerung des Adels verzichten. Die Vermessungsarbeiten wurden insbesondere im Territorium der Ungarn vernichtet.⁶⁶

Zwei zusätzliche Elemente sind für die eigentliche Analyse der Verteilung der Kontribution auf die verschiedenen sozialen Klassen und Kategorien Siebenbürgens wichtig. Erstens: Die Höhe der Steuerlast der einzelnen steuerpflichtigen sozialen Klassen und Kategorien. Zweitens: Die Belastung der einzelnen Steuerzahler nach dem Kriterium ihrer Zugehörigkeit zu den steuerpflichtigen sozialen Klassen und Kategorien.

Erstens: Die Höhe der Steuerlast der einzelnen steuerpflichtigen sozialen Klassen und Kategorien. Die Zahl der siebenbürgischen Familien, die Steuern bezahlten, stieg von 264.715 Familien in den Jahren 1765/1766 auf 326.191 im Jahr 1785. Im Jahr 1795 waren es schon 338.094 Familien.⁶⁷ Die Steuerlast, berechnet nach der Anzahl jener Familien, die Steuern entrichten mussten, trugen die untertänigen Bauern, die Leibeigenen und die Häusler,⁶⁸ gefolgt von den freien Bauern⁶⁹, den Stadteinwohnern⁷⁰ und jener Kategorie des Kleinadels,

⁶⁴ Ibid., 167–171.

⁶⁵ Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 745.

⁶⁶ Josupeit-Neitzel, "Die Reformen", 171–201.

⁶⁷ Răduțiu, "Populație și societate", 88.

⁶⁸ Ihre Zahl stieg von 159.316 Familien in den Jahren 1765/1766 auf 164.869 Familien im Jahr 1772. Im Jahr 1795 waren es 196.364 Familien. Răduțiu, "Populație și societate", 84.

⁶⁹ Ihre Zahl stieg von 45.637 Familien in den Jahren 1765/1766 auf 50.697 Familien im Jahr 1772. Im Jahr 1795 gab es 71.043 Familien. Zu den freien Bauern gehörte aber auch ein wesentlicher Teil der Grenzsoldaten, die steuerlich begünstigt waren. Răduțiu, "Populație și societate", 84.

⁷⁰ Die Zahl der Familien der Stadteinwohner, die Fiskalpflichten hatten, stieg von 13.238 Familien in den Jahren 1765/1766 auf 14.303 Familien im Jahr 1772. In den Jahren 1785 und 1795 waren es 10.791 bzw. 10.864 Familien. Răduțiu, "Populație și societate", 85; Laut anderen Literaturangaben beteiligten sich die Stadteinwohner am Anfang des 18. Jahrhunderts mit

die steuerpflichtig war.⁷¹ Einen relativ kleinen Beitrag bei der Zahlung der Kontribution leisteten auch andere soziale und berufliche Gruppen wie die Grenzsoldaten, die Bergleute, die Goldwäscher, die Salzarbeiter, die Schiffsleute usw.⁷²

Zweitens: Über die Belastung der einzelnen Steuerzahler nach dem Kriterium ihrer Zugehörigkeit zu den steuerpflichtigen sozialen Klassen und Kategorien Siebenbürgens ermöglicht die Entwicklung der Höhe der Kopfsteuer als ein wichtiges Element der Besteuerung ein Bild. Die höchste Kopfsteuer bezahlten die Bürger. Durch das Buccowische Steuersystem mussten sie 6 Gulden pro Person bezahlen, durch das Brukenthalsche Steuersystem, abhängig von den vier fiskalischen Kategorien, in die die Städte eingeteilt waren, zwischen 6 und 10 Gulden Steuer pro Person. Für die anderen sozialen Gruppen der Steuerzahler blieb die Höhe der Kopfsteuer in beiden Steuersystemen gleich: Die Kategorie des Kleinadels, die steuerpflichtig war, und die freien Bauern mussten 4 Gulden pro Person entrichten, die Häusler 3 Gulden, die Leibeigenen 2 Gulden und die Nichtsesshaften ("Vagos") 1 Gulden pro Person.⁷³

4. Die Entwicklung und Einsetzung neuer Steuersysteme

Die Habsburger übernahmen nicht nur in Ungarn, sondern auch in Siebenbürgen das System der Besteuerung der absoluten Mehrheit der Steuerzahler, der Bauern, auf der Basis einer alten Steuereinheit, der sogenannten "Porte". Die verbreitete Auffassung in der historischen Forschung, dass die Steuerzahler im Steuersystem auf der Basis der "Porten" nicht nach deren Grundflächen und dem Vermögen besteuert wurden, stimmt nur teilweise. Selbst die Zusammensetzung der Steuereinheit der "Porte" ist ein Beweis für die Unterstützung dieser Hypothese. Eine "Porte" stand in einem engen Verhältnis zur Zahl des Zugviehs und der Größe der bearbeiteten Grundflächen aus einer variablen Anzahl von Bauern.⁷⁴ Ein großer Nachteil dieses Systems bestand in

---

16,54 Prozent an der gesamten Kontribution Siebenbürgens. Den Daten der Volkszählung in den Jahren 1785–1786 ist zu entnehmen, dass dieser Anteil auf 14,60 Prozent leicht sank. A. Andea, "Transilvania. Habitat. Modul de trai", in Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu ed., *Istoria Românilor*, vol. 6 (București, 2002), 137.

⁷¹ Ihre Zahl stieg von 9.177 Familien in den Jahren 1765/1766 auf 11.373 Familien im Jahr 1772 und sank auf 10.236 Familien im Jahr 1795. Răduțiu, "Populație și societate", 83. Zu dieser Kategorie des Kleinadels gehörte auch ein Teil der steuerbegünstigten Grenzsoldaten.

⁷² Prodan, "Regimul austriac în Transilvania", 516; Göllner, "Die Siebenbürgische Militärgrenze", 47–51; Răduțiu, "Populație și societate", 88.

⁷³ Kutschera, "Landtag und Gubernium", 268–269; Josupeit-Neitzel, "Die Reformen", 164, Fußnote 576 und 165, Fußnote 583; Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 396–398.

⁷⁴ Laut dem "Einrichtungswerk" Ungarn bestand eine "Porte" aus vier Vollbauern. Sie konnte aber auch aus acht Halbbauern oder aus 16 Viertelbauern gebildet werden. Mayer, *Verwaltungsreform*

der Tatsache, dass es nicht individualisiert war. Die Personen, die eine "Porte" bildeten, mussten gemeinsam eine bestimmte Steuersumme entrichten. Ein anderes Problem, das für die historische Forschung unklar ist, stellte neben der Zahl der Bauern, die in Siebenbürgen eine "Porte" bildeten, auch die eigentliche Anzahl der "Porten" in Siebenbürgen dar. Die Zahl von 2.400 "Porten", die in der historischen Literatur für den Anfang der habsburgischen Herrschaft angegeben wird,⁷⁵ scheint zu klein zu sein.⁷⁶

Für die Steigerung der Steuereinkünfte der Habsburger in Siebenbürgen wäre die Einführung eines neuen Steuersystems notwendig gewesen, durch welches alle sozialen Klassen und Kategorien nach dem realen Einkommen aus der ausgeübten Tätigkeit des einzelnen Steuerzahlers besteuert werden müssen. Ein Projekt eines dermaßen revolutionären Systems für damals wurde im Jahr 1702 vom Komes der Sachsen und Gubernialrat, Sachs von Harteneck, zusammengefasst. Wie schon erwähnt, scheiterte das Steuerprojekt aber am Widerspruch des ungarischen und szeklerischen Adels.⁷⁷ Die Besteuerung der Steuerzahler nach dem System der "Porten" bestand im Fürstentum bis zum Jahr 1730, danach wurde sie durch ein neues Steuersystem, das sogenannte Steuersystem der Prozentanteile ("calculi"), ersetzt. Das neue Steuersystem unterschied sich vom Steuersystem der "Porten" aber nicht wesentlich. Die großen Nachteile beider Steuersysteme für den absolutistischen Staat waren machtpolitische und finanzielle Gründe: Die siebenbürgischen Stände bestimmten auf ihren Landtagen nicht nur die Zahl der "Porten" und der Prozentanteile und teilten diese auf die drei ständischen Nationen auf, sondern vertuschten in ihrem Interesse auch die wahre Zahl der Steuerzahler und deren Steuerkapazität.⁷⁸

Erst zur Zeit Maria Theresias wurden sukzessiv modernere Steuersysteme eingeführt, die die Interessen des absolutistischen Staates in Siebenbürgen besser vertreten konnten. Es geht um das Bethlensche (1754), das Buccowische (1763) und das Brukenthalische Steuersystem (1770), die alle den Namen

---

in Ungarn, 12–13 und 123–124. In einem Teil der historischen Literatur wird die Anzahl der Bauern, die in Siebenbürgen im 17. und 18. Jahrhundert eine "Porte" bildeten, mit 10 Personen angegeben. Josupeit-Neitzel, "Die Reformen", 158, Fußnote 541; Katalin Péter, "Die Blütezeit des Fürstentums (1606–1660)", in Béla Köpeczi ed., *Kurze Geschichte Siebenbürgens* (Budapest, 1990), 318–319; S. Andea, "Instituțiile centrale și locale", 718–724.

⁷⁵ Kutschera, "Landtag und Gubernium", 267.

⁷⁶ Als Vergleich: Im "Einrichtungswerk" Ungarn ist allein für das ungarische Königreich, ohne Kroatien und Siebenbürgen, von 70.000 "Porten" die Rede. Mayer, *Verwaltungsreform in Ungarn*, 48 und 124.

⁷⁷ Kutschera, "Landtag und Gubernium", 87–91 und 214.

⁷⁸ Ibid., 267; A. Andea, "Transilvania", 360–361 und 370–371; N. Edroiu, "Consolidarea regimului habsburgic în Transilvania și Banat. Caracteristicile sale", in Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu ed., *Istoria Românilor*, vol. 6 (București, 2002), 530.

ihrer Verfasser trugen.⁷⁹ Im Vergleich zu den vorigen Steuersystemen wiesen sie viele Vorteile auf: Durch die Beseitigung der kollektiven Verantwortung einer Gruppe von Steuerzahlern wurde die Steuer individualisiert. Sie bestand hauptsächlich aus einer Kopfsteuer und aus verschiedenen Steuerabgaben pro Habe der einzelnen Steuerzahler. Die Höhe der Steuer, die die Territorien der drei ständischen Nationen bezahlen mussten, wurde nicht mehr nach den Berechnungen des Landtages kalkuliert, sondern nach den Ergebnissen der Konskriptionen, wo die Benachteiligung der Sachsen bei der Verteilung der Steuern beseitigt wurde. Die drei Steuersysteme zeigten aber auch erhebliche Mängel: Die Steuerfreiheit des Adels hoben sie nicht auf. Auch die Höhe der Steuer entsprechend dem Vermögen der einzelnen Steuerzahler konnte ohne zusätzliches Wissen nicht richtig kalkuliert werden, ein Wissen, das nur durch die Vermessung des Bodens, die Errichtung von Grundbüchern usw. erworben werden hätte können. Einen Teil dieser Mängel versuchten Maria Theresia und Joseph II. durch die schon erwähnten Vorbereitungsarbeiten für die Einführung eines gerechten Steuersystems zu beseitigen. Zur eigentlichen Einführung eines neuen, gerechten Steuersystems kam es aus den schon erwähnten Gründen aber nicht. So blieb das Bruckenthalische Steuersystem in Siebenbürgen bis zum Jahr 1850 in Kraft.

II. Die Steigerung der Einkünfte aus den fürstlichen Domänen und Regalien

Die Einkünfte aus den Kameraleinrichtungen Siebenbürgens, zu denen die Domänen und die Regalien gehörten, werden im "Einrichtungswerk" Ungarns als ergiebig bezeichnet.⁸⁰ Auch etwas später, im Jahr 1773, war Kaiser Joseph II. von der Ansehnlichkeit der siebenbürgischen Kameraleinrichtungen überzeugt.⁸¹ Die Habsburger beanspruchten schon durch das Leopoldinische Diplom die Einkünfte der autonomen siebenbürgischen Herrscher aus den fürstlichen Domänen und Regalien für sich. Einkünfte, die insbesondere der Verteidigung des Landes durch die habsburgischen Truppen dienen mussten.⁸²

Die ersten wichtigen Maßnahmen für die Reorganisation der siebenbürgischen Kameraleinrichtungen wurden in den Resolutionen des Kaisers und

⁷⁹ Über diese Steuersysteme Schuller, "Samuel von Brukenthal", Bd. I (1967), 72; Göllner, "Die Siebenbürgische Militärgrenze", 47–51; Kutschera, "Landtag und Gubernium", 232, 253 und 267–269; Josupeit-Neitzel, "Die Reformen", 69–71 und 157–201; Schaser, "Siebenbürgen unter der Habsburger" 37; Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 396–399 und 748–749.

⁸⁰ Es ist die Rede von Bergwerken, Salz und Vieh. Mayer, *Verwaltungsreform in Ungarn*, 127–128; Kalmár, Varga ed., "Einrichtungswerk des Königreichs Hungar", 209 und 409.

⁸¹ Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 743.

⁸² Kutschera, "Landtag und Gubernium", 340.

der Hofkammer schon zwischen 1699 und 1702 getroffen.⁸³ Zu den Institutionen, die für die Verwaltung der fürstlichen Domäne und der Einkünfte aus den Regalien zuständig waren, gehörten das Thesaurariat für die Verwaltung der fürstlichen Domäne und der Einkünfte aus den Regalien, mit Ausnahme der Steuern, und das Oberlandeskommisariat für das Steuerwesen. Die beide Institutionen befanden sich je nach den Interessen der Habsburger in einem bestimmten Verhältnis zum siebenbürgischen Gubernium: von einer Unabhängigkeit über lockere Verhältnisse bis hin zu ihrer Integration im Gubernium zur Zeit von Joseph II.

1. Die fürstlichen Domänen

Die siebenbürgischen fürstlichen Domänen werden im "Einrichtungswerk" Ungarns als ausgedehnt bezeichnet, ein Teil davon wurde im Laufe der Zeit von den Ständen aber an sich gerissen.⁸⁴ Die Habsburger erkannten im Leopoldinischen Diplom jene Verschenkungen von Gütern an, die die siebenbürgischen autonomen Fürsten aus ihren Domänen gemacht hatten.⁸⁵ Im Vergleich zur Fläche Siebenbürgens waren die fürstlichen Domänen in Wirklichkeit nicht sehr groß,⁸⁶ was auch Kaiser Joseph II. im Jahr 1773 bemerkte.⁸⁷ Die fürstlichen Domänen bestanden hauptsächlich aus den Festungen mit ihrem Umland, aus einigen Schlössern, aus landwirtschaftlichen Gütern und Wäldern. Zu den Domänen gehörten auch die königlichen Freistädte und mehrere Märkte, die Bergwerke und Salzgruben und verschiedene industrielle Objekte.⁸⁸ Die größte fürstliche Domäne Siebenbürgens war der Königsboden, der aber schon von den mittelalterlichen ungarischen Königen an die Sachsen verliehen worden war.⁸⁹ Die Versuche in den Jahren 1760er, von verschiedenen Wiener Hofstellen (die Hofkammer und der Hofkriegsrat) und von siebenbürgischen Institutionen (der Gouverneur, das Thesaurariat und der habsburgische Kommandierende General) die Sachsen als "Kammerbauern" einzustufen bzw. zu bezeichnen, was eigentlich die Wiederaufnahme des Sachsenbodens in die Reihen der

⁸³ Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau", 42–43.

⁸⁴ Kalmár, Varga ed., "Einrichtungswerk des Königreichs Hungar", 209.

⁸⁵ Kutschera, "Landtag und Gubernium", 336–337.

⁸⁶ Müller, "Siebenbürgische Wirtschaftspolitik", 19 und 27.

⁸⁷ Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 745.

⁸⁸ Über ein Verzeichnis der siebenbürgischen fürstlichen Domänen, Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 315–368 und 524–781. Über die fürstlichen Domänen, vgl. auch Gábor Barta, "Die Anfänge des Fürstentums und erste Krisen (1526–1606)", in Béla Köpeczi ed., *Kurze Geschichte Siebenbürgens* (Budapest, 1990), 265–266; N. Edroiu, "Populație și economie în Transilvania", in Virgil Cădea ed., *Istoria Românilor*, vol. 5 (București, 2003), 473, 484, 491 und 497–498.

⁸⁹ Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 745.

Domäne der Krone bedeutet hätte, wurden vom Wiener Hof nicht akzeptiert.⁹⁰ Zlatna (Kleinschlatten/Zalathna) war zum Beispiel eine der ausgedehnten fürstlichen Domänen, die sehr gebirgig, mit Wäldern bedeckt⁹¹ und deshalb für die Landwirtschaft kaum geeignet war, in der sich aber wichtige Bergwerke befanden. In den fürstlichen Domänen wurden verschiedene wirtschaftliche Tätigkeiten betrieben – Landwirtschaft, den Abbau von Erzen und Salz, die Herstellung von Manufakturprodukten und die Vermarktung von Roh- und Fertigprodukten. Diese wirtschaftlichen Tätigkeiten werden im Abschnitt über die Wirtschaft Siebenbürgens analysiert werden.

Um die fürstlichen Domänen zu vergrößern, versuchten die Habsburger, genauso wie jene siebenbürgischen autonomen Herrscher ihrer Zeit, die Domänengüter, die die Stände im Laufe der Zeit nicht gesetzmäßig an sich gerissen hatten, auf dem Weg des Prozesses im Produktionsforum (*Forum Productorium*, *forum productorium*) zu rekonstruieren. Zu diesem Zweck wurde das Produktionsforum im Jahr 1769 reorganisiert.⁹² Um mehrere Güter vor dem Produktionsforum auf dem Weg des Prozesses zurückzubekommen, befahl der Wiener Hof im Jahr 1770 die Wiedereinführung des Epochjahres 1588, von welchem an die entfremdeten Fiskalgüter herausgesucht werden sollten, anstelle des Epochjahres 1657, das im Jahr 1769 von den Ständen ihren Interessen entsprechend als Epochjahr ausgewählt worden war.⁹³ Die Aktion der Rückgabe der fürstlichen Domänen, die nicht gesetzmäßig entfremdet worden waren, hatte wegen des passiven Widerstandes der Stände aber wenig Erfolg.⁹⁴ Diese Hypothese scheint auch durch die Aussage des Staatsrates Borié bestätigt zu sein. Er war im Jahr 1769 der Auffassung, dass die drei ständischen Nationen viele Güter und Einkünfte des Ärars entfremdet hatten.⁹⁵ Die Aktion der Rückgabe der fürstlichen Domänen musste auch durch die Verifizierung der Besitzakten des Adels und der Sachsen unterstützt werden.⁹⁶

⁹⁰ Schuller, "Samuel von Brukenthal", Bd. I (1967), 96 und 208–236.

⁹¹ Trócsányi, Miskolczy, "Siebenbürgen im Habsburgerreich", 434; N. Edroiu, "Răscoala lui Horea (1784–1785)", in Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu ed., *Istoria Românilor*, vol. 6 (București, 2002), 553.

⁹² Schuller, "Samuel von Brukenthal", Bd. I (1967), 225–226; Kutschera, "Landtag und Gubernium", 203–204 und 257–258.

⁹³ Schuller, "Samuel von Brukenthal", Bd. I (1967) 232–234; Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 334–341 und 360.

⁹⁴ Schuller, "Samuel von Brukenthal", Bd. I (1967) 234–236, 347 und 352, Fußnote 1.027; Schuller, "Samuel von Brukenthal", Bd. II (1969) 104–106; Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 181, 334–341, 360, 595 und 755.

⁹⁵ Schuller, "Samuel von Brukenthal", Bd. I (1967) 217, Fußnote 642.

⁹⁶ Ibid., 208–232; Edroiu, "Populație și societate, 98.

Die Habsburger verschenkten nicht viele Domänengüter⁹⁷, machten aber aus einer finanziellen Not heraus von der Prozedur der Verpachtung fürstlicher Domänen, und das auch zur Zeit von Maria Theresia und Joseph II., Gebrauch. Ein relevantes Beispiel ist die Verpachtung fürstlicher Domänen aus dem Distrikt Chioar (Kövar) an die gräfliche Familie Teleki⁹⁸, und insbesondere die Verpachtung der fürstlichen Domäne Făgăraș an den siebenbürgischen Hofkanzler Graf Bethlen auf 99 Jahre im Jahr 1758.⁹⁹ Dieser Vertrag wurde im Jahr 1764 aufgelöst, die Domäne Făgăraș wurde im darauf folgenden Jahr für die Summe von 200.000 Gulden auf 99 Jahre an die sächsische Nation verpachtet, in deren Besitz sie bis zum Jahr 1871 blieb.¹⁰⁰ Die Habsburger verpachteten aber nicht nur so manche Domäne, sondern auch das Weinschankrecht. Ein Beispiel dafür ist der Fall der Verpachtung des Weinschankrechtes in der Bergwerksdomäne Zlatna an armenische Händler, eine Tatsache, die im Jahr 1772 zu viel Unzufriedenheit und sogar zur Zusammenrottung der Bevölkerung führte.¹⁰¹

2. Die Regalien

Zu den wichtigsten Regalien in Siebenbürgen, die in der Reihenfolge ihrer Bedeutung für die fürstlichen Einkünfte aufgelistet werden, zählten: das Recht der Herrscher, Steuern oder Kontribution einzutreiben, ein Aspekt, der schon analysiert wurde; das Bergwerk- und Salzrecht; das Recht, Münzen zu prägen und Maut und Zoll (*vectigalia* bzw. „Dreyssigstgefälle“) einzutreiben;

⁹⁷ Die Habsburger verliehen zum Beispiel nach 1715 die Domänen von Gherla (Armenierstadt, Neuschoß/Szamosújvár) und Sâmbăta de Jos (Untere Sombath/Alsószombatfalva) an das griechisch-katholische Bistum, um die Einkünfte von diesem zu sichern. In den 1730er Jahren wurden diese zwei Domänen gegen eine reiche Domäne, Blaj, eingetauscht. Viorel Roman, Hannes Hofbauer, *Transsilvanien – Siebenbürgen* (Wien–Alba Iulia, 1996), 78; A. Andea, „Transilvania în epoca luminilor. Programul lui Inochentie Micu“, in Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu ed., *Istoria Românilor*, vol. 6 (București, 2002), 534; Șerban Turcuș, „Transilvania. Biserica“, in Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu ed., *Istoria Românilor*, vol. 6 (București, 2002), 416.

⁹⁸ Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 366.

⁹⁹ Schuller, „Samuel von Brukenthal“, Bd. I (1967) 78–79; Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 367.

¹⁰⁰ Schuller, „Samuel von Brukenthal“, Bd. I (1967) 164–167; Müller, „Stühle und Distrikte“, 309; Josupeit-Neitzel, „Die Reformen“, 165, Fußnoten 580 und 581; Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 618; Harald Roth, *Hermannstadt. Kleine Geschichte einer Stadt in Siebenbürgen* (Köln–Weimar–Wien, 2006), 143. Die Verpachtung der Domäne Făgăraș an die Sachsen wurde im Jahr 1782 aufgehoben. Im nächsten Jahr wurde sie aber für eine höhere Summe wieder an die Sachsen verpachtet. Die sächsischen Beamten durften sich an dieser Verpachtung aber nicht mehr beteiligen. Schuller, „Samuel von Brukenthal“, Bd. II (1969), 81. Über die Verpachtung kleinerer Güter aus den fürstlichen Domänen, Gerstorff, „Siebenbürgischer Bergwercks Commissions“, 181; Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 613.

¹⁰¹ Trócsányi, Miskolczy, „Siebenbürgen im Habsburgerreich“, 434; Edroiu, „Răscoala lui Horea“, 553–556.

das Recht, aus verschiedenen landwirtschaftlichen Produkten Zehnt einzuhoben und schließlich das Postregalrecht.¹⁰² Durch das Leopoldinische Diplom versprachen die Habsburger in Siebenbürgen, keine im Land ungewöhnlichen Abgaben einzuführen. Sie verzichteten im Fürstentum sogar auf ihr Regalrecht, auf die vermarkteten Produkte eine Mehrwertsteuer aufzuschlagen.¹⁰³ In der Folge werden das Münzrecht und die Eintreibung des Zehnts analysiert. Andere Regalien, wie das Bergwerk- und Salzrecht, das Maut- und Zollrecht sowie das Postregalrecht werden im Abschnitt über die Wirtschaft beleuchtet werden. Aufgrund ihrer finanziellen Nöte verpachteten die Habsburger, genau wie im Fall der fürstlichen Domänen, auch einen Teil ihrer Einkünfte aus den Regalien in Siebenbürgen.

a) Das Münzrecht

Schon während der vorübergehenden Perioden der Besetzung Siebenbürgens im 16. und 17. Jahrhundert hatten die Habsburger im Fürstentum in ihrer Qualität als ungarische Könige Münzen geprägt. Nach der endgültigen Besetzung Siebenbürgens am Ende des 17. Jahrhunderts begann Kaiser Leopold I. in Sibiu im Jahr 1692 siebenbürgische Münzen zu prägen. Ab 1696 wurden in Siebenbürgen auch habsburgische Münzen geprägt, die die einheimischen Münzen allmählich ersetzten. In einer Verordnung der Hofkammer aus dem Jahr 1700 wurde die Reorganisation des siebenbürgischen Münzwesens angeordnet, das sich in einer "grosser corruptela und einer schlechten oder gar keiner Ordnung [...]" befand.¹⁰⁴ Zwei Jahre später wurde ein Spezialist nach Siebenbürgen geschickt, der über das dortige Münzwesen ein Gutachten erstellen sollte. Auf diese Weise wurde das Fürstentum in das Währungssystem der Monarchie integriert. Wegen des Gold- und Silbervorkommens in Siebenbürgen wurden im Fürstentum hauptsächlich Golddukaten und Silbertaler geprägt, aber auch Kupfermünzen wie die Kreuzer. In Siebenbürgen befanden sich auch Münzen im Umlauf, die in anderen Provinzen der Monarchie geprägt worden waren. Die Bevölkerung Siebenbürgens verwendete aber weiterhin auch osmanische, polnische und russische Münzen. Die wichtigsten siebenbürgischen Münzstätten waren die königlichen Münzämter in Alba Iulia und bis zur Anschließung des Komitats Satu Mare (Sathmar) an Ungarn am Anfang der habsburgischen Herrschaft im Fürstentum auch Baia Mare (Neustadt/Nagybánya). Manchmal wurden auch in Sibiu und Braşov Münzen geprägt.

¹⁰² Informationen über die Regalien in Ungarn und Siebenbürgen, Mayer, *Verwaltungsreform in Ungarn*, 121–133; Kalmár, Varga, "Einrichtungswerk des Königreichs Hungar", 154–244; Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 323–341 und 743–745.

¹⁰³ Kutschera, "Landtag und Gubernium", 340.

¹⁰⁴ Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau", 42.

Unter der Herrschaft von Maria Theresia stieg nicht nur die Quantität der geprägten Münzen in Siebenbürgen, sondern auch deren Qualität. Eine Folge war auch die Intensivierung des Münzverkehrs im Fürstentum. Diese Münzen waren nicht nur in Siebenbürgen, sondern auch im Banat, in der Walachei und in Moldau im Umlauf.¹⁰⁵

Im königlichen Münzamt in Alba Iulia wurde vor dem Jahr 1746 siebenbürgisches Gold und Silber im Wert von etwas knapp unter 300.000 Gulden vermünzt.¹⁰⁶ Die Quantität des vermünzten Goldes und Silbers stieg danach von Jahr zu Jahr. Im Jahr 1767 wurden in der königlichen Münzwerkstatt von Alba Iulia ca. 1.837 Mark Gold und 5.840 Mark Silber vermünzt, aus den 149.420 Stück Münzen (Dukaten) im Wert von 751.739 Gulden geprägt. Es wurde hochwahrscheinlich aber nicht nur die Produktion dieses Jahres vermünzt. Zusammen mit anderen Einnahmen machten die Einkünfte des Münzamtes in diesem Jahr 876.082 Gulden aus.¹⁰⁷ Im Jahr darauf (1768) wurde Gold und Silber im Wert von etwa 800.000 Gulden vermünzt.¹⁰⁸ Laut Informationen aus dem Reisejournal Kaisers Josephs II. durch Siebenbürgen aus dem Jahr 1773 wurden im Münzamt von Alba Iulia im Jahr 1772 Gold und Silbermünzen im Wert von 800.000 bzw. 130.000 Gulden geprägt, im Totalwert also von 930.000 Gulden. Von den geprägten Münzen wurden jährlich Münzen im Wert von 94.000 Gulden nach Wien gebracht. Das vermünzte Gold und Silber stammt "mehrestens von der Erzeugung des Landes"¹⁰⁹.

b) Der Zehnt

Die Habsburger versprochen im Leopoldinischen Diplom unter anderem auch die Anerkennung der Verpachtung des Zehnts (der Zehnt war in Siebenbürgen seit der Reformationszeit säkularisiert) an die Stände.¹¹⁰ Auf dem Königsboden wurde der Zehnt in der Regel an die Nationaluniversität der Sachsen

¹⁰⁵ Über die Münzpolitik der Habsburger in Siebenbürgen, Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau", 42–43; Paul W. Roth, "Zum Münzwesen im Fürstentum Siebenbürgen 1538–1690", in Roth W. Paul ed., *Beiträge zur Wirtschafts-, Sozial- und Kulturgeschichte Siebenbürgens, Schwedens und der Steiermark* (Graz, 2001), 93–103; P.W. Roth, "Das Diploma Leopoldinum, Vorgeschichte, Bestimmungen", in Paul W. Roth ed., *Beiträge zur Wirtschafts-, Sozial- und Kulturgeschichte Siebenbürgens, Schwedens und der Steiermark* (Graz, 2001), 139; Edroiu, "Viața socio-economică", 288–290; Constantin Șerban, "Viața socio-economică în Moldova și Țara Românească. Comerțul și circulația monetară", in Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu ed., *Istoria Românilor*, vol. 6 (București, 2002), 242–244.

¹⁰⁶ Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 408.

¹⁰⁷ Ibid., 418.

¹⁰⁸ Ibid., 408.

¹⁰⁹ Ibid., 595.

¹¹⁰ Kutschera, "Landtag und Gubernium", 336.

verpachtet. Im Jahr 1759 übergab Brukenthal die Bitte der sächsischen Nation um die Erneuerung des Pachtvertrages persönlich an Maria Theresia. Der neue Pachtvertrag wurde im Jahr 1761 auf acht Jahren geschlossen. Die Pachtsumme betrug jährlich ca. 12.000 Gulden. Nachdem das Thesaurariat im Jahr 1769 die Aufhebung des Zehnts in Eigenregie übernommen hatte, stiegen die Einkünfte des Ärars auf 70.000 Gulden. Auf dem Königsboden genoss das Ärar aber nur ein Viertel des Zehnts, drei Viertel kamen der lutherischen Kirche zugute. Das Ärar übernahm nicht nur die Aufhebung des Zehnts in Eigenregie, sondern erhob auch Anspruch auf die Eintreibung des Zehnts von anderen landwirtschaftlichen, bisher nicht üblichen Produkten. Diese Tatsache führte zu neuen Prozessen, die sogar in Wien stattfanden. Auch im Territorium der siebenbürgischen Komitate gab es Probleme mit dem Zehnt, denn manche Adelige, wie im Fall von manchen Bergwerksdomänen, nahmen den Zehnt für sich in Anspruch. Um diese für die staatlichen Einkünfte schädigenden Praktiken zu unterbinden, verlangte Maria Theresia in einem Hofdekret im Jahr 1746 die Respektierung der Legalität.¹¹¹

Bilanz der absolutistischen Finanzpolitik der Habsburger in Siebenbürgen am Ende der Reformen Josefs II

Die Grundzüge der Finanzpolitik der Habsburger in Siebenbürgen charakterisierten in erster Linie wiederholte Versuche, das Finanzwesen des Landes aus der Zeit des autonomen Fürstentums zu modifizieren, ein System, das dem Landesherrscher wenig Einkünfte brachte. Die wesentlichen Folgen dieser Maßnahmen waren die Verschiebung der Gewichtung der einzelnen Finanzquellen in der Struktur der Einkünfte des Staates, eine deutliche Steigerung der Einkünfte des Staates und nicht zuletzt die weitgehende Entmachtung der siebenbürgischen Stände im Finanzbereich. Die Einkünfte des Staates setzten sich im 18. Jahrhundert, genau wie in der Zeit des autonomen Fürstentums, aus den Einkünften der Regalien und aus der Bewirtschaftung der fürstlichen Domäne zusammen. Ein drastischer Wandel vollzog sich in der Gewichtung der einzelnen Finanzquellen in der Struktur der Einkünfte des Staates. Stammte die Mehrheit der Einkünfte des autonomen Fürsten aus der Bewirtschaftung der staatlichen und der eigenen Domänen und aus den Einkünften der Regalien, machten die Habsburger die Kontribution, die Steuer also, zur Hauptquelle ihrer Einkünfte in Siebenbürgen, gefolgt mit großem Abstand von den

¹¹¹ Über das Problem des Zehnts in Siebenbürgen, insbesondere auf dem Königsboden, Schuller, "Samuel von Brukenthal", Bd. I (1967) 208, 217, 248–250 und 352–354; Kutschera, "Landtag und Gubernium", 253 und 257; Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, 179; Wollmann, "Der siebenbürgische Bergbau", 45; S. Andea, "Instituțiile centrale și locale", 726; Bozac, Pavel, *Călătoria împăratului Josif al II-lea*, 745.

Einkünften aus dem Berg- und Salzwesen, aus der Münzprägung, aus dem Zoll- und Mautwesen und aus dem Zehnt von den landwirtschaftlichen Produkten.

1. Die Steuerpolitik der Habsburger in Siebenbürgen hatte mehrere Folgen

a) Eine davon war eine wesentliche Steigerung der Einkünfte des Staates aus der Steuer im Vergleich zur Zeit des autonomen Fürstentums. Die Kontribution Siebenbürgens, die immer höher als die Summe blieb, die im Leopoldinischen Diplom vereinbart worden war, 75.000 Gulden in Friedenszeiten und 400.000 Gulden in Kriegszeiten, stieg nach der Zeit der Türkenkriege am Ende des 17. Jahrhunderts, in der sie sehr hoch war (1 Million Gulden im Jahr 1697), erst durch die Finanzmaßnahmen Maria Theresias wieder wesentlich an – von 1,24 Millionen Gulden im Jahr 1761 auf über 1,4 Millionen Gulden am Anfang der 1770er Jahre. Siebenbürgen gehörte zu jenen Provinzen der Monarchie, die eine hohe Finanzlast zu tragen hatten, auch wenn der Anteil des Fürstentums an der Gesamtkontribution der Monarchie von 8,3 Prozent im Jahr 1697 auf den 40. Teil im Jahr 1770 sank. Die Zeit der habsburgischen Herrschaft in Siebenbürgen charakterisierte im Vergleich zur Zeit des autonomen Fürstentums nicht nur eine wesentliche Steigerung der Kontribution, sondern im Widerspruch zu den Empfehlungen aus dem "Einrichtungswerk" Ungarns (1688) auch eine Steigerung des fiskalischen Druckes auf einzelne Steuerzahler (Kontributenten).

b) Die Finanzpolitik der Habsburger in Siebenbürgen führte auch zu einer Änderung der Verteilung der Kontribution zwischen den drei ständischen Nationen des Landes, die die Sachsen seit der Zeit des autonomen Fürstentums benachteiligten. Mit der Einführung neuer Steuersysteme in Siebenbürgen beseitigte Maria Theresia auch die Benachteiligung der Sachsen in Sachen Kontributionswesen schrittweise.

c) Die Habsburger waren in Siebenbürgen auch mit dem Problem der ungerechten Steuerverteilung innerhalb der sozialen Klassen und Kategorien des Fürstentums konfrontiert. Auch nach der Einführung der neuen Steuersysteme trugen in Siebenbürgen die Bauern, die die Mehrheit der Bevölkerung ausmachten, die Steuerlast und teilweise auch die Stadteinwohner, die am höchsten besteuert wurden. Die Finanzpolitik des Wiener Hofes zielte auch auf die Beseitigung der Steuerfreiheit des siebenbürgischen Adels, eine Steuerfreiheit, die durch die Bestätigung der Privilegien und Rechte des Adels im Leopoldinischen Diplom indirekt anerkannt wurde. Die einzigen wesentlichen Erfolge dieser Politik bis zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. waren die Verpflichtung des Kleinadels, der unter drei Leibeigene hatte, ab 1714 Steuern zu bezahlen, und die Verpflichtung der Adeligen, die in den Städten der Territorien der Ungarn und Szekler wohnten, einen Teil der öffentlichen Lasten,

inklusive der Bezahlung von Steuern, zu übernehmen. Die gesetzliche Fixierung der Pflichten der zahlreichen Kategorien der untertänigen Bauern gegenüber ihren Grundherren durch die Urbarialreglementierungen von Maria Theresia und Joseph II. führte zu einer Verschmähung der Einkünfte der Grundherren zugunsten der Einkünfte des Herrschers und des Staates. Die finanziellen Privilegien des Adels blieben wegen der Unterbrechung der Vorbereitungsarbeiten für die Einführung eines gerechten Steuersystems im Jahr 1778 in Siebenbürgen auch in der Zeit der Herrschaft Maria Theresias nahezu unangetastet. Die Steuerfreiheit des siebenbürgischen Adels wurde erst von Joseph II. im Jahr 1783 aufgehoben. Wegen des Restitutionsedikts musste der Kaiser aber auch auf die Einführung seines Steuersystems und somit auf eine Besteuerung des Adels in Siebenbürgen verzichten.

d) Die Steuerpolitik der Habsburger in Siebenbürgen charakterisierte im 18. Jahrhundert des Weiteren, genauso wie in der Zeit der autonomen Fürsten, die Verleihung von Steuerprivilegien an verschiedene soziale und berufliche Kategorien und Gruppen. Während die Steuerbegünstigung der Bergleute, der Salzarbeiter, der Handwerker, der Manufakturarbeiter und der Schiffsleute zu einer Förderung der Entwicklung der Wirtschaft im Fürstentum beitragen sollte, diente die Steuerbegünstigung der Grenzsoldaten zur Konsolidierung der durch Maria Theresia errichteten siebenbürgischen Militärgrenze.

e) Eine andere wichtige Komponente der Steuerpolitik des Wiener Hofes war die Einführung moderner Steuersysteme. Nachdem das alte, herkömmliche Steuersystem Siebenbürgens, das System der "Porten", im Jahr 1730 durch das Steuersystem der Prozentanteile ("calculi") ersetzt wurde, wurden während der Zeit Maria Theresias sukzessive modernere Steuersysteme eingeführt, die die Interessen des absolutistischen Staates in Siebenbürgen besser vertreten konnten. Es ging um das Bethlensche (1754), das Buccowische (1763) und das Brukenthalische Steuersystem (1770). Da die Versuche von Maria Theresia und Joseph II., ein neues und gerechteres Steuersystem einzuführen, erfolglos waren, blieb das Brukenthalische Steuersystem in Siebenbürgen bis zum Jahr 1850 in Kraft.

f) Ein wichtiger Erfolg der Steuerpolitik der Habsburger in Siebenbürgen war auch die Entmachtung der Stände im Steuerwesen, die in diesem Bereich bis zur Zeit Maria Theresias wichtige Kompetenzen besaßen. Nachdem die Stände im Jahr 1761 einer alljährlichen Bezahlung der Kontribution zugestimmt hatten, wurde der Landtag nicht mehr einberufen. Auf diese Weise wurde das bisherige Bestimmungsrecht der Stände über die Höhe der zusätzlichen Kontribution automatisch beseitigt. Auch die ständischen Beamten, die bisher für die Eintreibung der Kontribution im Territorium unter der Aufsicht des königlichen Oberlandeskommissärs und der Provinzialkommissäre zuständig waren,

wurden entmachtet und teilweise durch die königlichen Steuereinnahmer ersetzt, deren Zahl ständig stieg.

2. Bald nach der Eingliederung Siebenbürgens in die Monarchie machten die Habsburger auch vom Münzregalrecht Gebrauch. Durch die Prägung habsburgischer Münzen, insbesondere im königlichen Münzamt von Alba Iulia, und durch deren Verbreitung im Land wurde das Fürstentum in das Währungssystem der Monarchie integriert. Die Maßnahmen von Maria Theresia führten unter anderem auch zu einer Intensivierung des Münzverkehrs im Fürstentum. In den Jahren 1767 und 1772 wurden im königlichen Münzamt von Alba Iulia Gold- und Silbermünzen im Wert von ca. 752.000 bzw. 930.000 Gulden geprägt. Der Großteil des bei der Prägung verwendeten Goldes und Silbers stammte aus der Produktion der einheimischen Bergwerke.

3. Der Zehnt, der in der Regel, genau wie in der Zeit des autonomen Fürstentums an die Stände verpachtet wurde, spielte in den Einkünften der Habsburger in Siebenbürgen eine bescheidene Rolle. Nachdem das Thesaurariat im Jahr 1769 die Aufhebung des Zehnts im Sachsenland in Eigenregie übernommen hatte, stiegen die Einkünfte des Ärars auf 70.000 Gulden. Probleme mit dem Zehnt gab es auch im Territorium der siebenbürgischen Komitate, wo manche Adeligen den Zehnt für sich in Anspruch nahmen.

4. Auch die fürstlichen Domänen, insbesondere jene, in denen sich Berg- und Salzbergwerke befanden, trugen zur Steigerung der Einkünfte der Habsburger in Siebenbürgen wesentlich bei. Ein Teil der Domänen des Staates, die im Fürstentum nicht sehr ausgedehnt waren, sind von den Ständen im Laufe der Zeit einverleibt worden. Die Versuche der Habsburger, die nicht gesetzmäßig entfremdeten Domänengüter auf dem Weg des Prozesses im Produktionsforum zu rekonstruieren, hatten, genauso wie die Versuche der siebenbürgischen autonomen Herrscher ihrer Zeit, aufgrund des passiven Widerstandes der Stände wenig Erfolg. Die Habsburger verschenkten nicht viele Domänengüter, sie machten aber aus finanzieller Not heraus von der Prozedur der Verpachtung fürstlicher Domänen, und das auch zur Zeit von Maria Theresia und Joseph II., Gebrauch.

PRINCIPALELE CARACTERISTICI ALE POLITICII FISCALE ABSOLUTISTE A HABSBURGILOR ÎN TRANSILVANIA (1688–1790)

Rezumat

Habsburgii au urmărit încă de la începutul stăpânirii lor în Transilvania modificarea sistemului financiar din timpul Principatului autonom, sistem care nu aducea venituri foarte importante principelui țării.

Ca urmare a acestei politici, veniturile statului habsburgic din Transilvania sporesc substanțial în comparație cu perioada Principatului autonom. O modificare deosebită în comparație cu această perioadă se produce și în structura veniturilor statului. Principala sursă de venituri a Habsburgilor în Transilvania devine impozitul pe cap de locuitor, urmat la distanță de veniturile provenite din alte drepturi regaliene decât impozitul pe cap de locuitor. Este vorba de veniturile rezultate din exploatarea minelor, în special a celor de aur și argint, din exploatarea sării și din comercializarea acestor produse, din veniturile obținute din dreptul Principelui de a bate monedă, de a încasa taxe vamale și de a lua dijma din produsele agricole. O sursă de venituri a Habsburgilor în Transilvania a constituit-o și exploatarea domeniilor statului.

În domeniul politicii de impozitare Curtea Vieneză va reuși nu numai să sporească substanțial veniturile fiscoi imperial, ci ea va introduce succesiv noi sisteme moderne și eficiente de impozitare, va reduce treptat și apoi va înlătura influența stărilor privilegiate transilvănene în problemele referitoare la impozitare și, nu în ultimul rând, Curtea Vieneză va elimina în problemele de impozitare discriminarea sașilor în comparație cu maghiarii și cu secuii.

Un neajuns al politicii financiare a Habsburgilor în Transilvania îl constituie faptul că ei nu reușesc să elimine repartitia nedreaptă a impozitului în rândul claselor și categoriilor sociale din Principat. Nobilimea, în cea mai mare parte a sa, nu va putea fi obligată să plătească impozit. Habsburgii la rândul lor vor acorda privilegiile fiscale la diferite categorii sociale și profesionale din Transilvania.

FROM AN AUTONOMOUS PROVINCE TO A HABSBURG PRINCIPALITY. THE LEGISLATIVE ROLE OF THE TRANSYLVANIAN DIET DURING THE 18TH CENTURY

Gelu Fodor*

Keywords: Werböczy, *Tripartitum*, constitution, Diet, Pragmatic Sanction, legislative system

Cuvinte cheie: Werböczy, *Tripartitum*, constituție, dietă, Pragmatica Sanctiune, sistem legislativ

Introductory considerations

Our approach aims to shed light on the evolution of the Transylvanian *constitution* and constitutionalism after the incorporation of the Principality of Transylvania within the administrative structures of the Habsburg Empire, the upper chronological limit being the provisions the Diet issued in 1791. In order to achieve this goal, we intend to examine all the aspects that contributed decisively to shaping the constitutional realities in the Principality, focusing in particular on the institutional and legislative role of the Diet, as a representative authority for the nobility in its relationship with the Habsburg sovereigns.

The conquest of Transylvania by the Habsburgs gradually brought about major changes as regards the law-making institutions, and some of these changes were made with the direct involvement of the Diet. The central aspect on which we shall dwell and which, in our opinion, was the quintessence of the entire legislative process unfolding throughout the 18th century, revolved around the articles of law enacted by the Diet of 1744 and, respectively, of the Diet of 1791. By analysing their specific provisions, we shall attempt to highlight the changes that took place in the *constitutional* structure of the Principality up until the turn of the 19th century.

Another point of interest for our study revolves around what certain historians regard as the very foundation of the Transylvanian political system, namely the *Constitutions* of Transylvania: Werböczy's *Tripartitum*, *Aprobatae Constitutiones* and *Compilatae Constitutiones*. Transposed into the Leopoldine

---

* The Romanian Academy, "George Barițiu" History Institute, 12–14 M. Kogălniceanu St., Cluj-Napoca, e-mail: fodor_gelu@yahoo.com.

Diploma, a statute with constitutional value whereby all the privileges of the Estates were recognized and guaranteed, the centralization trends exerted by Vienna throughout the 18th century met the categorical refusal of the Hungarian nobles, the Saxons and the Szeklers, who saw these *bibles* as a guarantee for their ancient rights and the maintenance of the enshrined constitutional order. The fierceness with which the *nations* of Transylvania defended the privileges established under these enactments put the Court of Vienna in difficulty, the Austrians being compelled to use all their political skill and ability in order to circumvent the main articles of law. At stake was the complete control that could be exerted over the central institutional compartment of the province and, thus, of the entire Principality. Without the Transylvanian constitution being cancelled *de jure*, its *de facto* amputation occurred through a skilful political game from the moment the province went under the administration of the House of Habsburg. The contradiction between the provisions of the constitution and the political reality, determined by Vienna's centralist tendencies, as well as by the claims of the Transylvanian Estates influenced the constitutional development of the province in the 18th century.¹

Vienna's centralizing political strategy, especially starting from the second half of the 18th century, was largely due to cultural influences coming from the European space, upholding the notion that the only salvation for the underdeveloped, archaic areas from the east of the continent was *enlightened despotism*. The adamant insistence of the nobiliary Estates on maintaining and even enhancing their ancient privileges precluded the reforms from advancing and the central administrations oftentimes remained powerless before these political monoliths.

According to the Enlightenment conception Vienna upheld, these provinces were to be ruled by an elite of French expression, often evincing a French culture and mentality, which would allegedly seek to regain lost time and speed up progress. That form of administration, the Austrians believed, would be better suited for the Eastern spaces than the older densely populated centres of Central Europe (Bohemia, Austria, Bavaria) and the Mediterranean, or in the non-Catholic rather than in the Catholic territories.² Like the despotism of the physiocrats, the regime preferred by the enlightened princes was absolute, administrative monarchy, similar to the political system that had characterized the age of Louis XIV. This type of monarchy focused on economic development or, as it were, the recovery of delays and lags that were detrimental to the state.³ The Habsburg Monarchy was fortunate, from this historiographical vantage

¹ Angelika Schaser, *Reformele iosefine în Transilvania și urmările lor în viața socială* (Sibiu, 2000), 29.

² Pierre Chaunu, *Civilizația Europei în secolul luminilor* (București, 1986), 276.

³ Ibid.

point, to have two enlightened monarchs, Maria Theresa and Joseph II, whose reformist policies we shall discuss in the light of the dietal statutes in the pages that follow.

I. The constitutional evolution of Transylvania in the Habsburg Empire between 1691 and 1744

The end of the 18th century brought about a major change in Transylvania regarding its legal status, given its incorporation as a province in the Habsburg Empire. The Ottoman failure to conquer Vienna in 1683 led to a general counteroffensive of the imperials, who concluded an alliance with Poland and the Republic of Venice, known as the *Holy League*.⁴ Over the span of a few years, under the command of the Duke of Lorraine, the troops of the *League* managed to advance deep into Hungary, where they occupied Buda in 1686, and entered Transylvania in the following year, after the Battle of Mohacs. In this context, on 27 October 1687, the Estates of Transylvania were forced to sign the agreement of Blaj, which entailed the military occupation of the country.⁵

The death of Prince Michael Apafi on 15 April 1690 left the country's leadership in the hands of his son, a 14 year-old youth, elected by the Diet in 1681 and confirmed as such in the agreements with the Habsburgs.⁶ The state of tension that enveloped the Principality during those moments enabled the Turks to attempt a reversal of the situation and to impose Emeric Thököly, their own candidate, on the throne. Leading a Turkish-Tatar contingent and supported by troops coming from Wallachia, he invaded Transylvania, defeated General Heisler at the Battle of Zărnești on 21 August 1690, and was crowned prince in the same year.⁷

The redirecting of the imperial troops led by the Margraf of Baden from the area of Serbia towards Transylvania marked the final defeat of Thököly, who was driven away at the end of October.⁸ However, the Habsburgs' position of force towards the Principality of Transylvania was tempered, the *politics of cannons* being replaced with the card of diplomacy. The defeat suffered in the fall of 1690, coupled with the possibility of a long war with the Porte, occasioned the adoption of a cautious strategy of negotiating with the political actors of the Principality. The appeasement of the Estates and the identification of an

⁴ Erich Zöllner, *Istoria Austriei de la începuturi până în prezent*, vol. I (București, 1997), 312.

⁵ Ibid.

⁶ Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării Națiunii Române* (Cluj-Napoca, 1994), 54–55.

⁷ Ioan-Aurel Pop, Thomas Nágler, András Magyari, eds, *Istoria Transilvaniei de la 1541 la 1711*, vol. II (Cluj-Napoca, 2005, hereinafter *Istoria Trans.*), 348.

⁸ Bernath, *Habsburgii*, 55.

effective solution of governance for the following period led to intense negotiations with the representatives of the Principality.

Under these circumstances, a Transylvanian commission headed by Nicholas Bethlen travelled to Vienna, where, on behalf of the Transylvanian Estates, it engaged in talks with the imperial authorities. The negotiations resulted in the so-called *Leopoldine Diploma*, ratified on 4 December 1691, a document that served as the Constitution of Transylvania⁹ for over 150 years.

Divided into 18 sections, the Diploma confirmed all the constitutional provisions enshrined during the period of the autonomous Principality, establishing Transylvania's place and role within the Habsburg Empire.¹⁰ Its preamble reinforced the juridical fiction whereby Emperor Leopold would ensure the *de jure* continuity of the princely office until the elected Prince Michael Apafi II came of age. Under the laws of Transylvania, the legal age that guaranteed the full exercise of the sovereign prerogatives was 20 years.¹¹ Meanwhile, the administration of the Principality was to be entrusted to a government (the *Gubernium* or *Excelsum Consilium Regium Guberniale*), consisting of the governor and a council of 12 members,¹² a body composed entirely of Transylvanian citizens.¹³ For reasons pertaining to his *security*, the Prince-Elect was transferred to Vienna, where he was to receive an education that was consistent with the importance of this position.¹⁴

⁹ *Istoria Trans.*, 350.

¹⁰ Anton E. Dörner, "Administrația Transilvaniei în prima jumătate a secolului al XVIII-lea", *Revista Bistriței* IX (1995): 178.

¹¹ Alexandru Herlea, Valeriu Șotropa, Romul Pop, Iuliu Nasta, Ioan N. Floca, eds, *Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei (1653)*, Partea a Doua, Titlul I, Art. 7 (Cluj-Napoca, 1997, hereinafter *Constituțiile Aprobate*), 70. The precedent establishing a governor at the head of the Principality of Transylvania dates from the year 1652, when George Rákóczi junior was elected as Prince by the Diet convened in Cluj. Since he could only obtain effective government after coming of age, which in Transylvania was 20 years, the administration of the country was to be entrusted to a governor and his council.

¹² Jozef Benkő, *Transsilvania, sive magnus Transsilvaniae principatus, olim Dacia. Mediterranea dictus orbi mundum satis cognitus*, vol. II (Claudiopolis, 1833, hereinafter *Transsilvania*), 16.

¹³ "The laws (which the noble orders believe must be adhered to firmly) do not consider the aforementioned teen, aged fourteen, fit for government before attaining the age of twenty. For this reason, we deem that in these times, troubled also by Tököly's infidelity, it would be of no use either to the interests of Transylvania or to the common good if these laws were violated and if revisions were made in this respect" [our translation]. Translation made after the Latin text of the Diet of 1791, Art. II, in *Corpus Juris Hungarici, Magyar törvénytár, 1540–1848 évi Erdélyi törvények*, ed. S. Kolosváry, K. Óváry (Budapest, 1900, hereinafter *CJH*), 488.

¹⁴ "Thus, the minor shall be entrusted to those intimate counsellors who are governing the land and shall be educated until the age of adolescence, acquiring the due virtues for his succession, awaiting the manifestation of those spiritual talents that will grow and take root in him, all the while protecting the imperial and royal mercy channelled towards the good of the country" [our translation], *Ibid.*

The opportunity offered to the Habsburgs of legally removing Michael Apafi II opened the door to institutional innovations at the level of the provincial administrative apparatus. Consequently, in the Diet of 1692 the decision was reached to create a new institution, the *Aulic Chancery of Transylvania*, with the role of maintaining a permanent connection between the provincial bodies and the capital of the Empire. Headquartered in Vienna, the Aulic Chancery was independent of other similar bodies in the capital of the Empire and had a partly outlined administrative structure.¹⁵ The institution became operational only in 1695, with the appointment of the Catholic Samuel Kálnoki as chancellor,¹⁶ but was placed under the authority of the Gubernium, the Diet and the Transylvanian Chancery.¹⁷ On the other hand, the success of the Transylvanian Estates resided in the fact that they had maintained the right to draft the laws under which the new institution would function.¹⁸ Nevertheless, the Court also issued instructions which it sent to Vice-Chancellor Kálnoki, seeking to subordinate the institution.¹⁹ The frequent deputations of the Transylvanian officials and, in particular, of Chancellor Nicholas Bethlen in Vienna were aimed at strengthening the influence of the Diet by continuously renewing the directives that were contrary to those issued by the Court. The members of the Aulic Chancery were advised to uphold the laws of the country and not to encroach upon the interests of the Government and the Provincial Chancery – the actual leading authorities of Transylvania.²⁰

Returning to the provisions of the Leopoldine Diploma, the 18 articles consolidated the autonomous legal and political status of the Principality and beyond. The first article prohibited any change among the four officially accepted religions (Reformed-Calvinist, Unitarian, Evangelical-Lutheran and Roma-Catholic) and allowed the Catholics to raise a church in Cluj at their own expense and, respectively, to rebuild the one in Alba Iulia, which was in ruins.²¹ It also confirmed all the donations, privileges and benefices granted to the nobility in Transylvania and Partium by kings and princes. It maintained and strengthened the old Transylvanian laws: Werböczy's *Tripartitum*, *Aprobatae Constitutiones*, *Compilatae Constitutiones*, except Article 9 of the Golden Bull of

¹⁵ Zsolt Trócsányi, *Habsburg-politika és Habsburg Kormányzat Erdélyben. 1690–1740* (Budapest, 1988), 223.

¹⁶ Dörner, "Administrația Transilvaniei", 181.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Anton Dörner, "Structuri birocratice în Transilvania epocii prerreformiste în contextul administrației habsburgice", in Remus Câmpeanu, Attila Varga, Anton Dörner, *În Pragul Europei. Instituțiile Transilvaniei în Epoca Prerreformistă* (Cluj-Napoca, 2008), 254.

¹⁹ Dörner, "Administrația Transilvaniei", 181.

²⁰ Dörner, "Structuri birocratice", 254.

²¹ *CJH*, the Diet of 1791, 488.

1222, regarding the nobility's right of disobedience to the king. It maintained the Saxons' municipal laws and, respectively, the ancient laws and privileges of the Szeklers. It kept intact the rules of judicial procedure and the right to appeal to the king, as well as the provision allowing the filling of all public administration, justice or economic positions solely with Transylvanian natives, irrespective of their religion. Moreover, the donation of the estates that would be seized by the fiscal authority in the case of discontinuances in the line of succession or because of the crime of infidelity went now exclusively to the country's citizens. The offices of governor, commanding general of the Transylvanian army, chancellor, intimate councillor, supreme comes, captain of the Szeklers and all the other dignities were reserved exclusively to the country's nobles, of the four officially accepted religions, on the basis of merit. This provision, which was intended to bring some fairness in the representation of the accepted religions at the level of state leadership turned into an actual Catholic monopoly.

All candidacies for the superior positions (governor, intimate councillor, chancellor, protonotary) had to be submitted to the emperor for confirmation, while the office of vicecomes or noble judge remained at the discretion of the local communities. At least three members of the Intimate Council and the High Court Panel (*Tabla de Judecată*) had to be Catholic. Chancellor Nicholas Bethlen contended that of the 18 sections of the Leopoldine Diploma, only this and the one referring to receiving the Jesuit fathers back into the country were modified by the Habsburgs. The initial version he had proposed and submitted to the emperor for confirmation used the expression three Catholic councillors *tantum* (at most), which was changed in Vienna into *saltem* (at least).²² By promoting primarily Catholics to the key positions in the Principality, this article made possible numerous abuses perpetrated by the central power, overturning thus the religious balance of forces.

The legislative dialogue between the sovereign and the estates was achieved *via* the Diet, a representative political institution in the history of the Principality of Transylvania, reconfirmed by Article Ten of the Leopoldine Diploma. This remained the main debate forum for the fundamental public matters of the country, its annual convocation becoming mandatory.²³ Legislative decisions were subsequently submitted to the sovereign to be confirmed and promulgated. Section 12 set the amount of the contribution, which provided for the payment of an annual fee of 50,000 thalers in peacetime and 400,000 Rhenish florins in wartime.

²² Nicolae Bethlen, *Descrierea vieții sale de către el însuși* (Cluj-Napoca, 2004), 222.

²³ The provision regulating the mandatory annual convocation of the Diet of Transylvania is included in the text of the Approved Constitutions. *Constituțiile Aprobate*, Part III, Tit. I 17, Art. 1, 118.

The conflicts that marked the history of the Habsburg Empire during the 18th century constantly increased its need for money and, proportionately, the burden on the provinces. Since the task of determining, dividing and levying those amounts was the responsibility of the orders, meeting in General Congregation, the steady increase in the amount generated a broad debate and grounds for dissatisfaction. In the context of the Spanish Succession War, the Vienna Court commissioned Count Johann Friedrich von Seeau, Director of the Chamber Commission in Transylvania, to demand the sum of 800,000 florins from the Diet, being allowed to lower the amount, in case of opposition, to 750,000 and, under extraordinary circumstances, down to 700,000. This demand caused outrage among the Transylvanian Estates, which insisted to pay the 400,000 florins they owed by law. Eventually, the sum of 600,000 florins was agreed upon, but the distribution of this amount resulted in endless disputes.²⁴

Moreover, the money issue was the sore spot in the negotiations between the sovereign and the Estates throughout the 18th century. The imperial claims in this regard encountered the fierce opposition of the Estates, which made recourse to any means possible in order to delay, eschew or refuse the payment of the requested sums. The numerous *gravamina* that the Diet submitted to the emperor on the occasion of its meetings invoked the ruin the country was in,²⁵ highlighting the exaggerated and excessive financial demands as its causes. The complaints made reference to the Leopoldine Diploma and the contribution amount stipulated there, and then presented the real increase in payments over time,²⁶ which had been downright burdensome for the actual possibilities of the country. The abuses of the army stationed in the province, as well as its maintenance costs, represented further grounds for dissatisfaction and irritation. The 1737 Protocol of the Diet mentioned several complaints that the county officials had addressed to the Royal Government concerning the abuses committed by the soldiers stationed in the province.²⁷

²⁴ Rolf Kutschera, *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen 1688–1869* (Köln, Vienna, 1985), 85.

²⁵ A long request sent to the emperor through a deputation, which invokes all the misfortunes of Transylvania caused by Vienna's exaggerated claims, is found in The Romanian Academy Library, Cluj-Napoca Branch (hereinafter BAR CJ), Mss. R. 1027–1028, *Alpha et Omega als der... und das ende alter Göttlich*, from sheet 177 to 189 (hereinafter Mss. R. 1027–1028)

²⁶ *Quod annis praeteritis Patria ista praestitit, in infinitum praestare poterit. Praestitit anno 1688 ses qui millionem. Anno 1689, millionem et 300 m floren: aliquot inde annis modo plus, modo minus, isque ad annum 1691 quo diploma stabilitum est, a quo tempore modo 600 m flor: magazinales necessitates, modo etiam minus, aut plus Transilvania contribuit. Sed per illas ipsas contributiones adeo in miseria sua contemnit et decoxit [...]. Ibid.*

²⁷ The complaint submitted by the Comes of Cluj David Mariafi deplores the serious excesses that the inhabitants of Cluj County endure from the soldiers stationed there. *Logvumtur gravamina quodum et gravissimi excessus occasione intertentionis militiae [...]. BAR CJ, Ms. Lat 290, Protocollum Diaetale pro anno 1737, sheet 24.*

The problem of Transylvania's contribution was resolved by the Court in the early 1760s, by promoting the *Buccowianum* taxing system, which established a flat duty, thus eliminating the decision of the estates and also the usefulness of convening the Diet.²⁸ Its last meeting was held in 1762, after which it was excluded from the ranks of the constitutional factors in the Principality for almost 30 years.

Section thirteen of the Leopoldine Diploma offered assurances that new taxes would not be introduced and that customs duties or the *tricesimation* (one-thirtieth tax) would not be raised. The next section confirmed the Szeklers' exemption from any public duties, except that of defending the country at their own expense. The tithes leased by the nobles remained theirs, but the lease went to the tax authorities. The freedom of trade was guaranteed, respecting the privileges of the nobility. From a military standpoint, the presence of the imperial army in the country was legitimized with a German commander, who was required to cooperate with the government and the governor's council, as well with as the country's army commander. Although it was expressly provided in the Diploma, the *militia indigena* was never summoned in the 18th century. Article eighteen guaranteed the exemption of the population from hosting and providing for the public officials, who were bound to use stagecoaches and inns during their journeys.²⁹

In its provisions, the Leopoldine Diploma reconfirmed, in detailed manner, all the laws, civil and religious rights and privileges which the country had theretofore enjoyed. The pact made between the Habsburg dynasty and the Transylvanian Estates sanctioned Transylvania's internal autonomy, establishing the economic, political and legal relations and laying the foundations of governance up until 1867.³⁰

One of the most important gains of the new status, which was also enshrined in this document with a constitutional value, was undoubtedly the maintenance of Transylvania's political identity. Thus, Transylvania was incorporated within the ancient boundaries of the Empire as a distinct Principality from Hungary. This perpetuation of Transylvania's statehood allowed for the preservation of its pre-Habsburg institutions and older legislation, with a role in consolidating a particular Transylvanian spirit. Moreover, the transition to the new political reality

²⁸ Avram Andea, "Instituțiile centrale ale Transilvaniei", in *Istoria Românilor*, vol. VI, *Românii între Europa Clasică și Europa Luminilor (1711–1821)* (București, 2002), 352–373.

²⁹ Art. 2 of the Diet of 1791, in *CJH*, 488–496. The translation of the 18 sections of the Leopoldine Diploma is found in George Barițiu, *Părți alese din Istoria Transilvaniei pe două sute de ani din urmă*, 2nd edition, ed. Ștefan Pascu, Florin Salvan (Brașov, 1993), 688–693.

³⁰ R. W. Seton-Watson, *A History of the Romanians from Roman Times to the Completion of Unity* (Archon Books, 1963), 121.

did not seem to change deeply-ingrained habits much, but, on the contrary, to reinforce and complete them. Having been negotiated with great skill by Nicholas Bethlen, the 18 sections of the Diploma comprised the most important aspects, meant to provide continuity to the Principality and to maintain it, at least *de jure*, outside interferences with the power circles in Vienna.

Called to exercise the legislative powers together with the Prince, the Diet represented, without a doubt, the cornerstone of maintaining genuine autonomy. The juridical evolution of Transylvania in the first half of the 18th century depended almost exclusively on the status this institution had kept in relation to the central authority. One of the most important attributes of sovereignty held by the Diet was the right of the Estates to the *libera electio* of the prince, who guaranteed their actual power. This opportunity to exercise the option regarding the person of the sovereign prevented the *de facto* unification of the Habsburg Empire and the integration of the Principality in the administrative structures of the monarchy. From the perspective of the Estates, the Habsburg monarchy was nothing but a substitute for the Ottoman Empire, a sort of guarantor of security, which nonetheless lacked prerogatives in domestic politics. The perpetuation of the Transylvanian statehood was achieved through the Prince-Elect, Michael Apafi II, by virtue of and under the authority of the synallagmatic contract *signed* between him and the Estates. This Werböczyan conception about power had been underlying the Transylvanians' constitutional thought ever since the early in the 16th century.

Werböczy's popularity among the nobility derived from the coherence of his ideas, which justified and endorsed the *bicephalous* system of political power. He upheld the notion that the laws of the kingdom were not the result of the monarch's will, but represented the joint will of the two legal entities: the Estates and the king, by virtue of an agreement that dated back to the time of the first sovereigns. Therefore, in matters concerning the legislative organization, there survived two fundamental principles that marked the legal thinking of the following centuries. The first referred to the manner of drafting and passing laws, understood as a necessary pact between the Estates and the sovereign. The second principle related to the matter of the political community that formed the *General Congregation*, understood as the assembly of the country's noblemen.

The dominant influence of Werböczy's *Tripartitum* was exerted precisely during this final stage in the existence of St. Stephen's kingdom. Under the circumstances of the establishment of the Habsburg administration, of the Ottoman domination and, eventually, of the triple division of the kingdom, the *Tripartitum*, which consolidated a sole legal and social system in Hungary, Croatia and Transylvania, acted as an integrating and unifying force for the

component territories of the former kingdom.³¹ Moreover, the legal concepts Werböczy set forth, concerning the primacy of custom over any other form of law³² proved to be an excellent counterweight to the imperial legislative maelstrom of the following centuries.³³

Werböczy did nothing more than define and justify the role of the nobility and its representative institution in the constitutional life of the Kingdom of Hungary. Based on this reality, at a political level, he laid the theoretical foundations for a constitutional conception based on the unifying principle of the *Holy Crown*, for a unique nobility forming an entire country, as well as for the unity of Catholicism as a state religion,³⁴ this conception governing the Hungarian and Transylvanian system for several centuries.

Once Protestant ideas permeated this space from Western Europe, this central political gear, represented by the prince and the institution of the Diet as the main legislative actors of the Principality, overlapped with the religious factor, which determined and stabilized the new constitutional order for more than 300 years. The articles promulgated by the Diet of Turda in 1568 launched a new stage in Transylvania's religious policy, asserting the principle of free proselytization and of the communities' freedom to choose the confession they wished to adhere to, in the spirit of the principle of *cuius regius eius religio*, established under the Peace of Augsburg. Superimposed over the political situation, the religious reality supplemented the system of the three nations with that of the officially accepted religions (one of the articles passed by the Diet of 1595 stipulated, for the first time, the legally recognized denominations, namely: Catholicism, Calvinism, Lutheranism, Antitrinitarianism), Orthodoxy maintaining its status as a tolerated religion.³⁵ The legislative and political system based on the three nations (the Hungarians – largely assimilated with the nobles, the Szeklers and the Saxons) and the four officially accepted religions emerged

³¹ László Peter, "The Irrepressible Authority of the Tripartitum", in Stephen Werböczy, *The Customary law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts (Tripartitum)*, ed. & trans. János M. Bak, Péter Banyó and Martyn Rady, DRMH 5 (Idyllwild, Budapest: CEU, 2005, hereinafter, *Tripartitum*), XVIII.

³² For explanations referring to the primacy of custom in Hungarian and Transylvanian law, see: Gelu Fodor, "Între legea scrisă și dreptul cutumiar", 71–83.

³³ Ibid.

³⁴ Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania 1440–1514* (București, 2000), 107; Henry Marczali, *Hungary in the Eighteenth Century* (London, 1910), XXXII.

³⁵ Cf. David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum* (București, 1984), 101; *Az mi a religio dolgát nézi, végeztük országúl, hogyaz recepta religiok, tudniillik catholica siue romana, lutherana, caluinistica et ariana libere mindenütt megtartassanak*. See Sándor Szilágyi, ed., *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae. Erdélyi országgyűlési emlékek*, vol. III (Budapest, 1877, hereinafter MCRT), 472.

thus towards the end of the 16th century and largely remained unchanged until the Revolution of 1848–1849.

According to the Werböczyan scheme of thought, the nobility represented the Hungarian nation, while Scythia was the ancestral territory whence it originated.³⁶ Under the Scythians' law, in the beginnings, all the members of the *nation* had been free and equal in rights. The situation had changed over time due to the inability of some to participate in war, an inability that had condemned them to servitude, causing the social divide between the peasants and the noble elite.³⁷ From that point, his argument tackled the idea whereby the king and the corpus of nobles belonged to the *Holy Crown*.³⁸ Since the noble community had the *Holy Crown*, the identity of monarch was decided by election and not by hereditary succession.³⁹ In the nobiliary republic envisioned by Werböczy, the king was nothing but a representative of the nobility, at most a *primus inter pares*. Moreover, the aristocracy did not even owe allegiance to the monarch, but rather to the *Holy Crown*, as the embodiment of the kingdom and its political community. The conclusion that emerges from this is that King was denied the capacity and authority of making legislation by himself, as he required the consent of the whole nation, legally convened in a congregation.⁴⁰ Through a subtle legal rhetoric, the author of the *Tripartitum* laid out, on the one hand, the theory of the mutual dependence between the king and the nobility, enshrined in the doctrine of the *Holy Crown*, and on the other hand, the right of the community or the country (*ország*) to elect the sovereign and to participate in government along with the monarch, through the Diet.⁴¹

Seen from the point of view of the Habsburgs, Transylvania was nothing but a province with an ambiguous status. Vienna's intentions to circumvent the provisions of the Leopoldine Diploma became highly visible in the first years of the reign, when there were repeated attempts to depose the young Prince Michael Apafi II. All the three memoranda written and sent to the emperor by the Estates of Transylvania between 1692 and 1693 – requested him to confirm Apafi as Prince – remained unanswered.⁴² Moreover, the Prince-Elect relinquished this dignity in 1696, in exchange for a life annuity offered by Emperor Leopold. Anticipating Apafi's resignation, a separate Aulic Chancery was established in Vienna, the country being definitively considered as a *corpus*

³⁶ "Stephen Werböczy and his *Tripartitum*", in *Tripartitum*, I. 3 [1] ().

³⁷ *Ibid.*, I, 2, [1].

³⁸ *Ibid.*, I. 4 [1].

³⁹ *Ibid.*, I. 3 [7].

⁴⁰ *Ibid.*, II. 3 [3].

⁴¹ Robert W. B. Gray, *Land Reform and the Hungarian Peasantry c. 1700–1848* (unpublished PhD Thesis, London UCL, 2009), 22 (online version).

⁴² *Istoria Trans.*, II, 363.

separatum, under the direct authority of the emperor and not of the countries that were part of the Hungarian Crown.⁴³ In this new institutional context, the administration of the country landed in the hands of the government, the central body *provisionally* created under the Leopoldine Diploma. The removal of Michael Apafi II from the equation and the confirmation of the government as the main executive body of the country reshuffled the component pieces of the Transylvanian legislative assembly, reversing thus the poles of power.

The increased powers granted to the new institutions, designed to ensure the imperial control over the country,⁴⁴ emphasized, however, the state of generalized discontent among the nobility, paving the way for the insurrectionary movement from the beginning of the 18th century. In parallel with all these internal institutional changes, the Peace of Karlowitz (1699) officially recognized, in an international political framework, the Habsburg rule in Transylvania.⁴⁵

The structural changes marking the country's evolution since its incorporation into the Habsburg Monarchy generated a triple crisis: political, social and economic, which manifested itself at the beginning of the 18th century. Caused both by internal factors (a decrease in the agricultural production) and, especially, external ones (the presence of the imperial troops of the territory of the country and the excessive taxes generated by its maintenance), this created a general state of dissatisfaction. On the one hand, the population was outraged by the constant growth of the tax burden, while on the other, the Estates protested against the increasing intrusion of the central power in the institutional life of the country. Together, they brought about a massive anti-Habsburg uprising (1703–1711), led by the Hungarian nobleman of princely blood, Francis Rákóczi II.⁴⁶ By mid-1704, the uprising had swept across the entire Transylvania, culminating in the election of Rákóczi as Prince, in the Diet of the session from 27 March 1707.⁴⁷ As the uprising was crushed by the imperial forces, peace was concluded in Satu-Mare in 1711, where the nobles were granted forgiveness in exchange for their recognition of the new authority.

Not only did the compromise reached in Satu Mare legitimize the Habsburg dominion over Transylvania, but it also marked the transition to the next stage of its history, that of institutional consolidation. The stakes of the new period revolved around the degree of influence that the two sides strove to acquire in the structures of the new institutional order, and the first step envisaged acquiring

⁴³ Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire* (London, 1974), 74.

⁴⁴ See, in this sense, Dörner, "Strukturbirocratie", 203–272.

⁴⁵ Susana Andea, "Țările Române în secolul al XVII-lea", in Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, eds, *Istoria României. Compendiu* (Cluj-Napoca, 2007), 352.

⁴⁶ *Ibid.*, 355.

⁴⁷ L. Gál, *Az erdélyi diaeták végzéseinek nyomdokái és a compilata constitutio után költ articulusok kivonatja*, vol. II (Kolozsvár, 1837), 195.

control over the Government and the Chancery. Theoretically, concerning the appointment of these officials, the Leopoldine Diploma offered a small advantage to the Estates because Article 7 granted the Diet the prerogative of selecting the candidates,⁴⁸ the role of the emperor being limited to confirming them as office holders (*nobis ad confirmandum praesentent*).⁴⁹

An occasion for constitutional conflict arose in 1712, amid the vacancy of the governor's seat. Meeting in session, the Diet designated István Wesselényi as a candidate, advancing this proposal to the emperor.⁵⁰ The latter's decision flaunted the plans of the Estates, by appointing Sigismund Kornis in office, a devotee of the *ruling House*.⁵¹ The Diet's reaction to this violation of the Constitution was rather prompt, and during the following year, they submitted a lengthy memorandum to the sovereign, in which they required explanations for the decision he had made, as well as clarifications on the matter of a new provincial chancellor being appointed.⁵² The problem of the chancellor arose in the context of the Rackoczian rebellion when, faced with charges of collaboration with the Kuruc rebels, Bethlen had been arrested and removed from office.

The answer to both inquiries arrived a year later, on 31 March 1713. Kornis's appointment as governor was motivated by the Court by reference to the exceptional qualities he had evinced and his vast experience in the administration,⁵³ while the question concerning the appointment of a new chancellor received an answer that was as diplomatic as possible. It was argued that the chancellor's situation was still unclear due to a pending trial, the office being suspended until a resolution was issued on the case.⁵⁴

⁴⁸ "The supreme director, who used to be called a voivode, or his deputy shall be chosen from among the citizens, the nobles and the aristocrats in Transylvania, be they Catholic or of another accepted religion, provided that they have distinguished themselves by their devotion and personal merit" [our translation] *CJH*,. 492.

⁴⁹ "We shall clemently allow them that change, entailing that whenever the positions of governor, commander of the Transylvanian army, chancellor, intimate adviser and protonotary are filled, the persons appointed to these positions shall be presented to us so that we may give our consent with a view to maintaining the peace among the estates of the various nations, removing the dangerous and illegal occupations of these positions, as well as planting in the heart of everyone that commonly shared desire to strive together for the common good, which is the highest goal of governance" [our translation]. *Ibid*.

⁵⁰ Andea, "Instituțiile centrale", 368.

⁵¹ *Ibid*., 358.

⁵² Ms. R 1027–1028, 334–339

⁵³ *Ibid*., 347.

⁵⁴ *Ibid*., 349. [...] *Propositio seu commendatio sollummodo fidelium notis Statuum petenda, quam sic perandam a profatis Consiliariis Nostris eam voto et opinione eorum elementer expectabimus, Sed quia Cancellary Comitis Nicolai de Bethlen captivi sententia nondum est pronuntiata, Vacantia Cancellary nondum datum legitimia Candidatios aliorum ejus loco pro nunc Suspendenda.* [...]

The disregard for the Estates' desire shed light on Vienna's attitude as regards its plans for Transylvania, confirming the political tendency to isolate the traditional Transylvanian institutions. The stake, represented by the person of the governor, was too high to leave it entirely to the decision of the Diet, which, through an inspired move, could come to dominate the political and administrative life of the province. The appointment of a governor who was close to and loyal to the Court was tantamount to imposing the central authority and marginalizing the Diet in the constitutional life of the Principality. The Court's intrusions were aimed at transforming the government institution into the sole executive centre of Transylvania, impervious to the control and influence exerted by the Estates.

The situation of 1712 was reiterated with the same outcome in 1734, when the Diet convened in Sebeş elected the same Wesselényi István as governor, the emperor preferring Johann Haller in his stead this time.⁵⁵ Once established, the precedent of invalidating the Diet's will regarding the person of the governor led to a practice that acquired a permanent character throughout the 18th century.

On the other hand, the elimination of the provincial Chancery from among the institutions with great decisional power also had a very specific cause. As a bridge between the provincial and the central authorities, the Transylvanian Chancery controlled the activity of the Vice-Chancellor in Vienna, offsetting any of the emperor's interferences in the internal affairs of the country. The power position the Estates had obtained at the time of its foundation, through the establishment of the chancery's headquarters in Transylvania and only of the Vice-Chancellor's office in Vienna, put the central authorities in difficulty for a good while.⁵⁶ The Diet was aware of the influence this function exerted on the constitutional life of the province and the role it could play in tilting the balance of powers in the Estates' favour. The delay in settling the matter of the chancellor was perpetuated until 1742; during this while, the competences of this institution were clarified. Its prerogatives were reduced so drastically that they boiled down to the level of a mere office for mediating the correspondence between the central and the local authorities.⁵⁷

Although they continued even after the enthronement of Charles VI (1711–1740), the pressures exerted on the Transylvanian institutions experienced a less rapid pace than during the previous period. As this monarch lacked direct male-line heirs, the imperial policymakers undertook a series of steps meant to settle this constitutional problem. Rákóczi's uprising prompted the emperor to resort to a conciliatory policy with the Estates, with a view to their

⁵⁵ Gál, *Az erdélyi diaeták*, 219.

⁵⁶ Dörner, "Administrația Transilvaniei", 180.

⁵⁷ Andea, "Instituțiile centrale", 366.

adopting the *Pragmatic Sanction* (the law on direct succession to the throne of the empire); a demonstration of force would not have been appropriate, especially because of the fear that it might lead to an even bloodier revolution.⁵⁸ Consequently, the adoption of the *Pragmatic Sanction* was to be accepted voluntarily by the Estates throughout the Habsburg provinces.

The Austrian and the Bohemian estates ratified the law in 1720, while the Croats accepted it over the following year. As expected, the most difficult negotiations were held with the Estates of Hungary and Transylvania.⁵⁹ After lengthy negotiations with the authorities in Vienna, the Transylvanian orders approved this document in the Diet of 1722. The Congregation repealed the Estates' right to elect their prince, stipulating, at the same time, the Habsburgs' hereditary rule over the Principality of Transylvania. Under the *Pragmatic Sanction*, the Estates expanded the hereditary inheritance⁶⁰ over the principality to the female line, too, but only in the event of the lack of a male heir. This decision represented the first major change in the legislative structure of the Principality of Transylvania, operated nearly 30 years after the establishment of the Habsburg rule. The ratification of this document and, implicitly, the acceptance of the new constitutional order virtually legitimized the Habsburg dominion over the country, which had hitherto been legally questionable, under the Leopoldine Diploma.

Certain historiographers, however, explain this historical decision also by reference to the Diet's internal corruption. Far from rallying together in a nobiliary monolith, the deputies could be enticed by the Viennese court with various political and public offices, in exchange for a favourable vote that could be given in key situations. One such case was that of István Wesselényi, who, after the *Pragmatic Sanction* was approved, acquired estates and important functions,⁶¹ being nominated later for the position of governor. The fact that some of the nobles – especially those of the Catholic confession – were lured onto the side of the initiatives promoted by the Habsburgs was meant to undermine political opposition and facilitate the adoption of legislative initiatives.

Charles VI's urge for a diplomatic approach to the adoption of the *Pragmatic Sanction* did not spring out of his desire to disregard the provinces' to a representative government, but out of cautiousness, as Hungary and Transylvania

⁵⁸ Kann, *History*, 77.

⁵⁹ Ibid., 59.

⁶⁰ *De facto*, Apafi II's relinquishment of the dignity of Prince and his death, which occurred in 1713, meant that the title was taken over by the emperor, contrary to the Leopoldine Diploma and the laws in force. Bernath, *Habsburgii*, 69–70.

⁶¹ Andreea Fehér, *Sensibilitate și identitate în izvoarele narative maghiare din secolul al XVIII-lea* (Cluj-Napoca, 2012), 94.

still had power of opposition. This perceived power was due to the fact that the two provinces were not fully integrated in administrative terms within the Habsburg Empire.

On the other hand, the formal perpetuation of Turkish suzerainty over the Principality represented another cause for concern for the Court of Vienna. Too deep and direct an involvement in the internal affairs of Transylvania could escalate the situation, forcing a regrouping of the Estates around the Porte. The legal possibility to resort to this connection forced Vienna to use, during the period immediately following the uprising led by Francis Rákóczi II, a prudent watchful waiting strategy.

Beyond the adoption of the law of succession, no other major constitutional change occurred during the reign of Charles VI. The problems caused by wars and the concern for imposing his daughter, Maria Theresa, as heiress of the Danubian Empire kept him away from the problems of the eastern provinces and, in particular, those of Transylvania. Although they were voted on and adopted in 1722, the articles that modified the Empire's rules of succession came into force only in 1744, when they were promulgated by Maria Theresa.⁶²

---

⁶² *CJH*, Art. III of the Diet of 1744 promulgated the law of hereditary succession to the Principality of Transylvania, as follows: "[...]Therefore, the bodies, by their unanimous vote, by voluntary decision, by word of mouth and with all their heart and soul, stipulate the extension of the right of hereditary inheritance to the daughters of the Austrian house in case the said imperial and royal line is interrupted; this right of inheritance shall apply primarily to His Imperial and Royal Majesty Charles VI, then, in the case of the interruption of this line, to the line of the late Emperor Joseph, and then, in the case of the interruption of this line, to the heirs of the late Emperor Leopold and their legal successors and to the Austrian archdukes of both genders, according to the rule granting priority to the first-born, because the aforementioned Emperor and King Charles VI shall have the same right of inheritance in his countries and provinces inside and outside Germany, as well as in the Transylvanian principality and its annexed territories, indivisibly and inseparably. All the bodies and the orders of the three nations in the Principality of Transylvania, after the Diet of this principality, announced and held on 19 February 1722 and in the subsequent period, on 30 March the same year, have unanimously accepted these issues, with a joint will, for them and for their successors, forever; regarding this, they have prepared a solemn document endowed with the power and effect of Pragmatic Sanction, namely a law that is unchangeable by anyone in any way, forever excluding all contradictions, objections, dispensations, exemptions and exceptions; after the sacred emperor, the beloved father of the august king, consolidated the aforementioned on 30 December 1723, and after their promulgation and ceremonial acceptance in the general Diet of the principality on 24 February 1724, they were considered to be included in the legal code. For this reason, now, in this article, we shall introduce, reinforce and establish the right of inheritance by succession of the august Austrian House and the Austrian archdukes of both genders, in the way and manner mentioned above, together with the related Pragmatic Sanction, this right becoming an unchangeable law; we hereby also declare this right to be in harmony with the article from the year 1723 of Hungary and a dear, fair and acceptable right, whose literal content is accompanied by the imperial and royal endorsement" [our translation]

II. The Diet of 1744 and the emergence of a new constitutional reality in Transylvania

The incorporation of the Principality of Transylvania in the Habsburg Empire also meant the start of a long process of administrative centralization, marked by the energetic and persevering intervention of the Viennese court in its internal affairs. The country's structural incorporation in the institutional apparatus of the Monarchy started during the reign of Emperor Leopold I and was then continued, more or less aggressively, under his successors, Joseph I and Charles VI. The most significant advances were made, in any case, during the second half of the 18th century, when the reins of the monarchy was taken over by Empress Maria Theresa (1740–1780) and her son Joseph II (1780–1790). The reason for such an undertaking was given by a desire to standardize the institutional and administrative structures of the Empire and to annihilate the provincial particularities that threatened the unity of the monarchy.⁶³ To succeed in their program, the first thing the decision makers from Vienna had to accomplish was to counter the opposition of the Estates grouped around the Diet.

After the period of juridical lull that was characteristic of the end of Charles VI's reign, the authoritarian principles of government experienced a revival, with the accession to the throne of Empress Maria Theresa (1740–1780). This monarch changed the paradigm of governance, imparting it a blatantly absolutist orientation. Dominated by wars and facing the fierce opposition of the Estates from Hungary and Transylvania, the Monarchy required the implementation of a comprehensive program of structural reforms that would modernize its outdated and inefficient administration and increase its subjects' payment opportunities. In this political, economic and social context, the empress convened a series of diets which, through their legislative activity, were to stabilize the constitutional ensemble of Transylvania by the end of the century. The resolutions issued by the Diet between 1744 and 1848 are known in history as the *articole novelare* (the new statutes).

Held in an extremely tense socio-political atmosphere,⁶⁴ the Diet of 1744 played a major role in the legislative evolution of Habsburg Transylvania during the second half of the 18th century and the first half of the next. The articles that it passed and were, later, ratified by the empress completed and consolidated Transylvania's political and legal status in the Habsburg Monarchy, a process that had begun with its incorporation into the imperial structures. The adoption

⁶³ Andea, "Instituțiile centrale", 392.

⁶⁴ Prodan, *Supplex*, 162. The three political nations aimed for the consolidation of their own constitutional rights and privileges, the cancellation of laws that were prejudicial to the Catholic religion and the establishment of the legal situation of the Romanians united with Rome.

of the final bills of law established a clear and unambiguous framework for the relations between the central power and the provincial institutions, in general, or with the Diet, in particular.

Article 1, entitled “On the acceptance of the rule of the August Austrian House by the Principality of Transylvania and the repeal of laws that establish a connection with the Ottoman Porte,”⁶⁵ began with a historical sketch of the intra-Carpathian Principality, starting from the period when it was part of the Hungarian Crown until its incorporation into the Empire.⁶⁶ It emphasized the autonomy the principality had enjoyed throughout all the historical periods and its constitutional evolution. It presents vassalage to the Ottoman Empire as a result of the adversity of times and as a provisional measure taken for the state’s self-preservation. During this relationship of suzerainty, the Principality’s power-holders had reached certain decisions concerning the Turkish connection and the obedience due thereto, which were prejudicial to the rule, reign and governance of the House of Austria and which this Diet abandoned, repealed and abolished by public decision.⁶⁷ All the statutes that laid down the connections between Transylvania and the Ottoman Empire, comprised by the legislation of the Principality, were expressly repealed by

⁶⁵ *CJH*, the Diet of 1744, art. 1, 360.

⁶⁶ “Centuries ago, the Principality of Transylvania was part of the Holy Crown of Hungary, but even then, carrying the title of a Transylvanian part, it was a separate province, having its own jurisdiction and being governed by voivodes, under certain laws and autonomous statutes. Because of the adversity of the times and circumstances, it broke off and got separated from that kingdom, sitting then under its own princes. Given the increasing power of the Ottoman Porte, with a view to self-preservation and impelled by the necessities that had inevitably arisen under those circumstances, this principality was forced to accept the protection and patronage of the Ottoman Porte, passing different laws and decrees concerning the Turkish connection and the obedience due thereof. Moreover, this principality, after relinquishing the patronage and adhesion of the Porte, surrendered voluntarily under the reign of the glorious Emperor Leopold; in 1687 there followed the negotiations with the *serenissimo* Duke of Lorraine and, in 1688, with General Karaffa, while in 1691 it accepted the Caesar-Royal diploma issued by the same August Emperor for this principality” [our translation] *Ibid.*, 360, 362.

⁶⁷ “These included not only a cessation of the connection with the Ottoman Porte, but clearly stipulated the free election of the prince, the voluntary submission to the reign of King Joseph, who was to rule as legal heir of his illustrious father; it has evidently accepted the reign, governance and dominion of this mighty king and his mighty Austrian house, and states that those laws that oppose or contradict this shall obviously lose their effect, being repealed, abandoned and cancelled. We have already done our utmost, in the previous articles, to declare this; so far we have not had such power, but now we can prove our devotion even more. For the rescission by public decision of the laws and decrees encroaching upon the reign, governance and dominion of the said Austrian house, we, all the bodies and orders the three nations from the Principality of Transylvania, by common will and assent, by virtue of this article of law, shall abandon, abrogate and abolish them” [our translation], *Ibid.*

this dietal article.⁶⁸ Once the connection with the Ottoman Empire had been broken through constitutional measures, from the standpoint of public law, Transylvania's full incorporation into the Habsburg Empire was also accomplished. What is, however, interesting is the delay with which Vienna initiated the repeal of the laws governing Transylvania's relations with the Porte. A working hypothesis in this sense would be the opposition or successive adjournments of the Estates, concerned to curb the excessive influence of the Court in the internal affairs of the country.⁶⁹ Any infringement of its political autonomy or the cancellation of fundamental provisions included in the Constitution could, theoretically, cause Transylvania's reorientation towards the power that was still its *de jure* suzerain. The political inability of the Porte to lay further claims on the intra-Carpathian Principality, coupled with the steep decline in the Diet's authority, drove the Habsburgs to force the removal of any dependency relations between the two.

Article 2 of the Diet of 1744 formally repealed the Estates' right to elect the Prince, which had been laid down in the *Approved* and *Compiled* statutes.⁷⁰

Although the principle had been ousted more than 20 years before, through the approval of the *Pragmatic Sanction*, the official confirmation came under the provisions of the Diet from 1744. The idea that the Prince's mandate depended on the will of the Estates, manifested through their right to *free election*,⁷¹ insti-

⁶⁸ Article 2 of Chapter 1 in Part II of the *Approved Constitutions*; Section 5 of the late Prince Gabriel Báthory's provisions; in Article 3, the first paragraph of Section 2 of the same provisions stipulated by Gabriel Báthory, as well as Section 7 herein; in Article 4, Section 13 of the provisions left by Catherine of Brandenburg; in Article 5, Paragraph 3 of the provisions of George Rákóczi I; in Article 6, Paragraph 3 of the provisions of George Rákóczi II; Article 7 of Title 1 in Part II, Section 4 of Francis Rákóczi's provisions; under Title 1 of Part II of the *Compiled Constitutions*, Section 3 of Acațiu Barcsay's provisions and formula of the citizens' oath, contained herein; in Article 4, Paragraph 3 of John Kemény's provisions; Sections 3 and 23 of Michael Apaffy Senior's provisions, together with the formula of *regnicolar* oath contained herein; Edicts 44 and 45 in Part V. *Ibidem*. For the abrogated articles of law, see *Constituțiile Aprobate*, 62–76 and *CJH, Compillatae Constitutiones*, 271–275. Georg Müller, *Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen. Verfassungsrechtliches Verhältniss Siebenbürgens zur Pforte 1541–1688* (Sibiu, 1923), 1–148.

⁶⁹ See note 65.

⁷⁰ Article 1 of Chapter 1 in Part II of the *Approved Constitutions*, together with Prince Sigismund Rákóczi's oath formula; and also Article 2 of the same chapter, along with the oath formula of Prince Gabriel Báthory and Sections 2 and 4 of the provisions; Article 3 and Section 7 of Prince Gabriel Bethlen's provisions; in Article 4, Paragraphs 1 and 2 of Catherine of Brandenburg's provisions; in Article 5, Paragraph 9 regarding free election, introduced by George Rákóczi I and II; further, in Article 7, Paragraph 1 of Francis Rákóczi's provisions; in Article 1 of Title 1 from Part II of the *Compiled Constitutions*, Sections 1 and 7 of Acațiu Barcsay's provisions referring to free election; similarly, in Article 4, Section 7 of John Kemény's provisions and, finally, also herein, Section 7 of Michael Apaffy Senior's provisions. *CJH*, 364.

⁷¹ *Constituțiile Aprobate*, II, 1, [6], 9, 28

tuted an absolute right of decision, which they were entitled to as regards the candidate to the highest office in the state. This possibility of selecting and swearing in the highest official gave the Estates the theoretical advantage of excluding an excessively authoritarian prince. The rescission of the legal articles regulating the right to elect the prince stipulated the hereditary right of the Austrian Emperors over the Principality. This provision being abolished, the Estates lost one of the main legislative powers that had enabled them to play an active role in the constitutional life of the Principality.

Article III of the same Diet completed the previous one, “establishing the right to inheritance and the hereditary right of both lines of succession in the House of Austria,”⁷² already discussed in another section of this article. Once the law of succession had been changed, the oaths of mutual allegiance also had to be changed, a constitutional obligation dating from the period of the autonomous Principality. The procedure for the investiture of the monarch, established in the late 16th century,⁷³ provided that the oath be sworn before the Estates, the monarch undertaking to respect the privileges of the nobility, the accepted religions, the nations, the laws and customs of all co-inhabiting nations, the donations, conveyances, privileges, pledges, the rulings of the previous princes and, in general, all the matters pertaining to the good and welfare of the country.⁷⁴ Once sworn, the oath acquired the status of a fundamental law of governance⁷⁵ and had to be complied with to the letter.

The same obligation was incumbent on the Estates, which pledged allegiance and loyalty before the sovereign, in the same elective Diet – known as the inaugural Diet in the 18th century. Those who, for whatever reason, were not present in the assembly when the oath was taken were bound to do so in the shortest time possible. The oath could be taken before the prince’s syndics in any assembly, townspeople being able to swear it even in their own home.⁷⁶ The penalty for those who knowingly and obstinately failed to take the oath of allegiance was the confiscation of both movable and immovable assets.⁷⁷ The role of this mutual commitment between the prince and the Estates was to ensure the constitutional legitimacy of the state’s main governing bodies, allowing them to operate in complete legality. Failure to comply with these obligations incurred, however, the non-legitimacy of their decisions and, implicitly, of the entire governance.

---

⁷² *CJH*, the Diet of 1744, Art. 3, 364–380.

⁷³ *Istoria Trans.*, 146.

⁷⁴ *Constituțiile Aprobate*, II, 1, [1], 62.

⁷⁵ *Istoria Trans.*, 146.

⁷⁶ *Constituțiile Aprobate*, II, 1, [1].

⁷⁷ *Istoria Trans.*, 77.

Formally maintained in the Diet of 1744, the mutual oaths of allegiance were intended to strengthen the contract signed between the monarch and the Estates and to legally perpetuate the constitutional life of the country. The obligations it stipulated meant that the Estates were reassured of the monarch's goodwill, while the latter received the loyalty of his noble subjects. Failing to honour the contract by either party rendered the governance unconstitutional, entailing the illegality of all the legal documents.

Article 6 reinforced the rights and powers of the Three Nations and four accepted religions,⁷⁸ confirmed the rights of the nobility and of the Romanian Greek-Catholic priests,⁷⁹ while Article 7 repealed the offensive provisions of the *Approved* and *Compiled Constitutions* concerning the Diocese of Greek rite of Făgăraș united with Rome and the Order of the Society of Jesus, consolidating their existing properties and estates.⁸⁰ By strengthening the Catholic religion in all its rights and by cancelling all the limitations thereto, Empress Maria Theresa tried to reinforce her rule by instituting an official state religion. The first piece in this puzzle had been laid in the late 17th century, when a part of the Orthodox Church had united with the Roman Church. On the other hand, receiving the Jesuit fathers back in the country and their reinstatement in all their rights did nothing but reinforce a well-concocted confessional plan.

⁷⁸ Prodan, *Supplex*, 163.

⁷⁹ “[...] We hereby guarantee and assure all the devoted bodies and orders belonging to these three nations of our beloved Transylvania, together and separately each, without religious discrimination, even the Greek Catholics who, indeed, have united with the Roman Church and thus they are Catholic too, and all the other inhabitants of this principality of ours, of all orders and ranks, together and separately each, that we will strengthen and preserve intact all the rights, laws, privileges, immunities and advantages that our Transylvania received from the said majestic precursors, namely from our beloved grandfather, uncle and father, either through diplomas or through resolutions and sanctions accompanying the letter of faith, both in ecclesiastical and in secular matters” [our translation], *CJH*, 386.

⁸⁰ “May the Order of the Priests of the Society of Jesus, as well as the Diocese of the Greek rite of Făgăraș, truly united with the Roman Catholic religion and truly admitted therein, live strengthened in their existing properties and wealth, through the rescission of those items included in the *Approved Constitutions*, *Compiled Constitutions* and other documents that stipulate the opposite, either generally or specifically and partially; thus, we shall declare void those articles that, without prejudice to other religions, insult the Roman Catholic religion, exclude the bishop, prohibit the maintenance and protection of the canons by the archives in Alba Iulia and Cluj-Mănăstur, restrict the positioning of churches, colleges, monasteries and seats of the monks that truly exist in the country to certain locations, prohibit the free practice of religion and oppose in any way the freedoms of the church, declaring void also those articles that expel the Society of Jesus and declare as infidels those who protect it members” [our translation]. *Ibid.*, 390.

Article 9 confirmed the prince's right to turn the bills proposed by the Diet into statutes, by strengthening them with his seal and signature.⁸¹ Although meetings of the Diet had been held prior to that moment, their invalidation by the prince had reduced them to the status of historical drafts, without any juridical import. The right of opposition the Transylvanian Estates had imposed on Prince Michael Apafi on his election was repealed by Article 9 of the Diet in 1744. From that date until 1848, there came into effect a very strict procedure for approving the Dietal resolutions. Pending the monarch's assent, the laws were called "historical documents." The monarch had the right to approve them entirely or partially, to postpone their promulgation (which happened very frequently) or simply to refuse signing them.⁸² The transfer of the entire legislative initiative from the hands of the local Estates into the competence of the sovereign in Vienna meant the demise of the Principality's constitutional autonomy and its full assimilation in the bureaucratic structures of the Empire. The loss of all its jurisdictional prerogatives in less than 50 years transformed the Diet into an institution with a strong executive character, whose institutional existence was no longer justified.

The total subordination of Transylvania's central institutions marked the end of the first stage of Maria Theresa's reign, when the sovereign authority was consolidated in relation to the power of the provincial Estates. Consequently, the empress rescinded the legal prerogative of convening the Diet from the year 1762 on, which led to a long period of absolutist rule. The situation was maintained during the reign of her son, Joseph II, who imposed his Enlightenment conceptions as regards the manner of state government, exclusively through edicts and patents.

Guided by his enlightened and utilitarian precepts, Joseph II reigned in a fundamentally different manner from Maria Theresa, from at least two perspectives. First, the measures promoted by Joseph exclusively addressed the needs of the aggrieved, of those oppressed by fate,⁸³ whom he considered to be the most productive social class. By promoting social policies targeted at the emancipation of the peasantry, the monarch infringed the very constitutional

⁸¹ "[...] the merciful assent expected from His Majesty requires a certain time, and thus the bodies shall construe the article in question as if they, in their own name, in the form of articles, whatever they decide, did not receive legal power until the assent of His Majesty is received and the decision cannot be issued solely under seal and signature, but, at most, it can kept in archives and registers. Then, after the assent of the prince has been received, the printed article shall be endorsed with the seal and signature of the prince and shall be deposited in places stipulated therein. Construed thus, that article may be kept without infringing in any way the sovereign power of the prince" [our translation], *Ibid.*, 392.

⁸² Kutschera, *Landtag*, 79.

⁸³ Prodan, *Supplex*, 258.

privileges of the Transylvanian *nations*. The patent that abolished serfdom in 1785 imperilled the foundations of Transylvanian *constitutionalism*, specifically expressed here through the dissolution of seignorial relations and the placement of the subjects under the protective umbrella of the enlightened state. Joseph's endeavours envisaged, as the text of *Reveries* reveals, a state where there would be no nobility or privileges, and where the emperor and the law would reign supreme over all. On the other hand, although discontent with the opposition manifested by the Estates of Transylvania against her social reforms, Maria Teresa had never ventured to question the nobility's rights over the colons or to abolish personal servitude. The empress upheld the notion of a consensus and of indirectly involving the nobility in the governance process rather than removing the nobles therefrom. The support provided by the Transylvanian and Hungarian Estates in 1741, in the context of the War of Succession to the throne of the Habsburg Empire, drew the young empress's undissimulated sympathy towards them, which she maintained throughout her life.

Secondly, Maria Theresa's religious fanaticism was not shared by Joseph, who adhered to the idea of confessional equality between the denominations present within the Habsburg Empire. Under the 1781 Edict of Tolerance, Joseph II granted religious freedom to the denominations from Transylvania, including the Orthodox, and paved thus the way towards religious emancipation. In the emperor's view, the sovereign – and, by no means, the Church, or the Catholic Church, for that matter – was the sole link that had to exist between the ruler and the people. The emperor's direct relationship with his subjects, consolidated during his many visits to the provinces of his Empire, persuaded him that what was needed was a massive restructuring of the Monarchy. The social inequities he encountered led him to establish a comprehensive reform program, which encompassed all the levels of the administration. During the ten years of his solitary rule, Joseph strove to erase all traces of feudal privileges and of inequalities between people and religious denominations. His legislative enthusiasm was so strong that on the eve of his death, the Empire was on the verge of dismantling. Though he was animated by the purest intentions, his political thought was well ahead of the period in which he lived, dooming his reformist program to failure.

The removal of the Diet from the Principality's institutional sphere enabled the decision makers from Vienna to impose their modernizing Enlightenment precepts through a much simpler, direct legal mechanism: edicts, patents, rescripts, etc. The abundance of these types of regulations, issued over a relatively short period of time, nearly 30 years, highlights the willingness of decision makers at the central level to reform and restructure the institutions of the Principality according to modern, pragmatic and efficient patterns.

The structural changes operated in the economic, social, legal, educational and administrative fields brought forth a fresh, progressive spirit, based on the principles of performance and administrative efficiency, which had been successively implemented in the western provinces of the Habsburg Empire.

The annihilation and subordination of Transylvania's main central institutions allowed the imperials to introduce the Enlightenment principles of government and, at the same time, to attempt to replace the principles of law espoused by the previous legislatures. The major problem of this approach, which actually slowed down the process, was the shortage of sufficient numbers of well-trained and loyal staff members. Although the Diet of 1791 sanctioned the organization of the administrative tier by establishing permanent headquarters for the local administrative institutions and a quick and efficient mail system, carrying out, thus, the royal proposals, the personnel occupying the executive positions still came from among the ranks of the local nobility, averse to any type of juridical and institutional changes.

In the context of a difficult international situation, the failure of this direct and authoritarian formula for administering the Empire reopened the path towards restoring the constitutional formula, which had been abandoned at the onset of the seventh decade. The decision to convene the Diet in 1790 provided the opportunity to the Estates to reaffirm and reinforce the Tripartite Pact and to rehabilitate the old institutional order from before the age of reforms. The restored balance of power with the central government, sanctioned under the enactments of the year 1790–1791, also reaffirmed the social contract between the sovereign power and the noble *people*, conceptualized by Werböczy and reinforced by the writings of Montesquieu and Jean Jacques Rousseau.

The works of the Diet were conducted in an extremely tense atmosphere, during the years 1790 and 1791, the participating nations clamouring for a *restitutio in integrum* of all the rights, prerogatives and privileges that had been skirted or infringed throughout the 30 years of *unconstitutional* rule. The compromise reached between the centre and the provinces as regards Transylvania's legal system had, as a result, the continued recognition of the Habsburgs' authority in Transylvania, which had been severely affected after the reign of Joseph II.

III. *The Diet of 1791 and the recalibration of the constitution*

The Diet or the *Comitia*⁸⁴ of Transylvania represented the country's central decision-making body on matters of legislation, justice and administration and formed the highest proof of the real autonomy of the state. The incorporation of

⁸⁴ The General Congregations that were convened throughout the 28th century were alternatively called *Dieta* or *Comitia*. See *CJH*, 357–398.

Transylvania in the Habsburg Empire reaffirmed the constitutional position it held, keeping its powers and structure intact. Under Article X of the Leopoldine Diploma all its functions and powers were reinforced, consecrating it, along with the sovereign, as the central hub in the country's political gear.⁸⁵

The sinuous course of the institution throughout the 18th century found its final consecration in the works of the famous Diet of 1791. The death of Emperor Joseph II offered the Estates the opportunity to reassert the *constitutional* role of the Diet in the Transylvanian legislative apparatus and to urge the publication of its own internal regulations. This *procedural code* set the structure, functioning and powers of this body, comprising, within a mere five statutes, all the written and unwritten laws theretofore.

Article VII granted the Prince and the Estates convening in the Diet the right to draft, amend, repeal and construe the laws.⁸⁶ According to the constitutional precepts formulated by Stephen Werböczy in the *Tripartitum* and subsequently reinforced through practice, the laws of the kingdom did not ensue from the monarch's will, but represented the common will of the estates and the king.⁸⁷ Moreover, Section Three prohibited the prince from devising laws that

⁸⁵ Article X of Leopoldine Diploma concisely presents the future roles of the Diet, which is referred to as *Comitia*. We shall reproduce this article in full here: *Decimo: Annua Comitia, ad negotia publica tractanda, justitiam administrandam, et propositiones regias, si quae fuerint intelligendas necessaria nec non terminorum octavalium celebrationem nostro Gubernatori et intimo Consilio promulganda comittimus, reservando Nobis omnium quae sic geruntur regiam confirmationem*. The 18 sections of the Leopoldine Diploma have been published by Ioan Lupaş, *Documente istorice transilvane*, vol. I (1599–1699) (Cluj, 1940), 443–444.

⁸⁶ “His Holy Majesty graciously admits that the power of drafting, repealing and authentically construing the laws in the Great Principality of Transylvania is common, being shared between the prince and the bodies and orders legally convened in the Diet, stating also that this right of the orders shall remain untouched and, as he has inherited it from the late Leopold I, he shall in turn transfer it to his august successors without amends” [our translation]. BAR CJ, the Diet of 1791, Ms. 17/3, 312. It is significant that for the first time in the history of the Transylvanian Principality, the term legislative power is used. The influence of the work *The Spirit of the Laws* is indisputable, a work written by Montesquieu and published in 1748. The work had tremendous echoes in the former Kingdom of Hungary and even in Transylvania, because it legitimated the principle of the separation of state powers and, respectively, the legal equality between the monarch and the estates. Peter, “The Irrepressible Authority”, XIX.

⁸⁷ [3] *Attamen princeps proprio motu et absolute potissimum super rebus iure divino et naturali praeiudicantibus atque etiam vetuste libertati totius Hungarice gentis derogantibus constitutiones potest non facere sed accersito interrogatoque populo si si eis tales leges placeant an ne? Qui cum responderint quod sic, tales postea sanctiones (salvo semper naturalique iure) pro legibus observantur*. [4] *Plerumque autem et populus ipse nonnulla que ad publicum bonum conducere arbitratur unanimi consensu decernit, in scriptisque ptincipi porrigit suplicans super illis leges sibi statui. Et si princeps ipse eiusmodi sanctiones acceptabit et approbabit, tunc vim legis pari modo sortiuntur. Et de facto pro legibus reputantur*. *Tripartitum*, II 3 [3–4], 228.

could undermine the privileges and liberties of the Hungarian *nation*. On the other hand, the *populus* was entitled to legislative initiatives in the matter of the common good, which it was bound to present to the monarch in writing thereafter, for promulgation. Under Article Four of the *Tripartitum*, the princely sanction granted them the legal force required for their juridical enforcement.

Article Seven of the Diet held in 1790–1791 did nothing but reconfirm the right enacted in the *Tripartitum*, whereby the right to draft, rescind and construe laws belonged jointly to the Prince and the Estates legally convening in the Diet.⁸⁸ This paragraph served as a preamble to the prohibitions imposed to the Prince in the next one.

Consecutively, Article VIII referred to the executive power, which was also divided between the Estates and the emperor, but was delegated to the provincial representative bodies. The central authority incurred some limitations in this respect, being entitled to issue patents and ordinances only under certain circumstances, strictly regulated by the laws of the country. The monarch could resort to the legal possibility of intervening only when the law was deficient and could not only be completed by this type of statutes.⁸⁹ This clarification was specially introduced and drew attention to the far too great number of imperial edicts and patents issued during 1765–1790. The abusive construal of the statutes and the direct and absolutist manner of government led, in the second decade of the reign of Maria Theresa and, especially, during that of Joseph II, to an unconstitutional rule, at variance with the principles of the law in force. On the other hand, the exclusion of the Diet from the legislative process provided a solid reason for the Estates to consider that the period in question was illegal and illegitimate.

⁸⁸ “His Holy Majesty graciously admits that the power of drafting, repealing and authentically construing laws in the Great Principality of Transylvania is joint, being shared between the prince and the bodies and orders legally assembled in the Diet, stipulating, at the same time, that he will maintain this right of the orders untouched and, as he has inherited it from the late Leopold I, he will in turn transfer it to his august successors without alterations” [our translation]. *CJH*, the Diet of 1790–1791, 500.

⁸⁹ *Ibid.*, art. VIII. “His Holy Majesty hereby reassures the bodies and the orders that he will never govern this principality of Transylvania and its incorporated parts by edicts or so-called patents, which, in fact, cannot be accepted in any court of the country. The issuing of patents is reserved only for the cases in which the effective proclamation on certain otherwise legal themes represents the sole possibility thereof. Thus, by his royal power, he will not modify the legislative exercise as determined or determinable by law and will not prevent the enforcement of legal sentences by court orders that are incongruous with the law and will not allow their being prevented by others; moreover, he will not alter or suspend the legal sentences of the judicial authorities by court orders imposed from above. Legally appointed competent judges shall be the ones who will judge, under the laws that have been created or that may be created in the future, and under the constitution of the country attested by the documents, and the executive power shall be exercised by His Majesty and his successors, upholding the laws.”

During the ten years of his reign, Joseph launched an experiment, guided by the precepts of enlightened absolutism and aiming to structurally change the government system of the Empire. The Josephine reforms envisaged mainly the emancipation of the peasants, the taxation of nobiliary estates, the introduction of new civil and criminal codes, local administration reform and, above all, the eradication of all noble privileges, which hindered the country's development in his view. Without exception and without the aid of the Estates convening in the Diet, all his reforms were introduced by decrees or patents. The onslaught of the Josephine reforms against the privileges of the nobility was doubled by a propaganda that targeted the Transylvanian legislative system and aimed to demonstrate that in Transylvania public law had been perverted by the narrow interests of the nobility, concerned solely to preserve its own privileges.⁹⁰

On the other hand, the issuance of decrees and patents was not unusual in the legislative system of the Empire. On the territories of the Hungarian Crown, including Transylvania, the application of this type of mandates was based on two principles. The first was manifested through the plenitude of power, which belonged to the monarch by virtue of his mandate. This precept was promoted rather intensely by the Habsburgs during the 18th century because it allowed the sovereign to issue laws (*ius legis ferendae*)⁹¹ without the assent of the Estates meeting in the Diet. It was partially used by Maria Theresa in the second half of her reign and fully by Emperor Joseph II from 1780 on.

The second principle stemmed from the right of supervision pertaining to the monarch, as provided in the first article of law issued in 1526.⁹² This conception entrusted the monarch the prerogative to use all his authority, power and skill in all aspects of governance, in the wise spending of public money and in everything concerning defence, the freedoms of the people and the other needs of the kingdom.⁹³

The right of supervision could be manifested over a fairly wide range of matters, especially regarding the administration and justice. Imperial circulars fell, for instance, into this category. The most important statutes issued by the sovereign that derived from this principle were, however, patents and rescripts. The former had the power to intervene in the amendment and revision of the laws that were deficient or no longer corresponded to the practical needs, while

⁹⁰ Derek Beales, "The false Joseph", in *Historical Journal* 18 (1975): 489–490.

⁹¹ Martyn Rady, *Customary Law in Hungary: Courts, Texts and the Tripartitum*, unpublished manuscript, 221.

⁹² *Ibid.*

⁹³ *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae: The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, 1490–1526*, eds. János M. Bak, Péter Banyó and Martyn Rady (Budapest and Idyllwild, CA, 2012), 265.

rescripts (from the Latin *rescriptum* = to respond in writing) supported the enforcement of the law in practice.⁹⁴

Patents governed a comprehensive array of subjects, with a fairly broad spectrum of applicability, ranging from issues pertaining to education and religion to agrarian matters. The most notorious such regulations were: *Certa Puncta*, issued in 1769, which established the duties of serfs and peasants to the nobles; *Ratio Educationis totiusque Rei Litterariae per Regnum Hungariae et Provinciae eidem Adnexas*, on education reform,⁹⁵ issued on 22 August 1777; the *Edict of Tolerance* (1781); the *Patent abolishing personal dependence* (1785), issued by Emperor Joseph II after the revolt led by Horea, Cloșca and Crișan,⁹⁶ etc.

Rescripts, on the other hand, dealt mostly with law enforcement in certain specific cases, legal mandates, instructions on procedure, etc.⁹⁷ Rescripts addressed to the courts of law intervened mainly to speed up trials, to remand cases to a higher court, or to transfer the sentence on the grounds of the judges' possible bias.⁹⁸

In fact, the dietal article did not prohibit the use of patents as a legislative instrument, but circumscribed its applicability to a certain kind of situations requiring such a solution. Thus, by his sovereign power, "the emperor shall not modify the legislative exercise that is determined or determinable by law and shall not prevent the enforcement of legal sentences by court orders that do not comply with the law."⁹⁹ One of the ardent desires of the Diet was that the sovereign or his representatives should avoid engaging in the juridical act by issuing rescripts that modified or suspended the sentences issued by the courts of justice, and that the legally appointed judges should be allowed to sovereignly hear the cases.¹⁰⁰

⁹⁴ Henrik Marczali, *Magyarország története II. József korában*, 2nd edition, vol I–II (Budapest, 1885–1888), vol. I, 333.

⁹⁵ Lucia Protopopescu, *Contribuții la Istoria Învățământului din Transilvania 1774–1805* (București, 1966), 23.

⁹⁶ Ovid Sachelarie, Nicolae Stoicescu, *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar* (București, 1988), 353.

⁹⁷ Endre Varga, Miklós Veres, *Birósági Levéltárak 1526–1869* (Budapest, 1989), 42–60.

⁹⁸ Rady, *Customary Law in Hungary*, 235.

⁹⁹ CJH, Art. VIII of the Diet of 1790–1791, 502.

¹⁰⁰ "Thus, by his royal power, he shall not modify the legislative exercise that is determined or determinable by law and shall not prevent the enforcement of legal sentences by court orders that do not comply with the law and shall not allow others to prevent this; moreover, he shall not alter or suspend the legal sentences of the judicial authorities by court orders sent from above. Legally appointed competent judges shall be the ones who will judge, according to the laws that are or will be in force in the future and in keeping with the constitution of the country, as attested by documents, and executive power shall be exercised by His Majesty and his successors, in keeping with the laws." Ibid.

As a final consideration concerning this dietal article, we may notice that the terms of legislative power and executive power were used here for the first time in a legal document of the Principality. The connection with Montesquieu's *Spirit of the Laws*, a book that left its imprint on the juridical thinking of the era, is evident in this regard. The principle of separation of powers, enunciated by Montesquieu in his work, legitimized the Estates' claims to a dual system of governance, in line with the text and spirit of Werbözy's *Tripartitum*. Given that it justified and confirmed the expectations of the nobility about the division of powers in the state, the legal terminology imposed by Montesquieu was adopted in the text of the Diet held in 1790–1791. The *New Bible* of the Hungarian nobility¹⁰¹ led to the Transylvanian Diet held in Cluj in 1792 opening its works with a trio, sung by the Three Graces, a symbolic gesture suggesting the tripartite division of power and the existence of constitutional balance.¹⁰²

In what followed, the statutes consecrated the procedure for convening the *Comitia*, which was to be held annually, at the initiative of the Prince, at a time and place he would set. The summons was to be made by a royal letter sent by the Royal Government, and the Estates were bound to attend the assembly under the penalty provided for in the laws of the country.¹⁰³

Information on the manner and order of the Dietal proceedings are found in Section XI. The Diet consisted of the Royal Government, the Royal High Court (*Tabla Regească*), the supreme officials of the counties, of the Saxon and Szekler districts and seats, the royalists or the royal officials invited to participate in the works through royal letters and representing the prince, two deputies from each Hungarian county and district, from the Saxon seats and districts, the representatives of the royal free towns and boroughs, as well as of the tax-levying places – representatives of all the bodies and orders of the three nations in the Principality. In addition to the categories listed above, by way of innovation, the Catholic Chapters of Cluj-Mănăştur and Alba-Iulia were also represented in the 18th century, with two members each.¹⁰⁴

¹⁰¹ Péter, "The Irrepressible Authority", XIX.

¹⁰² Sándor Eckhardt, *A francia forradalom eszméi Magyarországon* (Budapest, 1924), 26–80.

¹⁰³ BAR CJ, the Diet of 1791, Ms. M.S., 17/3, 312–313. "Under the laws of the country and section 10 of the Leopoldine Diploma, the Diet shall be held annually, at the time and place set by his Holy Majesty depending on the circumstances; the bodies and the orders shall be convened in assembly in the usual way, by royal letter sent by the Royal Government, and they are bound to attend the Diet, under the condition of the sanction stipulated by the laws. On the occasion of every Diet, under the provisions of their own laws in force and the royal letters of warrant, all the royal bills shall be treated and submitted, with legal freedom, to His Royal Majesty for revision, as shall, besides these, other matters, too, and the complaints which the orders intend to discuss. The laws established by the Diet and consolidated by royal power under Article 9 of 1744 shall be enforced to the letter, and His Majesty and his successors shall oversee their enforcement."

¹⁰⁴ Gál, *Az erdélyi diaeták*, art. 4 of the Diet of Sibiu from 1728.

The deputies' attendance of the Dietal works was subject to their meeting certain requirements. The royalists were appointed by the prince after hearing the Royal Government, which summoned them through special letters, and they had to have the following characteristics: to be sons of the motherland, by consent, to be prestigious nobles with sufficient estates; to possess the characteristics prescribed by law, such as experience, impeccable manners, fair in resolving issues; to be suitable in all respects for discussing the matters of the prince and country.¹⁰⁵

The deputies sent by the Szekler counties and seats had to have the following virtues: to be well-off nobles, to have knowledge about public administration and to be as different as possible from the confessional point of view. The same qualities, except that of being noble, were demanded of the Saxons from the *Royal Land*.¹⁰⁶

Once the sovereign's assent on the prince's mandate was granted, the governor, together with the council, handled all the organizational aspects of the Diet, whose works started most often the day of the Holy King St. Stephen. The invitation letter specified at least the theme of the main royal proposals, and the venue was determined by the prince after consultations with the Government. A commissary with full powers was the emperor's delegate, who attended the Diet and represented the sovereign. The official opening of the *Comitia* was done by reading out loud the imperial rescript whereby the bodies and the orders were informed of the royal proposals and the royal resolutions addressed to the bodies and the orders. The prerogative of dissolving the Diet belonged also to the commissary, at a time to be set by His Majesty.¹⁰⁷

The function of president was normally held by the president of the orders; during his absence, the Royal Government sent one of the most distinguished councillors as president. But before occupying the position, the president of the orders was required, under the old custom, to attend the Government's meeting, where he was to present the agenda of the Dietal congregation. On the other hand, he had to listen to the proposals submitted by the Government so as to inform the orders as accurately as possible, and then to communicate these things in the Diet's session. If the governor participated in the Dietal meetings, he occupied the position of president.¹⁰⁸ If the Dietal assemblies were chaired by the governor, the central power gained, in most cases, a large advantage. As the latter's representative, the president set the agenda and the manner in which the

¹⁰⁵ *CJH*, art. XI, 504.

¹⁰⁶ *Ibid.*

¹⁰⁷ *Ibid.*

¹⁰⁸ *Ibid.*

sessions were to be held, being entitled to censor certain opinions or simply to ignore the views of certain deputies.

If attending the Dietal sessions, the Government had the following competences: to promote the interests of the prince and of the orders by all manner of counsel referring to the Diet; to strive to balance any differences of opinion and votes between the bodies and the estates, to offer advice, not only when invited to the meeting of the bodies and the orders, but also if things and circumstances required it, by attending the sessions together with them. The Government was also barred from modifying or precluding any resolution adopted by the bodies and the orders, regardless of its quality or contribution.¹⁰⁹

Having as its main duty the constitutional administration of the country, the Royal Government was not always present among the Estates, but was required to maintain contact with them through delegates. On behalf of the orders, there were usually sent, probably depending on the themes that were to be discussed, two senior officials and two delegates from each of the counties, the Szekler and Saxon seats and, respectively, the tax-levying places. Their role was to present the subject and the causes of the possible disagreements, explaining also which part of the orders was against it. The Government's opinion on the case was submitted to the Diet either through two Secretaries or through certain deputies, depending on the circumstances.¹¹⁰

The Diet of 1791 strictly regulated both the order of the debates and the legislative issues debated by the deputies. Thus, the themes proposed were all those issues related to the good of the country and the legislation, arising from the royal recommendations and the desire of the Estates, including the settlement of complaints that generally affected all the orders, certain nations or particular communities and persons. The topics included the determination of the tax amounts, the method of their distribution and collection, elections and nominations for certain diplomatic functions the orders had competency over, the granting of citizenship, borders issue and tax assets, resolving border incidents, provisions governing ownership rights and inheritance rights related to tax assets, cases that could be heard and resolved by virtue of the judiciary power of the orders, under the law. The oppression of any individual was strictly forbidden, the right of expression being guaranteed. In discussing the problems listed above, certain rules were to be followed: above all, everyone was bound to respect the constitution and the government, as well as the rights, privileges and laws of each nation separately. The votes cast were collected by protonotaries, but the report issued by the bodies and the orders that was to be submitted

---

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Ibid., 504, 506.

to the court had to be accompanied by the opinion of the opposition party or parties.¹¹¹

The agenda was also rigorously established. After the announcement of the royal proposals and the other legislative matters, it was the duty of the president of the orders or the Governor, if the Royal Government was present, to indicate the topics for discussion. It follows directly that without the prior permission of the President, no one could submit anything to debate, not could one interrupt the sequence of discussions that had been defined by the president.¹¹²

However, in certain well-defined circumstances, the president was required to suspend the normal order of discussions and announce or allow the immediate presentation of certain cases brought before him, if they were very urgent and could not be postponed. These could be: the infringement of aspects pertaining to the common good or cases concerning the oppression of individuals, if their postponement posed the risk of dangers coming to them. The other issues that were not urgent were submitted to the president in writing, and he determined their order in the sequence of discussions, depending on the subjects to be debated. If the president omitted, for some reason, or hindered the tackling of the themes thus advanced, the one who had made the referral had the right to appeal, first to the royal governor and, if he received no solution, then to the royal commissary.¹¹³

Plenary discussions were also highly regulated. By the end of discussions on a particular subject, no other topics could be taken up, nor could they be mixed with other issues under discussion, except in the cases described in the previous paragraph.¹¹⁴

The president highlighted, in each meeting, a preview of the themes that could be discussed during the next meeting and the date of the following session. He also informed the orders of the place where he had filed or would file the most important documents, so that everyone could inform themselves and prepare accordingly for the coming debates. The schedule of the meetings had to be established so that there would be an adequate period of time between addressing an issue and submitting it to the Common Office.¹¹⁵

After the clear presentation of the nature of the text under discussion, all the attending deputies were entitled to express their views and contribute to the discussion. Whoever wanted to express his opinion had to stand up and beckon the President by raising his hand or to state his intention. The president was

---

¹¹¹ *Ibid.*, 506.

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ *Ibid.*

¹¹⁴ *Ibid.*

¹¹⁵ *Ibid.*

required to give the floor to everyone, in the order in which the deputies had signed up through the procedure described above, without granting any other priorities. In order for the correct order of the discussions to be maintained, it was very important that every class and every individual should remain in place and on their designated seats.¹¹⁶

Those who took the floor had to be brief and moderate, not to extend to other topics that were unrelated to the matter in question and not to create a state of tension through the use of obscene or indecent words against those of a different opinion. Otherwise, they were to be severely reprimanded by the president, and if this behaviour continued, they were permanently removed from the Diet, under the penalty of a *broken seat*. It is uncertain whether the penalty of the broken seat was applied *ad litteram* or whether the turbulent deputy or deputies were simply removed from the Diet. Unfortunately, neither the Romanian, nor the Hungarian historiography provide any indication in this regard.¹¹⁷

The right to speak was guaranteed and speech interruption was strictly prohibited. In the event that this happened, the president took over his role as a mediator, restoring order, reprimanding the culprit and punishing him, if his behaviour continued, with the penalty stipulated in the preceding paragraph.¹¹⁸ Dietal meetings were open to the public but only subject to seat availability and under strict rules.¹¹⁹

After all opinions had been heard, the president had the duty to summarize the matter. He listed the for and against reasons, as well as the strong arguments, proceeding to make a decision in keeping with the majority votes.¹²⁰ The first to vote were the royalists, including the Royal High Court (*Tabla regală*) and

¹¹⁶ Ibid., 508.

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Ibid, 510.

¹²⁰ "The consecrated ballot model in the Transylvanian Diet was the ballot by nations (*Kuriatvotum*), the unanimity of the three nations being required to validate an article or a law in its entirety. The right to vote remained unchanged up until the Diet of 1791. Regarding the order, royalists were the first to vote, then the government members cast their ballot, followed by the great officers, the county and district deputies, and the delegates of the tax-levying settlements, but their voices were assimilated to the common voice of the nation to which they belonged. Thus, while the approximately 300 individual voices were not taken into consideration, the three curiate voices of the Nations were. If one of the Nations (especially the Saxon one) voted with a majority against a decision of the Diet, the latter became, by law, invalid. The curiate vote, which protected the Saxon Nation, was repealed by a majority vote in the Diet session of 7 July 1791; the individual vote was instituted, and the means of opposition left to the Saxons was the refusal of applying the seal of their Nation on the decisions reached by the Diet." Seton-Watson, *History of the Romanians*, 174; Kutchera, *Landtag*, 74.

the senior officers, and then the ballot was cast by the representatives of the counties, of the Szekler seats, the Hungarian districts, the Saxon seats and districts, the royal towns and the tax-levying places.¹²¹

The procedure of authenticating the resolutions was rather difficult; protocols were drafted at the end of each congregation by the Systematic Deputation, being subsequently reread at the beginning of the next session and, if they were approved, the president of the orders and the protonotary authenticated them. Preparing the proceedings in accordance with the resolutions was the duty of the protonotary scribe who, after drafting them, read them in session before the bodies and the orders. After their approval, the proceedings had to be transcribed and marked with the seals of the three nations.¹²²

Final considerations

The constitutional evolution of Transylvania in the first half of a century after its incorporation in the Habsburg Empire witnessed three important moments. The first coincided with the issuance of the Leopoldine Diploma on 4 December 1691, the peak political moment in the evolution of the relations between the Court of Vienna and Transylvania's Estates. Throughout the 18th century, the efforts of both camps were centred on compliance with or circumvention of the 18 sections of the Diploma, and the supreme stake was the control exerted over the newly established institutions. The skilful use of diplomacy and a rewards policy focused on promoting characters who were loyal to the absolutist policy to key positions in the Principality tilted the balance of power in favour of the Habsburgs in the middle of the 18th century.

The second moment refers to the exploitation of the political influence Vienna had gained in relation to the Estates of Transylvania through the Dietal resolutions of 1744. The position of force Empress Maria Theresa had acquired enabled her to force the adoption of a new *Legislative Code*, which, on the one hand, eliminated the autonomist provisions and, on the other hand, confirmed the new constitutional realities.

As seen in this study, the incorporation of the Principality in the Habsburg Empire did not initially attract fundamental changes in the institutional functionality of the Diet. With its prerogatives preserved intact and guaranteed by Article Ten of the Leopoldine Diploma, it continued to meet and debate the bills submitted by the Prince, even though not as consistently as before. The fundamental problem this body was confronted with in the early part of the 18th century concerned, however, its legal effectiveness. The Habsburg emperors'

---

¹²¹ *CJH*, the Diet of 1791, 508.

¹²² *Ibid.*

tendencies of taking over legislative decision and institutional control led to a vast process of administrative centralization. The Court's energetic intervention in the internal affairs of the Principality manifested primarily by marginalizing the constitutional role of the Diet, which was forced to discuss only matters of little or secondary legislative import. Its activities revolved around discussions about the amount of the taxes and military quarterage, which created many conflicts between the three constitutional *nations*.

In this entire period, the country experienced the slow but systematic integration of all institutional structures within the bureaucratic apparatus of the Monarchy. Although it started during the reign of Emperor Leopold I and continued, more or less strongly, under his successors, Joseph I and Charles VI, the most significant centralizing progress was registered in the second decade of the 18th century, when the reins of the monarchy were taken by Empress Maria Theresa (1740–1780).

Aware, at the time, of the danger that passing legislative initiatives without the consent of the Estates grouped in the Diet represented, the empress promoted a different legislative strategy from that of her predecessors. She summoned the Estates to confirm and to enshrine, under the law, all the constitutional amendments made in the legislative system of the Principality since its incorporation into the Empire. Through an astute strategy that used both the policy of rewards and that of political pressures, Maria Theresa succeeded, within the span of only ten years, in tipping the balance of power in favour of the Court in Vienna.

The Diet of 1744 played a major role as regards the subsequent juridical relations between the Court of Vienna and Transylvania's key decision-making institutions. The legislative issues debated and then enacted by the sovereign constitutional operated such profound changes into the realities of the Principality that historiography has rightly called it the *new legislative code* of Transylvania. Among other things, it validated the amendments brought to the laws and the *constitution*, by decisions taken in the previous period, and we are referring in particular to the provisions of the *Pragmatic Sanction*. Articles Two, Three and Four raised the new juridical order to the status of law, abolishing the right of the Diet to elect the prince and, at the same time, accepting succession along the female line.

Besides political issues, Vienna was also interested in religious matters, the Catholic denomination being at the forefront of the Habsburg officials' concerns. Article Seven of the same Diet of 1744 repealed the articles included in *Aprobatae Constitutiones* and *Compilatae Constitutiones*, which were detrimental to the Roman Catholic religion, putting an end to the status of inferiority that it had in relation to Protestantism. At the same time, the law also recognized the status of the Greek-Catholic Church and its clergy, guaranteeing the latter's

existing properties and the free exercise of its faith throughout Transylvania. A final aspect that the empress pursued strongly and meticulously concerned the status of the College of the Society of Jesus. Restoring it into legality under Articles Seven and Eight represented a particularly important victory for Maria Theresa over the Estates, which were forced to confirm and to return all its previously confiscated properties. The importance of this order in the eyes of the sovereign rested on its ability to revive the Catholic faith in Transylvania and gradually change the confessional paradigm in the Principality through intense religious proselytism.

The articles of the Diet held in 1744 highlighted two fundamental issues that were specific of Maria Theresa's entire reign. The ethnic and religious diversity that characterized the Habsburg Monarchy and the rapid territorial acquisitions the Empire had acquired over the past hundred years demanded a quick answer to this issue, meant to homogenize and provide cohesion to a heterogeneous political ensemble. The empress's plan was aimed, on the one hand, at creating a dynasticism designed to gather together the provinces around the monarch, seen as a true cementing bond between the peoples of the empire. The haste with which the sovereign proposed to the Transylvanian Diet that the *Pragmatic Sanction* should be elevated to the rank of law and the right of appeal granted to the subjects by Article Two of the Diet held in 1753–1755 confirm this hypothesis.

On the other hand, placing Catholicism at the focus of reformist concerns represented a political necessity rather than a personal whim at the time. In the midst of a war for succession to the throne, Maria Theresa was convinced that along with various aspects pertaining to dynastic loyalty, the Catholic religion would play a crucial role in creating a common identity. The measures taken to promote Catholicism were evident ever since the beginning of her reign and continued until her death in 1780. The legislation issued in the following Diets confirmed this denominational strategy.

The third moment that marked the consolidation of Transylvania's constitutional realities in the 18th century was coeval with the Diet of 1791. This Congregation brought to fruition the legislative labour characteristic of the 18th century by definitively entrenching the patterns of governance. The constitutional conflict between the centre and the province, which lasted exactly 100 years, had found its final expression in the movement for restoring the institutional and political structures prior to the age of reforms.¹²³ Carried out in the spirit of *restitutio in integrum*, its provisions rebalanced the relations of power with the central government, so damaged during the reign of Joseph

---

¹²³ Ibid.

II. The monarch's prerogatives were strictly outlined. He was made aware that he shared both legislative and executive authority with the provincial Estates and his right to govern through patents was strictly prohibited. The issuance of such normative documents was reserved only for certain cases, well established under the laws of the country. Through the decisions it took, the Dietal assembly virtually reinstated the *de jure* situation enshrined in the statutes of 1744, placing them in definitive patterns.

DE LA PRINCIPAT AUTONOM LA PROVINCIE HABSBURGICĂ. ROLUL LEGISLATIV AL DIETEI TRANSILVANIEI ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Rezumat

Acest studiu și-a propus să abordeze mai multe aspecte fundamentale legate de istoria constituțională a Principatului Transilvaniei în secolul al XVIII-lea, concentrându-se asupra rolului legislativ deținut de instituția dietală. Cu prerogativele sale intacte din punct de vedere juridic, așa cum erau garantate de articolul 10 din Diploma Leopoldină, Dieta a continuat să se întâlnească și să discute inițiative legislative până la cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, atunci când, datorită politicii de centralizare promovată de către împărăteasa Maria Tereza, a dispărut pentru o lungă perioadă de timp din viața constituțională al principatului. Eșecul modului direct și autoritar de administrare a Imperiului, în contextul unei situații internaționale dificil, a condus spre restabilirea formulei constituționale abandonate la începutul deceniului al șaptelea. Decizia împăratului Leopold al II-lea de a convoca dieta în 1790, a permis stărilor să reafirme și să restabilească vechea ordine instituțională de dinainte de epoca reformelor. Echilibrul de putere cu guvernul central, sancționat în conformitate cu articolele legislative ale anului 1790–1791, a reafirmat, de asemenea, contractul social între puterea suverană și popor (nobilime), conceptualizat de Werböczy și consolidat prin scrierile lui Montesquieu și Jean Jacques Rousseau .

O CARIERĂ POLITICĂ ÎN EPOCA ANGEVINĂ: POSA DE SZER, COMITE DE CARAȘ*

Ligia Boldea**

Cuvinte cheie: perioada angevină, comitatul Caraș, comite, castelan, Posa de Szer

Keywords: the Angevin period, Caraș County, comes, castellan, Posa de Szer

Istoria Banatului medieval nu poate eluda realitatea identității unui ținut de frontieră, integrat gradual regalității maghiare începând cu secolele XI–XII. De aici și racordarea sa permanentă la mecanismele politico-militare generate de angrenajul unei puteri statale care s-a situat ea însăși la fruntariile răsăritene ale unei creștinătăți latine ce își va îndreapta hotărât aspirațiile și acțiunile înspre Dunărea de Jos și spațiul balcanic începând cu secolul al XIII-lea. Regatul Ungariei s-a dovedit un instrument militar absolut necesar acestui tip de expansionism teritorial dublat de unul spiritual, al prozelitismului catolic patronat de papalitate, din dorința de restaurare a unității lumii creștine prin convertirea “schismaticilor” și creștinarea popoarelor încă păgâne. S-a constituit astfel o conștiință a Ungariei ca *antemurale*, o ideologie care va cunoaște maxima afirmare în secolele ulterioare, fiind potențată de efortul de apărare în fața pericolului otoman.¹ Aflat de acum înainte, prin poziția sa geografică, la granița sudică a regatului, în avangarda tendințelor expansioniste maghiare îndreptate înspre lumea ortodoxă de dincolo de Carpați și în conflict cu țaratul Asăneștilor și cu regatul sârbilor, Banatul a necesitat o organizare administrativă și militară adecvată exercitării unei duble partituri – ofensive și defensive în același timp. Cuprinderea lui în sistemul comitatelor regale a însemnat impunerea unei stăpâniri instituționalizate și teritorializate, care s-a bazat inițial pe cetățile preexistente, la care s-au adăugat mai apoi cele nou înființate de regalitate.

Ne propunem ca în materialul de față să reconstituim pe baze documentare inedite și edite modalitățile în care mecanismele puterii politice au funcționat în

* Într-o variantă restrânsă, materialul a fost publicat în limba engleză în *Transylvanian Review* vol. XXII, Supplement no. 4 (2013).

** Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: lboldea.ist27@gmail.com.

¹ Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 37.

epoca angevină la nivelul unuia din comitatele bănățene, cel al Carașului. Sugestiv este, în acest sens, cazul familiei lui Posa de Szer, o familie de comiți și castelani ai ținutului care a dominat scena politică a comitatului vreme de aproape patru decenii. Este un exemplu aproape singular în spațiul bănățean pentru întreg veacul al XIV-lea, grăitor în opinia noastră pentru ceea ce ideologia politică angevină a încercat și a reușit să implementeze în zonele sensibile de la fruntariile regatului cu scopul de a le securiza și cointeresa în demersurile sale politico-militare. Contextualizarea ambientului în care această grefă regală a funcționat ca purtătoare a mesajului politic regal este absolut necesară unei mai bune înțelegeri a resorturilor care au potențat fapte și decizii la nivel central sau local.

Realități politico-geografice ale perioadei angevine în Banat

Particularitățile geografice au făcut din Banat o veritabilă placă turnantă în raporturile de forțe dintre spațiul panonic și cel balcanic.² Mărginit de granițe naturale – Mureș, Tisa, Dunăre și extremitatea sudică a Carpaților apuseni – Banatul istoric a reprezentat o zonă de manifest interes pentru regalitatea maghiară, a cărei rivalitate cu statele din sudul Dunării s-a accentuat pe parcursul secolelor XII–XIII. În această zonă, direcția oricărei campanii militare a fost hotărâtă de vadurile de la Dunăre, Tisa și Mureș, care erau în strânsă legătură cu marile drumuri de uscat ce duceau de-a lungul cursurilor de apă la pasurile de trecere prin munți. Două sunt căile mai importante tranzitate în timpul operațiilor militare: una a avut ca punct de pătrundere în Banat cetatea Severinului, ducând spre cetățile Orșova și Mehadia pentru ca mai apoi, pe culoarul Timiș-Cerna, să se îndrepte spre Caransebeș, de unde se bifurca înspre Timișoara (pe valea Timișului) și înspre Transilvania (pe valea Bistrei, prin Porțile de Fier ale Transilvaniei). A doua cale pornea de la vadul Dunării, în apropiere de vărsarea Moravei sârbești, și se îndrepta spre Timișoara, rută pe care a fost presărat lanțul de cetăți Cuvin, Haram, *Ersomlyo*, Ilidia, Carașova și Ciacova.³

Constituirea comitatelor bănățene în perioada arpadiană a reprezentat o consfințire a noii stăpâniri statale asupra ținutului, deși primele atestări documentare referitoare la aceste comitate (1165 comitatul Cenad, 1177 comitatul Timiș, 1200 comitatul Caraș și, probabil, Cuvin, 1214 comitatul Arad) sunt considerate strict dependente de ceea ce, în mod aleatoriu, s-a păstrat din informația documentară. Instituție administrativă caracterizată de un teritoriu relativ bine delimitat, al cărui centru de putere era stabilit într-una din cetățile regale aflate în cuprinsul său, comitatul a constituit o prelungire a

² Dumitru Țicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007), 8–9.

³ Avram Andea, *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică (1718)* (Reșița: Editura Banatica, 1996), 121–122.

puterii centrale, care a iradiat astfel în toate teritoriile asupra cărora s-a exercitat aceasta. Indispensabile se vor dovedi și cetățile care au împânzit Banatul într-o adevărată rețea de fortificații. Piloni principali ai sistemului medieval militar, cetățile regale au fost înzestrate cu garnizoane sub comanda unor castelani sau căpitani subordonați direct regelui sau unor comandanți numiți de către acesta, constituind în același timp elemente de echilibru politic, militar dar și social în regiune. Atestate începând cu secolul al XIII-lea, numărul lor a sporit pe parcursul veacurilor XIV–XV. S-au impus în primul rând puternicele cetăți ale Severinului și Timișoarei, doi poli însemnați ai sistemului defensiv al Banatului medieval, cărora li s-au adăugat cetățile de pe linia Dunării (Orșova, Cuvin, Haram, Pojejena, Sf. Ladislau, *Peth*, *Dranko*, Ogradena), cele de pe culoarul Timiș-Cerna (Mehadia, Caransebeș, Lugoj, Jdioara, Turnu Ruieni) sau din zona centrală a Banatului (Ilidia, *Ersomlyo*, Carașova, Bârzava, Cuiеști). Domnia Angevinilor, în special cea a lui Carol Robert, a dat o nouă dimensiune castelaniei, rolul cetăților regale și al castelanilor acestora devenind excepțional, probabil ca o consecință directă a luptei împotriva oligarhilor și a politicii de destructurare a puterii și influenței acestora în diferitele regiuni ale regatului.⁴

În economia materialul de față, spațiul comitatului Caraș, cu ale sale cetăți regale, constituie ambientul în care s-a derulat activitatea magistrului Posa de Szer și a fiilor săi, familie care timp de patru decenii, între 1325 și 1363, a ocupat principalele demnități comitatense, cumulând în repetate rânduri funcția de comite cu cea de castelani ai cetăților regale din perimetrul comitatului. Pentru perioada respectivă avem motive să credem că acest comitat și demnitarii săi s-au situat în avangarda ofensivei balcanice a regatului, rolul comitatului Timiș sporind de-abia din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, când acesta din urmă își extinde controlul și asupra cetăților de pe culoarul Timiș-Cerna, pentru ca din 1394 comitele de Timiș să cumuleze și titulaturile comitatense de Caraș și Cuvin. Situația banatului de Severin a fost fluctuantă pe parcursul veacului al XIV-lea, alternarea dominației maghiare cu cea a domnitorilor Țării Românești impunând cercetării istorice o serie de incertitudini, de vreme ce perioade întregi banul de Severin nu a mai apărut în lista dregătorilor din cadrul diplomelor solemne date de rege.⁵ Se consideră că teritoriul banatului severinean

⁴ Adrian Andrei Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)* (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2005), 241; Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional* (Cluj-Napoca: Institutul Cultural Român, 2003), 359.

⁵ Viorel Achim aprecia că banatul de Severin din secolul al XIV-lea nu a mai fost “aceeași organizație teritorială fermă, cu o funcție militară clară, integrată sistemului militar creat la frontierele sudice ale regatului ungar (din Bosnia și până la Carpații de Curbură), chiar dacă regiunea a păstrat aceeași funcție de graniță”. Viorel Achim, “Despre vechimea și originea Banatului de Severin”, *Revista istorică* Serie Nouă, tom V, nr. 3–4 (1994): 233.

s-a restrâns în toată această epocă înspre vest, doar în spațiul bănățean, banul rezidând de regulă în cetatea Mehadia, în acest fel el cumulând și calitatea de castelan de Mehadia.⁶

Momentul constituirii comitatului Caraș de către regalitatea arpadiană nu poate fi încadrat temporal cu mare acuratețe; cum primul comite de Caraș (*Weiteh*) este semnalat documentar în anul 1200⁷, s-a estimat ca perioadă probabilă de organizare mijlocul veacului al XII-lea, pe fundalul disputelor militare maghiaro-bizantine.⁸ La fel de problematică rămâne și încercarea de reconstituire a hotarelor comitatense, unul din jaloanele utilizate în istoriografie fiind acela al parohiilor catolice consemnate în lista dijmelor papale din anii 1332–1337⁹; potrivit dispunerii lor teritoriale s-a apreciat că limitele geografice ale comitatului au fost cuprinse între valea Bârzavei în nord, cursul Dunării în sud, zona înaltă a munților Semenic și Almăj înspre est și zona de câmpie a Moraviței și Carașului înspre vest¹⁰, precum și unitatea administrativă vecină – Cuvinul, organizat în aceeași perioadă. Fiind un comitat de frontieră, nu trebuie să mire numărul mare de cetăți dispuse pe teritoriul său. Fortificații ridicate atât pe linia Dunării cât și în părțile sale centrale, cele 14 cetăți semnalate arheologic și documentar au fost construite în timp, în perioada secolelor XI–XIV. Este un fenomen prezent în cazul tuturor comitatelor de graniță ale regatului maghiar, înzestrate toate cu câte 15–20 de cetăți, puncte de apărare în principal, dar și baze de atac atunci când politica de expansiune a regilor maghiari o cerea.

Am insistat asupra unei scurte prezentări a cadrului geografic și instituțional al Banatului în general, și al comitatului Caraș în particular, cu scopul de a facilita mai buna înțelegere a modului în care a funcționat mecanismul de putere ce a reprezentat o fuziune interesantă și productivă între interesele regale și cele ale unei familii nobiliare integrate peisajului politic bănățean în veacul al XIV-lea. Urcarea Angevinilor pe tronul Ungariei a constituit un factor esențial în evoluția politicilor zonale, cu impact de substanță și asupra comitatelor bănățene. Schimbul de dinastie produs între anii 1301–1308 a determinat modificări semnificative la nivelul regatului maghiar, noua dinastie

⁶ Maria Holban, *Din cronică relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV* (București, 1981), 128, 138–139; Viorel Achim, *Banatul în evul mediu. Studii* (București: Editura Albatros, 2000), 45–46.

⁷ Györfy György, *Az Árpád-kori magyarország történeti földrajza*, vol. III (Budapesta, 1987), 488.

⁸ Dumitru Țicu, *Banatul montan în evul mediu* (Timișoara: Editura Banatica, 1998), 417; Zoltán Iusztin, "Pătrunderea stăpânirii maghiare în Banat. Contribuții la apariția instituțiilor de tip occidental", *Banatica* 21 (2011): 32.

⁹ Marius Bizerea, Flavius Bizerea, "Așezările din Banat consemnate în registrele dijmelor papale din anii 1332–1337", *Studii de istorie a Banatului V* (1978): 17–23.

¹⁰ Țicu, *Banatul montan*, 418–419.

angevină, de factură occidentală, declanșând o întreagă mișcare de reformă în plan social, politic, militar și confesional ce a avut ca și consecințe crearea unor structuri și mecanisme feudale depline.¹¹ Angevinii au încercat, înainte de toate, să întărească puterea centrală prin confiscarea bunurilor funciare ale rivalilor politici și conferirea acestora noilor colaboratori recrutați din rândurile diverselor categorii ale nobilimii, precum și dintre străinii veniți în suita regelui. De asemenea, au recuperat în mare măsură cetățile regale cu domeniile lor aferente și au generalizat practica actului scris pentru orice fel de stăpânire de moșie cu drept nobiliar sau cnezial.¹²

Domnia lui Carol Robert considerăm că a avut un impact major asupra carierei politice și militare din Banat a magistrului Posa și a familiei sale. Ea a început dramatic cu încercarea de recuperare a autorității regale printr-un conflict prelungit cu oligarhii țării în urma căruia regele triumfător a reușit să lichideze pe rând toate centrele de rezistență și să își consolideze tronul. Nu poate fi trecut cu vederea faptul că în acești ani, din 1315 și până în 1323, Carol Robert a rezidat în cetatea Timișoarei în special datorită faptului că aceasta se afla mai departe de oligarhi, fiind un refugiu sigur pentru el și adepții săi.¹³ Prezența regelui în Banat timp de mai mulți ani are relevanța sa excepțională atât asupra importanței atribuite de regalitate acestui ținut de frontieră, cât și datorită faptului că principalele demnități acordate în zonă au fost încredințate cu siguranță fidelilor săi colaboratori, printre care s-a numărat și magistrul Posa de Szer. Căci, aflat la fața locului, la fruntariile sudice ale regatului a cărui coroană a dobândit-o cu destulă greutate, cu siguranță că regele a cunoscut personal realitățile zonei pe care a ținut să o securizeze cât mai bine, atât prin controlul strâns asupra cetăților sale (de aici și eforturile depuse pentru recuperarea cetății Mehadia între anii 1316 și 1321)¹⁴, cât și prin desemnarea unor oameni de cea mai mare încredere într-o perioadă atât de perturbată de revolta continuă a oligarhilor. Se apreciază chiar că prima jumătate a secolului al XIV-lea ar fi reprezentat epoca de aur în evoluția și funcționarea cetăților și a domeniilor lor aferente, prima generație de castelani ai regelui Carol Robert

¹¹ Achim, *Politica sud-estică*, 257.

¹² Avram Andea, "Banatian Domanial Records. Conscriptions, Inventories and Accounts (14th–17th Centuries)", *Transylvanian Review* vol. XXII, Supplement no. 4 (2013): 274.

¹³ Victor Motogna, "Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești", în *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275; Fügedi Erik, *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése* (Budapest, Magvető Könyvkiadó), 184; Costin Feneșan, "Domeniul cetății Timișoara până la 1552", *Revista istorică* Serie Nouă, VIII, nr. 7–8 (1997): 519; Petrovics István, "Városi elit a középkori dél-magyarországon. Pécs, Szeged és Temesvár", *URBS. Magyar várostörténeté évkönyv* III (Budapesta, 2008), 6.

¹⁴ Holban, *Cronica*, 91–92; Achim, *Politica sud-estică*, 272–273.

fiind constituită din militari de mare valoare, a căror credință și calități au fost verificate în decursul timpului în principalele campanii purtate de regalitate.¹⁵

Din punct de vedere politic, Ludovic I nu a făcut decât să consolideze puterea regală pe temeiurile fundamentate de tatăl său. Este însă relevant faptul că în vremea celui de-al doilea angevin a sporit considerabil importanța acordată comitatelor și comiților, în timp ce rolul cetăților și al castelanilor lor s-a estompat, aceștia pierzându-se în mozaicul de slujbași, clerici și nobili.¹⁶ În ceea ce privește Banatul, rolul său la frontiera sudică a regatului își păstrează importanța pe fundalul noilor tendințe de politică externă maghiară ce au vizat un program maximal, acela de instaurare a controlului Ungariei asupra gurilor Dunării și a marelui comerț continental ce trecea pe aici. Considerăm că în această perioadă rolul comitatului Caraș și al cetăților sale s-a diminuat, fiind subordonat treptat autorității în creștere a comitelui de Timiș.¹⁷

O familie de demnitari ai comitatului Caraș

Pentru Banat, domnia lui Carol Robert și cea a fiului său a însemnat o pătrundere accentuată în comitatele Caraș și Timiș a nobilimii beneficiare de numeroase danii regale, interesul noii dinastii pentru cetățile din regiune fiind de natură să modereze și să limiteze practica dăruirii de moșii în aceste părți.¹⁸ Din această perspectivă, cazul particular al lui Posa de Szer și al familiei sale considerăm că este ilustrativ pentru modul în care a funcționat puterea politico-militară coordonată de regalitate la frontierele sale meridionale, în comitatul Caraș. În decurs de patru decenii, magistrul Posa și cei cinci fii ai săi (Ladislau, Ioan, Blasiu, Ștefan și Nicolae) au pus bazele unei adevărate “dinastii” care a deținut funcții și *honores*, a cumulat demnități și bunuri patrimoniale în mai multe comitate, dominând scena politică bănățeană ca o expresie a modului în care fidelitatea și interesul au funcționat în dublu sens. Acum mai bine de o jumătate de veac, Maria Holban deplângea faptul că domnia Angevinilor era insuficient reflectată documentar în Banat, realitate determinată de caracterul fragmentar și întâmplător al documentelor. Un exemplu concludent i s-a părut a fi acela al comitelui cărășan Posa de Szer, personaj care a avut rosturi strâns legate de viața Banatului și a cărui activitate întinsă într-un răstimp de 27 de ani nu a lăsat în urmă decât două documente.¹⁹ Evoluția în timp a producției

¹⁵ Adrian Andrei Rusu, “Castelanii din Transilvania în secolele XIII–XIV”, *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca* XXII (1979): 73–74.

¹⁶ Rusu, *Castelarea carpatică*, 241.

¹⁷ Petrovics, “Városi elit”, 7; Z. Iusztin, “Comitele de Timiș. Un baron al regatului medieval maghiar”, *Analele Banatului* Serie Nouă, Arheologie–Istorie XIX (2011): 253–254.

¹⁸ Andea, *Banatul cnezial*, 66.

¹⁹ M. Holban, “Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361–1378)”, *Studii și materiale de istorie medie* V (1962): 58.

istoriografice și accesul la noi surse documentare de informare ne-au determinat să abordăm acest caz de pe noi temeuri informative, în intenția de a detalia, atât cât datele istorice permit, traiectul unei familii de demnitari, exponentă a politicii regale angevine, implantată în mediul preponderent românesc al comitatului Caraș cu scopul de a transpune în realitate noul program politic de administrare a comitatelor și cetăților regale, dar și de a gestiona conducerea unui comitat de graniță într-o perioadă în care regalitatea a desfășurat intense acțiuni militare la Dunărea de Jos apuseană.

După cum se poate deduce din informația documentară, Posa (*Pousa, Pose, Posaw, Possa, Powsa, Pouse*) fiul lui *Iseph* ar fi descins din vechea familie maghiară aristocratică de Bár-Kalán, originară din comitatul Esztergom²⁰, reprezentând ramura nobiliară Szeri și Szódi, conturată astfel după numele a două din principalele stăpâniri familiale – *Zeer* din comitatul Csongrád și *Zeudy* (Frumușeni) din comitatul Arad. În absolut toate mențiunile documentare referitoare la persoana sa, dar și a fiilor săi, numele său este însoțit de atributul de *magister* care, mai mult decât un simplu termen de politețe din partea membrilor capitlurilor adevărate²¹, a reprezentat un titlu de prestigiu legat de starea socială deosebită sau de cunoașterea de carte, de la mijlocul secolului al XIII-lea și până la începutul secolului al XV-lea termenul fiind folosit în cazul persoanelor cu rang de cavaler.²² Deși documentele păstrate nu menționează, este foarte probabil ca începuturile carierei lui Posa de Szer să se fi plasat în preajma puterii centrale, în calitate de cavaler (*miles aule*), o trambulină importantă în ascensiunea oricărui nobil care aspira la o carieră în armata regală sau în administrația regatului.²³ În ceea ce îi privește pe cei cinci fii ai săi, toți sunt

²⁰ Karácsonyi János, *A magyar nemzetség a XIV. század közepéig*, vol. I (Budapest, 1900), 140; Lukinich Emericus et al., *Documentam historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum* (Budapest, 1941), 97, nota 2; Rusu, *Castelarea carpatică*, 242; Cosmin Popa-Gorjanu, "Despre *familiars* și *familiaritas* în cazul familiei Himfi", *Apulum* XLIV (2007): 368; Szaszko Elek, *A Szeri Pósa család. Egy alföldi előkelő család története a 14–15. században* (Teză de doctorat: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Budapest, 2014), 13. Disponibilă în variantă electronică pe: www.academia.edu/7209933/A_Szeri_Posafi_csalad_PhD_disszertacio_The_Szeri_Posafi_family_PhD_dissertation. Vezi și genealogia familiei în Engel Pál, *Középkori magyar genealógia*, subvoce Pósa (szeri, szódi) (variantă CD).

²¹ Holban, *Cronica*, 266.

²² Kristó Gy., Engel P., Makkai F. ed., *Korai magyar történeti lexicon (9–14 sz.)* (Budapest, 1994), 422; Rusu, *Castelarea carpatică*, 242.

²³ Cavalerii nu numai că au alcătuit suita și garda regelui, ei au avut și calitatea de reprezentanți personali ai acestuia, înmânând ori transmitând ordine scrise sau verbale fie în cadrul curții, fie în oricare parte a regatului, participau la solii diplomatice, acționau în numele regelui oriunde era necesar, participau la apărarea punctelor strategice la frontieră, recrutau trupe de mercenari sau luau parte la campanii militare. Din rândul acestora au fost desemnați mulți comiți sau castelani. Fügedi, *Ispánok*, 191–192; Martyn Rady, *Nobility, land and service in medieval Hungary*

pomeniți documentar ca *milites aule* (cavaleri), ceea ce nu poate însemna decât faptul că tatăl lor i-a hărăzit de tineri atât carierei armelor, cât și celei administrative. Din anul 1339 ei apar mereu alături de părintele lor, atât în problemele oficiale comitatense sau ale cetăților pe care ajung și ei să le administreze în calitate de castelani, cât și în chestiuni de natură privată. Împreună au constituit o structură familială extrem de bine consolidată, care a funcționat fără fisură pe parcursul deceniilor analizate, împletind interesele politice cu cele patrimoniale și dominând, fără îndoială, scena politică a comitatului Caraș.

Ne este imposibil de precizat momentul în care magistrul Posa și familia sa au ajuns în Banat. Înainte de această mutare, principalele posesiuni ale familiei se găseau în comitatul Csongrád²⁴, fiind concentrate în jurul *oppidum*-ului Zeer, așezare al cărui toponimic s-a transformat cu timpul în patronimic. Nu ne este cunoscut motivul pentru care Posa și familia sa se va fi deplasat spre ținuturile bănățene, în timp ce o altă ramură a familiei (cea de Ellös) a rămas pe vechile lor stăpâniri. Cercetări de dată recentă sugerează o posibilă sărăcire a familiei din Zeer, fapt care ar fi determinat deplasarea unei ramuri (cea a lui Posa) către un spațiu care să îi ofere bune posibilități de a se afirma în plan social și politic, deci, de a prospera.²⁵ Potrivit istoricului Lendvai Miklós, cea mai veche mențiune a lui Posa de Szeri și Sződi ar data din anul 1290.²⁶ Cercetările lui Szaszko Elek dau ca prim document în care Posa de Szer este menționat un act al Capitlului din Oradea datat în 2 februarie 1306 referitor la un litigiu între frații Ladislau și Posa de Szer și palatinul Borsa Kopasz.²⁷

Atrage atenția traiectul pe care puterea și influența sa în zonă s-au propagat odată cu urcarea pe tronul Ungariei a primului rege angevin. După cum putem aprecia, începutul de secol XIV îl găsește pe Posa de Szer deținând deja proprietăți în comitatul Arad. Istoricul Adrian Andrei Rusu avansa cu temei opinia potrivit căreia magistrul Posa ar fi putut profita de problemele regionale și locale determinate de conflictele regelui cu episcopia Cenadului, de vacanța postului

---

(London, 2000), 128; Engel Pál, *Regatul Sf. Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895–1526*, Adrian Andrei Rusu, Ioan Drăgan ed., Cluj-Napoca (2006), 173–714; Ioan-Aurel Pop, "Bemerkungen zum status des Adels in Siebenbürgen und in Ungarn während der dynastie angevinen", în Dumitru Țicu, Rudolf Gräf, ed., *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2011), 75.

²⁴ Szaszko, "A Szeri Pósa család", 14.

²⁵ Ibid., 21.

²⁶ Lendvai Miklós, *Temes vármegye nemes családjai*, vol. I (Budapesta, 1896), 86. A fost vorba de o problemă patrimonială legată de anumite posesiuni din comitatul Arad

²⁷ Documentul nu este relevant din perspectiva viitoarei cariere a magistrului Posa; prin el, cei doi nobili din Zeer recunosc faptul că l-au păgubit pe palatinul Borsa Kopasz, drept pentru care au fost obligați să plătească o despăgubire de 200 de mărci și să îi cedeze una din posesiunile lor din comitatul Csongrád, *Ellösmonostora*. Szaszko, "A Szeri Pósa család", 21.

de abate al mănăstirii Bizere sau de lipsa călugărilor din acest lăcaș de cult pentru a uzurpa o parte a vechilor bunuri ale mănăstirii²⁸, punându-și astfel bazele viitorului său patrimoniu funciar bănațean. Primele dovezi certe ale prezenței familiei în Banat datează chiar de la începutul domniei lui Carol Robert, din 1310²⁹ și 1311.³⁰ Din deceniul al treilea însă, sfera acțiunilor sale se mută înspre comitatul Timiș, pentru ca mai apoi să se stabilizeze în comitatul Caraș.

În fapt, informațiile de epocă sugerează că Posa de Szer i s-a alăturat încă de la început lui Carol Robert de Anjou, rege încoronat, dar nerecunoscut încă de toți factorii politici ai regatului. A fost, după câte se va dovedi, șansa unui tânăr nobil dintr-o familie scăpătată de a-și croi un destin care să îl conducă înspre o solidă carieră politică și militară, dublată de o evidentă bunăstare materială. Cu siguranță că primul deceniu al veacului al XIV-lea a stat sub semnul incertitudinii în ceea ce privea propriul său viitor, cu atât mai mult cu cât mutarea sa în comitatul Aradului avea să îl apropie de un mediu care îi era încă favorabil voievodului Ladislau Kán (Antonius, episcopul de Cenad, banul Mehadiei – Teodor de *Veyteh*).³¹ Statornicul sprijin acordat regelui angevin precum și triumful acestuia din urmă asupra partidei adverse aveau să îl propulseze pe magistrul Posa printre nobilii cu potențial din anturajul noului monarh. Întâlnim în câteva rânduri aprecieri extrem de elogioase ale acestuia la adresa lui Posa de Szer și a familiei sale, care poate că țin de o anumită reverență pe care puterea centrală o manifesta față de fidelitatea unor apropiați prin consacrate formule de cancelarie, dar poate că au și o notă personală dată de cunoașterea directă a personajului elogiat. Astfel, un act de donație regală din 24 martie 1326³² conține precizarea *fidei constantias multiplices magistri Posa antedicti quibus nobis meruit multipliciter complacere et servitia eiusdem meritoria que nobis cum summa devotione et sincero affectu in nostris et regni nostri negociis plurimum opportunis admodum necessariis exhibit et impendit*, pentru ca în 19 mai 1339³³ să se vorbească despre serviciile credincioase pe care *multa laude dignis* Posa de Szer, fiii și familia sa le prestează la fruntariile regatului în conflictele cu regele Serbiei, fără a cruța nici bunuri, nici persoane. Sunt parte din temeiurile pe care considerăm că s-a fundamentat încrederea regală atunci când i-a conferit lui Posa o serie de funcții într-o zonă de mare importanță

²⁸ Adrian Andrei Rusu, Ileana Burnichioiu ed., *Mănăstirea Bizere I*, ed. II (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2011), 130.

²⁹ Magyar Országos Léveltár, Diplomatikai levéltár (DL), 91164.

³⁰ MOL, P 1732, copia se află în manuscrisul lui Fekete Nagy Antal, *Temesi bánság oklevéltára 1307–1340*, 152/a., 71.

³¹ Sălăgean, *Transilvania*, 304; Z. Iusztin, *Instituții politico-administrative în Banat, în secolele XIV–XV* (Teză de doctorat: Universitatea “Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, 2012), 52

³² DL 40485.

³³ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

pentru viitoarele acțiuni politice și militare care să readucă controlul maghiar la Dunărea de jos apuseană.

Este posibil ca începuturile carierei sale să se fi plasat totuși în afara Banatului, un *Pous de Zer* fiind menționat între anii 1318 și 1323 în calitate de comite de Solnoc și castelan de *Aduryan* (Adrian, jud. Bihor)³⁴; ar fi fost un prim cumul de funcții, care mai apoi s-a multiplicat în repetate rânduri în calitate sa de prim demnitar al comitatului Caraș. Mutarea pe granița sudică a regatului în anul 1325 s-a produs într-un moment care are semnificațiile sale politice și militare; Carol Robert tocmai triumfase asupra oligarhiilor și restaurase în Banat controlul asupra cetății Mehadia, fapt care i-a dat posibilitatea să se concentreze de acum înainte asupra unui deziderat strategic menit să restaureze în regiunea balcanică din proximitatea de sud a Dunării, dar și la sud de Carpați, autoritatea coroanei maghiare pierdută în ultimele decenii ale dinastiei arpadiene. În această ordine de idei, faptul că Posa de Szer a fost ales de monarh ca personaj care să conducă structurile de putere administrative și politico-militare din spațiul bănățean și să implementeze politica regală la Dunărea de jos apuseană imediat ce curtea regală s-a mutat de la Timișoara la Visegrad vorbește îndeajuns de grăitor, în opinia noastră, asupra calităților demnitarului în cauză.

Modul în care debutează cariera sa bănățeană stârnește însă anumite semne de întrebare asupra deciziilor și realităților politice din acel moment specific. O sumară prezentare cronologică sperăm să răspundă măcar parțial acestor interogații, cu precizarea absolut necesară asupra relativității acestui criteriu, determinat drastic de ceea ce s-a păstrat în decursul timpului din informația documentară. În 21 aprilie 1325³⁵ un act al regelui Carol Robert către capitlul din Arad îl amintește pe Posa de Szer în calitate de *capitaneus partis tymisiensis*; în 5 iunie 1325³⁶, în cadrul unei tranzacții de zalogire, Posa este atestat pentru prima dată ca și castelan de Sebeș și Ilidia; în sfârșit, în 15 septembrie 1325³⁷ magistrul Posa apare ocupând funcția de comite de Caraș. Ceea ce atrage în primul rând atenția este acest cumul extrem de interesant de funcții, unic în felul său până în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și la Benedict Himfy. Practic, conform respectivelor acte, se poate afirma că în acest an Posa de Szer a deținut o bună parte din controlul asupra Banatului, dominând două

³⁴ DL 56559, 76307; Rusu, "Castelanii", 83 și 96.

³⁵ DL 91204; Fenyvesi László, "A temeskőzi-szörénységi végyárvidék funkcióváltásai (1365–1718)", în *Studia Agriensia* 14 *Végyárak és régiók a XVI–XVII. században* (Eger, 1993), 240; Rusu, *Castelarea carpatică*, 310; Iusztin, *Instituții politico-administrative*, 22.

³⁶ Fekete, *Temesi bánság*, 152/a; Pesty Frigyes, *A szörény vármegyei hajdani oláh kerületek* (Budapest, 1876), 10.

³⁷ Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, vol. I (Budapest, 1996) (variantă CD).

importante comitate bănățene cu cetățile aferente într-un moment în care banatul de Severin era obiect de dispută între regalitatea maghiară și statalitatea românească în formare la sud de Carpați, deci cu funcționare deficitară din punct de vedere organizatoric și militar. În primul rând, putem reitera afirmația potrivit căreia sarcinile încredințate de Carol Robert lui Posa de Szer denotă încrederea deosebită pe care monarhul o avea față de acest nobil. În al doilea rând, considerăm că putem răspunde mult mai aplicat la o întrebare care a fost ridicată în istoriografia românească recentă; ea se lega de faptul că cetatea Sebeșului, situată pe culoarul Timiș-Cerna, nu ar fi aparținut de fapt comitatului Caraș, deci castelania ei nu ar fi fost decât unui *honor* pentru comitele de Caraș din anul 1325, recte Posa de Szer.³⁸ Dar, dacă relaționăm funcția de castelan de Sebeș, deținută în acel an concomitent cu cea de comite de Timiș, imaginea de ansamblu se modifică: magistrul Posa a fost în acel moment atât comite de Timiș, primind și castelania cetății Sebeș (care alături de Mehadia închidea culoarul de trecere de la Dunăre înspre Timișoara și Transilvania), cât și comite de Caraș și castelan de Ilidia, cetate situată pe celălalt culoar de pătrundere dinspre spațiul balcanic către cetatea Timișoarei. Cu alte cuvinte, el a deținut cel puțin câțiva ani o poziție cheie în sistemul defensiv al Banatului, la a cărui recalibrare avem motive să credem că a contribuit din însărcinarea regală. O a treia întrebare se leagă de durabilitatea deținerii acestor funcții; în ceea ce privește demnitatea de comite de Caraș, o serie întregă de documente sugerează o continuitate neîntreruptă timp de 21 de ani, între 1325 și 1346³⁹, și o revenire în funcție din 1350 până în 1352.⁴⁰ Cât despre demnitatea de comite de Timiș, s-a avansat opinia că el ar fi putut să o păstreze timp de patru ani⁴¹, probabil pe temeiul faptului că următorul comite de Timiș este atestat documentar de-abia în 1329 în persoana lui Nicolae de Jank.⁴² Este o prezumție rezonabilă, ce trebuie luată în calcul atâta vreme cât nu este corectată de noi informații documentare.

În cele două decenii și jumătate petrecute la conducerea comitatului Caraș, Posa de Szer a exercitat simultan aproape în permanență funcția de comite cu cea de castelan al mai multor cetăți regale bănățene. Trebuie să menționăm însă faptul că doar în anii 1325 și 1326⁴³ el a deținut două castelanii, cea de Sebeș și cea de Ilidia, fapt care s-a datorat, după cum am văzut în rândurile anterioare,

³⁸ Z. Iusztin, "Politică și administrație în districtul Caransebeș (sec. XIV–XV)", *Analele Banatului* Serie Nouă, Arheologie–Istorie XX (2012): 158–159.

³⁹ Fekete, *Temesi bánság*, 283; Pesty, *Krassó IV*, 380–381; Lukinich, *Doc. Val.*, 97; Fekete, *Temesi bánság*, 391, 396, 400, 401; DL 91355; DL 100017; DL 100020; DL 91369.

⁴⁰ Fekete, *Temesi bánság*, 611, 617; Pesty, *Krassó III*, 28, 30.

⁴¹ Iusztin, "Politică și administrație", 159.

⁴² MOL, *Diplomatikai Fényképgyűjtemény*, 266365.

⁴³ Fekete, *Temesi bánság*, 152/a; DL 91205; DL 40485; DL 91 208.

cumulării în acel moment a demnității de comite de Timiș cu cea de comite de Caraș. În restul perioadei el este amintit în documente alternând o serie de castelanii bănățene: între 1330 și 1333⁴⁴ a fost castelan de Haram, probabil într-un moment de vacanță a funcției de vicecomite, fiind cunoscut faptul că, de regulă, castelanul de Haram îndeplinea și funcția de vicecomite de Caraș; apoi, în 1343 și 1346⁴⁵ este amintit în calitate de castelan de *Ersomlyo* (Vârșeț).⁴⁶ De mare responsabilitate a fost însă castelania cetății Golubăț, în fruntea căreia s-a aflat, potrivit documentelor păstrate, între anii 1340 și 1346⁴⁷ și apoi din nou în 1350⁴⁸; după cucerirea cetății de către regalitatea maghiară în 1335 se pare că această castelanie a intrat, de regulă, în apanajul comiților de Caraș, fiind un însemnat cap de pod ofensiv la sud de Dunăre. În sfârșit, în 1350⁴⁹ și 1352⁵⁰ îl regăsim pentru scurt timp în fruntea cetății Sebeș, deși nu putem preciza de această dată dacă această castelanie a fost relaționată de controlul asupra comitatului Timiș, așa cum se pare că s-a întâmplat cu aproape 20 de ani în urmă.

Menționam în paginile anterioare că puterea și influența pe care magistrul Posa de Szer a deținut-o fără îndoială în Banat a fost dublată și susținută de fiii săi, toți cei cinci descendenți direcți, proveniți din aceeași căsătorie (după cum mărturisesc documentele) fiind atestați în calitate de *aule milites*, deci pregătiți pentru a se angrena în politica locală. Din anul 1339⁵¹ ei sunt pentru prima oară pomeniți documentar alături de tatăl lor, fără a fi nominalizați însă, ca o comunitate de interese patrimoniale, ei fiind beneficiarii unei însemnate donații regale prin care au recuperat proprietăți în comitatul Somogy ce aparținuseră unui văr mort fără urmași. În anii care au urmat îi întâlnim fie individual, reprezentând interese familiale, fie acționând împreună, un exemplu destul de singular de coeziune familială exprimată în informația documentară de epocă. Ascensiunea lor la nivelul puterii politice și militare efective se pare că s-a produs pe la mijlocul secolului al XIV-lea și nu a avut în niciun caz amploarea cunoscută în persoana lui Posa de Szer. De altfel, momentul și modul în care au fost implicați în sistemul administrativ și politico-militar al comitatului Caraș stârnește câteva interogații la care am încercat să răspundem pe baza informației deținute. Primul care a exercitat cea mai înaltă demnitate comitatensă a fost

⁴⁴ Fejér Georgius ed., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. VIII/3 (Budae, 1832), 423; DL 33578.

⁴⁵ Lukinich, *Doc. Val.*, 97; DL 91369.

⁴⁶ Se pare că într-o primă fază a existenței comitatului Caraș castelania de Vârșeț a fost integrată funcției de comite de Caraș. Iusztin, *Instituții politico-administrative*, 56.

⁴⁷ DL 40845; DL 91355; Fekete, *Temesi bánság*, 439; DL 91355.

⁴⁸ Fekete, *Temesi bánság*, 617.

⁴⁹ DL 91419.

⁵⁰ Pesty, *Krassó III*, 28.

⁵¹ Pesty, *Krassó IV*, 380.

Ioan, atestat ca și comite de Caraș și castelan de Golubăț în anii 1349 (calitate în care a participat la una din cele 16 adunări palatinală desfășurate în acel an)⁵² și 1350⁵³. Fratele său, Ladislau, apare în documente în calitate de comite de Caraș între 19 mai 1351 și 1 aprilie 1353⁵⁴, iar ca și castelan de Golubăț în 1352⁵⁵; probabil că a cumulat aceste funcții potrivit principiului enunțat anterior, acela că, de regulă, comiții de Caraș erau în același timp și castelani de Golubăț. Tot în funcția de castelan de Golubăț îl întâlnim în 22 noiembrie 1353⁵⁶ pe Ștefan, fiul lui Posa, fără ca în cazul lui să avem informația ca ar fi fost în același timp și comite de Caraș. Un al patrulea fiu, Blasiu, a reușit să cumuleze, este adevărat că doar pentru un an, în 1351⁵⁷, demnitatea de comite de Arad cu cea de castelan de Hațeg, după care, timp de două decenii, funcția de comite de Arad va fi apanajul voievozilor Transilvaniei.

Această succesiune de demnități ocupate de fiii lui Posa de Szer în decurs de numai patru ani a ridicat, după cum spuneam, o serie de întrebări. În primul rând, trebuie să reamintim faptul semnalat anterior, că între 8 iunie 1350 și 8 noiembrie 1352 însuși Posa de Szer a deținut pentru a doua oară funcția de comite de Caraș, cumulată în 1350 cu cea de castelan de Golubăț, iar în 1352 cu cea de castelan de Sebeș. Cum poate fi explicată, în consecință, această situație? Dacă a fost vorba de o alternare a funcțiilor între Posa și trei dintre fiii săi ne putem întreba, pe bună dreptate, de ce a fost nevoie ca funcția să își schimbe deținătorul la câteva luni odată; dacă acest lucru a fost cu adevărat productiv, fiind mai ales vorba de membrii aceleiași familii. Din altă perspectivă însă, dacă a fost vorba de o suprapunere a atribuțiilor, care nu apare în niciun document ca o colegialitate în funcție (mult mai frecventă în cazul castelaniilor), atunci îndrăznim să avansăm o ipoteză care ni se pare suficient de plauzibilă pentru a fi antamată. Anii de la mijlocul secolului al XIV-lea au marcat cu certitudine sfârșitul carierei lui Posa de Szer. Mai mult chiar, cum el nu mai apare în documente după anul 1352 avem toate motivele să credem că decesul său s-a produs tocmai în această perioadă. Dacă luăm în calcul afirmația lui Lendvai potrivit căreia cea mai veche informație cunoscută în legătură cu familia lui Posa datează din anul 1290 (când este pomenit chiar unul din fiii săi, Ioan), iar cea dintâi funcție a fost obținută de acesta în 1318 – cea de comite de Solnoc

⁵² DL 91401; DL 91403; Susana Andea, "The Palatine Assemblies from Timiș and Caraș Counties and the Documents They Issued in the 14th–16th Centuries", *Transylvanian Review* vol. XXII, Supplement no. 4 (2013): 269.

⁵³ Fekete, *Temesi bánság*, 621.

⁵⁴ DL 93922; Fekete, *Temesi bánság*, 662, 672.

⁵⁵ DL 93872.

⁵⁶ DL 91457.

⁵⁷ DL 91422.

și castelan de Adrian – atunci suntem îndreptățiți să credem că la jumătatea veacului Posa de Szer ar fi avut între 70 și 80 de ani, o vârstă foarte înaintată, la care el ar fi putut păstra titlatura funcției (prestigiul său s-a dovedit a fi fost remarcabil timp de trei decenii), dar poate că nu și capacitatea de a o exercita în deplinătatea puterilor sale. De unde nevoia de a prezerva controlul asupra comitatului prin intermediul fiilor săi, pe care probabil că intenționa să îi lanseze astfel pe orbita demnităților regatului. Moartea sa se pare că a pus capăt, cel puțin parțial, planurilor privitoare la familia sa, iar accesul fiilor săi în cele mai importante demnități bănățene a devenit tot mai fragil; dintre aceștia, doar Ladislau mai apare în calitate de comite de Caraș în anul 1363⁵⁸, iar Ștefan va deține castelania Mehadie în 1362.⁵⁹ În rest, deși prezența lor în Banat este în continuare semnalată documentar, ei nu au mai reușit să dobândească nicio funcție semnificativă, mulțumindu-se să îndeplinească însă o serie de însărcinări care le-au revenit în calitate lor de cavaleri ai regelui atât în ținutul de adopție, cât și în alte comitate ale regatului.

Schimbarea de curs a destinului familiei lui Posa de Szer la nivelul comitatului Caraș se prea poate să fi fost influențată de evoluția evenimentelor politice și militare la nivelul regatului. Fără îndoială, magistrul Posa a fost unul dintre oamenii pe care Carol Robert și-a sprijinit politica sa la frontiera sudică a regatului, iar comitatul Caraș, în fruntea căruia s-a aflat ani la rândul, a jucat în toată această perioadă un rol important în securizarea graniței. Domnia lui Ludovic I readuce pe tapet la un moment dat problema banatului de Severin, al cărui control a fost pierdut în favoarea domnitorilor Țării Românești. Nu întâmplător, în anii care au urmat morții lui Posa de Szer funcția de comite de Caraș a fost atribuită banilor de Severin într-o încercare de reactivare a acestei structuri militare centrate în spațiul de la Dunăre pe culoarul Timiș-Cerna. De unde și conflictul viitor cu domnitorii români. Eșecul organizării banatului Bulgariei și al readucerii banatului de Severin la formele sale anterioare secolului al XIV-lea a făcut să sporească în zonă rolul comitelui de Timiș, iar cumulul de demnități ale mai multor comitate bănățene a devenit o practică curentă. Apoi, Ludovic I desigur că și-a avut proprii oameni pe care să îi promoveze în funcții. Printre aceștia s-a numărat și Benedict Himfi, cel care va deveni unul din cei mai mari potențați ai comitatelor bănățene de câmpie din vremea celui de-al doilea angevin. În acest context, șansele de ascensiune ale urmașilor lui Posa de Szer în Banat au scăzut drastic.

De-abia odată cu domnia lui Sigismund de Luxemburg îi reîntâlnim în demnități comitatense, dar în afara spațiului bănățean: Ștefan și Nicolae, nepoții

⁵⁸ *Documenta Romaniae Historica*, C, Transilvania, Ștefan Pascu, ed., vol. XII (București, 1985), nr. 173, 154.

⁵⁹ DL 91584.

lui Posa, sunt menționați în 1384 în calitate de comiți de Zolyom și Trecsén⁶⁰, pentru ca Ștefan să dobândească în 1391 titlul de comite de Csongrád.⁶¹ Din această perioadă de la cumpăna secolelor XIV și XV s-a păstrat și prima pecete cunoscută a familiei, regăsită pe un document din 16 ianuarie 1400 aparținând lui Szeri Pósa Petru (nepot al celebrului magistru Posa de Szer). Figura centrală a acestei peceți inelare era un leu rampant reprezentând, ca simbol heraldic, curajul, forța și vitejia. Nu este deloc exclus ca familia să fi deținut această emblema heraldică încă din veacul al XIV-lea, însă pe documentele care au aparținut magistrului Posa și fiilor săi nu s-a păstrat nicio pecete intactă.⁶²

Demnitari în exercițiul funcției

O altă problemă ce trebuie abordată în contextul încercării noastre de reconstituire a mecanismelor de putere la nivelul unui comitat bănățean în epoca angevină se leagă de modul în care membrii acestei familii și-au exercitat efectiv atribuțiile ce au decurs din demnitățile locale obținute din partea regaliității. Funcția de comite a fost deținută în virtutea *honorului*, ceea ce presupunea că lor li se cuveneau toate veniturile regale acumulate mai ales din încasările efectuate pe domeniile cetăților cuprinse în spațiul comitatens, precum și din amenzile cuvenite comitelui în calitate de judecător⁶³, cu precizarea că din aceste venituri ei trebuiau să își plătească familiarii și să se îngrijească de paza cetăților aflate în aria lor de autoritate. În timpul domniei lui Carol Robert comitele regal, care vizita deseori ținutul care îi era încredințat și participa activ la conducerea lui, avea dreptul de a convoca adunări generale (*congregatio*) pentru locuitorii de orice rang și statut, pe care le prezida el însuși. Cum sigiliul său era considerat general valabil, diplomele emise de el erau acceptate ca acte doveditoare pentru toate scaunele de judecată în fața cărora apăreau atât nobili cu problemele lor patrimoniale, cât și răufăcători. Situația aceasta s-a modificat substanțial în vremea lui Ludovic I, când comitelui i se retrage în jurul anului 1350 dreptul de a uza de pecetea autentică, doar marii judecători ai regatului putând pronunța sentințe, iar atribuția comitelui de a prezida adunările generale a fost preluată de palatin.⁶⁴ Cazul Posa oferă două exemple destul de sugestive în acest sens. În 26 ianuarie 1351⁶⁵ “ducele” Ștefan al Transilvaniei îi cere lui Blasiu,

⁶⁰ Fejér, *Codex diplomaticus* X/1, 153.

⁶¹ Engel, *Archontológia*.

⁶² A se vedea studiul lui Szaszko Elek, “A Szeri Pósa fiaak pecséthasználatára. Megjegyzések a Bár-Kalán nemzetség címeréről”, *Turul* LXXXVI, nr. 4 (2013): 136–140.

⁶³ Engel, *Regatul Sfântului Ștefan*, 178.

⁶⁴ Vezi articolul dedicat adunărilor palatiale din comitatele Caraș și Timiș alcătuit de S. Andea, “The Palatine Assemblies”.

⁶⁵ DL 91422.

fiul lui Posa, comite de Arad și castelan de Hațeg, să țină doar în prezența lui acele procese referitoare la probleme patrimoniale, de moștenire sau întabulare, dovadă că măsura prezentată anterior a început să fie pusă în vigoare. În contrapondere, întâlnim în 8 noiembrie 1352⁶⁶ un binecunoscut act emis de comitele Posa de Szer, care donează fiilor lui Ștefan de Mâtnic pământul pustiu al Văii Mâtnicului din districtul Sebeș, semn că în acel comitat mărginaș noile măsuri regale au întârziat oarecum să fie puse în aplicare.

Pe de altă parte, am văzut că în repetate rânduri magistrul Posa de Szer și fiii săi au exercitat, alături de funcția de comite, și pe cea de castelani ai mai multor cetăți bănățene, situație în care trebuie să ne raportăm și la ceea ce castelania a reprezentat în epoca respectivă. Cea mai importantă atribuție a castelanilor a fost, fără îndoială, cea militară, ei fiind comandanții cetăților ca puncte de apărare pasivă, dar și participanți activi la campaniile militare regale. În același timp, ca reprezentanți ai autorității regale cu putere delegată, în atribuțiile castelanilor au intrat și apărarea integrității domeniului cetăților regale, strângerea dijmelor, avizarea liberei strămutări a iobagilor din satele cetății, dreptul de jurisdicție asupra locuitorilor, cu o oarecare restrângere asupra nobililor, sau sprijinirea Bisericii catolice prin protecția acordată bisericilor de pe domeniul cetății.⁶⁷ Asupra veniturilor castelanilor se știe relativ puține lucruri; dat fiind faptul că lor li s-a atribuit această demnitate *pro honore* se presupune că lor le-a revenit întreg venitul domeniului cetății respective, ce a cuprins un anumit număr de sate cu veniturile lor (inclusiv dările, prestările și amenzile colectate de la iobagi), piețe, târguri săptămânale, vămi, păduri, veniturile locurilor de pescuit și orice alte drepturi de stăpânire.⁶⁸ Potrivit opiniei istoricului Adrian Andrei Rusu, exercitarea de către aceeași persoană în același timp a demnității de comite și a celei de castelan a fost unul din cele mai interesante cumuluri de funcții, deși această amalgamare de atribuții specifice uneia sau alteia dintre demnități face aproape imposibil de stabilit o delimitare clară între acestea.

În consecință, ne propunem să prezentăm acele aspecte ale activității lor oficiale ce pot fi reconstituite din informația ce a ajuns până la noi, ca suport documentar pentru aserțiunile anterioare. Implicarea acestor nobili în campaniile militare purtate de regalitatea maghiară în interiorul sau în afara fruntriilor regatului avem convingerea că a constituit unul din temeiurile pe care s-a fundamentat întreaga lor carieră. Extrem de sugestive sunt două acte de donație regală ai căror beneficiari au fost membrii familiei lui Posa de Szer, care au ca motivație tocmai acest devotament dovedit atunci când puterea centrală

⁶⁶ Pesty, *Krassó* III, 28.

⁶⁷ Rusu, *Castelarea carpatică*, 245–246.

⁶⁸ Engel, *Regatul Sf. Ștefan*, 177.

i-a chemat la arme. Bunăoară, în 19 mai 1339⁶⁹ magistrul Posa, comite de Caraș și întreaga sa familie dobândește o serie de posesiuni din comitatul Somogy împreună cu dreptul de patronat asupra mănăstirii din *Lywlaheg* drept răsplată pentru serviciile lor credincioase prestate la frontiera sudică a regatului, în conflictul cu regele Serbiei. O nouă donație regală, efectuată în 16 octombrie 1350⁷⁰, a fost acordată de Ludovic I lui Ioan, fiul lui Posa, în acel moment comite de Caraș și castelan de Golubăț, precum și fraților săi, pe temeiul faptului că acesta a participat alături de rege la campaniile din regatele Ungariei și Siciliei din anii 1347–1349. În sfârșit, în 14 septembrie 1368⁷¹ procedura unei rehotărniciri ordonate de palatin este amânată datorită participării uneia din părțile implicate, respectiv a lui Ștefan, fiul lui Posa, la campania îndreptată împotriva lui *Laich Woyuodam* (Vladislav Vlaicu al Țării Românești).

Îi regăsim apoi pe membri ai acestei familii în fruntea unor scaune de judecată alături de vicecomiții și juzii nobiliari de Caraș, care au decis în probleme de drept comun, cum ar fi cercetarea unei strămutări forțate a unui cnez (probabil cnez decăzut la statutul iobăgesc) al lui Paul Himfi pe domeniul altui nobil sau interzicerea dreptului de folosință asupra posesiunii *Perdwey* cerute de același Paul Himfi în fața instanțelor din 30 mai și 1 august 1342⁷² conduse de comitele Posa de Szer. Sau cele două scaune de judecată conduse în 19 februarie și 1 aprilie 1353⁷³ de Ladislau, fiul lui Posa, în calitate de comite de Caraș, prin care s-a adevărit faptul că Ioan, fiul lui Paul Himfi, a achitat o datorie de 50 de mărci pentru ca să își răscumpere posesiunea sa Remetea.

Prezervarea integrității domeniilor cetăților regale a fost cu siguranță unul din atributele demnitarilor locali, motivată atât de responsabilitatea dată de funcția în care au fost desemnați de către rege, cât și din interes material personal,

⁶⁹ *Nos itaque consideratis et partier circumspicis fidelitatibus et fidelium obsequiorum meritis preclaris multa laude dignis ipsius magistri Posa et filiorum suorum quibus nobis continue in confinibus Regni nostri contra Regem Rascie non parcendo rebus nec persone fortune casibus se opposcentes studerunt complacere...* Pesty, Krassó IV, 380.

⁷⁰ Fekete, *Temesi bñnság*, 621. Donația s-a făcut de către Ludovic I, care și-a adăugat acum titlaturii sale și pe cea de rege al Ierusalimului și Siciliei *in memoriam revocatis fidelitatibus et fidelium servitiorum meritis eiusdem tum in regno nostro Hungarie tum etiam in regno nostro Sicilie variis et inopinatis fortune casibus et persone periculis continue et sine intermissione se exponendo nobis exhibitis et impensis*. Vezi și Engel Pál, “Nagy Lajos ismeretlen adományreformja”, *Történelmi Szemle* 2 (1997) (format digital)

⁷¹ Ortway Tivadar ed., Pesty Frigyes, *Oklevelek. Temes vármegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I (Pozsony, 1896): 106.

⁷² Pesty, Krassó IV, 381; MOL, *Miscellanea Heimiana*, 83. Interesant este faptul că printre cei care au încercat să folosească abuziv pământul acestei posesiuni și pertinențele sale iobăgești s-a numărat și Mark, fiul lui *Kelyani*, unul dintre juzii nobiliari participanți la scaunul de judecată, ceea ce pare să fi fost un adevărat conflict de interese în acel moment.

⁷³ Fekete, *Temesi bñnság*, 662, 672.

veniturile acestor cetăți făcând parte din dreptul lor de *honor*. Astfel, magistrul Posa, în calitate sa de comite de Caraș, dar și de castelan de *Ersomlyo*, protestează în 2 mai 1343 în fața capitolului din Arad împotriva ocupării de către Lucaci, fiul lui *Rayk*, a șase sate de pe teritoriul acestei cetăți, fapt interpretat de Maria Holban ca o uzurpare a unor posesiuni regale, deși cercetătoarea nu exclude că ar fi putut fi vorba și despre o încercare de extindere a domeniului cetății în detrimentul posesorilor de drept ai acelor sate.⁷⁴ Complex este documentul din 18 mai 1363⁷⁵ prin care regele îi cere lui Ladislau, fiul lui Posa, comite de Caraș, să cerceteze pricina semnalată de *Mykch*, fiul lui Finta de *Zakalar*, potrivit căreia comitele de Cuvin și vicecastelanii de Ilidia nu numai că au luat cu forța un număr de iobagi de pe posesiunea *Kuuesd*, dar au și exploatat în mod abuziv pământuri și fânețuri de pe această posesiune și din satul *Zakalari* (Socolari), stăpâniri pe care familia pârâșului le-a folosit timp de mai mulți ani cu acordul celorlalți castelani de Ilidia, printre care era amintit și tatăl lui Ladislau, magistrul Posa (castelan de Ilidia în 1325–1326). De unde se poate deduce că în decursul vremii, probabil că din lipsă de mână de lucru iobăgească, castelanii cetăților au cedat dreptul de folosință asupra unor sate aparținătoare cetății către familii din afara autorității lor, pe care se angajează însă să îi protejeze în aceste stăpâniri împotriva unor acte de uzurpare care, iată că în acest caz, au fost comise tocmai de alți demnitari locali. Pe de-altă parte, nu putem exclude varianta ca acești reclamați din Socolar să fi fost cnezi români ale căror posesiuni au intrat în timp sub incidența domeniului cetății Ilidia, dreptul regal de stăpânirea substituindu-se vechiului drept cnezial, decăzut la nivelul unei simple folosințe cu acordul și sub protecția castelanilor acestei cetăți regale. De unde și temeiul opiniei potrivit căreia atribuțiile castelaniei au oferit de-a lungul timpului și prilejuri de abuzuri și silnicii mascate sub pretextul apărării pământului cetății, care s-au manifestat prin violențe, jafuri, incendieri, ucideri, alipiri forțate de sate la domeniul cetății sau depășirea competențelor în execuțiile judiciare ordonate de rege.⁷⁶

Interesante s-au dovedit și legăturile dintre acești potentăți și elita românească bănățeană în curs de recunoaștere prin diplome oficiale de către regalitate, un raport de forțe care a cunoscut însemnate particularități în funcție de realitățile diferitelor zone ale spațiului bănățean. Într-un fel s-a prezentat situație în Banatul de deal și de munte, cu ale sale opt districte privilegiate (circumscripse în linii mari banatului de Severin), mai protejate de imixtiunile externe, și cu totul altfel au stat lucrurile în zona de câmpie a comitatelor Timiș, Caraș,

⁷⁴ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I/1 (București, 1887), 679; Holban, "Deposedări", 83.

⁷⁵ Pesty, *Krassó III*, 56.

⁷⁶ Rusu, *Castelarea carpatică*, 248.

Cuvin și Torontal, prielnică dezvoltării marilor domenii funciare, deci atrăgătoare pentru nobilimea regatului sau pentru demnitarii acestuia. Documentele păstrate, desigur insuficiente, lasă însă să transpară o sensibilă diferență în modul de tratare al problemelor patrimoniale ce i-au implicat pe demnitarii din familia lui Posa de Szer și o serie de cnezi români bănățeni.

Abordăm câteva documente, foarte bine cunoscute de-altfel în istoriografia românească, dar care nu pot lipsi din contextul lucrării de față. Un prim act datează din 5 octombrie 1350⁷⁷ și cuprinde solicitarea magistrului Posa de Szer, în calitate sa de comite de Caraș și castelan de Golubăț, prin care cere vicecastelanului de Sebeș, Grigore de Kaza, să îl repună pe voievodul Lupcin, cu alt nume Ioan, fiul lui Iuga, în stăpânirea posesiunilor sale Spini (*Tyuis*) și Prisaca (*Gepu*) *ac alie quamplures possessiones in districtu Sebes existentes predecessorum suorum essent et fuissent hereditarie et nunc eidem de iure pertinerent*. Prezintăndu-se în sprijinul dreptului de stăpânire al voievodului un document de secol XIII emis de regele Bela al IV-lea (asupra autenticității și momentului emiterii sale existând deja discursuri istoriografice pertinente)⁷⁸, comitele cere atât repunerea în dreptul de stăpânire uzurpat între timp, cât și protejarea pe viitor a acestuia. Documentul în sine este, pe de-o parte, cel mai timpuriu act care atestă statutul social al cnezimii române din districtul Sebeș. Pe de-altă parte, titulatura de voievod atribuită beneficiarului atrage în egală măsură atenția, fiind considerată în istoriografie mai degrabă ca o formulă ce ține de organizarea specifică a societății locale bănățene, binecunoscută de slujbașii regali din zonă.⁷⁹

Un al doilea document, la fel de binecunoscut în istoriografie, datează din 8 noiembrie 1352⁸⁰ și cuprinde un act de donație ce iese oarecum din tiparele consacrate ale perioadei, dat fiind faptul că el a fost emis de comitele de Caraș și castelanul de Sebeș, magistrul Posa de Szer, împreună cu fiii săi, Ladislau și Ștefan, și nu de autoritatea regală. Donația s-a referit la pământul pustiu al Văii Mâtnicului ce a fost atribuit pentru serviciile credincioase lui Iuga și Bogdan, fiii lui Ștefan de Mâtnic, pentru a-l stăpâni cu aceleași drepturi și libertăți cu care își stăpâneau satele cnezii din districtul Sebeș, inclusiv cu dreptul de judecată asupra

⁷⁷ Fekete, *Temesi bñnság*, 617.

⁷⁸ Ștefan Olteanu, "Un document inedit privind istoria Banatului în secolele XIII–XIV", *Studii și cercetări de istorie* XVII, 5 (1964): 1144; Maria Holban, "În jurul publicării unor documente inedite", *Studii. Revistă de istorie* XIX, 4 (1966): 780.

⁷⁹ Achim, *Banatul*, 105; C. Popa-Gorjanu, "From *kenezii* to *nobiles valachi*: the evolution of the romanian elite of the Banat in the fourteenth and fifteenth centuries", în *Annual of medieval studies at CEU*, vol. VI (2000), 123–124.

⁸⁰ Pesty, *Krassó* III, 28; Holban, "Deposedări", 64; Ioan-Aurel Pop, *Din mâinile românilor schismatici. Românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII–XIV)* (Chișinău: Editura Litera, 2011), 107, 144, 150.

oamenilor lor, mai puțin în cauzele ce țineau de jurisdicția majoră (furt, tâlhărie și incendiere). Actul a însemnat prima atestare documentară a uneia din cele mai importante familii nobile române bănățene – Mâtnic de Ohaba-Mâtnic – a cărei istorie s-a întins pe perioada a trei secole.⁸¹ Din perspectiva materialului de față sunt câteva aspecte pe care ținem să le evidențiem datorită caracterului lor aparte. În primul rând, cazurile în care un demnitar local donează posesiuni sunt extrem de rare în Banatul medieval, fiind cunoscute exemplele date de Posa de Szer, comite de Caraș în 1352, de Ștefan Losonczy, ban de Severin și comite de Timiș în 1387⁸² sau de Filippo Scolari, la rândul său comite de Timiș și ban de Severin în 1413⁸³, ultimii efectuând donații către familia cnezilor nobili Deș de Timișel. Situațiile respective impun câteva observații: în primul rând, niciunul dintre aceste acte nu cuprinde vreo referire la faptul că donațiile au fost făcute la cererea sau la recomandarea regală. Ceea ce nu înseamnă implicit că ele au fost făcute fără știrea sau acordul puterii centrale; se poate presupune că în momentul în care donațiile s-au realizat acești demnitari ai comitatelor bănățene și ai banatului de Severin au fost abilitați să realizeze asemenea împosesonări, cu atât mai mult cu cât a fost vorba de moșii care au fost scoase de sub stăpânirea unor cetăți regale (Sebeș, Mehadia) ce se aflau sub directă lor comandă. Probabil că nu a fost vorba de o reglementare juridică, ci de situații circumstanțiale, potențate în viziunea noastră de două realități. În primul rând, donatorii au fost persoane extrem de influente în epocă, atât la nivelul spațiului bănățean, cât și la curtea regală. În al doilea rând, beneficiarii – membrii a două familii cneziale românești care fac tocmai în această perioadă tranziția de la statutul de cnezi la cel de cnezi nobili și apoi de nobili cu drepturie depline, sunt dăruiți cu bunuri funciare pentru contribuții militare deosebite realizate în momente tensionate pentru regalitatea maghiară, un motiv în plus pentru ca aceasta, prin reprezentanții săi în zonă, să fie în mod deosebit dispusă să le răsplătească fidelitatea. Ar mai fi de adăugat observația că nu avem de-a face cu donații spectaculoase, care să fi modificat în mod determinant configurația sistemului patrimonial al zonei. A fost mai degrabă o modalitate prin care s-a realizat fidelizarea elitelor sociale locale în perioade în care regalitatea avea nevoie de întreaga capacitate de luptă a contingentelor militare de pe frontiera dunăreană.

⁸¹ Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV–XVI (origine, statut, studiu genealogic)*, (Reșița: Editura Banatica, 2002), 282–315; L. Boldea, “O familie nobilă română a Banatului montan în epoca Principatului: Mâtniceni de Ohaba-Mâtnic”, în Dumitru Țicu, Rudolf Gräf, ed., *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan* (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2011), 235–269.

⁸² Pesty, *Oláh ker.*, 51–52; Costin Feneșan, “Districtul românesc Mehadia la sfârșitul secolului al XIV-lea”, *Banatica* 5 (1979): 268.

⁸³ Wenczel Gustáv, “Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez”, *Történelmi Tár* (Budapest, 1884): 240–241.

Pe de-altă parte, este sugestiv faptul că Posa de Szer realizează această donație alături de doi dintre fiii săi, aspect considerat de istoricul Maria Holban drept “un amestec de elemente de drept public și privat destul de ciudat”.⁸⁴ Din punctul nostru de vedere, situația, într-adevăr singulară pentru Banat, are o altă explicație. Practic, acest document este ultimul act cunoscut care poate fi atribuit lui Posa de Szer. Or, în acea perioadă cuprinsă între 1349 și 1352 am văzut că apar în calitate de comiți de Caraș și castelani de Golubăț atât Posa de Szer, cât și fiii săi Ioan, Ladislau și Ștefan. În opinia noastră, această suprapunere de atribuții ar putea fi un indiciu asupra faptului că în ultima parte a vieții sale Posa a păstrat titulatura comitatului, fiind dublat *de facto* de fiii săi, pe care încearcă în acest fel să îi integreze sistemului de funcții al regatului.

În sfârșit, de cu totul altă factură a fost implicarea fiilor lui Posa de Szer în amplul proces pentru moșia Valea (*Voya*) din comitatul Caraș care, datorită complexității sale, s-a extins pe o durată de 17 ani, între 1361 și 1378. Nu stăruim asupra detaliilor acestui proces care a făcut în nenumărate rânduri obiectul unor studii aprofundate asupra raporturilor dintre cnezimea românească bănățeană și demnitarii regali care au dobândit nu doar o însemnată putere în zonă, ci și importante moșii prin uzurparea stăpânirilor cneziale românești.⁸⁵ Din perspectiva cercetării noastre a fost un proces profund dezechilibrat, în cadrul căruia s-au confruntat, pe de-o parte, unii din cei mai importanți demnitari locali – familia lui Benedict Himfi (atestat în decursul acestor ani în calitate de comite de Maramureș, Satu Mare, Ugocea, Pojon, ban al Bulgariei și ban de Severin precum și comite de Timiș, Caraș și Cuvin) și intermediarul lor, Ioan *Bissenus* (castelan de *Ersomlyo* și apoi comite și castelan de *Owar*), pe de-altă parte o familie de cnezi români, recunoscută în anii 1339–1342 de către Carol Robert cu dreptul de stăpânire asupra moșiei Valea. Rolul fiilor lui Posa de Szer, în special al lui Ștefan, a fost atât oficial, cât și particular, căci din două documente date în perioada anilor 1361–1373⁸⁶ și în 3 iulie 1372⁸⁷ reiese faptul că magistrul Ștefan, în calitatea sa de cavaler al regelui, a fost desemnat alături de episcopul de Cenad, de prepozitul capitlului din Buda și de arhidiaconul de Timiș să participe la toate recuperările de moșii regale, precum și la rehotârnirile și ridicările de noi hotare între posesiunile regale și cele nobiliare din comitatele Timiș, Caraș și Cuvin. Pe de-altă parte, familia magistrului Posa

⁸⁴ Holban, “Deposedări”, 79.

⁸⁵ Cel mai complex studiu rămâne cel al Mariei Holban, “Deposedări”, 57–131. Se mai pot audăuga și contribuțiile lui Traian Popa și Victor Motogna cuprinse în volumul *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 130–145, 280–294. Vezi și Ioan-Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV–XVI* (Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1991), 122–123; Pop, *Din mâinile românilor*, 131, 185.

⁸⁶ Ortway, *Temes*, 128.

⁸⁷ DL 70657.

a deținut ea însăși stăpâniri în comitatul Caraș, fie *pro honore* (în calitate de comiți și castelani), fie obținute în timp prin danie regală. Faptul că fiii lui Posa ajung să depună mărturie în două din momentele importante ale procesului – în 22 martie 1363 și 29 martie 1378⁸⁸ s-a dovedit a fi mai degrabă un conflict de interese care s-a situat la limita legalității, un melanj între calitatea oficială atribuită prin hotărâre regală și interesul personal al familiei. Astfel, dacă în 1363 fiii lui Posa au depus mărturie în calitate de comitanii atunci când cnezii cetății Ilidia și magistrul Petru Himfi nu au ajuns la o înțelegere în privința așezării semnelor de hotar în pădurea numită *Fortalan*, aflată la hotarul dintre moșia Valea și domeniul cetății Ilidia (al cărei castelan părintele lor fusese în trecut, deci se presupunea că au cunoscut oarecum situația), în 1378 Ștefan de Szer este atât împuternicitul oficial al regelui în cercetarea cauzei care a dus la verdictul final, cât și parte a problemei, de vreme ce el apare ca deținând în cadrul moșiei Valea posesiunile *Foktalan* cu 9 familii de iobagi și *Perlyzke* cu 8 gospodării iobăgești. Mărturia pe care depus-o personal magistrul Ștefan face referire la perioada care a urmat înlocuirii tatălui său în funcția de comite de Caraș cu Toma Szécsényi. Deși recunoaște faptul că Ioan de Valea a deținut acea stăpânire recunoscută de Carol Robert prin act scris, de pe care a perceput venituri și foloase din care parte erau date cetății Ilidia, după înlocuirea tatălui său din funcție nu a mai putut spune câte pământuri a “alipit” Ioan moșiei sale, câte sate a întemeiat, câți oameni a așezat aici sau în ce fel a ridicat hotarele sus-numitei moșii Valea. Probabil că mărturia magistrului Posa, cumulată cu întreg mecanismul unei legislații ce a favorizat în toate cazurile dreptul de proprietate regal sau pe cel al nobililor donatari, a dus la verdictul final prin care s-a decis ca familia cnezilor să își piardă în întregime moșia Valea în urma “abuzului” pe care l-ar fi comis prin extinderea stăpânirii lor în detrimentul celor regale sau nobiliare.

După moarte lui Posa de Szer am putut constata că ascensiune fiilor săi în demnitățile locale bănățene a fost curmată. Păstrând însă calitatea lor de cavaleri ai curții regale îi vom regăsi în deceniile următoare în mai multe rânduri îndeplinind însărcinări atribuite de regalitate în diferite comitate ale regatului. În 1 august 1352⁸⁹ Blasiu, fost comite de Arad, întocmește dare de seamă (*Relatio*) în cadrul unui proces derulat în fața comitelui de Szepes și Sáros. În ianuarie 1363⁹⁰ același Blasiu împreună cu fratele său, Ladislau de Szer, asistă în calitate de oameni ai regelui la un schimb de posesiuni în comitatul Timiș ce i-a avut ca beneficiari pe membrii familiei Himfi, care dobândesc cu această ocazie moșia Șoșdea în schimbul unor stăpâniri probabil de mai mică

⁸⁸ Pesty, *Krassó* III, 50, 132.

⁸⁹ DL 83266.

⁹⁰ Fekete, *Temesi bánság*, 831.

importanță din comitatele Alba și Timiș. În 1 iulie 1366⁹¹ un alt frate, Ștefan de Szer, a participat alături de arhidiaconul din Pâncota la o rehotărnicire între domeniul orașului Cluj și cel al nobililor de *Gurafalva*. În sfârșit, în 12 mai 1370⁹² unul din nepoții lui Posa de Szer, și anume Ioan, fiul lui Ladislau, a participat în calitate de *jurates assessores* la adunarea palatinală a nobililor din comitatul Caraș ținută la Șemlacu Mare (*Mezeusomplyo*), în cadrul căreia s-au făcut proscricții într-o măsură nemaiîntâlnită până atunci pe temeiul unor acuzații de o gravitate maximă, cum ar fi tâlhăria, găzduirea de hoți sau baterea de bani falși. Cei 70 de proscriși au provenit în majoritatea covârșitoare din mediul românesc, fiind iobagi regali (adică cnezi români ajunși cu stăpânirile lor pe domeniul regal) sau nobiliari, o modalitate extremă prin care s-a deschis larg porțile depozedărilor fundamentate pe legislația regatului, care au ținut în toți posesorii care nu puteau prezenta act scris și intrau sub incidența unor asemenea acuzații.

Relațiile de “familiaritas” în cadrul familiei magistrului Posa

Nobilitatea și poziția socială remarcabilă a familiei lui Posa de Szer în Banat, dar mai ales acel *cursus honorum* parcurs de membrii săi în vremea regilor angevini, și-au găsit expresia și în relațiile de *familiaritas* întreținute cu o serie de oameni, desemnați în calitate de *familiares*, *famuli*, *officiales* sau *procuratores* ai familiei. Pentru epoca respectivă, istoricii au definit *familiaritas* drept cadrul instituțional prin intermediul căruia nobilii prestau servicii sau erau serviți.⁹³ Se cuvine a se face însă distincția între servitorii nenobili, care trăiau în casa stăpânului și efectuau cele necesare casei, și acei slujitori de origine nobilă care aparțineau *familiei* unui nobil mai important, dar care prestau de regulă doar acele servicii care erau compatibile cu statutul lor social privilegiat: în caz de război alcătuiau anturajul militar al stăpânului, iar în caz de pace îl consiliau, îi administrau cetățile, moșiile și oamenii, îi încasau veniturile, se judecau în locul stăpânilor sau îi reprezentau în procese.⁹⁴

Timpul îndelungat în care magistrul Posa de Szer a fost unul din cei mai însemnați demnitari ai Banatului din prima jumătate a secolului al XIV-lea considerăm că i-a permis să își creeze în zonă o largă rețea de *familiares*, pe care

⁹¹ DRH, C, XIII, nr. 97, 167.

⁹² Pesty, *Krassó* III, 96; Holban, “Deposedări”, 125–126; Ovidiu Pecican, *Arpadieni. Angevini. Români. Studii de medievistică central europeană* (Cluj-Napoca, 2001), 77–78; S. Andea, “The Palatine Assemblies”, 271.

⁹³ Holban, “Deposedări”, 72; Fügedi E., *The Elefánthy. The Hungarian Nobleman and his Kindred*, (Budapest: Central European University Press, 1998), 117–118; Rady, *Nobility*, 115; Popa-Gorjanu, “Despre *familiares*”, 363–365.

⁹⁴ Engel, *Regatul Sf. Ștefan*, 154–155.

i-a folosit atât în conducerea comitatului și a cetăților aferente, cât și în administrarea vastelor sale posesiuni deținute în mai multe comitate ale regatului.⁹⁵ Baza de selecție a acestor *familiares* a fost, după toate probabilitățile, mica nobilime locală, pentru care slujirea în familia unui potentat constituia o bună rampă de lansare în perspectiva unei viitoare ascensiuni în ierarhia socială și politico-administrativă. Parcimonia informației documentare păstrate până astăzi considerăm că nu ne relevă decât în mică măsură numărul real al celor care au slujit familia magistrului Posa. De asemenea, este destul de dificil de stabilit cu certitudine originea socială a tuturor celor semnalati ca fiind în slujba magistrului Posa sau a fiilor săi. Un nume atrage totuși atenția asupra unei interesante corelări cu alt nucleu familial implantat în Banat la începutul secolului al XIV-lea – cel al lui Petru, fiul lui *Heem*, frate al mult mai celebrului Benedict Himfi. Nu este nicio îndoială asupra faptului că el a făcut parte dintr-o familie nobilă deja de câteva generații. Între 1344 și 1350 el este semnalat în calitate de *famulus* și *procurator* al magistrului Posa de Szer și al fiului său, Ioan, un început de carieră în preajma uneia din cele mai influente familii nobile a comitatului Caraș din prima jumătate a secolului al XIV-lea, ce i-a permis ulterior să ajungă la curtea regală ca *juvenis aule regie*, iar mai apoi să fie asociat în exercitare funcției de ban al Bulgariei fratelui său, Benedict.⁹⁶ Tot de origine nobilă trebuie să fi fost și Petru zis *Bok*, care ajunge mai târziu *judex nobilium* al comitatului Caraș și *homo regius*⁹⁷, precum și *comes* Ladislau, fiul lui Beke, al cărui atribut denotă condiția sa socială deosebită.

În privința slujbelor ce au fost prestate familiei, analiza lor este strict grevată de caracterul extrem de limitat al informației documentare păstrate. Întâlnim, de pildă, cazuri în care familiari ai lui Posa de Szer sunt implicați în procesul de administrare sau prezervare a domeniilor cetăților cărășene. Astfel, în 2 mai 1343⁹⁸, Petru zis *Bok*, *famulus* al comitelui Posa de Szer, protestează în numele comitelui în fața capitlului din Arad împotriva faptului că un oarecare Lucaci, fiu al lui *Rayk*, a ocupat cu forța satele *Steepkfalua*, *Lucacya*, *Bykesd*, *Haraschowch*, *Wrancfalua*, *Feketeyzwar* și *Neuegteluk* aparținând cetății *Ersomlyo*. Pe de-altă parte, în 8 mai 1346⁹⁹ capitlul din Cenad îi interzice lui Ioan, fiul lui Luca, *famulus* al comitelui Posa, să ocupe posesiunile *Harumturku*,

⁹⁵ Vezi studiul dedicat patrimoniului funciar al familiei de Szer în perioada angevină. L. Boldea, "Structuri domeniiale în Banatul medieval de câmpie. Date asupra patrimoniului unui comite de Caraș din perioada angevină", *Analele Banatului* Serie Nouă, Arheologie–Istorie XXI (2013): 233–249.

⁹⁶ Popa-Gorjanu, "Despre *familiares*", 368–369.

⁹⁷ Holban, "Deposedări", 72, nota 6.

⁹⁸ Lukinich, *Doc. Val.*, 97; Holban, "Deposedări", 83.

⁹⁹ DL 91369.

Syalad, *Vzvar*, *Igon* și *Braychfalua* ale aceleiași cetăți *Ersomlyo*, el putând să păstreze doar satul *Sceulus*, obținut pe cale legală. Par a fi două situații diferite, în primul caz fiind vorba de protejarea domeniului cetății regale față de anumite tendințe de cotropire venite din afară, în timp ce în al doilea caz avem de-a face, după câte se pare, cu încercarea unui familiar al comitelui de a-și extinde dreptul de stăpânire dobândit asupra unuia din satele cetății (probabil ca recompensă pentru serviciile sale) și asupra unor alte proprietăți ale cetății, un abuz stopat prin hotărâre capitulară.

Alte documente fac referire la chestiuni de ordin privat, de cele mai multe ori fiind vorba de probleme de natură patrimonială, atât de frecvente în epocă. Bunăoară, în 25 octombrie 1340¹⁰⁰, în fața capitlului bosniac, *Bekun*, familiarul magistrului Posa, s-a opus în numele stăpânului său ca posesiunea *Erdeuzad* să fie înstrăinată de unele rude *in secunda linea generacionis* ale familiei, deoarece stăpânirea în indiviziune a tuturor celor implicați i-ar fi dat lui Posa dreptul de preemțiune. Apoi, în 13 octombrie 1344¹⁰¹ Petru Himfi s-a prezentat la curtea regală de la Viségrad în numele comitelui Posa de Szer și a fiilor săi, Ladislau, Ioan, Ștefan și Blasiu, pentru a zălogi în schimbul sumei de 100 de mărci o serie de posesiuni din comitatul Somogy împreună cu dreptul de patronat asupra bisericii din *Lyulyahegh* deoarece, din cauza distanței foarte mari, ele nu au putut fi valorificate de familie. Un an mai târziu ele chiar le vor fi confiscate deoarece nu s-au prezentat să plătească suma respectivă.¹⁰² Același Petru Himfi reprezintă în calitate de *famulus* și *procurator* familia în 15 noiembrie 1346¹⁰³ în fața capitlului din Arad, unde se consemnează faptul că nobila doamnă Margareta, nepoata de frate a lui Posa de Szer, l-a scutit pe acesta și pe fiii săi de a-i mai da *quarta puellaris* cuvenită deoarece la căsătoria ei cu vicecastelanul de Hațeg rudele sale i-au dat darurile matrimoniale, probabil că într-un quantum care s-a dovedit mai mult decât mulțumitor pentru ea și familia ei. În sfârșit, în 11 decembrie 1348¹⁰⁴ *comes* Ladislau, fiul lui Beke, împuternicit al lui Ioan, fiul lui Posa, a reclamat faptul că fiii lui Andrei *bani* au vândut fără știința și acceptul vecinilor și comitaneilor posesiunea *Chatar* din comitatul Caraș vicecastelanului de Golubăț, magistrul Chulnuk de Gay; problema creată pare a fi aceea că familia lui Posa deținea în imediata vecinătate a moșiei vândute o posesiune cu același nume, fapt care va stârni controverse un an mai târziu, atunci când s-a ajuns la procesul de rehotărnicire.¹⁰⁵

¹⁰⁰ DL 40845.

¹⁰¹ DL 100017

¹⁰² DL 100020.

¹⁰³ Fekete, *Temesi bánság*, 452.

¹⁰⁴ Fekete, *Temesi bánság*, 540.

¹⁰⁵ DL 91407.

Nu puține s-au dovedit ocaziile în care familia magistrului Posa a trebuit să se apere în cadrul scaunelor de judecată regale sau comitatense față de încălcarea drepturilor lor de stăpânire sau, pur și simplu, față de o serie de violențe comise împotriva lor, situații de altfel extrem de des întâlnite în epocă. În anumite cauze au ales să se reprezinte singuri, fie individual, fie în grup; în alte situații ei își desemnează din nou împuterniciții să îi reprezinte în instanță. Este interesant faptul că, în pofida notorietății lor și a evidentei puteri deținute la nivelul Banatului medieval, ei nu au fost scutiți de vexații venite, este drept, din partea unor nobili sau demnitari locali. Bunăoară, încă din 24 iunie 1344¹⁰⁶ Mihail Sartor de Zewdy, împuternicit al magistrului Posa, atrage atenția capitlul din Arad că Petru Himfi, *famulus et procurator* al familiei a solicitat un termen de judecată în cauza provocată de abuzurile comise de vicecomitele de Arad și juzii nobiliari pe moșia Zewdy aparținând familiei lui Posa de Szer. Situația se pare că a escaladat în perioada următoare, căci ancheta ordonată de rege a dezvăluit faptul că juzii nobiliari (probabil că împreună cu slugile lor), nu numai că au perturbat activitatea de pe moșie, dar au și furat un mare număr de animale ale iobagilor, au omorât o femeie și i-au maltratată pe preotul parohiei și pe unul din slujbași.¹⁰⁷ În 14 ianuarie 1350¹⁰⁸ același Petru Himfi, de data aceasta în calitate de vicecomite de Caraș, îl acuză pe magistrul Nicolae de Jank (fost comite de Timiș) că ar fi distrus moșia regală *Ooch* din comitatul Caraș, de unde a luat cu forța un număr de animale. Faptul este interesant în sine pentru că Petru Himfi îl reprezenta în acest caz pe comitele de Caraș, nimeni altul decât Ioan, fiul lui Posa de Szer, situație care relevă destul de bine evoluția unui *familiars* de condiție nobilă de la statutul de slujbaș în cadrul unei familii de potentăți, la cel de demnitar în anturajul aceleiași familii de care a fost patronat. Se pare că protestul a ascuns în subsidiar un interes particular al comitelui, căci după numai câteva luni, în 13 octombrie 1350, moșiile *Ooch* și *Week* (rămase fără stăpân după moartea acestuia fără urmași) au fost donate fiilor lui Posa de Szer, în principal pentru meritele deosebite ale lui Ioan de Zeer în campaniile regale din Ungria și Sicilia.¹⁰⁹ În 25 iunie 1354¹¹⁰ este rândul lui Dominic, fiul lui *Iwanka officialis* de Bizere al magistrului Ștefan de Zeer să reclame în fața capitlului din Arad faptul că mai mulți nobili care slujeau în oastea regală, ajungând cu vasul în portul de pe Mureș din apropierea moșiei *Zeudy*, au atacat-o, omorând mai mulți iobagi și răbindu-l pe judele sătesc. De asemenea, în 2 august 1357¹¹¹ un alt *officialis* al

¹⁰⁶ Fekete, *Temesi bánság*, 391.

¹⁰⁷ Fekete, *Temesi bánság*, 391, 401.

¹⁰⁸ DL 91401.

¹⁰⁹ Fekete, *Temesi bánság*, 621.

¹¹⁰ Fekete, *Temesi bánság*, 695.

¹¹¹ DL 91502.

lui Ștefan de Zeer, pe numele său Petru *Teuglas*, a solicitat capitlului din Arad să reglementeze plata răscumpărării sângelui (*homagium*) pentru uciderea unui alt familiar al magistrului Ștefan, respectiv Paul, fiul lui Toma *litterati*.

Cu siguranță că o parte a acelor *familiares* au constituit în anumite împrejurări gărzi de corp pentru stăpânii lor. S-au păstrat în acest sens câteva documente interesante, care prezintă o situație inedită și deloc plăcută pentru familia lui Posa de Szer. Se pare că în toamna anului 1346 magistrul Posa și fiul său Ladislau, împreună cu soțiile lor, cu familiarii și cu toate bunurile, au decis să se stabilească pe partea lor din moșia Petroman (*Petre*) situată în comitatul Timiș, părăsind pentru o vreme comitatul Caraș, unde a fost comite timp de 21 de ani. La trecerea Timișului ei au fost atacați de Nicolae zis *Rauaz*, oficialul magistrului Paul Magyar de *Petre* care, împreună cu oamenii săi și cu locuitori ai satului au luat cu forța 300 de oi și alte bunuri ale familiei, au omorât trei slujbași și au distrus podul peste râu pentru a împiedica trecerea acestuia. A urmat o întregă anchetă ordonată de rege și executată atât de oficialii comitatului Timiș, cât și de capitlul din Arad, însă decizia finală nu ne este cunoscută.¹¹² Atrage însă atenția atât virulența acestui atac îndreptat împotriva întregii familii, cât și îndrăzneala nobilului și a locuitorilor din Petroman de a înfrunța în acest mod un fost comite și un cavaler al curții regale. Probabil că reacția agresivă a celor din Petroman a fost motivată de perspectiva ca această familie de potențați să nu uzurpe în timp dreptul lor de stăpânire pe temeiul notorietății sale.

Abuzuri au comis însă și oamenii aflați în slujba familiei lui Posa de Szer; un asemenea exemplu ne este furnizat de un document datat în 21 mai 1370¹¹³ când, în cadrul congregației generale a comitatelor Arad și Cenad desfășurată în orașul Arad, nobilii din *Kasa* au reclamat faptul că Dominic zis *Syrimio*, *famulus* al magistrului Ștefan fiul lui Posa, a agresat și tâlhărit la drumul mare mai mulți cosași ai familiei ce încercau să ajungă pe moșia respectivă.

Considerații finale

Incursiunea istoriografică pe care ne-am propus-o a intenționat să se focalizeze asupra prototipului bine definit al unui demnitar (comite și castelan) al perioadei angevine, vector al politicii regale implementate într-unul din comitatele de la frontiera sudică a regatului maghiar. Cariera politico-administrativă și militară a magistrului Posa de Szer, precum și a familiei sale, considerăm că oferă un model extrem de sugestiv al mecanismului de putere ce a funcționat la nivelul Banatului medieval în veacul al XIV-lea. Stabilită în nordul ținutului, în comitatul Arad, probabil la cumpăna secolelor XIII–XIV, familia își

¹¹² DL 91375; DL 91376.

¹¹³ Fekete, *Temesi bánság*, 1003.

va extinde cu repeziciune stăpânirile și influența în celelalte comitate bănățene în decursul epocii angevine. Fundamentul acestei ascensiuni rapide și spectaculoase considerăm că a fost personalitatea extrem de puternic conturată a magistrului Posa, fiul lui *Iseph*, cel care în decurs de trei decenii a acumulat o serie de demnități care l-au propulsat în rândul celor mai influenți reprezentanți ai politicilor regale la fruntariile sudice ale regatului. Documentele de cancelarie, atâtea câte s-au păstrat, mărturisesc asupra faptului că fiecare dintre urmașii săi s-a revendicat mai apoi ca descendent al acestui nobil, al cărui prenume a devenit în scurt timp patronimicul familial.

Ascensiunea magistrului Posa de Szer s-a datorat în totalitate aprecierii de care s-a bucurat din partea primului monarh angevin, pe care avem motive să considerăm că l-a cunoscut personal în timpul șederii acestuia în cetatea Timișoarei. Cu siguranță că el s-a numărat printre acele elemente fidele noii dinastii, implantate în fruntea comitatelor și mai ales a cetăților regale, centrii de susținere atât a autorității regale, cât și a politicii sale externe. Lui i s-a încredințat administrarea comitatului Caraș și a cetăților sale într-o perioadă în care această unitate administrativă a jucat un rol însemnat în acțiunile militare desfășurate la sud de linia Dunării sau de cea a Carpaților. Împreună cu fiii săi a constituit o adevărată dinastie politică ce a acumulat demnități și proprietăți atât în comitatele bănățene, cât și în afara acestora. Documentele trădează o deosebită coeziune de interese, dar și personală între tată și fii, ce a mers până acolo încât, la jumătatea secolului, alternanța la conducerea comitatului a magistrul Posa și a fiilor săi a părut o firească predare de ștafetă de la o generație la alta a sarcinilor presupuse de administrația comitatensă. Informația documentară păstrată ne-a permis să reconstituim în linii generale elementele ce au compus principalele atribuții ale unui comite sau castelan din perioada respectivă.

Interesantă este și raportarea acestor demnitari la comunitatea în mare parte românească în mijlocul căreia au ajuns să își desfășoare activitatea, mai precis, la elita cnezială românească bănățeană. Căci într-un fel acționează magistrul Posa vizavi de voievodul Lupcin/ Ioan sau de cnezii din familia Mâtnic, cărora le protejează sau chiar donează posesiuni în districtul Sebeșului, dând astfel posibilitate consolidării sistemului de stăpânire funciară cnezială românească din zona înaltă a Banatului, ce va duce la integrarea treptată a acestor cnezi în structura nobilemii recunoscute oficial a regatului, și cu totul alta este atitudinea demnitarilor din familia Szer față de gravele imixtiuni, chiar depozedări ale cnezilor români din spațiul câmpiei bănățene de către factorii de putere, acele familii nobile alogene implantate de regalitate în aceste comitate în decursul veacului al XIV-lea. Diferența considerăm că este dată de interesul nuanțat al demnitarului regal față structura socială a ținutului patronat, mai protector acolo unde comunitatea cnezială românească a fost mai puternică și mai bine

închegată, unde nu au existat aproape deloc imixtiuni străine și unde nevoia de apărare a culoarului Timiș-Cerna și de consolidare a banatului de Severin a determinat folosirea elementelor locale în sistemul de apărare al frontierei sudice. Atunci când însă vechiul sistem cutumiar românesc a intrat sub incidența noii legislații patrimoniale introduse de Angevini în regat, iar spațiul funciar al comitatelor de câmpie a ajuns să fie disputat între cetățile regale, alogenii implantați în funcții comitatense și comunitatea cnezială românească, atitudinea demnitarilor locali față de aceștia din urmă a determinat în aproape toate cazurile depozedări și uzurpări ale dreptului cnezial de stăpânire, fapt ilustrat cu claritate de implicarea nobililor din familia Szer în celebrul “proces Voya”.

O frescă socială și politică interesantă, vivace, care intenționează să completeze ansamblul realităților complexe ale Banatului medieval din veacul al XIV-lea cu noi date asupra mecanismelor de putere care au acționat la fruntriile sudice ale regatului.

A POLITICAL CAREER IN THE ANGEVIN PERIOD. POSA OF SZER, COUNT OF CARAȘ

Abstract

Setting up in Hungary at the beginning of the 14th century, the Angevin dynasty unleashed essential changes in the political-administrative and legislative structures of the kingdom, with significant effects within the whole society. The power centers moved from the former aristocracy to the new social elites the first Angevin king had promoted for leaders of counties and royal fortresses – those noteworthy pillars of the new political directions. Certainly, magistrate Posa of Szer was among them, as a comes of Caraș for three decades, and also a castellan of more royal fortresses in the same county. The study aims to reconstitute, in the limit of reference and historiographic data, his political career evolution, a career which was redoubled by that of his five sons, fully illustrating the new power wheels in the medieval Banat within the 14th century.

REGIONAL AND HUNGARIAN DESIGNS AT THE END OF BARTHOLOMEW DRÁGFFY'S POLITICAL CAREER

Alexandru Simon*

Keywords: Hungary, Transylvania, Banate, Moldavia, Wallachia, Houses of Habsburg and Jagiello; Bartholomew Drágffy, Stephen III of Moldavia

Cuvinte cheie: Ungaria, Transilvania, Banat, Moldova, Țara Românească, dinastiile de Habsburg și Jagiello, Bartolomeu Drágffy, Ștefan cel Mare.

The Drágffy family lost most of its power and exited history as the Drag(oș) family at the beginning of the 15th century.¹ Then – alike several Hungarian barons – it chosen to rise against Sigismund of Luxemburg, who eventually prevailed.² At first loyal followers of the contested monarch,³ who even granted them a sort of “Wallachian patronage” in the realm, extending as far south as the Land of Hațeg (the future Hunyadi cradle) in the 1390s,⁴ the Dragoș family had even retained its *Greek* rite fate, also in the days of the zealous Louis I of Anjou, in the service of Holy (*Latin* rite) Crown of Hungary⁵.

As the family, more precisely the branch of Nicholas, the father of the future voivode of Transylvania, Bartholomew, made its way back into Hungarian politics,⁶

---

* Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies Cluj-Napoca, e-mail: alexandrusimon2003@gmail.com.

¹ Ioan-Aurel Pop, *From the Hands of the Schismatic Wallachians: The Romanians and Power in the Medieval Kingdom of Hungary* (New York, Oxford, Vienna, 2013), 457–478.

² See Radu Popa, *La începuturile evului mediu românesc: Țara Hațegului* (Bucharest, 1988), 281–283.

³ Konrad G. Gündisch, “Siebenbürgen und der Aufruhr von 1403 gegen Sigismund von Luxemburg,” *Revue Roumaine d'Histoire* XV, no. 3 (1976): 399–420.

⁴ See further Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania. 1440–1514* (Bucharest, 2000), 331–332

⁵ In these matters, see the analysis by Șerban Papacostea, “Domni români și regi angevini: înfruntarea finală (1370–1382),” in Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc* (Cluj-Napoca, 1988¹), 113–130.

⁶ See in this framework Norbert C. Tóth, “Szász vajda utódainak felemelkedése és bukása. A család vázlatos története 1365–1424 között,” in Géza Hegyi, András W. Kovács, eds, *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)* (Kolozsvár, 2012), 135–166 (with further references to contemporary sources at 144–148, 156–159, 164–165).

aided by John Hunyadi and then particularly by Matthias Corvinus,⁷ the Dragoș grew into Drágffys, forming a *Latin* rite Hungarian noble identity.⁸ Nevertheless, they did not abandon their Wallachian roots (revealed – for instance – in their own literary approach of the Battle at Câmpul Pâinii in 1479⁹) or their *Greek* rite background (highly present to their foundation in the Maramureș, the monastery of Peri, in control of most *Greek* rite Christians in the realm north of the voivodate of Transylvania and east of the Tisa¹⁰). Bartholomew managed to assert himself as one of the trustees of King Matthias and rose to the rank of administrative link (“coordinator”) between “native Maramureș” and Transylvania proper.¹¹ This experience would prove most useful at the turn of the century, when lord Bartholomew pursued his act as an East-West Hungarian administrative “bridge”.¹² It was an act and a function he had already assumed – as (firstly co-) voivode of Transylvania, during the strenuous negotiations between Buda and the Porte (autumn 1493 – spring 1495).¹³

⁷ For an overview: Richárd Horváth, “A Bélteki Drágfiak és a királyi udvar kapcsolata a Hunyadiak korában (1424–1490)”, in Hegyi, Kovács, eds, *A Szilágyság és a Wesselényi család*, 167–212 (see in particular the information at 169–174, 184–187, 193–196).

⁸ See Vladimir Rábik, Beáta Vida, “Bélteki (Beltiug) Drágffy család a magyar királyság történetében”, *Turul*, LXXXII, no. 2 (2009): 33–45. Yet, whenever, one tends to discuss such matters of ethnical and confessional identity, one should also bear in mind the actual meanings of the royal Hungarian “melting pot”. Jenő Szűcs, “Nationalität und Nationalbewußtsein im Mittelalter. Versuch einer einheitlichen Begriffssprache”, (II), *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* XVIII, 3–4 (1972): 245–265, even though it is rather difficult to expand the reigns of Sigismund or Matthias to the entire history of the realm

⁹ Máttyás Florián, ed., *Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, chroniciſque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum*, *Historiae Hungaricae Fontes Domestici* III (Pécs, 1884), 1–207 (at 204–206). Various Romanian nationalistic overtones have worked against the actual meaning of this text, highly critical of King Matthias Corvinus’ policies, a text composed in the entourage of Bartholomew Drágffy (and which is in fact also the prime source for Bartholomew’s involvement in the battle of 1479).

¹⁰ See the fundamental analysis of Ș. Papacostea, “Byzance et la création de la Métropole de Moldavie”, *Études Byzantines et Post-Byzantines* II (1991): 133–150.

¹¹ In relation to the general regional career of the Drágffys, see A. W. Kovács, “The Authorities of Middle Solnoc and Crasna Counties in the Middle Ages”, and G. Hegyi, “The Affiliation of the Sălaj (Szilágys) Region in Mirror of Social Relations”, *Transylvanian Review* XXI, suppl. 2 (2012): 31–66 (at 43–45), and 67–99 (at 77–86).

¹² See in this respect the discussion below based on the information in Bayerische Staatsbibliothek, Munich (hereafter BStB), Codices, Abendländische Handschriften (hereafter A.L.H.), CML 14688, 95^v–98^r (at 95^v, from 1501, probably from the second part of that year). Ioan-Aurel Pop, ed., *Diplome maramureșene din secolele XVI–XVIII, provenite din colecția lui Ioan Mihályi de Apșa*, (Bucharest, 2009), no. 345, 405 (original signature D. 1/ 1500).

¹³ E.g. Biblioteca Nazionale Marciana, Venice (hereafter BNM), Ufficio Manoscritti, Codici Italiani (Cod. Ital.), classa VII, *Storia ecclesiastica e civile veneziana*, no. 999 (=8002), 40 (59)^v–41 (60)^v (25th of July 1495); Carol Wagner, ed., *Diplomatarium Comitatus Sarosiensis*, (Bratislava-Kosice, 1780), no. II–24, 128 [the document dates from late autumn 1493].

Having also developed a “bad habit” of recovering and expanding his lands through brutal methods, encouraged by Matthias Corvinus’ protection as early as the 1470s,¹⁴ Drágffy largely owed his success to making the right choice during the Hungarian civil war that followed Matthias’ death in spring 1490.¹⁵ Alike, several of Matthias’ former trustees, Bartholomew turned against the late king’s designated heir, John Corvinus, and focused on the “popular candidate”, Wladislaw II Jagiello.¹⁶ His option ultimately matched that of Stephen III, whose Moldavian heir at that time, Alexander, wed Mary, Bartholomew’s daughter in September 1489¹⁷, after the acting voivode of Transylvania, Stephen Báthory, had secured possession in the name of Matthias of the estate of Ciceu,¹⁸ one of the two main Hungarian domains granted – on paper – by the king to Stephen III in exchange – first of all – for his feudal allegiance (in view of John’s royal succession¹⁹) and crusader cooperation (in the perspective of the crusader congress of Rome rescheduled for 1490²⁰).

Still, due also to the disputes within the ranks of Wladislaw II’s supporters and – to a certain extent – to the hesitations of Stephen III, who – in spite of taking action in favour of Wladislaw (most importantly during his conflict with

¹⁴ For a list of his various deeds and abuses until the death of Matthias in particular, see also Al. Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală* (Cluj-Napoca, 2007), 518–521 (in the area of Dej and on the Someș river at least, Bartholomew Drágffy relied heavily on Wallachians).

¹⁵ Tibor Neumann, “Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején”, in *A Szilágyság és a Wesselényi család*, 213–236 (at 214–219). The most notable feature of Bartholomew Drágffy’s attitude during those years seems to have been his opposition towards John Albert, who attempted – as his father’s, Casimir IV of Poland’s, favourite son, to win Buda from his brother Wladislaw II. This opposition clearly serviced Stephen III during the crisis of 1497.

¹⁶ See for instance Al. Simon, “Crusading at the Time of the Hungarian Royal Elections of 1490”, in Florin Ardelean, Christopher Nicholson, J. Preiser-Kapeller, eds, *The Age of the Jagiellonians in East-Central Europe. 1386–1526*, Eastern and Central European Studies II (New York, Oxford, Basel, Frankfurt-am-Main, Vienna, 2013), 187–220.

¹⁷ Endre Veress, ed., *Actae et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, *Fontes Rerum Transsylvanicarum* IV, VI, vol. I, 1468–1540 (Budapest, 1914, hereafter *Actae et epistolae*), no. 37, 42. Given the distances and the preparations involved, the wedding had probably been decided in winter 1488–1489, during the talks for new Hungarian-Moldavian treaty.

¹⁸ R. Horváth, T. Neumann, *Ecsedi Bátori István. Egy katonabíró életpályája 1458–1493* (Budapest, 2012), 80–83. It is plausible that afterwards Báthory left for Suceava as the personal representative of Matthias at the wedding of Alexander and Mary.

¹⁹ For instance: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Vienna (hereafter HHStA), Reichshofkanzlei (R.H.K.), *Fridericiana*, Karton 7, 1489–1491, fasc. 8–2. 1490, 88^{r-v} (Hârlău, 25th of July 1490).

²⁰ E.g. BStB, Codices, ALH, CML 461, 188^r–193^v [end of July (around the 26th) 1490]. The relevant passages on Hungary, *Walachia* and the *Dacians* can be found at 191^r–193^v.

the king's unwanted wife, Beatrice of Aragon, Matthias' widow, in 1491–1492²¹) – was by no means fully satisfied with a Jagiellonian monarch in Buda (as he had long feared the influence and the politics of the Polish dynasty²²), Stephen III did not take control over the estates not even in 1492²³. He had to face the challenges of the former owners of the controversial domains Ciceu and Cetatea de Baltă. Knowing that Stephen III could easily change sides and thus had to be contained, Matthias was fully aware what sort of lands he had to donate.²⁴

In effect, Stephen III only took control²⁵ over these estates after Bartholomew Drágffy became the new (at first co-) voivode of Transylvania. The latter profited also from the conflicts opposing the main power figures in Hungary, such as count-palatine Stephen Szapolyai, John Corvinus, Lawrence Újlaki, duke of Bosnia, or Stephen Báthory.²⁶ After a cleverly instrumented charge of corruption issued against him by the Szeklers in particular, Stephen Báthory was ousted in winter 1492–1493²⁷ from his office of voivode of Transylvania which he had held since the beginning of 1479.²⁸

²¹ Béla Iványi, ed., *A Római Szent Birodalmi Széke Gróf Teleki Család Gyömoi léveltára. Archivum Gyömrözense gentes comitum Teleki de Szék* (Szeged, 1931), no. 378, 179. Stephen III's action against Beatrice, who as queen of Hungary had several estates in the Maramureş, came also in the support of local uprising.

²² József Garbacik, ed., *Materialy do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486–1516 (Kodeks Zagrzebski)* (Wrocław, Warsaw, Krakow, 1966, hereafter *Materialy*), nos. 1–3, 1–11. Prince John Albert was Stephen III of Moldavia's only clear "no" during the royal elections.

²³ Magyar Országos Levéltár Budapest (hereafter MOL), Diplomatikai Levéltár (hereafter DL), no. 27740 (18th of April 1492; edited in *Actae et epistolae*, vol. I, no. 39, 43–45). Stephen III's royally commissioned instalment of as possessor of the estates also marked the acknowledgment of Alexander as his Moldavian heir.

²⁴ E.g. Al. Simon, "The Hungarian Means of the Relations between the Habsburgs and Moldavia at the End of the 15th Century", *Annuario del Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica* VIII (2006): 259–296. Besides, Stephen had to secure his succession in Wallachia (through Bogdan–Vlad) and in Moldavia (through Alexander).

²⁵ See for instance Ignác Ácsády, *Régi magyar birtokviszonyok 1494–1598*, offprint *Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből* XVI, 3 (Budapest 1894), 24, 32, 38 (for data on Stephen III as one of the richest Hungarian lords).

²⁶ For more data on these matters, see also Krzysztof Baczkowski, "Walka o Węgry w latach 1490–1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju", *Universitas Iagellonica. Acta Scientiarum Litterarumque. Schedae Historicae* CXVI (1993 [1995]): 53–59; Simon, "Crusading", 192–195, 214–218.

²⁷ Károly Szabó, "Báthori István erdélyi vajda és székely ispán bukása 1493-ban", *Századok* XXIII, no. 9 (1889): 701–709. If Stephen Báthory had been less overconfident (an attitude which had worked in his favour throughout 1490), he might have retained his office.

²⁸ See for instance the entries listed in K. G. Gündisch et alii, eds, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. VII, 1474–1486 (Bucharest, 1991), 497 (index).

In January 1493, Wladislaw II, most willing to prove that he could (and at times he even was) more than just a puppet-ruler,²⁹ replaced Stephen Báthory with Ladislas of Losoncz (whose family ties made him the feudal Transylvanian adversary of Stephen III³⁰) and Bartholomew Drágffy as co-voivodes of Transylvania.³¹ By the end of August 1494, Bartholomew Drágffy became the sole voivode of Transylvania.³² His new status came some four months after the Jagiellonian congress of Lewocza,³³ where it was decided that Stephen III was to be replaced with Sigismund, the youngest brother of the acting Kings of Bohemia, Hungary and Poland (i.e. Wladislaw II and John Albert)³⁴ and about three months after – as a token of formal trust – the monastery of Peri, founded by Bartholomew's ancestors, was placed under the authority of the Transylvanian metropolitanate of Feleac, protected by Stephen III.³⁵

Over the next years, Drágffy established a name for himself as a ruthless and astute politician (in Ottoman matters as well³⁶), eager to make a handsome profit, while remaining very much under the influence of the poor state of royal funding legally made available to him.³⁷ He also remained loyal to Stephen III, even against his king and even after Mary's husband, Alexander, died in myste-

²⁹ See in this case especially Martyn Rady's analysis, "Rethinking Jagiello Hungary 1490–1526", *Central Europe* III, no. 1 (2005): 3–18 (in particular 8–11, 14–16).

³⁰ E.g. MOL, DL 82056 (11th of May 1493). Stephen III attempted to approach Drágffy's associate-voivode, but it is unclear whether the talks (on the estates) led to anything.

³¹ Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale (hereafter SJAN), Urkunden, II, no. 521 (17th of January 1493); photocopy: MOL, (U Section) Diplomatkai Fényképgyűjtemény (hereafter DF), no. 245165.

³² The sources are in SJAN-Cluj, Archiv der Stadt Bistriz, Urkunden, no. 189 (1st of September 1494; photocopy MOL, DF 247424); MOL, DL 46273 (27th of August 1494).

³³ E.g. Bernard Wapowski, *Chronicorum Bernardii Vapovii partem posteriorem 1480–1535*, ed., J[ózsef]. Szujki, in *Scriptores Rerum Polonicarum*, vol. II (Krakow, 1874), 66–68. One of the most noteworthy aspects of that congress was that the members of the Hungarian delegation rather expediently informed Stephen III of the decisions.

³⁴ Ludwik Finkel, "Zjazd Jagiellonów w Lewoczy w r. 1494", *Kwartalnik Historyczny* XXVIII, no. 2 (1914): 317–350. In spite of its age and of subsequent attempts to "clear" the Jagiellonians of charges of conspiracy, this remains the standard work.

³⁵ I. Mihály de Apșa, *Diplome maramureșene din secolele XIV și XV* (Cluj- Napoca, 2000, reprint, hereafter *Diplome maramureșene*), no. 352, 607.

³⁶ One of his diplomat associates in the Ottoman talks of 1493–1495 was Peter More (BNM, Ufficio Manoscritti, Cod. Ital., VII-999 (=8002), 40 (59)^v–41 (60)^v (25th of July 1495), a Wallachian Latin rite clergyman, who played an instrumental part in the anti-Jagiellonian acts of Maximilian I of Habsburg and Stephen III of Moldavia in 1497 (for an overview, see I. Drăgan, "More-un apelativ românesc în mediul nobiliar medieval din Transilvania și Ungaria", *Arhiva Genealogică*, NS, V, no. 1–2 (1998): 51–63; Simon, "Crusading", 203–205.

³⁷ See also the (now partially lost) data already collected on these issues by Johann-Christoph Engel, *Geschichte des Ungarischen Reiches*, III/2 (Vienna, 1813²), 8–9, 69–73, 89.

rious circumstances in the summer of 1496³⁸ and Wladislaw II attempted to turn against Stephen.³⁹ Yet, at some point, in autumn 1498 (probably at the end of September), Drágffy stepped down and Peter of Sankt-Georg and Bozyn became voivode.⁴⁰ The latter change is relevant for several reasons, lastly because Drágffy returned as *alias vaivoda Transilvaniae*,⁴¹ by the start of 1500, before passing away in next fall,⁴² most likely from natural causes (he was about 55 years old, born some three years after the late Matthias⁴³).

Peter of Sankt-Georg and Bozyn was the younger brother of the rebels of 1467, John and Sigismund.⁴⁴ They had been created counts of Sankt-Georg in 1459 by Emperor Frederick III of Habsburg, Matthias Corvinus' "rival King" of Hungary.⁴⁵ After the Treaty of Wiener-Neustadt (1463), the brothers entered Matthias' service. Together with their cousin, Bertold Ellerbach, they were appointed voivodes of Transylvania by fall 1465 and went on to become the Transylvanian spearheads of the Hungarian summer rebellion of 1467.⁴⁶ Supported also by the future relative – between 1489 and 1496 by marriage of the then rising Bartholomew Drágffy,⁴⁷ Stephen III, who changed sides,

³⁸ For the elliptic mention of Alexander's death: Damian P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița* (Bucharest, 1941), 86–88.

³⁹ E.g. MOL, DL 29016 (13th of April 1497), edited in Zgismund Jakó, ed., *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei* (1289 – 1556), vol. II, 1484–1556 (Budapest, 1991), no. 3010, 153. Directly and indirectly (already since the autumn of 1496), Wladislaw II attempted to oust Stephen III's men from the estates.

⁴⁰ MOL, DL 71068, 84736, 107119 (5th of September, 1st of October, 5th of November 1498). It was basically the anniversary of the Moldavian-Polish battle at Codrîi Cosminului.

⁴¹ *Diplome maramureșene*, no. 345, p. 405 (D. 1/ 1500). Unfortunately, the transcription of the record only mentioned the year of its issue, not the day or the month.

⁴² MOL, DL 65220 (26th of October 1501). Throughout time, the date of Bartholomew Drágffy's death has usually varied between the end of 1499 and 1500, respectively 1501.

⁴³ See the genealogical table drafted by Tóth, 'Szász vajda utódainak felemelkedése és bukása', pp. 166–167. The fact that Bartholomew Drágffy and Matthias Corvinus belonged to the same generation must be noted in connection to both Bartholomew's rise and to the "entourage" of John Corvinus on the eve of the royal Hungarian elections of spring-summer 1490.

⁴⁴ See A.W. Kovács, "Arhondologia voievozilor Transilvaniei (1458–1526): Competări și precizări", *Studii și Materiale de Istorie Medie* XXX (2012): 223–256 (in particular 240–241, 252–253).

⁴⁵ E.g. Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary. 895–1526* (London, 2001), 342–343; András Kubinyi, *Matthias Rex* (Budapest, 2008), 81–83.

⁴⁶ A. Kubinyi, "Erdély a Mohács előtti évtizedekben", in István Rácz, ed., *Tanulmányok Erdély történetéről* (Debrecen 1988), 65–73. The rebellion of 1467 remains one of the most controversial events in the history of Hungary in the second half of the 15th century.

⁴⁷ In this respect, see also the passages in *Letopisețul anonim al Moldovei* in *Cronicile slavo-române din secolele XV–XVI publicate de Ioan Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu (Bucharest, 1959), 6–23 (at 20–21).

the rebellion had annulled the planned Hunyadi-Habsburg anti-Ottoman campaign.⁴⁸ The Bozyns lost their offices, not their lives. Like, the Szapolyai brothers, Emerich and Stephen, they were pardoned” in early 1468.⁴⁹

The counts of Sankt-Georg remained in royal service, primarily as diplomats.⁵⁰ It took them however about more than three decades to return to the main offices, even if they were entrusted with delicate mission, such as conveying to the German *Reichstag* (after the Battle of Câmpul Pâinii in October 1479⁵¹) the message on the Wallachian blood relatives that “united” Mehmed II and Matthias Corvinus.⁵² Even though the major offices had been kept closed to them, the members of the family had amassed a unique insight into Transylvanian, Habsburg, Hunyadi and even Wallachian politics.⁵³

In spring-summer 1497, Wladislaw II Jagiello had nearly lost his throne trapped in the *conspiracy* of Maximilian I, Frederick III's son, and Stephen III.⁵⁴

⁴⁸ I.A. Pop, Al. Simon, “The Venetian and Wallachian Roots of the Ottoman-Hungarian Truce of 1468: Notes on Documents in the State Archives of Milan”, in Iulian Mihai Damian, I.A. Pop, Mihailo Popović, Al. Simon, eds, *The Italian Peninsula and Europe's Eastern Borders. 1204–1669*, Eastern and Central European Studies I, (New York, Oxford, Basel, Frankfurt-am-Main, Vienna, 2012), 181–196. It should be stressed out that the events of 1467 were the result of more than just Hungarian domestic disputes.

⁴⁹ For a sketch of the matters, see Kubinyi, *Matthias Rex*, 88. Even if Matthias recovered from the events of 1467, outlived other conspiracies and rebellions (mainly in 1471) and increased his strength, the conflicts and the arrangements of summer 1467-spring 1468 must be closely reviewed in connection to choices and solutions that marked the realm after 1490.

⁵⁰ For such careers, the fundamental study still belongs to Vilmos Fraknói, “Mátyás király magyar diplomatai”, *Századok* XXXII, no. 1 (1898): 1–14; no. 2: 97–112; no. 5: 385–404; no. 6: 481–489; no. 9: 769–781; no. 10: 865–875, XXXIII, no. 1 (1899): 1–8; no. 4: 291–309; no. 5: 389–410; no. 9: 773–788; no. 10: 869–878. Unfortunately, over the last decades the Hungarian scholarly preference for domestic social history has turned against researches in the extant western archives.

⁵¹ See for instance the partial edition in N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, vol. V, 1476–1500 (Bucharest, 1915), no. 9, 73–74.

⁵² Al. Simon, “La parenté ottomane du roi Mathias Corvin”, in Ch. Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, I.-A. Pop, M. Popović, Johannes Preiser Kapeller, Al. Simon, eds, *Matthias Corvinus und seine Zeit. Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel*, Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, CDX (Vienna, 2011), 25–33 (with further sources). For the dossier of 1479: BStB, Codices, A.L.H., CLM 443, 174^r–178^v [prior and after the 21st of December].

⁵³ For an overview of the context of the family's – long awaited – return to administrative power, see here A. Kubinyi, “Barone im königlichen Rat zur Zeit Matthias und Wladislaw II”, in Kubinyi, *Stände und Ständestaat im spätmittelalterlichen Ungarn* (Herne, 2011), 41–166 (at 134–135, 154); Kovács, “Arhondologia voievozilor”, 251–253.

⁵⁴ The report is in Státny Ústredný Archív Bratislava (hereafter SUAB), (Section L) Rody i panstvá, Rody: Erdödy Ústredný Archív/ Erdődi család levéltára, Galgócí hitbizományi levéltár, Oklevelek, no. 108 [March-April 1498; the photocopy can be found in MOL, DF 278383].

Bartholomew Drágffy had moved his troops – without his suzerain's approval⁵⁵ – against King Wladislaw's brother, John Albert of Poland who had entered Moldavia hoping to dethrone Stephen III.⁵⁶ By spring 1498, *half of Hungary*, including Transylvania, was deemed to be under the control of Stephen III.⁵⁷

Yet, since the autumn 1496, Drágffy had a strained relation with Transylvanian Estates.⁵⁸ Moreover, given the recent events, tremendous efforts were made in Hungary to ensure a “national reconciliation”.⁵⁹ In a context in which the main concerns not only of the royalist party, but also of several members of the elite (including those who – such as the Szapolyai family – had acted against the interest of the House of Jagiello in 1497⁶⁰), were the Habsburg and the Ottomans questions, even at the cost of expanding the break between Wladislaw II and his brother John Albert of Moldavia, the unsuccessful invader of Moldavia,⁶¹ a series of “collective” measures were enacted. They included also the voivodal retreat of Bartholomew Drágffy.⁶²

⁵⁵ E.g. MOL, DL 29016; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV/1. *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene Bistrița, Brașov, Sibiu, 1358–1600*, ed. N. Iorga (Bucharest, 1911, hereafter *Hurmuzaki*), nos. 269–271, 147–149; Samu Barabás, ed., *Székely oklevéltár 1219–1776*, (Budapest, 1934), no. 107, 173–175.

⁵⁶ For an overview of the matters: I. A. Pop, Al. Simon, “Moldova și celălalt Imperiu: Preliminariile și consecințele *conspirației* lui Maximilian I de Habsburg și Ștefan cel Mare (1497)”, in Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, eds, *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea* (Brăila, 2008), 331–406.

⁵⁷ E.g. Archivio di Stato di Milano, Milan (hereafter ASM), A.D.S (hereafter Archivio Ducale Sforzesco), Potenze estere, *Illiria, Polonia, Russia, Slavonia*, cart. 640, fasc. [1.] *Iliria*, nn; 4th of March, 27th of May 1498); [Gutierre Gómez de Fuensalida], *Correspondencia de Gutierre Gomez de Fuensalida, embajador en Alemania, Flandes é Inglaterra (1496–1509)*, edited by the Duke of Berwick and of Alba [Jacobo Fitz-James Stuart] (Madrid, 1907), 21 (22nd of February 1498; probably one of the most important texts on Maximilian I of Habsburg's political ideas).

⁵⁸ Archiv Mesta Bardejove, *Középkori gyűjtés*, no. 3291 (28th of October 1496; photocopy MOL, DF 216076]; C. Wagner, ed., *Petri de Warda epistolae cum nonnullis Wladislaw II. regis Hungariae litteris Petri causa scriptis* (Bratislava, Kosice, 1776), no. 64, 127.

⁵⁹ This attitude can also be followed throughout 1498 and 1499 (until summer) in the various reports that reached the Italian and German vicinities of the Hungarian realm (e.g. ASM, A.D.S, Potenze Estere. *Iliria, Polonia, Russia, Slavonia*, cart. 640, fasc. [1.] *Iliria*, fasc. [2], *Raguza*; nn; 1st, 3rd of January, 24th of February, 12th of July 1498; 20th of February, 19th of July 1499).

⁶⁰ For instance: Engel, *Geschichte des Ungarischen Reiches*, III/2, 89–90; Engel, *The Realm of St. Stephen*, 342–343; Pop, Simon, “Moldova și celălalt imperiu”, 381–384.

⁶¹ In this respect, the case of young Sigismund Jagiello must be recalled as it reveals both the ambitions of the House and the hostility such ambitions encountered – on more than just one occasion – in the Hungarian realm. Adorján Divéky, *Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502., 1505.)* (offprint *Magyar Történelmi Tár*, XXVI) (Budapest, 1914), especially 4–5, 138). Eventually, Sigismund had to be placed in a “neutral protective custody” in Buda.

⁶² See Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin*, 518–521, 536–537; Neumann, “Drágfi Bertalan”, 229–234 (for the “domestic explanation” of the “retreat”).

At that time, in spite of the fact that in 1497 the troops of Bayezid II and – apparently also – Radu IV of Wallachia had aided Stephen III against the Polish army of John Albert,⁶³ Bartholomew Drágffy apparently also presented an Ottoman and Wallachian problem for the crown. Probably supported by Stephen III⁶⁴ – Bartholomew might have kept the thought – shared initially also by Wladislaw II in early 1497 (the king had considered that both Stephen III and Radu IV could be deposed)⁶⁵ – of dethroning Radu IV and replacing him with Mihnea I,⁶⁶ the illegitimate son of Vlad III sheltered in Hungary.⁶⁷ Desperate to come to terms with Bayezid II,⁶⁸ and terrified by further Hungarian unrests⁶⁹, Wladislaw II had to find a way to “side-line” Bartholomew Drágffy, a clear regional risk after his unauthorized “Moldavian intervention”. The stakes largely exceeded the Transylvanian problems of the age. By spring 1498, “compelled” by Maximilian I of Habsburg’s (as well as Stephen III of Moldavia’s victorious anti-Jagiellonian manoeuvres of 1497), the Venetian republic consecrated *Dacia* and then *Croatia* as regional political additions to the already traditional Jagiellonian structure, *Hungaria* and *Polania*.⁷⁰

⁶³ For an analysis of the (southern and eastern) actors involved in the crisis of 1497: Ș. Papacostea, “De la Colomeea la Codrii Cosminului (poziția internațională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea)”, *Romanoslavica* XVII (1970): 525–554.

⁶⁴ Given also the later events, there can be little doubt that Stephen III thought of “sparing” Radu IV as ruler of Wallachia (see further Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin*, 536).

⁶⁵ Wladislaw had taken on Stephen in Transylvania (MOL, DL 29016). Radu was a logical addition to a general Jagiellonian action plan. Besides, he had begun “inquiring” about the return of Severin and the Transylvanian duchies of Amlaș and Făgăraș, the old royal fiefs once entrusted to the rulers of Wallachia. This attitude gained momentum after 1497 and – in particular – after Krakow and Târgoviște (who had “teamed up” also in the 1460 and early 1470s) drew closer after 1499 (for the sources: Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin*, 284, notes 512–513).

⁶⁶ E.g. I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în secolele XV și XVI* (Bucharest, 1905), no. 180, 216; Hurmuzaki, XV/1, no. 265, 146; no. 267–268, 146–147.

⁶⁷ See Alexandru Lapedatu, “Mihnea cel Rău și ungurii. 1508–1510”, *Anuarul Institutului de Istorie Națională* I (1921–1922): 46–76. It must be stressed out that – according to John Szapolyai himself (after he became voivode of Transylvania in 1510), Mihnea’s wife, Voica, was related to the Szapolyai family (Hurmuzaki, XV/1, no. 390, 216). By 1515, their daughter, Ruxandra, became the wife of Stephen III’s son, Bogdan III.

⁶⁸ Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtár, Budapest, Codices, *Kaprinai*, A, LI, no. 47, 108–120 [November 1497 <–January 1498?>]; Wladislaw II’s instructions for his envoy sent to Istanbul; edited by I. Šišić, “Rukovet spomenika o hercegu Ivanisu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496)”, *Starine XXXVIII* (1937): 1–180, at no. 200, 102–109].

⁶⁹ As a part of a rather moderate approach, the problems were revealed by Vilmos Fraknói, *Erddi Bakócz Tamás élete* (Budapest, 1889), 59–62.

⁷⁰ *Hungaria, Polania, Dacia et Croatia* (Archivio di Stato di Venezia, Venice., Senato Secreti, *Deliberazioni* hereafter ASVe, S.S.) first appeared in reg. 37. 1496–1497, with information up to the 1st of March 1498 (when the new Venetian year began. Al. Simon, “From Wallachia to

His replacement with Peter of Sankt-Georg and Bozyn also came when Drágffy, along with John Corvinus in the southern parts of the realm (Venice's citizen and Maximilian's ally since 1496⁷¹), were the main warrants in the area of Transylvania of Stephen III's influence, alike him, one of the richest men in Hungary, primarily since Drágffy had become sole voivode of Transylvania (1493–1494).⁷² In order not to completely alienate Stephen and to avoid adding insult to injury in Bartholomew's case, the crown moved Drágffy to the west, basically promoting him as a supreme commander in the south-western Serbian-Ottoman border area, where Józsa Somi, count of Timiș and captain of the Inferior Parts of Hungary,⁷³ was highly active (especially since the same year 1498).⁷⁴

German (Bavarian and Habsburg) reports,⁷⁵ issued in 1501 – prior to the death of Drágffy in autumn – during the Ottoman–Venetian-Hungarian war (a war that often exceeded Buda's resources and commitment⁷⁶), recorded that *Graff Peter von Pesing weyda in Siebenburghen*, [...] *oberster haubptman*,

Dacia: International Politics and Political Ideology in the Last Decades of the Fifteenth Century', in M. Rady, Al. Simon, eds, *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia*, Studies in Russia and Eastern Europe, XI (London, 2013), 91–100.

⁷¹ See in this respect Iván Nagy, "Corvin János velencei nemességéről", *Új Magyar Múzeum* III, no. 1 (1853): 655–656; Pop, Simon, "Moldova și celălalt imperiu", 381–389. Vienna, Venice and Suceava were three major arguments against John at the court in Buda.

⁷² For more information, see Ácsády, *Régi magyar birtokviszonyok*, 24, 32; Drăgan, *Nobilimea românească*, 306–307; Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin*, 520–521.

⁷³ He had served as Paul Kinizsi's trustee, replacing him as count after the latter's death (1494). Józsa Somi retained all his office until at least 1508. Unfortunately, Somi's career has not received the needed attention until now (for an overview of the context and of the implications of his actions, see in particular Adrian Magina, "Un nobil sârb în Banatul secolului al XV-lea: Miloš Belmužević", *Analele Banatului* XVIII (2010): 135–142).

⁷⁴ ASM, A.D.S, Potenze Estere. *Iliria, Polonia, Russia, Slavonia*, cart. 640, fasc 1, nn (24th of February 1498). He should have operated within the limits of the defensive system enacted by Matthias, see Géza Pálffy, "The Origins and Development of the Border Defense System against the Ottoman Empire in Hungary (up to the Early Eighteenth Century)", in P. Fodor, Géza David, eds, *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: the Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* (Leiden, Cologne, Boston, 2000), 3–69.

⁷⁵ BStB, Codices, A.L.H, CML 14688, ff. 95^r–98^r (at 95^r); HHStA, R.H.K., *Maximiliana*, Karton 41. *Undatiert*, fasc. 34–III. *Auswärtige Staaten*. 12. *Türken*, 23^r–24^r, 40^r–41^r [after the 14th of May 1501]. Even if Radu IV, known also as *Rodolpho IV*, in the Venetian-Habsburg conversations (e.g. Zaccaria Contarini's reports sent from Maximilian's court in Innsbruck, in 1502, partially edited in *Hurmuzaki*, VIII, 1376–1650, [ed. Ioan Slavici?] (Bucharest, 1894), no. 41, 34; no. 45, 36), attempted to establish himself also in relation to the Western powers, the internal division of Wallachia proper was assumed and exploited by the House of Habsburg, since the days when Radu IV was his father's, Vlad IV's, associate ruler in the early 1490s.

⁷⁶ See also V. Fraknói, "Lónyay Albert zengi kapitány velencei követéségei 1501–1515. Közlemények a velencei állami levéltárból", *Magyar Történelmi Tár* XXII (1877): 3–44.

together with the *weyda in der Molda und der Weyda in Groß und Clain Wallachey* (a typical – in effect – it should be added Habsburg structure for the “Three Wallachias” and Eastern Hungary)⁷⁷ formed the oriental flank of the Holy Crown. In the West, Bartholomew Drágffy was acting as the commander-in-chief for the men led by Józsa Somi.⁷⁸ Since 1499–1500, Drágffy was (also) the *alias vaivoda Transilvaniae* (which consequently meant in that context the “other voivode of Transylvania”⁷⁹). The situation signals an important paradox, probably defining for both *Hungaria* and *Dacia* (since spring 1498) at both ends of the – not to seldom duplicitous – territories involved: in Transylvania proper⁸⁰, as well as near the lands bordering the flow of the Tisa river through the marshes⁸¹.

If we add together – alike the Hungarian royal administration – the tasks entrusted to Bartholomew Drágffy, “supreme commander” of the south-western anti-Ottoman troops and co-voivode of Transylvania, Drágffy’s power had grown significantly at the turn of the century. Basically most lands between the Tisa and the Carpathians (the regions around the Maramureş included⁸²) were under his control. Otherwise put: by 1500 the latest, Drágffy “governed” Stephen III’s “half of Hungary” from 1498⁸³. Nevertheless, this “administrative expansion” of Drágffy had come after his resignation/ deposition as voivode of

⁷⁷ E.g. HHStA. *Maximiliana*, Karton 10. 1499 Juni–1500 Dezember, fasc. 5b [–2]. 1500 August–Oktober, f. 59^r (13th of September 1500); Karton 12. 1501 Oktober–1502 Dezember, fasc. 6b [–2]. 1501 Oktober–Dezember, 214^v–215^r (in fact the 2nd of September 1501); Karton 23, 1510 Oktober–1511 Februar, fasc. 16 [–3]. 1510 OT, 12^r–13^r [April–August 1499].

⁷⁸ BStB, Codices, A.L.H., CML 14688, 95^v. It is a highly noteworthy miscellaneous manuscript with several reports on Ottoman matters (including on the Battle at Câmpul Pâinii).

⁷⁹ *Diplome maramureşene*, no. 345, p. 405 (D. 1/ 1500). *Alias* (unlike *olim*) can hardly be translated by “former”. “The other” is the only translation possible.

⁸⁰ E.g. BNM, Cod. Ital. VII–999 (=8002), 34 (147)^v, 37 (150)^r (26th of March, 5th of April 1496). Venice was informed that Stephen, *count of Transylvania* (i.e. count-palatine Stephen Szapolyai) was at odds with John Corvinus (who sought Maximilian’s support). The – frequent – “Transylvanian confusion” regarding Szapolyai’s office revealed the clear local divisions.

⁸¹ We refer here primarily to the case of the Polheims, acting between Wladislaw II and Maximilian I throughout the Hungarian-Wallachian events of 1497, both in Buda and in the area of Timiş, i.e. near the Hungarian-Ottoman-Wallachian *triconfinium* (e.g. HHStA, R.H.K., *Maximiliana*, Karton 8. 1497 November–1498 April, fasc. 4b [–3]. 1497 November–Dezember, 19^r, 58^r; S.A., A.D.S., *Polonica*, [Series I], Karton 1. (1257) 1468–1530, fasc. 1 [–B]. 1468–1525, f. 15^r; 18th of October, 12th of November, 5th of December 1497); I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, vol. II, 1493–1503 (Bucharest, 1913, hereafter *Documente Ştefan*), no. 175, 408; the Polheim family deserves a modern study).

⁸² In relation to the Hunyadi age, see Kovács, “The Authorities of Middle Solnoc”, 43–45; Hegyi, “The Affiliation of the Sălaj”, 77–86.

⁸³ ASM, A.D.S., Potenze estere, *Illiria, Polonia, Russia, Slavonia*, cart. 640, fasc. 1, nn (4th of March, 27th of May 1498); *Correspondencia de Gutierre Gomez*, 21.

Transylvania in the autumn of 1498⁸⁴. Additionally, in 1500 and 1501 he had to share power with Józsa Somi in the West, respectively and most importantly with Peter of Bozyn and Sankt-Georg in the East.⁸⁵ The implications of these Hungarian “administrative joint-ventures” are particularly clear if we look at the diplomatic context.

Drágffy returned to official royal administrative Transylvanian grace (if he had truly fallen from it in late 1498⁸⁶) around the time of the trilateral Moldavian-Hungarian-Polish “crusader treaty” of Hârlău in July 1499,⁸⁷ on the eve of the new Venetian-Ottoman war⁸⁸. The war engulfed also Hungary (foremost because for Wladislaw II his crusader vow was the Papal way-out of his marriage with Beatrice of Aragon⁸⁹) and by the end of 1500 reunited as Rome’s crusaders Hungary, Poland and the Wallachians.⁹⁰ Meanwhile, the relations between Maximilian I and Stephen III had further intensified,⁹¹ while Radu IV of Wallachia, without officially antagonizing Bayezid II and the Greek rite environment under the power of the Porte,⁹² made significant efforts to

⁸⁴ BStB, Codices, A.L.H., CML 14688, 95^r–98^r (for the entire report on the situation Hungary). It is rather difficult to believe that Drágffy was promoted, demoted and promoted.

⁸⁵ BStB, Codices, A.L.H., CML 14688, f. 95^v. *Diplome maramureșene*, no. 345, p. 405. His eastern reinstatement probably preceded his western mandate.

⁸⁶ Around that time, Stephen’s main councillors (chancellor John Tăutu and treasurer Isasc) made their donations at Peri and Feleac, the main Greek rite ecclesiastical centres in Eastern Hungary, loyal in 1497 to their protectors Drágffy and Stephen – Al. Simon, *Feleacul* (1367–1587) (Cluj-Napoca, 2004), 102–104).

⁸⁷ See *Documente Ștefan*, II, no. 178, 417–441 (the Slavonic and the Latin versions of the treaty); Papacostea, “De la Colomeea la Codrîi Cosminului”, 536–539, 544–549.

⁸⁸ E.g. Hans [Peter-Alexander] Theunissen, “Ottoman–Venetian Diplomats: The Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political Commercial Instruments”, *Electronic Journal of Oriental Studies* I, no. 2 (1998): 3–698 (at 133–140); Eugen Denize, *Stephen the Great* (Bucharest, 2004), 192–201.

⁸⁹ E.g.; HHStA, R.H.K., *Maximiliana*, Karton 9. 1498 Mai–1499 Mai, fasc. 5a[–1]. 1499 Januar–Mai], 93^r (9th of April 1499 Joannis Burkardi Liber Notarum ab anno MCCCCLXXXIII usque ad annum MDVI, *Rerum Italicarum Scriptores* XXXII, 1, vol II. [1497–1503] (Città di Castello, 1911), 212 (the Roman procedures).

⁹⁰ For instance: Archivio Segreto Vaticano, Vatican City, Miscellanea, Armadi, [reg.] II–30, 136 (141)^v–146 (151)^v, at ff. 141 (146)^r–142 (147)^r, 144 (149)^r (18th, 28th of November 1500).

⁹¹ See also Ștefana Simionescu, “Știri noi despre relațiile diplomatice dintre Ștefan cel Mare și Maximilian I de Habsburg”, *Revista de Istorie* XXXIII, no. 12 (1980): 1981–1986 (unfortunately, several errors marred the edition of the source).

⁹² E.g. Spyridon P. Lambros, ed., *Ekthesis Chronica* (*Ekthesis Chronica and Chronicon Athenarum*) (London, 1902), 67–70; *Aus der Chronik des Oruç*, *Aus der Chronik des Hanivaldanus*, in *Aus der Chronik des Hanivaldanus*, in *Der fromme Sultan Bayezid. Die Geschichte seiner Herrschaft (1481–1512) nach den altosmanischen Chroniken des Oruç und des Anonymus Hanivaldanus*, *Osmanische Geschichtsschreiber*, IX, ed. Richard F. Kreutel (Graz, Vienna, Cologne, 1978), 83, 90, 96, 198–201, 212–222, 267.

win the goodwill of Vienna,⁹³ Buda,⁹⁴ Venice⁹⁵ and Krakow⁹⁶, and was most successful in the last two cases (because of the anti- and mainly pro-Ottoman diplomatic necessities of the Republic⁹⁷ and because of Krakow's hostility towards Suceava⁹⁸). Bartholomew Drágffy apparently also functioned as a – difficult – political crossroad.

Placed in a border context in which ever since (Bayezid II's proposal had been accepted in 1486⁹⁹) no Hungarian-Ottoman border clashes involving less than 300 men on each side should be deemed breaks of peace,¹⁰⁰ Drágffy's presence and functions are also relevant for the actual anti-Ottoman actions of Stephen III in the last years of his rule (for which we lack substantial evidence on any military Moldavian action in Wallachia.)¹⁰¹ Stephen III's main Ottoman problems were not on proper Wallachian soil, but at the Dniestr and Danube Mounds.¹⁰² Meanwhile, especially between 1500 and 1502, Wallachia was on the "same Venetian side" as Stephen III.¹⁰³ Still, Wallachian-Moldavian frictions can hardly be ruled given the ambitions of both Radu IV and Stephen III.

⁹³ *Hurmuzaki*, VIII, nos. 41–45, 34–36; Marino Sanudo Il Giovane, *I diarii di Marino Sanuto (MCCCCXCVI-MDXXXIII) dall'autografo Marciano ital. cl. VII cod. CDXIX-CDLXXVII*, eds Guglielmo Berchet, Frederico Berchet, Nicolo Barozzi, Rinaldo Fulin, Marco Allegri, III. 1 ottobre 1499 – 31 marzo 1501 (Venice, 1880), cols. 567, 635, 713, 927, 1478.

⁹⁴ For an overview: *Hurmuzaki*, XV/1, no. 272, / 148–149; no. 274 / 150–151; no. 277, / 152; no. 284, / 155–156; no. 286, 157–158; *Sanudo*, III, cols. 1465, 1467, 1537

⁹⁵ For instance ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 38. 1500–1501 [*More Veneto* 1502], cc. 2 (12)^v–5 (15)^v, at c. 3 (13)^r (10th of March 1500); reg. 39. 1502–1503 [*More Veneto* 1504], cc. 46^v–47^v (21st of October 1502); BNM, Cod. Ital. VII–990 (=9582), 110^v–111^r, 125^r (9th, 18th of January 1502).

⁹⁶ See also *Hurmuzaki*, II/2. 1451–1510, ed. Nicolae Densușianu (Bucharest, 1891), no. 368, 430–435; no. 406, 509; Fryderik Papée, ed., *Acta Alexandri Regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae, etc. (1501–1506)*, Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia, XIX (Krakow, 1927, hereafter *Acta Alexandri*), no. 130, 196; no. 152, 242; no. 168, 284–285.

⁹⁷ In particular: ASVe, S.S., *Deliberazioni*; reg. 38, c. 182^r (4th of December 1500); reg. 39, cc. 22^r–23^v, 46^v–47^v (28th of July, 21st of October 1502); *Sanudo*, III, cols. 1240, 1537.

⁹⁸ ASM, A.D.S, Potenze estere, *Illiria, Polonia, Russia, Slavonia*, cart. 640, fasc. 1, nn (7th of November 1499); *Hurmuzaki*, XV/1, no. 239, 159; *Documente Ștefan*, II, no. 182, 457.

⁹⁹ E.g. Iván Nagy, Albert B. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek. Mátyás király korából 1458–1490*, Monumenta Hungariae Historica I, vol. III [1481–1488] (Budapest, 1877, hereafter *MDE*), no. 90, 122. The "deal" was upheld until the time of the Battle of Mohács.

¹⁰⁰ See the sources quoted by A. Kubinyi, "Die Schlacht bei Mohács und ihre Vorgeschichte", in Kubinyi, *Stände und Ständestaat*, 365–442 (in particular 372–374, 389–393).

¹⁰¹ Ileana Căzan, E. Denize, *Marile puteri și spațiul românesc în secolele XV–XVI* (Bucharest, 2001), 152–169.

¹⁰² For an overview of the sources: Pop, Simon, "Moldova și celălalt Imperiu", 377–380; Simon, "Crusading", 215–217.

¹⁰³ See also the documents in Al. Simon, "Valahii și domnii lor în războiul veneto-otoman de la sfârșitul secolului XV (1499–1503)", *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol* L (2013): 49–62.

Collisions increased chiefly due to Radu's manoeuvres. He had close contacts to Bayezid II.¹⁰⁴ When Stephen's end drew near around April 1504, he also managed to end – naturally did with Bayezid's blessing,¹⁰⁵ – the “Moldavian hegemony” on Athos.¹⁰⁶ In parallel (1501–1503), Radu successfully negotiated with John Albert, and then Alexander.¹⁰⁷ Krakow was also desperate to come to terms with Istanbul.¹⁰⁸ Radu even stated that – unless the Polish crown had an apt pretender for the Moldavian throne that suited the interests of both the northern realm and of the Wallachian ruler, he would occupy Moldavia so that it would not fall into the hands of the *Turks*.¹⁰⁹ Stephen III's hostage son (i.e. the “other” Alexander, sent around 1471–1472 to the Porte) was the candidate of Bayezid II.¹¹⁰ Stephen appeared largely isolated in the region. Any Hungarian connection was of paramount importance for him. He made the most out of it¹¹¹.

According to a Venetian report sent from Hungary at the start of September 1502,¹¹² the *Turks* near Belgrade (on the Ottoman side of the Danube) had engaged the Hungarian troops (7,000 horse) of Józsa Somi, aided by *about 7,000 men of il Valacho* (the name commonly used in Venice for Stephen III¹¹³, and

¹⁰⁴ Al. Lapedatu, “Politica lui Radu cel Mare, 1495–1508”, in *Lui Ion Bianu amintire* (Bucharest, 1916), 191–223.

¹⁰⁵ See the confirmation charter in Georgios Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I. Kritische Edition und wissenschaftlicher Kommentar* (Thessaloniki, 1995), no. 13, 73; as well as the chronicles of Theodosius Zygomalas (?), *Historia politica constantinopoleos a 1391 usque ad 1578 annum Christi* (Zygomalas), and of [Manuel Malaxos], *Historia politica constantinopoleos a 1454 usque ad 1578 annum Christi* (Malaxos), in *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos. Epirotica*, Immanuel Bekker, ed., *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, vol. III (Bonn, 1849), 11–77 (at 45–54, 70, and 78–204 (at 140)).

¹⁰⁶ See also in this matter Pierre Lemerle, ed., *Actes de Kutulumus*, Archives de l'Athos II (Paris, 1945¹), no. 48, 20; *Ecthesis Chronica*, 57; Petre Ș. Năsturel, “Radu Vodă cel Mare și patriarhul de Constantinopol Ioachim I-ul Studii și Materiale de Istorie Medie XX (2002): 23–31.

¹⁰⁷ For instance *Hurmuzaki*, II/2, no. 312, 321; no. 368, 430–435; no. 406, 509; nos. 448–499, 557–564; *Acta Alexandri*, no. 130, 196; no. 152, 242; no. 168, 284–285.

¹⁰⁸ E.g. ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 38, c. 55^v, 182^r (20th of August, 4th of December 1500); *Acta Alexandri*, nos 113–114, 161–167; no. 123, 177; *Sanudo*, III, cols. 1478–1479.

¹⁰⁹ For Radu's approach of Stephen's succession, see also P. P. Panaitescu, “Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare”, *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice* 3rd series, XV (1933–1934): 61–80 (at 73–77).

¹¹⁰ Al. Simon, “*Quello ch' e apresso el Turcho*. About A Son of Stephen the Great”, *Annuario del Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica* V–VI (2004–2005): 139–164.

¹¹¹ Papacostea, “De la Colomeea la Codrii Cosminului”, 545; Căzan, Denize, *Marile puteri*, 196; Pop, Simon, “Moldova și celălalt imperiu”, 391–394.

¹¹² Typically for the Venetian “chronicles” or “diaries”, the report was copied by the Venetian senator (see *Sanudo*, IV. 1 marzo 1501–31 marzo 1503 (Venice, 1880–1881), col.s. 320, 323).

¹¹³ E.g. I. A. Pop, “La Santa Sede, Venezia e la Valacchia nella crociata antiottomana di fine Quattrocento”, *Transylvanian Review* XX, suppl. 1 (2011): 7–22 (since the 1470s).

which – given also the talks he and Thomas Bakócz, Archbishop of Esztergom were conducting in the Republic's name with the Porte¹¹⁴, could hardly have applied to Radu¹¹⁵). Yet Venetian foreign reports and domestic records were not free of disinformation, constructed by the Republic as well.¹¹⁶ During the “Polish crusade” of 1497, the *Serenissima* attempted to divert attention from the Moldavian crisis by claiming – for instance – that Poles, Russians, Hungarians, Moldavians or Tartars all fought against the *Turk* and were closing-in on Istanbul.¹¹⁷ Such proven disinformation (1497 almost became a scandal in Venice¹¹⁸) and the bitter war consuming the Republic herself since 1499¹¹⁹ suggest however that the information from September 1502 contained a least an ounce of truth.

The only way to militarily connect Suceava to Belgrade was based on the administrative link established through the double-functions held by Drágffy for about two years (roughly between summer 1499 and autumn 1501¹²⁰). Before a compromise was reached between Suceava and Istanbul in fall that same year (Moldavia's Ottoman tribute was diminished¹²¹ and Stephen's troops focused on Poland¹²²), the Moldavian-Ottoman hostilities had reached a new peak. Stephen's men defeated the Tartars loyal to Bayezid II¹²³ and – more

¹¹⁴ ASVe, S.S., *Deliberazioni*; reg. 39, cc. 22^r–23^v, 27^{r-v}, 46^v–47^v (28th of July, 20th of August, 21st of October 1502); Simon, “*Valahii și domnii lor*”, 55–58.

¹¹⁵ Radu would have however fancied such an honour. As the dominant figure at the Lower Danube in the early 1410s, his ancestor Mircea I of Wallachia had been Venice's *the Wallachian* (e.g. P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, ed. Gh. Lazăr (Bucharest, 2000), 391–394). Almost a century later, Mircea, in German sources as well, occasionally appeared synonymous with Wallachia's suzerainty (hegemony) over Moldavia (e.g. from the 1480s: BStB, Codices, A.L.H., CLM 14668, 7⁴–43^v, at 23^v, 24^v).

¹¹⁶ The 1470s: Al. Simon, “Anti-Ottoman Warfare and Crusader Propaganda: New Evidences from the Archives of Milan”, *Revue Roumaine d'Histoire* LVI (2007): 1–4, 25–39.

¹¹⁷ For instance BNM, Codl. Lat., classa XIV, *Miscellanea*, no. 99 (=4278), 45^r, 50^r–53^v, 64^r, 76^r (16th, 25th, 4th, 7th, 11th, 17th of August 1497); O. Cristea, “O altă istorie: campania din 1497 în *Jurnalele lui Marino Sanudo*”, *Analele Putnei* V, no. 1 (2009): 39–50.

¹¹⁸ E.g. *Sanudo*, I. 1 *gennaio 1496–30 settembre 1498* (Venice, 1879), cols. 740, 744, 756, 950 (compared to the image in Căzan, Denize, *Marile puteri*, 183–189).

¹¹⁹ See also the information gathered in Alfred Reumont, “Un' ambasciata veneziana in Ungheria. 1500–1503”, *Archivio Storico Italiano* 4th series, III (1879): 198–215.

¹²⁰ MOL, DL 65220 (26th of October 1501); BStB, Codices, A.L.H., CML 14688, 95^v [spring-summer 1501]; *Diplome maramureșene*, no. 345, 405.

¹²¹ See also the Ottoman sources in Mihai Maxim, “Stephen the Great and the Great Porte: New Turkish Documents”, *Transylvanian Review* XIV, no. 1 (2005): 25 (at 20–22).

¹²² *Documente Ștefan*, II, no. 183–185, 459–464; *Acta Alexandri*, no. 117, 169. The attacks, launched since April, intensified after Bayezid II granted peace to Krakow in October.

¹²³ *Sanudo*, IV, cols. 320, 333. In November, Krakow then claimed that *Tartars, Serbians and Hungarian nobles* supported Stephen against her (*Acta Alexandri*, no. 125, 188).

importantly – at about the same time (in July) – the Crimean Tartars, aided also by Moldavia, crushed the Volga Tartars,¹²⁴ who had – at least allegedly – been recently “invited” by Bayezid II to settle in – very threatening – Moldavia.¹²⁵ If real, the Hungarian-Wallachian (subsequent) action near Belgrade would stand for an immediate necessary display of regional power on Stephen’s behalf.¹²⁶

At the beginning of the 16th century, aside from Venice and Rome, Stephen III had a very precise list of supporters. It consisted of Maximilian I of Habsburg (who was nevertheless remotely positioned¹²⁷), various Tartar figures (likewise, at a certain distance from his borders¹²⁸), Ivan III of Moscow (up north, to which Stephen III soon lost contact after his nephew, Dimitri, Ivan’s designated heir, lost the fight for Ivan’s succession¹²⁹), Wladislaw II Jagiello (within the quite clear limits drawn by the interests of the House of Jagiello¹³⁰), John Corvinus (in the south-western parts of Hungary¹³¹) and – up to the end of 1501 in particular – of Bartholomew Drágffy and his entourage (within and outside Transylvania¹³²). In case of immediate political need and military response, the last two, chiefly the latter, were the most important figures in Stephen’s defensive system. In their absence, in spite of glorious talks or promises, as well as of

¹²⁴ Leslie Collins, ‘On the alleged destruction of the Great Horde in 1502’, *Byzantinische Forschungen* (Amsterdam), XV (1990), pp. 361–399 (with further data and discussions).

¹²⁵ For an overview of the sources: Bertold Spuler, *Die Goldene Horde. 1223–1502* (Wiesbaden 1965²), 207–208; Căzan, Denize, *Marile puteri*, 184–186.

¹²⁶ Besides, at that time in German or Venetian circles, Vlad III *Dracula* (his abuses seemed forgotten) – still – “surpassed” Stephen III, probably also because of the latter’s “excessive” ability to operate between fronts (e.g. BStB, Codices, A.L.H., CLM 14668, 23^v; *Sanudo*, IV, col. 325). Confronted also with Radu IV, Stephen had to work on his regional image.

¹²⁷ For Maximilian’s “geopolitics”, see here Hermann Wiesflecker, *Maximilian I. Die Fundamente des habsburgischen Weltreiches* (Vienna, Munich, 1991), 169–172.

¹²⁸ In spite of its bias, see also Alexandru I. Gonța, *Românii și Hoarda de Aur 1241–1502* (Munich, 1984), 173–180.

¹²⁹ In these matters, see also Constantin Rezachevici, “Ștefan cel Mare, Ivan III, Sofia Tominicina (Paleolog) și Elena Stefanovna Volosanca. Legături dinastice și politice”, *Studii și Materiale de Istorie Medie* XXII (2004): 51–72.

¹³⁰ *Hurmuzaki*, II/2, nos. 402–403, 505–507; *Actae et epistolae*, I, no. 53, 64–66; no. 55–58, 68–71; *Acta Alexandri*, no. 187, 327–328; no. 213, 354–355; no. 218, 369.

¹³¹ E.g. Viaceslav Makusev, *Monumenta Historica Slavorum Meridionalum vicinorumque populorum e tabularis et bibliothecis italicis derompta*, I/1. Ancona-Bononia-Florentia (Warsaw, 1874), no. 6, 317; *Sanudo*, I, col. 625. In 1493, John had forced Wladislaw to support Drágffy’s Peri (*Diplome maramureșene*, no. 348, 600). This northern connection of the largely southern based lord might have played further in his favour, had he won the seat of count-palatine in April 1500 (instead, his uncle, Peter Géreb, the brother of the Bishop of Transylvania, took the office).

¹³² The royal troubles caused by the Moldavian administration of Ciceu must also be recalled here (Stadtsarchiv Nürnberg, Nürnberg, Fürstentum Brandenburg-Ansbach., *Brandenburger Literalien*, no. 1056.1 (14th of March 1499; in MOL, DF, no. 267261).

the memory of spectacular deeds, Stephen III's chances of survival would have hardly favoured his survival, at least not in the manner the aging warlord had grown accustomed to.¹³³

Even if news on the combats in the area of Belgrade was – to various extents – manufactured, with Stephen III playing his part in the processes, who thus surfaced victorious at both ends (at the Hungarian-Ottoman-Serbian and at the Moldavian-Ottoman-Tartar one) of the terrestrial crusader front (at any rate, Habsburg, Venetian or Moldavian propaganda knew that he did possess the ability of defeating Hungarians, *Turks* and Tartars in the same day¹³⁴), such a story, spread from the Dniestr to the Sava, would not have been tenable without “Transylvanian backing” (irrespective of the real or ascribed value of this episode, more than half of the men sent to Belgrade under Stephen's nominal command, whose main Moldavian rapid intervention force consisted of 10,000–12,000 trained soldiers,¹³⁵ probably came from the Hungarian realm). How much of this “backing” was made out of political relations and how much out of human means it difficult to assert. What can be said is that – in terms of administration – the royal authorities remained unwilling to gamble the safety of Hungary proper on their confidence in Transylvania (the repeated rumours and reports on the risks of Transylvania giving-in to – through foremost Szekler or Wallachian treason – to the riders of Istanbul, Suceava or Târgoviște were too present in order not to be effective even if only as recurrent exaggerations¹³⁶) and that – in Stephen III's case – the Tartar and Hungarian events (successes) of 1502 had enough pragmatic substance to give new momentum to Stephen III's dying ambitions.¹³⁷

In early December 1502 (only a few days before Bayezid II swore in Istanbul the peace with the *Serenissima*¹³⁸) Matteo Muriano, the doctor sent by

¹³³ For an overview, see also Denize, *Stephen the Great*, 202–207; Pop, Simon, “Moldova și celălalt Imperiu”, 285–288; Simon, “The Hungarian Means”, 274–276.

¹³⁴ E.g. HHStA, S.A., *A. usserdeutsche Staaten Hungarica*, Karton 2, fasc. 2-A. 1526 Januar-Juli, 30^{r-v} [March-April 1474]; Jean Molinet, *Chroniques*, ed. Georges Doutrepont, Omer Jodogne, vol. II, 1488–1506 (Brussels, 1935), 199–200; *Cronica Moldo-Germană* in *Cronicle slavo-române*, 28–37 (at 29–30).

¹³⁵ See also Al. Simon, Cristian Luca, “Documentary Perspectives on Matthias Corvinus and Stephen the Great”, *Transylvanian Review* XVII, no. 3 (2008): 85–112 (at 88–89).

¹³⁶ E.g. Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Munich, Mischbestände, Fürstliche Sachen, *Literalien*, fasc. 215 [–1]. 1503–1505, 20^r (3rd of September 1504); *Hurmuzaki*, XV/1, nos. 283–286, 155–157; nos. 304–306, 165–167; nos. 308–310, 168; *Actae et epistolae*, I, nos. 57–58, 70–72; *Sanudo*, VI, 1 aprile 1504–28 febbraio 1507 (Venice, 1883), cols. 49–50.

¹³⁷ E.g. *Documente Ștefan*, II, no. 185, 463–464; *Acta Alexandri*, no. 187, 310–312; no. 213, 352–358; no. 218, 369–370; *Sanudo*, IV, cols. 105, 311, 629, 735–736.

¹³⁸ For perspectives: Sidney N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481–1512* (Urbana, IL, 1948), 79–81; Theunissen, “Ottoman–Venetian Diplomats”, 140–148.

the Republic to Suceava at Stephen III's request, wrote to Venice of a Moldavia that seemed a "Hunyadi styled" Hungary (i.e. the exaggerations regarding the realms forces and wealth during the reign of Matthias Corvinus¹³⁹), ruled by Stephen III, who had 60,000 men and could accommodate 100,000 horses, being able to reach Istanbul within 15 or 20 days.¹⁴⁰ Nevertheless, like a quarter of century earlier (when Venice wanted him to attack in Bulgaria and he was more concerned about the northern shores of the Black Sea¹⁴¹), Stephen was looking less towards the Bosphorus and more towards the Crimea, under – the altogether reasonable – pretext that the Tartars could attack him while moved into the Ottoman Empire.¹⁴² But there was one pass (*Pericop*) at the western limits of the peninsula (the same pass he wanted to use to invade the Crimea more than two decades earlier) where 10,000 men (i.e. his men) could easily block the Tartars (and "at some point" even to conquer the peninsula).¹⁴³ Needless to say that this all was wishful thinking unless he secured (his attacks on Poland could have been considered a preparation in this respect) the Podolian lands (divided between Poland, Lithuania and Tartars¹⁴⁴) that shielded the connection between chiefly Cetatea Albă (at the Dniestr Mounds) and Illice (at the Dniepr Mounds), two of the harbours he had lost to Bayezid II in the summer of 1484.¹⁴⁵

If Stephen III, almost crippled by age and sickness (basically since 1497, he could not walk anymore and had to be carried¹⁴⁶), still officially thought of Crimean expansion, it is very difficult to believe that Wallachia was omitted from his plans, forged by the clashes north of the Lower Danube in the 1470s–1480s (the ensuing conflicts between Bogdan III and Radu IV leave little

¹³⁹ See also the context in Al. Simon, "Stephen the Great and his Involvement in Transylvania (1457–1504)", *Transylvanian Review* XIII, no. 2 (2004): 35–53 (at 46–48).

¹⁴⁰ *Sanudo*, IV, cols. 736–737, 804–807 (December 1502; January 1503, see s cols. 102, 246, 248, for the background); Căzan, Denize, *Marile puteri*, 186–188.

¹⁴¹ E.g. *Documente Ștefan*, II, no. 154, 345; *Actae et epistolae*, I, no. 26, 29; Simon, Luca, "Documentary Perspectives", 88; Simon, "The Costs and Benefits", 49–50.

¹⁴² E.g. Al. Simon, "The Weak Sultan and the Magnificent Monarchs: Ottoman Actions in the Black Sea Area in 1484", *Il Mar Nero* IX (2013): 217–246.

¹⁴³ For Stephen and the Crimea, see also Ștefan Andreescu, "Autour de la dernière phase des rapports entre la Moldavie et Gênes", *Revue Roumaine d'Histoire* XXI, no. 2 (1982): 257–282.

¹⁴⁴ See for instance B. Spuler, "Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa. I. Die Grenze des Grossfürstentums Litauen in Südosten gegen die Türken und Tataren", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* VI (1941): 152–170; Șt. Andreescu, "Moldavia's Pontic Policy: Stephen the Great and Illice Castle", *Il Mar Nero* III (1997–1998): 179–187.

¹⁴⁵ For further information: O. Cristea, "Matthias Corvin et l'expédition de Baiezd II contre la Moldavie (1484)", *Revue Roumaine d'Histoire* XLII, no. 1–4 (2003 [2005]): 81–88.

¹⁴⁶ D. P. Bogdan, "Știri despre români în cronicile publicate la Moscova", *Revista Arhivelor* LIV, no. 4 (1977): 436–448 (at 446); *Sanudo*, VI, col. 50; Radu IV too had to be carried for 7 years until his death in 1508 (*Aus dem Anonymus Hanivaldanus*, 267).

room for doubt¹⁴⁷). In relation with Venice, who – alike him – was at peace with the Ottoman Empire, Stephen III was acting as if there was nothing between the Tisa, the Sava, the Danube, the Dniestr or the Black Sea he could not control.¹⁴⁸ How much of this was due to his mind (searching for one last victory), to propaganda (necessary notwithstanding circumstances) or to fact (as meagre as it might have been) will hardly ever receive an enduring answer.¹⁴⁹ A certain balance between these items might however be attempted based on Croatian, Banatian and Transylvanian examples.

After the Hungarian domestic arrangements of 1499–1500 (to which the Treaty of Hârlău must be added), not just Bartholomew Drágffy moved to the south, south-west, to the Banate, but also Józsa Somi came – one more than one occasion – to the east, to the north- and south-east, to Transylvania, throughout the first decade of the 16th century¹⁵⁰. In 1508, after almost 15 years as count of Timiș and captain of the Inferior Parts of Hungary (as his protector's, Paul Kinizsi's, successor¹⁵¹), Józsa Somi played an important role in the settlement of the rebellion of the Wallachian nobles (boyars) in the Land of Făgăraș,¹⁵² that ultimately produced – through the local assembly of the same noblemen¹⁵³ – the first known codified set of customary regulations in the medieval Hungarian kingdom.¹⁵⁴ Intimately connected also to the influential

¹⁴⁷ Al. Simon, "The Habsburgs, the Hungarian Crown and Crusading in the East: From Rákos to Rákos (1505–1514)", *Transylvanian Review* XIX, suppl. 2:4 (2010): 1101–1118.

¹⁴⁸ For the real military conditions: Ferenc Szakály, "Phases of Turko-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács. 1365–1526", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXIII (1979): 65–112 (at 102–103). A Venetian (dis) information is noteworthy. In November 1500, a report from Hungary stated that Wladislaw II had to recuperate *Boemia*, recently occupied – with the approval of the *Turk* – by the *re di Valachia* (*Sanudo*, IV, col. 112). The only Bohemia is question for such a rumour was Transylvania.

¹⁴⁹ Extremely relevant information on those years can be found in the J. F. Böhmer, ed., *Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I, 1493–1519*, *Regesta Imperii* XIV, general-editor H. Wiesflecker (*Regesten Maximilian*), published since 1989, chiefly in the 2nd Series [II]. *Österreich, Reich und Europa* (3 volumes published so far).

¹⁵⁰ E.g. in autumn 1500, the testament of count Józsa Somi was written in Turda, in north-western Transylvania, near the city of Cluj (MOL, DL 32041; 29th of September 1500).

¹⁵¹ E.g. Ioan Hațegan, *Pavel Chinezul* (Timișoara, 1994), 206–220; Drăgan, *Nobilimea românească*, 401–402; Kubinyi, "Barone im königlichen Rat", 153

¹⁵² Ioan Pușcariu, "Două documente privitoare la revolta boierilor din Țara Făgărașului în favoarea lui Mihnea Vodă, numit cel Rău (1508–1510)", *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, 2nd series, XXXIII (1910): 61–70.

¹⁵³ David Prodan, "Boieri și vecini în Țara Făgărașului în secolele XVI–XVII", *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj* IV (1962): 161–312 (in particular at 176–179, 193–194, 242–443; M. Rady, "Introduction", in *Government and Law*, 1–13 (at 8–10);

¹⁵⁴ Sándor Kolosvári, Kelemen Övári, eds, *Corpus Statutorum Hungariae Municipaliū*, vol. I, *Statuta et constitutiones municipiorum Transylvaniae ab antiquissimis temporibus usque ad finem*

prelate George Szatmári,¹⁵⁵ as well as to the “political survivor”, Blaise Ráskai, one of Matthias Corvinus’ “creations”,¹⁵⁶ still largely in control of the royal finances (during the royal elections of 1490, Ráskai had been deemed one of the main “Wallachian infiltrators” of the Hungarian system¹⁵⁷, an assertion that – irrespective of whether it Ráskai was a Wallachian at all – is relevant foremost in terms of paranoia¹⁵⁸), Józsa Somi, a “border-creature”, was apparently another well-trained “middle-man”, active between the administrative and the political fronts of Jagiellonian Hungary.

At the end of the 15th century, Józsa Somi, Bartholomew Drágffy and Peter of Sankt-Georg formed (more precisely – given the documentary lacunas – went on to form) a west-eastern “administrative triad”¹⁵⁹. Together with Thomas Bakócz, Archbishop of Esztergom (Stephen III of Moldavia’s and Bartholomew Drágffy’s adversary during the conflicting “conspiracies” of 1497¹⁶⁰), Dominic Kálmáncsehi, Bishop of Oradea (highly favourable to Stephen III,¹⁶¹ as well as to the Greek rite Wallachians in his diocese¹⁶², similarly to his successor Somi’s friend, George Szatmári¹⁶³) and Nicholas Bánffy (he and his family suffered greatly in Matthias’ last years of reign¹⁶⁴ and

---

seculi XVIII (Budapest, 1885), 169 (unfortunately for science, except for the works of M. Rady, this aspect has seldom received proper international scientific attention).

¹⁵⁵ See also A. Kubinyi, “Die Rolle der Kirche in der Landespolitik und in der Landersverteidigung am Ende des Mittelalters”, in Kubinyi, *Stände und Ständestaat*, 7–32 (at 21–22).

¹⁵⁶ For such –exaggerated or minimized – “Wallachian features” under the Hunyadis, see Drăgan, “More”, 54–55; *Ibid.*, *Nobilimea românească*, 331–333.

¹⁵⁷ For instance ASM, A.D.S., *Ungheria*, cart. 642. 1490–1492., fasc. 1. 1490, nn (1st of June 1490; edited in *MDE*, IV. [1488–1490; 1458–1490] (Pest, 1878), no. 145, 208–209).

¹⁵⁸ Al. Simon, “Treaties and Legacies”, *Transylvanian Review* XIX, suppl. 2:3 (2010): 1001–1050. The case of the *Siculi*/ Szeklers is as Roman colonists is worth reviewing.

¹⁵⁹ BStB, Codices, A.L.H, CML 14688, 95^v. *Diplome maramureşene din secolele XVI–XVIII*, no. 345, p. 405. Triad is an uneasy word, even though it suits the political context.

¹⁶⁰ The “Bakóz report” on the *conspiracy*: Státny Ústredný Archív, Bratislava, Rody i panstvá, Rody: Erdödy Ústredný Archív/ Erdödi család levéltára, *Galgóci hitbizományi levéltár, Oklevelek*, no. 108 [March–April 1498; photocopy in MOL, DF 278383].

¹⁶¹ E.g. MOL, DL 27982 (26th of June 1495; edited in *Actae et epistolae*, I, no. 42, 46–47). We must note that furthermore Bishop Kálmáncsehi and Drágffy were on friendly terms.

¹⁶² V. Bunyitay, *A váradi püspökség története*, vol. I (Nagyvárad, 1881), 149 (an attitude seemingly connected to John Vitéz’s in the 1450s.).

¹⁶³ MOL, DL 36571 (21st of September 1503; edited in *Actae et epistolae*, I, no. 54, 66–67). It could be tempting to connect this attitude to the context of the *General Peace* of Buda.

¹⁶⁴ István Katona, *Historia critica regum Hungariae ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*, [C series] *Stirpis mixte*, vol. IX (XVI), *Ab Anno Christi MCCCCLXXXVI–Ad Annum usque MCCCXC* (Buda, 1793), nos 185–186 (1095–1086), 563–580. The conflict between King Matthias and Nicholas Bánffy seemingly had “feminine causes” (1487).

still Nicholas prayed for the late king,¹⁶⁵ and during the 1490s from Stephen III's actions on feudal Transylvanian soil¹⁶⁶), Somi was in May 1499¹⁶⁷ one of the four warrants (guardians) of the testament of Oswald Túz, Archbishop of Zagreb,¹⁶⁸ who had had his own bitter Hunyadi and – then even – Jagiellonian history (Józsa Somi's involvement in this delicate matter was probably also the result of his difficult relation with Lawrence Újlaki, Duke of Bosnia, one of Wladislaw II Jagiello's main opponents, respectively a major supporter of Matthias' son, John, Duke of Croatia,¹⁶⁹ who had a rather strained relation with the Archbishop of Zagreb¹⁷⁰). The testament of Oswald Túz was handled as a matter of the outmost importance, of stately relevance and even reconciliation in view of "greater deeds" for the common good of the Holy Crown, being placed under Wladislaw II's personal guarantee and – at the same time – in direct connection – a connection maintained until the, difficult, Diet of Rákos of next spring – with the Ottoman threat.¹⁷¹

Prior and after Bartholomew Drágffy's death, Stephen III certainly had access to this system and his influence could be deemed sufficient enough to claim control over "half" of Hungary. Such a claim would have remained largely an instrument for Habsburg-Jagiellonian disputes¹⁷² or a "symptom" for the often unstable situation in the realm.¹⁷³ Yet the problem gained

¹⁶⁵ Mária Makó-Lupescu, "Item lego... Gifts for the Soul in Late Medieval Transylvania", *Annual of Medieval Studies at CEU* VIII (2002): 161–185 (at 172, 180).

¹⁶⁶ E.g. *Actae et epistolae*, I, no. 42, 48–49; no. 44, 51–53. Voivode Peter of Sankt-Georg and Bozyn attempted to be more "neutral" (to say the least) than Drágffy in these issues

¹⁶⁷ Ivan Krstitelj Tkalčić, ed., *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, [series] I. *Diplomata: 1093–1526*, [volume] 2. 1400–1499 (Zagreb, 1894), nos. 394–395, 516–523. We must also note that it was probably around that time that Croatia was added to the "Venetian regional formula".

¹⁶⁸ See the highly accurate analysis by Zoltán Czovek, *Számadás, leltár, vegrendelet: tanulmányok középkor végi forrásokról* (PhD Thesis, Debrecen, 2013), 48–54 (with further sources and comments). A closer look at the "international context" would have greatly served further studies.

¹⁶⁹ E.g. István Tringli, "Az 1481 évi szlavóniai közgyűlés", in Enikő Csukovits, ed., *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére* (Budapest, 1998), 291–318 (at 308–309). Matthias waited a decade to behead John Túz, Oswald's brother. Both had been highly involved in the rebellion of 1471.

¹⁷⁰ In spite of the age of the monograph (still the only on John Corvinus), see the information in Gyula Schönherr, *Hunyadi Corvin János 1473–1504* (Budapest, 1894), 237–240.

¹⁷¹ See in this respect also Stjepan Razum, *Oswaldo Thuz de Szentlászló vescovo di Zagabria, 1466–1499. La famiglia, i sinodi e le residenze* (PhD Thesis, Rome, 1995), 63–68.

¹⁷² For instance: Simon, "The Hungarian Means", 283–284; *Ibid.*, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin, 1473–1474*; Pop, Simon, "Moldova și celălalt Imperiu", 279–283.

¹⁷³ E.g. ASM, A.D.S, Potenze Estere. *Iliria, Polonia, Russia, Slavonia*, cart. 640, fasc. 1; nn; fasc. 2, nn (1st, 3rd of January, 24th of February, 12th of July 1498; 20th of February, 19th of July 1499); BStB, Codices, A.L.H, CML 14688, ff. 95^v–98^r [summer 1501]; HHStA, R.H.K., *Maximiliana*, fasc. 34–III.12. *Türken*, 23^r–24^r, 40^r–41^r [April 1499, after the 14th of May 1501]

stately meanings by the “creation” of Dacia¹⁷⁴ and the “separation” of Croatia in 1498–1499.¹⁷⁵ On one hand, the interests of Venice and Vienna created a “regional political square”, consisting of Croatia, Hungary, Dacia and Poland.¹⁷⁶ On the other, at about the same time, following Hungarian unrests and compromises a joint administrative system¹⁷⁷ attempted to connect the realm’s Croatian and Dacian limits.¹⁷⁸ The question gained weight as each unit needed to have a *head*, a figure to symbolize it (e.g. Matthias had been *the Hungarian* and Stephen *the Wallachian*¹⁷⁹). By spring 1499, the “Venetian-Habsburg stately formula” *Hungaria, Polania et Dacia, atque Croatia*¹⁸⁰ could have been read:¹⁸¹ Wladislaw (II, the King of Hungary¹⁸²), John Albert (the

¹⁷⁴ Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin*, 560; Ibid., “From Wallachia to Dacia”, 99. It is intriguing to how “Romanian nationalism” missed out on this Venetian *Dacia*.

¹⁷⁵ See also H. Wiesflecker, “Maximilians I. Türkenzug (1493/4)”, *Ostdeutsche Wissenschaft* V (1958): 152–178; Miroslav Kurelac, “Croatia and Central Europe during the Renaissance and the Reformation”, in Ivan Supićić, ed., *Croatia in the Late Middle Ages and the Renaissance: A Cultural Survey* (London – Zagreb, 2008), 41–62 (43–44).

¹⁷⁶ Al. Simon, “Massimiliano I, Venezia e il problema ottomano (1493–1503)”, in C. Luca, Gianluca Masi, eds, *L’Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana: quattro secoli di rapporti e influssi interscambiati tra Stati e civiltà (1300–1700)* (Brăila, Venice, 2007), 91–109. Unfortunately, much of the Venetian archives were lost through fire in the 1570s.

¹⁷⁷ Transylvania seemed uncontrollable for Buda, but “not” for Vienna. Yet Paris (Vienna’s main western adversary) was informed (1502) that only Transylvanians truly fought the *Turks* as far as *Vidin* (Henrik Marczaki, “Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból”, *Magyar Történelmi Társaság* XXIII (1878): 83–122, at no. 3, 111).

¹⁷⁸ Somaš and Božyn’s cooperation “under” Drágffy pointed towards this. Buda could have “additionally” hoped that Radu and Stephen were to join the system, following Boyzn’s “Transylvanian lead”. For Vienna this was logical, but suitable “under” Buda (BStB, Codices, A.L.H., CML 14688, 95v; HHStA, R.H.K., *Maximiliana*, fasc. 34–III.12, 23r–24v).

¹⁷⁹ E.g. Simon, “Anti-Ottoman Warfare”, 31–34; Ibid., “The Costs and Benefits”, 40–42; Pop, ‘La Santa Sede’, 16–19.

¹⁸⁰ The formula lasted from spring (the Venetian new year began on the 1st of March) 1498 to spring 1500 (from reg. 36. 1496–1497, to reg. 53. 1528–1529, in the ASVe, S.S., *Deliberazioni*), outliving by a couple of years the turmoil caused by the Battle of Mohács and the double-royal Hungarian elections of John Szapolyai and Ferdinand of Habsburg (1526).

¹⁸¹ Initially the formula, first recorded in reg. 36. 1496–1497 [i.e. 1498] of the ASVe, S.S., *Deliberazioni*, did not include Croatia, which was added afterwards by means of an *atque*: *Hungaria, Polania et Dacia <atque Croatia>*. As: *Hungaria, Polania et Dacia atque Croatia*, it featured in reg 37, 1498–1499 [i.e. 1500] and reg. 38, 1500–1501 [i.e. 1502]. In reg. 39, 1502–1503 [i.e. 1504], it turned for good into *Hungaria, Polania, Dacia et Croatia*. Croatia was consequently appended at some point between March 1498 and February 1500 (most likely prior to the end of 1498), but did not become an “organic part” of the formula until spring 1504, until after the end of the Venetian-Ottoman war and the *General Peace* of Buda (1503),

¹⁸² See in Jagiellonian comparison Ch. Nicholson, *Law and the Estates: The Bohemian Land Ordinance of 1500 in Context* (PhD Thesis, London, 2013), 9–13, 104–109, 123–131.

King of Poland¹⁸³), and Stephen (III, the *Duke of Moldavia and Wallachia*)¹⁸⁴, as well John (Corvinus, the Duke of Croatia).¹⁸⁵

Given that Stephen Szapolyai died in July 1499, Thomas Bákokcz was a prelate, or that Józsa Somi and Peter of Sankt-Georg and Bozyn had rather clear power basis in the south-west (the Banate), respectively in the north-east (Transylvania),¹⁸⁶ at least one figure must be added – for some two years – to this set of four rulers (all monarchs, unlike him, because they also held their titles due to God's divine grace¹⁸⁷). As the superior (supreme) commander of the Inferior Parts of Hungary for Józsa Somi,¹⁸⁸ and as the co-voivode of Transylvania, for Peter of Sankt-Georg and Bozyn,¹⁸⁹ Bartholomew Drágffy was the connecting lord between Hungaria, Croatia and Dacia proper. If the Wallachian held half of Hungary in 1498, it was Drágffy who administered it after 1499. This “structure”, born perhaps out of more than just necessity (after his son-in-law Alexander had died in 1496 and the Jagiellonians were surrounding Stephen, Drágffy could have easily stayed in Transylvania and not moved against the invading Polish army in Moldavia in 1497¹⁹⁰), was to outlive him as revealed – both in matters of propaganda and of actions – by the Hungarian, Ottoman, Venetian and Wallachian events, plans and renderings that have survived the second half of 1502.¹⁹¹

Evidence and reason compel scholars to accept that the Hungarian realm was more than a “walking dead man”, still in possession, though far less frequently than normal in control, of resources and men,¹⁹² as well as still capable of

¹⁸³ E.g. Natalia Nowakowska, *Church, State and Dynasty in Renaissance Poland: the Career of Cardinal Fryderyk Jagiellon (1468–1503)* (Aldershot, 2007), 63–69, 178–181.

¹⁸⁴ E.g. Manfred Hollegger, Kurt Riedl, Ingeborg Wiesflecker-Friedhuber, eds, *Regesten Maximilian, II–2. 1496–1498* (Vienna, Cologne, Weimar, 1993), no. 8506, 681.

¹⁸⁵ For instance: Šišić, “Rukovet spomenika”, 18–25; Szakály, “Phases of Turko-Hungarian Warfare”, 100–104; Simon, “Treaties and Legacies”, 1010–1015.

¹⁸⁶ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 359–360; Kubinyi, “Barone im königlichen Rat”, 71–83; Czovek, *Számadás, leltár, vegrendelet*, 48–54; Magina, “Un nobil sârb”, 135–142.

¹⁸⁷ E.g. Al. Simon, *Pământurile crucii: românii și cruciada târzie* (Cluj-Napoca, 2012), 231–233, 258–261.

¹⁸⁸ BStB, Codices, A.L.H., CML 14688, 95^v–98^v, in connection to the contemporary Habsburg anti-Ottoman plan in HHStA, R.H.K., *Maximiliana*, fasc. 34–III.12. *Türken*, 23^r–24^v.

¹⁸⁹ *Diplome maramureșene*, no. 345, 405, in connection also to the Moldavian troubles in Transylvania in *Hurmuzaki*, XV/1, nos. 283–284, 155–156.

¹⁹⁰ For instance MOL, DL 29016; *Hurmuzaki*, XV/1, nos. 266–267, 146–147; nos. 271–272; 148–149; *Leopisețul anonim*, 20; *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, 86–88.

¹⁹¹ For the events of the 1502 and their Wallachian-Hungarian-Moldavian aftermath (1503–1517), see also *Sanudo*, IV, cols. 629, 735, 737; Simon, *Pământurile crucii*, 256–262.

¹⁹² E.g. A. Kubinyi, “Die innenpolitische Lage des ungarischen Staates vor Mohács”, in Kubinyi, *Stände und Ständestaat*, 291–354; Rady, “Rethinking Jagiello Hungary”, 3–18.

retaining Moldavia and Wallachia as its official “satellites” through the General Peace of Buda in 1503.¹⁹³ Yet it would most narrow-sighted to fail to realize that the Hungarian system as Matthias had wanted it to stand (and this too remains a mystery in its own right¹⁹⁴) was moving away from Buda and not towards it.¹⁹⁵ Venice noticed that whatever should have been Jagiellonian, centred primarily around Buda and Krakow, had grown into a composite structure, still nominally under Jagiellonian suzerainty (although he accepted Maximilian I of Habsburg as King of the Romans and King of Hungary,¹⁹⁶ Stephen III never renounced his <co- under the circumstances after 1497> status of a vassal of Wladislaw II Jagiello and of a member of the – blurred, yet enduring – structure of the Holy Crown¹⁹⁷). Dacia and Croatia had to be taken into account. Two peculiar appendixes, out of which one was a borderline invention, became factors of powers, equalling – at least on paper – the crowns in Buda and Krakow.¹⁹⁸

Bartholomew Drágffy's career (chiefly after 1496) was symptomatic for the changes and uncertainties of an extremely ambitious age.¹⁹⁹ It is no wonder that beyond the wealth he gathered (largely brutally like his Hunyadi patrons²⁰⁰), Drágffy's legacy was still very much alive almost two decades after his death and thirty years after the death of his son-in-law, Alexander of Moldavia, when – in autumn 1517 – Thomas Bákokcz, by then Cardinal and Archbishop of Esztergom, and still Venice's men,²⁰¹ attempted to secure the – allegedly – immense fortune

¹⁹³ E.g. MOL, DL 39328 (4th of November 1503; the unedited Ottoman confirmation of the treaty); *Hurmuzaki*, II/1, 1451–1575, ed. N. Densușianu (Bucharest, 1890), 20–23

¹⁹⁴ The delicate and complex nature of his matter comes up also in the classical works of V. Fraknoi, e.g. in his well-known *Matthias Corvinus* (Freiburg-in-Breisgau, 1891), 381–384.

¹⁹⁵ For the lasting debates on this matter, see the overview of the Jagiellonian kings by M. Rady, “Jagiello Hungary”, in János M. Bak, M. Rady, Péter Banyó, eds, *Decreta Regni Medievali Hungariae*, vol. IV, 1490–1526 (Budapest, New York, Idyllwild, 2012), XI–XLVII, at XII–XVII, XLV–XLVI), as well as by Engel, *The Realm of St. Stephen*, 335–341, 359.

¹⁹⁶ E.g. for Stephen and the House of Habsburg (1490–1497): HHStA, R.H.K., *Fridericiana*, fasc. 8–2. 1490, 88^{r-v}; MOL, DF 278383; *Actae et epistolae*, I, no. 38, 42–43.

¹⁹⁷ For an overview (1470s–1520s), see also *Hurmuzaki*, II/2, no. 401, / 503; XV/1, no. 327, 178; *Documente Ștefan*, II, no. 147, 337; no. 156, 354; *Actae et epistolae*, I, no. 96, 130.

¹⁹⁸ E.g. Lajos Thallóczy, Antal Hodinka, eds, *Codex Diplomaticus Partium Regno Hungariae Adnexarum. Magyarország Melléktartományainak Oklevéltára*, Monumenta Hungariae Historica, I/31, 33, 36, 40, vol. I, *A Horvát véghelyek oklevéltára, 1490–1527* (Budapest, 1903), nos. 6–7, 4–5 (1497); Norman Housley, *Crusading and the Ottoman Threat. 1453–1505* (Oxford, 2012), 43–46, 52–53 (with further references also to events in the first decade of the 16th century).

¹⁹⁹ For instance Kubinyi, *Matthias Rex*, 158–160; *Ibid.*, “Die Schlacht bei Mohács”, 366–368; Simon, “Massimiliano I”, 103–107.

²⁰⁰ For an overview: Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin*, 518–521; Horváth, “A Bélteki Drágfiak”, 193–196; Neumann, “Drágfi Bertalan politikai szerepe”, 223–228.

²⁰¹ At the time of Bákokcz's plan (MOL, DL 38738; 20th of September 1517), Rome finalized its crusader design, which again included Moldavia and Wallachia (e.g. *Sanudo*, XXV, 1 *Ottobre*

of Alexander and Bartholomew's daughter, Mary, for his own profit,²⁰² only a couple of months after the death of Bogdan III, Stephen III's son, the lord who had inflicted great damage to this prelate in 1497.²⁰³ Like Bartholomew, like Stephen in Hungary, Thomas owed much – if not all – in Hungary to Matthias, whom he betrayed.²⁰⁴ And in this last respect, one question must remain: to what extent did Matthias's quest for dynastic survival create the succession of alliances and treasons that shaped *Hungaria, Polonia, Dacia et Croatia* and that ultimately broken down the crusader and stately system that should have united the Western (Roman-German) Empire to the Black Sea.

Appendix

[Passages from the report sent by Gutierre Gómez de Fuensalida, Knight-Commander of Haro, since 1496 the representative of *los Reyes Católicos* at the court of Roman King Maximilian I of Habsburg] [...] *Otrosi* [the 21st of February] *me ha dicto el Rey de Romanos* [Maximilian I of Habsburg] *de las muchas diferencias que ay entre el Rey de Polonia* [Jan Albert] *y el Rey de Ungria* [Wladislaw II Jagiello] *y el Valaco* [Stephen III of Moldavia], *y que heran muy peligrosas para toda la Christiandad, por quel Valaco se ayuda de los Turcos y de los Tartaros, y una parte del Reyno de Ungria es con el Valaco, y que recela que se podra encender de alli algund fuego en su tierra, por la cercania y vezindad que con ellos tyene, y aunque una parte del Reyno de Ungria le llama para que vaya a tomar quel reyno, pero que todo lo echa a las espaldas, porque es buen Espanol y Aragones* [Maximilian's mother had been Eleanor of Portugal], *y que es un cuerpo de qual Vestre Alteze son la cabeza, y el y el rey de Napoles* [Frederick of Aragon] *y el archiduque* [Philip of Burgundy, King Maximilian's son] *los mienbros, y que hasta ver sosegadas estas diferencias de Francia y Italia, y que Vestre Alteze esten syn contrariedad, no comencara cosa que por ella oviese de estar enpachado para no poder socorrer a qualquier necesidad que a Vestre Alteze viniese* [...] (Innsbruck, 22nd of February 1498).

[Gutierre Gómez de Fuensalida], *Correspondencia de Gutierre Gomez de Fuensalida, embajador en Alemania, Flandes é Inglaterra (1496–1509)*, edited by the Duke of Berwick and of Alba [Jacobo Fitz-James Stuart] (Madrid, 1907), p. 21.

1517–31 Agosto 1518 (Venice, 1889), cols. 96–105) while Neagoe Basarab of Wallachia received the Geoagiu estate in Transylvania (*Actae et epistolae*, I, no. 86, 112–113).

²⁰² Al. Simon, "The Habsburgs, the Hungarian Crown and Crusading in the East", 1101–1118.

²⁰³ See Engel, *Geschichte des Ungarischen Reiches*, III/2, 83–87, 90–95; Fraknói, *Erdödi Bakócz Tamás*, 71–77; Pop, Simon, "Moldova și celălalt Imperiu", 292–293.

²⁰⁴ Unlike Drágffy who drew closer to John Corvinus throughout the 1490s (in this respect too, John's intervention in Peri's favour in 1493 has to be reviewed), Bakócz remained his nemesis. In 1503, the prelate (again) prevented John from becoming count-palatine at the death of his uncle, Peter Géreb (see also Kubinyi, "Barone im königlichen Rat", 146, 151).

PROIECTE REGIONALE ȘI MAGHIARE LA SFÂRȘITUL CARIEREI POLITICE A LUI BARTHOLOMEU DRAGFFY

Rezumat

Bartholomew Drágffy (†1501) reprezintă, pentru cel puțin un secol, una dintre cele mai uimitoare figuri politice în istoria ungaro-română a evului mediu târziu. Cercetări recente au redus multe dintre conotațiile care au influențat relatările despre el. În același timp, au deschis noi perspective. Unele dintre acestea sunt legate de evoluțiile regionale frânate de alianța anti Jageloniană dintre Maximilian I de Habsburg și Ștefan al III-lea al Moldovei (1497) și de noul război otomano-venețian (1499–1503). Articolul explorează contextul acestor legături, concentrându-se asupra evenimentelor și rivalităților de la începutul secolului al XVI-lea. Două “tendențe” păreau să se dezvolte în paralel în acest timp, una venind predominant din afara regatului ungar, cealaltă, în primul rând din interiorul acestuia. Prima “tendență” venea sub forma formulei statale venețiano (-habsburgice) *Hungaria, Polania et Dacia, atque Croatia/Hungaria, Polania, Dacia et Croatia* (formula a fost inventată în primăvara anului 1498 și a dăinuit mai mult de trei decenii, până la bătălia de la Mohács și dubla alegere regală ungară din 1526). Cea de a doua “tendență” s-a constituit din eforturile de a lega într-un sistem funcțional – mai cu seamă defensiv – diversele unități aflate sub directă sau indirectă autoritate a Sfintei Coroane, din Croația, trecând prin Părțile de Jos ale Ungariei (așa numitul Banat bosniac, în special) și Transilvania, spre Moldova și Țara Românească, împărțită în Muntenia și Oltenia (aceste procese au fost determinate mai ales de încercările de a rezolva conflictele ungare interne din 1497 și criza dinastică jagelonă din același an).

VOIEVODUL TRANSILVĂNEAN ȘTEFAN BÁTORI ȘI FRONTUL TURCESC ÎNTRE 1479 ȘI PACEA DIN ANUL 1483*

Richárd Horváth**

Cuvinte cheie: Ștefan Bátor de Ecedea, voievodul Transilvaniei, 1479–1483, apărarea graniței, Matia Corvin, fortificații, relații ungaro-otomane, Ungaria medievală
Keywords: Stephen Bátor of Ecsed, Voivode of Transylvania, 1479–1483, border defence, Matthias Corvinus, fortifications, Turkish-Hungarian relations, Medieval Hungary

Dacă vorbim despre istoria familiei Bátori, ramura de Ecsed, cercetătorul de astăzi are un avantaj important față de înaintașii săi. În ceea ce privește istoria medievală maghiară, până la momentul de dinainte de Mohács, acum este disponibilă o bază de date cu acces nelimitat, în variantă digitală.¹ Toate acestea dau posibilitatea cercetării, dar nu oferă în sine o mână de ajutor întinsă descoperirilor, descifrărilor. În Ungaria abia în urmă cu aproximativ zece ani au început să fie cercetate izvoarele referitoare la ramura de Ecsed a familiei Bátori și importanța acestei ramuri în viața politică. Participanții la acest program sunt profesioniști din Nyiregyháza, cercetători medievști și mai mulți colaboratori ai atelierelor din România. Trebuie să menționăm că, după o lungă perioadă de timp, cercetătorii maghiari și români au colaborat cu succes într-un program transfrontalier. Această lucrare se dorește o continuare a acestui program internațional de cercetare, în care încercăm să aducem lumină situația luptelor antio-tomane purtate de către voievodul transilvănean Ștefan Bátor. Considerăm ca

---

* Pregătirea manuscrisului a fost sprijinită de proiectul OTKA (K 100 749). Această lucrare reprezintă varianta prescurtată și revizuită a capitolelor referitoare la biografia lui Ștefan Bátor: Richárd Horváth, Tibor Neumann, *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493*, Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes (Budapest, 2012).

** Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, e-mail: horvath.richard@btk.mta.hu.

¹ Baza de date a surselor privind istoria Ungariei medievale a fost realizată în Arhiva Națională Maghiară între anii 1874–2009, prin prelucrarea digitală a colecțiilor de documente din perioada de dinainte de Mohács, editor Rácz György, ediție accesibilă pe internet (DL-DF 5.1) (Budapesta, 2010). (<http://mol.Arcanum.hu//dldf/opt/a110505htm?v=pdf&a=start>)

aceast studiu are o importanță deosebită, întrucât în ultimele decenii asupra temei nu au mai apărut lucrări în limba română.

Ștefan Bátori, voievodul de mai târziu și jude al regatului maghiar, s-a născut probabil din prima căsătorie a lui Ștefan Bátori (†1444) cu Margareta Tarkői. Primii săi ani din carieră sunt bine cunoscuți: slujitor al curții, căpitan în garda regală a lui Matia și participant la multe campanii regale.² Relația cordială și încrederea reciprocă stabilită încă de la început între cei doi s-a păstrat până la moartea regelui, schimbările vizibile intervenite în politica regală după anul 1471 asigurând-i o ascensiune rapidă lui Bátori, aspect însă ce nu face obiectul acestei lucrări. În urma consiliului regal ținut la Košice, în iarna anului 1478, s-a decis ca Bátori să fie numit voievod al Transilvaniei în timp ce Pavel Chinezul (†1494) era numit de către rege la conducerea comitatului Timiș.³ Această decizie a schimbat dintr-o dată apărarea granițelor maghiare dinspre sud-est. Întrucât regele Matia abia în această perioadă și-a început campaniile împotriva împăratului romano-german Frederic al III-lea (1452–1493), avea nevoie de sprijin puternic. Acest sprijin și l-a asigurat prin intermediul celor doi mult încercați baroni militari ai săi. Încrederea sa a fost bine fondată, întrucât Bátori și Pavel Chinezul și-au îndeplinit îndatoririle necondiționat și cu fidelitate atunci când regele lupta pe frontul de apus.⁴ Prima lor probă de foc și, poate, cea mai grea încercare, a fost bătălia victorioasă desfășurată pe data de 13 octombrie 1479 pe Câmpul Pâinii.

Numirea oficială a lui Bátori, în urma deciziei regale, a avut loc abia în primăvara anului 1479, între 17–28 mai.⁵ După numire, noul voievod a plecat imediat spre ținutul din subordine. La sfârșitul lunii mai emitea documente de la Sibiu.⁶ Cea mai mare parte a timpului și-a ocupat-o cu identificarea vreunui atac turcesc și cu pregătirile de contraatac. În lunile iunie-iulie armatele turcești au pătruns deja pe teritoriul Țării Românești, zvonindu-se că urmau să atace zona Făgărașului. Impulsionat de aceste mișcări, voievodul a început să întărească cele mai importante posturi militare: a aprovizionat Branul după care, ceva mai târziu, a mobilizat și forțele săsești.⁷ După îndelungi manevre și jocuri politice atacul

² Horváth, Neumann, *Bátori István*, passim.

³ Ibid., 45–46.

⁴ Referitor la mișcările regelui Matia a se vedea Richárd Horváth, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458-[1476]–1490)*, *História könyvtár. Kronológiák*, adattárak nr. 12; *Subsidia ad historiam medii aevi Hungarie inquirendam*, nr. 2 (Budapest, 2011).

⁵ Horváth, Neumann, *Bátori István*, 48.

⁶ Gustav Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad G. Gündisch, ed., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, (Ub.)*, vol. VI (1458–1473), vol. VII (1474–1486) (Bukarest, 1981–1991), vol. VII, 213.

⁷ Ibid., VII, 214–215. Vezi și Ferencz Szakály, Pál Fodor, “A kenyérmezei csata. (1479, október 13.)”, *Hadtörténelmi Közlemények* 111 (1998): 318.

s-a tergiversat, a avut loc relativ târziu, la începutul lunii octombrie, astfel încât comandanții armatelor maghiare (în special Pavel Chinezul) au avut la dispoziție puțin timp pentru a evalua situația. Există numeroase discuții asupra datei exacte a atacului otoman, a numărului exact al trupelor turcești și maghiare, dar și în privința mișcărilor exacte ale trupelor din zona de sud, aflate sub comanda lui Bátori și Pavel Chinezul. Este cert faptul că turcii mizau pe elementul surpriză, ei pătrunzând pe teritoriul regatului prin intermediul unor trupe rapide, ceea ce le-a îngăduit considerabil numărul luptătorilor. Acest aspect a fost speculat de Bátori, care voia să atace cât mai repede trupele aflate în incursiune. Izvoarele istorice sunt de acord în ceea ce privește lipsa capacității trupelor transilvane de a repurta singure o victorie, doar intervenția lui Pavel Chinezul a decis soarta luptei. Rămâne însă un veșnic semn de întrebare⁸, și anume dacă această mișcare strategică a fost dinainte planificată sau a fost doar un vicleșug pus la cale de trupele reunite. Întrucât există deja o vastă literatură ce se ocupă de lupta de la Câmpul Pâinii⁹, de consecințele acestei confruntări, nu analiza aici de acest subiect, atât din cauza spațiului redus cât și datorită faptului că nici nu este necesar. Ajunge să subliniem că această victorie a stabilit termenii viitoarelor relații maghiaro-otomane.

Vestea victoriei a ajuns în Buda, la regele Matia, tocmai după ce se întorsese la mijlocul lunii octombrie de la întâlnirea de la Olmütz, unde a încheiat pace cu Vladislav¹⁰. Acum a aflat și despre contraatacul fulgerător planificat de Bátori, dar în final nepus în practică. Până la finalul anului voievodul și-a mutat cartierul general la Sibiu, de unde a emis documente.¹¹ Pentru început ne-am fi putut gândi la urmărirea și hărțuirea trupelor tucești răzlețite, însă izvoarele istorice nu dau mai multe detalii. Chiar în decursul iernii se pregătea de un contraatac asupra principalului susținător al turcilor, voievodul Țării Românești, Basarab IV (Țepeluș) cel Tânăr (octombrie-noiembrie 1474; ianuarie 1478 – iunie 1480; noiembrie 1480 – iulie 1481; august 1481 – iulie 1482).¹² A recurs

⁸ Analiza circumstanțelor și a condițiilor strategice militare la László Veszprémy, "A kenyérmezei csata. Az idő és tér szerepe a határvédelmi harcokban", în Sarolta Szabó, ed., *Örokös háború két világ határán – katonák, fegyverek és hadviselés a török elleni küzdelemben. Hadtörténeti konferencia a kenyérmezei csata 510. (sic!) évfordulóján* (Nyirbátor, 2011), 9–24.

⁹ Cea mai exhaustivă abordare, inclusiv cu literatura de specialitate străină: Szakály, Fodor, "A kenyérmezei", *passim*.

¹⁰ Horváth, *Itineraria*, 110. Primele rapoarte ale victoriei au fost trimise de la Buda pe data de 22 octombrie. Fraknoi Vilmos, ed., *Mátyás király levelei*, vol. I–II (Budapest, 1893–1895). Reprint: *Mátyás király levelei 1458–1490* (Budapest, 2008, în continuare MKL). Ediția din 2008 conține și postfața scrisă de Gyula Mayer. Carte și DVD, vol. I, 449–451.

¹¹ Horváth, Neumann, *Bátori István*, 144.

¹² Daniela Mitea, "Relațiile Țării Românești cu Transilvania în timpul domniilor lui Basarab IV cel Tânăr (Țepeluș)", *Anuarul Institutului de istorie "George Barițiu" din Cluj-Napoca*. Series historica XLVI (2007): 285.

la această măsură din motive politice, pentru a influența favorabil maghiarilor relația de “balansoar” între turci și maghiari a lui Basarab cel Tânăr, pus pe tron printr-o acțiune armată comună moldoveano-maghiară. Trebuie să luăm în considerare totodată că, în același timp, în Transilvania trăia Basarab Laiotă cel Bătrân (1473, 1474, 1475–1476, 1476–1477), detronat tot cu ajutor parțial din partea maghiară, care era dornic să se răzbune și întrevedea oarecum posibilitatea recuperării domniei.

După întoarcerea lui Bători la Sibiu și Pavel Chinezul s-a întors la cartierul său general, la Timișoara. De aici a emis scrisoarea datată în 2 noiembrie, în care oferă informații asupra viitorului atac. Conform acestui document, căpitanul general al părților de sud a cerut ca populația de pe domeniile episcopiei de Oradea din comitatul Bihor să plătească¹³ lui Emeric Dóczi și Sebastian Ábrámfi impozitul de un florin datorat regelui, la fel ca în celelalte comitate. Viitorul atac asupra turcilor era o certitudine¹⁴, întărită prin scrisoarea regelui Matia din data de 16 noiembrie ce prezintă obligația de a participa la luptă a celor numiți anterior. Și în timp ce în zona de graniță banii se adunau cu sârg și se recrutau mercenari, Bători își organiza meticolos acțiunea din Sibiu, nepărăsind orașul până la sfârșitul anului. Spre finalul lunii decembrie i-a înștiințat pe cei de la Brașov că l-a trimis pe Basarab Laiotă cel Bătrân cu misiunea de a se îngriji de apărarea orașului, dar specifica hotărât ca ei să nu se implice fără știrea și încuviințarea lui în acțiuni armate sub conducerea voievodului din Țara Românească.¹⁵ Această măsură de siguranță nu era nefondată. Cu toate aceste precauții, pe la sfârșitul anului sau la începutul anului următor, Laiotă cel Bătrân a intrat cu oaste în fosta sa țară și a luat-o ostatecă pe soția rivalului său, împreună cu o sumă considerabilă de bani. Toate acestea le aflăm din mandatul regelui Matia, emis pe 24 februarie 1480, prin care le indica brașovenilor să o țină la ei pe soția captivă a voievodului.¹⁶

¹³ *Noveritis, quia serenissimus dominus noster rex graciosissimus pro defensione huius parcium inferiorum ad conservandas gentes nunc pecuniis plurimum indigeat, mandat enim nobis, ut vos taxam unius floreni, prout in aliis comitatibus dicatur et exigi facere permetteremus deputamusque iuxta mandata regia nostra in persona hoc egregios Emericum Doczy et Sebastianam Abranffy, ut prefatam taxam per vos impositam dicare et exigi facere debeant...* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomataikai Fényképgyűjtemény és Levéltár (în continuare DF și DL), DL 18 280.

¹⁴ *Commiseramus vobis nuper, ut bona et possessiones omnium illorum nobilium comitatus Bihoriensis, qui ad requisicionem Pauli Kinisy generalis capitanei gencium nostrarum sese preparare et ad exercituandum contra Turcos ad partes Transsilvanas recusassent, maiestati nostre occupare deberetis.* DL 18 287.

¹⁵ *Ub.*, VII, 223–224.

¹⁶ *Ibid.*, VII, 231. Scrisorile voievodului Țepeluș către Brașov având același subiect, în care voia să îl implice și pe voievodul Moldovei, Ștefan cel Mare, pentru a o elibera cât mai repede din captivitate pe soția lui *Ub.*, VII, 232, precum și Ioan Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relația Țării Românești cu Brașovul și cu Ungaria în secolele XV și XVI* (București, 1902), 97–99. Pentru soarta familiei Basarab vezi *Ub.*, VII, 232–233.

Între timp, Basarab Țepeluș cel Tânăr, după ce s-a întors acasă refugiat din lupta de la Câmpia Pâinii (în 27 octombrie emitea un document de la București), a trimis imediat o scrisoare cu ton împăciuitoare la Brașov, în care încerca să se scuze. Conform relatării acestuia, în spatele acțiunii sale de atac ar fi fost obligația față de turci, promițând cu ardoare că nu îi vor mai trece prin țară, chiar de ar fi să călărească până la cezarul acestora.¹⁷ În ciuda celor văzute și a pregătirilor asidue de război maghiare, Țepeluș pare să își fi atins scopul. Conform izvoarelor istorice pe care le avem la dispoziție putem observa în mod clar că în decursul anului 1479 armatele maghiare – cu excepția acțiunii personale al lui Basarab Laiotă – nu au trecut hotarele Țării Românești, astfel că voievodul Țepeluș a scăpat de răzbu-narea iminentă cerută de acțiunile sale. Bineînțeles, doar temporar.

Anul următor a răsunat de zăngănitul armelor. După trecerea lunilor de iarnă era clar că urma un răspuns al comandanților trupelor maghiare la acțiunile de atac din anul precedent. Operațiunea militară urma să fie favorizată și de contextul prielnic oferit de politica externă. După încheierea păcii din 25 ianuarie 1479 la Istanbul, între Poartă și Veneția reprezentată de Giovanni Dario, sultanul Mehmet al II-lea (1451–1481) a putut să își pună în aplicare vechiul plan de a ataca teritoriile din sudul Italiei. Pregătirile pentru atacul insulelor din jur era deja gata din anul 1479, în timp ce atacul masiv a început în vara anului 1480, la sfârșitul lunii iulie, ținta principală fiind Otranto, aparținând Regatului Neapole (țara socrului regelui Matia). Flota turcească aflată sub conducerea pașei Gedik Ahmed, anterior mare vizir, a pornit din portul Anatoliei cam în același timp în care trupele maghiare au trecut granița Țării Românești. Inițiativa turcească a avut succes căci Otranto a căzut pe 11 august.¹⁸ Despre toate acestea se știa cu exactitate și la Buda și, bineînțeles, la comandamentul general al lui Bátori.¹⁹

A început organizarea pregătirilor pentru război. Este cunoscut faptul că încă din primăvară s-au trimis de la curtea regală scrisori cu ordine pentru colectarea beneficiilor.²⁰ Tot acum regele Matia a planificat o adunare generală,

¹⁷ *Sed a modo in posterum in caput nostrum quietamus, quod Turchi per terram Transalpinam non poterunt viam habere. Si oportet nos ad Chesarem equitare etiam non pigritamus. Ub.*, VII, 219.

¹⁸ Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant 1204–1571*, vol. II: The Fifteenth Century (Philadelphia, 1978), 340–345; Franz Babinger, *Mehmet the Conqueror and his Time*, Bollingen Series XCVI (Princeton, 1992), 390–393.

¹⁹ Vezi scrisorile regelui Matei adresate socrului său, în care îl înștiințează pe acesta că flota turcă este la Apulia și se pregătește împotriva lui în MKL, II, 36. Scrisoarea voievodului Moldovei, Ștefan cel Mare către Brașov, în care dă raport despre pregătirile de luptă ale armatei otomane (22 ianuarie 1480) în *Ub.*, VII, 229.

²⁰ Donațiile pelerinilor de la Košice (...*pecuniis indulgenciarum, que per Christi fideles in capsam reposite sunt...*) urmau să fie date pentru efortul de război: DF 270 506. Pentru adunarea sumelor necesare războiului din orașele regale au fost colectate taxele stabilite pentru ziua Sfântului Laurențiu – Bardejov: DF 214 880. Košice: DF 270 505., DF 270 510, DF 270 521. Eperjes: DF 228 939.

convocată la finalul lunii iunie. Documentul din care aflăm acestea este emis pe data de 29 iunie de la Buda.²¹ Din informațiile pe care le deținem în momentul de față, adunarea planificată de ziua Sfântului Laurențiu s-a amânat din cauza epidemiei de ciumă ivite pe neașteptate – la acea dată regele fiind deja în apropiere de Esztergom, la Pilis²² – conform rapoartelor economice cunoscute ale orașelor, marea parte a sumelor prevăzute pentru a fi colectate ajungând în trezoreria regală.

Deși pregătirile au fost făcute pentru un atac mai mare, în realitate avem de-a face cu două campanii. Campania mai importantă era sub conducerea regelui și avea ca țintă cetățile turcești din Bosnia. Începutul acestei campanii s-ar situa în luna august iar finalul în luna decembrie, când regele Matia a ajuns la Zagreb, unde a trimis trupele pentru odihna de peste iarnă și a încercat să regleze niște conturi²³ de natură politică cu nemul Túz(ok) din Lak. Evenimentele mai importante pentru noi s-au petrecut însă în partea de răsărit a regatului. Voievodul Bátori a petrecut primele luni ale anului în Transilvania, în primul rând la Sibiu, de unde a plecat apoi în martie la Feldioara apoi spre Archita/Archiud, mai aproape de granița cu Țara Românească. Aceste mișcări sunt atestate documentar și au fost necesare întrucât s-au înregistrat cazuri conflictuale și incidente cu românii și turcii și pe teritoriul Transilvaniei. Nu se cunosc dimesiunile și motivul acestor incidente, dar probabil aveau ca scop încetinirea atacului iminent ori era vorba de trupe aflate în misiune de recunoaștere²⁴. Pe baza informațiilor documentare modeste, mai mult ca o presupunere, putem considera că, în aceeași perioadă, și Pavel Chinezul făcea pregătiri intense în zona aflată în aria sa de jurisdicție, pregătind acțiunea planificată pentru a doua jumătate a anului.²⁵

Atacul a început în vară. O dovadă în acest sens este scrisoarea emisă la începutul lunii iunie, în care Bátori a cerut Brașovului o armură care să i se potrivească ca mărime.²⁶ Întrucât începând din anul 1475 voievodul Ștefan cel Mare era considerat aliat²⁷ al regelui Matia, la atacul preconizat s-au alăturat și trupele moldovene ce luptau din greu cu turcii încă din 1475/76. La începutul lunii iunie²⁸

²¹ DF 282 133.

²² Horváth, *Itineraria*, 111.

²³ István Tringli, "Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés", în Csukovits Enikő, coord., *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére* (Budapest, 1998), 291–319.

²⁴ Elekes Lajos, *Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király* (Budapest, 1937), 69.

²⁵ În mod regretabil, nu deținem nici un document din anul 1480, astfel încât mișcărilor lui Pavel Chinezul răzbat doar din informații indirecte. A se vedea *Ub.*, VII, 239.

²⁶ *Ibid.*, 242–243.

²⁷ Horváth, Neumann, *Bátori István*, 54.

²⁸ În scrisoarea de informare în care se anunța succesul atacatorilor, trimisă reginei Beatrix, se menționează că data începerii campaniei era 1 iunie, ziua sărbătorii Corpus Christi. Iván Nagy, Albert Nyáry, ed., *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490*, 4 vol. (Budapest, 1875–1878, în continuare *MDE*), vol. II, 437.

trupele moldovenești sub conducerea lui Ștefan cel Mare au atacat dinspre răsărit, în timp ce Bători a luat cu asalt dinspre apus teritoriul Țării Românești.²⁹ Nu știm dacă aveau sau nu în plan capturarea sau uciderea voievodului Țepeluș, dar scopul a fost atins doar parțial. Cercetătorii români și maghiari au ajuns de comun acord la concluzia că, deși se dorea ca Țepeluș să fie alungat, la începutul lunii noiembrie tot el ocupa tronul Țării Românești.³⁰ Bători s-a întors în Transilvania mai târziu, abia în a doua jumătate a lunii mai, după cum putem observa din scrisoarea lui³¹ emisă pe 21 iunie din tabăra de la Turnu Roșu. Dacă dorim să facem o balanță a acestei campanii, rezumatul ar fi următorul: Regatul Maghiar a dat un răspuns clar Porții, și anume că e capabil și pregătit de contraatacuri, semnalând totodată instabilei conduceri a Țării Românești că nu dorește să renunțe la autoritatea asupra acesteia.

Spre sfârșitul verii trupele lui Bători s-au retras în partea de sud a Transilvaniei. În același timp, sub conducerea regelui Matia, a început atacul împotriva Bosniei, constituind a doua etapă a contraatacurilor. Întrucât desfășurarea campaniei și rezultatele acesteia sunt cunoscute dintr-o scrisoare din data de 14 decembrie a regelui Matia adresată papei, putem renunța la detaliile³² legate de acest eveniment. Majoritatea acțiunilor regelui Matia s-au derulat în lunile octombrie și noiembrie, fiind cunoscut faptul că în aceeași perioadă Pavel Chinezul pustia Serbia.³³ La sfârșitul lunii octombrie pe Bători îl găsim în apropiere de Sibiu chiar în tabăra militară³⁴ de lângă Nocricea (*Ujegyház, Leschkirch*). După această mențiune mai bine de o lună voievodul dispăre din atenția documentelor, probabil din rațiuni strategice.

Ne amintim că în decursul celor doi ani 1479/80, atenția armatelor otomane a fost îndreptată mai mult spre Italia decât spre Regatul Maghiar, iar după căderea Otranto-ului turcii și-au canalizat eforturile spre frontul mediteranean. Țelurile lui Bători erau mult mai modeste, limitate față de cele amintite anterior, dar rezultatele luptelor de pe Câmpul Pâinii și ale campaniei din 1480 s-au dovedit pozitive. Această stare de fapt era cunoscută și în Țara Românească, astfel încât voievodul Țepeluș dorea să mențină acest *status quo* cât mai mult timp. La începutul anului a trimis în grabă mai multe scrisori

²⁹ Leopold Kupelwieser, *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács, 1526* (Wien, 1899), 176–177.

³⁰ Mitea, “Relațiile”, 14.

³¹ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la historia Românilor*, vol. XV, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardeleni (Bistrița, Brașov, Sibiu)*, publicate după copiile Academiei Române de N. Iorga Partea I 1358–1600 (București, 1911), 107.

³² *MKL*, II, 76–80.

³³ Horváth, *Itineraria*, 112–113.

³⁴ *in descensu nostro campestri proper villam Vyeghaz*. DL 62 913.

cu ton împăciuitoare Braşovului³⁵ – dorind să mențină situația favorabilă pentru el. Trebuie să menționăm că un motiv important în scopurile lui Țepeluș l-a constituit decesul cu un an înainte, prin luna noiembrie, a rivalului său, Basarab Laiotă.³⁶ Tot în această perioadă, prin intermediul voievodului moldovean Ștefan cel Mare, respectiv prin iscoadele săsești, a ajuns la Bători, aflat la Cluj, vestea unui atac otoman îndreptat contra pământului săsesc, astfel că voievodul a comandat mobilizarea și le-a recomandat sașilor să se pregătească de convocarea la arme.³⁷ Nu avem nici o îndoială asupra faptului că ambele părți se străduiau să mențină o stare de incertitudine asupra viitoarei acțiuni și a scopului acesteia, însă această scrisoare nu a trecut neobservată. În ciuda victoriilor creștinilor din anii 1479/80 Bători, care era un bun strateg, considera că ar fi posibil un atac otoman îndreptat spre Ungaria.

Potrivit informațiilor pe care le deținem, o astfel de acțiune nu a avut loc. Însă Bători se pregătea tot mai asiduu împotriva vecinului de la sud. Se afla în permanentă corespondență cu Ștefan cel Mare, avem cunoștință printre altele și de trimiterea unor iscoade, cercetași. De la ei a putut afla că pe teritoriul Țării Românești erau staționate trupe otomane, precum și faptul că voievodul a început construcția unei fortificații. Deoarece nu era sigur de acuratețea informațiilor, la începutul lunii martie, Bători le-a indicat brașovenilor să trimită iscoade.³⁸ Tot din luna martie ne-a rămas un document, o poruncă a regelui trimisă la Kosice, prin care ordona adunarea banilor³⁹ pentru lupta împotriva turcilor (*pro expeditione gencium nostrarum contra Turcos*). La începutul lunii aprilie Pavel Chinezul, din poruncă regală, îl scutește pe Várdai Aladár de obligativitatea participării la oaste împotriva turcilor, iar pe la mijlocul lunii însuși regele Matia aflat la Radkenrburg trimite papei o scrisoare în care îl informează despre pericolul izbucnirii războiului de ziua Sfântului Ioan⁴⁰. Din această informație putem deduce că înainte de data amintită Bători se pregătea de un prim atac asupra Țării Românești.

De asemenea, trebuie să clarificăm de la început un lucru: despre mișcările tactico-strategice din anul 1481 știm chiar mai puțin decât despre cele de anul precedent. Este cunoscut faptul că în a doua jumătate a lunii martie Țepeluș și Bători au făcut schimb de mesageri între ei, voievodul muntean încercând să

³⁵ Hurmuzaki, *Documente*, XV/1, 108.

³⁶ Elekes, *Nagy Istvan*, 69.

³⁷ *Ub.*, VII, 256–257.

³⁸ *Ibid.*, 260. Două zile mai târziu a indicat sibienilor să mențină pază continuă și să fie atenți. *Ibid.*, 264–265.

³⁹ DF 270 531.

⁴⁰ Iván Nagy, Imre Nagy, Dezső Véghely, Ernő Kammerer, Pál Lukcsics, ed., *A zichi és vasonkeoi gróf Zichy család idősb ágának okmánytára*, 12 vol. (Pest, Budapeșt, 1871–1931), vol. XI, 291–292; *MKL*, II, 123–125.

ii asigure de mai multe ori pe sași despre intențiile sale pacifiste.⁴¹ Însă toate aceste mesaje nu au reușit să liniștească prea mult pe experimentatul voievod al Transilvaniei și conducerea sașilor. Soarta s-a întors împotriva turcilor. Pe data de 3 mai 1481 sultanul Mehmet al II-lea a decedat, astfel că atacul așteptat dinspre Balcani s-a amânat, sultanul ne mai ajungând să vadă reocuparea de către trupele maghiare a zonei Otranto câteva luni mai târziu. Această pauză de moment în funcționarea “mașinii de război” otomane, împreună cu pregătirile de război ce durau deja de luni bune, s-au completat și au fost favorabile creștinilor.

Pentru datarea campaniei avem câteva informații indirecte. În ceea ce privește începutul campaniei, singurul lucru cert este absența din documente a itinerariului voievodului Bátori, în perioada cuprinsă între lunile mai și octombrie, fapt care dă loc multor speculații.⁴² Ultimul document de mobilizare masivă pe care îl cunoaștem și care se referă la un spațiu vast, este cel de pe data de 30 aprilie, fiind un semn⁴³ cert de începere al luptei. Din fericire pentru noi, pe 7 august, regele Matia redactat o scrisoare deosebit de importantă adresată papei Sixtus. Din acest document aflăm că încă din luna iunie voievodul moldovean Ștefan cel Mare a atacat în fruntea oștii sale Țara Românească și trupele otomane staționate acolo. El a fost urmat de către voievodul transilvănean Bátori, de Pavel Chinezul și de către despotul sârb Vuk Brancovici, ale cărui trupe au ajuns până spre sudul Serbiei.⁴⁴ Întrucât scrisoarea regelui Matia nu vorbea de o campanie încheiată, credem că trupele maghiare au continuat să se implice în lupte și după acest moment. Considerăm că acesta ar fi trebuit să fie cursul evenimentelor, întrucât Bátori a primit pe 23 iulie o donație de la regele Matia, în momentul emiterii documentului fiind probabil alături de rege la Buda, abia apoi pornind spre Transilvania.⁴⁵ După datele avute suntem în măsură să afirmăm că Ștefan Bátori a fost cu trupele sale pe teritoriul Țării Românești cel mai probabil între a doua jumătate a lunii august și prima jumătate a lunii septembrie. De altfel, pe 21 septembrie, din tabăra militară de la Agnita, George prepozit de Oradea (care pe data de 9 septembrie era în Cluj) și tezaurar regal pentru Transilvania, cerea bistrițenilor să colecteze cât mai rapid taxele⁴⁶. O mulțime de argumente pot fi aduse pentru a explica absența voievodului în finalul unui document din 20/21 iulie, emis de la Alțâna de vicevoievodul Ștefan Horváth, în care a dat bistrițenilor un ordin cu caracter strategic, adică

⁴¹ *Ub.*, VII, 265–267.

⁴² Horváth, Neumann, *Bátori István*, 146–146.

⁴³ *Ub.*, VII, 273.

⁴⁴ *MKL*, II, 156–159; *Ub.*, VII, 273.

⁴⁵ Richardus Horváth, Tiburtius Neumann, Norbertus C. Tóth, ed., *Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia*, vol. I Diplomata 1393–1540, A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai nr. 67 (Nyíregyháza, 2011), 144–145; Horváth, *Itineraria*, 114.

⁴⁶ *Datum in castris exercitus prope Zenthagotha...* *Ub.*, VII, 292.

de mobilizare.⁴⁷ Poate nu ar fi greșit să spunem că unul dintre motivele absenței voievodului ar fi faptul că Bátori conducea o campanie cam până pe la începutul lunii septembrie inclusiv și, din acest motiv, prepozitul să se fi prezentat în tabăra militară. În ceea ce privește rezultatele acestui an putem să le considerăm mai bune decât în precedentul, întrucât voievodul Țării Românești a fost obligat să își părăsească tronul și țara, însă numai pentru câteva săptămâni, cel mult o lună și jumătate. Cum s-au retras armatele moldovene și maghiare, Țepeluș s-a întors în țara sa, preluând desigur și puterea.⁴⁸

Anul 1482 are o deosebită importanță în viața lui Bátori și a istoriei luptelor maghiaro-româno-otomane deopotrivă. În ceea ce îl privește pe voievod, după o perioadă de pauză de aproximativ trei ani (cu excepția incertei întâlniri din iulie 1481, cu ocazia acelei donații), în aprilie s-a întâlnit din nou personal cu regele Matia. Motivul întâlnirii a fost unul prozaic: la începutul anului trupele maghiare au inițiat asediul Hainburg-ului, iar Matia, împreună cu soția lui, s-au îndreptat spre Bratislava pentru ca regele să conducă lupta.⁴⁹ Astfel, în ultimele zile ale lunii aprilie, perechea regală în drumul său a rămas ceva mai mult de o săptămână la Győr, probabil și pentru că adeptul și fostul său trezorier, Orban de Nagylucse, fusese numit episcop al acelei dieceze cu numai câteva luni în urmă, în toamna anului 1481. Dispunem de un act, cu o notă de cancelarie, care indică posibilitatea ca regele Matia să se fi întâlnit cu Bátori.⁵⁰ Deși apariția lui Bátori este justificabilă, este mai greu de cunoscut motivul acesteia. Din date sumare despre itinerariul său cred că putem afirma, fără riscul de a ne hazarda, că a luat parte la ședința Dietei în care s-a votat în primul rând (nominal) taxa ce urma să se plătească pentru războiul antiotoman. Apariția lui Bátori alături de rege lasă să se înțeleagă că cel puțin până aici au călătorit împreună, din păcate fără să cunoaștem subiectul discuțiilor acestora. Știm doar că încrederea regelui în voievod a rămas nestrămutată. În ceea ce privește continuarea, considerăm că la Győr drumurile lor s-au despărțit: regele Matia a continuat spre Bratislava, în timp ce Bátori s-a îndreptat spre Transilvania, deoarece peste o lună îl găsim acolo.

Reîntoarcerea acestuia în Transilvania nu a fost neîntemeiată, fiind începutul unor schimbări în regiune. Aflat încă la Buda sau Győr, Bátori a aflat de mișcările de pe frontul turcesc. Greutățile au fost sporite de faptul că în Țara Românească murise voievodul fidel otomanilor. Știm doar că cel târziu prin

⁴⁷ Ibid., 280–281. Pentru importanța documentelor de acest fel emise de vicevoievod vezi: Horváth, Neumann, *Bátori István*, 141.

⁴⁸ Se cunoaște o scrisoare a sa emisă pe data de 16 noiembrie. Hurmuzaki, *Documente*, XV/1, 116; *Ub.*, VII, 296–297.

⁴⁹ Horváth, *Itineraria*, 114–115, 133.

⁵⁰ *Ad relaxationem domini comitis Stephani de Bathor iudicis curie regie maiestatis etc.* DL 83 888.

iulie voievodul Țepeluș a decedat (conform unor informații a fost asasinat la Glogova)⁵¹, iar în a doua jumătate a anului e menționat succesorul său, Vlad al IV-lea Călugărul.⁵² Schimbarea voievozilor a fost doar una a persoanelor din fruntea statului, fără să afecteze politica Țării Românești, fapt aproape imposibil în condițiile politice și militare date.

Țelul acțiunilor turcești era probabil să ajungă de pe teritoriul sârbesc, în zona Timișului, din părțile de sud ale Ungariei. Această afirmație a noastră este sprijinită de mai multe informații. Pe de o parte avem scrisoarea regelui Matia emisă la data de 25 septembrie, adresată conducerii Imperiului romano-german, în care dădea detalii despre victoria lui Pavel Chinezul la Becse.⁵³ Totodată, Bátori și trupele sale au luat parte în mod sigur la luptele din acest an. După ce a devenit evident că turcii nu se îndreaptă spre Transilvania, ci mai spre vest, voievodul – pentru a revanșa ajutorul primit pe Câmpul Pâinii, și-a îndreptat trupele spre teritoriul sârbesc, în sprijinul lui Pavel Chinezul. Deși lipsesc date concrete în acest sens, pregătirile de la sfârșitul lunii august (de exemplu Bátori a cerut tunuri Sibului iar locul de adunare a trupelor a fost Orăștie)⁵⁴, respectiv scrisoarea vicevoievodului transilvan Zarándi Horváth István din 18 septembrie emisă din Orăștie (ceea ce dovedește faptul că Bátori era plecat), sunt argumente, considerăm suficiente, în sprijinul afirmației că Bátori se afla, de la începutul toamnei, undeva în lupta cu turcii. Este foarte interesantă posibilitatea ca, din luna august, eventual mijlocul lunii septembrie, Bátori să fi luptat alături de regele Matia pe frontul de apus.⁵⁵ Asupra evenimentelor din săptămânile următoare ne bazăm doar pe un act emis de antemenționatul vicevoievod transilvan care, din tabăra militară de lângă râul Hartbach (Hortobágy) din sudul Transilvaniei, trimite pe 26 octombrie, un document în numele superiorului său și, din acest motiv, bănuim că Bátori nu s-ar fi aflat alături de trupele transilvane.⁵⁶ Legat de întoarcerea voievodului în Transilvania un indiciu ar putea fi scrisoarea regelui Matia din 17 noiembrie, tot din Hainburg, prin care-i dădea indicații voievodului în legătură cu restituirea bunurilor lui Barcsai János.⁵⁷

Există mai multe mărturii că Ștefan Bátori a petrecut în Transilvania iarna anului 1482 și primăvara timpurie a anului 1483. În decursul primăverii a luat direcția Buda, căci după cucerirea localității Kőszeg, pe la mijlocul lunii martie, regele Matia s-a întors și el acolo, deși despre prezența lui Bátori în

⁵¹ Elekes, "Nagy István és Mátyás", 71; *Ub.*, VII, 307.

⁵² Mitea, "Relațiile Țării Românești", 285.

⁵³ *MKL*, II, 235–237.

⁵⁴ *Ub.*, VII, 324–325.

⁵⁵ Horváth, Neumann, *Bátori István*, 146.

⁵⁶ DF 261 128.

⁵⁷ *...quas sine vestro presidio rehabere minime poset*. Béla Istványi, ed., *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy család történetéhez*, vol. II, 1458–1526 (Budapest, 1928), 233–234.

capitală avem date sigure doar din luna aprilie.⁵⁸ În primăvara anului 1483, cei doi apărători ai sudului țării, și anume Pavel Chinezul și Ștefan Bátori erau la Buda. Este un lucru surprinzător dat fiindcă abia cu câteva luni în urmă în zona de hotar turco-maghiaro-română erau lupte, iar în primăvara aceluia an erau suficient de multe pregătiri de făcut pentru campania antiotomană. Tocmai din această cauză este atât de interesant de aflat motivul prezenței celor doi la rege. Literatura de specialitate consideră că în acea perioadă s-ar fi pus bazele armistițiului⁵⁹ de cinci ani, între 1483–1488, stabilit între turci și maghiari. Nu e nevoie de o de prea multe presupuneri pentru a ghici că în spatele prezenței a lui Bátori și Pavel Chinezul la rege trebuie să fi fost ceva deosebit de important, și aici ne gândim la evenimente legate de frontul antiotoman, posibil discuții pentru pregătirea armistițiului. În jurul acestei idei planează mai multe contradicții și o lipsă totală de izvoare, lipsă mai mare decât în cazul celorlalte operațiuni militare discutate. Putem fi siguri însă că, în toamna de dinaintea anului 1483, nu era încă nici un armistițiu între Regatul Maghiar și Imperiul Otoman, întrucât pe la sfârșitul verii sau începutul toamnei, Matei Geréb de Vingard trebuia să pună pe fugă trupele otomane prin acțiuni de forță, fapt menționat de regele Matia în scrisorile către aliații săi și capetele încoronate ale apusului.⁶⁰

Ținta atacului otoman era zona Stajer și Karinthia.⁶¹ Banul slavon Matei Geréb trebuia să se opună trupelor în retragere și celor care mai atacau teritoriul maghiar. Atacul otoman ar fi putut viza chiar și teritoriile timișene, Pavel Chinezul neputând să își părăsească poziția din zonele de graniță. Avem un document emis Timișoara, în luna iulie, care atestă cele afirmate.⁶² Acesta este momentul în care Bátori a plecat în ajutorul camaradului său. Documentul amintit este emis de Pavel Chinezul și de Bátori împreună, fiind o poruncă adresată oficialilor comitatului Csongrád. Vrem să subliniem aici faptul că Bátori a părăsit Transilvania la mijlocul lunii iulie, cea mai probabilă explicație fiind aceea că cei doi se pregăteau de contraatac împotriva turcilor.

Despre Bátori avem puține informații referitoare la aceste săptămâni, iar despre locul unde a fost în 1483 sau mișcările sale politico-strategice nu ni s-a

⁵⁸ Horváth, *Itineraria*, 117; Horváth, Neumann, *Bátori István*, 147.

⁵⁹ Gyula Rázsó, "Hunyadi Mátyás török politikája", în Gyula Rázsó, László V. Molnár, ed., *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára* (Budapest, 1990), 186. András Kubinyi, *Matthias rex* (Budapest, 2008), 112. Alexandru Simon, "Truces and Negotiations between Bayezid II and Matthias Corvinus in the Context of the Hunyadi-Habsburg Conflict (1482–1484)", *Revista Arhivelor* 86, nr. 2 (2009): 112.

⁶⁰ *MKL*, II, 267–273.

⁶¹ *Nam cum ipsi hostes traiecto fluvio Wui et deinde Zawi in Carnioliam et Stiriam aliaque finitima loca cesaree maiestatis penetrassent... MKL*, II, 267; de asemenea Jakob Unrest, *Österreichische Chronik*, ed. Karl Grossmann, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series. Tom XI* (Weimar, 1957), 141.

⁶² DL 36 512

păstrat nici un document. Pe data de 25 noiembrie vicevoievodul Ioan Verbőczy emite un document de la Căpuș, comitatul Cluj, prin care se adresează conventului de la Mănăstur.⁶³ Deși tema documentului nu are legătură cu subiectul nostru, faptul că după ani lungi de absență avem un document emis de vicevoievod, ne dovedește că voievodul era plecat, probabil la mare distanță de ținutul său.

Datorită unor împrejurări fortuite putem afla și unde era voievodul și cu ce se îndeletnicea. În vara târzie-toamna anului 1483 papa Sixtus al IV-lea a trimis, în persoana episcopului Bartholomeo de' Maraschi Città di Castello, un ambasador la curtea regelui Matia ca să îl convingă să suspende războaiele cu austriei și să reînceapă lupta cu turcii.⁶⁴ Deși episcopul a stat doar o scurtă vreme la curtea maghiară (luna octombrie)⁶⁵, rapoartele scrise de acesta sunt izvoare documentare inestimabile pentru perioada respectivă, în special asupra relațiilor cu turcii și, nu în ultimul rând, asupra activității lui Bátori. Dintre acele relații ale episcopului Maraschi, de cea mai mare importanță pentru noi este actul în care dă detalii despre discuțiile avute cu regele maghiar. Din acest raport reiese clar că Bátori, care se întorsese recent la Buda din luptele cu turcii, s-a dovedit deosebit de impresionat de transmiterea binecuvântării papale.⁶⁶

Legat de întâlnirea din luna octombrie 1483 de la Buda avem și un alt subiect care ne interesează, căci putem determina data încheierii pe cinci ani a armistițiului turco-maghiar. Întrucât la venirea nunțiului papal Maraschi, la mijlocul lunii octombrie, nu se vorbește despre subiect, este mai mult ca sigur că armistițiul a fost încheiat în a doua jumătate a toamnei sau în decursul iernii. Este dificilă încadrarea cronologică, deoarece în scrisorile regelui Matia adresate principilor germani se vorbește e amintită problema, însă fără alte detalii.⁶⁷

⁶³ DL 28 433

⁶⁴ Setton, *The Papacy*, 377–379.

⁶⁵ Ibid., 377.

⁶⁶ *Aderant etiam barones plurimi, inter quos Stephanus ille vaivoda Transilvanus novissime ab exercitu in Turcos reversus sanctimonia bonitate atque prudentia pol[l]ens, David alter, ut Hieronymus virgo, quem nomine sanctitatis vestre salutavi atque benedixi. Quod ita gratum habuit, ut pre gaudio lachrimans dixerit hac benedictione audentius se pugnaturum; et supplicat, quatenus sanctitas vestra super se superque exercitum suum benedictionem impartiri dignetur, ad quem rediturus nunc est, occursurus Turcis, qui in Transilvaniam descendere decreverunt...* Antotnín Kalous, *Plenitudo potestatis in partibus? Papežští legáti a nunciové ve střední Evropě na konci středověku (1450–1526)* (Brno, 2010), 324.

⁶⁷ *...que postea apud nos cum oratoribus Turcorum cesaris acta sunt, qui hiis diebus ad nos missi venerant, offerentes nobis pacem et treugas a domino suo cesare, quod nos minime refutavimus...* MKL, II, 273. În ciuda caracterului limitat al surselor, acordurile de pace turco-maghiare sunt cunoscute în istoriografia românească din datele oferite de scrisorile lui regelui Matia. Nagy Pienaru "Confruntare și diplomație la Dunăre. Tratatetele de pace Otomano-Ungare încheiate de Bayezid II și Matia Corvin", *Revista Istorică*. Serie Nouă 14, nr. 3–4 (2003): 180–181.

Pe Bători îl găsim în anul 1484 în centrul regatului. De aici, împreună cu fratele său Nicolae, episcop de Vac, prezent și el la Buda⁶⁸, pleacă în primăvară la reședința acestuia din urmă.⁶⁹ De acolo se îndreaptă spre Transilvania, deoarece apăruseră zvonuri că însuși sultanul Baiazid al II-lea urma să își conducă armatele împotriva Europei. O perioadă nu s-a știut cu certitudine ținta sa, dar pe la mijlocul lunii martie devenise evident că își direcționase trupele împotriva voievodului Moldovei, Ștefan cel Mare.⁷⁰ Pregătirile de război otomane, rapiditatea campaniei (în principiu în iulie) și mai cu seamă rezultatul acestei campanii, anume căderea celor două orașe porturi Chila și Cetatea Albă, sunt binecunoscute în literatura de specialitate, poate mai puțin unele detalii legate de acestea.⁷¹

Există o mulțime de analize, realizate în special de istorici români,⁷² mulțumită cărora avem firul evenimentelor – astfel că s-ar merita să analizăm prin prisma acestora evenimentele din Ungaria. În fruntea trupelor otomane, sultanul a părăsit Constantinopolul în ultima zi a lunii aprilie, trecând Dunărea pe 26 iunie. Pe 5 iulie a început asediul Chilieii, finalizat cu victoria din 14 iulie. După o perioadă de odihnă de cinci zile trupele otomane și-au continuat drumul, pe 22 iulie fiind deja la Cetatea Albă. Orașul a căzut pe mâna otomanilor pe data de 7 sau 8 august, astfel această campanie și-a atins scopul.⁷³ Deși armatele voievodului Moldovei, Ștefan cel Mare, nu au suferit pierderi prea importante (chiar dimpotrivă, în anii care au urmat au provocat ei pierderi mai mult sau mai puțin importante trupelor otomane care îi atacau), voievodul a pierdut două dintre cele mai importante baze navale. Înalta Poartă nu ”înghițise” încă Moldova, dar armata sultanului îi provocase ”mușcăături” importante.

La Buda s-a aflat despre pregătirile de război otomane. Nu doar turcii ci și Regatul Maghiar s-a străduit să afle prin spionii săi cât mai multe date despre inamic. Nici nu părăsise Baiazid al II-lea bine capitala, că deja pe 10 aprilie regele Matia trimitea sașilor o scrisoare în care îi înștiința de pregătirile

⁶⁸ Géza Érszegi, “Báthory Miklós váci püspök oklevelei”, în Alice Horváth, ed., *Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete* (Vác, 2007), 49–50.

⁶⁹ Ibid., 51–52; DL 13 405.

⁷⁰ Simon, “The Ottoman-Hungarian”, 415.

⁷¹ Setton, *The Papacy*, II, 399. În afara celor două obiective principale au mai fost vizate de asemenea Licostomo, Cernigrad, Ilice și Sevastopol. Alexandru Simon, “The Ottoman-Hungarian Crisis of 1484: Diplomacy and Warfare, in Matthias Corvinus’ Local and Regional Politics”, în Attila Bárány, Attila Györkös, ed., *Matthias and his legacy. Cultural and Political Encounters between East and West*, Speculum Historiae Debreceniense nr. 1 (Debrecen, 2009), 407.

⁷² Cea mai complexă monografie asupra subiectului: Nicoară Beldiceanu, “La conquête des cités marchandes de Kilia et Cetatea Albă par Bâyezid II”, *Südost-Forschungen* 23 (1964): 36–90.

⁷³ Ibid., 64–65.

otomane. În această scrisoare le-a dat de veste că le trimisese înapoi, în ajutorul lor, pe voievodul Bători – care probabil de la Vác s-a întors prin Buda – cu ordinele corespunzătoare, cerându-le să pregătească două sute de călăreți și să aștepte ordinele lui Bători.⁷⁴

Pe 6 mai, de la Sebeș, acesta a dat de știre ca în data de 20 a lunii Brașovul și Bistrița să-și trimită reprezentanții la Cluj, Turda sau Mediaș, unde se vor întâlni pentru a le retransmite poruncile regale. Incertitudinea locului în care urma să aibă loc întâlnirea, ne semnalează faptul că probabil nici Bători nu știa încă unde urma să se afle peste două săptămâni, adică incertitudinea situației de pe teatrul de luptă. Întâlnirea stabilită pentru mijlocul lunii mai a avut loc probabil la Mediaș. Despre Batori sau despre orașe nu ne-a rămas vreo informație în acest sens, dar presupunem acestea dintr-o scrisoare din data de 17 mai a trezorierului regal Toma Nagy Laki. Laki a transmis Sibiului și sașilor că regele l-a trimis pe el și pe Ștefan Zöld Osztopáni să cerceteze pagubele și nedreptățile cauzate de voievod (doar cu câteva luni în urmă voievodul a avut un conflict cu episcopul Geréb). Din această cauză le-a ordonat să treacă plângerile lor într-o listă și să o trimită la sfârșitul lunii la Mediaș, unde vor fi prezenți și ei înșiși, probabil acest lucru îl putem presupune și în legătură cu Bători. Împreună cu cei amintiți mai sus, cel puțin în 7 iunie, voievodul s-a aflat acolo sigur.⁷⁵ Indiferent când a ajuns Bători la Mediaș, putem fi siguri că în decursul lunilor mai – iunie a rămas în Transilvania.

Între timp, la Buda au început pregătirile financiare și militare. Cunoscând porunca regelui Matia, trimisă comitatului Timiș în 18 iunie, nu încapă îndoială că – precum s-a mai amintit – deja din luna mai era cunoscut scopul atacului turcesc. Ba mai mult, în document figurează numele celor două orașe-porturi, prin urmare la Buda erau cunoscute deja și detaliile. Pentru rege însă a fost clară situația că, în cazul unui eșec/unei bătălii pierdute în Moldova, Ungaria va putea fi și ea expusă unui pericol serios (*toti regno nostro Hungarie ultimum periculum imminere*), iar scopul lui a fost înlăturarea acestuia și nu atacarea turcilor. Din acest motiv – spune mandatul regal – l-a trimis pe Ștefan Bători în ajutorul voievodului moldovean și l-a rânduit și pe Pavel Chinezul spre apărarea acestuia. A ordonat nobilimii din comitat să se prezinte la oaste și să treacă cu oștile lor până în ziua de Sfântul Iacob, adică până la 25 iulie, la Oradea, locul desemnat pentru adunare, unde probabil va fi prezent și el însuși.⁷⁶ Fixarea

⁷⁴ *Remisimus ad illas partes fidelem nostrum magnificum Stephanum de Bathor vaivodam vestrum eique expeditionem nonnullorum negotiorum nostrorum commisimus. Ub.*, VII, 357.

⁷⁵ *Ibid.*, VII, 359–360.

⁷⁶ Marius Diaconescu, Géza Érszegi, “Documenta, quibus Hungariae, Valachiae et Moldaviae relationes melius illustrantur (1417–1484)”, *Mediaevalia Transilvanica* 2 (1998): 287–288. Și Bonfini face referire la adunarea oștilor în tabăra de la Oradea: *Magnus comparatur exercitus*

datei este deosebit de grăitoare. Recrutarea de la finele lunii iulie nu prea face trimitere la pregătirea unui atac preventiv, Matia putând lua în calcul cel mult apărarea hotarelor. Informația referitoare la participarea sa personală la lupte, exceptând faptul că pare interesantă, nu prezintă altă importanță. Chiar în acea perioadă regele se pregătise deja cu toate forțele pentru cucerirea Vienei, fiind greu de presupus că intenționa să pornească într-o campanie împotriva turcilor, fapt la care face trimitere și armistițiul încheiat cu câteva luni înainte. Este adevărat însă că până la începutul lunii octombrie, respectiv până la retragerea armatelor turcești, el nu a părăsit Buda. Poate nu a avut încredere că sultanul va respecta armistițiul, dar este ușor de imaginat și faptul că a avut nevoie de reîntoarcerea detașamentelor regale trimise în subordinea lui Bátori și Pavel Chinezul. Regele era în așteptare pentru începerea luptei și, în momentul sosirii veștilor favorabile de pe frontul din sud, nici nu a mai amânat-o: în 27 octombrie se afla deja la Bratislava, perioada de toamnă rămasă și iarna petrecând-o pe frontul austriac.⁷⁷

Pe semne că adunarea de la sfârșitul lunii iulie le-a insuflat relaxare participanților. Din ziua următoare, de Sfântul Iacob, exact din 26 iulie, s-a păstrat scrisoarea trezorierului Orbán Nagylucsei, episcop de Győr, adresată colecțiilor de taxe din Szabolcs, conform căreia cele 120 de monede de aur care urmează să fie plătite lui Ioan Kállai și celor douăzeci de călăreți ai săi, angajați în slujba regelui pentru două luni, să fie puse la socoteală pe seama următorului impozit comitatens.⁷⁸ Se poate observa că nu s-a ajuns la o luptă decisivă, astfel că perioada celor două luni poate servi drept dovadă pentru faptul că regele, pe lângă pregătirile atacului îndreptat împotriva Vienei, a intenționat să-și întoarcă forțele doar de nevoie și numai în măsura strict necesară către est, sud-est. De altfel, Kállai a ajuns teafăr acasă, știm aceasta dintr-un document al său emis de acasă, din Kálló, în luna noiembrie.⁷⁹

Afirmația de mai sus e dovedită și de persoana care condusesse detașamentelor regale. Este firesc faptul că rolurile principale au revenit lui Bátori și Pavel Chinezul, acestea decurgând din funcțiile lor. În schimb, conducătorul oștilor regale convocate la Oradea, Ștefan Zbugyai, comite de Borsod, fost castelan al cetății Diósgyőr, a trebuit să se îngrijească și de recrutări. În 10 august Matia a poruncit orașului Bardejov [Bártfa] ca în conformitate cu mandatul său trimis

et Varadinum versus iam castra moventur. Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades*, Ediderunt Iosephus Fögel, Béla Iványi, Ladislaus Juhász, Biblioteca scriptorum medii recentisque aevorum. Saeculum XV (Lipsiae, 1936, în continuare Bonfini), IV–VI–224.

⁷⁷ Horváth, *Itineraria* 119. Douăzeci de călăreți ai săi.

⁷⁸ ...*quatenus egregio Iohanni de Kallo ad viginti equites, ad duos menses ad singulum equitem per sex florenos computando de proxime futura contribucione illius comitatus de Zabowch centum et viginti florenos auri ad rationem regiam dare velitis et debeatis...* DF 285 924.

⁷⁹ DL 56 178.

anterior, să predea lui Zbugyai suma stipulată în aceasta.⁸⁰ Tovarăș în activitatea de organizare a oastei i-a devenit episcopul-trezorier Orbán Nagylucsei. Cel din urmă a trimis scrisori către orașele regale în 20 august, reușind să le liniștească în parte în privința sumelor predate de acestea pentru campanie, pe de altă parte dând instrucțiuni cu privire la modul de angajare a mercenarilor.⁸¹ Încă din 30 august scrisorile trezorierului se refereau tot la sumele provenite din impozitele impuse pentru susținerea războiului.⁸² În cele din urmă participarea armatei regale, cel puțin pe câmpul de luptă din sud-est, nu a mai avut loc. La nici două săptămâni de la documentele amintite mai sus, în urma noilor vești proaspete sosite de pe frontul turcesc, trezorierul Orbán s-a adresat din nou orașelor și le-a ordonat în numele regelui, ca oștirile înzestrate cu cele trebuincioase pentru luptă, care inițial ar fi trebuit să plece la Oradea, urmau să fie pregătite și să aștepte.⁸³ Vestea nu putea fi alta decât cea referitoare la căderea celor două orașe. Din acest motiv suntem nevoiți să credem că armata adunată deja la Oradea a fost parțial risipită, o altă parte – și acest lucru pare mai verosimil – fiind direcționată spre Viena, în tabăra asediatorilor.⁸⁴ La 1 octombrie, regele Matia a dispus venirea la Buda a unor artileriști de la Bardejov și de la Košice (Kassa), ceea ce nu pare să fi fost semn al unei campanii împotriva turcilor ci, mai degrabă, oferă indicii asupra campaniei aflată în pregătire.⁸⁵

Deci, conform cunoștințelor noastre, cu excepția detașamentelor voievodale alte ajutoare nu au sosit sub comanda lui Bátori. Aproape sigur e faptul că la începutul verii el nu s-a mai mișcat din apropierea granițelor căci, în urma corespondenței cu regele Matia, a cerut trimiterea continuă de iscoade din partea orașelor săsești.⁸⁶ Pe semne că voievodul intenționa să adune oștile în Transilvania în a doua parte a lunii iulie, exact cum a făcut și regele cu propriile sale armate. În 4 iulie a cerut căruțe și echipament pentru transportul tunurilor de la Alțâna, iar în 18 scria deja, în aceeași problemă a tunurilor și a artileriștilor,

⁸⁰ ... ipsam pecuniae summam prefato Stephano de Zbwgya absque omni quesito, subterfugio ac difficultate et mora quamprimum integre dare et solvere debeatis ... DF 215 104.

⁸¹ Către Bardejov: DF 215 107; către Prešov: DF 228 971; către Košice: DF 270 614.

⁸² Csánki Dezső, "Oklevelek a Hunyadiak korából. Kassa város levéltárából", (Második és befejező közlemény) *Történelmi Tár*. Új folyam 2 (1902): 362–363.

⁸³ ...quod quamvis serenissimus dominus noster rex in litteris suis informacionem dederat egregio Stephano de Zbwgya, ut ingenia et gentes per vos ad presentem expedicionem suam contra Turcos ad mandata sua maiestatis disposueratis, removeere deberet versus Waradinum. Nunc autem venerunt alie novitates ad maiestatem suam ex parte Turcorum, propterea voluntas sue maiestatis hec iste, ut interim quosque aliam inceperitis informacionem nec ingenia, nec gentes vestras moveatis. DF 215 108.

⁸⁴ Vezi la Bonfini, IV–VI–225.

⁸⁵ Bardejov: DF 215 113; Košice: DF 270 598.

⁸⁶ *Ub.*, VII, 359–360, 361–362.

din localitatea Berecki din comitatul Hunedoara.⁸⁷ Pregătirile au fost complete, Bători așteptând o situație militară favorabilă pentru a se putea deplasa.

Din acest moment, cunoașterea evenimentelor ulterioare este îngreunată, ceea ce poate să pară surprinzător având în vedere situația pregătirilor desfășurate până atunci. Bători dispăre din izvoarele istorice pentru destul de lungă perioadă, respectiv până la începutul lunii noiembrie. E cunoscut faptul că până la începutul lunii august detașamentele turcești și-au oprit înaintarea, astfel că din a doua parte a lunii trebuie să avem în vedere retragerea lor lentă.⁸⁸ În lipsa prelucrării moderne a datelor, suntem nevoiți să ne bazăm doar pe presupuneri, deoarece nu cunoaștem mișcările armatelor otomane din lunile august-septembrie. În schimb, ne este cunoscută reacția lui Matia legată de cele două orașe-porturi ocupate. Deoarece Curtea regală maghiară privea pătrunderea lui Baiazid în Moldova ca o violare a armistițiului proaspăt încheiat, răspunsul nu s-a lăsat așteptat mult timp. Înainte de plecarea sa către Viena, într-o scrisoare plină de indignare din toamna anului 1484, regele l-a înștiințat pe sultan că fapta e considerată drept o încălcare a celor stabilite în acord. Baiazid i-a răspuns scurt, dar hotărât că, deși era el însuși mirat că din numitul contract lipsesc mențiunile despre Chilia și Cetatea Albă, considera că datorită acestui aspect asediarea celor două porturi a fost îndreptățită.⁸⁹ Schimbul de scrisori nu este tocmai fără cusur din punct de vedere stilistic⁹⁰, însă pe baza informațiilor care ne stau la dispoziție, nu trebuie să ne îndoim în privința conținutului lor.

Răspunsul sultanului l-a mirat foarte mult pe regele maghiar. A pus să-i fie adus textul înțelegerii, păstrat la Buda și, cu stupoare, a trebuit să constate că din acela într-adevăr lipsesc prevederile referitoare la cele două orașe. Conform datelor avute, această descoperire și supărarea ce i-a urmat, ar fi putut să cauzeze la începutul toamnei, respectiv în urma campaniei turcești, întemnițarea lui Petru Váradi, arhiepiscop de Kalocsa-Bács și cancelar principal până atunci. Motivația ar fi că Váradi însuși a fost răspunzător pentru formularea documentelor de armistițiu. În prezent este imposibil de decis dacă avem de-a face într-adevăr cu o greșeală întâmplătoare sau cu rezultatul unui demers voit, însă toate acestea sunt doar întâmplări secundare în ceea ce îl privește pe Bători și derularea evenimentelor.⁹¹ Esențial e faptul că Matia a trebuit să recunoască

⁸⁷ Ibid., VII, 366–367.

⁸⁸ DF 265 307.

⁸⁹ Eudoxiu Hurmuzaki, ed., *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. II, Partea I (1451–1575) (București, 1891), 15–16; *MKL*, II, 293–294.

⁹⁰ Kornél Szovák, “Egy kódex két tanulsága”, în László Horváth, Krisztina Lackó, Gyula Mayer, László Takács, ed., *ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére* (Budapest, 2004), 160.

⁹¹ Și noile cercetări românești reliefează importanța rolului lui Váradi, deși pun accentul pe opoziția manifestată de arhiepiscop față de Matia. Simon, “Truces”, 113.

că Baiazid avea dreptul să ocupe orașele menționate, fără încălcarea contractului existent între ei.

Desigur, nici Matia nu s-a gândit să participe la un război maghiaro-otoman mai serios sau la provocarea unuia. Mult mai interesat s-a arătat de știrile sosite din tabăra de asediu de la Viena, fapt pentru care deseori a fost condamnat de literatura de specialitate maghiară, română și internațională, însă urmările au rămas. Din analiza datelor de mai sus, se poate spune într-adevăr că pregătirile, care la început păreau a fi rapide și hotărâte, au devenit lente în a doua parte a verii. Toate informațiile referitoare la această situație converg în a dovedi că nu a avut loc nici un atac turcesc asupra Ungariei și nici un fel de incursiune maghiară în Moldova. Oricum, nimic de genul care să fi trecut “pragul de informare” prezentat de documente. În tot decursul lunilor noiembrie-decembrie prezența voievodului Bátori poate fi demonstrată de-a lungul granițelor din sud, însă, așa cum aminteam deja, trebuie să remarcăm că activitatea sa din perioada august – mijlocul lui octombrie rămâne o necunoscută.⁹² Din acea perioadă nu s-au păstrat nici măcar documente emise de vicevoievozi, pe baza cărora să putem bănuim lipsa lui Bátori din Transilvania.

Odată cu aceste evenimente, toate datoriile esențiale ale lui Bátori pe frontul antiotoman au încetat. Armistițiul din 1483, reînnoit în 1488, a garantat cel puțin faptul că până la moartea lui Matia hotarele maghiare nu au avut de-a face cu vreo incursiune sau atac turcesc de anvergură. De Bátori, ca unul din vechii camarazi de arme și totodată vechi om de încredere al regelui, era nevoie pe frontul din vest, în jurul Vienei. Informațiile avute conduc spre ideea că după 1484 Bátori s-a aflat în mod repetat departe de Transilvania, fiind la Buda sau în anturajul regelui care a călătorit mult.⁹³ Matia a dorit să-i știe în preajma sa pe oamenii care îi erau cei mai fideli, pe de o parte datorită luptelor, pe de altă parte în cazul unui eventual deces al său aceștia să poată susține la succesiune pe Ioan Corvin. Grație acestei hotărâri a lui Matia, Bátori a fost prezent la agonia regelui și, prin aceasta, având un rol proeminent în luptele care au început pentru tron.⁹⁴ Însă asta este deja o altă poveste.

⁹² În ultimele zile ale anului și Pavel Chinezul a trecut la Lipova. DL 81 923.

⁹³ Horváth, Neumann, *Bátori István*, passim.

⁹⁴ Pentru toate aceste aspecte vezi studiul cu pretenții monografice a lui Tibor Neumann “Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492)”, *Századok* 144 (2010): 335–372 și *Századok* 145 (2011): 293–347.

THE VOIVODE OF TRANSYLVANIA STEPHEN BÁTORI AND TURKISH FRONT
BETWEEN 1479 AND PEACE OF 1483

Abstract

In spring of 1479 the Hungarian king, Matthias Corvinus was appointed a new Transylvanian vaivoda: Stephen Bátori of Ecsed. Bátori's role was a challenging one since the neighbouring Moldavia and Wallachia were continuously attacked by the Turks. The first incursion took place in summer-autumn of 1479, when the Ottoman military force entered Wallachia in June-July, and rumour had it that they wanted to attack further into Hungarian territory. After some lengthy manoeuvres and political manipulations the assault on Hungary began relatively late, in early October, therefore Bátori and Kinizsi had enough time to organize the resistance. The results were spectacular, on October 13, 1479, at Kenyérmező, the Turks were defeated by Hungarian-Saxon troops led by Stephen Bátori. This action was the largest battle with army of the Turkish-Hungarian conflicts in the period 1456–1526.

The Turkish attack of the previous year had to be answered categorically by the Hungarian military leadership in 1480. This were in two steps. Between September and December Matthias himself attacked Turkish fortifications in Bosnia, while in June-July Bátori assaulted local garrisons in Wallachia with Transylvanian forces. No decisive results were achieved but the Hungarian king clearly indicated that he was ready and able to a limited counterstroke. Manoeuvres of smaller significance, also led by Bátori, served the same goal in 1481 and 1482. These campaigns (and the internal situation of the Ottoman Empire) resulted in a five-year armistice between the parties in 1483.

ÎNCEPUTURILE CARIEREI POLITICE A LUI ȘTEFAN BÁTORI AL III-LEA (1503–1511)*

Norbert C. Tóth**

Cuvinte cheie: familia Bátori de Ecedea, comite de Timiș, castelan de Buda, cariera lui Ștefan III Bátori

Keywords: the Bátori family of Ecsed, the ispán of Temes county; castellan of Buda, Carrier of Stephen III Bátori

“Acest Bátori care nu se bucura de un renume prea bun era șchiop din naștere, din această cauză contemporanii săi i-au atribuit porecla Șchiopul. Bátori, considerat membru al partidului Curții... în 1514 era unul din conducătorii înaltei nobilimi. În anul 1514 s-a refugiat din fața lui Gheorghe Doja la Timișoara și a cerut ajutor – punând deoparte conflictele de până atunci – voievodului transilvan Ioan Szapolyai, atunci când trupele de țărani au încercuit orașul de pe Bega. ... Bátori, ca reprezentant tot mai de seamă al partidului înaltei nobilimi, în 1519 a devenit palatin. Din această poziție a reprezentat interesele sale și ale “partidului” său, însă a neglijat apărarea împotriva turcilor... A moștenit un domeniu imens, pe care l-a tot mărit prin obținerea de domenii zălogite contra unor împrumuturi acordate curții. După bătălia de la Mohács a jefuit capitlul de Pécs aflat pe fugă, apoi s-a alăturat lui Ferdinand de Habsburg și a murit ca palatin al acestuia. ... A luat parte la bătălia de la Mohács, însă din cauza vârstei înaintate și a bolii nu a dat dovezi de vitejie”.¹

Am putea cita idei asemănătoare aparținând lui George Szerémi,² istoric ce a trăit acum câteva secole sau istoricului ce a întocmit acum aproximativ

* Studiul a fost sprijinit de Bursa de Cercetare Bolyai János (BO/45/11/2) și proiectul OTKA K nr. 100749.

** MTA–Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Medieviztikai Kutatócsoport, H–1014, Budapest, Üri utca 54–56, e-mail: ctoth.norbert@gmail.com.

¹ István Petrovics, “A temesi ispánság és a déli határvédelem a 15. században és a 16. század elején”, în Márta Font, Tamás Fedeles, Gergely Kiss, ed., *Aktualitások a magyar középkorkutatásban* (Pécs, 2010), 273–274.

² György Szerémi, *Magyarország romlásáról*, Monumenta Hungarica V, ed. László Erdélyi, László Juhász, György Székely (Budapest, 1961), 72–73, 79, 88–89.

150 de ani biografia familiilor nobiliare mai importante din Ungaria, Árpád Kerékgyártó.³ Această imagine, destul de tendențioasă și simplificată despre “palatinul șchiop”, s-a perpetuat în conștiința posterității.⁴ E posibil ca la începutul anilor 1520 Bátori să fi șchiopătat din cauza gutei,⁵ dar pare hazardată afirmația că ar fi fost șchiop din naștere. Dacă ne gândim la activitățile acestuia de dinainte de Mohács⁶, avem date care confirmă că s-a dovedit activ de partea regelui Ferdinand, situație similară și în războiul civil: în toamna târzie a anului 1527 suveranul l-a convocat pe palatin să se prezinte cu trupele sale pe data de 6 decembrie la Tiszavarsány.⁷ În plus, în Regatul Ungar aflat sub slaba conducere a familiei Jagello nu oricine putea deveni comite de Timiș sau palatin.⁸ Deși cele mai importante atribuții și funcții ale lui Ștefan al III-lea sunt mai mult sau mai puțin cunoscute,⁹ nu știm prea multe despre ascensiunea sa. În lipsa informațiilor nu putem explica prea ușor momentul din viața sa, când, după moartea lui Emeric Perényi, a fost ales palatin. Vidul informațional se datorează într-o bună măsură lipsei de interes a istoricilor în ceea ce privește carierele personalităților influente din regatul maghiar. De altfel perioada respectivă nu a fost printre cele preferate de cercetătorii maghiari, deși au fost scrise biografii despre cancelarii proeminenți ai lui Vladislav al II-lea și ai fiului acestuia, Ludovic al II-lea (Toma Bakóc, George Szatmári, Ladislau Szalkai), respectivele biografii fiind încercări de schițare a evenimentelor din perioada Jagellonă.

Începutul carierei palatinului de mai târziu este în ceață, perioada de dinaintea ocupării funcției de comite de Timiș fiind dificil de studiat. Încercarea noastră este cu atât mai dificilă cu cât datele de la începutul secolului al XVI-lea

³ Vezi Árpád Kerékgyártó, *Magyarok életrajzai*, I. szakasz: Hajdankor – 1600 IV. füzet (Pest, 1857), 361–362.

⁴ *Heltai Gáspár krónikája Kolozsvár, 1575*, ed. Péter Kulcsár, Béla Varjas, Bibliotheca Hungarica Antiqua VIII, (Budapest, 1973), fol. 206^a: *Vala kedig ackoron nadorispan Bathori Istvan, á sánta*. Vezi și Kerékgyártó, *Magyarok*, 362.

⁵ Scrisoarea lui Ambrus Sárkány adresată lui Bátori în privința tratării gutei sale în Norbert C. Tóth, ed., *Politikatörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523)*, A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok nr. 50 (Budapest, 2010, în continuare *Helytartói oklt*), nr. 100. Vezi și raportul ambasadorului Andrea dal Burgo din 5 mai 1523 în Haus-, Hof und Staatsarchiv, Grosse Korrespondenz 25/a2, copie în Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (în continuare MOL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (în continuare DF) 293883, fol. 72: *Die autem 27 intravimus huc Budam, palatinus exivit obviam medium milliare, non longius exivit, quia podagrosus est*.

⁶ Norbert C. Tóth, “Egy legenda nyomában. Szapolyai János és ecsedi Bátori István viszonya 1526 előtt”, *Századok* 146 (2012): 450–455.

⁷ MOL, E 200, 6 Báthory cs., Peres iratok (oklevelek) 74.

⁸ Tóth, “Egy legenda”, 456.

⁹ Tóth “Ki kicsoda az ecsedi Bátori családban. A Bátori család ecsedi ágának tagjai, 1377–1541”, *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 44 (2009): 28–29.

referitoare la familia Bátori nu sunt deloc generoase. În cazul de față nu doresc să mă refer la perioada din tinerețe când a deținut funcții de comite, ci la acele onoruri avute în afară de acestea. De aceea, pentru a fi cât mai clar, doresc să amintesc în câteva cuvinte și despre perioada cât a fost comite. Toate acestea pot oferi indicii asupra strategiei de împărțire a domeniilor și a funcției de comite între cei trei frați Bátori.

Se pare că Andrei I Bátori, fiul lui Ștefan Bátori, fost jude al regatului maghiar în timpul regelui Sigismund, ar fi avut în decursul vieții sale trei soții. De la prima soție, Barbara, care nu știm din ce familie provine, a rămas o fată, tot cu prenumele Barbara, viitoare soție a palatinului de mai târziu, Emeric Perényi. Din căsătoria lor s-au născut Francisc Perényi, episcopul de Oradea și Petru, voievod al Transilvaniei. A doua soție a lui Andrei a fost Doroteea Várdai. Din această căsătorie provin fiul George și fiica Ursula. Mai târziu fiica a devenit soția lui Gabriel Perényi,¹⁰ comite de Ugocsa, din ramura de Nyaláb a familiei Perényi. După moartea Doroteei, Andrei s-a recăsătorit, de această dată a luat-o de soție pe Iuliana Rátolti/Rátóti.¹¹ Din acest mariaj s-au născut trei băieți, Ștefan, cel de care ne ocupăm în acest studiu, Andrei și Nicolae, precum și două fete, Iuliana și Eufrosina, despre ale căror soți nu avem încă date. Nicolae e amintit într-un singur document (1491), probabil murind de tânăr.¹² La moartea lui Andrei I Bátori survenită între 7 și 24 iunie 1497¹³ dintre fiii săi au fost prezenți George (I), Ștefan (III) și Andrei (II), ei moștenind funcțiile de comiți purtate de membrii familiei, chiar dacă la acea dată dintre frații lui Andrei mai trăia episcopul de Vác, Nicolae (†după 23 februarie 1506)¹⁴ și poate Paul († după 4 iunie 1496).¹⁵ Dacă primul nu era comite din cauza funcției ecleziastice, e greu de înțeles de ce ultimul nu e menționat cu demnitatea respectivă.

Domeniile familiei Bátori erau grupate în șase grupuri: cele mai timpurii erau situate pe teritoriile comitatelor Sătmár și Szabolcs,¹⁶ urmate temporal de

¹⁰ Ibid., 25, 31.

¹¹ Văduva mai trăia pe data de 21 octombrie 1506. MOL, Diplomatai Levéltár (în continuare DLJ) 93723.

¹² Tóth "Ki kicsoda", 16, 31–32.

¹³ Ferenc Piti, Norbert C. Tóth, Tibor Neumann, ed., *Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524)*, A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 65 (Nyíregyháza, 2010, în continuare *Szatmár oklt.*), nr. 439, nr. 442.

¹⁴ Tóth "Ki kicsoda", 19–21.

¹⁵ Richardus Horváth, Tiburtius Neumann, Norbertus C. Tóth, ed., *Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia*, vol. I Diplomata 1393–1540, A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai nr. 67 (Nyíregyháza, 2011, în continuare *Doc. Bathoriana*), nr. 181.

¹⁶ Norbert C. Tóth, "A Bátori-család ecsedi ága az 1440-es években", *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 41 (2006): 273, 282–288; Richárd Horváth, "Az ecsedi Bátoriak várbirtokai a kései középkorban", *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 41 (2006): 307–308.

domeniile din Nógrád (domeniul Buják, 1439)¹⁷ și cele din Zarand (domeniul Șiria, 1464),¹⁸ apoi cele provenite din moștenirea familiei Marcali de pe teritoriile comitatelor Somogy și Zala (1487, 1493).¹⁹ La toate aceste posesiuni, sub domnia regelui Matia (în 1476) s-au adăugat domeniile revenite regelui după moartea fără urmași a lui Matei Maróti, Karom (din comitatul Szerém) și Racsá (din comitatul Valkó).²⁰ Alte două complexe de domenii importante provin din perioada jagellonă: în urma decesului (în 1492) lui Ștefan Maróc de Medieșu Aurit (Meggyesalji) prin contractul de moștenire²¹ încheiat de comun acord cu acesta, familiei Bátori i-au revenit domeniile de la Izdék (comitatul Kőrös) precum și o treime din stăpânirea Meggyesi-Szinyéri, după un proces de aproximativ trei decenii de judecată.²² Un alt grup de domenii imens le-a revenit în 1523 tot printr-un contract de moștenire²³ încheiat de comun acord cu ultimul Rozgonyi, Ștefan. În baza acestui contract au obținut trei cetăți (Csicsva, Monyorós, Cserép) trei orașe de câmpie în întregime și unul parțial (Rozgony, Varannó, Tura și jumătate din Gyöngyös) precum și posesiunile aparținătoare.²⁴ După dobândirea domeniilor – putem spune că în mod natural – familia a încercat să își procure și titlurile de comite ale comitatelor respective în care le-au obținut, și vom vedea că au reușit aproape în totalitate.

Cel mai în vârstă frate, George, a deținut funcția de comite de Sătmár din aprilie 1499 (până în 1505)²⁵ și Zarand (până în 1508),²⁶ apoi pe cea de comite de Zala din septembrie 1503 (până în 1511),²⁷ respectiv comite de Somogy de la 1 mai 1505²⁸ până la moartea sa. În același an, pe 10 iulie, era menționat și

¹⁷ Tóth, "A Bátori-család", 276; Horváth, "Az ecsedi Bátoriak", 310 (1439, iunie 19: *Doc. Bathoriana*, nr. 47).

¹⁸ Horváth, "Az ecsedi Bátoriak", 311–312 (1464, februarie 22: *Doc. Bathoriana*, nr. 66).

¹⁹ Horváth, "Az ecsedi Bátoriak", 313–317 (1474, ianuarie 7: *Doc. Bathoriana*, nr. 102; 1479. III.12: *Ibid.*, nr. 109).

²⁰ *Doc. Bathoriana*, nr. 108 (1477, iunie 5).

²¹ *Ibid.*, nr. 128 (1490, septembrie 30).

²² Tibor Neumann, "Verbőci István 1520. évi utazásai Szatmár megyében. A somlyói Bátoriak és a Móroc-örökség", *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 41 (2006) passim, respectiv 302–303; Horváth, "Az ecsedi Bátoriak", 318–320.

²³ *Doc. Bathoriana*, nr. 234 (1519, septembrie 30).

²⁴ Horváth, "Az ecsedi Bátoriak", 321–322.

²⁵ *Szatmár oklt.*, 34.

²⁶ István Tringli, ed., *A Perényi család levéltára 1222–1526*, A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok nr. 44 (Budapest, 2008, în continuare *Perényi oklt.*), nr. 690; DL 37832.

²⁷ DF 216638; DF 250360/I.

²⁸ DF 260460.

cu titlul de baron, ca succesor al lui Ioan Ernuszt Csáktornyai în funcția de comis regal.²⁹

Cel mai tânăr frate, Andrei, din 1503, la început împreună cu frații săi apoi din 1511 până la decesul său survenit în anul 1533 singur, a deținut funcția de comite de Sătmár,³⁰ iar din februarie 1511 – pentru o scurtă perioadă împreună cu tezaurierul Blasiu Ráskai³¹ – și pe cea de comite de Szabolcs.³² Ultima perioadă a vieții și funcțiile îndeplinite sunt destul de neclare. În baza hotărârii regale adoptate în Dieta din 5 aprilie 1519 – în temeiul căreia nimeni nu putea îndeplini funcția de comite în două comitate – comitatul de Szabolcs a fost luat de la Andrei Bátori și acordat pentru o perioadă, în acord cu voința regelui, lui Mihai Várday.³³ Foarte interesant este că, cu aproximativ o lună și jumătate mai devreme, pe 20 martie, regele Ludovic i-a dat lui Mihai Várday funcția de comite de Bodrog, purtată până atunci de fratele său Francisc Várday, episcop de Transilvania, care nu se putea ocupa de problemele comitatului.³⁴ După cum putem vedea, în noua numire nici nu se amintește de funcția de comite de Bodrog pe care o deținea. Chiar dacă Mihai Várday a ocupat funcția de comite de Szabolcs, a fost pentru o perioadă scurtă, întrucât pe 22 octombrie 1520, conform unui document regal, în această demnitate era menționat Ștefan Szaniszlófi Bátori.³⁵ Acesta s-a menținut în funcție până la numirea sa ca vicevoievod, în primăvara anului 1521.³⁶ Totodată, Andrei nu apare în funcția de comite de Szabolcs până la sfârșitul anului 1521, însă de la această dată îl găsim pe această poziție până la finalul anului 1523.³⁷ Între timp a ocupat și funcția de cămăraș (*kamarás*) regal³⁸, iar pentru o scurtă perioadă, probabil doar cu

²⁹ *Perényi oklt.*, nr. 719.

³⁰ *Szatmár oklt.*, 34.

³¹ 31 martie 1511: Norbert C. Tóth, *Szabolcs megye hatóságának oklevelei*, vol. II (1387–1526), A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai nr. 53 (Budapest, Nyíregyháza, 2003), nr. 777.

³² *Ibid.*, 13.

³³ DL 82521: *Comissio propria domini regis*).

³⁴ DL 82515: *Comissio propria domini regis*.

³⁵ DL 82564.

³⁶ 5 iunie 1521: DL 47427.

³⁷ 21 aprilie 1522: DL 25649; 26 august: DL 106083, 621–622; 1 septembrie: *Doc. Bathoriana*, nr. 259–261; 4 septembrie: *Ibid.*, nr. 262; 27 aprilie 1523: DL 23744; 7 decembrie: DL 32663; 3 august 1523 (DL 105541). Și Ștefan Szaniszlófi Bátori figurează ca comite de Szabolcs. Se pare că și Andrei și Ștefan au avut această funcție. Aceast argument este dovedit de lista vicecomiților din anul 1523 (Tóth, *Szabolcs*): Matei Ders Petri, familiarul lui Andrei (*Perényi oklt.*, 15). În timp ce Emeric Csúri Bolti este în 1520 castelanul cetății Szenyér al neamului Szaniszlófi (*Perényi oklt.*, nr. 820) – din 1524, probabil, dar nu putem demonstra, tot Andrei, singur, ocupă funcția de comite.

³⁸ 1511 septembrie 19: DF 250360/I; 1514, noiembrie 23: *Doc. Bathoriana*, nr. 200; 1520, octombrie 21 – decembrie 8: *Ibid.*, nr. 249–250.

numele – a fost ban de Belgrad (23 august 1519 – 28 ianuarie 1520)³⁹ și tezaurar regal (septembrie-decembrie 1521).⁴⁰ Pe lângă cele amintite, la începutul lunii mai a anului 1522 a devenit șeful monetăriei nou înființate de la Asszonyptak/Baia Mare, în 1523 fiind încă în această funcție.⁴¹ În perioada de după Mohács, în 10 noiembrie 1527, regele Ferdinand l-a numit tavernic regal purtând titlul respectiv până la moartea sa.⁴²

Fiul mijlociu, Ștefan, apare în izvoarele noastre tot în anul 1503, ca demnitar. Primul titlu purtat de el a fost cel de comite de Zala (din 5 iulie 1503),⁴³ apoi comite de Sătmar, înainte de sfârșitul anului (13 noiembrie).⁴⁴ Peste trei ani, începând din primăvara anului 1506, e menționat și în funcțiile de comite de Somogy și Zarand.⁴⁵ Chiar dacă demnitatea de comite (parțial) de Sătmar a predat-o după 1507, poate în 1510,⁴⁶ fratelui său mai mic, Andrei, restul funcțiilor de comite de Zala,⁴⁷ Somogy și Zarand, le-a păstrat până la moarte.⁴⁸ Cele afirmate anterior pot fi vizualizate mai clar în următorul tabel:

	George	Ștefan	Andrei
Sătmar	1499–1505	1503–1507/1510	1503–1532
Zarand	1499–1508	1506–1530	–
Zala	1503–1511	1503–1530	–
Somogy	1505–1531	1506–1530	–
Szabolcs	–	–	1511–1519, 1522–1532 (?)

Înainte de a trage concluzii, trebuie să mai amintim și alte puncte de vedere, și anume locul de reședință al celor trei frați. Cel mai în vârstă dintre ei, George, în timpul vieții tatălui său – din datele pe care le cunoaștem – a stat pe lângă

³⁹ Ibid., nr. 228., 239.

⁴⁰ Numirea a avut loc pe 30 septembrie (DL 39618). O altă dată provine din documentul emis în 7 octombrie 1521 – DL 23587, Ferenc Soós, *Magyarország kincstartói 1340–1540* (Budapest, 1999), 62. Predecesor al acestuia este Paul Várdai menționat pe 8 septembrie (DF 247690) iar succesorul Elek Thurzó era în funcție la începutul lunii ianuarie 1522 (*Helytartói oklt.*, Anexa nr. 1)

⁴¹ Ibid., nr. 51, Anexa XIII/rândul 22.

⁴² Tóth “Ki kicsoda”, 31. Moștenirea lăsată a fost inventariată pe 20 mai 1533 [MOL Q 283. Cutia 11 (Arhiva Galgóczi Erdődi – Copiile Iványi) 31–32].

⁴³ DF 216638.

⁴⁴ Tóth “Ki kicsoda”, 28, nota 309.

⁴⁵ DL 46752.

⁴⁶ *Szatmár oklt.*, 34.

⁴⁷ Din 1515 până în 29 august 1526 a împărțit funcția cu Ambrus Sárkány de Ákosház. József Holub, *Zala megye története a középkorban*, vol. I (Pécs, 1929), 476–477.

⁴⁸ Pentru toate acestea vezi Tóth “Ki kicsoda”, 28–29. Încă două date referitoare la Zarand: în anul 1521 Petru Móre a fost castelan al lui Ștefan în cetatea Șiria (DL 36595), în timp ce în 1524 apare ca vicecomite (DL 89190).

rege,⁴⁹ la Buda.⁵⁰ După moartea părintelui său este menționat pe diferite domenii ale familiei (1498: Bátor, 1499: Buják, 1500: Șiria, Siri),⁵¹ apoi din luna iulie⁵² a anului 1500, cu excepția câtorva ocazii (când a participat la Diete)⁵³ s-a stabilit la Babocsa, în comitatul Somogy. Fiul cel mic, Andrei, a avut reședința mai mult în Bátor, mai puțin la Buda, de la începutul anilor 1520 fiind întâlnit pe domeniile moștenite de soția sa, Ecaterina Rozgonyi. Pentru rezolvarea problemelor importante ale familiei îl găsim și la Babocsa.⁵⁴ Ștefan în schimb, până în anul 1511 e întâlnit la Babocsa, Bátor precum și la Buda. De la această dată locurile sale de reședință se înmulțesc, în funcție de demnitățile îndeplinite: până în 1519 a stat în părțile Inferioare, iar din momentul alegerii sale ca palatin a avut reședința la Buda. Trebuie să menționăm că după schimbarea sa din funcții, acesta s-a retras la Babocsa.⁵⁵ Probabil la sugestia lui Ștefan, pe fundalul acestor împărțiri, trebuie văzute și aranjamentele în privința contractelor dotei posibilei soții a acestuia, Sofia, prințesă de Mazovia. Ștefan a încheiat înțelegeri cu ambii săi frați, dar în mod diferit: cu George a încheiat un contract pe data de 3 iulie 1520, contract întărit de rege, prin care Ștefan a primit încă din timpul vieții fratelui său mai mare dreptul de administrare a jumătate din domeniile acestuia.⁵⁶ În contractul încheiat în aceeași zi, cu fratele său mai mic se vorbește doar despre domeniile aduse moștenire de soție.⁵⁷ Se pare că deja la această dată se știa că George nu va avea urmași și cei doi frați mai tineri și-au împărțit între ei dreptul de a dispune și administra domeniile familiei. După acțiunile de mai târziu ale acestora se poate vedea că domeniile situate la vest de cursul nord-sud al Dunării îi revin lui Ștefan, în timp ce domeniile dinspre răsărit îi reveneau lui Andrei și moștenitorilor acestuia (cu excepția domeniilor din comitatul Zarand).⁵⁸

Din cele de mai de sus putem observa că în familie exista un fel de împărțire a îndatoririlor: după moartea tatălui, domeniile au fost administrate la început de George cu mama vitregă, apoi după ce frații săi au ajuns la vârstă la care își puteau exercita drepturile, acesta și-a stabilit reședința pe domeniile din

⁴⁹ La Lőcse: 1494, aprilie-mai. Antonius de Bonifinis, *Rerum Ungaricarum decades* I–IV, ed. I. Főgel, B. Iványi et L. Juhász (Lipsiae, 1936–1941), V–IV–37.

⁵⁰ 1494, iulie 15 (DF 260532); 1495 mai 8 Alhéviz (DF 260545); 1496, noiembrie 24. (DF 260484).

⁵¹ DF 260153, 260481, 260475, 260474.

⁵² *Perényi oklt.*, nr. 698. *Commisio propria domini Georgii* și semnătura lui George.

⁵³ Tóth “Ki kicsoda”, 36–37.

⁵⁴ *Ibid.*, 41–42.

⁵⁵ *Ibid.*, 37–41.

⁵⁶ *Doc. Bathoriana*, nr. 244.

⁵⁷ *Ibid.*, nr. 245.

⁵⁸ *Ibid.*, 22–24. (Capitolul Egy kis levéltártörténet).

comitatele Somogy și Zala și din acel moment îndeplinind și funcțiile de comite ale celor două comitate. Administrarea domeniilor străvechi ale familiei i-a revenit lui Andrei, care la atingerea vârstei majoratului a primit și funcțiile de comite ale comitatelor Szabolcs și Sătmár. Fiul mijlociu, Ștefan, a primit o parte din domeniile lui George, iar pe de altă parte – conform izvoarelor – a primit în exclusivitate funcția de comite al comitatului Zarand și domeniul de la Șiria.⁵⁹

Ștefan Bátori (al treilea cu acest nume) s-a născut pe la mijlocul anilor '80 ai secolului al XV-lea. A ajuns la vârsta activă cel mai probabil pe la începutul anilor 1500, din această perioadă fiind menționat în corespondența privată⁶⁰ (afirmația este susținută de acea împărțire a îndatoririlor precizată anterior), în vreme ce primul act prin care primește o donație, dar meritele sale sunt amintite doar la modul general, provine din anul 1507.⁶¹ Ar fi posibil ca Ștefan să fi circulat mai mulți ani pe la curtea regală, unde prin fratele său George, ce era mare comis (*magister agazonum/ lovászmester*) și prin cumnatul său, Emeric Perényi, palatin al regatului, ar fi putut avea acces oricând. Era însă insuficient pentru a face o carieră. Regele putea evidenția pe oricare dintre tinerii de la curte, fiindu-i ușor să decidă asupra unei persoane dacă candidatul era acceptabil, nu doar pentru sine ci și pentru îndeplinirea unei sarcini date.

Despre primul său “mare rol politic” avem date din anul 1507, atunci când ambasadorii regelui polon Sigismund au încheiat un acord cu regele Vladislav. Printre martorii care erau prezenți la întărirea acestei înțelegeri, pe locul al 16-lea dintre demnitarii laici prezenți, îl găsim pe comitele de Zala, Ștefan Bátori. După acesta urmează în ordine Ioan Bornemissza, castelanul cetății Buda, Oszvát Korklátkövi castelanul cetăților Tata și Komárom, comite de Komárom, Ștefan Telegdi, Emeric și Martin Cobor, comiți de Bodrog precum și Francisc Balassa de Gyarmat.⁶² În anul următor, alături de fratele său George, poate fi regăsit într-un rol reprezentativ. În urma dietei din 1505 de la Rákos și a războiului

⁵⁹ Pentru toate acestea, vezi Horváth, “Az ecsedi Bátoriak”; Tóth “A Bátori-család”; András Kubinyi, “Báthory Miklós és családja politikai szereplése”, în Alice Horváth, ed., *Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete* (Vác, 2007), 13–30; Norbert C. Tóth, “Az ecsedi Báthory család birtokgyarapítási törekvései a XV. század második felében”, în Horváth, ed., *Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete* (Vác, 2007).

⁶⁰ Pe 11 iulie 1500 George a acționat cu acordul fraților săi (*Perényi oklt.*, nr. 698), însă pe data de 13 noiembrie 1503 apare și Ștefan printre semnarii scrisorii (DF 216638).

⁶¹ *Doc. Bathoriana*, 192.

⁶² Matthias Dogiel, *Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Litvaniae in quo pacta, foedera, tractatus pacis ... aliaque omnis generis publico nomine actorum et gestorum monumenta nunc primum ex archivis publicis eruta ac in lucem protacta, rebus ordine chronologico dispositis, exhibentur*, Tom I (Vilnae, 1758), 108. (DF 289016, 289021), listă utilizată de András Kubinyi, “Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében”, *Századok* 122 (1988): 201.

izbucnit în vara anului 1506 cu Maximilian, regele și consilierii acestuia au decis să îl încoroneze pe moștenitorul tronului. Chiar dacă în cadrul dietei ținute în ziua de Sfântul Gheorghe a anului 1507 ideea nu a câștigat în unanimitate, a fost acceptată în cadrul dietei din septembrie și s-a hotărât încoronarea moștenitorului tronului pentru ziua de Sfântul Gheorghe a anului următor. În anul 1508, după cum s-a stabilit anterior în cadrul dietei și după numeroase discuții, regele și stările au hotărât condițiile încoronării, urmarea fiind că pe data de 4 iunie 1508 Ludovic⁶³, atunci în vârstă de doar doi ani, a fost încoronat la Székesfehérvár. La acest eveniment, după obicei, au fost prezentate în cadrul paradei și drapelele țării.⁶⁴ Al treilea din cele șapte drapele, acestea fiind prezentate în ordinea inversă importanței lor, adică al patrulea la număr ca importanță, a fost purtat de Ștefan Bátori.⁶⁵ Spre marele nostru regret nu au fost menționate funcțiile de atunci ale purtătorilor de drapele și nici a purtătorului bijuteriilor de încoronare. Singura excepție în acest sens este cea legată de purtătorul Sfintei Coroane, Emeric Perényi, unde, alături de numele său e menționată și demnitatea de palatin. George Bátori, ca mare comis, în cadrul acestei parade⁶⁶ a fost purtătorul sabiei Sfântului Ștefan. Întrebarea care se pune este cu ce funcție figura Ștefan Bátori între purtătorii de drapel? Este de neînchipuit să fi fost doar un “simplu” comite, deoarece participanții la paradă erau demnitari la curte. Înainte de a trece la lămurirea acestei probleme trebuie să vedem ce date există pentru clarificarea ei.

Tot în același an, întâlnim numele lui Ștefan Bátori într-o operă literară. Printre umaniștii⁶⁷ veniți la Oradea la invitația lui Sebastian Magyi, *Paulus Crosnensis Ruthenus*, i-a adresat o elegie lui Bátori. Din fericire pentru noi în această elegie i-a menționat și demnitățile ce le ocupa. Conform acestui autor, pe 12 octombrie 1508 Ștefan purta demnitatea de castelan al cetății Buda și îngrijitor al copiilor regali.⁶⁸ Alte date importante referitoare la “postul” personajului nostru le descoperim în anul următor.

⁶³ Dezső Szabó, *Küszdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526* (Budapest, 1917), 108–109. Pentru date privitoare la încoronare vezi Emma Bartoniek, “A koronázási eskü fejlődése 1526-ig”, *Századok* 50 (1917): 43 (extras).

⁶⁴ Géza Pálffy, “A magyar korona országainak koronázási zászlói a 16–17. században”, în Orsolya Bubryák, ed., “Ez világ, mint egy kert ...” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére* (MTA Művészettörténeti Intézet – Gondolat Kiadó: Budapest, 2010), 19–20.

⁶⁵ Ibid., 42.

⁶⁶ János Király, *A pozsonyi nagy-dunai vám- és révjog története* (Pozsony, 1890), 69, nota 1 (citat de Kerékgyártó, *Magyarok*, 362).

⁶⁷ În privința umaniștilor de la Oradea vezi Ilona Kristóf, “A váradi káptalan a Szatmári–Thurzó–Perényi korszakban (1502–1526)”, în *Emlékkötet Szatmári György tiszteletére*, *Egyháztörténeti tanulmányok* III (Budapest, Pécs, 2007), 61–62.

⁶⁸ *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria*. Ex scriptis ab Eugenio Abel relictis cum commentariis edidit partiumque auxit Stephanus Hegedűs (Budapestini, 1903, în continuare

După încoronarea regelui minor Ludovic, tatăl său s-a gândit să încerce aceeași metodă și în alt regat. Vladislav și alaiul său a pornit de la Nagyszombat după data de 26 ianuarie 1509 și a ajuns la mijlocul lunii februarie la Praga.⁶⁹ După scurte discuții, pe data de 11 martie, la Praga, a avut loc încoronarea⁷⁰ lui Ludovic, încoronare la care îl găsim din nou pe Ștefan Bátori. Evenimentul este destul de cunoscut, fiind descris de mai mulți cronicari. Nicolae Istvánffy a descris astfel evenimentul: la ospățul dat după încoronare “a fost o mare ceartă urmată apoi de o mare grozăvie și încăierare între cehi și maghiari, apoi imediat câțiva dintre cehi au fugit și vreo cincisprezece dintre maghiari au fost uciși. Însuși banul de Timiș, Ștefan Bátori a rămas puțin, dar a fugit și el tot privind în urma sa, parcă aruncând în urmă aur ca să îi încetinească pe urmăritori, pierzând astfel din ale sale slugi și abia putând pleca din cetate.”⁷¹ Despre acest conflict vorbește istoricul ceh, Ioannes Dubravius, episcop de Olmütz, care, la descrierea evenimentului, scrie următoarele despre Ștefan Bátori: “dintre reprezentanții nobilimii maghiare acesta se remarcă prin demnitate” (*Stephanus Batori inter primos apud Hungaros dignitate conspicuus*).⁷²

După datele avute din aceste documente ne putem pune îndreptățit întrebarea: care era funcția purtată cu adevărat de Ștefan? Pentru că în mod sigur a îndeplinit o demnitate – acest lucru este evident. După cum se poate observa la Istvánffy figurează ca ban de Timiș, iar în însemnările lui Ioan Kakas despre luptele din 1512 de la Ilidia, Bátori⁷³ figurează tot cu aceeași funcție (*banus de Tewmeswar*) – iar Dubravius, fără să dea detalii asupra demnității sale, dintre maghiarii prezenți la eveniment, îl găsește ca fiind singurul personaj ce merita a fi menționată.

Analecta), 125: *ad magnificum et generosum dominum Stephanum Bathoriensem praefectum sive (ut vulgo dicitur) castellanum Budensem et regiae prolis fotorem. Lusum Waradini anno a natali Cristiano 1508 die XII Octobris, quod dominus Sebastianus Maghyus in eiusdem conspectu magna Baronum caterva abstante modulatus est*, citat de József Fögel, *II. Ulászló udvartartása (1490–1516)* (Budapest, 1913), 58.

⁶⁹ Norbert C. Tóth, “Perényi Imre nádor helytartóságai”, în Márta Font, Tamás Fedeles, Gergely Kiss, ed., *Aktualitások a magyar középkorkutatásban* (Pécs, 2010), 142–143.

⁷⁰ DF 245669.

⁷¹ Miklós Istvánffy, *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*, vol. I/1, 1–12. könyv, ed. Benits Péter, *Történelmi források I* (Budapest, 2001), cartea IV, 118.

⁷² Johannis Dubravii Olomuzensis episcopi, *Historia Bohemica, a CL. V. Thoma Jordano medico, Genealogiarum, Episcoporum, Regum, Ducum Catalogis ornata et necessariis Annotationibus illustrata*, (Francofurti MDCLXXXVII), Lib .XXXII, 823.

⁷³ András Kubinyi, “Budai Kakas János és történeti feljegyzései”, în Kubinyi, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, METEM Könyvek, nr. 22 (Budapest, 1999), 193–211, 211. Faptul că figurează ca ban de Timiș/Timișoara provine mai mult ca sigur din faptul că în funcția de comite de Timiș era căpitanul părților Inferioare și în această calitate dipunea de potențialul militar al mai multor comitate, ceea ce îl făcea să fie asemănat unui ban.

Trebuie să amintim însă că funcțiile de comite de Timiș și aceea emergentă ei de căpitan al părților Inferioare, au fost ocupate de Iosa de Som începând din 16 decembrie 1494⁷⁴ până la data morții sale. Ultima dată numele acestuia apare într-un document din 15 august 1508, într-o listă a privilegiilor regale acordate demnitarilor.⁷⁵ La momentul respectiv comitele de Timiș era de mai mult timp în Transilvania: pe 14 mai se afla la Brașov,⁷⁶ pe 27 în tabăra militară⁷⁷ de lângă Râșnov, pe 30 iulie la Sebeș unde, la porunca regelui, convocase o consfătuire de ziua Sfântului Laurențiu.⁷⁸ Din textul scrisorii regelui Vladislav, emisă la 28 septembrie 1508 la Buda, reiese cert că Iosa de Som era încă în viață.⁷⁹ După acest moment nu mai avem informații despre persoana sa, decedând⁸⁰ probabil în cursul toamnei. În legătură cu aspectul de față, până în data de 28 martie 1511⁸¹, care reprezintă prima mențiune a lui Ștefan Bátori în funcția de comite de Timiș, nu avem deloc informații referitoare la persoana care a îndeplinit o funcție de primă importanță în apărarea țării. Din nefericire pentru noi în perioada cuprinsă între 15 august 1508 și 5 mai 1511⁸² nu cunoaștem nici un privilegiu regal care să conțină o listă a demnităților (unul dintre principalele motive ar fi faptul că regele era mai mult în străinătate⁸³), pe de altă parte nicio persoană nu figurează cu titlul de comite de Timiș, astfel că “datele” amintite de Pesty Frigyes și preluate de mulți alții⁸⁴, conform cărora în perioada 1508–1509 demnitatea i-a revenit lui Matei Érsek sau Váradi, fratele episcopului de Kalocsa, nu poate fi confirmată.⁸⁵ Întrucât

⁷⁴ Stephanus Katona, *Historia critica regum Hungariae. Ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*, 42 vol. (Pestini, Posonii, Cassoviae etc., 1779–1817), vol. XVII, 673.

⁷⁵ DL 21342.

⁷⁶ DF 247509.

⁷⁷ DF 291991.

⁷⁸ DF 245974.

⁷⁹ DF 245666: *ad illam expeditionem, quam per magnificum Josam de Som, comitem Themesiensem et generalem capitaneum partium regni nostri Inferiorum istic in Transsilvania instaurari feceramus*. Vezi și documentele regelui din Vladislav din 13 septembrie (DF 245667) și 22 septembrie (DF 241030).

⁸⁰ Petrovics, “A temesi ispánság”, afirmă la pagina 273 că Iosa mai trăia la data de 1 decembrie 1510, dar din textul documentului la care face referire (*Gaspar filio magnifici condam Jose de Som alias comitis Themesiensis*, DL 29367) este clar că acesta nu mai era în viață. Afirmatia a fost preluată de Zoltán Iusztin “Comitele de Timiș. Un baron al Regatului medieval Maghiar”, *Analele Banatului*. S.N. Arheologie–Istorie 19 (2011): 265.

⁸¹ DL 82326.

⁸² DF 209932

⁸³ Norbert C. Tóth, “Perényi Imre”, 142–152.

⁸⁴ László Fenyvesi “A temesközi–szörénységi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718)”, *Annales Musei Agriensis*, Studia Agriensia 14 (Eger, 1993): 261; Petrovics, “A temesi ispánság”, 273.

⁸⁵ Frigyes Pesty, “Temes vármegye főispánjai, a temesvári pasák, és tartományi elnökök”, *Magyar Történelmi Tár* 12 (1863): 219.

nu dispunem de informații concrete asupra persoanei comitelui de Timiș, trebuie să avem în vedere două aspecte:

1) Dăm crezare istoricului din epocă și acceptăm că Bători era deja din 15Datele respective intră în contradicție cu celelalte pe care le avem, conform cărora în 12 octombrie 1508,⁸⁶ 25 iunie 1510,⁸⁷ și 19 septembrie⁸⁸ Ștefan Bători figura drept castelan (vom reveni asupra acestei demnități întrucât nici ea nu este fără probleme). În aceste condiții e foarte dificil de explicat ce căuta comitele de Timiș la Praga în loc să fie la postul său.

2) După părerea mea, funcția de comite trebuia ocupată în orice caz, mai ales datorită situației militare a țării, astfel că trebuie să ne gândim că a fost dată unei persoane care nu a alăturat numelui său și demnitatea respectivă (e posibil să fi fost acordată temporar), sau că nu s-a păstrat nici un document în care pe lângă nume să fie menționată și funcția îndeplinită. În cazul din urmă am putea încerca depistarea persoanei aflată în demnitatea respectivă doar pe căi ocolitoare. Soluția logică ar fi dată de analiza documentelor emise de oficialii comitatului Timiș. Am încercat să supunem atenției aceste acte, doar că, din perioada ce ne interesează, s-a păstrat unul singur. Data exactă a emiterii documentului a fost omisă, însă în mod sigur, e databil după 18 septembrie 1509. Este vorba de o acțiune îndeplinită la porunca vicecomitelui Ioan Dolci/Dóci, fiind un raport trimis palatinului Emeric Perényi.⁸⁹ Numele vicecomitelui este grăitor pentru noi. Așezarea Dolaț (Dóc/ Dolcs) din comitatul Timiș a fost până la sfârșitul secolului al XV-lea pe mâna familiei Dóci, de la care, mai apoi, o parte a fost obținută de către Francisc Haraszti, Laurențiu Ország și Sebastian Ábrahámfi de Gerla, iar pentru cealaltă parte a primit titlu de donație familia Nagylucse.⁹⁰ Ar fi posibil – în lipsa unei alte

⁸⁶ *Analecta*, 125.

⁸⁷ DL 22037. În documentul regelui Vladislav emis la Tata: *Relatio magnifici Stephani de Bathor castellani castris Budensis*.

⁸⁸ DL 26136. Scrisoarea de donație a regelui Vladislav II emisă la Nyitra *Ad relationem venerabilis domini Iohannis de Erdewd, prepositi ecclesie Tituliensis, secretarii regie maiestatis*, în care Bători și Ioan Bornemissza figurează drept castelani.

⁸⁹ DL 93746. Textul documentului este unul neobișnuit ca formă de redactare. Raportul comitatului nu începe în mod obișnuit *Emericus de Peren comes perpetuus, regni Hungarie palatinus et iudex Comanorum ac serenissimi principis et domini, domini Wladislai Dei gratia regis Hungarie et Bohemie etc., obsequium perpetuum summa cum fidelitate*, a fost omis cuvântul *locumtenens* care se referă la funcția de locțiitor și funcția de comite pe viață a comitatului Abaúj pe care o avea Perényi. Însă cea mai interesantă parte urmează acum: *“Magnifice domine noster gratiose, noverit eandem vestram magnificentiam, litteras vestras introductorias cause nobis illatas honore, quo decuit, recepisse, dicitur nobis ...* și urmează textul documentului. După cum se poate observa, partea de *intitulatio* a documentului palatinului a ajuns la începutul raportului comitatului, apoi s-a continuat textul documentului.

⁹⁰ Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. II (Budapest, 1894), 78.

soluții – ca Ioan Dóci să fi fost vicecomite ca familiar al unuia dintre aceștia. Din cele trei persoane amintite ne gândim că doar Francisc Haraszti ar fi fost posibil să îndeplinească demnitatea de comite: în timpul domniei regelui Matia a fost de mai multe ori ban de Severin (1480–1483, 1486–1491),⁹¹ apoi ban bosniac/de Jajce (1492–1493)⁹², dar întrucât era un soldat înăscut probabil a continuat să exercite atribuții de acest fel și în deceniul următor. Spre exemplu, în vara anului 1511, împreună cu familiarul său, lupta în zona graniței de sud.⁹³ La acestea mai adăugăm că, în perioada cercetată de noi, el îndeplinit și funcția de comite de Arad.⁹⁴ (Trebuie adăugat că, în afară de comitatul Zarand care era pe mâna familiei Bátori, nu cunoaștem comitele nici unuia din comitatele din vecinătate – Cenad, Csongrad, Keve, Caraș, Torontal). În concluzie, eu cred că ar fi fost posibil ca după decesul lui Iosa de Som, Francisc Haraszti să fi primit temporar de la rege sarcina de a apăra zona de sud, dar nu și funcția de comite de Timiș.

După cum am mai afirmat anterior, Ștefan Bátori poate fi dovedit în funcția de comite de Timiș abia de la sfârșitul lunii martie a anului 1511, însă înainte de a aborda această problemă trebuie să mai facem câteva mențiuni. Pentru apărarea unui punct strategic împotriva turcilor trebuia numită o persoană pricepută la aspectele militare, adică trebuia să fie mai umblat în acest domeniu decât un nobil de rând. După cum am văzut Ștefan Bátori era din 1508 castelan al cetății Buda, însă această demnitate nu îi asigura o practică în domeniul militar, al experienței pe câmpul de luptă, aspect care să justifice numirea lui drept comite de Timiș. Eroul nostru deținea o altă funcție, menționată doar o singură dată. Așa cum am mai spus, pe 25 iunie 1510 era amintit drept castelan al cetății Buda, însă nu am specificat în ce context se face mențiunea. Conform documentului, e vorba de o neînțelegere între Petru de Szentgyörgyi și Bazini, voievod transilvan și jude regal, pe de o parte, și fostul său familiar (și vicevoievod)⁹⁵ Ladislau Csertinger (*Cherthynger*), pe de altă parte. Numele

⁹¹ DL 59936; DL 18522, *Decreta Regni Hungariae 1458–1490*, Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke, A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok, nr. 19 (Budapest, 1989), 310; DL 46165.

⁹² DL 37676; Lajos Thallóczy, Sándor Horváth, ed., *Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527*, Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum. Magyarország mellék-tartományainak oklevéltára nr. 4. MHHD, vol. 40 (Budapest, 1915, în continuare *Jajcza*), 97.

⁹³ DL 59994.

⁹⁴ Numirea: 11 mai 1507. (DL 59967). Date asupra funcției de comite: 7 august 1507 (DL 59972), 23 august 1508 (DL 59980), 31ianuarie 1510. (DF 235469), 19 decembrie 1519. Miloš Marek, *Archivum Familiae Motešický*, Fontes Rerum Slovacarum nr. 2 (Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2010), 324.

⁹⁵ 27 iunie 1505: Albert Berger, Ernst Wagner, ed., *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1203–1570*, vol. I (Böhlau Verlag: Köln, Wien, 1986), 129/451. 25 iunie 1508: *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, vol. I, Rechnungen aus dem

acestui din urmă personaj trebuie să îl reținem, pentru că, înainte de a da alte lămuriri, mai trebuie să abordăm o problemă importantă.

Lista comandanților cetății Buda din perioada jagelonă ascunde probleme nelămurite, chiar contradicții. Primul castelan al acestei perioade a fost Blasiu Ráskai, care și-a ocupat funcția începând cu luna mai a anului 1490, menționat fiind în această demnitate timp de 15 ani, ultima înregistrare a sa provenind din 7 iulie 1505.⁹⁶ Succesorul acestuia a fost Marcu Horvát de Kamicsács, despre care avem informații dintr-un singur document: pe 12 octombrie 1505 era castelan,⁹⁷ însă nu pentru multă vreme întrucât pe 30 noiembrie în izvoarele⁹⁸ noastre apare ca ban dalmato-croato-slavon. După această dată avem o perioadă de aproximativ un an în care nu cunoaștem persoana castelanului, pentru ca din 25 octombrie 1506 la comanda cetății să figureze Ioan Bornemissza.⁹⁹ Aici încep dificultățile. Bornemissza figurează în documente ca ocupant al funcției de castelan¹⁰⁰ al cetății Buda până la ocupația otomană, în luna septembrie a anului 1526, dar din timp în timp pe lângă el mai apar și alții drept castelani. Primul este Ștefan Bátori, care apare în demnitatea respectivă în documente în octombrie 1508 și septembrie 1510¹⁰¹, respectiv Benedict Battyáni, menționat în diverse acte între septembrie 1511 și iulie 1524.¹⁰² Problema este reprezentată de faptul că atât Bátori cât și Bornemissza apar în documentele noastre cu titlul de *castellanus*. Ar fi fost posibil ca unul să fi fost castelan (*várnagy*) iar celălalt vicecastelan (*alvárnagy*). Însă această ipoteză e greu de susținut, deoarece pentru perioada respectivă, în mod cu totul întâmplător, se cunosc vicecastelanii: în 1509 Paul Sárközi, iar în 1515 Emeric Keszei.¹⁰³ Problema ar trebui lămurită prin cercetări ulterioare. Mai avem o informație pe care încă

Archiv der Stadt Kronstadt. Erster Band: Rechnungen aus 1503–1526 (Kronstadt, 1886) 187. Pentru alte informații asupra persoanei sale vezi András W. Kovács, “Remarks on the Careers of the Vice-voivodes of Transylvania in the Late Middle Ages (1458–1526)”, *Transylvanian Review* 21 (2012) Supplement 2: 129–130.

⁹⁶ András Kubinyi, “A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). Kísérlet az országos és a királyi jövedelmek szétválasztására”, *Levéltári Közlemények* 35 (1964): 94. Vezi și Főgel, *II. Ulászló*, 57–58.

⁹⁷ DL 21520.

⁹⁸ Tamás Pálosfalvi, “Bajnai Both András és a szlavón bánság. Szlavónia, Európa és a törökök, 1504–1513”, în Tibor Neumann, György Rácz, ed., “*Honoris causa.*” *Tanulmányok Engel Pál emlékére*, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok nr. 40. *Analecta Mediaevalia III* (Budapest, Piliscsaba, 2009), 256.

⁹⁹ DL 21286.

¹⁰⁰ Vezi Főgel, *II. Ulászló*, 58 și Főgel, *II. Lajos udvartartása 1516–1526* (Budapest, 1917), 20, 47.

¹⁰¹ *Analecta*, 125, DL 26136.

¹⁰² DL. 94746, DL 23972 (Nu am citat datele intermediare). Pe 25 august 1511 Benedict figurează încă în funcția de tezaurar (DL 33069, *relatio*).

¹⁰³ DL 82292, 66438.

nu am amintit-o, păstrată în cartea de formule a lui Oláh Miklós. Documentul, care neglijează să menționeze data exactă, pe care însă editorii au trecut-o pe drept în perioada cuprinsă între anii 1508–1511, vorbește despre porunca dată de regele Vladislav lui Ștefan Bátori, Ioan Bornemissza și prefectului evreu Mendel pentru ștergerea datoriei unui cetățean din Pesta către creditorul evreu al acestuia. Ceea ce ne interesează pe noi în acest document este formula de adresare: “măritului Ștefan Bátori, căpitanul trupelor palatului regal (*palotás*) și Ioan Bornemissza, castelanii cetății Buda și juzilor evrei”.¹⁰⁴

După cum putem vedea, problemele noastre au sporit cu încă una. Regele numea cu titlul de trupe ale palatului (*palotás*) sau husari regali persoanele cu armament ușor din jurul său, căpitanul acestora fiind menționat în izvoarele noastre sub următoarele denumiri: *aulicorum regaliū capitaneus*, *capitaneus aulicorum regius*, respectiv *hwzarorum regaliū capitaneus*. În comparație cu importanța funcției – un fel de gardă regală – ne-au rămas destul de puține informații despre acești comandanți. Din perioada anilor 1500 îi cunoaștem pe următorii căpitani: Barnaba Bélai,¹⁰⁵ Ioan Tárcai,¹⁰⁶ Nicolae Székely de Kövend în 1504,¹⁰⁷ Ioan Putnoki în 1506¹⁰⁸ și Gaspar, fiul lui Iosa de Som, în perioada 1512 și 1514¹⁰⁹.

În baza acestor date căpitania lui Bátori poate fi trecută fără probleme în perioada stabilită de editori. (În mod cu totul întâmplător, Ștefan al II-lea, judele regal de mai târziu și voievod transilvan și-a început cariera la fel, între 1458 și 1471, cu mici întreruperi, a fost comandantul gărzilor de corp¹¹⁰ a regelui Matia). Problema este dacă putem sau nu să indicăm cu mai mare precizie perioada sa de căpitanie în cadrul gărzilor regale?

Ștefan Bátori a luat parte la ambele ceremonii de încoronare a regelui minor Ludovic, mai mult chiar în rol de frunte, situație în care trebuie să fi avut o funcție importantă. La încoronarea lui Ludovic ca rege maghiar, pe 4 iunie 1508, nu putea îndeplini demnitatea de comite de Timiș, întrucât atunci mai era în viață Iosa de

¹⁰⁴ *Magyar–Zsidó oklevéltár. Monumenta Hungariae Iudaica*, editat de Izr. Magyar Irodalmi Társulat, vol. V/I (Budapest, 1959), 112–113.

¹⁰⁵ 13 mai 1501: Tibor Neumann, *A Korlátkövek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században*, A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 5 (Győr, 2007), 53.

¹⁰⁶ 24 aprilie 1502: Norbert C. Tóth, “Az 1501. évi tolnai országgyűlés. Adatok a királyi adminisztráció működéséhez”, *Századok* 143 (2009): 1465; *Jajcza*, 157.

¹⁰⁷ 20 august și 16 septembrie 1504 (Fógel, II. *Ulászló*, 68; DL 94647–94648)

¹⁰⁸ 20 martie 1506: Fógel, II. *Ulászló*, 68; DL 65640)

¹⁰⁹ 17 octombrie 1512. (Fógel, II. *Ulászló*, 68; DL 65460); 24 decembrie 1513: DF 245735; 17 ianuarie 1514: DF 255091.

¹¹⁰ Richárd Horváth, Tibor Neumann, *Ecsedi Bátori István. Egz katonabáró életpályája 1458–1493*, Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes (Budapest, 2012), 20–21. (Partea la care facem referire îi aparține lui Horváth Richárd)

Som. În luna octombrie 1508 figura deja drept castelan al cetății Buda. În anul 1509 nu putea îndeplini funcția importantă de comite de Timiș întrucât s-a aflat probabil tot anul alături de rege, la Praga. Nu doar că era în preajma regelui, dar și aici era în poziție importantă. La mijlocul anului 1510 intervine din postura de castelan al cetății Buda în cazul lui Ladislau Csertinger, același Ladislau care peste trei ani, împreună cu Ioan Bornemissza, castelan al cetății Buda, a mers în Transilvania să aplaneze conflictele dintre sași, având în acel moment funcția de *capitaneus gentium*.¹¹¹ În septembrie 1510 regele îl amintește pe Bátori într-un document tot cu funcția de castelan al cetății Buda. Dacă facem un salt înapoi în timp, vedem că în 1507 Ștefan figura doar cu titlul de comite de Zala.

În baza celor afirmate anterior, putem considera că Ștefan Bátori a devenit castelanul cetății Buda cel târziu în primăvara anului 1508, în același timp preluând și funcția de căpitan al gărzilor regale. În această demnitate s-a menținut până în toamna anului 1510, dar undeva spre sfârșitul lunii septembrie a fost schimbat. Din anumite indicii se înțelege că Ioan Bornemissza a preluat această funcție pe lângă rege: este cazul informațiilor referitoare la sejurul de la Nagyszombat din 3 octombrie 1510,¹¹² și din 9 ianuarie 1511 la Kremsier.¹¹³ La cele afirmate până acum mai adăugăm o singură dată: pe 8 noiembrie 1510 sau cu câteva zile înainte, regele l-a numit pe Ioan Szapolyai voievod al Transilvaniei.¹¹⁴ Nu ar fi deloc surprinzător – cunoscând practicile de până în acel moment¹¹⁵ – dacă în acele zile ar fi avut loc și numirea în funcția de comite de Timiș a lui Ștefan Bátori. În orice caz, în documentul emis pe data de 28 martie 1511 la Babocsa¹¹⁶, figurează drept comite de Timiș, iar faptul că regele a ajuns în Ungaria la mijlocul lunii aprilie a anului 1511 și abia peste două săptămâni, pe 3 mai la Buda,¹¹⁷ ne confirmă faptul că numirea a avut loc mult mai devreme. La orice dată ar fi avut loc numirea în funcție, Bátori a primit de la domnitor un drapel aurit, pe care apoi l-a purtat cu sine în toate luptele.¹¹⁸

¹¹¹ DF 247566. În anul 1515 a luat parte la asediul de la Zsarnó ca “viteaz” al lui Ioan Szapolyai (Szerémi, *Magyarország*, 72), iar în anul 1521 ca familiar al aceluiași (DL 68526), aserțiune valabilă doar dacă considerăm că cele două persoane sunt una și aceeași (vezi și Kovács, “Remarks”, 130.)

¹¹² DF 279809, relatio.

¹¹³ DL 22117, relatio.

¹¹⁴ Zsigmond Jakó, “Az erdélyi vajdák kinevezéséről”, în Jakó, *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez* (Budapest, 1997), 84 (DF 280508).

¹¹⁵ Richárd Horváth, “Életrajzi szilánkok ecsedi Bátori István politikai pályafutásáról (1458–1479)”, *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 44 (2009): 76.

¹¹⁶ DL 82326.

¹¹⁷ Tóth, “Perényi Imre”, 150–151.

¹¹⁸ *Monumenta rusticorum in hungariam rebellium anno MDXIV*. Maiorem partem collegit Antonius Nagy Fekete. Ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redigit Geisa Érszegi, *A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok nr. 12* (Budapest,

În concluzie, anii de început ai carierei lui Ștefan Bátori se rezumă astfel: începând din anul 1503 până la începutul anilor douăzeci a deținut demnitatea de comite în fruntea mai multor comitate, uneori în paralel, de regulă împreună cu frații săi. Din primăvara anului 1508, dar poate chiar mai devreme, este căpitanul gărzilor regale și în același timp și castelan al cetății Buda, în sfârșit, din toamna târzie a anului 1510 comite de Timiș și căpitan al părților Inferioare, până în primăvara anului 1523, când a fost schimbat.¹¹⁹

THE BEGINNINGS OF THE POLITICAL CAREER OF ISTVÁN BÁTORI III (1503–1511)

Abstract

The third generation of the Bátori family of Ecsed, possessing baronial rank, emerged in historical sources in the early 1490s. As per their agreement, György received the lands in Somogy and Zala counties, András got those in Nógrád, Szabolcs and Szatmár and later in Zemplén. István, subject of this essay, became a landlord in Szerém, Valkó and Zaránd counties. After obtaining their domains, the brothers – almost naturally – made efforts to become the *ispán* of their respective counties. The middle brother, István, won his first *ispán*ship in 1503. Then he became the *ispán* of Szatmár, and bore the title until 1507/1510, and later also became the *ispán* of Zala county. He bore the title until his death on the 8th of May 1530. In 1506, he obtained the *ispán*ship of another two counties: Somogy and Zaránd. He remained in those positions until his death. From the spring of 1508 or possible even earlier, he was the commander of the palatines, that is, the captain of the body guard and the castellan of Buda. From late in the autumn of 1510 he was the *ispán* of Temes and the commander in chief of the southern borders until the spring of 1523 when he was dismissed.

1979), nr. 48: “phan den guldenen, den ym koniglich maiestat zu der hauptmannschafft der vntern tail diß landts hoth gebenn”.

¹¹⁹ *Helytartói oklt.*, nr. 203.

**NICOLA STANISLAVICH – EPISCOP DE NICOPOLIS
AD HYSTRUM ȘI EPISCOP DE CENAD
(1725–1739 / 1739–1750)**

Claudiu Sergiu Călin*, Marius Oanță**

Cuvinte cheie: episcop, franciscani, bulgari, pavlicheni, catolic

Keywords: bishop, Franciscans, Bulgarians, Paulicians, Catholic

Premisele numirii lui Stanislavich în scaunul episcopal de Nicopole

Anterior Păcii de la Passarovitz (1718), când Oltenia se afla în sfera de influență austriacă, prezența catolicilor bulgari este menționată constant pe teritoriul Munteniei. Încă de la 1623, la început *Custodia*, apoi *Provincia “Imaculatei Concepțiuni” a Ordinului Fraților Minori Observanți* (creată de Sfântul Scaun special pentru catolicii bulgari) administrează și Vicariatul Apostolic al Valahiei, iar în urma Vizitelor Apostolice ale episcopului Peter Bogdan Bakšić se menționează – la Craiova, Slatina, Caracal (1640) sau Salcuța (1648) – prezența catolicilor bulgari ciprovincieni veniți cu negoț în Țara Românească sau a unei populații de pavlichieni “fugite” din calea turcilor sau a birurilor împovărătoare.¹ Alături de aceste populații, episcopul de Sofia constată la curtea domnului muntean, de la Târgoviște, un oarecare număr de copiiști de origine bulgară (la 1653), care se ocupau cu transcrierea documentelor domnești, și care veneau și la București, atunci când condițiile de viață improprii, ori când dese războaie impuneau mutarea reședinței domnului. În 1666, provincia monastică a Fraților Minori Observanți din Bulgaria, cu sprijinul populației catolice pavlichiene construiește Biserica Bărăția din București², acolo unde se constată existența unei populații

* Arhiva Diecezană a Episcopiei Romano-Catolice de Timișoara, Timișoara, str. Augustin Pacha Nr. 4, e-mail: duratti2002@yahoo.de.

** Institutul de Istorie “George Barițiu” Cluj-Napoca.

¹ Maria Holban, Paul Cernovodeanu, ed., *Călători străini despre Țările Române*, vol. V (București: Ed. Științifică, 1976), 207–209; 267.

² Inscripția de la biserica Bărăția din București menționează, în limba latină, următoarele: EXSTRVCTA A[PUD]. P[ATRES]. P[ATRI]. FR[ANCISCI]. PROVIN[CLÆ]. BVVVGARLÆ-A[NNO]. D[OMINI]. 1666. Cf. N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria Românilor, partea II, Acte relative la istoria cultului catolic în Principate*, cap. IV, Documente scoase din arhiva arhiepiscopiei catolice din București privitoare la Istoria Românilor, doc. I, 226. Acest document, din anul 1692, amintește de hramul Bărăției din București și anume *Uspeniia* (кдчъ,

catolice bulgare provenită din regiunile Nicopole și Ciproveț, venită vremelnic în capitala Valahiei din rațiuni comerciale. Mai târziu, Giovanni Steffano [Conte] Knezević, arhiepiscop de Sofia, pe fondul deselor războaie dintre turci și austrieci, precum și a înăbușirii Răscoalei de la Ciproveț, “scoate” populația catolică din Bulgaria (1689–1690) și se refugiază la Brașov (Corona) sau la Sibiu (Cibinum), fără a-și putea exercita mandatul cu care a fost investit.³ Moare un an mai târziu la Sibiu, fiind înmormântat în biserica iezuiților din Alba Iulia. La scurt timp după Knezević moare în 1692 și sufragantul său, episcopul de Nicopole ad Hystrium, Anton Stephani [Stephanov], lipsind populația catolică bulgară de o ierarhie proprie și de servicii religioase celebrate în mod regulat.⁴ Între 1692–1707, catolicii bulgari sunt răspândiți pe teritoriul Valahiei, Bulgariei și Transilvaniei; fără a avea un episcop propriu care să îi asiste din punct de vedere pastoral. Sunt menționate mai multe orașe în care populația bulgară catolică se așează, anterior Păcii de la Passarovitz, precum: Râmnic, Brădiceni sau Craiova.⁵ În ultimul oraș se naște la 9 mai 1694, Nicola [Paulichianich/ Pauliganich] alias Stanislavich, după cum menționează *Lib[e]r Baptizatorum Parochie Craiovensis*, ca fiu legitim al lui Michael și al Elenei.⁶

Adormirea Maicii Domnului, celebrată la 15 august), lucru care vine să întărească faptul că această biserică a fost clădită cu sprijinul populației catolice bulgare.

³ Archiv. Propag. Bulgarie, Scritture rif., vol. I, CCIII–CCIV, A. 6 Augusti–10 Maii, apud Eusebius Fermendziu, *Acta Bulgariae Ecclesiastica ab anno 1565 usque ad. a. 1799*, volumen Decimus Octavum, III, (Zagrabie: Academia Scientiarum ed Artium Slavorum Meridionalium, 1887), 310–312.

⁴ În 1688 are loc Răscoala populației catolice bulgare de la Ciproveț (unde se afla sediul arhiepiscopal de Sofia, cu titlul canonic de Sardica), iar cu această ocazie participă, atât la pregătirea acesteia, cât și la răscoala propriu-zisă, familia Stanislavich. Sunt menționați cu acest prilej, printre cei care conduceau răscoala Mihai și Ivan Stanislavich, antecesorii ai episcopului nicopolitan. Mihai Stanislavich a purtat drapelul și a fost în prima linie a luptelor dintre populația catolică și otomani. Despre Ivan Stanislavich, cel care dorea emanciparea bulgarilor de sub jugul turcesc, documentele vremii menționează că a condus răscoala aspru înăbușită. Cf. Ioan Vasilcin, *Episcopul nostru Nikola Stanislavici* (Timișoara: Walderpress), 15; Ljubomir Miletić, *Izsledvanija za bulgarite ot Banata*, doc. XVI.

⁵ Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă (1718–1739)* (București: Ed. Enciclopedică, 1998), 297.

⁶ Archivum Diocesanum Timisorense [în continuare ADT], *Fond: Personalia Nicola Stanislavich*, 1724, Extras de botez. Din păcate Registrele de Stare Canonică ale Parohiei Romano-Catolice din Craiova, în special cel al botezaților (*Liber Baptizatorum*) din acea perioadă nu se mai păstrează, certificatul de botez al viitorului episcop nicopolitan este eliberat în anul 1724, fiind în fapt un extras din matricola de botez, eliberat se pare înainte ca Stanislavich să fi fost numit episcop de Nicopole și administrator apostolic al Vicariatului Apostolic al Valahiei. Acest document a fost eliberat, potrivit prescripțiilor vremii, de către ministrul provincial al fraților minori observanți bulgari din Valahia, Iacob Cervich, care îndeplinea și oficiul de guardian de Craiova. Se pare că Iacob Cervich îl precede în această funcție pe Stanislavich, care devine guardian poate chiar în același an, 1724.

Nicola Stanislavich s-a născut la 9 mai 1694⁷, iar după alte surse biografice și istorice, azi infirmate, la 8 mai 1694⁸, fiind membru al unei vechi familii bulgare din Ciproveț, venită din Belene – familia Pauliganich/ Paulichianich sau Stanislavich.⁹ În 1717 este sfințit preot al ordinului franciscan din provincia monastică bulgară, iar în 1725 îl regăsim pe fratele Nicola în postul de guardian al mănăstirii franciscanilor din Craiova, pentru ca doar după câteva luni, la 11 iunie 1725, să fie numit, iar la 24 iunie al aceluiași an să fie consacrat episcop de Nicopole.¹⁰ Activitatea sa, ca episcop de Nicopole, însă cu reședința la Craiova, oraș aflat pe atunci sub stăpânirea austrieilor, a fost una deosebit de interesantă, de prolifică și, totodată, de promițătoare. Ea a durat însă doar ceva mai mult de zece ani, până când un nou conflict al Imperiului Otoman cu Imperiul Habsburgic va pune capăt definitiv acestui intermezzo modernizator și civilizator pentru meleagurile valahe.

Destul de tânăr, la vârsta de 15 ani, intră în Ordinul Fraților Minori (franciscani observanți) ai provinciei monastice bulgare a “Imaculatei Concepțiuni”, absolvind ciclul filosofic (între 1709–1713) și ciclul teologic (între 1713–1717), fiind menționat, la cea dată, în documentele vremii ca fiu [in] “*nostra Provincia Alumno*”. În 1717, la finalul studiilor teologice este consacrat preot pentru deja amintita provincie. Din păcate, pentru perioada de început a vieții sale, datele referitoare la activitatea desfășurată sunt destul de sărace, probabil datorită deselor războaie precum și a mutării reședinței episcopale în etape succesive de timp.

Perioada 1717–1725, atunci când își desfășoară activitatea misionară numai în Vicariatul Apostolic al Valahiei, coincide cu începutul administrației austriece asupra Olteniei, când trupele austriece încearcă să inițieze o serie de

⁷ Koloman Juhász, Adam Schicht, *Das Bistum Timișoara-Temesvar. Vergangenheit und Gegenwart* (Timișoara: Typografia Sonntagsblatt, 1934), 94.

⁸ Kálmán Juhász, “Nikolaus Stanislavich, O.F.M., Bischof von Csanád”, *Archivum Franciscanum Historicum*, Periodica Publicatio Trimestris, Typographia, Directio et Administratio Ad Claras Aquas (Florentiae, Brozzi-Quaracchi, 1959): 427.

⁹ Vasilcin, *Episcopul*, 13–14. Ioan Vasilcin opinează că episcopul Stanislavich făcea parte dintr-o veche familie din Belene (regiunea Nicopole), care l-a dat pe cel dintâi episcop de Nicopolis ad Hystrum, Filip Stanislavov. Tot din această familie mai făcea parte și al doilea arhiepiscop de Sardica (Sofia), Stephan Knezević (1677–1691). Acesta avea printre antecesorii săi importanți familii nobiliare, atât din Ungaria, cât și din Bulgaria, printre care se pot enumera: baronul Parchservits, Knezevich, Piacsevich, Brancovics și Czerkiczy. Pentru mai multe detalii asupra ascendenței lui Nicola Stanislavich, vezi spre exemplu, scrisoarea împărătesei Maria Teresia din Viena, datată 29 decembrie 1745, disponibilă în Fermendziu, *Acta Bulgariae*, doc. CCLXI, 380–385.

¹⁰ Martin Roos, *Erbe und Auftrag*, vol. I, 2a, *Die alte Diözese Csanád. Zwischen Grundlegung und Aufteilung 1030 bis 1923*, Teil 2a, vom Barock bis zur Revolution 1718–1850, Teilband a/ 1718–1800 (Groß-Betschkerek, Temeswar, 2010), 146–147.

reforme administrative în această provincie. Se știe cu certitudine că episcopul bulgar a încercat să își aducă aproape o parte însemnată a catolicilor bulgari, pe care antecesorii săi, episcopii de Nicopole și arhiepiscopii de Sofia, nu au reușit să-i coaguleze în Valahia sau Oltenia (după 1716, Provincie de sine-stătătoare sub ocupație austriacă).

Stanislavich și-a stabilit centrul episcopal la Craiova (1725), de unde în repetate rânduri, inițiază și transmite o serie de documente, solicitând sprijinul Congregației “De Propaganda Fide”, dar și ajutorul Camerei Aulice Austriece și a prințului Eugeniu de Savoya, pentru a înlesni o serie de avantaje pentru populația catolică așezată acum în Oltenia sau pentru a păstra privilegiile acordate bulgarilor de Constantin Brâncoveanu. Numirea prin care în 1725 Sfântul Scaun îi atribuie funcția de episcop de Nicopolis ad Hystrum, nu este deloc întâmplătoare. Înainte de a fi desemnat episcop de Nicopole și administrator apostolic al Valahiei, Nicola Pavlichianich (transliterat uneori și Pavlichianic[ă]), îndeplinea funcția de guardian al conventului franciscan din Craiova, lucru destul de ciudat dacă privim la prescripțiile Bisericii din vremurile noastre. Cu toate acestea, franciscanul observant bulgar, primește oficiul de guardian al comunității din Craiova.¹¹ Din rațiuni practice, și pentru că Stanislavich cunoaște bine populația catolică bulgară, Sfântul Scaun îl numește episcop de Nicopole. Faptul că provenea din rândurile populației catolice bulgare o spune chiar numele său, Pavlichianich/ Pauliganich, lucru confirmat și de documentele transmise din sediul său episcopal din Craiova, semn că Suveranul Pontif nu făcea o distincție clară între bulgari și pavlicheni. Numele de Stanislavich poate fi chiar o poreclă atribuită familiei sale, dar pe care și-o păstrează și și-o oficializează și în documentele de cancelarie.

În timpul episcopatului lui Stanislavich, domnitorul Nicolae Mavrocordat (21 ian. 1716 – 25 noi. 1716; mart. 1719 – sept. 1730) acordă un privilegiu mănăstirii catolice din Târgoviște și patru slugi, precum și scutirea de toate dărilor către visteria domnească, începând cu anul 1726.¹² În 1728, episcopul bulgar vrea să aducă în Oltenia și cealaltă parte a bulgarilor catolici, pentru a uni cele două Vicariate Apostolice, motiv pentru care îl însărcinează pe Blasius Milli, misionar bulgar și paroh de Russe, să atragă și să aducă această populație în Oltenia. Printr-un document datat 10 mai 1729, al aceluiași Milli, adresat cardinalului prefect al Congregației *De Propaganda Fide*, se vorbește despre privilegiile pe care

¹¹ Deși lipsesc documentele vremii, lesne ne putem imagina că, Nicola [Pavlichianich/ Pauliganich] alias Stanislavich, îndeplinea această funcție anterior anului 1725, probabil cu un an mai înainte, deși nu se regăsește numele său în documentele cercetate. Probabil, în anii următori, urmând exemplul cercetătorilor de la sfârșitul secolului al XIX-lea, atunci când se vor iniția o serie de cercetări ample în Arhivele Sf. Scaun, să descoperim o serie importantă de documente referitoare la episcopul bulgar.

¹² Iorga, *Studii și documente*, 231, doc. VIII.

bulgarii catolici le au în Oltenia, semn că o parte dintre acestea au fost păstrate din timpul lui Constantin Brâncoveanu, iar așezarea lor la Craiova le-ar putea aduce numai beneficii.¹³ La 23 decembrie 1728, Stanislavich îl invitase în Oltenia și pe parohul de Belene, Luca Raphael Biagi, dar din lipsă de bani pentru drum, acesta nu se prezintă la Craiova, însă scrie cardinalilor de la Roma, informându-i că bulgarii catolici sunt deja în orașul de reședință al episcopului.¹⁴ În 1730, pentru a putea reclădi biserica și casa parohială din Craiova, care deveniseră neîncăpătoare pentru mulțimea de catolici veniți în acest oraș, în ultimii cinci ani, episcopul Stanislavich se adresează principelui Eugeniu de Savoya pentru a cere stipendii pentru reclădirea acestora, precum și pentru obținerea unui teren în proximitatea bisericii.¹⁵ În 4 iunie 1734 (stil vechi), un oarecare Ștefan “săn Statei” dă un zăpis, prin care, punând în aplicare porunca “Cinstitei cămări”¹⁶, vinde locul și casa alăturată mănăstirii franciscanilor observanți din Craiova, al cărui guardian era părintele Serafim [Lippoli], pentru mărirea bisericii.¹⁷ Demn de menționat este și faptul că acest privilegiu nu era singular, Nicola Stanislavich, în timpul episcopatului său, reușește să coaguleze bulgarii catolici în mai multe centre și să obțină pentru aceștia pământuri pentru culturi și scutirea de taxe.¹⁸ Principalele centre catolice bulgare sunt menționate la: Craiova, Râmnic, Brădiceni (1725), Cerneț și Islaz (1730) – toate aceste centre se bucurau de privilegii acordate de către austrieci, prin grija episcopului nicopolitan.¹⁹ Pentru că, la începutul anului 1730, numărul de suflete estimat la Craiova era de aproximativ 2000 de persoane, Nicola Stanislavich adresează Curții Imperiale de la Viena un memoriu, în patru puncte²⁰, care prevedea printre altele: mărirea bisericii, construirea unui gimnaziu de limbă latină și germană, a unui seminar și înființarea unei episcopii

¹³ Archiv. Propag. Bulgaria, vol. III, apud Fermendțiu, *Acta Bulgariae* doc. CCXXXIX, p. 246 și passim.

¹⁴ Ibid., doc. CCXL, 247–249. În cuprinsul aceluiași document se menționează un alt stabiliment al bulgarilor catolici la Islaz.

¹⁵ Ibid., doc. CCXLII, 350 și passim. În capitala Olteniei, Craiova, la 1730, rezidau cinci zeci de mii de suflete (*numerus mille circiter quingentorum animarum attingentes*). Din acest număr, doar 5000 de suflete erau catolici, în principal de origine germană și bulgară.

¹⁶ Aici “Cinstita Cămară” are sensul de Camera Aulică Austriacă, folosirea acestei formule se datorează limbii române din acele vremuri, o limbă arhaică și neevoluată. Dacă în limba italiană sau latină pentru această formulă exista un corepondent, pentru limba română acesta lipsea cu desăvârșire și se folosea cuvântul “cămară” (n.r.).

¹⁷ Iorga, *Studii și documente*, doc. X, 232.

¹⁸ Rodica și Vlad Mixich, “Comunitățile catolice din Oltenia”, *Pro Memoria*, nr.4 (2005): 117.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Memoriul episcopului Stanislavich ajunge până la Comitele Wallis și este datat la 31 martie 1731. Acesta este disponibil în original în Arhiva Ministerului de Război din Viena. O reproducere a acestui document este disponibilă în Euxodiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. VI (1700–1750) (București, 1878), doc. CCXLVIII, 412–414.

catolice de sine-stătătoare în Oltenia, cu sediul episcopal la Craiova.²¹ În opinia lui Șerban Papacostea, toate aceste măsuri urmăreau să facă prozelitism printre ortodocși, iar numărul catolicilor din Oltenia să crească, opinie nesusținută de documentele vremii. Măsurile Camerei Aulice Austriece și ale prințului Eugeniu de Savoya, cerute și susținute de Nicola Stanislavich, urmăreau de fapt o mai puternică inter-conectare a catolicilor bulgari și administrarea acestei provincii canonice în condiții optime. Între 1737–1739, izbucnește un nou conflict armat între austrieci și turci, iar în 1738 austriecii sunt nevoiți să părăsească Oltenia, împreună cu bulgarii catolici pavlichieni care se vor refugia alături de episcopul lor în Banat, formând mai multe așezări, concentrate la scurt timp în doar două: la Vinga (Theresiopolis) și Beșenova Veche. Reformele propuse de Nicola Stanislavich pentru organizarea ecleziastică de rit latin din spațiul Valahiei nu își vor mai găsi aplicarea, iar din documentele disponibile astăzi, nu ne putem face o părere dacă aceste reforme au fost aplicate pe durata funcționării administrației austriece în Oltenia. Cert este că populația catolică bulgară din Oltenia, venită în Banat, se va bucura aici de foarte multe dintre privilegiile de care se bucurase anterior în Oltenia. Nicola Stanislavich, episcopul care va înlesni aceste privilegii pentru bulgarii catolici, va rămâne în memoria conaționalilor săi de pe teritoriul Vechiului Regat și de pe teritoriul actualului Banat, ca o persoană care, trecând peste piedicile vremelnice, a înlesnit pentru populația bulgară foarte multe dintre privilegiile acordate, fiind primul și singurul episcop bulgar născut în Craiova, ori pe tot cuprinsul României de astăzi.

Numirea episcopului Stanislavich ca episcop de Cenad

Cel de-al 76-lea episcop de Cenad, Adalbert von Falkenstein, a încetat din viață la 27 septembrie 1739, în Timișoara, după o lungă suferință, fiind înmormântat, împotriva dorinței sale, în cripta bisericii “Sfântul Gheorghe”, care aparținea iezuiților. Dorința sa testamentară inițială era de a fi înhumat în cripta noii catedrale, cripta de azi a Domului. În absența unui episcop pe scaunul episcopal de Cenad, conducerea problemelor a fost preluată de canonicul Johann Gabriel Mayer, în calitate de vicar capitular. Dar, deja la 21 octombrie 1739, împăratul îl numea pe episcopul de Nicopole, Nicola Stanislavich, în calitate de episcop de Cenad.²²

²¹ Ibid., 118. Așa cum am arătat mai sus, spre sfârșitul anului, numărul catolicilor ajunsese la 5000 de suflete, în majoritate germani și bulgari. Rodica și Vlad Mixich, în opera citată, nu indică sursa informațiilor nici documentul care să ateste numărul celor 2000 de suflete. Șerban Papacostea, *Oltenia*, 298. Șerban Papacostea reiterează reformele care doreau a fi puse în fapt de către austrieci.

²² Martin Christian Batisweiler, *Aufstieg und Entwicklung der Diözese Csanad 1716–1778. Hausarbeit zur Erlangung des Magister Grades des Ludwig-Maximilians-Universität München* (München, 1986), 78.

Trecerea Dunării și așezarea bulgarilor în Oltenia, după cum am văzut deja, nu va fi una de durată, această populație catolică, precum și administrația militară și civilă austriacă trebuind să se retragă în 1738 spre Transilvania și Banat. În aceste condiții, această națiune încercată, împreună cu episcopul ei, Stanislavich, se va refugia din fața invaziei otomane în Banat, așezându-se, printre altele, la Beșenova Veche (azi Dudeștii Vechi) și la Vinga, unde va întemeia așezări prospere ce se vor bucura de tot sprijinul administrației și al autorităților imperiale. Interesant este că, încă de la venirea bulgarilor în Banat, episcopul Stanislavich a obținut de la administrația camerală a Banatului, pentru conaționali săi refugiați, laici și preoți – unii dintre ei, după cum vom vedea sărăciți – ajutoare în sare și făină.²³ Episcopul Stanislavich se va refugia din fața turcilor la Viena, astfel că în perioada 1737–1739 el se va regăsi în capitala imperiului. La scurt timp după ce a fost anunțată vacantarea scaunului episcopal de Cenad, va fi anunțată și cea a scaunului episcopal de Pécs (Fünfkirchen/ Quinque Ecclesiae). În ceea ce privește Dieceza de Cenad, Consiliul Imperial de Război (Hofkriegsrat) și Camera Aulică Imperială (Hofkammer) au continuat tradiția inițiată de prințul Eugeniu de Savoya, prezentându-i împăratului candidații la scaunul episcopal.²⁴ Unul dintre aceștia era și episcopul Stanislavich, care candida în paralel și la scaunul episcopal de Pécs. Numele celorlalți candidați nu ni s-au mai păstrat, dar se pare că episcopul de Nicopole nu era singurul. Candidatura sa se datora faptului că, teritoriul diecezei sale, de Nicopole, fusese pierdut, episcopul rămânând practic fără dieceză. Astfel, la 21 octombrie 1739, împăratul Carol al VI-lea îl numea pe Nicola Stanislavich drept cel de-al șaptezeci și șaptelea urmaș al sfântului Gerhard de Sagredo, primul episcop de Cenad.²⁵ Motivele acestei numiri nu ne sunt cunoscute. Se pare că bunul renume pastoral și serviciile aduse de familia episcopului bulgar Casei de Austria, au avut un cuvânt greu de spus.

După cum se obișnuia la acea dată, numirea de la Roma era precedată de așa-numitul proces canonic informativ (*Processus informativus*) prin care erau confirmate sau, după caz, infirmate calitățile și caracterul candidatului la scaunul episcopal. Astfel, procesul canonic a avut loc la Viena pe la mijlocul anului 1740, fiind prezidat de nunțiul papal în Imperiul Habsburgic, arhiepiscopul Camillo Paolucci. Primul martor al procesului a fost preotul Johann Lucas de Buisson, în vârstă de 42 de ani, paroh de Rusova. Acesta a descris situația diecezei la aceea dată, în felul următor: “în Timișoara existau 300 de

²³ Juhász, “Nikolaus Stanislavich”, 433.

²⁴ Batisweiler, *Aufstieg und Entwicklung*, 79.

²⁵ Ján Vasilčin, *Dugadžáji ud Istorijata na Balgarete i na Balgarete-Palcene* (Timișoara: Edit. Waldpress), 125.

case în care locuiau 3000 de suflete, parte catolici, parte “sectanți”.²⁶ În ceea ce privește biserica episcopală – catedrala, exista doar piatra de temelie și terenul pe care urma să fie construită aceasta. Biserica de care se servește episcopul până la terminarea catedralei era biserica iezuiților, care este totodată și biserică parohială. Acolo exista un baptisteriu, un *sacrarium*, precum și unele relicve păstrate cu demnitate. Biserica deținea o mică orgă, turnul fiind prevăzut cu clopote²⁷, iar cimitirul era îngrădit cu un gard de lemn. Episcopul de Cenad dispunea de paramente proprii, iar veniturile sale se ridicau la 4000 de florini, la care se adăugau și unele venituri mai mici. Capitlul Catedral era format din patru membri a căror venit se ridica la 400–600 guldeni. Exista și o mică școală. Existau călugări franciscani, iezuiți și trei călugări mizericordieni. Mai exista și confreria “Sf. Ioan Nepomuk”, precum și ordinul terțiar franciscan. Cel de-al doilea martor al procesului canonic a fost parohul din Biserica Albă (*Weißkirchen*), Johann Georg Spindler, care a confirmat spusele lui Buisson, fixând însă numărul catolicilor din Timișoara la cinci sute.²⁸

Procesul a fost întrerupt, pentru scurtă vreme, datorită bolii episcopului Stanislavich, fiind reluat la data de 28 iunie 1740. La această dată au mai depus mărturie în cadrul procesului și călugării franciscani din Viena, Alexander Fleischmann, Placidus Herzog și Narcissus Schweiger. Cu toate acestea, la 28 septembrie 1740, după ce s-a supus votului în consistoriul din 16 septembrie 1740, decretul de numire era emis, iar la 30 septembrie 1740, Roma a anunțat transferarea jurisdicției lui Stanislavich de la Nicopole la Cenad. Episcopul va amâna, din motive de sănătate, călătoria spre noua sa dieceză, însă în Săptămâna Mare a anului 1741, după o călătorie cu vasul pe Dunăre, este atestată deja prezența sa la Timișoara.

Imediat după instalarea episcopului Stanislavich în biserica iezuiților, ca episcop de Cenad, la 5 februarie 1741, acesta a primit și demnitatea de comite suprem al comitatului Cenad, demnitate în care a fost numit de către împăratul Carol al VI-lea încă din data de 2 ianuarie 1741. Instalarea în această demnitate s-a desfășurat la Makó la 27 februarie 1741.²⁹

Problema edificiului reședinței episcopale revine și în timpul episcopului Stanislavich. Noul episcop aflase încă pe când se mai afla la Viena de situația locuinței, astfel că, la 30 mai 1740, el înainta autorităților o scrisoare în care cerea să i se pună la dispoziție un spațiu în care să nu mai fi locuit, niciodată

²⁶ Sub această denumire se înțelegeau în primul rând ortodocșii, dar și protestanții.

²⁷ Acestea au fost primele clopote care au fost aduse în Banat, la Timișoara, după 1716.

²⁸ Juhász, “Nikolaus Stanislavich”, 434–435.

²⁹ *Schematismus Cleri Dioecesis Csanádiensis pro Anno Domini Jubilari MDCCCC* (Temesváriani: Typis Dioecesis Csanádiensis, 1899, în continuare *Schematismus*), 49; Juhász, *Nikolaus Stanislavich*, p. 436.

înaintea sa, persoane laice, de orice statut social ar fi fost ele. De această dată, autoritățile s-au dovedit foarte serviabile, dispunând, la 14 noiembrie 1740, evacuarea vechii reședințe, așa-numita casă Rebentisch, care, după moartea episcopului Falkenstein, a fost atribuită comandantului Posch. Mai mult, s-a hotărât, la 15 noiembrie 1740, ca locuința să fie renovată, hotărârea administrației fiind comunicată episcopului Stanislavich la data de 18 noiembrie 1740.³⁰

În ceea ce privește activitatea episcopului în noua sa dieceză, regăsim la Stanislavich aceeași grijă ca și cea a predecesorului său, Adalbert von Falkenstein, de a cunoaște îndeaproape realitățile vieții credincioșilor și ale clerului. În acest sens, Stanislavich va întreprinde mai multe vizite pastorale în care se va informa asupra situației din teritoriu. Într-o scrisoare din octombrie 1741, redactată în treizeci și trei de puncte, episcopul o informa pe împărăteasa Maria Theresia (1717–1780) asupra situației deplorabile a multora dintre bisericile diecezei, construite din lemn, și asupra vieții destul de grele a preoților care dispuneau de venituri foarte mici. Tocmai din acest ultim motiv, episcopul a împiedicat numirea unui cleric ce provenea dintr-o altă dieceză, pe unul dintre cele două locuri canonice, care erau rezervate pentru numire împăratului. Episcopul își motiva gestul prin faptul că, astfel, ar fi fost luată unor clerici indigeni merituoză posibilitatea de a urca în rang în dieceză.³¹

Atingând problema Capitlului, episcopul Stanislavich va descrie, într-o scrisoare către curtea de la Viena, starea deplorabilă a locuințelor canonicilor, care se aseamănau mai degrabă cu o carceră. Din această cauză, el cerea administrației punerea la dispoziție a unei grădini în afara orașului pentru odihna acestor clerici. Cu o altă ocazie, episcopul a cerut ridicarea numărului canonicilor la opt, doi dintre ei putând fi astfel însărcinați cu conducerea unui preconizat seminar. Din această perioadă sunt cunoscuți următorii canonici: *Josef Lorenz Zakarias von Lech*, numit canonic de Cenad, la Viena, în 1737. El va veni la Szeged, oraș de care se va simți atât de atașat, încât și mai târziu, după ce a fost numit prepozit al Capitlului de Cenad, la Timișoara, el va rămâne la Szeged, în ciuda tuturor protestelor ierarhilor săi. A încetat din viață la 31 august 1748, la Szeged.³² Un alt canonic a fost *Johann Gabriel Mayer*, devenit prepozit în 1749, el a fost vicarul general al episcopilor Falkenstein, Stanislavich și Engl de Wagrein, asigurând conducerea interimară a diecezei după moartea primilor doi episcopi. Moare la 24 septembrie 1754 la Timișoara.³³ Canonicul *Karl Keve* nu va locui prea mult în dieceză, fapt pentru care nici nu va fi simpatizat. Din 1743 el va aparține de capitlul de Alba-Iulia. Un alt canonic a fost

³⁰ Ibid., 441.

³¹ Batisweiler, *Aufstieg und Entwicklung*, 80; Juhász, "Nikolaus Stanislavich", 444.

³² *Schematismus*, 74.

³³ Ibid., 75.

Carlo Francesco Tazzoli, care, bolnav fiind, va ocupa *stallum*-ul de canonic între 1739–1741. Moștenirea sa a fost atât de mică, încât nu a acoperit nici măcar cheltuielile de înmormântare. *Franz Eugen von Limpurg* va fi numit canonic în 1742, provenind din Dieceza de Passau. Mai târziu el va deveni prepozit, murind în 1758. *Michael Szlezak*, un preot provenit din Arhidieceza de Esztergom, bun cunoscător al limbilor maghiară, germană, dar și al limbilor slave, va converti în cei 17 ani de preoție, de dinaintea numirii sale, 158 de ne-catolici la adevărata credință. În 1744 i se va atribui locul de canonic, devenit liber, al lui Karl Keve, murind în 1751 ca și canonic custode. Un alt canonic a fost *Blasius Christophorus Milli*, născut la Raguza, el a fost unul dintre preoții care au venit cu episcopul Stanislavich din Oltenia în Banat. Milli a fost primul paroh din Dudeștii Vechi, fiind cunoscut sub numele de *Don Blazo*. După unsprezece ani petrecuți ca paroh, devine canonic-custode, iar la un moment dat chiar vicar general, fiind înmormântat, la moartea sa petrecută la 7 martie 1753, în cripta Domului din Timișoara. Unul dintre canonicii cei mai cunoscuți istoriografiei Banatului este canonicul *Clemens Rossi*, care a adus în Banat, pe la 1730, cultura viermilor de mătase și culturile de orez. Încă din timpul episcopului Falkenstein s-a dorit ca acestui demn cleric să îi fie atribuit un loc în capitulul de Cenad. Abia sub episcopul Stanislavich va deveni canonic. Va fi foarte respectat de Administrație, devenind vicar general și protonotar apostolic. Cu ocazia aniversării a cincizeci de ani de preoție, el a primit de la Sfântul Părinte Papa Clement al XIII-lea, ca prepozit mare (*Praepositus major*), dreptul ereditar – pentru sine și succesorii săi – de a purta la celebrări însemnele episcopale.³⁴

În ceea ce privește compoziția clerului diecezan, acesta era format, în marea lui majoritate, din clerici regulari (preoți-călugări), clerul secular fiind în mai mică măsură prezent. Pentru aducerea de preoți pentru pastorația turmei sale, episcopul a trebuit, adesea, să se adreseze altor dieceze. Importanța clerului secular pentru episcopul Stanislavich este exemplificată prin cazul parohiei Vârșet (*Werschetz*), ivit în anul 1743. Astfel, la acea dată, comunitatea din Vârșet dorea să aibă în oraș mai mulți clerici, cerând în acest sens ca parohia lor să fie încredințată franciscanilor. Administrația Banatului vedea acest lucru cu ochi buni, deoarece astfel era rezolvată problema călugărilor franciscani ai provinciei *Sanctissimi Salvatoris*, a căror mănăstire timișoreană urma să fie demolată pentru a face loc noilor fortificații ale orașului de pe Bega. Episcopul nu era de acord însă cu această propunere, deoarece Vârșetul era reședință decanală și trebuia, implicit, să fie ocupat de un cleric secular. Văzând că administrația este inflexibilă, episcopul Stanislavich s-a adresat direct împărătesei Maria Theresia și, convins de justetea și mai ales de izbânda cauzei sale, l-a numit ca

³⁴ Juhász, "Nikolaus Stanislavich", 445–44; *Schematismus*, 50, 64, 75.

paroh de Vârșeț, la data de 1 aprilie 1743, pe preotul Johannes Rösch.³⁵ Comisia “Neoquistica”, găsiind totuși un compromis, l-a numit, la rândul ei, pe preotul Josef Brozek în mai sus-amintita funcție. Această rezolvare a situației nu a fost acceptată de către episcop, care, în sfârșit, a primit decizia împărătesei, printr-un așa-numit *Placet*, decizie favorabilă lui și emisă la data de 31 iulie 1743.

Deși era o fire bolnăvicioasă, Stanislavich va efectua mai multe vizite pastorale în dieceză. Există dovezi ale unor vizite pastorale din anii 1742, 1743 și 1747. Cu ocazia acestei din urmă vizite, episcopul a fost nevoit, datorită nesiguranței drumurilor și a cetelor de răufăcători, să ceară administrației camerale a Banatului să aprobe să fie însoțit de opt soldați înarmați, care pe parcursul întregii sale vizitațiuni canonice să-i asigure paza.³⁶

Construcția Domului, adică a catedralei episcopale, a fost o altă preocupare a episcopului Stanislavich. Astfel, istoricul Baroti Lajos (pe numele său inițial, german, Ludwig Grün) amintește că, episcopul Stanislavich și-ar fi exprimat, la data de 13 aprilie 1743, dorința fierbinte de a vedea, în cel mai scurt timp, terminate lucrările la catedrală. Tot ca urmare a unei scrisori a episcopului Stanislavich, adresată împărătesei Maria Theresia, Camera Aulică vieneză atribuia, la 10 februarie 1740, suma de 5000 de guldeni pe jumătate de an, pentru continuarea lucrărilor la Dom.³⁷

O altă problemă a episcopului Stanislavich a fost aceea de a-și reaseza familia, refugiată din Oltenia, și care și-a pierdut, la plecarea din provincia vecină, întreaga avere. Episcopul nu a uitat faptul că pe când rezida la Craiova, familia sa l-a sprijinit financiar până când i-a fost acordat un salariu de către administrația imperială. Astfel, în Banat, episcopul s-a adresat în mai multe rânduri administrației, cerând o înlocuire a proprietăților familiei sale, pierdute în Oltenia datorită turcilor. Administrația i-a răspuns de fiecare dată că, în Banat nu există alt mare proprietar funciar în afară de împărat, astfel cererea sa rămânând neaprobată. Singurele reparații au fost o reducere de taxe la oarendă, iar în 1745 o diplomă nobiliară maghiară, acordată unui nepot al episcopului, pe nume Anton. Diploma nobiliară prevăzută cu blazonul familiei, conținea mai multe informații privind faptele laudabile ale familiei Stanislavich și ale episcopului Nicolaus, gesturi ce au adus mari servicii casei imperiale.³⁸ Unul dintre nepoții episcopului, Paul de Vuko et Branko, va studia, cu sprijinul unchiului său, la Roma, la colegiul Congregației “De Propaganda Fide”, de unde se va întoarce în Banat cu două doctorate, unul în teologie și unul în filozofie, fiind sfințit preot și devenind secretar episcopal, iar ulterior notar al Capitlului

³⁵ Batisweiler, *Aufstieg und Entwicklung*, 81.

³⁶ Juhász, Schicht, *Das Bistum*, 96.

³⁷ Juhász, “Nikolaus Stanislavich”, 442.

³⁸ Ibid., 427–428.

Catedral și consilier comitatens. În timp, el va deveni decan de Vârșeț și unul dintre cei mai influenți oameni ai diecezei.³⁹

În timpul păstoririi episcopului Stanislavich sunt amintite ca nou înființate parohiile: Mehadia înființată în anul 1740, Vinga, Dognecea și Cenad înființate în 1741, Sântana Nouă și Kudritz (azi Gudurica, în Serbia) în 1742, Törökbecske (azi Novi Bečej, în Serbia) în 1748, Bulci, transferat de la Țela în 1749 și Arad-Sânmartin și Sasca Montană în 1750.⁴⁰ Dintre aceste înființări de parohii, respectiv reînființări și transferări, cea mai spectaculoasă a fost cea din vechiul scaun episcopal, adică parohia Cenad.⁴¹ Astfel, pe locul în care înainte de perioada turcească se afla scaunul episcopal, episcopul Adalbert von Falkenstein dorea să construiască, dintr-o fundațiune a sa de 3000 de florini, o nouă biserică. Prin fondarea parohiei se transpunea astfel, în realitate, o mai veche dorință testamentară a episcopului Falkenstein. În 1741, preotul Paul Sándor candida pentru parohia Cenad, administrația respingându-l. Episcopul a protestat împotriva acestei respingeri, înaintând din nou o petiție împărătesei. Aceasta îi va da lui Stanislavich un răspuns favorabil, astfel că preotul Paul Sándor își va putea prelua postul. La 15 iunie 1743, episcopul Stanislavich sfințește piatra de temelie a noii biserici din Cenad.

Faptul că sub episcopul Stanislavich nu s-au înființat prea multe parohii, se datorează și realității nefavorabile, războiul cu turcii izgonind mulți catolici, și, în special, germani, din deja încheiatele lor așezări, iar pe de altă parte administrația nu a mai inițiat o altă campanie de colonizare în acest timp. Astfel, administrația a încercat să afle printr-un recensământ care este situația în teritoriu, pentru a putea trimite acolo unde este nevoie mai mare noi familii de coloniști. Singurul mod de aducere de coloniști, în Banat, în această perioadă, a fost acela prin care unii coloniști veniți în anii anteriori puteau călători în zonele natale pentru ca astfel să atragă și alți noi coloniști. Din acest motiv, nu se cunoaște numărul exact al celor veniți în această perioadă în Banat. Se știe totuși că majoritatea celor sosiți acum proveneau din Vorarlberg (Austria), din zona orașului Trier și din cea a orașului Mainz (ambele din vestul actualei Germanii). În Banat, ei primeau la venire bani în avans pentru însămânțare, unele unelte agricole, casă și vite. Însă cu toate că, el însuși nu fondase prea multe parohii, episcopul Stanislavich a reorganizat teritoriul diecezei, rearondând parohiile existente în patru decanate, pe care le-a și vizitat în câteva rânduri⁴². În perioada 1716–1777, sub jurisdicția episcopilor de Cenad au stat și parohiile catolice de rit oriental din Banat. În acest sens, episcopul Stanislavich a administrat și

³⁹ Batisweiler, *Aufstieg und Entwicklung*, 82.

⁴⁰ *Schematismus*, 83; Roos, *Erbe und Auftrag*, 144.

⁴¹ Juhász, "Nikolaus Stanislavich", 457–458, Roos, *Erbe und Auftrag*, 154–155.

⁴² Roos, *Erbe und Auftrag*, 147.

cele două parohii greco-catolice din Zăbrani și Timișoara-Fabric, susținând unirea religioasă sub acest aspect confesional și ritual. La fel ca și antecesorul său, episcopul Falkenstein, Nicola Stanislavich a susținut înființarea cât mai grabnică a unei episcopii greco-catolice, care să cuprindă teritoriile bănățene, și care, lucru pentru prima dată propus de el, să își aibă scaunul la Lugoj.⁴³

Episcopului Stanislavich i se datorează dobândirea, la 9 februarie 1742, prin donație imperială din partea împărătesei Maria Theresia a domeniului episcopal de la Máko. Veniturile provenite din vânzarea grânelor produse pe aceste pământuri, au susținut existența episcopilor, a curiei diecezane, dar au și contribuit, uneori substanțial, la dotarea unor preoți, a unor parohii și biserici cu cele necesare cultului⁴⁴.

În ciuda sănătății sale precare, episcopul Stanislavich s-a implicat foarte mult în viața diezezei sale. În 1744, episcopul trebuie să se fi aflat într-o situație gravă de sănătate, dacă președintele administrației camerale putea afirma că și-a luat rămas bun de la episcopul de Cenad care se afla pe moarte. Însă, în 1746, episcopul Stanislavich a putut pleca la Buda pentru tratament, iar în 1749 administrația dispunea oficiilor administrative din Lugoj, Caransebeș și Mehadia să asigure transportul de ape termale, îmbuteliat în butoaie de lemn, de la Mehadia (Băile Herculane) la Timișoara, ape care erau destinate îngrijirii sănătății sale.⁴⁵

Cu toate acestea, episcopul Stanislavich înceta din viață la 26 aprilie 1750, la Timișoara, fiind înmormântat în cripta Domului.⁴⁶ Abia după câțiva ani s-a putut clarifica problema moștenirii sale, în 1753 Administrația Camerală punând în vedere comunității din Theresiopolis (Vinga) să îi trimită pe moștenitorii episcopului la Timișoara pentru a fi deschis testamentul în prezența lor.

Deși contemporană unor vremuri tulburi, marcate adesea de războaie, molime, o aparentă stagnare și mișcări de revoltă, perioada păstoririi episcopului Stanislavich a fost una de un real progres, de așezare a unor realități fundamentale, peste care toți succesorii săi, dar mai ales urmașul său imediat, episcopul-conte Franz Anton Engl de Wagrain, au putut construi mai departe un viitor strălucit Diezezei de Cenad și o pastorație tot mai adaptată condițiilor și cerințelor timpurilor epocii moderne europene.

⁴³ Claudiu Călin, "Greco-Catolicii din Dieceza de Cenad în secolul al XVIII-lea", *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Graeco-Catholica Varadiensis* LIV, nr. 1 (2009): 113–114.

⁴⁴ Martin Roos, *Erbe und Auftrag*, 147, 158–159.

⁴⁵ Juhász, "Nikolaus Stanislavich", 468–469.

⁴⁶ *Schematismus*, 54; Juhász, Schicht, *Das Bistum*, 98; Kálmán Juhász, "Nikolaus Stanislavich", 469.

ANEXE

1

Diploma imperială de numire a episcopului Nicola Stanislavich în calitatea de Vicar Apostolic al Valahiei Cis-Alutane și însușirea acestuia cu toate drepturile și îndatoririle ce decurg din această numire, paralel exercitată cu cea de episcop de Nicopole. Numirea era valabilă până la ulterioare prevederi. Documentul este emis la Viena, la 30 martie 1726, fiind semnat de împăratul Carol al VI-lea de Habsburg, prințul Eugeniu de Savoya și contele Johann Franziskus von Dietrichstein.⁴⁷

Nos Carolus Divina Favente Clementia Electus Romanorum Imperator, semper Augustus ac Germanie, Hispaniarum, Hungariæ, Bohemiæ, Dalmatiæ, Croatiae, Slavoniæ, et Serviæ Rex, Archi-Dux Austriæ, Dux Burgundiæ, Styriæ, Carintiæ, Carniolæ, et Wirtembergæ, superioris, et inferioris Silesiæ, Marchio[,] Moraviæ, superioris et inferioris Lusatiæ, Comes Habsburgi, Tyrolis, et Goritiæ *f.f.* [etc.], notum facimus et tenore præsentium memoriæ commendamus, quorum interest, universis; Quemadmodum illud semper habuimus antiquissimum, ut, quæ ad cultum Divinum, Religionemque Nostram avitam pertinent, præcipua cura complecteremur, Dominatuique Nostro subjecti populi hac hac quidem in re ne quid a Nobis desiderarent; Sic et Cæsareo-Regianum Nostrarum partium esse duximus, ut hanc ipsam solitudinem Nostram præprimis illis in Provinciis palam redderemus, quas bello Superiori Turcico Ejusdem, cujus causam tuendam susceperamus, Numinis opitulante gratia e faucibus hostium recuperavimus, quatenus et sic adversus tantam Summi DEI munificentiam aliqua saltem ex parte grates referemus; Cumque eas inter novas Regnorum Nostrorum accessiones non mediocrem constituent partem in jus, ditionemque Nostram vindicati districtus quinque Valachiæ Cis-Alutane, unde Nobis inter cætera relatam fuit, multos ibidem Incolas Orthodoxæ Religioni Nostræ addictos vivere, harum quoque animarum curæ ac solatio benigne prospicere volentes adducti fuimus, ut Venerabilis atque devoti fidelis Nobis dilecti Nicolai Stanislavich Episcopi Nicopolitani precibus eo lubentius deferrem qui laudabili plane zelo instinctus Nobis institit ut Eundem illis in partibus Vicarium Apostolicum nominarem; Humillima itaque Ejus Supplicatione permoti, perspectaque, qua se commendabilem admondum reddit, fide, doctrina, ac vitæ integritat, nec noc compluribus Statu Suo Ecclesiastico dignis animi dotibus Eundem Episcopum Nicolaum Stanislavich nominamus hisce Vicarium Apostolicum, et usque ad ulteriorem Nostram benignissimam resolutionem qua talem admittimus in Valachiam Nostram Cis-Alutanam, quatenus munia Episcopalia interim ibidem exercere, ac aliam quæque ad promovendum cultum Divinum, animarumque salutem juxta cognitum Suum zelum religiose æque ac discrete peragere possit, ac valeat; Harum testimonio literarum manu Nostra subscriptarum, et Sigillo Nostro Cæsareo-Regio munitarum: Quæ dabantur in Civitate Nostra Viennæ die trigesima mensis Martii anno millesimo septingentesimo vigesimo sexto, Regnorum Nostrorum Romani decimo quinto, Hispanicorum decimo tertio, Hungarici, et Bohemici vero etiam decimo quinto.

⁴⁷ Document pertinent Arhivei Diecezane Romano-Catolice de Timișoara, expus în cadrul Muzeului Diezean al Episcopiei Romano-Catolice de Timișoara.

Carolus m[anu]. p[ropria].

Eugenius a Sabaudia

Joannes Franciscus Comes a Dietrichstein

Ad Mandatum Sac[rae] Cæs[ariae] Regiæque

Catholicæ Majestatis proprium.

Ferdinandus Josephus de Rech Cronn[?] m[anu]. p[ropria].

Franciscus Mathias Coop[iat]or m[anu]. p[ropria].

2

Diploma imperială de numire a episcopului Nicola Stanislavich, (până atunci) episcop de Nicopole, călugăr din Ordinul Fraților Minori (franciscan observant) în calitatea de Episcop de Cenad (cu reședința la Timișoara), după moartea episcopului Adalbert von Falkenstein. Documentul este emis la Viena, la 21 octombrie 1739, fiind semnat de împăratul Carol al VI-lea de Habsburg, de contele Ludovicus Batthyány și de Antonius Mátyás, fiind înregistrat drept folio 44. Actul a fost prezentat Consiliului Camerei Ungariei la 7 iulie 1740, fiind semnat de luare la cunoștință de Georgius Vitalis. În decursul vremii diploma a făcut parte, în arhiva timișoreană, din grupurile de acte Centuria 26, Nro. 21, respectiv Centuria 1^a No. 31.⁴⁸

Nos Carolvs Sextvus Dei Gratia Electvs Romanorum Imperator Semper Augustus, ac Germaniæ, Hispaniarum, Hungariæ, Bohemiæ, Dalmatiæ, Croatiae, Sclavonieque etc: Rex, Archi-Dux Austriæ, Dux Burgundiæ, Brabantiae, Styriæ, Carinthiæ, Carnioliae, Luxemburgi, Württembergæ & Thekæ, superioris & inferioris Silesiæ, Princeps Sveviæ, Marchio Moraviæ, Comes Habsburgi, Tyrolis, Ferretis, Kyburgi et Goritiæ etc, memoriæ commendamus tenore præsentium significates quibus expedit universis. Quod Nos pro ea, qua in constituendis, e[t] eligendis legitimis Ecclesiarum Pastoribus ducimur Cura atq[ue] Sollicitudine, benignum habentes respectum personalium Qualitatum Doctrinæ item e[t] Eruditionis, nec non gratæ e[t] omnibus acceptæ exemplaris Vitæ Conversationis, cæterarimq[ue] eximiarum Animi Dotum Reverendi NICOLAI STANISLAVICH Episcopi Nicopolitani, ex Ordine Minorum Sancti Francisci Seraphici, quibus Ipsum DEI, altissimi munere insignitum e[t] ornatum creberrimis Fidelium nostrorum Testimoniis, imo propria etiam nostra experientia benigne cognovimus: Cum igitur ob id, tum vero in benignam Considerationem sumentes tam Antenatorum quam e[t] Cognatorum Ejusdem ac propria etiam ipsius tam in Ecclesiam DEI, quam e[t] Augustissimam Domum nostram Austriacam Merita e[t] Servitia, Eundem NICOLAVM STANISLAVICH tanquam Personam idoneam, e[t] de Ecclesia DEI benemeritam, Nobisq[ue] eo nomine gratam e[t] acceptam, ad Episcopatum *Csanadiensem* subjurisdictione Sacræ prædicti Regni nostri Hungariæ Coronæ existentem, nunc per mortem e[t] ex hac Vita decessum Reverendi ac Magnifici Adalberti Liberi Baronis a Falkenstein, ejusdem Episcopatus ultimi veri, ac legitimi Possessoris de Jure e[t] de facto vacantem legitimoq[ue] Possessore carentem, autoritate Juris Patronatus nostri Regii, quod generaliter in conferendis universis prædicti Regni nostri Hungariæ,

⁴⁸ ADT, Acta Denominationalia Nicolai Stanislavich, Diploma imperială de numire în scaunul de episcop de Cenad (cu reședința la Timișoara), Viena, 21 octombrie 1739.

Partiumve eidem annexarum Ecclesiis, ac earum Beneficiis instar Divorum quondam Hungariæ Regum, Prædecessorum videlicet nostrorum gloriosæ reminiscentiæ, optimo Jure habere, e[t] exercere dignoscimur, eligendum ac nominandum, Ipsiq[ue] dictum Episcopatum *Csanadiensem* simul cum omnibus Bonis, ac Juribus Possessionariis Castris nimirum, Castellis, Oppidis, Villis, Possessionibus, Prædiis, cæterisq[ue] Appertinentiis quocunq[ue] nomine censendis, e[t] ubicunq[ue] sub Jurisdictione præditæ Sacræ repetiti Regni nostri Hungariæ Coronæ reperibilibus, eorundemq[ue] Proventibus Obventionibus, e[t] Emolumentis ad dictum Episcopatum *Csanadiensem*, de Jure e[t] ab antiquo spectantibus, e[t] pertinere debentibus, dandum, e[t] conferendum esse duximus: Prouti eligimus, nominamus, damusq[ue] e[t] conferimus præsentium per vigorem. Quocirca Vobis Fidelibus nostris Clero e[t] Populo prærepetitæ Ecclesiæ *Csanadiensis* harum serie firmiter præcipientes committimus e[t] mandamus, quatenus præfatum NICOLAUM STANISLAVICH a modo imposterum, pro vero legitimo, ac indubitato Episcopo, e[t] Prælato habere, tenere e[t] recognoscere Eidemq[ue] debitum Honorem Reverentiam e[t] Obedientiam, prout bonos e[t] pios Ecclesiæ Ministros ac Christi Fideles decet, præstare, ac exhibere, in omnibus deniq[ue] licitis et consvetis Rebus Jurisdictioni Ejus parere e[t] obtemperare modis omnibus debeatis, ac teneamini, Secus non facturi: Præsentibus perlectis Exhibenti restituis. Datum in Arhi-Ducali Civitate nostra Vienna Austriæ die Vigesima-prima Mensis Octobris, Anno Domini millesimo septingentesimo trigesimo nono. Regnorum nostrorum Romani Vigesimo-nono, Hispaniarum Trigesimo-septimo Hungariæ vero, Bohemiæ e[t] reliquorum Anno similiter Vigesimo nono.

Carolus m[anu]. p[ropria].

Comes Ludovicus de Batthyán m[anu]. p[ropria].

Antonius Mátyás m[anu]. p[ropria].

Regestrat fol[io]. 44.

NIKOLA STANISLAVICH – BISHOP OF NICOPOLIS AD HYSTRUM AND BISHOP OF CENAD (1725–1739/ 1739–1750)

Abstract

The tumultuous past of the Catholic Bulgarians living from three centuries nearly in the Banat, around Bucharest, and in Bulgaria of today knew certain tragic moments in the course of time, as the uprising of Chiprovtsi that quashed down by Ottomans, 1688, that population exodus to the north of the Danube, toward Walachia, and the privileges they were given by Constantin Brâncoveanu, but also their migration to Transylvania and colonizing in the Banat of the enlightened monarchs of Vienna. Skilful merchants, farmers and cowmen, they had ecclesiastic Roman Catholic institutions that deeply influenced their life: bishoprics of Nikopol and Sardica (Sofia), but also the Bulgarian monastic province of the observant Franciscans “the Immaculate Conception”. From those monks the energetic figure of Nikola Stanislavich rose; he was born in Craiova, in 1694, became bishop of Nikopol and after of Cenad, which residence was in Timișoara. Educated in Rome, appointed as a bishop through the instrumentality of the dicasteries of Rome and the monarchs of Vienna, he irreversibly marked the Paulician Bulgarians fascinating history.

SOLUȚIONAREA UNEI SITUAȚII DE CRIZĂ MORALĂ ÎN DOBÂRCA (DOBRING), O COMUNITATE DIN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI. CONSIDERAȚII PE MARGINEA UNUI “PROTOCOL DE JUDECATĂ” (PFARRÄMTLICHES GERICHTS-PROTOCOLL, 1840)

Mihaela Grancea*

Cuvinte cheie: sași, *landler*, căsătorie, adulter, prepașoptism

Keywords: Saxons from Transylvania, *landler*, marriage, adultery, pre-1848 Revolution ideology

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, în Transilvania rurală aflată încă în procesul traziției spre modernizare, într-un sat multiethnic (Dobârca), un presupus adulter (episod erotic consumat între un predicator luteran și o româncă măritată) a declanșat o criză morală și de “sistem”, a provocat norma tradițională și instituțiile specifice autonomiilor constituționale – acum, desuete și atacate de sistemul monarhiei administrative – să funcționeze pentru soluționare crizei din satul Dobârca. Studiul nostru, un demers de microistorie, încearcă să surprindă prin documentele din dosarul “delictului”, nu doar etapele soluționării problemei, ci și elemente ale vieții cotidiene, relațiile interumane specifice unei comunități multiculturale precum cea din satul sibian Dobârca.

Biserica și căsătoria, familia și adulterul în epoca iosefină și în prepașoptism

Biserica Evanghelică de Confesiune Augustană a fost influențată de reformismul iosefin și prepașoptist. Regulamentele iosefine și postiosefine cu privire la această biserică au avut ca scop creșterea controlului statului asupra acestei confesiuni și eliminarea concurenței în privința exercitării controlului social. Astfel, în 13 aprilie 1789, procesele matrimoniale au fost scoase de sub jurisdicția canonică, iar la 27 iunie 1799, o altă ordonanță dădea posibilitatea comunității să îi concedieze pe preoții care își încălcau îndatoririle.¹

---

* Universitatea “Lucian Blaga” Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane, Departamentul de Istorie, Patrimoniu și Teologie Protestantă, e-mail: mihaela_grancea2004@yahoo.com.

¹ De altfel, încă din 12 mai 1785, după introducerea *Das landesherrliche Kirchenregiment* (1782), Curtea vieneză a înaintat Consistoriului Evanghelic, o ordonanță prin care se solicita ca

Însă, schimările majore se petrec după ce la 20 februarie 1807 a fost emis un document fundamental cu funcționalitate de statut bisericesc: *Die allerhöchst begnehmigte Vorschrift die Konsistorien der Augsburger Konfessions-verwandten in Siebenbürgen*/Instrucțiunea cea mai de sus aprobată pentru Consistoriile credincioșilor de confesiune augustană din Transilvania², statut care a fost valabil până la revoluția pașoptistă; se afirma, în acest text, că monarhul, în calitate sa de conducător al statului, devine *Supremum arbitrum* al Bisericii Evanghelice de Confesiune Augustană din Transilvania. Astfel, dependența bisericii față de stat a devenit un fapt împlinit. *Consistoriile parohiale* (erau alcătuite din paroh și din membrii laici ai *Altschaft*; parohul era și președinte al unui consistoriu rural) aveau doar obligații locale limitate, precum: organizarea serviciului divin în parohie; supravegherea ordinii și disciplinei bisericești, a religiozității și moralității comunității; supravegherea școlii; administrarea bugetului și patrimoniului bisericesc.³

Dar, nu doar exigențele statului au determinat reformarea cinului preoțesc, ci și alte procese specifice epocii, precum creșterea rolului culturii formative, accentuarea laicizării, a profesionalizării, extinderea categoriei intelectualității (vezi “noua clericatură”).⁴ În acest context, prin implicare socială, preotul era “un nou model”⁵, cel care încuraja modernizarea comunității.⁶

jurisdicția clericilor să se restrângă doar la chestiunile spirituale și strict bisericești; prin același act s-a decis ca procesele matrimoniale și procesele de succesiune (“testamentare”) să țină de competența autorităților civile. Vezi Friederich Teutsch, *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen* (Sibiu, 1921), 225.

² “Die allerhöchst begnehmigte Vorschrift die Konsistorien der Augsburger Konfessions-verwandten in Siebenbürgen”, *Handbuch für die evangelische Landeskirche Augsburger Bekenntnisses im Großfürstenthum Siebenbürgen. Eine Sammlung von Gesetzen und Aktenstücken, herausgegeben vom Oberkonsistorium der evangelischen Landeskirche A. Bek. in Siebenbürgen*, ed. II, (Hermannstadt: Selbstverlag der ev. Landeskirche, 1859), 62.

³ Paul Brusanowski, *Pagini din istoria bisericească a Sibiului medieval* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007), 197–199.

⁴ Remus Câmpean, *Intelectualitatea română din Transilvania în veacul al XVIII-lea* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 1999); în primul capitol, autorul face referiri, prin intermediul metodologiei istoriei comparate, la fenomene similare din Europa Centrală. Vezi și Remus Câmpeanu et al., *În spiritul Europei moderne. Administrația și confesiunile din Transilvania pe perioada reformismului terezian și iosefin (1740–1790)* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2009), 96–97.

⁵ Vezi Oana Bodea, *Un timp al schimbării. Renașterea națională a popoarelor din Europa Centrală în Aufklärung și Vormärz. O istorie comparată* (București: Editura RAO, 2011).

⁶ Vezi despre această finalitate și Daniel Dumitran, “Reformarea clerului parohial în timpul episcopului Ioan Bob. Un posibil model”, în Nicolae Bocșan, Ana Victoria Sima, Ion Cârja ed., *Identități confesionale în Europa Central-Orientală (secolele XVII-XXI). Lucrările simpozionului internațional din 14–17 noiembrie 2007* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2009), 201–222.

În Transilvania, aceste transformări s-au petrecut și pe fondul acceptării principiilor iosefine pe baza cărora s-a realizat și *Toleranz-Patent* (1781) care a presupus acordarea libertății de decizie în problemele de credință, realizarea, în sens modern, a echilibrului confesional ca fundament al armoniei sociale (diferența religioasă fusese motiv de discriminare, de blocare socio-economică), dar și hotărârea de a conserva statutul dominant al confesiunii catolice.⁷ Se rezolvau astfel și probleme “domestice”, economice și sociale precum situațiile create de convertirea unuia dintre părinți, de efectele sociale și religioase ale căsătoriilor mixte (botezul copilului provenit dintr-o astfel de căsătorie, probleme legate de succesiune etc).⁸ În Europa Luminilor, “familia devenise o problemă de stat exprimând obiectul unui set legislativ care reflectă clar intenția acaparării unui spațiu gestionat până atunci în exclusivitate de către Biserică. Reformismul iosefin s-a integrat acestui deziderat general specific secolului al XVIII-lea, idee argumentată prin bogatul pachet legislativ care a încercat o reglementare a chestiunilor legate de segmentul vieții private matrimoniale”.⁹

Încă de la elaborarea decretelor matrimoniale tridentine, oamenii bisericii au fost considerați agenți ai refomei morale, ai disciplinării sociale, ai controlului social.¹⁰ În primul rând, așa cum am mai afirmat, preotului i se cerea să fie un model social. De aceea, disciplinarea ecleziastică era unul dintre imperativele epocii. În acest context, orice abatere de la normă provoca reacții imediate. Orice formă de hedonism și ieșirile din etica epocii provoca reacții

⁷ Vezi D. Dumitran, “Reacții transilvănene la Edictul de toleranță iosefin”, *Annales Universitatis Apulensis*, Series Historica, 8 (2004): 93–94; D. Dumitran, “Edictul de toleranță iosefin. Repere istoriografice și perspective ale cercetării”, *Annales Universitatis Apulensis*, Series Historica, 11/I (2007): 237–248. Încercarea de a realiza un echilibru confesional în Transilvania a fost anterioară epocii iosefine. În acest sens, efecte administrativ-legislative au avut rezoluțiile imperiale din anii 1731 și 1734. Prin prima, protestanților le era permisă exercitarea, în cadru privat, a cultului; a doua accepta o anumită lărgire a autonomiei bisericești prin dreptul alegerii de către luterani a patru superintendenți (episcopi).

⁸ D. Dumitran, *Un timp al reformelor. Biserica Greco-Catolică din Transilvania sub conducerea episcopului Ioan Bob (1782–1830)* (Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2007), 189–197.

⁹ Laura Stanciu, Ana Maria-Roman, “Reglementările matrimoniale în Transilvania celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea”, *Anuarul Institutului de Istorie “A.D. Xenopol”*, tom. XXXVIII, Iași (2001): 109–121. Controlul statului asupra căsătoriei era o necesitate stringentă. Patenta din 16 ianuarie 1783 afirma caracterul de contract civil al legăturii matrimoniale, diferendele urmând să fie judecate de instanțele laice. De fapt, în câțiva ani, relațiile de cuplu au ieșit de sub jurisdicția bisericii.

¹⁰ Câmpeanu et al., *În spiritul Europei moderne*; această idee este dezvoltată în toate capitolele cu referire la evoluția bisericilor reformată, ortodoxă și unită în timpul reformismului terezian și iosefin.

disproporționate, implicarea factorilor ecleziastici, juridici, ai administrației, și, în fine, oprobiul public.¹¹ Să nu uităm însă și faptul că, într-un anumit fel, acum, dacă romantismul manifest în mediile urbane îmbia la liberalizarea eroticii, ripostele tradiționaliste precum a fost și cea victoriană erau, de cele mai multe ori, emisii ale unei lumi atinse de ipocrizie.

Adulterul, din perspectiva bisericilor tradiționale, este considerat “un fenomen abominabil” care neagă natura de sacrament a căsătoriei; de aceea, legătura extraconjugală este considerată drept trădare, expresie a decăderii naturii umane, apostazie, crimă de ordin spiritual, negație a divinului.¹² În bisericile protestante, deoarece căsătoria religioasă nu este tratată ca sacrament, infidelitatea conjugală nu devine o tragedie cu efecte damnatorii. Dar, nevoia de armonie și disciplină socială, cultul și etica familiei, precum și nevoia de a conserva patrimoniul familial determină condamnarea adulterului, cu atât mai mult când unul dintre actorii unei legături amoroase ilicite este un “om al bisericii”.¹³ Deoarece căsătoria este concepută ca și contract, nefiind un act indestructibil, divorțul, deși este descurajat, este permis ca efect al adulterului. Cu toate că desfacerea căsătoriei era considerată drept ultima soluție în rezolvarea diferendelor matrimoniale de nereconciliat, în secolul al XIX-lea aceasta a devenit un eveniment aproape comun. Divorțul nu mai era considerat o devianță socio-morală și spirituală, ci calea care trebuia urmată în vederea restabilirii echilibrului interuman între foștii parteneri de viață.

Din momentul aplicării decretului din martie 1786, cele două biserici românești din Transilvania (unită și ortodoxă) s-au aliniat reglementărilor oficiale. Obiectivul reformismului iosefin pe segmentul vieții private matrimoniale s-a completat fericit, la vremea respectivă, cu cel al Bisericii, instituție interesată în realizarea unei reforme morale moderne, dar și de concepere a căsătoriei în spiritul axiologiei creștine. O astfel de poziționare în problema căsătoriei și a familiei (a grupului domestic ce cuprindea cuplul și copii acestuia) explică colaborarea instituțională realizată între cei doi poli

¹¹ Vezi pentru mediile greco-catolice din aceeași epocă: Sorin Mitu, “Celibat ecleziastic și moravuri clericale”, *Transilvania mea. Istorie, mentalități, identități* (Iași: Editura Polirom), 186.

¹² Vezi Gabriel Viorel-Gârdan, Marius Eppel, “Familia în gândirea teologică și în dreptul matrimonial ortodox”, în Ioan Bolovan et al. ed., *În căutarea fericirii. Viața familială în spațiul românesc în secolele XVIII-XX* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujană, 2010), 61.

¹³ Vezi problematica în Joel Francis Harrington, *Reordering marriage and society in Reformation Germany* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995); John Witte Jr., Martin E. Marty, *Law and Protestantism: The Legal Teachings of the Lutheran Reformation* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Susanna Burghartz, “Moral Politics, Marriage and Fornication during the Reformation and the Confessionalization Process in Germany and Switzerland”, în Peter Spierenburg, Herman Rodenburg ed., *Social Control. Volume 1: 1500–1800* (Columbus, Ohio, 2003).

ai puterii în problema apărării familiei ca instituție, a patrimoniului familial, a moralității.

La sași, Biserica se implica în astfel de cauze civile. De altfel, de-a lungul secolelor aceasta a ocupat un loc central în viața spirituală, dar și socială a comunităților. Activitatea diaconală, fundamentată pe spiritul iubirii creștine, va fi preluată, în special, de așa-numitele *Nachbarschaften* ("vecinătățile", forme de solidaritate comunitară). În acest context, în localitățile transilvănene cu populație de etnie germană, pastorul era considerat, alături de primar, cea mai importantă personalitate a locului. Preoții (de regulă, fiecare comunitate evanghelică presupunea, cel puțin, un preot paroh și un predicator; cele mai mari comunități dispuneau chiar de doi preoți) aveau un cuvânt decisiv de spus și în problemele de natură laică, chiar și în postiosefinism, în perioada de penetrare mai puternică a politicului în sfera de influență a bisericii evanghelice de confesiune augustină. Deci, cu toate reglementările restrictive ale epocii, în cadrul lumii sașilor, unitatea dintre comunitatea laică și cea ecleziastică era un deziderat comunitar, civic. De altfel, în structura internă a bisericii evanghelice de confesiune augustină, după 1807, în mod explicit, în sarcina unor instituții specializate (*Consistoriul Suprem*, apoi *Consistoriile domestice din scaune și districte* și *consistoriile locale*) intrau ca sarcini specifice: "păstrarea curăției învățăturilor de credință și a ordinii interne din Biserica Evanghelică (disciplina bisericească).¹⁴ Totuși, spiritul "epocii Vormärztz" a pătruns și în lumea sașilor¹⁵ care vor milita pentru păstrarea autonomiei tradiționale, dar și pentru reformă culturală și modernizare.

În acest context general/orizont de așteptări se petreceau însă și episoade sau fenomene care exprimau o slăbire a disciplinei ecleziastice, proces care s-a accelerat pe parcursul secolului al XIX-lea. Decăderea acesteia era ilustrată și de evoluția pedepselor aplicate de tribunalele ecleziastice. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, în protocoalele sinoadelor parțiale, întâlnim încă pedepse precum "cererea de iertare", suspendarea, excomunicarea, limitarea dreptului de a se prezenta la euharistie; acestea aveau ca finalitate conștientizarea de către păcătos a vinovăției, "rușinarea" culpabilului, prepararea lui pentru răspunderea în fața legii.

¹⁴ Brusanowski, *Pagini din istoria bisericească a Sibiului medieval*, 198.

¹⁵ Rudolf Gräf, "Identitate păstrată, identitate asumată", în Constantin Bărbulescu, Ioan Bolovan, Ion Cârja, Rudolf Gräf ed., *Biserica, Societate, Identitate. In honorem Nicolae Bocșan* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007), 286.

*Scandal într-o societate normativă din Transilvania primei jumătăți a secolului XIX, în satul Dobârca*¹⁶, în timpul episcopatului lui Johann Bergleiter (1833–1843)¹⁷

Societatea săsească transilvăneană a cunoscut între 1780–1843, conform unor evaluări istoriografice, “o fază de istovire și stagnare” (vizibilă îndeosebi în educație, dar și în declinul moralității tradiționale)¹⁸, când, deși existau mișcări europene care vizau modernizarea societății, elitele săsești considereau că după perioada războaielor napoleoniene, pacea și întărirea statului absolutist austriac a condus, în fapt, la “decăderea din interior”¹⁹, adică la slăbirea identității oricum afectate de formalizarea statutului de autonomie specifică premodernității. De altfel, sașii datorită faptului că reformele iosefine le-au afectat privilegiile colective, în postiosefinism s-au orientat și mai mult înspre spațiile germanității

¹⁶ Dobârca (în germană, *Dobring*). În epoca modernă a făcut parte din structura localității Apoldu de Sus/Apoldu Mare (în germană: *Großpold*, în maghiară: *Nagyapold*), localitate înfloritoare la începutul secolului XVIII; dacă la 1708 aici existau doar 76 de familii săsești, la mijlocul veacului vor veni landlerii care vor contribui la creșterea influenței elementului german în zonă – vezi Johanna Bottesch, Martin Bottesch, *Die bairisch-österreichische Mundart der Landler von Großpold (Apoldu de Sus) in Siebenbürgen (Rumänien)* (Wien: VWGÖ, 1992). Denumirea de “Landler” are o conotație regională și desemnează locul de origine al acestora, o regiune istorică cuprinsă între Wels, Gmunden și Vöcklabruck; landlerii au fost colonizați și în Apoldu Mare, dublând astfel și populația de etnie germană din Dobârca. În acest context, surprinde faptul că, cu câteva decenii mai târziu, înregistrările fiscale surprind un declin demografic și economic: în 1820, în Apoldu de Sus erau 89 de familii de landleri și 112 de familii de sași. Căsătoriile mixte au favorizat contaminarea culturală; la 1840 însă landlerii îi depășesc numeric pe sași, fiind în “majoritate numerică”. La sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a celui următor, în comuna (Apoldu de Sus) de care aparține și Dobârca, românii reprezentau o pătrime din locuitorii comunității – vezi toate aceste date în *Registrul de impozite al Apoldului de Sus 1818, Arhivele Statului Sibiu, Fonduri comunale, anii 1754–1830. Actele apărținătoare Apoldul Mare*, nr. 661–687. Detalii despre colonizarea, adaptarea și afirmarea landlerilor vezi în Erich Buchinger, *Die “Landler“ in Siebenbürgen. Vorgeschichte, Durchführung und Ergebnis einer Zwangsumsiedlung im 18. Jahrhundert* (München: R. Oldenburg Verlag, 1980); Martin Bottesch, Franz Grieshofer, Wilfried Schabus, *Die Siebenbürgischen Landler. Eine Spurensicherung* (Wien: Böhlau Verlag, 2002). La începutul secolului al XIX-lea, landlerii încercau să își păstreze identitatea vizibilă în port și în dialect. Pentru români, ei erau însă tot “un fel de sași”. Populația din Dobârca era multiculturală, aici existând și o comunitate română ortodoxă; vezi Silviu Dragomir, *Românii din Transilvania și unirea cu biserica Romei* (București: IBMBOR, 1963), 281.

¹⁷ Superintendent al bisericii, în perioada studiată de noi, a fost Johann Bergleiter (1833–1843), cu sediul la Biertan/Birthälm; vezi date despre acesta în Joseph Trausch, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen* (Kronstadt: Johann Gött & Sohn Heinrich, 1868), 108–112. Johann Bergleiter a militat pentru păstrarea statutului premodern al națiunii săsești.

¹⁸ Walter König, “Teze privind <revoluția educațională> la sașii ardeleni”, în *Transilvania și sașii ardeleni. Din publicațiile Asociației de Studii Transilvane Heidelberg* (Sibiu: Ed. Hora, 2001), 109.

¹⁹ Ibid., 110.

protestante, trăind în raport cu statul habsburgic într-o relativă izolare, cultivându-și specificitatea, adică tradiția religioasă și germanitatea. Această autoizolare va determina, la mijlocul secolului al XIX-lea, afirmarea categorică a conștiinței etnice prin raportare la revendicările politice și culturale ale celorlalte grupuri etnice din Transilvania.²⁰ Dar, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, diferența etnică, cel puțin la nivelul ruralității, nu părea prioritară în relațiile interumane dintr-o comunitate mixtă din punct de vedere etnic. Importanță rămânea însă diferența confesională. De aceea, nu știm dacă etnicii germani implicați în episodul studiat de noi erau sași sau landlerii. Putem să stabilim doar, cu aproximație, componența etnică a comunei Dobârca, raporturile din comunitate (vezi în acest sens bogăția Fondului Dobârca de la “Casa Teutsch” din Sibiu, fond care cuprinde: acte parohiale, procese verbale cu locuitorii care au participat la restaurarea cetății și a casei parohiale, testamente etc). Cele mai importante acte sunt însă, în opinia noastră, centralizatorul cu contribuabilii din sat pentru anul militar 1754–1755 și “un protocol de judecată” din prima jumătate a secolului al XIX-lea.²¹ În centralizator, într-un extras fiscal (*Extractus Summarius*)²² sunt consemnați *Liber saxones* și *Liber valachi*, potențialul economic al acestora (pământ, bovine, ovine), dar sunt înregistrați și rromii, iobagii (adică, marginalii). Comuna era bogată și a manifestat, până la edictul iosefine de toleranță, pretenții economice asupra satului românesc Poiana (aflat și el în scaunul Miercurea Sibiului).

Prin apartenența la aceeași confesiune, prin numeroasele căsătorii mixte realizate între sași și landleri, dar și între etnicii germani și românii care astfel se converteau la luteranism, doar într-un secol, numărul populației de confesiune protestantă din zona scaunului Miercurea Sibiului s-a triplat. Această realitate nu a ferit comunitatea, mai ales pe cea din Apoldu de Sus, de conflicte de natură etno-culturală.²³ Aceste tensiuni au determinat uneori intervenția episcopilor. În comuna mai înainte menționată, la mijlocul secolului al XIX-lea, au existat stări conflictuale aproape permanente; după trecerea a două sau trei generații de la așezarea landlerilor în Transilvania, conflictele interetnice au avut și cauze sociale deoarece existau diferențe notabile de natură materială și juridică între indivizi, incompatibilitățile etno-culturale fiind ne semnificative.

²⁰ Harald Roth, *Mică istorie a Transilvaniei* (Tg. Mureș: Ed. Pro Europa, 2006), 96.

²¹ Arhiva Centrală a Bisericii Evanghelice C.A. din România, (Sibiu). Dosarul acestui protocol de judecată se află la cota 42, nr. inventar 400/176–298.

²² Vezi acel centralizator pomenit de noi anterior. Cuprinde 40 de file.

²³ În Apoldu de Sus, unde au avut loc cele mai puternice conflicte, românii făceau distincția între cele două grupuri de etnie germană. Le-au spus sașilor, ca peste tot în Transilvania, “sași”, iar landlerilor – “saxoni”. M. Bottesch, *Landlerbüchlein* (Hermannstadt/Sibiu: Honterus Verlag, 2011), 23.

Pierderea identității landlerice s-a realizat mai ales prin intermediul căsătoriilor mixte. Topografia localităților este ea însăși o mărturie a mixării. Din cauza multor “căsătorii mixte”, toți sau aproape toți locuitorii vorbitori de limbă germană ale celor trei așezări de landleri²⁴ aveau atât strămoși de origine săsească cât și “landlerică”; fie că a aparținut de un grup sau de altul, un individ a fost dependent de dialectul care a fost utilizat în familia sa; însă, cei din aceeași generație se înțelegeau unii pe alții fie în “limba săsească”, fie în dialectul landlerilor. În schimb, în relațiile cu celelalte minorități etnice²⁵, atât sașii cât și landlerii au ajuns să se comporte ca și cum ar face parte dintr-un grup omogen. Sașii și landlerii mergeau la aceeași biserică, aveau același statut juridic și, prin urmare, aveau aceeași poziție în raport cu românii sau cu rromii. Relațiile dintre landleri și români au fost la fel ca acelea dintre sași și români.²⁶ În Apoldu de Sus însă, a existat o anumită rezistență la asimilare. În comunitatea landlerilor a existat, mult timp, o școală pentru “emigranți”. Probabil că fosta/vechea școală săsească nu avea suficient spațiu pentru toți copiii protestanților; de asemenea, dialectul săsesc în care se predă încă în școlile săsești satești din Transilvania, se pare, nu era înțeles de copiii landlerilor; astfel, în 1810, landlerii – la o jumătate de secol după așezarea lor – au refuzat să-și trimită copiii într-o școală săsească. Episcopul a recomandat, cu toate că exista “riscul” contaminării culturale, fuzionarea celor două școli protestante din Apoldu de Sus, invocând ca motiv principal lipsa de control social, de cenzură și autocenzură socială în învățământul landlerilor. În acest context, preoții au fost primii care au pledat pentru uniformizare, devenind figuri publice, socialmente ubicue. După aceea, și nu neapărat datorită implicării parohului evanghelic, comunitatea protestantă din Apoldu de Sus a cunoscut asimilarea (în acest sens, primul loc din care s-a eliminat segregarea a fost biserica, prin renunțarea la așezarea în strană pe criteriile originii etnice); aici, cu timpul, numărul landlerilor care vorbeau în familie dialectul săsesc a crescut tot mai mult și doar vecinătățile au mai păstrat diferența.²⁷

În comunitățile mixte, precum cea din Dobârca, realizarea căsătoriilor mixte nu era un eveniment imposibil²⁸, mai ales în rândurile țăranilor cu statut

²⁴ Neppendorf (Turnișor, azi cartier sibian), Großau (Cristian, localitate aflată lângă orașul Sibiu) și Großpold (Apoldu de Sus, jud. Sibiu).

²⁵ În aceste localități, românii și rromii erau minoritari.

²⁶ Pentru informații despre relațiile sașilor din Apoldu de Sus și ale landlerilor cu celelalte grupuri, vezi Bottesch, *Landlerbüchlein*, 24–25.

²⁷ Ibid., 23.

²⁸ Mobilitatea socială era un fenomen dinamic încă din secolul XIX. Mișcarea indivizilor în câmpul social, prin căsătorie, era însă condiționată de ierarhia socială, de status. Homogamie socială semnificativă se întâlnea frecvent și în cazul țăranilor. În mediul rural, elementele care favorizau căsătoriile mixte erau: același statut socio-economic, aceleași trebuințe, vecinătatea “socio-topografică” (vezi despre fenomenul homogamiei sociale în Alain Girard, “Alegerea soțului – fenomen social”, în *Sociologia franceză contemporană* (București: Editura Politică, 1971), 675.

economic și social inferior. Pentru comunitățile din sud-estul Transilvaniei, conviețuirea în comunitățile mixte din punct de vedere etno-cultural era, în secolul al XIX-lea, un fenomen comun, nonconflictual, diferențele fiind invocate în cazul unor evenimente interne care puneau sub semnul întrebării cutumele morale, religioase și sociale. Vulnerabilitatea comunitară și “scandalul” ca eveniment perturbator erau evidente, în cazul unor astfel de localități, mai ales în cazul acuzațiilor (publice) de adulter. Noi propunem pentru argumentația științifică, un episod de microistorie prilejuit de descoperirea în arhive a unui “protocol de judecată”.²⁹

Un adulter neobișnuit, “o situație fără precedent”

În 1840, satul Dobârca “vuia” în legătură cu un presupus adulter comis de predicatorul evanghelic Daniel Schuster și româncea Maria “a lui Thodor Morar”.³⁰ Soțul acesteia era un localnic, țăranul Wasselie Karotte.³¹ Acesta a depus o plângere la autoritățile ecleziastice superioare (decanul)³² împotriva predicatorului, dar și pentru a cere permisiunea de a divorța de soața infidelă. Episodul a prilejuit un “protocol de judecată” (*Pfarrämthliches Gerichts-Protocoll*), primul document al dosarului studiat de noi, act substanțial (cuprinde și depozițiile martorilor)³³, citații, câteva scrisori oficiale și corespondență privată. Deși unele dintre documente sunt lacunare sau au părți indescifrabile, noi am reconstituit scandalul și procesul prilejuit de acesta, deși ancheta, evaluările și procesul însuși au durat câteva luni, din octombrie 1840 și până în martie 1841. Depozițiile martorilor sunt confuze, fricoase, evazive, iar finalul pare îndepărtat și ambiguu.³⁴

“Protocolul de judecată” reflectă relațiile interumane problematice, degradarea normei morale înainte de înnoirea prin care va trece, după revoluția

²⁹ Documentele analizate de noi au fost descoperite de fostul nostru student, Alexandru Ujupan. Acesta a realizat și traducerea primară a textelor. Realizarea studiului s-a făcut cu acordul acestuia. Corectarea traducerii i se datorează colegei Edit Szegedi.

³⁰ Aceasta provenea din Apoldu de Jos, localitate care avea o comunitate românească numeroasă.

³¹ Wasselie Karotte putea fi rodul unei familii mixte româno-săsești, el însuși fiind căsătorit cu o româncă. Numele Karotte putea fi, la fel de bine, o poreclă.

³² Conducerea tuturor comunităților și, deci, și a diocезei se afla în mâna decanului (corespondentul protopopului din biserica ortodoxă și din cea reformată), una dintre obligațiile sale principale fiind și examinarea vieții morale a credincioșilor, precum și a preoților, obligație îndeplinită, de regulă, prin vizitațiile canonice.

³³ O pagină și jumătate de scris cursiv și elegant care prezintă contextul, cererile reclamantului Wasselie Karotte, depozițiile martorilor, constatările comisiei de anchetă.

³⁴ În primul rând datorită lacunarității unor documente sau chiar a lipsei celor care finalizau cazul.

din 1848–1849, Biserica Evanghelică S.A.³⁵, dar și comunitatea rurală transilvăneană, raporturile dintre instituțiile locale ale bisericii și autoritățile laice. Cazul, de asemenea, ne edifică asupra liberalizării moravurilor în mediul rural, precarității statutului preotului, fricii omului simplu vizavi de implicarea sa în evenimente de natură juridică.

Se pare că povestea de amor ilicit s-a petrecut în toamna lui 1840, în anotimpul nunților. Ea se poate reduce la o întâlnire adulterină care i-a avut ca actori pe Daniel Schuster și Maria “lui Theodor”, soția unui localnic din Dobârca. Cei doi amanți au fost prinși de soțul înșelat și întâmplarea a devenit un eveniment de notorietate publică, o complicație care a tulburat satul, comunitatea evanghelică, viața celor implicați. Deși, cel puțin unii dintre actorii povestirii erau români de confesiune luterană, nu există indicii vizibile cu referire la imagini ale ostilității sau chiar ale deprecierei.

Problematica inedită, fără precedent, a fost prezentată, mai întâi, printr-o scrisoare confidențială³⁶ adresată din Sebeș³⁷, în 6 octombrie 1840, de către decanul Samuel Hamer: “Excelenței Sale, Domnul Johann Daniel Henrich, Prim preot al parohiei creștine evanghelice C.A [...] la cererea oratorului comunității Dobârca, Andreas Kuffert și a însoțitorului său Michael Scheerer-Roth, membru al comunității”, care în numele acesteia cereau anchetarea urgentă a cazului predicatorului acuzat de imoralitate, de adulter”.³⁸ Se afirma că, această investigație se va realiza “[...] pe cheltuiala comunității [...] numita comunitate va întâmpina persoanele delegate pentru anchetă și la sfârșitul acesteia le va conduce acasă, iar pe timpul desfășurării anchetei, va suporta cheltuielile și va asigura retribuția celor doi comisari investigatori”.³⁹ În aceeași scrisoare se stabilea că deoarece pârâțul a fost anunțat despre demararea anchetei, “primului preot” (preotul paroh – *n.n.*) i se cerea să fie prudent “[...] ca martorii, pe care

³⁵ În cadrul Bisericii Evanghelice C. A. din Transilvania, funcționarea instituțională se baza pe o reglementare din anul 1807, făcută în strânsă legătură cu *Punctele Regulative* emise tot în acea vreme; pe plan bisericesc, prevederile amintite eliminău orice autonomie a acesteia față de stat, dând conducătorului politic al Transilvaniei și funcționarilor politici superiori drepturi extinse de amestec în treburile ecleziastice. Mai mult, Biserica nu putea să emită regulamente proprii, căci deciziile Consistoriului Superior trebuiau aprobate de forurile politice superioare. Vezi Loránd Mádlly, “Problema organizării Bisericii Evanghelice C.A. din Transilvania și chestiunea <constituției bisericești> pentru evanghelicii sași în perioada neoabsolutistă”, *Anuarul Institutului de Istorie “G. Barițiu” Cluj-Napoca*, tom. XLVII (2008): 45–46.

³⁶ Misiva este scrisă recto-verso (textul propriu-zis este scris pe verso).

³⁷ *Müllenbach, Mellenbach* în limba germană.

³⁸ Observăm că această scrisoare este adresată unor personaje pe care nu le vom mai întâlni la încheierea “protocolului de judecată”; probabil, episodul scandalos și “fără precedent” a atras după sine și anumite schimbări instituționale (destituiți, investiți etc).

³⁹ Acuzația de adulter și divorțul intentat de Karotte a făcut necesară prezența “comisarilor” care nu sunt însă nominalizați în niciun document.

poate că îi cunoașteți mai bine decât mine, să nu lipsească de la interogatoriile comisiei de investigare. Pastorului suspendat Daniel Schuster să-i spuneți să fie pregătit oricând să-și aducă martorii și dovezile pentru a-și demonstra nevinovăția. Marțea viitoare, a 8-a a lunii curente, sper să pot pleca la anchetă împreună cu domnul Cap. Syndicus și să o pot conduce”.⁴⁰ Se pare că urmarea a fost formularea acuzațiilor, ancheta și interogatoriile, apoi “judecata” din noiembrie.

Concret, după cum s-a consemnat în *Pfarrämthliches Gerichts-Protocoll* (*Protocolul de judecată*)⁴¹ încheiat în 19 noiembrie 1840, la parohia din Dobârca “au compărut” Michael Schmidt, vilicul satului și epitrop (*Kirchenväter*), împreună cu Andreas Elst, jurat și al doilea epitrop; ei, în numele întregii comunități, i-au acuzat pe “Maria a lui Thodor Morar”, fosta soție a lui Wasselie Karotte din Dobârca, precum și pe predicatorul Daniel Schuster, de adulter.⁴² Cei doi reprezentanți ai comunității din Dobârca au cerut “[...] să fie înlăturat răul făcut de pastor comunei, să se pună în practică legislația”. Predicatorul acuzat, Daniel Schuster, fusese citat/înștiințat despre acuzațiile aduse⁴³; în prezența celor doi epitropi, reclamatul a negat acuzația și a cerut ca acuzatorul să-i dovedească vina, iar lui să i se ofere posibilitatea să participe la interogarea martorilor și la formularea concluziilor care trebuiau trimise decanului S. Hamer. La finalul protocolului, “prim-preotul” comunității (adică, preotul paroh – n.n), Michael Schmitt declara că i-a audiat pe toți cei implicați (“păgubitul”, “pârâtul”, martorii lor) și că prin intermediul epitropului Andreas Elst, transmite decanului “protocolul de judecată” cu referire la infidelitatea “Mariei a lui Thodor Maria din Apoldul de Jos” (lui W. Karotte i se permite să divorțeze de soția adulterină) și la “prejudiciul” provocat de Daniel Schuster. De fapt, după cum se susține și în textul documentului, actul a fost expresia unei hotărâri colective care implica instituții locale specifice: “preotul principal” (preotul paroh), adunarea reprezentativă (*Gemeindevertretung*) care însemna puterea legislativă în comunitate, pe cei “doi tați ai bisericii”/epitropi care ocupau o poziție semnificativă în comunitate; prin tradiție, aceștia din urmă erau responsabili pentru serviciul spiritual (îl asistau pe preot), administrarea cheltuielilor și a inventarului patrimonial. Instituția “taților bisericești” este o formă veche de conducere a comunității religioase, funcția de

⁴⁰ Este al doilea document al dosarului.

⁴¹ Documentul nr. 1 al dosarului.

⁴² Nu știm dacă între cei doi exista un contract civil de căsătorie, deși acestea erau relativ numeroase încă din secolul XVIII (mai ales, în mediul urban) deoarece facilita, în caz de divorț, partajarea patrimoniului familial. Astfel, zestrea femeii era evaluată pentru ca în eventualitatea separației soților, femeia să își poată “recupera partea cu care a intrat în mariaj”. Aceste contracte reglementau raporturile dintre soți, toate aspectele legate de viața cuplurilor (vezi Eugen C. Ghiță, “Aspecte juridice privind relațiile matrimoniale în orașul Arad în secolul al XVIII-lea”, în Ioan Bolovan et al., *În căutarea fericirii*, 18–19.

⁴³ La dosar era anexat și textul scurt al înștiințării-standard.

Kurator, epitrop fiind introdusă relativ târziu, în deceniul neoabsolutist, prin dispozițiile bisericii luterane C.A. din Transilvania.

Așadar, Wasselie Karotte, soțul trădat a povestit detaliat despre adulter, a formulat acuzația și a arătat comisiei de anchetă pălăria rotundă a predicatorului, pălărie culeasă de la “locul faptei”, ca semn al identității persoanei cu care soția sa a comis adulterul. În prezența comisiei de anchetă, a epitropilor și parohului care înclinau spre acuzarea pastorului, de altfel suspendat pe toată perioada anchetei și a procesului, acesta (Daniel Schuster – n.n.) a cerut, în primul rând, ca reclamantul Karotte “să-i probeze”⁴⁴ cu alte mărturii, vinovăția. Primei părți a episodului, adică audierii (a “păgubitelui Wasselie Karotte alături de persoanele numite de păgubit, dar și de părât”) care urma să dovedească faptul că “prejudiciul”⁴⁵ adus de predicatorul Daniel Schuster trebuie probat, îi acordăm o importanță mai mare în economia textului nostru, deoarece demonstrează natura relaționărilor interumane și instituționale dintr-o comunitate sătească transilvăneană, dintr-un sat dominat din punct de vedere demografic de către etnia germană.

Depozițiile martorilor: confuze, fricoase, evazive

După cum am mai afirmat, “protocolul de judecată” presupune și depozițiile unora dintre actorii implicați, precum și pe cele ale martorilor.⁴⁶ Soțul înșelat povestește cum i-a prins pe cei doi amanți în timpul unei întâlniri amoroase petrecute în fundul curții sale, cum a avut o încăierare cu pastorul care, într-un final, a fugit, lăsându-și doar pălăria aflată în momentul anchetei în posesia soțului încornorat. Apoi, Karotte a afirmat că, după bătaia avută cu Schuster, a căutat martori care să îi susțină cauza: “[...] am fost la domnul Löns, la Miercurea Sibiului, pentru a <începe demersurile>, dar nu l-am găsit acasă. Îmi cer scuze, poate am greșit, căci nu eram stăpân pe mine, parcă eram turbat! Pălăriile turtite, vânătaile și hainele rupte stau mărturie a faptului că soția mea a avut o întâlnire delicventă, în spatele surii. Eu am avut o apariție în *loco delicti*”⁴⁷ și îi am ca martori pe vecinii Andreas Schmidt și Onge al lui Stan Poppa⁴⁸, pe care i-am chemat inițial în ajutor, sub motivul stingerii unui incendiu.⁴⁹

⁴⁴ Termen cu conotații juridice.

⁴⁵ “Prejudiciu”, termen utilizat în dreptul civil, înseamnă efectul negativ suferit de o persoană, ca urmare a unei fapte ilicite săvârșite de o altă persoană. Conform justiției moderne, fapta ilicită declanșează o răspundere civilă delictuală. “Prejudiciile morale” rezultă din lezarea unui interes personal nepatrimonial. Printre prejudiciile morale se numără și atingerile aduse unor atribute ale personalității, precum reputația, onoarea.

⁴⁶ Depozițiile nu sunt înregistrate separat, iar paginile nu sunt numerotate. Ele se constituie într-un fel de redare cursivă a narațiunilor celor care au apărut în fața comisiei de anchetă.

⁴⁷ Locul unde infracțiunea a fost comisă.

⁴⁸ Evident, un alt român.

⁴⁹ Evident, este vorba despre un tertip al reclamantului.

Drept care, cer satisfacție și dreptate și ofer pălăria ca mărturie[...].”⁵⁰

O altă martoră a reclamantului, mama acestuia, a confirmat cele pomenite de fiul ei, dar nu a putut da detalii (lucru subliniat și de anchetatori), “deoarece se retrăsese în camera mai dosnică a casei”.⁵¹ Este clară, și în acest caz, teama de a acuza un reprezentant al bisericii, teama de scandal, de ridicol chiar. Depoziția acesteia⁵² ne oferă și un detaliu despre starea economică relativ bună a săteanului W. Karotte.

Mult mai interesante sunt declarațiile altor martori. În fața comisiei de anchetă, aceștia recunosc doar identitatea reclamantului, pe cea a soției acestuia, sugerând că, în fapt, au asistat indirect la o ceartă domestică (“au auzit”). Ei nu neagă însă existența celui de al treilea actor, dar nici nu oferă informațiile care să confirme acuzațiile formulate de Karotte. Astfel, vecinul reclamantului, țăranul Andreas Schmidt⁵³ susține că după ora patru⁵⁴ pe când își hrănea vitele a auzit, “tare și deodată”, strigăte care veneau din spatele grădinii sale. A fugit la gardul care îi despărțea proprietatea de cea a lui Karotte, deoarece se aștepta la o alarmă de incendiu; însă, în loc de așa ceva, a deslușit înjurături greu de reprodus”⁵⁵, a recunoscut doar vocea vecinului, “conținutul rușinos al certei”, dar nu a realizat cu cine era acesta în conflict [...]; apoi, a mai auzit doar “niște pași pe uliță”. Despre aceste întâmplări care “nu anunțau ceva bun”, Andreas

⁵⁰ Pălăria preotului.

⁵¹ Vezi structura unei case săsești, construcție care din secolul al XVI-lea se realiza numai din piatră și cărămidă. Din nevoi funcționale, dar și identitare (până în secolul al XVIII-lea, locuința urbană nu se diferențiază) casa avea, în genere, două sau trei încăperi, fiind o clădire de dimensiuni mari, cu fronton și obloane la stradă, vopsită în culori vii; la nivelul podului erau situate două goluri mici între care este aplicat un element de ornamentstucatură sau o zicală: hornul, de regulă, înalt și masiv se ridica deasupra coamei casei. O locuință obișnuită avea următoarea structură internă: pridvor, încăpere/încăperi de locuit, scara pentru pod, acces pe scări, scările pivniței, cutie pentru făină, laviță, plită, vatră din cahle, ladă pentru haine, pat înalt, bancă de sprijin, banca cu zestre, masă, coș cu vase, scaune din scânduri. Vezi Capesius Roswith, *Das siebenbürgisch-sächsisches Bauernhaus. Wohnkultur* (București: Editura Kriterion, 1977). Probabil, casa lui Karotte avea o astfel de structură, era din cărămidă; aceasta se impusese ca material de construcție în comunitățile săsești încă din secolul al XVIII-lea. Vezi Erich Jekelius, *Die Dörfer des Burzenlandes* (Kronstadt, 1929), 227–249. O astfel de locuință avea, cel puțin, două camere de locuit. Vezi mai multe detalii arhitectonice în Jan Hülsemann, *Das sächsische Bauernhaus in Siebenbürgen. Was wie machen an alten Häusern?* (Lilienthal, 2012).

⁵² Este prima mărturie care, în document, se situează după cea a fiul ei care ceruse “satisfacție și dreptate”.

⁵³ Cea de a doua depoziție de martor.

⁵⁴ Conform timpului social tradițional, rural.

⁵⁵ Înjurarea aproapelui este condamnată la luterani; am putea spune că aceștia nu dispun de astfel de formule de exprimarea a disprețului extrem. În copilărie am asistat la câteva certuri între vecini. Când acestea ajungeau la cote iraționale, sașii implicați începeau să se înjure în limba română.

Schmidt susține că ar fi discutat mai târziu, în cameră, cu soția sa și că ar fi ajuns împreună la concluzia că “[...] dacă se luminează, o să auzim ceva de rău, dar încă nu știm despre ce va fi vorba”.

La fel de ambiguu au fost și alți “martori”, precum “Onge a lui Stan Poppa”⁵⁶, un alt vecin, hangiul Michael Jung, precum și Michael Herbert, cumnatul lui Jung. Un vecin apropiat, mai înainte menționatul “Onge al lui Stan Poppa”⁵⁷, cu o anumită șiretenie, a sugerat că nici soțul înșelat nu cunoștea, cu certitudine, identitatea amantului soaței sale. Concret, respectivul martor a susținut că “[...] în prima luni din octombrie, era dimineața, cu vreo două ore înainte de zorii zilei, era octombrie, l-am auzit, din camera mea, pe Wusse⁵⁸ urlând la el în curte, bătându-și soția și strigând cu furie mare: <numai un pumn i-am dat, îmi pare rău că nu știu cui>”. Această mărturie pare o formulă de compromis, o atitudine de eschivare; Onge nu accepta să își abandoneze vecinul, probabil și prietenul, dar nici să încrimineze un “om la biserică”. Ultimii martori, Michael Jung⁵⁹ și Michael Herbert, i-au furnizat predicatorului un alibi afirmând că au fost în preajma acestuia până la ora culcării și că acesta părea preocupat doar de căutarea “unei brutărese”. Astfel, hangiul Michael Jung a declarat că i-a acordat găzduire peste noapte lui Schuster, deoarece acesta fusese invitat la o nuntă: “[...] preotul a venit cu Andreas Sallmen pe la ora șapte⁶⁰, la masă, a băut din vinul nostru, în cameră și în pivniță [...] și s-a dus acasă la zece⁶¹, treaz⁶²; l-a condus cu felinarul, cumnatul meu Herbert”. Același hangiu afirma că Schuster părea interesat doar de tocmirea urgentă a unei brutărese. Cumnatul hangiului, mai înainte menționatul Michael Herbert⁶³, a completat depoziția lui Michael Jung, colorând-o: “La ora zece seara, l-am condus pe domnul preot acasă cu felinarul [...] și domnul preot mi-a zis <acum, este timpul să plec și eu, ca să chem brutăreasa să coacă pâine>, cu aceste cuvinte ne-am despărțit, sub clar de lună, și eu m-am dus cu felinarul acasă”. Nu credem că, în conformitate cu timpul social al epocii, la orele 22 se putea “tocmi” vreo astfel de femeie. Nu știm dacă a fost identificată, chemată și cercetată vreo astfel de brutăreasă. Faptul că pastorul a fost dus acasă de către cineva, cu grijă, denotă ori că Daniel Schuster era amețit de băutură, ori că martorii acestuia exagerau cu asigurarea alibiului, având în vedere că întâlnirea pasională cu nevasta lui Karotte a avut

⁵⁶ Cea de a treia depoziție.

⁵⁷ Probabil, la origine, vecinul era tot un român sau rodul unei familii mixte.

⁵⁸ Diminutiv.

⁵⁹ Cea de a patra depoziție.

⁶⁰ Ora 19.

⁶¹ Ora 22.

⁶² După trei ore de băut, numai treaz nu putea fi acest predicator omniprezent la evenimentul “popular”.

⁶³ Cea de a cincea depoziție.

loc la primele ore ale dimineții. Constatăm că în afară de pălăria incriminată, pălărie culeasă de “păgubit” de la locul “întâlnirii ilicite”, mărturiile sunt, în general, expresia dorinței de a nu se implica în acea “afacere” care se putea termina cu un divorț, dar mai ales cu efecte juridice și sociale dramatice pentru predicator. Mai mult chiar, acestuia i se furnizează, așa cum am mai menționat, și un alibi. Credem însă că de la dosar lipsesc unele piese⁶⁴, altfel nu ne explicăm de ce, în contextul unor depoziții lacunare și a unor probe aproape inexistente, suspendarea predicatorului a fost viabilă pe perioada anchetei și procesului.

După ascultarea reclamantului, a martorilor solicitați de către acesta, dar și a predicatorului care a negat cu vehemență acuzația de adulter, în prezența a doi epitropi (*Kirchenväter*), parohul anchetator l-a anunțat pe predicatorul suspendat că îi va raporta superiorului său, decanului de la Sebeș, despre “situația fără precedent” existentă în comunitate și că va aștepta ordinele pe care, mai apoi, le va executa fără întârziere!⁶⁵ Daniel Schuster a fost suspendat, dar episodul nu s-a oprit aici. Dacă despre femeia adulterină nu s-a mai auzit nimic⁶⁶, cazul “a făcut valuri”, dovada constituind-o o altă scrisoare, anexată și ea la dosar, epistolă în care însuși decanul, în 15 ianuarie 1841, oferea un răspuns la o altă misivă scrisă de un membru al comunității din Dobârca.⁶⁷ În textul său, Samuel Hamer susținea că era îngrijorat pentru faptul că “[...] suspendarea predicatorului până la verdictul procesului fatal al acestuia la *foris appellatoris* vă afectează atât pe dumneavoastră cât și comunitatea. I-am relatat deja, anul trecut, Excelenței sale prefectului, rezultatul final al interogatoriului cât și al procesului”.⁶⁸ Deci, decanul a cerut prefectului soluții la această situație considerată drept fără precedent și ingrată: “Răspunsul la întrebarea mea apare Sub. Nr. Sup. 486 din 25 decembrie 1840 astfel: <Cazul este criminal și trebuie tratat de către autorități cu cea mai mare precizie, actele pot ajunge eventual la autoritatea civilă. Fără să văd însă actele, nu-mi pot forma o părere, iar fără transmisia procesului scandalos nu pot exprima un verdict>”. Același hotăra însă decăderea pastorului, pe toată durata procesului, din toate drepturile: “<[...] un om al bisericii suspendat pentru infracțiune și pus sub acuzație nu poate fi admis la nicio funcție bisericească până când nu va fi declarat nevinovat de către autoritățile respective. Comuna [...], din sentimentul pur al respectului pentru tot ce-i sfânt, nu tolerează profanarea casei domnului>”. De aici, vă puteți da seama cât de mult se va prelungi acest proces și cât de serioasă poate deveni întorsătura pe care probabil o va lua acesta.

⁶⁴ Lipsește depoziția nuntașului Sallmer, cea a femeii adulterin, decizia finală a procesului din martie 1841.

⁶⁵ Protocolul s-a încheiat, după cum am mai afirmat, în 19 noiembrie 1840, la Dobârca. Verdictul s-a dat, probabil, în martie, la Sebeș.

⁶⁶ Din dosarul găsit de noi lipsește depoziția acesteia.

⁶⁷ Epistola din Dobârca era datată “din 7 ale lunii curente”.

⁶⁸ Text aflat pe verso-ul scrisorii.

Înregistrarea întregului proces, precum și toate actele au fost expediate prin poștă în 7 ianuarie către Excelența Sa, domnul prefect; vă dați seama cum a fost folosit timpul, că nu a fost irosită nici o zi”⁶⁹.

Poveste fără un final cert

Știri de la Gârbova mai avem, despre subiectul aflat în analiză, prin intermediul unei scrisori private din 30 ianuarie 1841⁷⁰, epistolă adresată cuiva din Dobârca. Aflăm astfel că pe Daniel Schuster îl mai așteptau și alte acuze, și că acesta devenise subiect de glumă în spațiul săsească din Transilvania de sud-est. Autorul scrisorii își exprima îngrijorarea pentru felul în care autoritățile laice superioare urmau să dea ampoare cazului. Epistola cuprinde și informații amestecate despre o iarnă grea care aducea boala, moartea și îngreuna comunicarea: “Am ajuns ieri la Sebeș [...] aveam nevoie de acest curaj, deoarece trebuia să ni se facă potecă până în strada respectivă [...] am fost totuși nevoit să mă întorc cu sania. Slavă Domnului că sunt aici și toți suntem, din nou, sănătoși! În Sebeș, moartea a făcut răni adânci în multe familii, și chiar văduva Binder și în special Lotti suferă de această boală și stă în pat.”⁷¹ Luni, soția mea și cumnata Meister pleacă la Sibiu pentru a o felicita pe mama lor de ziua onomastică. Dacă aveți ceva pentru Sibiu, atunci conductorul (al poștalionului – n.n) o va lua cu plăcere – eu rămân singur pentru câteva zile, dar am să caut să-mi găsesc consolare și voi avea grijă să nu fiu implicat într-un proces asemănător cu cel al predicatorului dumneavoastră. Acel imprudent vă face multe probleme, și totuși aceasta după părerea mea se poate întâmpla dacă va fi acuzat de mai multe infracțiuni. Cu acestea, vă urează cele bune, cu prietenie, cumătrul dumneavoastră, I. Binder”⁷².

Un ultim act din dosar este o citație prin care “părțile implicate ale comunității C.A. din Dobârca, și anume reprezentanții acestei comune ca reclamanți, iar Daniel Schuster ca acuzat, [...] sunt chemate să se prezinte în data de 01. 03. a.c., dimineața, la ora 10, negreșit, personal, la Parohia săsească din Sebeș în fața Instanței Capitulare a “Țării de sub pădure” (*Unterwald*)⁷³, pentru ascultarea verdictului în cazul lor. Sebeș, 28 ianuarie, 1841). Semnătura este indescifrabilă.

Nu știm, cu certitudine, care a fost soarta predicatorului Daniel Schuster și nu ne permitem să construim ipoteze. Totuși, credem că acesta a fost eliminat

⁶⁹ Al patrulea document din dosar, această scrisoare, este din 15 ianuarie 1841.

⁷⁰ Documentul cu nr. 5 din dosar, scris recto-verso.

⁷¹ În Europa, acum, are loc apogeul “miciei ere glaciare” (1640–1850). Iernile erau lungi și geroase. Abundența precipitațiilor specifice ducea la izolarea comunităților, la împuținarea rezervelor de hrană, la slăbirea imunității trupului, la izbucnirea și manifestarea unor boli contagioase: variolă, tifos, gripă, tuse convulsivă (epidemiile aveau o ciclicitate de aproximativ un deceniu). În acest context climateric, iernile anilor 1841 și 1842 au fost problematice.

⁷² Documentul cu nr. 5 din dosar.

⁷³ Scaunele: Broos (Orăștie), Mühlbach (Sebeș) și Reußmarkt (Miercurea Sibiului).

din rândurile clerului. În comunitățile germane, nu atât pedeapsa, cât etica, controlul și disciplina socială impuse prin reguli, după Reformă, au convins, au fost asumate și s-au transformat în reflexe sociale. Cele mai agreate norme comportamentale (*Zucht*) erau: moderația, respectarea ierarhiilor (ceea ce se poate confunda cu obediența), apărarea demnității, puterea exemplului.⁷⁴ În ceea ce privește morala preoților, disciplina ecleziastică, cu toate evoluțiile din viața comunității evanghelice de confesiune augustană, *Articuli de pastorum vita et moribus* (1574) a fost valabilă tot timpul; preotul trebuia să ducă o viață onorabilă, să fie un exemplu de credință, să reziste “tentațiilor”, să respecte instituția căsătoriei. Realizarea ideologiei armoniei sociale prin aplicarea conceptelor de ordine și disciplină socială a fost o constantă a existenței acestei bisericii.⁷⁵

Însă, în mediile rurale, chiar și în epoci cu un grad mai mare de control social, încălcarea cutumelor, a tabuurilor sociale și sexuale, era o realitate. Era chiar supapa acelor medii.

THE SETTLEMENT OF A MORAL CRISIS IN DOBARCA (*DOBRING*), A COMMUNITY IN SOUTH-EASTERN TRANSYLVANIA. THOUGHTS REGARDING A “TRIAL PROTOCOL” (*PFARRÄMTLICHES GERICHTS-PROTOCOLL*, 1840)

Abstract

The Augustan Evangelical Church was influenced by Joseph's and the pre-forty-eighters' reformism. Joseph's regulations regarding the Evangelical church had aimed at increasing state control over this denomination and eliminating the church's social influence. This fact was reinforced by issuing a fundamental document with the role of religious status *Die allerhöchst begnehmigte Vorschrift Die die Konsistorien der Augsburger Konfessions-verwandten in Siebenbürgen*/The Uppermost Instruction Approved by the Consistories of the Augustan Denomination Believers from Transylvania (1807), a status that had been valid until the forty-eighters' revolution; the church's dependency towards the state had become a fact. Parish consistories (composed of the priest and the lay members of the *Altschaft*, the president of a rural consistory being the vicar) had only locally limited obligations, such as: organizing the religious services within the parish organization, supervision of church order and discipline, religiousness and morality of the community; school supervision; budget and religious heritage management. Social control was a goal for both the state and the church. Since the Tridentine matrimonial decrees, churchmen had been considered agents of the moral reform, of the social discipline. In this context, any form of hedonism and norm override produced exaggerated reactions, the involvement of ecclesiastical legal and administration elements, and, finally, attracted public opprobrium.

⁷⁴ Vezi, în acest sens Heinz Schilling ed., *Institutionen, Instrumente und Akteure sozialer Kontrolle und Disziplinierung im frühneuzeitlichen Europa* (Frankfurt a Main: Vittorio Klostermann, 1999); Lyndal Roper, *The Holy Household. Women and Morals in Reformation Augsburg* (Oxford: Clarendon Press, 1989), 152.

⁷⁵ Vezi G. D. Teutsch, *Die Synodalverhandlungen der evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen im Reformationsjahrhundert* (Sibiu, 1883), 193.

Adultery was considered “an abominable phenomenon” that denied the sacred nature of matrimony, from the church’s perspective. Protestant churches do not treat marriage as being sacred, thus marital infidelity is not a tragedy with fatal consequences from its perspective. However, the need for social harmony and discipline, worship and ethics of the family and the need to preserve family heritage led to the condemnation of adultery, especially when one of the actors of the illicit relationship was a clergyman.

In mixed communities, such as the Dobarca, achieving mixed marriages was not an impossible event, especially among farmers with lower social and economic status. In the rural settlements from south-eastern Transylvania in the 19th century, ethnic-cultural mixed communities living together was a reality, especially evident during local events that questioned the moral, religious and social traditions. Community vulnerability and the “scandal” as a disruptive event were evident in the case of such settlements, especially in the context of (public) allegations of adultery. We propose an episode of micro-history occasioned by the discovery of a “trial protocol” in the archives, for scientific reasons.

In 1840, the village Dobarca “roared” regarding an alleged adultery committed by the evangelical preacher Daniel Schuster and the Romanian Mary, “daughter of Theodore Miller”. Her husband was a local peasant named “Wassel Karotte”. He complained to the higher ecclesiastical authorities (the Dean) against the preacher, but also asked for permission to divorce the unfaithful wife. The episode occasioned a “trial protocol” (Pfarrämtliches Gerichts-Protocoll), the first file of the document we studied (also comprising witnesses’ testifies), the file also contains citations, several official letters and private mail. Although some of the documents are incomplete or contain illegible fragments, we managed to re-enact the scandal and the trial it produced, despite the fact that the investigation and the trial lasted several months, from October 1840 to March 1841. The witnesses’ testimonies were confused, timid, elusive, making any conclusion somehow distant and ambiguous.

The “trial protocol” reflects the problematic nature of human relationships, the moral degradation within the Evangelical church and the Transylvanian rural communities before the renewal after the revolution of 1848–1849, the relation between the local church institutions and the secular authorities. The case also proves the liberalization of the moral laws within rural areas, the insecurity of the priest’s status, the simple man’s fear of being involved in juridical events, the ethno-cultural mix, and the malfunctions of a normative society in the context of the reorganization of the Evangelical Church.

In conclusion, we do not know the fate of preacher Daniel Schuster and do not wish to launch any hypotheses. However, we believe that he was removed from the clergy. After the reform, it was not punishment, but rather ethics, control and social discipline enforced through rules that were assumed and turned into social reflexes within German communities. The most agreed behavior rules (*Zucht*) were: moderation, respect for hierarchy (which could have been confused with obedience), defending dignity, and the power of example. Regarding priests’ morals, ecclesiastical discipline, considering the evolution of the Augustan Evangelical community life, *Articuli de pastorum vita et moribus* (1574) had always been valid, the priest had to lead a honorable life, to be a faith model, to resist all “temptations”, to respect the institution of marriage. Achieving social harmony ideology by applying the concepts of order and social discipline was a constant in the existence of this church.

ÎNVĂȚĂTORUL ARĂDEAN NICOLAE CRISTEA (1882–1952). REPERE BIOGRAFICE

Felicia Aneta Oarcea*

Cuvinte cheie: școală, învățător, elevi, societate, unire

Keywords: school, schoolteacher, pupils, union

De-a lungul vremii, cercetători și cadre didactice, unii martori oculari ai evenimentelor au consemnat episoade din istoria învățământului arădean. Unii și-au asumat rolul de cronicari ai unei istorii subiective. Grație preocupărilor avute, dar și a bogatului material arhivistic, putem reconstrui trecutul și evoluția instituției școlare, regăsind totodată dascăli care, prin pregătirea lor, au susținut școala, tradițiile și cultura românească, indiferent de regimurile politice.

Instituție centrală în formarea cetățeanului, modelarea valorilor și spiritului civic, școala a contribuit la afirmarea conștiinței publice și naționale, precum și la iradierea științei de carte de la intelectualitate spre populația de rând. Valorile culturale românești, dacă facem referire doar la ele, au evoluat și s-au manifestat, în secolul al XIX-lea și începutul următorului veac, sub oblăduirea instituției școlare și ecleziastice.

Răsfoind filele istoriei învățământului transilvănean și arădean, în perioada 1867–1918, întreaga structură școlară a fost organizată printr-o legislație riguroasă, uneori cu implicații ce au adus frământări și proteste din partea comunităților ce doreau să păstreze confesionalitatea și identitatea propriilor școli. Chiar dacă Legea XXXVIII din 1868 în chestiunea învățământului poporal din Ungaria sau Legea Eötvös, sancționată la 5 decembrie 1868, a stipulat că dreptul de a înființa școli revenea confesiunilor, societăților publice, comunităților și statului, totuși, din pricina unor prevederi tot mai restrictive, greu de suportat de comunități, autoritățile confesionale au fost nevoite să recurgă la ajutorul statului. Acest fapt le-a îngreunat funcționarea, multe dintre instituții de învățământ caracter confesional încetându-și activitatea.

Legislația școlară din perioada dualismului austro-ungar a avut consecințe benefice asupra evoluției sistemului de învățământ. Prin modificările aduse s-a încercat o permanentă adaptare la cerințele economice și sociale ale lumii

---

* Complexul Muzeal Arad, P-ța G. Enescu, nr. 1, e-mail: felly_oarcea@yahoo.com.

moderne. Cadrul legislativ a avut menirea de a contribui la înființarea unui număr însemnat de școli, care să cuprindă un efectiv cât mai mare de elevi. A contribuit, de asemenea, la o stabilitate a personalului didactic, prin asigurarea dreptului la salarizare și la un trai decent. Articolele legilor au vizat funcționarea în bune condiții a sistemului instructiv-educativ. Dincolo de aceste prevederi constatăm, însă, o deplasare treptată dinspre scopul educativ spre cel politic. În textele legilor au fost inserate prevederi care îngreădeau dreptul autorităților nemaghiare de a-și rezolva problemele școlare. Această tendință de deznaționalizare avea să fie criticată nu numai în presa vremii (*Tribuna Poporului, Biserica și Școala* etc.), dar și în luările de poziții ale deputaților în Parlamentul budapestan (ex. Vasile Goldiș, Ștefan Cicio Pop și alții).

Întinsa rețea școlară arădeană ce s-a dezvoltat în intervalul 1867–1918 a avut tradiție încă din veacul al XVIII-lea. Înființarea Preparandiei (1812) și a Institutului Teologic (1822) a deschis noi perspective pentru pregătirea cadrelor didactice. Generații de dascăli, instruiți de profesori renumiți, s-au ocupat de tinerii adolescenți, implicându-i în activitățile cultural-educative. Dascălii, activi în cadrul Reuniunii Învățătorilor, au susținut lecții practice, au publicat articole al căror conținut făceau referire la problemele școlare, culturale, naționale, sociale, economice, politice, etc. Acționari ori membrii ai diverselor societăți sau instituții financiare, ei au susținut propășirea economică a lumii rurale. De asemenea, au mobilizat membrii comunității în susținerea frunțașilor politici în campaniile electorale sau cu prilejul diverselor proteste inițiate de aceștia împotriva măsurilor abuzive ale autorităților maghiare.

După realizarea Unirii de la Alba Iulia din 1918, eforturile lor s-au îndreptat spre integrarea învățământului din aceste părți în structurile noului Stat. Unii dintre ei au făcut parte din Marele Sfat Național, alții, precum Iosif Moldovan, fostul președinte al Reuniunii Învățătorilor, a preluat conducerea Revizoratului Școlar din Arad.

Ca responsabil al Resortului Cultelor, Vasile Goldiș, cunoscător al realităților școlare și culturale din Transilvania, a acționat constat în vederea refacerii cadrului instituțional instructiv-educativ.¹

În perioada interbelică, cadrele didactice au continuat să sprijine și să dezvolte sistemul instructiv-educativ, cultura și tradiția românească.

În acest climat cultural și politic, în care românii au căutat prin toate mijloacele să-și păstreze valorile culturale, limba, tradițiile, instituțiile ce simbolizează propria identitate Biserica și Școala, s-a remarcat învățătorul Nicolae Cristea. La rândul său, a îndeplinit misiunea trasată de dascălii Preparandiei și de Consistoriul arădean, apoi de organisme noului Stat, România.

¹ Felicia Aneta Oarcea, *Școala și societatea în comitatul Arad (1867–1918)* (Arad: Editura Gutenberg, 2012), 516–517.

Nicolae Cristea s-a născut în localitatea Mândruloc, județul Arad, la 5 decembrie 1882², în familia lui Gheorghe și a Anei, născută Bozgan. Tatăl era agricultor, iar mama casnică.³ Nașa de botez a fost “plugărița” Floare Cladovan. Preotul care l-a creștinat în Biserica Ortodoxă din Mândruloc, cu hramul “Intrarea în biserică”, a fost Sigismund Bozgan.⁴

Viitorul dascăl a urmat clasele primare în satul natal, în perioada 1888–1894, primind certificatul de absolvire nr. 30/1894. Între anii 1897–1903, a parcurs cursurile Institutului Pedagogic-Teologic, ca elev ordinar. În urma examenului susținut în fața comisiei formată din Roman Ciorogariu, dr. Petru Pipoș, dr. Ioan Petran, Ioan Costea, Nicolae Mihulin, Ioan Nicorescu, Ioan I. Papp (președinte), Varjassy Arpad (inspector școlar regal) și Vasile Goldiș, Nicolae Cristea a obținut *Testimoniul de calificățiune învățătorescă* nr. 959/8 iunie 1903, cu calificativul “distins” (Il. 1).⁵

După absolvire, s-a întors acasă ca să-i învețe carte pe copiii, care, poate, mai târziu, aveau ca și el să susțină cultura, tradiția și viața politică a românilor din părțile Aradului.

La scurtă vreme, în 26 aprilie 1904, acesta s-a căsătorit cu Cociuban Florica, casnică, născută în 18 octombrie 1886, la Mândruloc. Părinții ei erau agricultori. Jurămintele le-au depus în fața martorilor Colțeu Floare și Cicireu Dimitrie.⁶ Soția sa avea să-i dăruiască doi copii, pe Filaret și Marin Bujor. Filaret s-a născut în 24 octombrie 1905, iar Marin Bujor în 23 martie 1916.⁷

Din 1 iulie 1905 până la 31 august același an, a prestat serviciul militar în cadrul Regimentului Cezaro-Crăiesc 33 Infanterie.⁸

Activitatea didactică a desfășurat-o între 1 septembrie 1903 – 31 august 1940. La 1 septembrie 1903, în urma dorinței exprimate, Nicolae Cristea a fost numit de Consistoriul arădean, prin Decizia nr. 4613/1903, învățător titular la Școala Primară Confesională Greco-Ortodoxă Română din comuna Mândruloc.⁹

Între 27 iulie 1914 – 4noiembrie 1918 a fost încartiruit în Regimentul 33 Infanterie, fiind eliberat cu gradul de caporal¹⁰.

² Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad, *Inspectoratul Școlar al Județului Arad. Dosare personale* (S.J.A.N.A.), nr. inv. 100, dos. 15C/27, 1.

³ Ibid., 10, 13.

⁴ Ibid., 14.

⁵ Ibid., 3, 7; Teodor Botiș, *Istoria Școalei Normale (Preparandiei) și a Institutului Teologic Ortodox Român din Arad*, (Arad: Editura Consistoriului, 1922), 487.

⁶ Arhiva familiei Cristea. Nicolae Cristea cu soția sa (Il. 2).

⁷ S.J.A.N.A., *Inspectoratul Școlar*, 2, 7, 10, 13.

⁸ Ibid., 2, 7.

⁹ Ibid., 4.

¹⁰ Ibid. 2.

Potrivit unei situații a învățătorilor mobilizați, internați, prizonieri sau refugiați, întocmite în anul școlar 1917–1918 de Consistoriul arădean, între acei dascăli au fost menționați învățătorul Nicolae Cristea și colegul său, Petru Colțeu, din Mândruloc, localitate integrată protopopiatului (inspectoratului) ortodox român al Aradului, supliși de Teodor Popa.¹¹

În acele vremuri de restriște, prin intermediul periodicului *Biserica și Școala* dascălii rămași erau îndemnați următoarele: “Glasul luminat, blând și convingător /să/ răsună și atunci când zângănitul de arme se aude în depărtare. Cultura adevărată, credința tare și neclintită în D-zeu formează merindea cea mai potrivită pentru fiecare ostaș care pleacă la luptă”.¹²

Privării școlilor de cadre didactice i s-a adăugat situația economică grea din timpul Primului Război Mondial, care a afectat majoritatea gospodării țărănești. Mulți părinți nu-și mai trimiteau copiii la școală, iar unele instituții de învățământ și-au închis porțile.¹³ Cu toate acestea dascălii rămași la vetre se străduiau să mențină funcționale instituțiile de învățământ. Dintr-un raport despre examenele de la sfârșitul anului școlar 1917–1918 al revizorului școlar Romul Frateș reiese că frecvența școlară era critică. Mai mult odată cu încetarea controlului, copii erau angrenați în activitățile gospodărești și nici nu aveau cele necesare frecventării cursurilor școlare.¹⁴

Schimbările politico-militare și strategice de la sfârșitul anului 1918, adâncirea crizei din Imperiul Austro-Ungar, înfrângerile suferite pe câmpul de luptă, declarațiile marilor puteri ale lumii în privința dreptului popoarelor de a-și hotări singure soarta, au contribuit la desfășurarea ultimului act al epopeii unirii tuturor românilor. Aradul avea să devină centrul deciziilor cruciale ale românilor transilvăneni. Aici avea să se prelimizeze episodul deciziei de unificare cu Țara mamă.

Apropierea dintre factorii politici arădeni și lumea satelor a fost posibilă grație contactelor permanente cu elita intelectuală rurală. Ancorat în realitățile economico-sociale, politice și culturale ale vremii, Nicolae Cristea și-a înscris numele în rândul militanților pentru dobândirea drepturilor politice și naționale. El s-a implicat activ în desfășurarea evenimentelor din lunile noiembrie și decembrie ale anului 1918. În localitățile comitatului Arad s-au constituit Consiliile Comunale Românești și Gărzile Naționale. Potrivit directivelor Consiliului Național Român “în fiecare comună mare sau mică să se aleagă de obștea satului un consiliu național în frunte cu preoții, învățătorii și intelectualii din localitate, care ... va

¹¹ Vasile Popeangă, *Școala românească din părțile Aradului în perioada 1867–1918* (Arad, 1976), 247–253.

¹² *Biserica și Școala* XXXIX, nr. 35 din 30 august/12 septembrie (1915): 258.

¹³ Otto Greffner, “Acțiuni cu caracter național și social, în anul 1918, în județul Arad”, *Ziridava* III-IV (1974): 180.

¹⁴ Oarcea, *Școala și societatea*, 313.

conduce toate treburile satești, deci va fi depozitarul suveranității naționale în acea comună”.¹⁵ În concordanță cu cerințele C.N.R.C., la 1/14 noiembrie 1918, “o ceată de voinici din Mândruloc” în frunte cu preotul Iancu Ștefănuț și învățătorul Nicolae Cristea, au depus jurământul în fața Consiliului Național Român. Redactorii ziarului *Românul* au consemnat următoarele: “În pluton, cu mândru port de sărbătoare, cu frunză de stejar în pălării, cu învățătorul lor, militar, și câțiva voluntari români și cu un steag românesc ... s-au oprit în curtea *Românului* cântând Hai să dăm mână cu mână și Desteaptă-te Române !. ... Îți era drag să auzi comanda perfect românească”.¹⁶

În aceeași localitate, la 10/23 noiembrie a fost ales Consiliul Comunal. Președinte al Comitetului Național din Mândruloc a fost desemnat preotul Iancu Ștefănuț, care l-a numit ca notar pe Nicolae Cristea.¹⁷

În cadrul ședinței extraordinare a Reuniunii Învățătorilor, convocată în 15/18 noiembrie, de președintele Iosif Moldovan și secretarul Nicolae Cristea, la Școala Centrală din Arad, au fost elaborate listele oficiale ale delegaților la Alba Iulia. Ales cu credențional, Nicolae Cristea a fost delegat de Reuniunea Învățătorilor de la Școalele Poporale Confesionale Ort. Române din Protopopiatele Arădene I-VII să exprime voința de unire în numele acestei organizații profesionale.¹⁸

După încheierea Adunării de la 1 Decembrie 1918, învățătorii prezenți s-au întrunit într-o consfătuire, în care s-a discutat despre soarta școlilor românești în noile împrejurări politice și și-au exprimat intenția de a edita un organ de presă “politico-didactic, care să apere interesele corpului învățătoresc asemenea și convocarea unui congres al învățătorilor români”.¹⁹

Potrivit relatărilor fiului său, Marin Cristea, preluate de istoricul arădean Dan Demșea, după 1 Decembrie 1918, Nicolae Cristea s-a refugiat la Lipova până în primăvara anului 1919.²⁰

Chiar dacă a funcționat ca învățător cu o vechime de peste 15 ani, după Unirea din 1918, a depus jurământul în fața membrilor Revizoratului Școlar Arad, la data de 10 Ianuarie 1920.²¹

¹⁵ Laurențiu Oanea, *Unirea de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918* (București, 1964), 115. Manuscrisul se află în colecția Complexului Muzeal Arad.

¹⁶ *Românul* VII, nr. 5 din 1/14 noiembrie (1918): 4.

¹⁷ Andrei Caciara, Nicolae Roșuț, *Aradul în lupta pentru eliberare socială și națională, Documente*, vol. I (Arad, 1978), 245.

¹⁸ Oarcea, *Școala și societatea*, 511, 513.

¹⁹ *Românul* VII, nr. 25 (27 noiembrie/10 decembrie 1918): 4.

²⁰ Aducem mulțumiri istoricului arădean Dan Demșea pentru că ne-a pus la dispoziție informațiile prețioase culese de el însuși, în anul 1987, de la fiul învățătorului Nicolae Cristea, Marin Bujor.

²¹ S.J.A.N.A., *Inspectoratul Școlar*, 2, 7.

În paralel cu activitatea didactică, între anii 1919–1920, a urmat cursurile Școlii Secundare I-IV din Sântana, finalizate cu Testimoniul nr. 7/1920²². Între 15 octombrie 1919–31 august 1931, Secretariatul General din Cluj, Resortul Cultelor și Instrucțiunii Publice l-a reconfirmat ca titular, prin Ordinul de numire nr. 20104/1919, la Școala Primară de Stat din localitatea natală.²³ În perioada 15 octombrie 1919–30 septembrie 1921, a fost, din nou, numit ca învățător în Mândruloc de către Ministerul Instrucțiunii, prin Ordinul 10280/1919. Aserțiunea e susținută de bogatul material fotografic păstrat în arhiva familiei Cristea (Il. 3–7).²⁴

Acesta a fost beneficiarul unor venituri suplimentare, ca urmare a participării sale la Primul Război Mondial, dar și a condițiilor economice și financiare precare ale acelor ani. Greutățile materiale cu care s-au confruntat dascălii, dacă facem referire doar la ei, dar și eforturile de integrare în structurile noului Stat, au impus o serie de măsuri în beneficiul acestei categorii sociale. Astfel, pe lângă cei 900 lei, acesta mai primea un adaus de război de 750 lei, adaus familiar de 1200 lei, adaus de scumpete de 1800 lei, “ajutor de vestimente” de 1100 lei, precum și adaus de serviciu de 800 lei. Conform Ordinului Ministerului Instrucțiunii Naționale, nr. 2483/1919, salariul său de bază încasat de la stat a fost de 3000 lei, în perioada 15 octombrie 1919–30 septembrie 1921, la care s-au adăugat 450 lei/lună, din 1 octombrie 1920 până la 31 octombrie 1921; gradații: 337 lei, 50 bani, din 1 octombrie 1920–31 octombrie 1921, precum și 750 lei în 1 noiembrie 1921; adaus de război: 3300 lei, din 15 octombrie 1919 – 30 septembrie 1920; adaus familiar: 1200 lei, din 15 octombrie 1919 până la 30 septembrie 1920; adaus de scumpete: 200 lei, din 1 octombrie 1920 până în 31 octombrie 1921, precum și 200 lei în 1 noiembrie 1921; adaus de vestimentație: 1100 lei, din 15 octombrie 1919 – 30 septembrie 1920; adaus de serviciu: 800 lei, din 15 octombrie 1919 până la 30 septembrie 1920.²⁵

Ulterior, prin Ordinul de numire 77719/1932, emis de Ministerul Instrucțiunii, și prin conținutul adresei din 23 iunie 1931, dascălul Nicolae Cristea a fost transferat la Școala nr. 3 din Arad.²⁶ În anul școlar 1931–1932, acesta a fost detașat la Școala nr. 1, în locul învățătorului Dârlea²⁷, iar din 1 septembrie 1932 până în 31 august 1940 la Școala nr. 12. Conform Ordinului Ministerului Educației Naționale, nr. 96.226/1939, și a Inspectoratului Școlar nr. 15242/1939,

²² Ibid. 3, 7.

²³ Ibid., 4, 7–8, 17–19.

²⁴ Aducem mulțumiri dlui Filaret Cristea, nepotul învățătorului Nicolae Cristea, care ne-a pus la dispoziție aceste materiale foto-documentare.

²⁵ S.J.A.N.A., *Inspectoratul Școlar*, 7–8.

²⁶ Ibid., 4, 15.

²⁷ Ibid., 16.

Rev. 3498/1939, Nicolae Cristea putea continua activitatea. Același Minister, prin Ordinul nr. 22174/1939, a dispus funcționarea sa în învățământ. La rândul său, Inspectoratul Școlar Timiș i-a adus la cunoștință faptul că putea continua activitatea de director și cea de învățător până la termenul de pensionare cerut de lege.²⁸

Conform *Fișei de pensiune*, înființată prin Decretul-lege nr. 2207, publicat în *Monitorul Oficial* nr. 180, din 7 august 1937, învățătorul Nicolae Cristea s-a pensionat la 1 septembrie 1940, potrivit Ordinului ministerial 86.707/1940, după o activitate didactică de 37 de ani. Ordonat și responsabil, și-a completat documentul pentru a primi la senectute veniturile cuvenite²⁹:

Unitatea de învățământ								
Școala Confesională Ortodoxă Română Mândruloc								
Gradul și clasa	Felul mutației	Numărul și data actului	Salariul fără accesorii	Cu rețineri pentru pensie				
				De la	Până la	Ani	Luni	Zile
Titular definitiv	Alegere	4613/1903	Coroane	1 I 1906	31 XII 1911	6	–	–
			50					
			72,66	1 I 1912	31 XII 1916	5	–	–
			100	1 I 1917	15 X 1919	2	9	15
			150	15 X 1919	30 IX 1920	–	11	15
			Observații: Cota % reținută		2% + 50% Fondul de Pensii			
Școala Primară de Stat Mândruloc								
Titular definitiv	Numire	20.104/1919	Lei	1 X 1920	31 X 1921	1	1	–
			250					
			787,50	1 XI 1921	1 I 1924	2	2	–
Gradul I 3	Încadrare	1116/1921	1750	1 I 1924	1 I 1929	5	–	–
Gradul I 4	Înaintare	Gradul IV	2000	1 I 1929	31 XII 1929	1	–	–
Gradul I 5		Gradul V	2250	1 I 1930	31 XII 1930	1	–	–
			10.150	1 I 1931	31 VIII 1931	1	–	–
		Majorare salarială		11.100	1 IX 1931	31 XII 1931	1	–

²⁸ Ibid., 4, 15.

²⁹ Ibid., 21–23.

Școala Primară de Stat Arad								
Învățător I 5	Transfer	61236/1931	12.350	1 I 1931	31 XII 1931	1	–	–
	Reducere de salariu		8350	1 I 1932	31 XII 1932	1	–	–
			7515	1 I 1933	31 III 1933	–	3	–
	Majorare de salariu		8000	1 IV 1933	30 XI 1937	4	8	–
			8900	1 XII 1937	31 V 1938	–	6	–
Învățător gradul VI	Înaintare gradul VI		9850	1 VI 1938	31 XII 1940	2	3	
Observații: Cota % reținută	10 % Casa Generală de Pensii							

Sursa: vezi notele 26–27.

Acuitatea, probitatea morală și o scară a valorilor clădită pe fondul unei personalități puternice i-au asigurat un loc aparte în rândul cadrelor didactice din vremea sa. Figură activă, Nicolae Cristea a dobândit numeroase funcții, care l-au propulsat în rândul elitei intelectuale. Între anii 1912–1919, a îndeplinit funcția de prim secretar al Reuniunii Învățătorilor români ortodocși din comitatul Arad, iar între 1906–1912, a fost membru al comitetului acesteia.³⁰ În perioada 1910–1914, a făcut parte din comitetul redacțional. Sarcinile ce-i reveneau în această calitate, le îndeplinea cu maximă responsabilitate. Activitatea sa s-a concretizat și în una scriitoricească. Dintre articolele sale publicate în periodicul Reuniunii Învățătorilor amintim: *Tolstoi*, *Din ideile răposatului dr. Petru Șpan*, *Cuza Vodă* ori cele legate de recenzarea unor publicații ale epocii³¹, la finele ultimelor semnându-se cu inițialele “N. C.”.

În perioada interbelică, respectiv spre finele anului 1921, Asociația a început editarea periodicului bilunar *Școala primară*. Redactorul responsabil al acestuia până la încetarea activității publicației, 15 octombrie 1923, a fost Nicolae Cristea.³²

La 15 noiembrie 1919, în cadrul adunării generale desfășurată la Șiria, Reuniunea Învățătorilor Români din Dieceza Aradului și-a schimbat denumirea

³⁰ Oarcea, *Școala și societatea*, LIII, LIV.

³¹ N. Cristea, “Tolstoi”, *Reuniunea învățătorilor* VIII, nr. 3 din martie (1911): 69–71; N. Cristea, “Din ideile răposatului dr. Petru Șpan”, *Reuniunea învățătorilor* VIII, nr. 5 din mai (1911): 154–155 și *Reuniunea învățătorilor* X, nr. 12 (decembrie 1913).

³² Anton Ilica, “Asociația Învățătorilor Arădeni în Perioada Interbelică”, *Școala vremii*, septembrie (2005): 11.

în Asociația Învățătorilor din Orașul și Județul Arad. Continuatoare a obiectivelor celei vechi, însă ancorată în realitățile și cerințele perioadei interbelice, organizația a promovat valorile și tradițiile culturii și învățământului românesc. Un episod demn de menționat a fost cel din anul 1923, când în cadrul adunării generale extraordinare a Asociației Regionale a Învățătorilor s-a decis ca dascălii din Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș să-și desfășoare activitatea sub forma congreselor și cercurilor culturale. Față de noua tendință, președintele Asociației Județene, în perioada 1922–1932 și vicepreședinte al Asociației Regionale, Nicolae Cristea a reacționat negativ. El s-a opus unificării deoarece considera că în cadrul Congreselor generale “se descarcă “patimi politice” cu atâta ardoare, încât eroii se pot asemana cu un “grup de samsari ajunși la păruială pe chestii materiale zădărnicate”.³³

În anul 1927, salariile tuturor cadrelor didactice au fost amortizate. La inițiativa învățătorului Dimitrie Boariu, din Chișineu-Criș, a fost reorganizată Asociația Județeană a Învățătorilor. Întruniți la Ineu în cadrul conferinței generale din 12 noiembrie 1929, învățătorii au hotărât reorganizarea Asociației și stabilirea obiectivelor de acțiune în plan social, economic și cultural, sub președinția lui Nicolae Cristea, reconfirmat cu acest prilej în funcția sus numită. În 1935, prin vot secret, Comitetul de conducere al Asociației l-a desemnat din nou ca președinte pe Nicolae Cristea.³⁴

Ca exponent al elitei intelectuale a lumii rurale, Nicolae Cristea a sprijinit fondarea unor instituții financiare, care să faciliteze sătenilor contractarea unor credite. De altfel, spre sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul veacului următor, învățătorii au acționat în vederea întemeierii la sate a unor instituții de credit, “casse” de păstrare, reuniuni de cruțare și ajutorare. Înființarea băncilor românești a fost privită ca o acțiune de prosperitate a poporului român și de salvare “din ghiarele cămătarilor ... care îi despoiau într-un mod ne mai pomenit”.³⁵ În primăvara anului 1914, la 1 martie, a fost înființată Reuniunea de Cruțare și Ajutorare ca Asociațiune “Pomul” din Mândruloc și din Jur, în cadrul căreia acesta a îndeplinit funcția de notar.³⁶

Între alte funcții deținute se numărau cea de secretar al Secției Județene a Învățământului, ca președinte al Cercului Cultural al plasei Arad, cea de membru al Comisiei de Administrație a Căminului Studentesc al Județului Arad, cea de membru al Consiliului de Administrație al Fondului “Gheorghe Lazăr”, cea de președinte al Asociației Învățătorilor din Județul Arad, cea de vicepreședinte al Asociației Învățătorilor din Ardeal, precum și cea de președinte al Băncii

³³ Ibid., 6.

³⁴ Ibid., 7.

³⁵ Oarcea, *Școala și societatea*, 375.

³⁶ S.J.A.N.A., *Fond Tribunalul Județului Arad*, dos. 16/1914–1916, 11, 17.

Învățătorilor din Județul Arad. De asemenea, a îndeplinit și funcția de inspector școlar al plasei Radna.³⁷

În perioada interbelică, întreaga familie a dobândit Certificatul de naționalitate, care atestă că era de naționalitate română, înscrisă la numerele 491, 492, 493, 494, conform articolului 53 și următoarele din Regulamentul privitor la constatarea naționalității române.³⁸

Conform unui extras din Registrul stării civile de nașteri, fiul cel mare al învățătorului Nicolae Cristea, Filaret s-a căsătorit la Cluj, în data de 19 iulie 1930, cu Cornelia Constanța Ștefiu, potrivit actului cu nr. 384, din 1930.³⁹

După o activitate prodigioasă, dascăl s-a stins din viață în ziua de 24 iulie 1952, la Arad, fiind înhumat în cimitirul din satul său natal, Mândruloc. (Il. 8)⁴⁰

Personalitate activă, implicat în activitățile cultural-educative, sociale, economice și politice, Nicolae Cristea a răspuns cerințelor societății dinainte și după realizarea Marii Uniri de la Alba Iulia. De altfel, întreg corpul didactic arădean, prin chemarea sa, stat mereu în fruntea poporului. Elita autohtonă a constituit liantul spre mentalul social al lumii rurale. Dascălii au fost prezenți în tumultul evenimentelor ce s-au scurs în perioada 1867–1918, în care românii, ca entitate etnică în structurile monarhiei dualiste, și-au afirmat dezideratele politico-naționale. Activitatea lor s-a afirmat și mai mult în structurile noului Stat, România, când au putut să contribuie la propășirea culturii și tradiției proprii.

Generația de dascăli formată la Preparandia arădeană, înarmată cu un bogat bagaj de cunoștințe, instruită în a acționa în vederea formării noilor generații care să promoveze valorile românești, să implice comunitățile în activitățile economico-financiare, să combată excesele și abaterile de la conduita morală, a avut misiunea sfântă de a contribui, prin toate mijloacele, la prosperitatea națiunii române. Modele de urmat în comunitățile din care făceau parte, cadrele didactice au format elita intelectuală, care a marcat devenirea tinerei generații.

Potrivit dascălului Iuliu Vuia “Învățătrul e corana, suculu și sufletulu școlei. O națiune va fi puternică și respectată, decă va ave învățători bravi”.⁴¹ Așadar, școala s-a impus ca factor decisiv în conservarea identității naționale, în educarea tinerei generații, devenind o componentă esențială a civilizației lumii moderne și contemporane.

³⁷ S.J.A.N.A., *Inspectoratul Școlar*, 5, 8 verso.

³⁸ Ibid., 10.

³⁹ Ibid., 11.

⁴⁰ Aducem mulțumiri istoricului arădean Dan Demșea pentru că ne-a pus la dispoziție informațiile prețioase culese de el însuși, în anul 1987, de la fiul învățătorului Nicolae Cristea, Marin Bujor.

⁴¹ Iuliu Vuia, “Învețătoriulu român”, *Biserica și Școala* VII, nr. 39 din 25 septembrie/7 octombrie (1883): 351.

NICOLAE CRISTEA, THE SCHOOLTEACHER FROM ARAD
(1882–1952)

Abstract

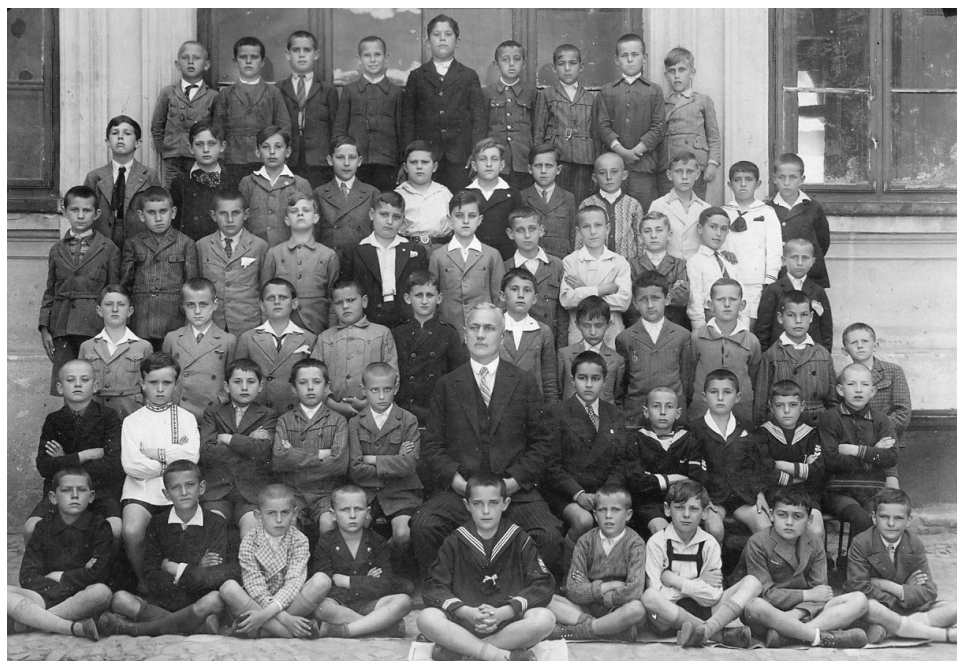
Born at Mândruloc, on the 5th of December 1852, Nicolae Cristea had been a schoolteacher for his countrymen's children till the year he settled down in Arad. His deserving activity as an exponent of the local instruction was rounded up by his involvement in the cultural, social, economic, and political life of the town. He upheld the Romanian political movement of time by all his means. He took place in the Great Assembly in Alba Julia on the 1st of December 1918, as a delegate of the Schoolteachers of the Denominational Romanian Orthodox Schools Association from Districts of Archpriests Arad I–VII. He went on with his activity as an editor in inter-war period looking after to the ephemerally publication of the journal *Școala primară* (Elementary School). His acuity, moral integrity, and strong personality with a well established system of values brought him a distinct place among the teachers of his time. Nicolae Cristea got several functions that propelled him among the intellectual elites.

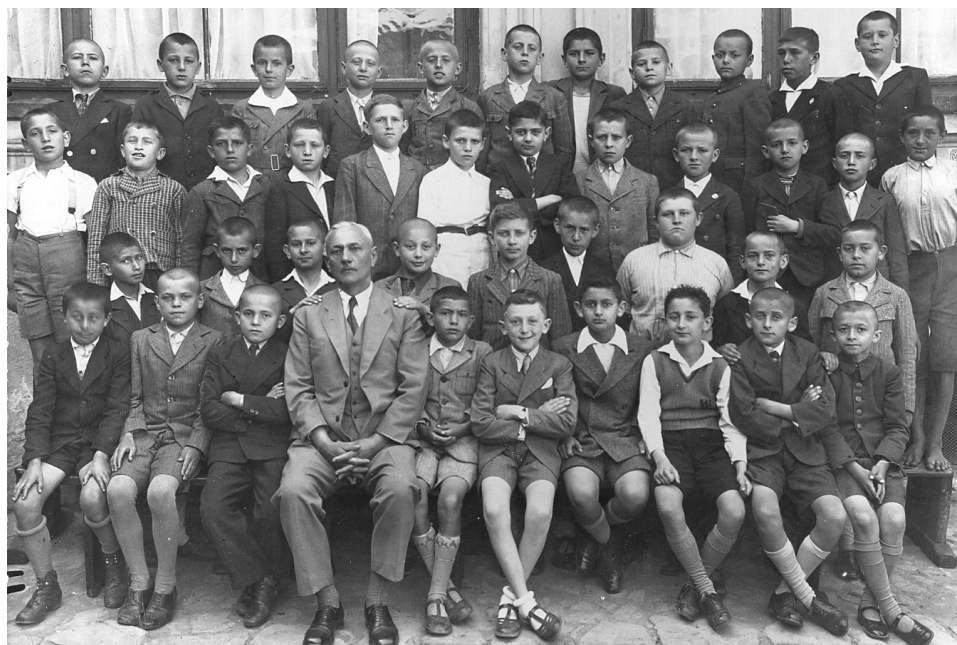
Testimoniul de calificatiune învățăătorească nr. 959/8 iunie 1903.

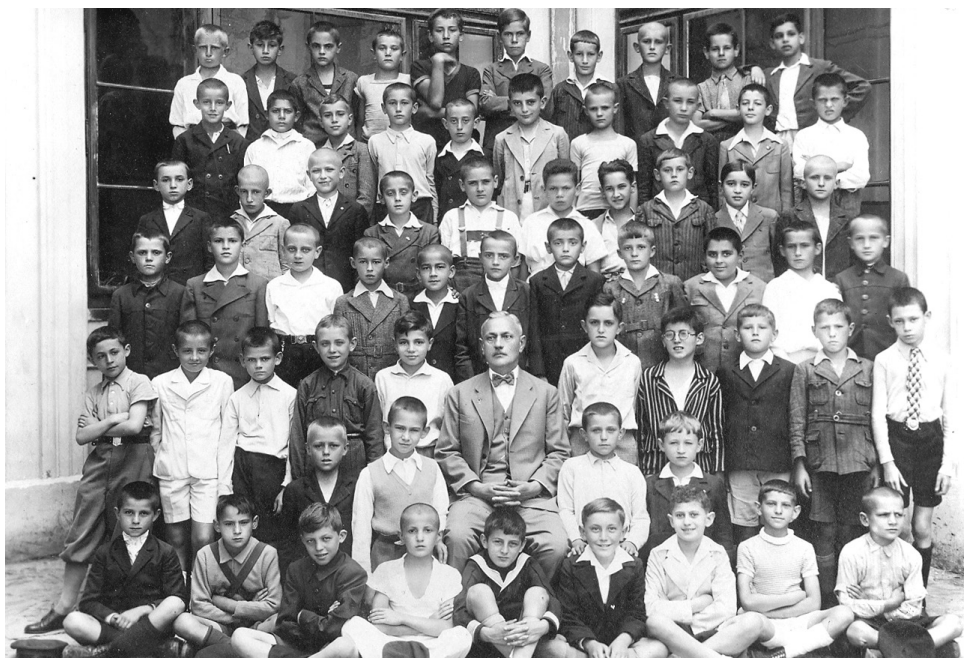

Nicolae Cristea
cu soția Floare.

Dascălul Nicolae Cristea cu elevii săi la școala din Mândruloc.

Dascălul Nicolae Cristea cu elevii săi la școala din Mândruloc.

Dascălul Nicolae Cristea cu elevii săi la școala din Mândruloc.

Monumentul
funerar al
învățătorului
Nicolae Cristea.

DE LA VICARIATUL HAȚEGULUI LA CAPITLUL LUGOJEAN (1853–1918). COORDONATE BIOGRAFICE ȘI EVOLUȚII ECLEZIASTICE*

Mihaela Bedecan**

Cuvinte cheie: vicari, capitolu, canonici, biserica greco-catolică

Keywords: deans, capitulum, canons, Greek Catholic Church

Plasarea geografică a Țării Hațegului, foarte favorabilă din punct de vedere comercial, dar expusă confluențelor religioase și contaminării cu ortodoxia din zonele învecinate, a atras teama autorităților politice vieneze, dar totodată și a episcopilor Transilvaniei. În încercarea de a apăra uniția și trecerile spre confesiunea răsăriteană, episcopul Ioan Bob a propus, la 21 aprilie 1782, ridicarea protopopiatului Hațeg la rangul de vicariat foraneu.¹ Acest fapt s-a realizat prin decretul aulic din 1786², atunci când s-a înființat și vicariatul Făgărașului³, ocazie cu care se reînnoiesc recomandările privitoare la consolidarea unirii religioase. După întemeierea scaunului episcopal greco-catolic al Lugojului⁴,

* This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number “PN-II-RU-TE-2011-3-0286”. Părți din aceste text au fost înaintate spre publicare pentru volumul *Canonici, profesori și vicari foranei din Biserica Română Unită (1853–1918). Dicționar*.

** Institutul de Istorie “George Barițiu” Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 12–14, e-mail: bedecanmihaela@yahoo.com.

¹ Denumirea de vicar foraneu aparține dreptului canonic apusean, dar instituția a fost cunoscută și în biserica orientală sub numele de “horepiscopi”. Vezi *Conciliul Provincial Prim al Provinciei Bisericești greco-catolice Alba Iulia și Făgăraș ținut la anul 1872* (Blaj, 1882), 43; Ioan Rațiu, *Instituțiunile dreptului bisericesc* (Blaj, 1877), 314–320; Iosif Papp-Szilagyî, *Enchiridion juris ecclesiae orientalis catholicae* (Oradea, 1880), 145–146.

² Decretul de înființare al vicariatului în Iacob Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului* (Lugoj, 1913) 386–389.

³ Pe teritoriul provinciei mitropolitane greco-catolice transilvănene au ființat 5 vicariate foranee: la Făgăraș – care era arondat arhidiecezei, la Hațeg – pe teritoriul Episcopiei lugojene, la Năsăud, Șimleu și Sighetul Marmației, ultimele trei situându-se în perimetrul scaunului episcopal Gherla.

⁴ Bula pontificală de înființare “Apostolicum Ministerium”, din 26 noiembrie 1853, anunța înființarea provinciei mitropolitane greco-catolice transilvănene, dimpreună cu scaunele episcopale de Gherla și Lugoj.

în demnitatea vicarială de la Hațeg au fost numiți cei mai de seamă reprezentanți ai elitei ecleziastice. Din cei șase vicari foranei de Hațeg, care au funcționat în perioada 1853–1918, cinci au ajuns membri ai capitolului greco-catolic din Lugoj.⁵ Vom schița în cele ce urmează portretele biografice și traiectoria ecleziastică a acestora, așezați în ordinea cronologică a ocupării demnității vicariale.

Primul vicar hațegan care va intra în organismul capitular a fost Ștefan Moldovan. Veteran al capitolului până la Marea Unire, Ștefan Moldovan⁶ a petrecut 43 ani în instituția capitulară, dintre care 40 ani în demnitatea de prepozit capitular.

Născut în Cicudul de Câmpie, comitatul Turda (azi Valea Lungă, județul Alba) la 6 august 1813, a frecventat studiile normale și gimnaziale la Cluj și Bistrița. Continuă cu studiile filosofice și teologice la Blaj, unde i-a avut colegi pe Iacob și Andrei Mureșianu, iar ca profesori pe Timotei Cipariu, Ioan V. Russu, Gavril Pop. Amprenta educației blăjene se va resimți în întreaga carieră a viitorului canonic, acesta fiind unul dintre purtătorii spiritului Blajului la curtea unită bănățeană.

A avut o scurtă carieră didactică, între 1836–1838, ca profesor de matematică la gimnaziul din Blaj.⁷ În 1838 s-a căsătorit cu Ana Porea, din Mediaș și a fost hirotonit preot, preluând parohia Ghiriș și postul de administrator protopopesc al Beiului (azi Boian, județul Cluj). Din aprilie 1847 a preluat parohia și protopopiatul Mediaș.⁸ Aici l-a surprins izbucnirea revoluției pașoptiste, viitorul canonic fiind implicat în acțiunile revoluționare, participând la adunarea de la Blaj. În noiembrie 1848 Ștefan Moldovan, împreună cu Stephan Ludwig Roth au fost numiți comisari imperiali de pacificare în comitatul Cetatea de Baltă, ajutoare ale conducătorului provizoriu al comitatului – căpitanul Karl Comendo.⁹ Memoriile sale despre evenimentele revoluționare au fost publicate, din inițiativa lui Barițiu, în paginile revistei “Transilvania”. După intrarea în

⁵ Singurul vicar de Hațeg care nu a intrat în capitolul Lugojului a fost Ioan Ianza. Acesta a ocupat demnitatea vicarială între 19 decembrie 1884 și 9 noiembrie 1895.

⁶ *Dieceza Lugoșului. Șematism istoric publicat sub auspiciile P.S.S.DD. Dr. Demetriu Radu episcop gr.-cat. de Lugoș pentru Jubileul dela Sânta Unire de 200 ani dela înființarea aceleiași dieceze de 50 ani* (Lugoj, 1903), 127–129. Radu, *Istoria vicariatului*, 127–128.

⁷ Nicolae Comșa, Teodor Seiceanu, *Dascălii Blajului, 1754–1948* (București: Editura Demiurg, 1994) 75–76; Iacob Mârza, “Elevi ai liceului din Blaj”, *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca XXI* (1978): 420.

⁸ Petru Magdău, “Un manuscris al lui Ștefan Moldovan: *Schițe istorice despre starea bisericească a districtului gr[eco]-cat[olic] a[l] Mediașului în anul 1852*”, *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca XLVII* (2008): 523–553.

⁹ C. Suci, *Un erou de la 1848. Protopopul Ștefan Moldovan din Mediaș* (Blaj, 1933); Lucian Giura, Mihai Racovițeanu, “Fruntașul revoluționar de la 1848 Ștefan Moldovan”, *Sargetia XIV* (1979): 409–420.

Transilvania a trupelor generalului Bem, Ștefan Moldovan s-a retras cu familia în Țara Românească, reîntorcându-se la Mediaș doar în august 1849. Și-a găsit gospodăria distrusă și tot acum soția sa va muri, lăsând în urmă cinci copii pe care canonicul îi va crește singur.

O etapă însemnată a vieții sale a fost cea petrecută la Hațeg. La 26 august/6 septembrie 1852 a fost instalat paroh primar și vicar foraneu al Hațegului, urmând lui Constantin Papfalvi, scaun pe care-l va deține până în 1857.¹⁰ A avut o activitate rodnică, marcând prin acțiunile sale evoluția ulterioară a vicariatului. Ca vicar-foraneu al Hațegului a vizitat des parohiile vicariatului, pentru a inspecta starea bisericilor și a școlilor, s-a preocupat de situația învățământului, s-a implicat în organizarea comunelor bisericești și a conscris și inventariat averile bisericești și școlare ale comunităților unite. Față de parohiile din zona Banatului, cele din Hațeg aveau o situație mult mai dificilă, cauzată în parte de lipsa instituției patronatului.¹¹ Lipsite de patroni, cu unele mici excepții, protopopiatele din comitatul Hunedoara, compuse din sate în majoritate sărace, aveau o stare materială precară, marcată de lipsa școlilor și a fondurilor parohiale. Moldovan a luptat pentru ameliorarea situației din învățământul confesional, înființarea școlilor populare și pregătirea unei generații de dascăli pentru școlile elementare românești. Preocuparea pentru școli a fost evidentă imediat după preluarea vicariatului.¹² În august 1852 a trimis o adresă către principele Schwarzenberg, guvernatorul Transilvaniei, în care a descris cu amărăciune condițiile în care se aflau cele 82 de comune din vicariat în care nu funcționa nicio școală elementară. A ținut anual sinoade vicariale, stăruind pentru deschiderea de școli în satele românești, iar în timpul vizitațiilor a încercat să mobilizeze credincioșii pentru înființarea lăcașurilor de învățământ. Lui i se datorează deschiderea unui curs de preparandie, la Hațeg. Moldovan a obținut aprobarea sinodului vicarial din octombrie 1853 și apoi aprobarea autorităților bisericești de la Blaj, cursurile fiind inaugurate la 29 ianuarie 1854 de profesorul Beniamin Densușianu. Preparandia a funcționat până în iulie 1857, când elevii au susținut examenul final de absolvire. Moldovan, instalat deja canonic la Lugoj, l-a informat pe episcopul Alexandru Dobra asupra rezultatelor. Cursul a rezolvat, pentru o lungă perioadă, problema dascălilor uniți

¹⁰ Radu, *Istoria vicariatului*, 127–128; “Memoriile lui Ștefan Moldovan din 1852 și 1854 pentru un învățământ românesc la Hațeg”, în Gheorghe Naghi, ed., *Studii de istoria bisericii românești din Transilvania și Banat în epoca modernă* (București: Editura Criterion, 2006), 141–147.

¹¹ Despre instituția patronatului ecleziastic pe teritoriul episcopiei Greco-catolice de Lugoj vezi Luminița Wallner-Bărbulescu, *Zorile modernității. Episcopia greco-catolică de Lugoj în perioada ierarhului Victor Mihályi de Apșa* (Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană, 2007), 134–145.

¹² Ioana Botezan, “Documente privind istoria învățământului din Țara Hațegului între anii 1850–1860”, *Sargetia* VIII (1971): 119–128.

în părțile transilvănene ale diecezei bănățene, o mare parte a învățătorilor ce au funcționat aici în deceniile următoare aparținând generațiilor de absolvenți ai Preparandiei din Hațeg. La finalul mandatului vicarial al lui Moldovan se poate observa un progres în domeniul învățământului, semnalat prin organizarea de centre școlare la care erau arondate mai multe unități de educație și prin creșterea numărului de școli confesionale. Eforturile reformatoare ale lui Ștefan Moldovan vor fi continuate de vicarii următori, canonicii Beniamin Densușianu – dascălul Preparandiei hațegane și Petru Pop.

La 15 ianuarie 1857, prin decret imperial Ștefan Moldovan a fost numit arhidiacon sau canonic lector în primul capitol lugojean de după înființarea eparhiei, fiind instalat în Duminica Floriilor, la 12 aprilie 1857. Odată cu preluarea demnității canonice, Moldovan a fost desemnat să prezideze sesiunile capitulare și forul matrimonial.

După moartea prepozitului capitar Teodor Aron, episcopul Dobra a propus papei și împăratului în această demnitate pe Ștefan Moldovan. Prin Bula papală din 31 ianuarie 1860 Moldovan a fost întărit prepozit capitar și a fost instalat de episcop în 11 martie 1860, prima duminică a postului mare. A ocupat această demnitate până la moartea sa, fiind totodată președintele tribunalului matrimonial și examinador prosinodal.¹³

Cu Brevele din data de 11 octombrie 1871 papa l-a numit prelat domestic pontificiu. De la moartea lui Teodor Aron, în aprilie 1859, până în 18 septembrie 1884 a fost și vicar general episcopesc.

Canonic și prepozit capitar aproape jumătate de veac s-a implicat în organizarea instituțiilor diecezane, în acțiuni culturale și în viața publică pentru promovarea intereselor românești și ameliorarea situației parohiilor unite din părțile transilvănene ale diecezei. În 1859 consistoriul episcopesc din Lugoj a împuternicit pe canonicul Ștefan Moldovan și pe vicarul de atunci al Hațegului, Gavril Pop să reînceapă pertractările pentru dobândirea împrumutului de stat pentru fondul scholastic. Ulterior s-a considerat mai utilă crearea unei școli centrale în Hațeg, în acest scop fiind încheiat un contract cu 82 de comune care s-au obligat să cedeze împrumutul de stat, total sau parțial, pentru deschiderea unității de învățământ preconizate. În ciuda eforturilor depuse, proiectul nu s-a împlinit din cauza refuzului autorității civile, care a dispus ca acel ajutor să se dea școlilor satești.

Canonicul a fost cuprins în planul de pregătire a unei noi generații de preoți. Din cauza lipsei preoților pe teritoriul eparhiei, în 1873 episcopul Olteanu a deschis la Lugoj un curs de 2 ani de teologie morală, care a funcționat și în primii doi ani ai episcopatului Victor Mihályi, instruind două promoții

¹³ *Hof-und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr*, Wien, III (1877): 801, XX (1894): 927, XXI (1895): 936, XXIV (1898).

de absolvenți. La conducerea Institutului a fost numit, în calitate de diriginte, prepozitul capitular Ștefan Moldovan, care cumula și catedra de profesor. Având în vedere modelarea conduitei viitorilor parohi, Moldovan a întocmit un Regulament disciplinar care să transforme tinerii cursanți în modele ale comunităților pe care le vor păstori.

A contribuit activ și la definitivarea Statutelor pentru organizarea învățământului elementar în școlile diecezane, fiind președintele primei comisii întocmită în acest scop, comisie care reglementa chestiunile legate de înființarea și administrarea externă a școlilor.

După instalarea pe scaunul de Lugoj a episcopului Mihályi de Apșa și demararea reformei inițiate de acesta în structurile administrației episcopale, Ștefan Moldovan a preluat președinția comisiei create în iunie 1877 cu misiunea de a extinde instituția patronatului¹⁴ și a îmbunătăți relațiile dintre aceasta și episcopie, dar și pentru a obține un sistem centralizat și cuprinzător de informații privitor la situația bisericească și școlară a comunităților greco-catolice arondate Lugojului.¹⁵ În privința sistemului patronatului, episcopia a introdus modelul reciprocității obligațiilor. Astfel, în 1876 s-a publicat "Regulamentul" sarcinilor ce reveneau patronilor față de comunitățile bisericești, referitor la edificarea și repararea lăcașurilor de cult și a locuințelor parohiale, dar în același timp s-a instituit și sarcina protopopilor de a păstra o evidență a stării caselor parohiale, a bisericilor și școlilor și de a transmite date complete ale patrimoniului bisericesc și școlar spre scaunul eparhial.

În primul sinod diecezan, din 12–17 noiembrie 1882 Ștefan Moldovan, în calitate de vicar general episcopesc, a prezidat comisia pentru verificarea credenționalelor, comisia judecătorilor excuzațiunilor și ai căințelor, dar și comisia I-a specială, căreia i-a revenit sarcina dezbaterii statutelor diecezane.¹⁶

Prepozitul capitular Moldovan a participat alături de episcopul Mihályi și canonicul lector Andrei Liviu Pop la lucrările celei de a VII-a congregații sinodale, în cadrul căreia s-a discutat problema statutelor capitulare.¹⁷ Format la școala Blajului, Moldovan aparține generației șuluțiene, care s-a opus latinizării excesive dorite de Sfântul Scaun. Din acest motiv, parte din membrii capitlului au intrat în contradicție cu spiritul de modernitate și disciplină impus de episcopul Mihályi. Formația teologică și intelectuală căpătată la Blaj a capitularilor bănățeni educați acolo și-a pus amprenta asupra prevederilor statutelor capitulare, pe care le-au modelat după aceste criterii. Rezultatul a fost un document cu prescripții generaliste care a atras respingerea lor din partea

¹⁴ Wallner, *Zorile modernității*, 86.

¹⁵ Ibid., 87.

¹⁶ Ibid., 100–101.

¹⁷ Ibid., 123–132.

Romei. Întocmirea unui nou proiect a fost transmisă de episcopul Mihályi prepozitului Ștefan Moldovan, care o va distribui unei comisii formată din capitulari ce va încerca să aducă documentele statutare la forma cerută.

În decursul vieții, canonicul a avut ocazia să-l întâlnească pe împăratul Francisc Iosif. Episodul s-a petrecut la Lugoj în toamna anului 1895, când monarhul a vizitat Bucureștiul. La întoarcere, trenul imperial a oprit în gara Lugoj unde, din partea clerului unit, împăratul a fost salutat de prepozitul capitular Moldovan. Prilejul a fost folosit de Moldovan care i-a mărturisit împăratului mâhnirea uniților bănățeni, rămași fără episcop, după plecarea lui Victor Mihályi de Apșa. Anturajul episcopal de la curtea Lugojului a rămas cu credința că demersul prepozitului a grăbit numirea lui Demetriu Radu.

Ștefan Moldovan a murit la 4 noiembrie 1900, la 88 de ani, 63 de preoție și 41 de ani de prepozitură, fiind înmormântat în 6 noiembrie. Capitularii au decis ca ceremonialul înmormântării să fie oficiat de episcopul Demetriu Radu, asistat de întregul capitol catedral, clerul gremial și alți preoți din împrejurimi.¹⁸ În urma prepozitului au rămas, prin testament, 9.000 coroane pentru fundații filantropice, în beneficiul scaunului greco-catolic bănățean.

Prepozitul Moldovan fost unul dintre canonicii de Lugoj care au avut preocupări de cercetare. A fost interesat de investigarea trecutului istoric și bisericesc al provinciei ardelene, fiind unul dintre primii istorici ai ținutului Hațeg.¹⁹ Mare parte a lucrărilor sale nu au văzut lumina tiparului și au rămas în manuscris. În 1855, aflat în scaunul de vicar al Hațegului, întocmește o istorie a vicariatului cu însemnări utile despre statutul parohiilor, numărul locuitorilor, starea bisericilor, a școlilor, a dascălilor și preoților ce funcționau în comunitățile unite românești. Pasionat de epigrafie, a studiat 38 de inscripții pe care le-a descoperit la Grădiște.²⁰ În perioada în care a fost preot la Ghiriș, la sugestia lui George Barițiu a copiat mai multe documente din colecția contelui Jozsef Kemény (1795–1855) de la Grind, acte privitoare la istoria românilor, rezultatul fiind *Diplomatariul* elaborat ulterior. Parte masivă a documentelor au fost publicate și în presa brașoveană, în “Gazeta Transilvaniei”, “Foaia pentru minte,

¹⁸ Arhiva Episcopiei Române Unite Lugoj (în continuare AERUL), *Protocolul ședinței capitulare extraordinare din 5 noiembrie 1900*.

¹⁹ A.A. Rusu, “Ștefan Moldovan, Istoricul”, în N. Bocșan, N. Edroiu, A. Răduțiu, ed., *Cultură și societate în epoca modernă* (Cluj: Editura Dacia, 1991), 243–253; Gh. Naghi, “Un manuscris inedit a lui Ștefan Moldovan privitor la Țara Hațegului la mijlocul secolului al XIX-lea”, *Sargetia* XX (1986–1987): 306–326; A.A. Rusu, “Un manuscris inedit a lui Ștefan Moldovan privitor la Țara Hațegului în mijlocul secolului al XIX-lea”, *Sargetia* XXI-XXIV (1994): 232–282; Florian Dudaș, “Cărți vechi românești din Țara Hațegului în lumina catalogului lui Ștefan Moldovan (1857)”, *Banatica* 5 (1979): 484–510.

²⁰ I.I. Rusu, “Aportul lui Ștefan Moldovan la epigrafia Daciei”, *Studii și Comunicări de Istorie Veche și Arheologie* XIV, nr. 2 (1963): 441–450.

inimă și literatură” și “Transilvania”. Canonul a fost un colaborator constant al gazetelor brașovene. De altfel, de George Barițiu îl lega o veche prietenie. Barițiu a fost profesor de fizică la Blaj pe vremea când Moldovan a predat matematica, iar cei doi vor purta o corespondență îndelungată ce acoperă perioada 1846–1892.²¹ Epistolele dovedesc preocupările istorico-documentare, politice, de istorie culturală și bisericească de care erau animați cei doi. Din apropiata sa colaborare cu Barițiu a rezultat și publicarea memoriilor canonicului despre revoluția pașoptistă în revista “Transilvania”.²² Textele sale dovedesc interes pentru subiect, tratat cu profesionalismul unui istoric, atât ca metodă cât și ca abordare științifică. Lucrarea memorialistică a avut la bază documentele oficiale elaborate de Comitetul național român, de comandamentul militar austriac și de organismele oficiale ale revoluției maghiare, pe care Moldovan le-a primit în calitate sa de funcționar al comitatului. Considerând că publicarea memoriilor este o datorie pe care o împlinește în dubla sa calitate de român și preot, Moldovan imprimă scriiturii propriile impresii asupra evenimentelor trăite. Întregul demers relevă calitățile unui istoric profesionist, interesat să surprindă pentru urmași întreaga dinamică a revoluției române, cu accent pe instituțiile apărute în contextul revoluționar, în primul rând activitatea comitetului național român. Moldovan a publicat texte și în “Sionul românesc”, dar a fost abonat și la reviste din țară – “Magazin istoric pentru Dacia”, “Revista Carpaților”, “Biserica Ortodoxă Română”, pe care le-a difuzat în Transilvania. Preocupat de istoria locală, în decembrie 1852 și septembrie 1855 Ștefan Moldovan a vizitat mănăstirea Prislop, ocazii cu care a desenat, a descris și a inventariat toate obiectele valoroase aflate în patrimoniul lăcașului de cult. A făcut un inventar complet al cărților mănăstirii, parte dintre acestea fiind recuperate ulterior și așezate în arhiva vicarială. A lăsat un manuscris despre biografia tuturor membrilor capitulari din Lugoj, de la înființarea capitlului până în 1894, pierdut ulterior, a întocmit biografia episcopului Alexandru Dobra.²³ Moldovan a fost unul dintre cei mai apropiați colaboratori ai episcopului Alexandru Dobra, fiind cel care a pregătit și ceremonia instalării ierarhului la Lugoj, din 21 septembrie 1856.

A avut o bibliotecă valoroasă, de peste 1500 volume, pe care a donat-o în 1898 episcopiei Lugojuului. Manuscrisele și corespondența sa au rămas la Ioan Boroș, iar după moartea acestuia au trecut în patrimoniul bibliotecii

²¹ Naghi, *Studii de istoria bisericii*, 265.

²² “Estras din zioariul vieții mele de la 15 martie 1848 până la 18 ianuarie 1849”, *Transilvania* VIII, nr. 7 din 1 aprilie (1875): 76–79; nr. 8 din 15 aprilie: 91–94; nr. 9 din 1 mai: 97–100; nr. 10 din 15 mai: 113–115; nr. 11 din 1 iunie: 129–132; nr. 12 din 15 iunie: 137–139; nr. 13 din 1 iulie: 149–151; nr. 14 din 15 iulie: 157–160; nr. 15 din 1 august: 165–168.

²³ Nicolae Bocșan, Camelia Vulea, *La începuturile episcopiei Lugojuului. Studii și documente* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2003), 89–313.

episcopale. Din păcate, în urma celui de-al Doilea Război Mondial și mai ales după desființarea bisericii unite, multor piese li s-a pierdut urma.

La intrarea lui Ștefan Moldovan în capitlu de Lugoj, demnitatea de vicar foraneu la Hațeg a fost ocupată de Gavril Pop.²⁴ Născut la 4 noiembrie 1818 în Sălicea, comitatul Turda, canonicul a fost fiul lui Vasile și Todora, oameni simpli, care se îndeletniceau cu agricultura. Se înscrie în generația teologilor din cercul blăjean veniți la Lugoj. Din cauza situației materiale dificile de acasă părinții nu i-au permis continuarea studiilor. Ca urmare, după clasele primare, canonicul a decis singur să urmeze cursurile gimnaziale și filosofice la Cluj, unde s-a întreținut fără ajutorul familiei. S-a îndreptat apoi spre Seminarul teologic de la Blaj. În 1843, la absolvire, a devenit profesor substitut de istorie universală la liceul din Blaj, apoi profesor ordinar între 1844–1846 predând poezia și retorica, din 1846 fiind titularul cursului de istorie universală. În timpul revoluției pașoptiste a funcționat ca paroh la Sibiu, reîntorcându-se apoi la Blaj ca profesor de istorie, logică și psihologie. Din 1852 a preluat și funcția de director interimar al gimnaziului blăjean. După 12 ani în acest post a părăsit cariera didactică și s-a îndreptat spre cea teologică.

Hirotonit încă din 1844 ca preot celib, a acceptat în 1854 postul de preot la Ploscabaia, districtul Hunedoara. Deține parohia un an, plecând în 1855, pentru următorii doi ani ca paroh, viceprotopop și protopop al Becleanului. După înființarea episcopiei bănățene, în 1857 episcopul Dobra l-a numit paroh și vicar foraneu la Hațeg²⁵, Pop preluând vicariatul de la Ștefan Moldovan intrat canonic la Lugoj.

Din această parohie va accede în capitlu lugojean, direct în stalul de canonic cancelar. La moartea prepozitului Teodor Aron în 1859, Ștefan Moldovan a preluat locul acestuia în capitlu. După promovarea graduală a lui Mihail Nagy canonic lector și a lui Andrei Liviu Pop custode, episcopul a intenționat să introducă în capitlu pe doi dintre apropiații săi. Astfel, pentru completarea celor două staluri vacante, Dobra a reiterat cererea de a fi acceptați în capitlu și preoți căsătoriți, recomandând pe protopopul Maxim și pe protopopul Ștefan Bercian, după ce făcuse aceleași propuneri și la înființarea capitlului bănățean în 1857. Solicitarea a fost din nou respinsă și au fost numiți vicarul foraneu al Hațegului, Gavril Pop ca și canonic cancelar și preotul arădean Petru Rațiu canonic școlar. Cei doi au fost întăriți de împărat în data de 22 aprilie 1862, iar episcopul i-a instalat în 27 iulie 1862. Pentru Pop Gavril stalul de cancelar a fost cel în care a petrecut cei mai mulți ani. Promovările ulterioare s-au făcut în 1875 și 1879.

²⁴ *Șematism*, 136; "Gavril Pop", *Familia* VII nr. 17 din 25 aprilie/7 mai (1871): 193–194; Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români* (București: Editura Enciclopedică, 2002), 370.

²⁵ Radu, *Istoria vicariatului*, 128, 154.

Astfel, la 11 iunie 1875 a fost înălțat la demnitatea de canonic scolastic, iar la 11 august 1879 canonic custode.²⁶

Despre implicarea canonicului în acțiunile administrativ-organizatorice ale diecezei bănățene, cele mai multe mărturii documentare provin din perioada în care acesta a devenit canonic scolastic, adică din timpul episcopatului Mihályi. O constantă a acțiunilor sale au fost cele derulate în domeniul educațional, încă din vremea când ocupa funcția de vicar al Hațegului. În 1859 consistoriul episcopesc din Lugoj a împuternicit pe canonicul Ștefan Moldovan și pe Gavril Pop să reînceapă pertractările pentru dobândirea împrumutului de stat pentru fondul scolastic. Deși demersul nu a fost finalizat, învățământul a rămas în anii următori un domeniu de interes pentru canonic. După preluarea scaunului episcopesc, una dintre preocupările majore ale lui Mihályi de Apșa a fost progresul în domeniul școlar, deficitar la multe capitole. Ierarhul a format o comisie în care a intrat și canonicul școlar Gavril Pop care, împreună cu Mihail Nagy și Ioan Boroș atunci notar consistorial, a primit sarcina de a creiona un program de măsuri menite să revigoreze învățământul la nivelul provinciei eparhiale. Proiectul de activitate elaborat de această comisie a fost adoptat în anul 1879 în cadrul Conferinței consistoriale din 24 noiembrie.

În august 1877 Gavril Pop, în calitate de canonic scolastic, a elaborat mai multe regulamente pentru legiferarea activităților didactice, care stabileau aria de competență a senatelor școlare și atribuțiile parohilor și protopopilor în domeniul învățământului.²⁷ Este vorba despre “Constituirea și agendele senatului scolastic”, “Agendele Inspectoratului școlar districtual protopopesc”, “Agendele parohului ori administratorului parohial ca paroh, președinte, catehet și director a școlilor greco-catolice locale”. Toate aceste acte au stat la baza redactării statutelor școlare adoptate în anul 1879. La aprobarea Statutelor pentru organizarea învățământului elementar în școlile diecezane, Gavril Pop a prezidat comisia a doua, care a dezbătut planurile de învățământ, timpul alocat studiului și procedura examenelor susținute de elevi.

Un alt sector în care a fost implicat canonicul Pop a fost cel al reorganizării administrative a diecezei, începută de asemenea de ierarhul Victor Mihályi. În cadrul procesului de restructurare a protopopiatelor și crearea decanatelor, canonicului i-a revenit conducerea Decanatului Oraviței, compus din protopopiatele Oravița, Bocșa și Vărădia.²⁸

Un eveniment de importanță majoră pentru episcopia bănățeană a fost derularea primului sinod eparhial, desfășurat între 12–17 noiembrie 1882, la

²⁶ *Hof-und Staats III* (1877).

²⁷ AERUL, *Protocolul ședinței consistoriale din 7 iunie 1877*; Ibid., *Protocolul Comisiunii Scolastice din 31 august 1877*, doc. 1101–1400.

²⁸ Wallner, *Zorile modernității*, 92.

Lugoj. În cadrul acestuia s-au constituit trei comisii speciale, Gavril Pop fiind cuprins în componența celei dintâi. Alcătuită pe probleme de organizare, având și sarcina dezbaterii statutelor diecezane, comisia a cuprins 12 persoane și a fost prezidată de prepozitul capitular Ștefan Moldovan, având între membri pe custodele Pop, vicarul foraneu al Hațegului Beniamin Densușianu, protopopi, viceprotopopi și administratori parohiali.

Canonicul Gavril Pop a murit la 9 mai 1883, la 65 de ani și 21 de canonicie, după cum consemnează protocolul ședinței capitulare²⁹, fiind înmormântat la Lugoj. Lasă câteva legate testamentare în scopuri culturale și suma de 300 florini la dispoziția episcopiei.

A fost unul dintre membrii capitlului cu aplecare spre activitatea editorială. A avut un rodnic travaliu științific, studiul istoriei fiind o preocupare constantă încă din anii tinereții. A studiat în biblioteci, dar și-a adunat și propria bibliotecă, bine dotată, mai cu seamă pentru domeniul istoric, colecționând mai multe manuscrise. A publicat numeroase articole în presa vremii, cu deosebire în "Sionul românesc" și în "Familia", a redactat lucrări privind istoria românilor ardeleni, unele rămase în manuscris și păstrate la biblioteca diecezană din Lugoj. Pentru activitatea editorială, istorică și critică a fost ales membru corespondent al Societății Academice Române, în 7 septembrie 1871.³⁰

Singurul dintre capitularii lugojeni de până la Marea Unire care a urcat gradual toate treptele canonice, în cei 35 de ani petrecuți în capitlu a fost Petru Pop³¹, care a funcționat ca vicar foraneu la Hațeg timp de 7 ani, în perioada 1862–1875. S-a născut în 15 decembrie 1821, în Sâmpetru de Câmpie, comitatul Cluj și a provenit dintr-o familie de preoți, fiind fiul parohului unit Daniil Pop și al Samforei Antoneli. A urmat ciclul primar și gimnazial la Târgu Mureș, continuând cu studiul filosofiei și apoi al teologiei la Blaj. Absolvă Seminarul blăjean în 1845, dar rămâne pentru următorii patru ani în casa părintească, fără să profeseze. Abia în 1850 a devenit profesor și apoi director la Gimnaziul din Blaj, unde a funcționat până în 1854 predând limba greacă și istoria naturală, la clasele V și VIII.³²

Hirotonit preot celib la 11 decembrie 1854, a fost trimis paroh în Feneșul-montan, lângă Zlatna. De aici a preluat apoi parohia Săcărâmb și funcția de protopop al districtului Bobâlna în care Alexandru Dobra l-a numit în 7 iunie 1857. Din acest post a intrat în administrația eparhială, adus la curte

²⁹ AERUL, *Protocolul ședinței capitulare din 21 mai 1883*. Nr. 125.

³⁰ Dorina N. Rusu, *Dicționarul membrilor Academiei Române 1866–2010* (București: Editura Enciclopedică, 2010), 823; Ștefan Pascu, *Istoricul Academiei Române. 125 de ani de la înființare* (București: Editura Academiei Române, 1991), 85.

³¹ *Șematism*, 136–138; *Familia* XXX, nr. 49 din 4/16 decembrie (1894): 585

³² Comșa, Seiceanu, *Dascălii Blajului*, 87.

de episcop, cu care a avut o relație apropiată. De altfel, Petru Pop a fost numit – împreună cu Andrei Liviu Pop, executor testamentar al ierarhului. La 11 mai 1859 a fost desemnat secretar episcopesc, exercitând concomitent funcțiile de notar consistorial și director al cancelariei diecezane din Lugoj, ocupând și catedra de profesor de limba română la gimnaziul din Lugoj.

După trei ani în slujba curții episcopale, în 17 mai 1862 a fost numit paroh și vicar foraneu la Hațeg, unde va petrece următorii 13 ani ai carierei sale preoțești.³³ Aici a continuat demersul inițiat de vicarul Ștefan Moldovan, de susținere a învățământului confesional și de sprijinire a elevilor interesați în continuarea studiilor, un exemplu fiind viitorul canonic Nicolae Brânzeu care s-a bucurat de ajutorul lui Petru Pop.³⁴ În același scop, în 1875, la intrarea în capitlu a înființat o fundație pentru nevoile învățătorilor și a școlilor din vicariatul Hațeg, oferind suma de 1.000 florini. Capitalul fundației a crescut în anii următori, astfel încât în 1903 suma era de 6.000 coroane, iar în 1913 averea fundației a ajuns la 9.375 coroane. Tot în calitate de vicar, în 1865 a stăruit ca școala superioară din Orlat să fie transferată la Hațeg și transformată în școală greco-catolică. Efortul său a rămas însă nefructificat întrucât, încă din 1858, autoritățile au optat pentru strămutarea acestei instituții de învățământ la Orăștie, imprimându-i un caracter romano-catolic. În perioada 1866–1873 Petru Pop a administrat protopopiatul Jiului, după ce în 1866 murise primul protopop al Jiului, Atanasie Filip.

Din 1875 accede în capitlu lugojean³⁵, aducând cu sine spiritul Blajului, Petru Pop fiind unul dintre capitularii bănațeni care s-au format în ambianța din jurul mitropolitului Șuluțiu. A urcat pe rând toate cele șase staluri canonice: canonic prebendat la 11 iunie 1875, canonic cancelar la 12 august 1876, canonic scolastic la 11 august 1879, canonic custode la 25 noiembrie 1884, canonic lector la 13 iulie 1899³⁶ și trepta superioară de prepozit capitular în care a fost numit la 21 decembrie 1901, instalarea având loc la 2 februarie 1902. Comparativ cu alți capitulari, Petru Pop a avut o ascensiune rapidă, înaintând periodic și în timp scurt pe scara demnităților capitulare, singura excepție fiind treapta de custode în care a petrecut 16 ani.

La 18 septembrie 1884 a fost instituit vicar general episcopesc. De asemenea a deținut în două rânduri demnitatea de vicar capitular al eparhiei. Prima numire s-a făcut după plecarea lui Victor Mihályi de Apșa ca mitropolit când,

³³ Radu, *Istoria vicariatului*, 128–129.

³⁴ Nicolae Brânzeu, *Memoriile unui preot bătrân*, ed. Pia Brânzeu (Timișoara: Editura Marineasa, 2008), 125.

³⁵ *Hof-und Staats*, III (1877), XX (1894), XXI (1895), XXIV (1898), XXXI (1905), XXXII (1906), XXXIV (1908).

³⁶ AERUL XIV, *Protocolul ședinței capitulare din 3 august 1899*. Nr. 227.

în ședința capitulară extraordinară din 25 aprilie 1895, canonicul custode Petru Pop a fost ales în unanimitate ca și vicar capitular.³⁷ A exercitat atribuțiile până la numirea episcopului Demetriu Radu, în mai 1897, fiind din nou desemnat în această demnitate după plecarea ierarhului Radu la Oradea, în 1903. Urmare a activității prodigioase din cadrul capitlului, la 18 ianuarie 1899 Pop a fost onorat cu titlatura de prelat domestic pontificiu, prima ședință capitulară în care este consemnată noua demnitate fiind cea din 13 februarie, ocazie cu care canonicul a fost felicitat de toți capitularii.³⁸

Canonicul a activat și pe teren politic. Implicat în mișcarea națională în perioada pe care a petrecut-o ca vicar la Hațeg, Petru Pop a fost desemnat deputat în Dieta de la Sibiu între 1863–1864.

Primii 20 de ani de canonicat au coincis cu episcopatul lui Mihályi de Apșa, unul dintre ierarhii care a pus bazele modernizării structurilor episcopale la Lugoj, antrenând în acțiunile sale capitlul diecezan. În sectorul administrativ, episcopul a dorit impunerea unor reguli riguroase în privința evidențelor bisericești, ceea ce presupunea și îmbunătățirea comunicării cu preoții din parohii. Pentru acest lucru a facilitat transmiterea în teritoriu a tuturor actelor emise de consistoriu și a cerut informații complete privind averea parohiilor. La 7 iunie 1877 Petru Pop a fost numit președintele comisiei ce urma să redacteze raportul privind situația proprietăților imobiliare și funciare aflate în posesia parohiilor de pe teritoriul scaunului băănățean.³⁹ Canonicului Pop i-a revenit și conducerea Decanatului Hunedoarei, cu protopopiatele aparținătoare: Hunedoara, Bobâlna, Cugir și Hălmaș, întemeiat după reorganizarea în formula decanatelor din cadrul reformei administrative începute de Mihályi.

Pop a participat la dezbaterea și compunerea Statutelor pentru organizarea învățământului elementar în școlile diecezane. În cadrul acestui demers canonicul a prezidat comisia a patra care a examinat chestiunile legate de actul inspecției școlare, activitatea desfășurată de inspectorii școlari districtuali, inspectorii școlari diecezani și inspectorii școlari regești. Concluziile comisiei, împreună cu rezultatele celorlalte patru comisii, urmau să fie prezentate reuniunii generale spre aprobare.

În timpul primului sinod de la Lugoj, 12–17 noiembrie 1882, canonicul scolastic Petru Pop a fost numit secretar I și totodată a prezidat comisia a III-a, “În cauze diverse”, compusă din 10 membri.⁴⁰ Canonicul a avut un rol însemnat în derularea celui de-al doilea sinod diecezan început în 11 noiembrie 1883, ocupându-se de pregătirea lucrărilor adunării. Contextul s-a ivit din cauza

³⁷ AERUL *Protocolul ședinței capitulare extraordinare din 25 aprilie 1895. Nr. 141.*

³⁸ Ibid., III, *Protocolul ședinței capitulare din 13 februarie 1899.*

³⁹ Wallner, *Zorile modernității*, 83–84.

⁴⁰ Ibid., *Zorile modernității*, 101–102.

absenței prepozitului capitular Ștefan Moldovan, demisionat din funcția de vicar general episcopesc și înlocuit interimar de Petru Pop. În cadrul dezbaterii sinodale, capitularul a prezidat comisia a doua care a adus în discuție ocuparea stalurilor vacante. Membrii comisiei au propus forului ca la numirea canonicilor să fie consultat întregul cler eparhial și nu doar canonicii titulari, variantă agreată la congresul autonomiei catolice maghiare din 1869. Moare 14 iulie 1910, în urma sa rămânând fundația creată în favoarea învățământului.

Unul dintre cei mai de seamă vicari foranei ai Hațegului, dar în aceeași măsură și membri ai capitlului bănățean a fost Beniamin Densușianu. Canonicele Beniamin Densușianu provine dintr-o veche familie hațegă.⁴¹ Străbunii săi au fost preoți pe Valea Streiului, cu originea în satul Măceu. Tatăl canonicului, preotul Vizantie Pop s-a stabilit în parohia Densușului, lângă Hațeg, unde va întemeia renumita familie a Densușienilor. Vizantie Pop a avut 6 copii, canonicul – născut la 24 iulie 1829, fiind cel dintâi fiu. Beniamin a absolvit primele trei clase la școala din Hațeg. În 1839 a fost trimis la școlile Blajului, unde a urmat gimnaziul și liceul. În timpul studiilor de la Blaj a primit numele Densușianu, derivat din denumirea localității de baștină, pentru a se diferenția de ceilalți colegi care aveau numele de familie Pop, iar noul nume va fi preluat de toți frații săi.

Revoluția pașoptistă l-a găsit elev la Blaj. A participat la prima conferință a intelectualității din 25 martie 1848, la adunările naționale blăjene și la copierea manifestului lui Bărnuțiu și a “Proclamației” lui Aron Pumnul, răspândind cele două documente în satele din jurul comunei natale. După cea de-a treia adunare națională, din luna septembrie, s-a implicat în acțiunea de înființare a gărzilor naționale. Prins în timpul conflictelor armate, tânărul Beniamin a fost închis la Hațeg, între 28 mai–20 iunie 1849 și condamnat la moarte pentru atitudinea sa revoluționară.⁴² A scăpat datorită intervenției vicarului Papfalvi⁴³, care era deputat în dieta maghiară, la generalul Bem. În timpul acțiunilor revoluționare

⁴¹ *Șematism*, 140–141; Ioan Boroș, “Beniamin Densușianu”, *Sionul românesc* XIII, nr. 7–8 (1926): 26; Ioachim Lazăr, *Beniamin Densușianu 1829–1915. Din viața și activitatea sa* (Deva: Muzeul Civilizației Dacice și Romane, 2002); Ioachim Lazăr, Adela Herban, ed., *Densușienii. Corespondență* (Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2011).

⁴² Ernest Armeanca, *Însemnările unui tribun din 1848/49. Beniamin Popa Densușianu* (Cluj: Cartea Românească, /s.a./); Ioachim Lazăr, “Beniamin Densușianu, tribun în revoluția de la 1848–1849”, *Columna* nr. 10; nr. 11 (1990); Ioachim Lazăr, “Beniamin Densușianu în revoluția română din Transilvania de la 1848–1849”, *Restituiri* I, nr. 1 (1993): 18–31; Ioachim Lazăr, “Din activitatea revoluționară desfășurată în Banat de tribunul hațegean Beniamin Densușianu în primăvara anului 1849”, *Ziridava* XVIII (1993): 123–134.

⁴³ Constantin Papfalvi (1804–1892). Născut într-o familie greco-catolică, tatăl său fiind cantor în comuna Papfalva-Bihor, a absolvit seminarul teologic de la Blaj. A fost trimis paroh la Hunedoara, apoi a devenit vicar. Implicat în acțiunile revoluționare din 1848–1849.

familia Densușianu a fost jefuită de insurgenții unguri și a pierdut întreaga avere, lucru care va influența deciziile pe care le va lua Beniamin privind cariera sa. Constrâns de greutatea materiale, acesta a lucrat ca econom, apoi a obținut un post de notar în care a activat o scurtă perioadă. A participat la recensământul din 1850 și la măsurătorile cadastrale din câteva sate din Hațeg și Valea Jiului, agonisind modeste sume de bani care îi vor permite să-și reia studiile în toamna anului 1850.

S-a înscris la seminarul teologic din Blaj pe care l-a frecventat între anii 1850–1853. În anul IV de seminar, în decembrie 1853 consistoriul i-a propus postul de profesor la Preparandia din Hațeg, nou înființată în urma intervențiilor vicarului de atunci Ștefan Moldovan. Cursul urma să funcționeze pentru o perioadă de trei ani, timp în care trebuia să asigure necesarul de învățători pentru școlile greco-catolice din Țara Hațegului. În urma deciziei ordinariatul episcopal din Blaj, Densușianu a început munca la 29 ianuarie 1854. Tânărul profesor a întocmit manualele necesare elevilor, între care *Istoria romanilor celor vechi și Studiul istoric propus elevilor preparandiali la Școala preparandială de 4 ani înființată în opidul Hațeg, 1854–1857*, în care a tratat istoria Ungariei și Transilvaniei de la începuturi până la 1848.

După încetarea activității Preparandiei, Densușianu a renunțat la profesiunea didactică și a început cariera ecleziastică, decizie influențată de moartea tatălui și conjunctura materială dificilă din familie. A fost ordonat preot celib și la 6 decembrie 1857 a fost sfințit diacon, fiind dispus capelan la parohia orașului Lugoj. Din 1859, timp de 25 de ani a ocupat mai multe parohii în dieceză. În martie 1859 Densușianu a fost numit administrator parohial la biserica din Liget, administrând și parohia vacantă a Jebelului. În 1860, în urma concursului, a preluat parohia Săcărâmb, slab dezvoltată și confruntată cu multe greutatea materiale. Concomitent devine și protopop al Bobârnei, remarcându-se prin strădaniile depuse la organizarea protopopiatului. A înființat casa bisericească din Săcărâmb, iar ca protopop a cerut preoților să înființeze case parohiale și a mijlocit pentru bisericile districtului partea cuvenită greco-catolicilor din împrumutul de stat din 1854. Cu ocazia regularizării dreptului de crâșmărit a facilitat obținerea acestuia pentru nouă parohii, venit din care s-a înființat fondul protopopesic al Bobârnei. În august 1868 a convocat sinodul protopopesic al tractului Bobârna, ocazie cu care a încercat să reglementeze problemele stringente ale parohiilor din protopopiat. Una dintre acestea a fost totala dezorganizare a arhivelor bisericești, ceea ce îngreuna accesul la informații elementare, legate de activitatea parohiilor. Ca urmare a cerut preoților să impună ordine în documentele bisericești și să păstreze evidențe exacte privind situația fiecărei parohii. Din 1863 și până în 1875 Beniamin Densușianu a condus și districtul protopopesic al Hălmagiului.

După 1860, urmare a perioadei de liberalizare din viața politică, Densușianu s-a implicat în acțiuni politice. În anul 1861 a fost ales membru al congregației comitatului Hunedoara, unde a luat parte la activitatea deputaților români pentru obținerea drepturilor naționale. În anul 1863 a fost numit membru al Dietei de la Sibiu și membru al Congresului Național Român de la Sibiu.⁴⁴ În calitate de protopop al Bobârnei a prezidat în cercul Geoagiu alegerea deputatului pentru Dieta din Sibiu și alegerile de deputați pentru Dieta din Cluj și Pesta din anii 1865–1866. Este perioada în care a publicat o serie de articole în „Concordia”, în care cerea măsuri concrete pentru liberalizarea vieții politice din Ungaria.

O etapă importantă a vieții sale începe la 10 iulie 1875 când Densușianu a fost transferat preot și vicar la Hațeg, oficiu în care a avut o carieră remarcabilă.⁴⁵ În calitate de vicar al Hațegului a susținut învățământul și școlile confesionale și a depus eforturi pentru a obține situația concretă a patrimoniului bisericesc, inventariind averea bisericească și școlară din vicariat, acțiune începută de vicarul Ștefan Moldovan în perioada anterioară. A început o campanie de vizitațiuni în cadrul căreia cunoaște condițiile reale ale parohiilor și constată starea materială dificilă a multora dintre acestea. Ca urmare, sinodul din 28 aprilie 1879 aprobă strângerea de colecte pentru începerea reparațiilor la casele parohiale ale vicariatului. O problemă stringentă a fost cea a învățământului confesional, aflat într-o stare de degradare. Prin stăruința vicarului Densușianu, în 1877 s-au stabilizat salariile învățătorilor la sume cuprinse între 100 și 200 florini, comunitățile asumându-și plățile salariale prin protocoale încheiate la nivel local de către credincioși și întărite apoi de ordinariat. Cu ocazia conferinței vicariale mixte, desfășurată la Hațeg în aprilie 1880, Densușianu a cerut preoților și dascălilor să trezească interesul poporului pentru școală și să-și armonizeze eforturile pentru a obține un progres în domeniul educației.

Prin implicarea în problemele administrației diecezane, vicarul de Hațeg s-a afirmat în cercurile eparhiale. În schema reformei administrative inițiate de episcopul Mihályi de Apșa, Beniamin Densușianu a condus Decanatul Hațegului care includea și districtul vicarial al Hațegului, cu protopopiatele Jiului și Ulpiei Traiane. Toate celelalte decanate înființate atunci au avut în frunte un canonic, cu excepția vicariatului de Hațeg, unde această demnitate era deținută de vicar. A avut o poziție activă la primul sinod diecezan. În 12 noiembrie 1882, cuvântul inaugural rostit de episcop a fost urmat de alocuțiunea gratulatorie a vicarului de Hațeg.⁴⁶ Densușianu a fost desemnat procurator al clerului, cu rol de mediator

⁴⁴ Prin scrisoarea din 24 martie 1863 vicarul Petru Pop îl anunță pe Beniamin Densușianu despre alegerea sa ca membru în Congresul de la Sibiu. Vezi *Densușienii. Corespondență*, 165–166.

⁴⁵ Radu, *Istoria vicariatului*, 129.

⁴⁶ Wallner, *Zorile modernității*, 101.

între membrii sinodului și episcop, dar a făcut parte și din prima comisie aleasă de plenul sinodal, comisie constituită în cauze de organizare, căreia îi revenea sarcina dezbaterii statutelor diecezane. Merită consemnată de asemenea intervenția curajoasă pe tema limitării prerogativelor preoțimii în raport cu autoritatea episcopului, Densușianu insistând pentru adoptarea unor decizii prin care să se stabilească valoarea votului, în formă consultativă sau decisivă. Cel de-al doilea sinod diecezan din noiembrie 1883 a dezbătut neregulile sesizate în privința administrării averii fondului viduo-orfanal și cuprinse în *Raportul vicarului Benjamin Densușianu către episcop*, din 15 noiembrie 1883, ocazie cu care s-au remarcat strădaniile vicarului de Hațeg pentru susținerea învățământului confesional.⁴⁷ A intuit importanța schimbării mentalității în atitudinea comunităților față de învățător și școală, a relevat însemnătatea menirii dascălului în comunitate, fiind unul dintre puținii protopopi bănățeni care au înțeles valoarea actului educațional și au urmărit constant sprijinirea acestui domeniu.

În perioada în care a funcționat ca vicar la Hațeg, Benjamin Densușianu a fost desemnat membru al conferinței convocată pentru examinarea și revizuirea fondurilor și fundațiilor diecezane, comisie din care au mai făcut parte Ioan Boroș, atunci paroh în Zăbrani, un avocat din Arad și un procuror regesc din Deva. La încheierea carierei sale de vicar al Hațegului, școala și biserica din comunitățile greco-catolice ale vicariatului înregistraseră progrese notabile, cele mai importante realizări ale lui Benjamin Densușianu în cei nouă ani de vicariat fiind axate mai cu seamă pe tema susținerii învățământului și îmbunătățirea poziției sociale și materiale a preoților și ameliorarea dificultăților financiare ale parohiilor.

La 25 noiembrie 1884 a intrat în capitlul lugojean ca și canonic prebendat⁴⁸, după ce instituția capitulară s-a reorganizat în urma morții canonicului custode Gavril Pop.

Următoarea promovare a avut loc la 22 august 1891 când Densușianu a preluat demnitatea de canonic cancelar. Din acest an canonicul s-a ocupat și de administrarea fondurilor diecezane, atunci cu un capital de peste 70.000 florini, pe lângă care administra și fundațiile Ioan Iova și Ecaterina Popoviciu. Și-a dovedit eficiența în acest domeniu, rezultatul fiind strângerea a peste 15.000 florini, bani folosiți la înființarea școlii de fete și acordarea de stipendii pentru studenții greco-catolici ai diecezei.

După moartea canonicului Andrei Liviu Pop, prin promoțiunea graduală aprobată de împărat cu rezoluția imperială din 13 iulie 1899, Benjamin

⁴⁷ Ibid., 108.

⁴⁸ Pentru ascensiunea lui Benjamin Densușianu în capitlul lugojean vezi *Hof-und Staats*, XX (1894); XXI (1895); XXIV (1898); XXXI (1905); XXXII (1906): 1039; XXXIV (1908); XXXVII (1911); XL (1914).

Densușianu a avansat direct canonic custode, trecând peste treapta de scolastic. Urmare a documentului imperial, Ministerul de Culte anunța Ordinariatul Lugoj prin scrisoarea din 29 iulie 1899, Nr. 54776, despre avansarea canonicului. La rândul său, Ordinariatul înștiințează capitulul prin documentul 31, din 2 august, act prezentat în ședința capitulară de prepozitul Ștefan Moldovan.⁴⁹ Stalul de custode a fost cel în care a petrecut cel mai puțin timp, fiind promovat peste un an. A devenit canonic lector la 21 decembrie 1901, aceasta fiind ultima treaptă pe care a urcat-o. Concomitent a avut funcții în administrația diecezană: director la Casa centrală diecezană între 1899–1902, decan al bisericii catedrale, examinator prosinodal, director al școlii de fete “Iova Popovici” din Lugoj și asesor al Sfântului Scaun episcopesc.

În 1900, capitulul catedral Lugoj l-a ales în ședința capitulară⁵⁰, alături de Ioan Boroș, ca delegat al organismului capitular bănățean la cel de-al treilea sinod provincial din 4/17 – 13/26 septembrie 1900.

Ca recunoștință pentru meritele sale și întreaga sa activitate, Comisia pentru acordarea premiilor ce a funcționat în timpul expoziției generale de la București din 1906 i-a decernat diploma specială și medalia de aur. La 50 de ani de preoție, în decembrie 1907, consistoriul Lugoj împreună cu episcopul Hossu îl omagiază pentru cariera sa și munca depusă în slujba episcopiei bănățene.

A trăit izolat în ultimii ani și a murit la 29 aprilie 1915, în anul 86 al vieții și 58 al preoției, după o suferință de mai mulți ani.⁵¹ Însmormântarea a avut loc la 1 mai, în cimitirul din Lugoj. Testamentul era deja întocmit din 8 aprilie 1905. Intenția lui Beniamin era să lase averea fratelui său Nicolae, iar după moartea acestuia să treacă la capitulul Lugoj, formând o fundațiune de stipendii și ajutoare pentru urmașii din rudele familiei. Dar fratele său Nicolae a murit în martie 1911. În aceste condiții bunurile urmau să se împartă în trei părți: una nepoatei Veturia care l-a îngrijit, alta unei fundații de stipendii creată pentru copiii familiei, a treia parte revenind nepoților mai săraci. Trebuie spus că în timpul vieții canonicul a purtat o grijă deosebită nepoților săi, corespondența cu fratele său Nicolae dovedind acest lucru.⁵²

Beniamin Densușianu s-a înscris între capitularii lugojeni implicați în acțiuni culturale, militând pentru emanciparea parohiilor din părțile transilvănene ale eparhiei. A oferit bogata sa colecție de ziare pentru Biblioteca “Astrei”, solicitând conferirea titlului de membru pe viață al Asociațiunii. În perioada în care a ocupat postul de protopop al Bobârnei a pregătit monografia protopopiatului, lucrare rămasă în manuscris.

⁴⁹ AERUL XIV, *Protocolul ședinței capitulare din 3 august 1899*. Nr. 227.

⁵⁰ AERUL, *Protocolul ședinței capitulare din 3 septembrie 1900*. Nr. 172.

⁵¹ *Drapelul* XV, nr. 45 din 18 aprilie/1 mai (1915): 3.

⁵² Lazăr, *Beniamin Densușianu*, 166.

După numirea lui Densușianu ca și canonic prebendat, în 1884, vicar al Hațegului a fost numit Ioan Ianza. La moartea acestuia, în noiembrie 1895 a fost trimis ca administrator parohial și vicarial la Hațeg Nicolae Nestor.⁵³ Născut în 28 iulie 1857, în comuna Intregalde, comitatul Alba Inferioară, din părinții Iosif și Maria, viitorul canonic se înscrie între canonicii bănațeni școliți la Blaj, finalizându-și studiile gimnaziale în 1879. Deși a rămas orfan, manifestă interes pentru școală, obținând rezultate deosebite la învățătură.

Primit între clericii diecezei Lugoj a fost trimis la studii la Seminarul Central din Budapesta, unde apare înmatriculat cu numele Nesztor Miklós, în anii școlari 1879–1883.⁵⁴ Potrivit caracterizării făcute de rectorul Seminarului, seminaristul Nicolae era menționat într-un grup de nouă teologi trimiși la studii din partea eparhiei de Lugoj, tineri bine pregătiți profesional, cu moralitate și conduită ireproșabilă. Ca dovadă stau și calificativele excelente primite la disciplinele frecventate. Între colegii de studii ai lui Nestor s-au remarcat Iosif Mustețiu, Emanuel Ordean, Corneliu Teaha, Iosif Siegescu. Cu o situație materială dificilă, lipsit de susținerea familiei, aflată în imposibilitatea de a-i oferi ajutor, Nestor a reușit să se impună între cei mai buni seminariști ai generației sale. S-a remarcat prin strădania depusă în timpul anilor de școală petrecuți la Seminarul pestan, reușind să depășească curând impedimentele generate de necunoașterea limbilor maghiară și latină.⁵⁵ Astfel, după primii doi de ani de studiu, în raportul de informare asupra studenților diecezei bănațene, Nestor se remarcă prin calificative eminente la majoritatea disciplinelor.

După absolvire a devenit practicant în cancelaria diecezană, funcționând ca viconotar, asesor, notar consistorial și secretar episcopesc. În 14 februarie 1885 a fost hirotonit preot celib și dispus administrator parohial în Nevrincea. Rechemat în cancelaria diecezană, în 1886 a fost numit viconotar consistorial. În 1889 a preluat parohia Orăștie și funcția de administrator protopopes al Cugirului. Solicitat din nou în serviciul administrației central diecezane, la 22 octombrie 1891 a fost numit secretar episcopesc, notar și asesor consistorial. În 1894, după moartea canonicului Mihai Perianu, Nestor s-a aflat printre propunerile capitlului înaintate pentru ocuparea stalului de canonic prebendat, fiind caracterizat ca un “erudit, bărbat cu moralitate nepătată și preot zelos”.⁵⁶

Pe timpul vacanței scaunului episcopesc, în 10 noiembrie 1895 a fost trimis administrator parohial și vicarial al Hațegului, fiind întărit definitiv în această

⁵³ *Șematism*, 143–144.

⁵⁴ Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2000), 346.

⁵⁵ Wallner, *Zorile modernității*, 203.

⁵⁶ AERUL, *Protocolul ședinței capitulare din 29 decembrie 1894*. Nr. 425.

funcție de episcopul Demetriu Radu la 8 mai 1900.⁵⁷ Ca vicar foraneu al Hațegului s-a remarcat prin activitatea bisericească și sprijinirea învățământului, prin acțiuni culturale, fiind inițiatorul colectei publice prin care s-a restaurat mănăstirea Prislop, important lăcaș de cult datând de la sfârșitul secolului XIII, acțiune în care a avut alături un comitet din preoți și mireni ai vicariatului, interesați în susținerea proiectului. În acțiunea sa a fost sprijinit de canonicii de Lugoj care au oferit sume de bani strânse ca și colectă pentru lucrările de reparații ale mănăstirii, lucru pentru care vicarul Nestor mulțumește în scrisorile înaintate organismului capitular.⁵⁸ A recomandat tinerii merituosi din vicariat pentru continuarea studiilor, așa cum a fost cazul viitorului canonic Nicolae Brânzeu care s-a bucurat de sprijinul lui Nestor. A fost prezent, în calitate de vicar al Hațegului, la cel de-al treilea sinod provincial desfășurat între 4/17 – 13/26 septembrie 1900⁵⁹, prilej cu care a militat pentru o reformare a învățământului confesional și a semnalat importanța acțiunilor de cultură.

După moartea canonicului Andrei Liviu Pop, în 1898 stalul canonical a rămas vacant pentru un an. În final, propunerea ternară a cuprins numele lui Mihail Gian, Nicolae Nestor și dr. David, ultimul sprijinit de Petru Pop și Ioan Madincea.⁶⁰ A fost numit Gian, susținut de canonicul Ioan Boroș, dar Nestor va intra în curând în rândurile capitularilor. În 21 decembrie 1901 Nicolae Nestor a fost numit canonic prebendat, fiind instalat la 2 februarie 1902. Ulterior a fost numit Director al cancelariei diecezane și casier la Casa Centrală diecezană. A urcat curând în stalurile superioare, fiind numit canonic cancelar la 1 iunie 1905 și totodată examinator sinodal, decan al districtului Hațeg.⁶¹ După reorganizarea instituției capitulare, la 1 octombrie 1911, Nestor a devenit canonic scholastic⁶² și în scurtă vreme, în septembrie 1915, custode⁶³, ocupând totodată și alte demnități în structurile ecleziastice ale scaunului eparhial, precum decan al Timișoarei, asesor al Sfântului Scaun episcopesc, președinte al Reuniunii de misiuni și de înmormântare, membru permanent al băncii „Poporul”. *Institut de credit și economii*, alături de canonicii lugojeni Ioan Boroș, George Popovici și Iacob Radu. În ultimii ani de viață a preluat funcția de administrator la Cib și apoi la Cugir, iar în decembrie 1928 canonicul a fost numit confesor ordinar al surorilor de la sanatoriul din Geoagiu.

⁵⁷ Radu, *Istoria vicariatului*, 130.

⁵⁸ Ibid., 130.

⁵⁹ Ioan Boroș, *Memorialistica*, ed. V. Leu, N. Bocșan, I. Cârja, C. Feneșan, C. Sabău (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2012), 151.

⁶⁰ AERUL VIII, *Protocolul ședinței capitulare din 21 mai 1898*.

⁶¹ *Hof-und Staats*, XXXII (1906), 1039.

⁶² *Hof-und Staats*, XL (1914), 1250.

⁶³ *Hof-und Staats*, XLII (1916), 1200.

Ca membru al capitlului a stăruit pentru zidirea și repararea unor edificii bisericești și școlare din vicariatele eparhiei, implicându-se în acțiuni culturale și școlare.⁶⁴ A dorit să pună bazele unei fundații diecezane astfel că, în 1910, la jubileul de 25 de ani al preoției sale a înființat o fundație de 25.000 coroane al cărui scop era sprijinirea evenimentelor de cultură din provincia eparhială. Din păcate țelul gândit de întemeietor nu s-a împlinit, întrucât dificultățile financiare din ultima perioadă a vieții au avut ca urmare micșorarea permanentă a sumei prevăzute inițial, așa încât la decesul său fondul era epuizat.

După o lungă și grea suferință, Nicolae Nestor a murit la vârsta de 77 de ani, în 18 mai 1934, fiind înmormântat la Lugoj în data de 20 mai.⁶⁵ Capitlul i-a încredințat lui Nicolae Brânzeu, fostul său protejat, aranjarea înmormântării, acesta susținând și panegiricul. De altfel, Brânzeu l-a vizitat înainte de trecerea în neființă și i-a făcut un paraclis și o slujbă de dezlegare. Slujba de înmormântare a fost oficiată de canonicul Boroș, asistat de canonicii Muntean, Brânzeu, Crișan și de vicarul Timișoarei Gheorghe Muntean.⁶⁶ La reorganizarea capitlului din 1 iunie, în locul rămas vacant după decesul lui Nestor a fost ales canonic protopopul Ienea, de la Orăștie.

Cel din urmă vicar hațegan care a devenit apoi canonic, înainte de Marea Unire, a fost Iacob Radu. Născut la 2 ianuarie 1869, la Uifalăul Tămpăhaza, comitatul Alba de Jos (azi comuna Rădești, județul Alba), Iacob Radu⁶⁷ a venit pe lume într-o familie de țărani, care a dat greco-catolicismului românesc pe episcopul de Lugoj, ulterior de Oradea – Demetriu Radu, frate mai mare al canonicul.

Canonicul a făcut studiile liceale la gimnaziul din Blaj, devenind apoi student la teologie și filosofie la Universitatea Urbaniană Roma (Colegiul Grec), între 1887–1893.⁶⁸ Cercetarea s-a finalizat cu un dublu doctorat, în teologie și filosofie, susținut în 1893, Iacob Radu fiind printre puținii membri ai capitlului bănățean care au obținut doctoratul.

Hirotonit în 17 aprilie 1892, a preluat pentru doi ani parohia Sărmaș (1894–1896). A venit apoi la Blaj, în serviciul arhiecezei, ca spiritual al Seminarului teologic și profesor de religie la Institutul pedagogic și Școala superioară de fete. De aici a trecut pentru puțin timp în România ca paroh

⁶⁴ Brânzeu, *Memoriile*, 125.

⁶⁵ *Sionul românesc* XXI, nr. 11–12 din 15 iunie (1934): 53–54; *Unirea* XLIV, nr. 21 din 26 mai (1934): 4.

⁶⁶ Nicolae Brânzeu, *Jurnalul unui preot bătrân*, ed. Pia Brânzeu, Luminița Wallner-Bărbulescu (Timișoara: Editura Eurostampa, 2011), 141.

⁶⁷ Ion Breazu, "Dr. Iacob Radu", *Dacoromania* VII (1931–1933): 660.

⁶⁸ Sigmirean, *Istoria formării intelectualității*, 723; Szögi László, *Studenti români din Transilvania la universitățile din Europa, secolele XVI–XX* (Târgu Mureș: Editura Universității "Petru Maior", 2011), 180.

al românilor uniți și profesor la Seminarul catolic din București (1897–1899), de unde va reveni în 1899 stabilindu-se la Lugoj unde a funcționat în cancelaria diecezană ca arhivar, bibliotecar, viconotar consistorial, asesor, notar consistorial la Tribunalul matrimonial, catehet la școala industrială din Lugoj (1 septembrie 1899–17 aprilie 1902).

După stagiul de trei ani petrecut la curtea diecezei bănățene, în 1902 fratele său Demetriu, atunci episcop la Lugoj, l-a numit paroh, protopop și vicar foraneu la Hațeg, unde a activat aproape un deceniu, până în 1911. A rămas legat sufletește de vicariatul Hațegului. Prezent la pelerinajul anual de la mănăstirea Prislop, în 24 aprilie 1914, Iacob Radu a susținut un admirabil discurs conceput în jurul a două mari idei – Neamul și Biserica, primit cu entuziasm de cei prezenți.⁶⁹

Intră în capitlul lugojean ca și canonic prebendat, în 3 august 1911.⁷⁰ După plecarea episcopului Vasile Hossu pe scaunul de la Gherla, Iacob Radu a fost unul dintre susținătorii lui Valeriu Traian Frențiu pentru eparhia Lugojului. Radu a fost prezent la Blaj, ca reprezentant al capitlului bănățean, la hirotonirea lui Frențiu ca episcop. În februarie 1913 când ierarhul a sosit la Lugoj pentru a fi instalat în scaun, a fost întâmpinat la gară de canonicul Iacob Radu, iar la banchetul de după întronizarea episcopului, în 9 februarie 1913, Iacob Radu a rostit unul dintre toasturile oficiale, cel adresat guvernului.⁷¹ În 1913, în ședința primului consistoriu întrunit în 9/22 februarie, după instalare, episcopul Frențiu l-a numit pe Iacob Radu vicar general episcopesc. Numirea s-a făcut pe fondul relației tensionate dintre Frențiu și canonicul Ioan Boroș, care a vizat de asemenea scaunul episcopesc de la Lugoj.

Din 25 mai 1913 Iacob Radu a preluat și funcții pe tărâmul didactic: profesor de istorie bisericească și drept canonic, rector al Seminarului de la Lugoj, președinte al Reuniunii învățătorilor din districtul Hațeg. A fost desemnat președinte al Casinei Române din Lugoj și membru permanent în consiliul de conducere la banca „Poporul. Institut de credit și economii”.

În octombrie 1914 s-a transferat în capitlul de la Oradea, la schimb cu Corneliu Bulcu.⁷² La propunerea ministrului cultelor, împăratul l-a numit pe

⁶⁹ *Drapelul* XIV, nr. 54 din 17/30 mai (1914): 1.

⁷⁰ *Hof-und Staats*, XL (1914): 1250.

⁷¹ *Drapelul* XIII, nr. 14 din 2/15 februarie (1913): 2.

⁷² Corneliu Bulcu s-a născut la 13 septembrie 1866 la Beiuș, comitatul Bihor. A făcut studiile gimnaziale la Gimnaziul greco-catolic din localitatea natală, fiind apoi înmatriculat, din partea diecezei orădene, la Universitatea Urbariană din Roma, Colegiul grec. A absolvit studiile în domeniul teologiei în 1890, susținând doctoratul în teologie și filosofie în 1891 la “Propaganda Fide”, fiind unul dintre elevii distinși ai Institutului “Sfântul Atanasie”. A fost hirotonit preot la 13 iulie 1890. Din 1896 intră în serviciul cancelariei diecezane Oradea, devenind secretar consistorial, apoi secretar episcopesc și vicarhidiacon onorar. La 6 iunie 1911 Bulcu a intrat

Iacob Radu canonic cancelar în capitlul orădean și pe Corneliu Bulcu canonic prebendat în capitlul din Lugoj.⁷³ La 16 noiembrie 1914 a fost numit vicar general substitut, în timp ce în cadrul stalului canonical a urcat până la funcția supremă de prepozit capitular, în care a fost numit în 1924.

Meritele sale au fost recunoscute, iar eforturile răsplătite prin distincțiile primite de-a lungul vremii. În septembrie 1916, în catedrala din Oradea, în prezența mitropolitului Mihali, episcopul Demetriu Radu a dat citire literelor papale prin care canonicul Iacob Radu era numit protonotar al scaunului papal.⁷⁴ În 1918 primește distincția de prelat domestic papal. Pentru întreaga sa activitate a fost decorat de regele României.

A decedat la 8 iunie 1932, în Oradea, în urma unei boli incurabile.⁷⁵ În anul morții a serbat o carieră redutabilă ce însuma 40 de ani de preoție.

Preot și istoric, om de cultură și publicist, a scris o serie de lucrări legate de istoria diecezei de Oradea și despre vicariatul Hațegului, dar a avut și o bogată activitate în presa vremii. Lista sa de lucrări totalizează peste 17 cărți și multe articole publicate în ziare și reviste. Între volumele scrise de canonic merită amintite: *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913; *Samuil Vulcan, episcop român unit al Orăzii-Mari (1806–1839) și Biserica Ortodoxă Română*, Oradea Mare, 1925; *In memoriam. Prinsoa memoriei episcopului Dr. Demetriu Radu la a X-a aniversare a tragicei sale morți*, Oradea, 1930; *Istoria diecezei Române Unite a Orăzii Mari, 1777–1927*, Oradea, 1932. Pentru demersurile sale literare și istorice a devenit membru corespondent al Academiei Române.

Încă de la înființarea sa, Vicariatul Hațegului și-a dovedit însemnătatea pe care a avut-o în cadrul provinciei eparhiale bănățene, ca punct de sprijin al bisericii greco-catolice românești în această zonă de confluențe. Ca urmare, personajele plasate în demnitatea vicarială, veritabile personalități ale elitei ecleziastice bănățene, au ilustrat pe deplin calitățile remarcabile necesare pentru o asemenea postură, dovadă fiind și ascensiunea ulterioară a acestora în cadrul capitlului lugojean. Vicariatul s-a dovedit, în fapt, o treaptă spre promovarea în organismul capitular, a unor clerici care meritau pe deplin acest lucru, dar și un loc în care viitorii canonici își exersau abilitățile în administrația ecleziastică, oferind măsura capacităților teologice și organizatorice, dar și atașamentul la valorile greco-catolicismului românesc și ale filonului național.

în capitlul orădean, pe treapta inferioară de canonic prebendat. În 7 octombrie 1914 Corneliu Bulcu a fost transferat la Lugoj, în urma unui schimb cu Iacob Radu, care era mutat la Oradea. A încetat din viață în 16 mai 1917, la vârsta de 51 de ani, încheind un traseu ecleziastic ce s-a arătat promițător, marcat însă de o sănătate șubredă.

⁷³ *Drapelul* XIV, nr. 115 din 11/24 octombrie (1914): 2.

⁷⁴ *Drapelul* XVI, nr. 107 din 15/28 septembrie (1916): 2.

⁷⁵ *Sionul românesc* XIX, nr. 11–12 din 15 iunie (1932): 46; *Unirea* XLII, nr. 24 din 11 iunie (1932): 1.

FROM THE VICARIATE OF HAȚEG TO THE CAPITLUM OF LUGOJ (1853–1918).
BIOGRAPHIES AND ECCLESIASTICAL EVOLUTIONS

Abstract

There was a single vicariate within the Greek Catholic Bishopric of Lugoj, namely the vicariate of Hațeg. The most part of the deans from Hațeg became members of the capitulum of Lugoj. Those personages' trajectory is what we have in view by setting their biographic marks, their activity as deans, ascent to Lugoj capitulum, and the way that organism developed, as well as its social, cultural, and national implications in the society of the time. Chronologically, we deal with 1853, the year of Lugoj diocese setting, and 1918, the year of the Great Union.

UN DOCUMENT INEDIT DIN ANUL 1900 DESCOPERIT LA REȘIȚA

Dănilă Obersterescu*

Cuvinte cheie: biserică, Reșița Română, revoluția de la 1848, George Nicolaevici

Keywords: church, Reșița Română, Revolution of 1848, George Nicolaevici

Atunci când spunem Reșița ne gândim, înainte de toate, la industrie sau “Cetatea de foc” de odinioară. În mod firesc, și abordările de ordin istoriografic au vizat, înainte de toate aspectele de ordin economic ale urbei de pe Bârzava și, în primul rând, activitatea industrială.¹ Cercetătorii și autorii de studii despre Reșița au fost interesați și fascinați chiar de istoria veche și medievală a zonei, așa încât mai toate lucrările fac referiri la prima atestare documentară a Reșiței cu diferitele ei denumiri² și la alte aspecte ale vieții cotidiene, înainte de industrializare. Lăsând la o parte aprecierile aproximative ale unor autori mai vechi sau mai noi referitoare la perioadele de timp premoderne, ni se pare extrem de important să reliefăm studiile foarte valoroase despre Reșița ale cercetătorilor și specialiștilor istorici, lingviști etc care elucidează multe aspecte din trecutul Reșiței premoderne.³ Aceste studii evidențiază, pe baza unor cercetări

---

* Colegiul Tehnic Cărașan Reșița, e-mail: dan.obesterescu@yahoo.com.

¹ Mihalik Sandor, *Resicza jelene es multja* (Reșița: Tipografia Hungaria A. Weisz, 1896); Gheorghe Cimponeriu, “Din istoricul Reșiței”, *Buletinul UDR*, vol. I, nr. 2 (Reșița, decembrie 1930); Ion Păsărică, *Monografia Uzinelor de fier și Domeniilor din Reșița* (București, 1935); *200 de ani de construcții de mașini la Reșița 177–1971*, vol. I–II (Reșița, 1971); Dan Gh. Perianu, *Istoria uzinelor din Reșița 1771–1996* (Reșița: Editura Timpul, 1996); *225 de ani de siderurgie la Reșița 1771–1996* (Reșița: Editura Timpul, 1996); Rudolf Gräf, *Domeniul bănățean al StEG 1855–1920. Din istoria industrială a Banatului Montan* (Reșița: Editura Banatica, 1997) sunt câteva dintre lucrările consacrate istoriei industriale a Reșiței.

² Secolul XV – Rechycha, în anul 1673 – Reszinitza, în anul 1717 – Retsiza, în anul 1738 – Reschitza, în anii 1757–1758 apare distincția între Reșița Montană (Nemet Resicza) și Reșița Română (Olah Reșița sau Reșița Camerală).

³ Vasile Ioniță, “Toponime slave din Valea Bârzavei”, *Banatica*, 3 (1975); Dumitru Țeicu, “Precizări de ordin cronologic și considerații istorice în legătură cu monumentul de arhitectură feudală de la Reșița-Ogășele”, *Banatica*, 7 (1983); Dana Bălănescu, “Descoperiri monetare în sudul Banatului”, *Banatica*, 7(1983); Dumitru Țeicu, “Necropole medievale românești din Banat în lumina cercetărilor arheologice”, *Mitropolia Banatului* nr. 4–6 (1982): 264–277; D. Țeicu,

științifice, vechimea locuirii din bazinul superior al Bârzavei, precum și bogăția vieții spirituale sau complexitatea relațiilor sociale din diferite perioade istorice.

După mijlocul secolului al XVIII-lea, atunci cînd au fost colonizați primii lucrători din nordul Olteniei pentru producerea mangalului, Reșița se împarte în două pentru un secol și jumătate. Reșița Română și-a continuat viața agrar-pastorală tradițională, în timp ce Reșița Montană devenea Reșița Germană, datorită numeroșilor coloniști germani aduși pentru a contribui la dezvoltarea industriei în zonă, după reculul economic înregistrat la Bocșa.

A doua jumătate a secolului al XVIII-lea este și perioada în care Reșița Română “dispare” din istorie. Plugarii reșițeni devin aproape anonimi, istoricii preferînd să abordeze istoria mult mai spectaculoasă și mai la îndemînă a Uzinelor din Reșița Montană. În același timp, expansiunea Reșiței Montane spre Reșița Română este o constantă pînă cînd, în 1910, cele două unități administrative fac joncțiunea și, de atunci, vorbim de o singură localitate.

Cu toate acestea, Reșița Română a avut o viață economică, culturală și religioasă proprie, concentrată în jurul bisericii ortodoxe, a gospodăriei țărănești tradiționale și a diferitelor reuniuni sau asociații culturale, care în perioada interbelică au avut și un lăcaș propriu – Palatul Cultural, unul din simbolurile Reșiței și în zilele noastre.

Deși dispărută ca urmare a lucrărilor de sistematizare din Reșița de după anul 1968, Reșița Română, cu plugarii ei harnici și inimoși, are o istorie bogată ce poate fi reconstituită pe baza documentelor de arhivă, a informațiilor din presa vremii și chiar a relatărilor reșițenilor mai în vîrstă, care își amintesc cu mare drag și nostalgie de vremurile de odinioară.⁴

Cercetările din ultimii ani, mai ales a documentelor din arhiva Bisericii ortodoxe române din Reșița Română, ne-au furnizat surprize plăcute în privința informațiilor inedite și valoroase pentru istoria locală. În cursul anului 2013 am cercetat arhiva Bisericii Ortodoxe din Reșița Română, cu hramul “Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil”, în vederea întocmirii unui studiu despre acest lăcaș. Într-un registru de protocoale⁵ am găsit o informație potrivit căreia în “cugla” bisericii, președintele consiliului parohial din anul 1900, George Nicolaevici, a depus un document privind trecutul istoric al bisericii de la

“O reședință feudală românească la începuturile Reșiței medievale”, *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* XXXIV, nr. 3 (1983): 274–286; D. Țicu, “O ctitorie feudală românească la Reșița”, *Mitropolia Banatului* XXXIX, nr. 1 (1989): 56–62.

⁴ Georg Hromadka, *Scurtă cronică a Banatului Montan*, trad. din limba germană, note și redactare Rudolf Gräf, Werner Kremm (1995); Doina Frigură Iliasă, Ion Frigură Iliasă, Flaviu Mihai Frigură Iliasă, *Întâmplări adevărate din Reșița între trecut și viitor* (Reșița: Editura Neutrino, 2008); Dan Farcaș, *Hoinărind prin Reșița pierdută* (Reșița: Editura Tim, 2010).

⁵ Arhiva Bisericii Ortodoxe din Reșița Română (în continuare ABORR), Registrul de protocoale 1869–1900, 213 v.

momentul construirii, în anul 1872 și până în anul 1900, anul în care a fost depus documentul în turn.

La 10 aprilie 2014, urmare a demersului făcut către Inspectoratul pentru Situații de Urgență Semenice din Reșița, am reușit recuperarea documentului respectiv, amplasat în turnul bisericii și depus într-o capsulă metalică, realizată din materialul folosit la acoperirea bisericii în anul 1900, an în care s-a amplasat și crucea pe turn.

Documentul a fost scris de mână pe un caiet cu opt file față-verso (16 pagini) și ne oferă informații despre biserica din lemn⁶, etapele construirii bisericii actuale, originea familiei Nicolaevici din Reșița Română, evenimentele din Reșița și din jur cu prilejul revoluției de la 1848 etc.

George Nicolaevici (1843–1919) era descendentul unei familii de români din nordul Olteniei, stabiliți la Reșița încă de la începutul industrializării zonei. La fel ca alți români, familia Nicolaevici⁷ a “descălecat” pe Bârzava în căutarea unui trai mai bun. S-a dovedit de-a lungul vremii, că această familie de intelectuali români veniți de peste munți a avut un rol fundamental în viața culturală a Reșiței de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și până în secolul XX.

Primul membru marcant al familiei, Atanasie Nicolaevici, “mosiul” din documentul-anexă, a fost primul învățător al școlii din Reșița Română în anul 1791.⁸ Chiar dacă numele primului învățător din Reșița Română apare consemnat în anul 1791, Atanasie Nicolaevici a funcționat din anul 1778, atunci când în comitatul Caraș existau 178 școli confesionale cu tot atâția învățători.⁹ Din cei 178 de învățători puțini știau două limbi străine așa cum știa Atanasie Nicolaevici, limba germană și limba sârbă. În anul școlar 1788/1789 erau înscriși 27 elevi la școala din Reșița Română, din care frecventau școala regulat 12 elevi, iar 15 elevi frecventau neregulat.¹⁰ Înainte de Atanasie Nicolaevici, alt învățător nu a existat în Reșița Română, această familie – Nicolaevici – a asigurat pregătirea elevilor timp de aproape un secol de către trei generații.

Un fiul al lui Atanasie Nicolaevici, Ioan Nicolaevici, a fost primul învățător al școlii din Reșița Montană, iar Ianoș Nicolaevici, al doilea fiu al lui Atanasie, a fost învățător în Reșița Română. Fiul lui Ianoș, Ioan Nicolaevici a fost preot în Reșița Română în timpul revoluției pașoptiste.

⁶ Vezi I. D. Suci, R. Constantinescu ed., *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, volumul I (Timișoara, 1980), 232.

⁷ Foarte probabil familia s-a numit inițial Nicolae sau Nicola, fiind ulterior sârbizată ca urmare a studiilor făcute de membri acestei familii la Vârșeț.

⁸ Vezi P. Radu, D. Onciulescu, *Contribuții la istoria învățământului din Banat până la 1800* (București, 1977), 289.

⁹ Victor Țărcovnicu, *Istoria învățământului în Banat până la anul 1800* (București: Editura Didactică și Pedagogică, 1978), 151.

¹⁰ Ibid., 160.

George Nicoalevici, fiul preotului Ioan Nicolaevici, un comerciant prosper, a inițiat construirea bisericii de zid din Reșița Română. În document, autorul amintește anul începerii construcției – 1862 – și anul încetării oricărei lucrări – 1863. Deoarece documentul depus în turn a fost scris la o distanță de aproape 40 de ani, George Nicolaevici a uitat sau nu a mai dorit să amintească și cauza încetării lucrărilor la biserică, și anume criza din anul 1863. Același autor amintea de nefericita situație a reșițenilor în anul 1871, atunci când trimitea, bucuros de finalizarea bisericii, o scrisoare ziarului *Albina* din Sibiu spunând: “Noi, creștinii romani ortodoksi de aici (din Reșița Română – n.n.), ne mai potendu-ne folosi de biserica noastră vechia, încă nainte de “anulu fometei 1863” (n.n.) începuserămu a edifica o noua biserică; si edificarămu pan la acoperisiu; de atunci lucrulu remase parasitu, căci – acelu anu de fomete a inghititu tote midilokele ce o buna economia a aniloru urmatori potea se ni le dee. Din anu in anu perplessitatea nostra devenia mai cumplita; in biserica betrana ploia, murii (zidurile n.n.) celei noue se derimau, si – nime nu ni scia de avatu si ajutoriu”.¹¹

George Nicolaevici preciza, și în documentul din turnul bisericii și în articolul din ziarul “Albina”, rolul decisiv în finalizarea lucrărilor de construcție a bisericii a judei cercual din Bocșa Montană, Biro Bela. Când s-a făcut calculul restanțelor la plata impozitelor pe care le datorau plugarii reșițeni către stat, a reieșit suma de 500 florini. La cererea comitetului parohial al Bisericii ortodoxe din Reșița Română, această sumă a fost transferată bisericii. Ba mai mult, judele cercual Bela Biro a inițiat o colectă pe seama bisericii, pe care a deschis-o personal cu suma de 30 florini. Fiind plugarii reșițeni prea săraci de a contribui, colecta a fost extinsă și pentru alte localități, așa încât la final a fost obținută suma de 1704 florini valută austriacă. “Acesta fapta a dlui jude de cercu *Bela Biro* ... ne-a cucerit inimile, cu atât mai vertosu căci asemeni nu suntemu dedati a esperi – nici de la ai noștri domni, cu atât mai putieniu de la streini”.¹²

Adresa semnată de George Nicolaevici din ziarul “Albina” se încheia cu mulțumirile cuvenite pentru gestul caritabil al judei cercual. Bucuria finalizării construcției bisericii din Reșița Română a fost încununată de banchetul dat în cinstea ctitorilor ei.

Sistarea lucrărilor timp de 10 ani, din secolul al XIX-lea, nu a fost singurul moment delicat prin care a trecut biserica. După mai bine de un secol, în anul 1985, aceeași biserică trecea prin alt moment de cumpănă – translatarea de pe amplasamentul inițial pe o distanță de 55 m. Nu ne propunem în studiu de față să detaliam acest aspect. Însă putem afirma că biserica se zid din Reșița Română cu hramul “Sfinților Arhangheli Mihail și Gavriil” este un exemplu de dăinuire

¹¹ *Albina* (Pesta), an VI, nr. 21 (7–19 martie 1871), 2.

¹² Ibid. Scrisoare președintelui comitetului parohial, George Nicolaevici a fost trimisă în februarie 1871 și a fost publicată în luna martie 1871.

în timp, fiind unul dintre simbolurile valoroase ale unei comunități de plugari încheiate și unite de secole.

Din document mai aflăm de incidentele petrecute la Reșița în timpul revoluției de la 1848. George Nicolaevici, copil fiind (avea 5–6 ani), și-a amintit multe evenimente ca martor ocular, dar mai multe i-au povestit despre aceste evenimente părinții și bunicii. Tatăl lui George, preotul Ioan Nicolaevici, a avut un rol important în aplanarea conflictului din Reșița Montană, unde fusese incendiată biserica, 143 de case, o fierărie, două magazine și birourile cu arhiva uzinelor¹³. Preotul a oprit extinderea conflictului spre Reșița Română. Același preot l-a salvat de la moarte pe confratele său din Ezeriș. Cel mai emoționant moment relatat în document a fost gestul preotului din Câlnic, Moise Tulbure, care a oprit cu prețul vieții bombardarea bisericii la care slujea.

La cumpăna secolelor XIX – XX exista practica amplasării documentelor în turnul bisericilor, dar aceasta nu era o regulă.¹⁴ Prin bogăția informațiilor și amănuntele relatate, documentul scris de George Nicolaevici reprezintă o sursă importantă pentru istoria locală, mai ales pentru dramatismul vieții plugarilor reșițeni din secolul al XIX-lea. George Nicolaevici “comerciant și fruntaș din Recița”¹⁵ a decedat în ziua de 13 ianuarie 1919, fiind înmormântat în cimitirul ortodox din Reșița Română (actualul cimitir nr. 7).

Concluzii

Cu unele inexactități și, poate, pe alocuri, exagerări, George Nicolaevici ne furnizează informații inedite, interesante despre localitatea Reșița Română și evenimentele petrecute la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea în zonă. Fost primar (jude), și prosper om de afaceri, George Nicolaevici s-a remarcat prin inițiativă, bună organizare și mobilizare a plugarilor reșițeni în realizarea unui obiectiv major pentru orice comunitate rurală – biserica ortodoxă. Fapta și jertfa reșițenilor este cu atât mai meritorie cu cât lucrarea s-a realizat într-o perioadă deosebit de dificilă – criza și foametea din anul 1863 – care a lăsat urme adânci aproape un deceniu.

După înființarea episcopiei din Caransebeș, în anul 1865, speranțele reșițenilor sau îndreptat spre noua eparhie. Consiliul parohial al bisericii ortodoxe din Reșița Română s-a adresat de mai multe ori protopopului din Oravița, Iacob Popovici pentru a interveni pe lângă episcopul Ioan Popasu. Protopopul, în adresa Nr. 1185 din 28 decembrie 1869 către episcopia din Caransebeș, spunea că, în cursul acelei luni (mai exact în 14 decembrie 1869), a primit solicitări de

¹³ Păsărică, *Monografia*, 14.

¹⁴ Un document similar am găsit în turnul bisericii din Lăpușnicu Mare, scris în anul 1890 de învățătorul Ioan Olaru, pe care l-am valorificat în studiul monografic despre acea comună.

¹⁵ *Drapelul* (Lugoj), an XIX, nr. 17 (14–27 februarie 1919), 3

la mai multe comune din protopopiatul Oravița pentru ajutor. În documentul amintit se și sugera o posibilă sursă de finanțare – “banii cei de la dieta țierei”-, alocați pentru ajutorarea bisericilor sărace.

În prima parte a documentului sunt enumerate și propuse pentru a fi ajutate comunele Surduc, Cuptoare și Calina, care erau așa de ruinate că serviciul divin era imposibil de realizat. Protopopul Iacob Popovici spunea mai departe că ar fi bine să se prevadă un ajutor și pentru ca alte biserici “să dobândească măcaru câtu micu ajutoriu ... așîșderea și comuna Reșiței române merita tota considerațiunea pentru de a fi ajutorată de a se putea zidi biserica, pre care mai de mulți ani au început-o și până astăzi din cauza serăciei și a lipsei încă nu au putut-o săvârși, se află jumetate zidită și din lipsa cheltuielilor se ruinează cu totul”¹⁶.

Așadar, documentul citat confirmă situația bisericii din Reșița Română între anii 1863 – 1871, zidită pe jumătate, realitate subliniată cu regret și de George Nicolaevici în documentul pe care l-a scris în anul 1900. În plus, documentul din arhiva episcopiei confirmă precaritatea materială a bisericilor ortodoxe din Banatul de munte și imposibilitatea episcopiei de a ajuta parohiile sărace din lipsă de fonduri.

Biserica Ortodoxă din Reșița Română, reprezintă cel mai vechi lăcaș de cult din orașul de pe valea Bârzavei, ea fiind continuatoarea vechii biserici de lemn din secolul al XVIII-lea, în locul căreia a fost construită. Odată intrată în circuitul noilor biserici de zid din Banat, Biserica Ortodoxă din Reșița Română, cu hramul “Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil”, a devenit mândria comunității de plugari reșițeni. Înghesuită astăzi între blocuri, biserica continuă să fie un simbol al Reșiței de altădată.

ANEXA

“Această sf. biserică s-au început a se edifica în anul 1862, zidindu-se în acel an fundamentul, în anul 1863 continuându-se cu edificarea s-au edificat până la ferești unde fininduli-se banii, atât cei adunați de una sută de anii la biserică cea bătrână, cât și suma ce conducători acestei edificări au fost adrepartatu de numer pe locuitori gr. ort. ai acestei comuni, dar fiind pe acest timp biserică română gr. ort. sub erarhia sârbească și conducători acestei edificări din acel timp fără conștiință au spesat (cheltuit, n.n.) toți bani fără pic de socoată ba putem zice că fără nici un capet așa că, finindu-se banii s-au încetat cu edificarea mai departe și rămânând zidurile goale espuse tempestăți (expuse intemperiilor, n.n.) s-au început a se ruina crescând buruiene pe aceste ruine.

Pe la anul 1864 înființându-se metropolia gr. ort. română și cu o constituțiune dată bisericii române gr. ort. de Majestatea Sa Imperatorul Franciscu Iosif I-lea constituindu-se pe baza statutului organic al bisericii gr. ort. în comune comitete parohiale au fost ales de primul președinte al comitetului parochial din Reșița română Domnul Neguțiator

¹⁶ Arhiva Episcopiei Caransebeș, nn 1869, fond III (bisericesc), cota 19 – 20, 7.

(comerciant) George Nicolaeviciu fiu al acestei comune cât și fiu al răposatului preot în anul 1889, Ioan Nicolaeviciu carele au slujit la altarul biserici gr. ort. de la anul 1830–1889 și al cărui părinte Ianoș Nicolaeviciu și Moșiul Atanasiu Nicolaevici or slujit ca învățători gr. ort. la această comună, ba pe aceste timpuri vechi și români din Reșița montană, cari se numiau țerani, fiind aceștia veniți din țară românească aparțineau la biserică și școala din Reșița română, fiind pe acel timp Reșița montană numai o colonie până ce mai terziu li s-au făcut biserică și școală la care școală iar un fiu al lui Atanasie Nicolaeviciu cu numele Ion Nicolaeviciu au fost primul învățătorul român în acea comună.

Apoi după un interval de 10 ani la 1871 după ce crescuse buruiene pe zidurile începute și în parte ruinate energicul președinte al comitetului parochial Domnul George Nicolaeviciu ca om tiner și plin de energie văzând că în biserică cea bătrână în duminica învieri Domnului din cauza ploii ce ploia în ea, ca afară, iar de altă parte temându-se oamenii că se surupă pe ei, nu s-au putut ținea slujbă, deci văzând acesta tânărul președinte al comitetului parochial Domnul George Nicolaeviciu fără a fi aflat cevași bani în cassa sft. bisericeii au luat afacerea edificării sft. Biserici în mâna apoi cu energia cunoscută fiind sprijinit de inspectorul suprem de pe acel timp al societății căli ferate Austro-Ungare de stat Schming (francez) de pretorele cercual de atunci Biro Bela și de inginerul societăți Gartner¹⁷, încă în toamna anului 1871 la finea lui Septembrie cu ajutorul atotputintelui au fost sfințită crucea turnului de preot George Pocrian din Reșița montană și preotul local Matei Bălanu, iar în anul următor 1872 la adormirea Maicei Domnului cu o pombă mare sa și sfințit¹⁸ acestă sft. biserică de cătră protopresviterul Oraviței – Popoviciu cu o asistenție de 4 preoți în prezența unui public distins, după sfințirea bisericeii s-au dat un banchet la care tinerul președinte văzându biserica sa mare și frumoasă, dar fără clopote de oare ce biserica bătrână avu numai unul micuț, rădica un toast de mulțumire tuturor acelor factori cari atât prin sfat cât și prin pozițiunea lor lau sprijinit în întreprinderea sa de a aduce biserica la finire, pe care toți o credea că nici când nu se va mai edifica și că numai ruinile de ziduri va mai aminti generațiunilor următoare, că pe acest loc au fost odată biserică, dar mai cu samă radică acest toast în sănătatea inspectorului suprem D-lui Schming, carele cu atâta afabilitate și bună voință la sprijinit la aducerea în îndeplinire a edificării sft. bisericeii ba chiar liau fost esoperat că plățile lucrătorilor zidari și lemnari să li se solviască de la societatea Călii ferate până ce la comună bisericească va incurge banii de solvire.

După acest toast al Domnului președinte George Nicolaeviciu au toastat Domnul Inspector suprem Schming carele mulțumind președintelui comitetului parochial pentru complimentele de mulțumire cu cari în toastul seu l-au onorat tot o data promite Domnului președinte și comunei bisericeii că până atunci nu va avea odihnă până nu va esopera de la Direcțiunea călii ferate cele patru campagne (clopote) ce sunt turnate în făbricele din

¹⁷ Organul conducător suprem al domeniilor bănățene se afla la Viena, În Banat, sediul societății se afla la Oravița, unde se aflau diferite inspectorate și servicii. Aceste inspectorate controlau activitatea celor șapte administrații ale StEG-ului în Banat. La Reșița, activitatea era coordonată de Administrația superioară a uzinelor de cărbune, fier și oțel, a pădurilor și domeniilor din Reșița,, condusă în vremea respectivă de inginerul H. Schming. Ingerul J. Gartner făcea parte și el din conducerea uzinelor.

¹⁸ Termenul “sfințit” este impropriu, deoarece sfințirea unei biserice se poate face doar de un ierarh (episcop, mitropolit etc). De fapt, prezența protopopului din Oravița a consfințit finalizarea lucrărilor bisericeii și începutul slujirii în noul lăcaș de cult.

Reșița și au fost espuse în esoposiția din Viena cea ce în primăvara anului următor la Învierea Domnului sau și întâmplat înpodobendu-se turnul sft bisericei cu patru clopote.

Ah Doamne ce superbii erau pe acel timp locuitorii acestei comuni (căci erau numai români gr.ort.) văzânduși biserica mare, frumoasă și cu patru clopote în turnul, prin neobosita stăruință a președintelui comitetului parochial Domnului George Nicolaeviciu; până în toamna acestui an au și fost achitate toate datoriile ce cu edificarea sft. biserici s-au fost făcut, la vro 2–3 ani după edificarea sft. bisericii s-au edificat zidul la grădina biserici și mai târziu devenind D-sa primar al comunei au îngrădit și curtea bisericii cu zid¹⁹.

Dar nu numai aceste lucruri au făcut acest fiu al comunei ci au marit izlazul comunei urbariale cu vro doue sute de jugere scoțindu-le de la societatea călii ferate apoi prin administrarea averii comunale au făcut comunei o avere in bani gata în diverse fundațiuni de vro 60.000 de coroane, au edificat casa comunală fără a adreparta un filler pe locuitorii comunei, va se zică îndurată conducerea administrări sale a comunei ca jude au înaintat comună care înainte de devenirea sa ca primar al comunei, era o comună din cele mai sărace și pline de dătorie.

Aceste date le am scris cu ocaziunea acoperiri turnului sft. biserici cu aramă în Iulie 1900 – că următorii acestei comunie, la caz de ar lua crucea vrodata jos și vor da peste această scrisoare să știe istoria acestei biserici.

Tot odata fie aci amintit că istoria comunei Reșița română nu o cunosc, dar știu din auzul bătrênilor căroră iar le au istorisit părinții lor, că în aceste părți înainte cu 150–180 de ani numai Români or fost, cari mult s-au luptat cu turci pe aceste dealuri. La uni încă și adi se găesc arme, puști, iatagane și piștoale turcești pe cari cu ocaziunea înpușcări a atarui turc bătendu-se cu acestea i au luat armele după ce au fost înpușcat²⁰.

Mai departe fie aci amintit că in revoluțiunea din 1848 au ars Reșița montană; Reșița română au fost scutită de omor, jefuire și aprindere prin intervenirea preotului comunei gr.ort. Ioan Nicolaeviciu, carele punendu-se în frunte unor oameni bătrênii au mers înaintea oștirea împaratești și a poporului (care au însoțit oștirea din satele Târnova Soceni și celelate pe care înainte cu 14 zile gardiști unguri iau fost jefuit și cât-va oameni bătrênii omorâți, din care pricină veniseră să și răsbune și căroră din partea comandantului armatei li se dedese voia 24 de ore a aprinde și se omoară) cu steag alb espunenduși viața pentru

¹⁹ Un rol important în îprejmuirea bisericii l-a avut Nicolae Drăgălina, care “au luat acesta sarcina asupra sa și anume : a închide platiulu s. Biserici din casa lui Mateiu Patesianu pana la fruntariul bisericei in partea altariulu, a trage un zidu de piatra ... lungimea zidului se fie de 20 orgii ...” ABORR, 25.

²⁰ Autorul documentului face referire la ultima invazie a turcilor în Banat (1787 – 1789) când au avut de suferit și locuitorii din Reșița Română, la fel și satele învecinate. O altă sursă istorică importantă pentru zona noastră referitoare la atrocitățile săvârșite de turci în Reșița și împrejurimi, este *Cronica de la Ezeriș*, publicată de Gheorghe Cotoșman în revista *Mitropolia Banatului* XVI nr. 1–3 (1966), 106. Autorul cronicii (anonim) relatează că “atunci pră Bărzava la Rău (Rău – n.n) Alb s-au zbăguir șapte sate, și oameni înarmați și foarte viteji, și au venit mulțime de Turci peste ei și pre toți i-au prădat cu toate averile lor, muieri, copiii tot, numai prunci cu fuga noaptea dacă au putut scăpa”. Este evident că turcii au ajuns atunci până la Răul Alb și au avut loc lupte crâncene în cele șapte sate, inclusiv în Reșița Română. Dezastrul a fost așa de mare că evenimentele de de la sfârșitul secolului al XVIII-lea au dăniut mult timp în memoria colectivă.

scăparea comunei sale de foc și resbunarea poporului înfuriat, dar după cum istorisesc martori oculari, că foarte puțin au lipsit de preotul lor nu plătea acea îndresneală cu capul seu, căci deja alergau cu topoarele la el săi dea în cap, dar observând aceasta comandantul armatei, au alergat cu calul la preot și scutindul cu sabia după ce au ascultat comandantul rugare preotului Ioan Nicolaeviciu au dat poruncă că de aci invale nici o casă să nu se mai aprinde cât și jefuire și omoruri în Reșița română s-au interzis, dând comandantul preotului o patrolă de șase ostași că sel scutească de omor și sel petreacă acasă.

Mai departe fie aci și aceasta amintit că tot în timpul revoluțiunei magyare mergând preotul Ioan Nicolaeviciu cu fostu solgabireu²¹ din Reșița Zenay la fibireul din Bocsia pe când intrase in Bocsia și ajunsese înaintea podului ce trece peste Berzava observa preotu Ioan Nicolaeviciu că renumitul bandit magyar de pe acest timp Rozsa Sandor cu cikosi²² sei toți călare veniau pe drum de la Hezeres (Ezeriş – n.n.) avend în fruntea convoiului lor pe bătrenul preot din Hezeres legat cu patrachirul de coada unui cal și mânat calul de feciori acestui bandit cu bicele lor cu glonți în vârf, observând această preotu Ioan Nicolaeviciu au oprit forspanul și cu toate că solgabireul Zenay voia cu ori și ce preț sel rețină căci îl omoreau acești bandiți, el totuș s-au coborât jos din trăsură, au mers inaintea convoiului de bandiți și prinzend calul de carele era legat bătrenul Preot iau deslegat patrachirul de cal și l-au eliberat de bandiți (betul preot fiind chemat la atare morbos (bolnav – n.n.) se-l cumunice pe stradă în Hezeres au fost observat de acești bandiți cari fără multe altele luară pe bietul preot ai puseră patrachirul la grumad (gât – n.n.) și îl legară de coada unui cal și apucară cu el spre Bocșia (după aceasta mergând preotul Ion Nicolaeviciu la fibireul Bocșei îl ruga că dacă Rozsa Sandor²³ cu cikosi lui până în două ore nu parasește aceste ținuturi, atunci toți români din aceste ținuturi se vor răscula contra ungurilor, in urma aceste energice dechierării au și parasit momentan Rozsa Sandor cu feciori sei aceste ținuturi.

Apoi tot de pe acele timpuri fie aci amintit că venind catanele magiare de către Lugoș prin Călnic și inculpându-i că români țin cu catanele împaratești traseră tunul cel aveau cu ei și îl îndreptară asupra biserici ca sele demoleze biserica, dar bătrenul preot Moise Tulbure pe când aprinsese fescile se de tunului foc se puse dinaintea tunului îmbrățișend tunul și dechieră că mai ântăiu se moară el de cât seși vadă biserica demolată, acest fapt făcu pe comandant sa nu demoleze biserică, eată caracterele preoților români bănățeni de pe acel timp.

Aceste le scriem căci că copi(l) tener de pe acele timpuri frumoase am fost martori oculari a acestor petreceri cari în lipsă de inteligența în Banatul Timișiana n-au fost nima cari se scrie despre pățieniele rumânilor din acele timpuri, ca despre ardeleni, apoi în timpurile de present au început unul în descrierea Reșiței a mistifica adevărul despre revoluțiunea din Reșița nevoind a descria că gardiștii unguri au mers mai ântăiu la Târnova și aflend oameni prebegiați din comună au spart ușile la case oru luat slănină, brânză, rachie și ce n-au putu(t) bea au slobozito din vase, ba și adi încă trăesc oameni cari au fost martori oculari, că neavend gardistul Iuracsek și alți în ce duce brânză și slănină au desbrăcat izmenele și legândule de o parte le au umplut cu brânză înstrăinată și așa au aduso la Reșița; apoi pe

²¹ Primar.

²² Termenul maghiar înseamnă "dungat" (haine cu dungi). Tot în limba maghiară, "ciko" înseamnă mână. În text, termenul "cikosi" face referire la temperamentul tinerilor revoluționari (răzvrățiți, nesupuși). De fapt, acest termen a fost preluat și în limba română, folosindu-se cu același înțeles, de om temperamental, agitat, nesupus.

²³ Comandantul armatei revoluționare maghiare din zona Bocșa

un bătren l-au spânzurat într-un meru, la Socieni de asemenea s-au întâmplat așa, apoi nu e mirare că la vreo 14 zile venind cătanele împărătești grăniceri cari se cunoșteau cu târnoveni și oameni din jurul Târnovei de pe munte de la oii, și cari fiind provocați să meargă în ajutori ca să-și resbune pentru jaful și omorul comis de unguri înainte cu 14 zile la ei ca acestia s-au răsculat cu mic și cu mare

Aceste le am scris ca posteritatea dacă or da peste aciastă scrisoare să cunoască adevărul pur și ori ce se va aminti altă ceva nu e adevărat decât această ce noi am scris aicea, cari nu avem nici un alt interes de cât că adevărul săl cunoască atât magiari cât și români.

George Nicolaeviciu

Ioan Gîrliștean

Costa Pateșan

La anul 1871 cu ocaziunea începeri edificări de nouă sft. biserici au fost următori membri ai comitetului parochial: George Nicolaeviciu, președinte, Ioan Capețiu, învețător și notar al comitetului, Matei Bălan, preot și membru al comitetului, Ion Gârlișten, Ion Albu, Costa Capriție Sîrbu, Dumitru Pocrian, Rusalin Fortun, George Pateșan, Ianoș Iliase, Mihai Pateșan, Petru Sabeu, Lepadat Dogă, membri de comitet și George Sabeu, epitrop.

La acoperirea turnului cu aramă în iulie 1900 au fost următori membri ai comitetului parochial:

George Nicolaeviciu președinte, Ștefan Albu învețător și notar al comitetului, Matei Bălan preot și membru natural al comitetului, Ion Gârlișteanu, Costa Pateșan, Ianoș Iliase, George Pateșan, Petru Skrobală, George Petcu, Zsiurș Oția, Simion Sîrbu, Nicolae Dragalina, Ștefan Gherga, Petru Dogă Damianu, și ca epitropi: Ion Vida, Ianos Gozobina și crasnicu Ilie Andrei”.

AN UNPUBLISHED DOCUMENT FROM 1900 DISCOVERED IN REȘIȚA

Abstract

Either the Orthodox churches from the Banat were built in stone or repaired, during the 19th century people used to place certain documents inside their spires. Such documents give us details on these churches founders, duration of works there and even on events of the moment. It is also the case of the Romanian Orthodox Church from Reșița Română, which was built in 10 years (1862–1871) by the local ploughmen in terms of some great personal sacrifices. President of the Parish Council in 1900, George Nicolaevici wrote a history of the church from the moment the works had started till 1900, the year the spire was covered and the up cross was set there. The document placed inside the church spire offer valuable data about the former wooden church from Reșița Română, but also about some local personalities and events of the Revolution of 1848.

EPISCOPUL DR. H.C. AUGUSTIN PACHA ȘI SEMINARUL TEOLOGIC AL DIECEZEI ROMANO-CATOLICE DE TIMIȘOARA (1923–1948)*

Claudiu Sergiu Călin**

Cuvinte cheie: seminar, rector, academie, profesori, episcop

Keywords: seminary, president, academy, professors, bishop

Una dintre instituțiile cu o relevanță deosebită în viața unei episcopii, fie ea romano-catolică, fie de altă confesiune, o constituie *seminarul*¹ sau *academia teologică*, adică acea instituție academică care are drept scop primordial și motiv de activitate educația clerului indigen. De o astfel de instituție, de nivel universitar, s-a bucurat și Dieceza Romano-Catolică de Timișoara până în momentul fatidicului an 1948. Pentru a-i ilustra nivelul și situația în anul amintit, vom reda aici datele preluate din Schematismul Diecezan din 1948, pentru multă vreme ultimul editat în episcopia bănățeană.

Rector al seminarului era în anul 1948 părintele-profesor Dr. Adalbert Boros², deținătorul a două doctorate obținute la Roma la finele anilor '30,

---

* Prezentul studiu a fost înaintat anterior spre publicare în două părți, ambele în limba engleză, în numerele pe anii 2013 și 2014 ale revistei *Acta Musei Napocensis*, actualmente un volum aflându-se sub tipar, iar al doilea fiind în faza de pregătire.

** Arhiva Diecezană a Episcopiei Romano-Catolice de Timișoara, Timișoara, str. Augustin Pacha Nr. 4, e-mail: duratti2002@yahoo.de.

¹ Institut intitulat în mod curent, în epocă, drept: "Academia Teologică Romano-Catolică". Denumirea de seminar era folosită în paralel cu cea de academie.

² *Adalbert Boros* (1908–2003). S-a născut la 20 septembrie 1908 la Pădureni, județul Arad (azi Chișineu Criș). Studiile liceale le-a urmat la Timișoara la Liceul Piarist, obținând diploma de bacalaureat în 1926. A început studiul teologiei în cadrul Academiei Teologice din Timișoara, de unde este trimis la Roma (1926–1934). Aici a absolvit filozofia și teologia la Universitatea Pontificală "Gregoriană" ca alumn al Colegiului "Germanicum et Hungaricum de Urbe", fiind hirotonit preot în Cetatea Eternă la 30 octombrie 1932. Tot la Roma a obținut două doctorate, în teologie și filosofie. Ulterior a activat în cadrul Academiei Teologice Romano-Catolice din Timișoara în calitate de profesor de filosofie și dogmatică. Dr. Adalbert Boros a fost ultimul rector al Academiei Teologice Romano-Catolice timișorene, numit în această funcție la finele lui 1947 de către episcopul dr. h.c. Augustin Pacha, după moartea regretatului rector Dr. Josef Korner. La 14 ianuarie 1948 a primit de la Papa Pius al XII-lea titlul de șambelan papal, iar la 5 mai 1949 a fost numit canonic senior în cadrul Capitlului Catedral din Timișoara de către același pontif roman.

profesorul Boros fiind totodată profesor de teologie, membru al Tribunalului (Consistoriului) Diecezan, examinator prosinodal pentru preoții care încă în primii ani de activitate mai trebuiau să susțină unele examene, membru al comisiei examinatoare pentru profesorii de religie și cenzor diecezan. Adalbert Boros era totodată și spiritual (*confesor*) oficial al seminarului. Următoarea funcțiune, aceea a prefectului de studii, era ocupată de Pr. Dr. Josef Schwarz³, doctor în

În luna noiembrie 1948 a fost numit, în secret, episcop titular de Ressiană și auxiliar de Timișoara, fiind consacrat în clandestinitate la 12 decembrie, același an, în capela Nunțiatunii Apostolice din București, de către regentul Nunțiatunii Apostolice, arhiepiscopul Gerald Patrik O'Hara. A păstrat secretul consacrării sale, însă bănuind de comuniști că a primit această demnitate, a fost arestat la 10 martie 1951, fiind condamnat în același proces-spectacol cu episcopul său diecezan, dr. h.c. Augustin Pacha. Sentința care i-a fost dată a fost una dintre cele mai grele din câte s-au pronunțat membrilor "Lotului Pacha": "muncă silnică pe viață și degradare civică". Și-a executat pedeapsa nedreaptă până la 4 august 1964, când a fost eliberat în urma unei grațieri, din Penitenciarul de la Gherla. După eliberare, primul său drum, făcut direct de la poarta închisorii, a fost spre sanctuarul de la Maria-Radna, ca semn de mulțumire pentru ocrotirea pe care i-a acordat-o Sfânta Fecioară în anii de detenție. A activat după eliberarea din închisoare în funcția de capelan în Parohia Timișoara III – Elisabetin, nefiind acceptat niciodată, oficial, ca episcop de către statul român, nici măcar după 1989. Sfântul Părinte Papa Ioan Paul al II-lea l-a numit la 14 martie 1990 arhiepiscop titular de Ressiană. Tot începând din 1990 arhiepiscopul Boros a devenit prepozit mare al reactivatului Capitlu Catedral, continuându-și activitatea, desfășurată de altfel și în epoca de tristă memorie, de oficial (președinte) al Tribunalului Diecezan. Deși invitat de către Sfântul Scaun la 31 august 1965 să ia parte la lucrările Conciliului Vatican II, autoritățile comuniste nu i-au permis să plece la Roma. S-a luptat în anii de după decembrie 1989, să obțină un nou recurs la sentința procesului său din septembrie 1951 și reabilitarea sa, ambele reușite la 19 martie 1997. A încetat din viață la data de 6 iunie 2003, la vârsta de 95 de ani, după 70 de ani de preoție, 55 de ani de episcopat și 13 ani de arhiepiscopat. Vezi: Claudiu Călin, "Procesul episcopului Augustin Pacha și al membrilor Aulei Episcopale Romano-Catolice de Timișoara – portrete și destine din arhivele episcopiei timișorene", în Cosmin Budeancă, Florentin Olteanu ed., *Destine Individuale și Colective în Comunism*, (Iași: Editura Polirom, 2013), 121–122.

³ Josef Schwarz (1915–1967). S-a născut la Șagul (jud. Arad). A urmat Liceul German Romano-Catolic Banatia din Timișoara, obținând aici bacalaureatul în 1934. Studiile teologice le-a urmat la Innsbruck, în Austria, în cadrul colegiului iezuit Canisianum. Este sfințit preot în Sion-Sitten, Elveția, la 9 iunie 1940, locul unde și-a desăvârșit pregătirea academică obținând în 1941 titlul de doctor în teologie. Din 1942 a fost numit capelan la Reșița, iar de la 31 octombrie 1946 a activat în calitate de profesor și de prefect de studii la Academia Teologică din Timișoara. Din 1947 este numit și confesor al penitenciarului Timișoara. La 5 aprilie 1951 este numit de vicarul general Josef Plesz (cu mențiunea că acesta acționa în situația canonică de "sede impedita") ca notar al Tribunalului Diecezan. Activează în cadrul seminarului diecezan și în anii 1948–1950, ulterior fiind numit capelan în Timișoara III Elisabetin, Timișoara II Fabric, Timișoara V Mehala. La 18 septembrie 1954, episcopul Pacha, eliberat din închisoare, în numește în mod oficial în calitate de notar al Tribunalului Diecezan, ordinariul substituit Konrad Kernweisz numindu-l în 1964 ca asesor onorific al acestui organism diecezan, cu privilegiul de a purta brâu roșu. În 1962 este numit paroh la parohia Cărani (jud. Timiș) und încetează din viață la 25 noiembrie 1967, la etatea de 52 de ani. Vezi *Schematismus Cleri Dioecesis Timișoaraensis pro Anno Domini 1948* (Timișoara: Typis Typographiae "Victoria", 1948), 123; Archivum Dioecesanum

teologie, profesor, membru al comisiei examinatoare pentru profesorii de religie și cenzor diecezan. Corpul profesoral și repartizarea pe disciplinele de studiu era următoarea: profesor pentru Dreptul Canonic și pentru Teologia Morală fusese desemnat Pr. Dr. Ferdinand Cziza⁴, doctor în teologie, examinator prosinodal,

Timisoarens (în continuare ADT), Fond Personalia, Pachetul "Sch 3", Personalia "Josef Schwarz (1915–1967)", dosar cuprinzând documente cu referire la persoana preotului Schwarz pentru perioada 1934–1962, nenumărat.

⁴ *Ferdinand Cziza* (1915–1993). S-a născut la Lendava (magh. Alsólendva), azi în Slovenia, crescând însă la Oravița (jud. Caraș-Severin). A urmat Liceul German Romano-Catolic Banatia, la Timișoara, unde a obținut bacalaureatul în 1933. Își începe studiile teologice la Innsbruck în același an la Facultatea de Teologie din cadrul universității din acest oraș. Continuă începând din 1936 la Roma, în cadrul Universității Pontificale Gregoriana, ca alumn al colegiului Germanicum-Hungaricum. Licența în filosofie și-o obține în același an *cum laude*, iar cea în teologie în 1940 cu calificativul *magna cum laude*. Tot la Gregoriana își obține doctoratul la 16 iulie 1941 cu tema "Cultul Euharistic în ritul bizantin-român". La 1 septembrie 1941 este numit capelan în Timișoara II Fabric, iar la 1 septembrie 1943 este transferat la Academia Teologică în calitate de confesor al seminarului și profesor. În iulie 1944 este confesor al călugărițelor din Congregația Notre Dame de Sion, evacuate de la Iași la Oravița, din cauza războiului. Din 1946 devine econom al academiei, *advocatus pauperum* în tribunalul bisericesc și cenzor diecezan. Din 1947 primește și numirea de examinator prosinodal și membru al comisiei examinatoare pentru profesorii de religie. Activează și între 1948–1950 ca profesor al seminarului diecezan, iar din 1951–1956 este trimis la Alba Iulia, ca profesor în seminarul teologic de acolo. Deja din aprilie 1951 este numit promotor al justiției și apărător al legăturii matrimoniale (*defensor vinculi*) în același tribunal bisericesc de către vicarul general și ordinariul substituit Josef Plesz. Ulterior, tot în 1951, este numit provicar și vicar general de către ordinariul substituit Iván Frigyer (care a succedat la conducerea diecezei după arestarea lui Josef Plesz). Exercitarea autorității de vicar general la Alba Iulia, pentru Timișoara, se dorea și datorită faptului că dieceza ardeleană trebuia, conform prevederilor legislației comuniste, să preia autoritatea și asupra "fostei" Dieceze de Timișoara, dar și pentru că Frigyer declara, la 1 decembrie 1951, că el înțelege să îl însărcineze pe Cziza cu exercitarea funcțiilor de ordinariu, el rămânând și pe mai departe paroh în Timișoara VI Fratelia (totuși Frigyer semna actele și ulterior cu *ordinarius substitutus*). În acest sens, prezența lui Cziza la Alba Iulia asigura și o contribuție a sa ca profesor în cadrul seminarului de acolo, dar și asistența unui cunoscător al realităților din Dieceza de Timișoara pe lângă deținătorul jurisdicției de la Alba Iulia. La 11 iulie 1954 este numit vicar general de episcopul Augustin Pacha, proaspăt întors din închisoare. Această numire s-a făcut în mod evident și din dorința episcopului și din rațiuni practice, Cziza fiind recunoscut de stat multă vreme ca și "protopop-secretar". Rămâne vicar general și mai departe, în timpul ordinariilor Konrad Kernweisz (1954–1981), Ferdinand Hauptmann (1981–1983) și Sebastian Kräuter (1983–1990), aceștia fiind recunoscuți ca "protopopi". În 1963 este decorat cu "Steaua Republicii Populare Române". La 14 noiembrie 1972 este numit prelat domestic al Sfântului Părinte Papa. În august 1990 își înaintează demisia și își cere pensionarea și excardinarea din Dieceza de Timișoara, emigrând în Germania. Aici activează ca și preot pensionar la Auchsesheim între 1991–1993. A încetat din viață la 6 iunie 1993, la Augsburg, fiind înhumat la Auchsesheim. Vezi *Schematismus* 1948, 105; Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, (Marquartstein: Th. Breit Druck+Verlag GmbH, 1992) coloana 286; ADT, Fond Personalia Vicarii Generale, Dosar Personalia "Ferdinand Tivadar Cziza (1915–1993)", dosar cuprinzând documente cu referire la persoana vicarului Cziza pentru perioada 1930–1993, nenumărat.

membru al comisiei examinatoare pentru profesorii de religie și cenzor diecezan. Pentru predarea Studiului Biblic era titular deja menționatul Pr. Dr. Josef Schwarz. Teologia Dogmatică și Filosofia erau domenii de studiu predilect și materiile de care răspundea Pr. Dr. Adalbert Boros, rectorul seminarului. Părintele Dr. Anton Schuler preda Istoria Bisericii și Teologia pastorală, el fiind la rândul său doctor în teologie, membru al Tribunalului Diecezan, examinator prosinodal, membru al comisiei examinatoare pentru profesorii de religie și cenzor diecezan. *Cantus Liturgicus* sau Cântul Liturgic era predat de Pr. Emeric Vormittag, succentor al Capitulului Catedral și capelan în parohia Timișoara I Cetate.⁵

Econom al Academiei Teologice, adică responsabil pentru aspectele administrative ale edificiului, pentru asigurarea condițiilor de cazare, masă și studiu ale studenților și corpului profesoral, era în anul 1948 tot, relativ tânărul profesor, Ferdinand Cziza.”Deputați” pentru disciplina în seminar erau canonicii Josef Waltner și Josef Nischbach, iar pentru partea administrativă, în legătură cu economul, stăteau preoții parohi Geza Carol Rech de la parohia Timișoara II Fabric și Georg Wetzl de la parohia Timișoara IV Iosefin.⁶ Prezenta schemă de organizare a Academiei Teologice este ultima înaintea desființării abuzive a acestei instituții de învățământ confesional, de grad universitar. Detaliile și pașii întreprinși de autoritățile comuniste în scopul închiderii institutului și a confiscării întregului edificiu propriu al academiei, vor fi descrise în cuprinsul prezentului studiu. Mai întâi este însă cu siguranță absolut necesar să aruncăm o privire în trecutul de mai bine de două veacuri de existență a Academiei Teologice timișorene, cu un accent mai pregnant asupra funcționării sale în perioada păstoririi episcopului Dr. h.c. Augustin Pacha.

Precursori ai Academiei Teologice. Între școala Capitulului Catedral din Cenad, întemeiată de Sf. Gerhard de Sagredo în 1030 și Seminarul Teologic din veacul al XIX-lea

O dată cu întemeierea vechii Dieceze de Cenad în anul 1030 de către sfântul rege Ștefan al Ungariei și de către sfântul Gerhard de Sagredo, primul episcop de *Urbs Morisena*, este întemeiat și Capitulul Catedral al Sf. Gheorghe. În demnitatea de canonici, membrii ai capitolului, au fost numiți nimeni alții decât călugării benedictini, sosiți odată cu episcopul Gerhard, în noua sa cetate episcopală. Aceștia erau: *Stephanus, Anselmus, Conradus, Albertus, Ulricus, Walterus, Crato, Tazlo, Philippus, Henricus, Leonardus* și *Concius*.⁷ Ei proveneau

⁵ *Schematismus* 1948, 15, 18–19.

⁶ *Ibid.*, 19, 24–25.

⁷ *Schematismus Cleri Dioecesis Csanádiensis pro Anno Jubilari MDCCCC*, (Temesvári: Typis Typographiae Dioecesis Csanádiensis, 1900), 65; Martin Roos, *Erbe und Auftrag. Die alte Diözese Csanád. Zwischen Grundlegung und Aufteilung 1030 bis 1923*, vol. I, partea 1: *Von den Anfängen bis zum Ende der Türkenzeit 1030–1718* (Szeged-Csanád, Zrenjanin, Timișoara, 2009), 32–33.

din mănăstirile benedictine din Pécs, Zalavár, Bakonybél și Pannonhalma. Acești canonici, la bază erudiți călugări, au format și primul corp profesoral al școlii capitulare, precursora seminarului teologic modern, întemeiată de sfântul Gerhard pe lângă catedrala și pe lângă capitlul său. Dintr-una din variantele *Legendei Mari* (*Legenda Major*) a Sf. Gerard aflăm despre întemeierea acestui școli medievale, care avea inițial un singur profesor (*magister*), iar ulterior doi. Sunt amintiți în această calitate canonicii Walterus și Henricus⁸, care predau materii precum lectura, scrierea (limba latină) și muzica sau cântul, școala având un pregnant rol de formare a clerului diecezan. Chiar și titlurile canonicilor redau rolul lor în cadrul capitlului, dar și al școlii capitulare: *Canonicul-lector* (uneori numit *canonicus scholasticus*) era cel care îi urma cel dintâi ca importanță capului capitlului, adică prepozitului, având drept rol clar definit conducerea școlii capitulare. El trebuia să supravegheze buna învățare a citirii și scrierii, dar și a citirii, respectiv cântării textelor sacre în catedrală. Putea avea un subaltern, numit *sublector*. Următorul canonic atât ca rang în capitlu, dar și ca rol în cadrul școlii capitulare era *canonicul-cantor*. Conform denumirii, el predă cântul sacru și muzica, în același timp fiind responsabil cu buna rânduială a ritualului liturgic în catedrală. Din trăsăturile muncii sale, se poate spune că era un precursor al profesorului de Liturgică și de Muzică Sacră din seminariile moderne. Dacă era necesar, era desemnat un subaltern și pentru canonicul-cantor, numit *succentor*. Prima clasă a acestei școli, spun izvoarele vremii, a numărat nu mai puțin de 30 de elevi.⁹ În mod cert această primă școală atestată documentar pe teritoriul actual al României, a funcționat până în preajma ocupării Cenadului și implicit a Banatului de către oștile otomane, în anul 1552. După acest an, viața religioasă de factură romano-catolică înregistrează, în teritoriul canonic al Diecezei de Cenad, un dezastru aproape total. Abia odată cu anul 1716, prin eliberarea Timișoarei și Banatului de sub ocupația otomană, se poate vorbi de o refacere treptată și, pentru început, relativ lentă a structurilor ecleziastice catolice din acest areal geografic. Un seminar teologic va fi redeschis, însă abia după aproape nouă decenii de la alungarea otomanilor, la data de 17 noiembrie 1806.¹⁰

După momentul 1716, în primii ani ai reactivării Diecezei de Cenad, educația viitorilor preoți era asigurată în seminariile teologice din Trnava (germ. Tyrnau, azi în Slovacia), Viena, Nitra (germ. Neutra, azi în Slovacia),

⁸ Kovács Sándor, *A csanádi papnevelde története. A mai papnevelde megnyitásának első centenáriuma alkalmából 1806–1906* (Temesvár: Csanádegyházmegyei könyvnyomda, 1908), 1–4.

⁹ Faragó János, *A csanádi kisebb papnevelde története. Szent Gellértől napjainkig (1030–1925)* (Temesvár: Der Landbote, 1925), 17–18.

¹⁰ *Schematismus 1900*, 279.

Buda (germ. Ofen), Zagreb (germ. Agram) și Bratislava (germ. Preßburg, azi capitala Slovaciei). Planuri, mai mult sau mai puțin realiste și bine articulate pentru întemeierea unui seminar teologic modern la Timișoara, au existat, însă ele au putut fi transpuse în realitate doar de episcopul Ladislaus Kőszeghy de Remete¹¹, în 1806. Pentru susținerea financiară a studiilor alumnilor teologi în mai sus amintitele seminarii din cuprinsul Imperiului Austriac existau fundațiuni precum cea a episcopului de Cenad, Stephanus Dolny (1699–1707), în valoare de 3800 de florini, pentru finanțarea studiilor unui seminarist în institutul Sf. Ștefan de la Trnovo, dar și cea a lui Laurentius Marczibányi și a soției sale, Judith, născută Kvassovsky¹², întemeiată la 1 octombrie 1766, în valoare de 2528 de florini și 30 de crăițari, pentru finanțarea studiilor unui alumn în seminarul de la Nitra. Alți cinci seminariști puteau fi susținuți la studii în seminarul arhiepiscopal din Viena prin fundațiunile plătite de Districtul Timișoarei, din cadrul Administrației Camerale a Banatului Timișan (doi seminariști cu un stipendiu de 400 de florini pe an, începând din 23 iulie 1759) și de Administrația Montanistică, din așa-numita “fundatione montanistica” (trei seminariști, începând din 13 iunie 1760, dintr-un capital de 16.837 florini și 24 crăițari). În epoca iosefină, începând din 1780, studenții teologi bănățeni au fost reuniți în Seminarul Central din Buda, pentru ca mai apoi, din 1784, să se redistribuie în seminariile din Zagreb, Pesta, Bratislava și Trnovo.¹³

¹¹ *Ladislaus Kőszeghy de Remete* (1745–1828), episcop de Cenad cu reședința la Timișoara între 1800–1828. Iezuit (din 1765), de origine din Szeged, a studiat la Buda și a predat ca profesor în multe din școlile ordinului din Ungaria. Sfințit preot în 1776, la Graz, el a mai studiat înaintea hirotonirii în acest oraș, obținând și titlul de doctor în teologie. A aparținut din 1776, ca preot diecezan, de episcopia de Pécs, unde a și predat tot din 1776, în gimnaziul de aici. Odată cu numirea lui Emericus Christovich în calitatea de episcop de Cenad, în anul 1777, acesta îl ia cu sine la Timișoara, ca secretar, Kőszeghy urcând treptele ierarhiei până la cea de vicar general și prepozit al Capitlului. În 1798, datorită vârstei înaintate și a stării de sănătate a episcopului Christovich, Kőszeghy este numit episcop auxiliar de Cenad, iar după moartea aceluiași Christovich, este ales de către Capitlu drept vicar capitular. Din motive care azi rămân necunoscute, este numit în 1799 episcop auxiliar de Oradea, însă consacrarea episcopală nu are loc. El nu părăsește Timișoara, fiind numit ca episcop de Cenad la 15 august 1800, după ce asigurase conducerea diecezei, pe durata sedis-vacanței, timp de doi ani. A fost unul dintre cei mai activi episcopi ai veacului al XIX-lea pentru dieceza bănățeană. A întemeiat seminarul teologic, a consacrat catedrala, a vizitat parohiile, a întemeiat parohii noi, a întemeiat un fond pentru preoții bătrâni și bolnavi, a editat, cu aprobarea Sfântului Scaun, un calendar diecezan propriu și a convocat un Sinod Diecezan în 1821. Moare la 4 ianuarie 1828, fiind înmormântat în cripta Domului (catedrala romano-catolică) din Timișoara. Vezi: *Schematismus 1900*, 50–51, Martin Roos, *Erbe und Auftrag, Die alte Diözese Csanád. Zwischen Grundlegung und Aufteilung 1030 bis 1923*, vol. I, partea 2b: *Vom Barock bis zur Revolution 1718–1850* (Szeged-Csanád, Zrenjanin, Timișoara, 2012), 11–53.

¹² Familie nobilă de origine maghiară, deținătorii domeniilor de la Turnu (jud. Arad) și Čoka (magh. Csóka, azi în Serbia, Banatul sârbesc), care își exercita dreptul de patronat la finele veacului al XVIII-lea asupra acestor două parohii. Vezi Roos, *Erbe und Auftrag*, I/2b, 17, 618.

¹³ *Schematismus 1900*, 277–278.

Este însă meritul decisiv al lui Ladislaus Kőszeghy, erudit sacerdot al pe atunci deja suprimatului ordin al iezuiților, de a fi înaintat deja la 1 mai 1799, adică în perioada în care era doar vicar capitular al vacantului scaun de Cenad, către Consiliul Locumtenențial solicitarea ridicării numărului de locuri de studenți potențiali de la 12 la 24, locuri atribuite diecezei bănățene, mai ales că în anul respectiv aceasta număra deja 200 de parohii. Și tocmai în sensul acestei măriti a numărului de posibili stipendiați se cerea, ca soluție optimă și necesară, întemeierea unui seminar diecezan propriu, la Timișoara. Răspunsul regal s-a lăsat așteptat, el sosind abia după doi ani, la 27 mai 1801. Prin el se stipula faptul că suma de 800 de florini, provenită din impozitele orașului Szeged, urma să fie atribuită Fondului Seminarului Diecezei de Cenad, fapt care ridica implicit numărul studenților susținuți financiar la 16. Răspunsul amintit preciza că din diverse alte fonduri se aduna și suma necesară restului de 8 studenți a căror finanțare era solicitată de episcop, finalmente putând fi școlarizați 24 de seminariști. În aceste condiții, episcopului îi rămânea doar să caute un local pentru institutul teologic, pe care să îl adapteze noului său scop și să fondeze institutul. Pentru aceasta, Kőszeghy și-a oprit privirea asupra vechii reședințe a iezuiților timișoreni¹⁴ și asupra fostei biserici a acestora, ambele aflate peste drum de palatul său episcopal. Datorită desființării *Societății lui Isus* (Ordinului Iezuit) în 1773, edificiul reședinței devenise proprietate a primăriei timișorene, biserica iezuiților, cu hramul Sf. Gheorghe, rămânând și pe mai departe biserică parohială a cartierului central, adică a cetății. Totuși, primăria acceptase prezența preotului paroh al cetății în această casă, alături de cea a școlii normale catolice.¹⁵ *Orașul Liber Crăiesc Timișoara* nu a vrut însă multă vreme să accepte propunerea episcopului Kőszeghy: parohia Cetate (centrală) să se mute în fosta biserică și mănăstire a franciscanilor observanți ai provinciei *Sanctissimi Salvatoris*, Sf. Ecaterina, iar școala normală catolică din același cartier Cetate, în fostul edificiu al mănăstirii franciscanilor observanți bosnieci (unde, dealtfel fuseseră repartizați, încă din 1788, călugării piariști cu mămăstirea și școala lor, transferate de la Sântana).¹⁶ Însă printr-o hotărâre a Consiliului Locumtenențial Regal, favorabilă planului episcopului, conducerea orașului a fost nevoită să deschidă discuțiile oficiale cu autoritățile diecezane. Acestea s-au inițiat la 26 martie 1806, fiind marcate de provocări, dispute, de multe ori publice, desfășurate în văzul lumii. Tot Consiliul Locumtenențial Regal

¹⁴ Martin Roos, *Erbe und Auftrag, Die alte Diözese Csanád. Zwischen Grundlegung und Aufteilung 1030 bis 1923*, vol. I, partea 2a: *Vom Barock bis zur Revolution 1718–1850* (Szeged-Csanád, Zrenjanin, Timișoara, 2010), 282–283.

¹⁵ Roos, *Erbe und Auftrag*, I/2b, 47.

¹⁶ *Schematismus 1900*, 108.

alocă însă, prin hotărârea sa din 30 septembrie 1806, din fondul desființatului ordin iezuit, suma de 40.000 de florini pentru renovarea și adaptarea fostei reședințe a iezuiților, tranșând astfel situația în favoarea viitorului seminar. În același an, la 17 noiembrie, episcopul Kőszeghy preia clădirea, în cadrul unei celebrări solemne. Discursul său, redactat pentru această ocazie în limba latină, a fost tipărit și distribuit în oraș.

Primul rector al seminarului a fost însuși fratele episcopului, canonicul-senior, Josef Kőszeghy, iar drept prodirector și responsabil cu pregătirea teologică, a fost numit canonicul custode, Andreas Radványi. Ca director, a funcționat însuși episcopul. Seminarul număra inițial 44 de locuri, ulterior numărul lor mărindu-se la 48.¹⁷ În primul an universitar, 1806/1807, au învățat aici un număr de 31 de studenți, alți doi rămânând la studii la Pesta, în Seminarul Central. Statutele seminarului, pus sub ocrotirea *Imaculatei Concepțiuni a Prea Curatei Fecioare Maria*, au fost deja redactate și aprobate la 21 august 1805, ca plan de învățământ fiind în vigoare acea *Ratio Educationis*, în forma ei din 2 august 1803. Accentul formării sacerdotale era pus pe o intensă viață spirituală, pe exerciții și retrageri spirituale, pe lecturi spirituale și pe participarea zilnică la Sf. Euharistie. Ziua începea vara la 4.30, iarna însă la ora 5.00 dimineața, ea încheindu-se la orele 21.00. Studiul, cursurile, rugăciunile și odihna erau relativ egal proporționate. Limba de predare era latina. Perioada de studiu era de patru ani, fiind împărțită în două cursuri, pentru fiecare dintre ele fiind responsabili doi profesori. Seminariștii purtau o reverendă de culoare albastru-închis, cu guler alb, simplu, înalt, această culoare fiind multă vreme specifică studenților teologi bănățeni. Întregul program era străbătut de un puternic spirit ignațian, o clară influență a fostului iezuit Kőszeghy, fapt care în primii ani ai epocii post-iosefine nu era unul de la sine înțeles. Cuvântul cel mai greu în conducerea seminarului îl aveau mereu rectorul, urmat de prodirector. Ambii erau numiți dintre clerici, mai precis dintre membrii capitlului catedral.¹⁸

Vechea clădire în care a fost deschis seminarul, servise deci ca reședință a călugărilor iezuiți. Ea a fost ridicată între 1730–1733, fiind formată din parter și etaj. Fațada bisericii a fost refăcută, respectiv barochizată între 1754–1769 (1771), deci încă în vremea iezuiților, de maistrul zidar Franz Anton Platel.¹⁹ Episcopul Kőszeghy, în pregătirea deschiderii seminarului, a renovat în anul 1806 clădirea cu parter și etaj, adăugându-i încă o aripă. Mai târziu, în 1841,

¹⁷ Koloman Juhász, Adam Schicht, *Das Bistum Timișoara-Temesvar. Vergangenheit und Gegenwart* (Timișoara: Sonntagsblatt, 1934), 107.

¹⁸ Roos, *Erbe und Auftrag*, I/2b, 47, 50–51.

¹⁹ Ibid., I/2a, 84–85.

odată cu întemeierea, de către episcopul Josef Lonovics de Krivina²⁰, a primei instituții de învățământ superior, cu studenți laici, *Lyceum Temesvariense*, format din secția de Filosofie (întemeiată 1841/1842) și cea de Drept (întemeiată 1845/1846), clădirea a suferit noi renovări și modificări, realizate sub conducerea arhitectului timișorean Anton Schmidt (1786–1863).²¹ În această epocă edificiului i-a mai fost adăugat încă un etaj, parterul fiind închiriat unor magazine, chiria fiind folosită pentru întreținerea edificiului, etajul întâi fiind destinat seminarului teologic, iar cel de-al doilea liceului timișorean. De menționat este și faptul că tocmai datorită proximității față de Cazarma Ardeleană, clădirea veche a seminarului este grav avariata în 1849 de luptele cu revoluționarii. Mai grav este că după înfrângerea revoluției pașoptiste, *Lycaeum*-ul nu și-a mai reluat activitatea, spațiile sale fiind ocupate, spre nemulțumirea conducerii seminarului, de o școală gimnazială cu trei clase. Această situație se va reglementa abia în 1908, la finalizarea noului complex școlar al călugărilor piariști din Timișoara.²² În imediata apropiere a seminarului, dar legat de acesta prin menirea sa, a fost deschis în anul școlar 1874/1875 și “Seminarul Mic” Sf. Emeric

²⁰ Josef Lonovics de Krivina (1793–1867), a fost originar din Miskolc, studiind filosofia și teologia la Eger și Pesta. În 1817 este sfințit preot la Eger, în același an devenind și doctor în teologie. Secretar și notar episcopal între 1817–1825, paroh între 1825–1829, el devine canonic al Capitlului Catedral de Eger între 1829–1834. Este membru corespondent, iar ulterior director al Academiei Maghiare de Știință, predând în 1830 teologie morală și teologie pastorală la Eger. Între 1834–1848 ocupă scaunul episcopal de Cenad. Membru al Academiei Regale de la Oradea, deschide la Timișoara acel *Lyceum Temesvariense* cu secțiile de Filosofie (1841) și Drept (1846), acestea fiind gândite împreună cu deja existentă Academie Teologică ca nucleu al unei prime universități. În 1843 este înobilat, primind titlul “de Krivina”, după localitatea bănățeană Crivina. În 1845 primește crucea Ordinului Sf. Ștefan și crucea cea mare a Ordinului Sf. Leopold. Devine consilier intim imperial, tot în 1845 devenind și cetățean de onoare al Timișorii. În 1841 este însărcinat de episcopii catolici ai Ungariei să meargă și să negocieze la Roma, cu Pontiful Roman, reglementarea căsătoriilor mixte. Acum se copiază la Roma, la cererea sa, listele decimelor papale strânse în Banat în jurul anilor 1333–1334. Se implică direct și decisiv în întemeierea Primei Case de Păstrare din Timișoara, dar reface și Fondul Preoților Pensionari. A vizitat întreaga dieceză (1835–1838) și a redactat rapoarte amănunțite ale vizitelor sale și ale situației de fapt din fiecare parohie existentă. Asesor al Tabulei Septemviralis. În aprilie 1848 este numit de împăratul Ferdinand al V-lea ca arhiepiscop de Eger, Lonovics ia însă o atitudine pro-revoluționară ceea ce îi aduce surghiunirea, mai întâi la Bratislava, apoi la Buda, iar apoi în mănăstirea benedictină de la Melk, Austria, unde rămâne până în 1854. În acest timp a redactat lucrarea monumentală: *Archaeologia Ecclesiae Catholicae* (Viena, 1857). A trăit un timp și la Viena, în cadrul Nunțiaturii. În 1859 a fost numit, dar abia în 1866 devine efectiv, arhiepiscop de Kalocsa. Nu și-a putut însă prelua scaunul arhiepiscopal din cauza sănătății precare. A decedat la 13 martie 1867 la Pesta, fiind înmormântat la Kalocsa în cripta catedralei de acolo. Vezi: *Schematismus 1900*, 51–52; Petri, *Lexikon*, coloanele 1158–1159; Roos, *Erbe und Auftrag*, I/2b, 122–137.

²¹ Petri, *Lexikon*, coloana 1709.

²² Stevan Bugarski, *Lyceum Temesvariense* (Timișoara: Ed. Tempus, 2008), 53–57.

(Emericanum), organizat ca un convict episcopal pentru educația tinerimii gimnaziale. Inaugurarea s-a făcut în memoria vizitei efectuate la Timișoara, la 6 mai 1872, de către împăratul Franz Josef I-ul, convictul fiind deschis²³ cu sprijinul episcopului Alexander Bonnaz.²⁴ Clădirea se afla în spatele bisericii seminarului și în proximitatea acestuia, vis-a-vis de Cazarma Ardeleană. Dintre alumnii convictului s-au ridicat ulterior o serie întreagă de studenți teologi și viitori preoți remarcabili ai diecezei.

Academia Teologică în secolul al XX-lea. Episcopul Iulius Glattfelder de Mór și noul edificiu al seminarului diecezan

Starea deplorabilă, igrasia și – din acest motiv – lipsa de igienă a vechiului edificiu al seminarului, dar și planurile de sistematizare realizate de către urbanistii timișoreni la începutul secolului al XX-lea, vor crea premisele ridicării unui nou local pentru această veche instituție de învățământ. În acest sens, episcopul Iulius Glattfelder de Mór²⁵ a inițiat negocieri în numele

²³ *Schematismus 1900*, 281–282.

²⁴ *Alexander Bonnaz* (1812–1889), născut la Challex, în Franța, a rămas orfan de tată încă de foarte mic. Mama sa a venit în Banat, împreună cu copilul ei, la unchiul patern, Anton Bonnaz, paroh de Tomnatec. Alexander Bonnaz a copilărit la Tomnatec (Triebswetter), urmând studiile gimnaziale la Arad, Timișoara și Szeged în 1831. Absolvește studiile filosofice la Szeged, iar teologia la Viena, fiind sfințit preot în 1837. A activat la Caransebeș ca și capelan, iar din 1839/1840 preia postul de profesor de Teologie Morală și Teologie Pastorală în cadrul Academiei Teologice timișorene. A fost cooptat deja în 1838 și în administrația centrală diecezană. Între 1840–1853 a păstorit parohia din Tomnatec. În 1851 este numit membru al Consistoriului Episcopal, iar din 1853 a devenit canonic al Capitlului Catedral. Deține funcția de inspector școlar pentru Voievodina Sârbească și Banatul Timișan și, între 1855–1860, cea de custode pentru cercetarea și întreținerea monumentelor arhitectonice din această provincie. Din 1860 a fost numit episcop de Cenad, calitate în care participă la lucrările Conciliului Vatican I (etapa 1869/70). Aici s-a îmbolnăvit grav, nemairefăcându-se niciodată. A sprijinit decisiv învățământul catolic, dezvoltarea școlilor Ordinului Călugărițelor de Notre Dame, învățământul pentru surdo-muți, realizând o sumedenie de acte de caritate pentru orfelinate și școli. În perioada păstoririi sale s-au ridicat, adesea cu sprijinul său financiar direct, sau cu cel al episcopiei, deosebit de multe biserici în cele mai îndepărtate comunități, unele dintre ele monumentale, precum bisericile din Vârșeț, Cenad, Timișoara-Cetate, Sântana sau Becicherecul Mare. A trecut la cele veșnice la Timișoara la 9 august 1889, fiind înhumat în cripta Domului. Vezi: *Schematismus 1900*, 53; Petri, *Lexikon*, coloanele 183–185; Bugarski, *Lyceum*, 538.

²⁵ *Iulius Glattfelder de Mór* (1874–1943), s-a născut la Budapesta, unde a urmat studiile gimnaziale pe care le-a absolvit cu bacalaureatul, promovat în 1892. Între 1892–1895 a studiat teologia, tot la Budapesta, fiind sfințit preot la 15 octombrie 1896. Între 1896–1899 a predat la Școala Reală din circumscripția VI și la Școala de Fete “Elisabetha” din capitala ungară. În 1897 și-a obținut titlul de doctor în teologie. Din 1899 devine prefect de studii și director al Seminarului Central din Budapesta, unde predă și ca profesor extraordinar. Este redactor al publicației “Örökmadás”. În 1902 a devenit primul director al Colegiului “Sf. Emeric” din aceeași orbe,

diecezei, cu administrația orașului Timișoara. Concluziile au fost următoarele: edificiul vechi al seminarului și biserica trebuiau demolate, pe amplasamentul lor urmând a fi ridicată o clădire cu trei etaje, care să completeze din veniturile aduse necesarul financiar al întreținerii studenților teologi. Această clădire urma să se realizeze pe ambele părți ale străzii Josef Lonovics (azi Augustin Pacha) lăsând loc și unei biserici care să o înlocuiască pe cea veche, demolată. Costurile estimative ale clădirii duble, destinate închirierii, împreună cu biserica din strada Lonovics, urmau a se ridica la suma de un milion de coroane, iar cele pentru ridicarea noului seminar la suma de cinci sute de mii de coroane. Terenul destinat ridicării unui nou local pentru seminarul teologic, măsurând 1900 de jugăre cadastrale, urma a fi alocat alături de încă două loturi (toate trei dispuse aproximativ în forma literei "T" cu o suprafață totală de 2196 jugăre cadastrale), în zona obținută cu doar câțiva ani după demolarea fortificațiilor de tip Vauban ale Timișoarei. Aceste noi suprafețe erau situate în partea dreaptă a drumului ce lega cartierul Cetate de zona Fabric, acolo unde urma a se forma noul inel al centrului urbei.²⁶ Se intenționa ridicarea aici a unui nou seminar, a unui nou palat episcopal și a unui edificiu destinat asociațiilor catolice de pe teritoriul diecezei.

Având, la 11 iunie 1913 aprobarea Capitlului Catedral și împrumuturile de la Casieria Fundațională a Diecezei și din Fondul Religionar, episcopul Glattfelder demarează ridicarea clădirii din strada Lonovics, destinată închirierii. Din păcate însă, ea nu a fost realizată decât pe jumătate, cealaltă jumătate

---

Budapesta, institutul fiind, în fapt, organizat și practic fondat de Glattfelder. Anul 1904 îi aduce numirea de capelan papal, Glattfelder remarcându-se pentru editarea de publicații referitoare la educația universitară catolică din capitala ungară și din țară. Între 1909–1911 a predat Retorica și Omiletică la Facultatea de Teologie din cadrul Universității din Budapesta. La 8 martie 1911 a fost numit episcop de Cenad, fiind intronizat în această funcție la 28 mai 1911, în Domul din Timișoara. A construit noul seminar timișorean, hotărâște la 15 august 1920 întemeierea unei preparandii de învățători catolici germani la Timișoara. A criticat guvernul român în chestiunea Reformei Agrare, ceea ce îi aduce lui și diecezei deservicii majore. Se retrage, în final, la Szeged în martie 1923, lăsându-l pe canonicul Augustin Pacha în calitate de Administrator Apostolic la Timișoara. Activează la Szeged timp de două decenii, construind o nouă catedrală, o reședință episcopală, un seminar teologic nou și o preparandie pentru învățători. A activat începând din 1927 ca membru al Camerei Superioare a parlamentului ungar, fiind membru de onoare a Societății Sf. Ștefan și președinte al Societății de Arte Frumoase. În 1943 a fost numit arhiepiscop de Kalocsa, însă datorită stării de sănătate nu a putut să își preia funcția. A încetat din viață la 30 august 1943, fiind înmormântat în cripta catedralei din Szeged, ridicată de el. Vezi: Petri, *Lexikon*, coloanele 553–554; Franz Kräuter, *Erinnerungen an Bischof Pacha. Ein Stück Banater Heimatgeschichte*, (Bukarest: ADZ Verlag, 1995), 50–73.

²⁶ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Varia Erga Constructiones Seminarii novi (1913–1915), articolul nesemnat *Ein gutes Geschäft – ein schlechtes Geschäft*, excerpt din *Temesvárer Volksblatt* Anul XII, Nr. 148 Timișoara, luni, 30 iunie (1913), 1.

proiectată (planurile fiind realizate de Ernst Förk și de Gyula Petrovác), precum și biserica, rămânând, datorită izbucnirii primei conflagrații mondiale, doar la stadiul de planuri, pe hârtie.²⁷

Pentru edificarea localului nou al Seminarului Teologic, a fost întemeiată o “comisie de construire”, din care făceau parte: episcopul dr. Iulius Glattfelder, canonicul Augustin Pacha, prefectul de studii dr. Martin Aurel, specialistul în artă sacră, Heinrich Fieber, primarul Timișoarei, dr. Karol Telbisz și Emil Szilárd, inginerul constructor al orașului. Planurile edificiului s-au realizat de către profesorul Ernst Förk, arhitect din Budapesta, alegerea fiind realizată de comisia de construire, mai sus menționată la data de 25 septembrie 1913. Ulterior, arhitectul Förk, alături de Gyula Petrovác, profesor la Școala Superioară de Construcții din Budapesta, au condus lucrările la acest nou edificiu, antreprenor fiind Leopold Löffler, și el tot din Timișoara.

Piatra de temelie a fost așezată la 5 noiembrie 1913 (lucrările efective au început însă miercuri, 8 octombrie 1913 cu 12 zidari, care au început să așeze zidurile fundației)²⁸, în cadrul unei ceremonii solemne, în prezența episcopului Iulius Glattfelder, a episcopului-auxiliar József Németh, a Capitlului Catedral, a profesorilor de teologie, a călugărilor piariști, a tuturor seminariștilor, a oficialităților locale și a unui numeros public. Discursul episcopului Glattfelder, rostit cu această ocazie, a fost unui înșuflețitor, el făcând apel în cuvântare la spiritul de educator și misionar al Sf. Gerhard, cel care a întemeiat prima școală de formare a clerului din vechea Dieceză de Cenad. Cu această ocazie, a fost încastrat în piatra de temelie, un document în care și-au pus semnătura toți participanții de vază la ceremonie și constructorii, zăpădă și lista completă a studenților teologi ai diecezei, din acel moment.²⁹

În iunie 1914, Academia Teologică și-a luat rămas bun de la vechea ei clădire. În 11 iunie, rectorul, Dr. Johannes Kramp, a celebrat un Requiem pentru sufletele răposaților întemeietori, binefăcători, ale foștilor profesori și studenți, iar a doua zi s-a celebrat un Te Deum, ca mulțumire pentru toate binefacerile ce s-au adus prin existența și serviciul acestei clădiri. În data de 13, de sărbătoarea Trupului Domnului (*Corpus Domini*), episcopul a celebrat pentru ultima dată Sf. Liturghie în vechea biserică Sf. Gheorghe, a seminarului vechi, mutând Sf. Taină a Euharistiei din biserică în capela interioară a seminarului nou. În 21 iunie, odată cu încheierea anului școlar, a avut loc o închidere

²⁷ ADT, Fond: Immobilienverwaltung, Colecția de Documente referitoare la imobilul din Str. Augustin Pacha Nr. 2, planurile clădirii datate la 8 iulie 1914, semnate de arhitect, de antreprenor și de membrii comisiei de construire, nenumărat.

²⁸ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Varia Erga Constructiones Seminarii novi (1913–1915), Jurnalul de construcție a inginerului Gyula Petrovác, p. 4.

²⁹ Faragó, *A csanádi*, 159–165.

solemnă a acestuia, fiind comemorați cu această ocazie toți absolvenții seminarului. Seara, clopotele bisericii au sunat pentru ultima oară, iar a doua zi s-a început demolarea bisericii și a clădirii.³⁰

Deși sub amenințarea războiului mondial, izbucnit la 26 iulie, lucrările la noua clădire reușesc a fi încheiate, edificiul fiind predat beneficiarului la 8 septembrie 1914.³¹ La 4 octombrie a avut loc mutarea în seminar a elevilor *Emericanum*-ului, iar la 7 octombrie cea a studenților teologi. Sfințirea seminarului, rămas ca și cel vechi, tot sub ocrotirea Imaculatei Concepțiuni a Sfintei Fecioare Maria, a avut la 5 octombrie 1914, în ziua sf. Emeric. Clădirea, o realizare remarcabilă pentru arhitectura timișoreană a epocii, era la momentul respectiv unul dintre cele mai moderne și mai bine dotate institute teologice din Imperiul Austro-Ungar. Ea dispunea de un demisol, un parter, două etaje și o mansardă. Pe frontispiciu era așezat motto-ul: "Pro Aris et Litteris" (Pentru serviciul altarelor și știință). Edificiul oferea spații luminoase și spațioase de la sala scărilor, birouri, locuințe pentru profesori, internat, săli de studiu, capele, sala festivă, biblioteca, infirmerie, bucătărie, cămări, sală de mese, săli de recreere și locuințe pentru personalul angajat. Cele mai interesante și mai frumoase spații erau capela cea mare a seminarului și sala festivă. Acestea erau decorate cu vitralii, picturi și mobilier după moda *Jugendstil*-ului vienez și budapestan. Capela era ornamentată cu picturi deosebite, deținând, printre altele, 8 vitralii realizate la Budapesta în atelierele Roth și o orgă realizată în atelierele firmei familiei *Wegenstein*, la Timișoara.³²

Una dintre ultimele măsuri ale lui Glattfelder, legate de activitatea seminarului Teologic, a fost aceea de a trece parțial, ca limbă de predare, de la limba latină la limba germană. Se predau astfel în această limbă Istoria Bisericii și Sociologia, restul materiilor rămânând a fi învățate tot în latină. Situația se datora în mare măsură și creșterii numărului de seminariști de limbă maternă germană, în paralel cu o scădere a numărului celor maghiari.³³

Odată cu retragerea la Szeged a episcopului Glattfelder, în martie 1923, soarta vechii Dieceze de Cenad era pecetluită. Episcopul mai dispunea doar de o autoritate ciuntită, limitată exclusiv asupra părții rămase Ungariei din Banatul istoric și din vechea episcopie. În schimb în capitala Banatului se întemeia Administratura Apostolică de Timișoara, iar la Zrenjanin, în acea parte a provinciei ce fusese atribuită Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor, a fost întemeiată Administratura Apostolică a Banatului. Academia Teologică

³⁰ Juhász, Schicht, *Das Bistum*, 125–127.

³¹ *Schematismus Cleri Dioecesis Csanádiensis pro Anno Domini MCMXVI* (Temesvári: Typis Typographiae Dioecesis Csanádiensis, 1916), 124.

³² Juhász, Schicht, *A csanádi*, 128–131.

³³ Kräuter, *Erinnerungen*, 80.

rămânea la Timișoara, la Szeged Iulius Glattfelder întemeind în 1930 un seminar nou. În tot acest timp, seminariștii din teritoriul administrat începând cu martie 1923 de Glattfelder, studiau la Budapesta, Esztergom, Viena sau în alte seminarii. Exemple interesante în acest sens sunt și seminariști precum Gyula Kapossy (născ. la Kiskúnfélegyháza) sau Sándor Marycz (născ. la Mako), care studiind peste hotare, au cerut după 1920 încadrarea lor în partea maghiară a vechii Dieceze de Cenad, actele lor trecând însă în primă fază pe la Timișoara.³⁴ Noul institut de la Szeged se bucura de o clădire nouă și de profesori, în marea lor majoritate iezuiți, dar și de un număr de 33 de studenți încă din primul an.³⁵

La Zrenjanin însă, situația nu a permis deschiderea unui institut teologic, administratorul apostolic Ioannes Raphael Rodić, arhiepiscop de Belgrad-Smederevo, trimițând candidații la vocația preoțească în special în seminarul Diecezei de Djakovo³⁶, tot din Jugoslavia, dar și în seminarii străine, din orașe precum: Roma, Strasbourg, Bamberg, Frankfurt/ Main, Passau, Viena, Fulda, Zagreb, Mainz și Freiburg. Două convicte pentru candidații de gimnaziu la așa-numitul seminar mic (Seminarium Minus), funcționau la Becicherecul Mare (azi Zrenjanin, în Serbia) – un Convict Arhiepiscopal – și la Vârșeț (azi Vrsac, în Serbia) – Convictul Sf. Alois Gonzaga.

Academia Teologică și episcopul Dr. h.c. Augustin Pacha (1923–1950)

La Timișoara, canonicul Augustin Pacha, imediat după preluarea conducerii Administraturii Apostolice, văzând numărul tot mai mic de studenți de limbă maghiară, paralel cu creșterea constantă a numărului celor germani, cere introducerea unor cursuri de limbă maghiară, în condițiile în care acești viitori preoți ajungeau la un moment dat să deservească și parohiile cu credincioși maghiari.

În această perioadă, datorită plecării episcopului Glattfelder, dar și a lipsei unui episcop consacrat, care să aibă implicit dreptul de a sfinți preoți, apare problema locului unde viitorii preoți din Administratura Apostolică de Timișoara vor fi ridicați la această treaptă. Soluția lui Pacha a fost una care a ținut cont de noile condiții politice și naționale, dar și de relația proastă pe care Glattfelder o avuse la plecare cu autoritățile române. Acesta îi propusese lui Pacha să îi fie trimiși la Szeged candidații la preoție, pentru a fi sfințiți acolo. Noul administrator timișorean a refuzat însă propunerea episcopului și a decis trimiterea tuturor candidaților la Oradea, acolo unde Emeric Bjelik, episcop

³⁴ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Dosar: Repatrieri 1918–1922, nenumărat.

³⁵ Viktor Zsódi, "A szegedi egyházmegyei központi papnevelő intézet története 1930–1955 között", *Magyar Egyháztörténeti vázlatok (Essays in Church History in Hungary)* 3–4 (2007): 71–73.

³⁶ *Schematismus Cleri Administraturae Apostolicae Banatus in Jugoslavia, Anno Domini 1935* (Petrograd: Typis Typographiae Schneller et Fratrum Göschl, 1935), 5, 34.

auxiliar de Oradea și titular de Thasus, urma să celebreze hirotonirile și pentru administratura bănățeană. Aspectul descris s-a soluționat între 1923–1927 în această modalitate, mai precis până în momentul în care Pacha însuși a fost consacrat episcop, primind astfel și facultatea de a sfinți preoți.³⁷

Două alte probleme stringente ale noului administrator apostolic au fost cele ale asigurării unui corp profesoral bine pregătit pentru seminar, precum și cea a numărului seminariștilor. Dacă problema acestora din urmă nu era una ușor de soluționat, Pacha trebuind să se bazeze de acum înainte exclusiv pe resursele locale și nu și pe surplusul de studenți sau chiar de preoți, sosit până la finele primei conflagrații mondiale din actuala Slovacie și din Ungaria, problema profesorilor era una soluționabilă doar în timp. Tocmai în acest scop, el va trimite tineri studenți sau preoți la studii în centre universitare sau seminarii apusene. Exemple notabile sunt: Adalbert Boros și Ferdinand Cziza la Roma, Julius Lamoth la Bonn, Anton Schulter și Lorenz Zirenner la Münster/Westfalen, Nikolaus Csátáry și Franz Kräuter la Viena și Josef Schwarz la Innsbruck.³⁸ Cu toții s-au întors acasă sau au obținut ulterior doctorate în Filosofie, Teologie, Istoria Bisericii sau Sociologie.³⁹ Costurile școlarizării acestor tineri erau asigurate de *Reichsverband für das katholische Auslandsdeutschtum* (Asociația pentru Germanii Catolici din Străinătate), o instituție catolică ce sprijinea pastorația și dezvoltarea comunităților catolice de limbă germană din afara Germaniei.⁴⁰ Acestei îmbunătățiri a nivelului academic i s-a adăugat și una la nivel spiritual, fiind organizate permanent exerciții spirituale pentru seminariști și cler, fie în cadrul seminarului, fie la Maria-Radna, exerciții la care participa de fiecare dată și Augustin Pacha. Tot în acest sens, al îmbunătățirii vieții intelectuale și spirituale, episcopul, prin Capitlul Catedral și/sau conducerea Academiei Teologice, a chemat permanent profesori invitați și diverși intelectuali din străinătate care să țină diverse cursuri pentru tinerii studenți și pentru preoți, dar și pentru elevii de liceu. În acest sens sunt de menționat cursurile ținute de profesori din Universitatea din Münster, în seminar, în primăvara anului 1927, în săptămâna Paștelui, paralel cu alte cursuri ținute în Liceul “Banatia”, pentru elevii acestei preparandii de învățători⁴¹.

³⁷ Kräuter, *Erinnerungen*, p. 80; Claudiu Călin, “Dr. h.c. Augustin Pacha (1870–1954). Succint excurs biografic al primului episcop romano-catolic de Timișoara”, *Banatica*, 19 (2009): 239.

³⁸ Kräuter, *Erinnerungen*, 84–85.

³⁹ Anton Peter Petri, *Lehrkörper und Anzahl der Theologen im Temeschburger Priesterseminar (1806–1948)*, Neue Banater Bücherei nr. VII (Mühldorf/ Inn, 1984), 3–6, 11.

⁴⁰ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Scrisorile lui Emil Clemens Scherer, rectorul Academiei Teologice din Berlin, către Augustin Pacha, din 3, respectiv 15 februarie 1933, nenumărat.

⁴¹ Kräuter, *Erinnerungen*, 85, 93.

Prestanța Academiei Teologice aparținătoare, din 1930, nou înființatei Dieceze Romano-Catolice de Timișoara, s-a văzut atât anterior acestei date, cât și ulterior chiar și prin vizitele unor înalți prelați sau chiar monarhi, precum Carol al II-lea, care a vizitat seminarul și învecinatul liceu “Banația” (preparandia germană catolică de învățători), însoțit fiind de primul ministru Nicolae Iorga.⁴² Din seria oaspeților îi amintim aici pe: Emeric Bjelik, episcop militar, în 1916, Lipot Árpád Várady, arhiepiscop de Kalocsa (fost preot al Diecezei de Cenad) în 1917, Francesco Marmaggi, nunțiu apostolic la București în iulie 1921, Raymund Netzhhammer, arhiepiscop de București, în 1922, Rafael Rodić, arhiepiscop de Belgrad-Smederevo, în 1924, Alexandru Cisar, arhiepiscop de București, în august 1925 și Mihai Robu, episcop de Iași în decembrie 1925.⁴³ Listei înalților oaspeți li se adaugă arhiepiscopul Andrea Cassulo, nunțiu apostolic, în 1943, sosit la Timișoara pentru a vizita lagărul de prizonieri sovietici de la marginea orașului, dar și pentru a-i fi alături episcopului Pacha cu ocazia jubileului de cincizeci de ani de preoție. După Liturghia pontificală, celebrată de jubliar în Dom, masa și festivitatea, restrânse ca fast și număr de invitați (au fost totuși 100 de persoane), s-au ținut în sala festivă a Academiei Teologice. Au vizitat, cu această ocazie, și seminarul oaspeți precum: Márton Áron, episcop de Alba Iulia, Ioan Bălan, episcop greco-catolic de Lugoj, Nicolae Brînzeu, prepozitul Capitulului Catedral greco-catolic de Lugoj și Vasile Lăzărescu, episcopul ortodox din Timișoara.⁴⁴

La începutul anilor trezeci situația economică a țării a fost una deosebit de grea. Dobânzile mari la bănci, rata mare a inflației, starea grea a agriculturii, situația salariilor bugetarilor s-au răsfrânt toate în mod negativ și asupra salariizării episcopului, a membrilor capitolului sau a profesorilor seminarului. Prin noua lege monetară din 7 februarie 1929, care stabilea redobândirea reconvertibilității leului, se stabilea achitarea doar a unei mici părți a datoriilor bancare, legea aplicându-se și asupra restanțelor la plata contribuțiilor credincioșilor pentru susținerea financiară a propriului cult. Pe fondul acestor realități și chiar – pe plan intern, organizatoric-ecclesiastic, a conflictelor dintre comunitățile bisericești locale cu unii credincioși restanțieri ai acestor taxe⁴⁵ – au existat chiar perioade de până la un an de zile în care statul a fost incapabil să își plătească angajații, în acest context nici episcopul, nici profesorii Academiei Teologice neprimind nici un fel de remunerație de la stat.⁴⁶

⁴² Ibid., 116.

⁴³ Faragó, *A csanádi*, 170–171.

⁴⁴ Kräuter, *Erinnerungen*, 146; Călin, “Augustin Pacha”, 249.

⁴⁵ *Vezi Statutele unitare și obligatoare pentru Comunitățile Bisericești în Dieceza Romano-Catolică de Timișoara*, (Timișoara: Tipografia Victoria, 1934), 1–39.

⁴⁶ Kräuter, *Erinnerungen*, 117.

Din punctul de vedere al disciplinei ecleziastice, Academia Teologică timișoreană era supusă episcopului locului, care avea mereu ultimul cuvânt în numirea rectorului seminarului și a profesorilor. Sfântul Scaun deținea însă la rândul său un organism central de coordonare și control a institutelor teologice. Aceasta era așa-numita *Sacra Congregatio de Seminariis et Studiorum Universitatibus*. Periodic, prefectul acestei congregații romane avea obligația de a trimite un Vizitator Apostolic care să ia pulsul vieții seminariilor, la fața locului. În acest sens, în vara anului 1939 cardinalul Giuseppe Pizzardo, îl trimitea pe Joseph Rousseau, călugăr din ordinul Oblaților Mariei Imaculate, pentru a vizita seminariile episcopioilor de rit latin din țara noastră. Raportul elaborat în urma acestei vizite și emis la 8 decembrie 1939 nu conține, în fapt, decât recomandări generale pentru diecezele României, fiind doar un act director pentru disciplina școlilor teologice. Sunt accentuate aspectele spirituale ale vieții seminaristului și seminarului, confesarea deasă și existența unor confesori numiți, disciplina în spirit și în comportamentul social-urban, existența unor regulamente tipărite ale acestor institute, formarea axată pe patru ani de studiu, doi de filosofie și doi de teologie, numirea de profesori bine pregătiți, studierea unor materii speciale precum Teologia Ascetică, Doctrina Acțiunii Catolice, Riturile Bisericii Orientale sau Istoria.⁴⁷

Problema unui regulament general și unitar al Seminariilor și Academiilor Teologice romano-catolice din România a intrat încă în prima jumătate a anului 1943 și în atenția Ministerului Culturii Naționale și al Cultelor, respectiv a Secretariatului de Stat al Cultelor și Artelor, Direcțiunea Cultelor Istorice. În acest scop, ministerul a creat o comisie specială, din care făcea parte și preotul Anton Durcovici, pe atunci vicar general al Arhiepiscopiei de București. Nereușind să ofere nici o soluție, comisia a fost dizolvată. În urma unor consultări verbale purtate între Nunțiatură și Secretariatul de Stat al Cultelor, s-a hotărât ca, în conformitate cu articolul XVI⁴⁸ din Concordatul

⁴⁷ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Scrisorile cardinalului Pizzardo, prefectul de la *Sacra Congregatio de Seminariis et Studiorum Universitatibus*, către Augustin Pacha, din 19 aprilie, respectiv 8 decembrie 1939, nenumerotat.

⁴⁸ “Art XVI §1. În fiecare Diocesă Seminarul pentru formarea tânărilor Cler, va fi sub dependența exclusivă a episcopului. § 2. Profesorii vor fi cetățeni români, afară de excepțiile admise de comun acord de Sfântul Scaun și de Guvernul regal. § 3. Programul de studii se va fixa de către autoritatea bisericească competentă. § 4. În seminarii, studiu limbei și istoriei naționale va fi obligatoriu, conform programului stabilit de Conferința Episcopilor diocesani în înțelegere cu Ministerul competent, în măsura de a nu împiedecă studiile teologice și în așa chip ca să fie compatibil cu caracterul religios al acestor Institute; în acest scop, zisul Minister va avea cunoștința de programul menționat la paragraful precedent.” Vezi “Lege pentru ratificarea Concordatului”, nr. 1842, din *Monitorul Oficial*, Partea I-a, Legi Decrete Direcțiunea Monitorul Oficial și Imprimeriilor Statului, București, Miercuri 12 Iunie (1929): 4478–4489. Articolul XVI din Concordat se regăsește la p. 4483.

dintre Regatul României și Sf. Scaun, ordinariatele episcopale latine din țară să înainteze propunerile lor pentru un regulament, urmând ca acestea să fie prelucrate, reunite într-un text unitar și supuse ulterior aprobării Sfântului Scaun. Acesta, la rândul său, a mandatat Nunțiatul în vederea supravegherii acestui proces, astfel încât ordinariatele episcopale să nu fie cumva îngrădite în liberatea lor de a-și instrui și forma propriul cler. Aceste intenții ale statului au fost aduse, la 15 septembrie 1943, la cunoștința episcopului Augustin Pacha de către nunțul Andrea Cassulo. Răspunsul, conținând punctul de vedere al episcopului Pacha, nu s-a lăsat prea mult așteptat. Deși în doar două puncte, scrisoarea din 23 septembrie a episcopului bănățean atrăgea atenția pe larg asupra unor elemente de drept consfințite prin Concordat: 1. dreptul exclusiv și liber al Bisericii de care aceasta trebuie să se bucure când își organizează învățământul teologic (sunt amintite aici: canoanele 1352 și 1354 din Codul de Drept Canonic (ediția 1917), art. XVI, § 1 și § 3 din Concordat și art. 15 din Legea Cultelor), chestiuni valabile și în cazul Bisericii Ortodoxe, precum și faptul că loialitatea Bisericii Catolice față de statul român se manifestă și prin faptul că în seminarii și în academiile teologice se învață ca materie de sine stătătoare limba națională și istoria țării, conform normelor stabilite între ordinariatele episcopale și ministerul de resort. Aceste elemente erau, la data respectivă, pe deplin observate în Academia Teologică din Timișoara, episcopul notând faptul că și studenții teologi timișoreni proveneau din licee publice în care aceste materii erau temeinic predate și verificate prin examene publice serioase. Din acest motiv, Pacha considera drept superflău orice imixtiune a statului în acest aspect. La punctul 2. al răspunsului episcopului, referindu-se la elaborarea unor norme comune pentru seminariile ordinariatelor din întregul Regat al României, Pacha amintea că episcopiiilor le este acordat, prin Codul de Drept Canonic, dreptul de a-și întemeia și reglementa prin măsuri și regulamente proprii, apropiate de ierarhul locului, activitatea institutelor academice teologice, în care să își formeze clerul conform realităților și necesităților locale, respectiv regionale (C.I.C. can. 1354 § 1, can. 1357 § 1, § 3, Concordat art. XVI § 1, § 3). În lumina acestor precizări, în ceea ce îl privea, episcopul Pacha dorea garantarea acestor drepturi, fără nici un fel de imixtiune a statului sau a oricărei puteri civile, pe care o considera nocivă, demnă de respins și de evitat.⁴⁹ Poziția lui Augustin Pacha denotă o oarecare teamă de o imixtiune a statului în aspecte aproape exclusiv canonice și de educație a tânărilor cler. Poziția sa este probabil fundamentabilă prin contextul politic existent în epocă: România, ca aliată a Germaniei naziste putea fi pusă și în acest aspect, în serviciul politic și ideologic

⁴⁹ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Corespondența dintre nunțul apostolic Andrea Cassulo și Augustin Pacha în chestiunea unui regulament unic al seminariilor dieceane din România, 1943, nenumerotat.

al Reichului, fapt care tocmai în chestiunea educației clerului nu era deloc de dorit, și care, în spiritul episcopului Pacha era totalmente nocivă și obligatoriu de evitat.

Constatând interesul autorităților în această chestiune, episcopul Pacha a înaintat ministerului de resort două adrese în cursul anului 1943: Nr. 3235 și 3653. Din păcate cuprinsul lor nu ne este cunoscut, actele nemaipăstrându-se. Răspunsul “oficios” a sosit la 23 decembrie 1943, în cuprinsul său cerându-se elaborarea unui regulament de organizare și funcționare al institutului teologic romano-catolic din Timișoara, în care să se precizeze normele de recrutare a corpului didactic, în acord cu legile publicate, în vigoare, pentru învățământul similar, de stat. Acest regulament urma să fie prezentat autorităților statului și publicat. Până la remiterea acestui act normativ, profesorii Adalbert Blaskovics și Antoniu Schuler nu vor putea fi recunoscuți decât ca profesori suplینitori și nu ca profesori plini.

În cazul acestui document, episcopul Pacha recurge la o soluție simplă: remite rectorului Josef Korner adresa ministerială și îi solicită, la 29 decembrie 1944, redactarea unui regulament pentru angajarea corpului profesoral propriu Academiei Teologice, regulament care să respecte prevederile canonice și legale (civile), în vigoare. Răspunsul rectorului Korner vine abia la 25 februarie 1944, preotul-profesor remarcând la rândul său că, un regulament de acest gen, unitar pentru diecezele romano-catolice din întreaga țară, negociat și obținut prin intermediul Nunțiaturii, nu ar fi o idee deloc rea. Proiectul de regulament al lui Korner, înaintat episcopului atât în germană, cât și în limba română, cuprinde nouă puncte. Deja de la punctul unu se precizează că “Dreptul de numire a profesorilor Academiei revine exclusiv episcopului diocezan”. Punctele 2, 3 și 4 se referă la calitățile ce trebuiesc îndeplinite de viitorii profesori: să exceleze în știință, viață virtuoasă și prudență, să fie – preferabil – doctori în Teologie ai unei universități recunoscute de Sf. Scaun și să fie cetățeni români, desigur în afara excepțiilor admise de comun acord “de Sfântul Scaun și de Guvernul Regal”. La punctul al cincilea sunt enumerate catedrele, în total în număr de șase: 1. pentru “obiectele naționale române”⁵⁰, 2. pentru Studiul Biblic, 3. pentru Filosofie, 4. pentru Dogmatică, 5. pentru Drept Canonic și Teologie Morală, 6. pentru Istoria Bisericească și Teologie Pastorală.⁵¹

⁵⁰ Propunerea de Regulament înaintată de Pr. Josef Korner era în perfect acord cu prevederile Concordatului, Art XVI, §§ 1–4, fiind însă adăugate unele mici îmbunătățiri de natură morală, academică și administrativă.

⁵¹ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Corespondența dintre nunțul apostolic Andrea Cassulo și Augustin Pacha în chestiunea unui regulament unic al seminariilor diecezane din România, Proiectul de regulament înaintat de rectorul Korner episcopului Pacha, 1943, nenumerotat.

Avansarea de la treapta de profesor suplinitor la cea de titular se făcea după doi ani de activitate. Episcopul era acela care emitea numirea, candidații trebuind să activeze neînterupt și fără probeleme de natură disciplinară sau de alt fel, pe durata acestor doi ani, pentru a accede la statutul dorit. Acest lucru era prevăzut la punctul al șaselea al preconizatăului regulament.

Punctele șapte și opt se refereau la unele drepturi salariale, beneficii și drepturi de pensie, dintre care ultimele puteau fi ridicate doar din fondul de pensii pentru clerici, propriu Diecezei de Timișoara. Acest ultim punct, pare să fi fost ulterior șters din proiectul de regulament, deoarece ciorna regulamentului, păstrată în arhiva diecezană timișoreană, prezintă rectificări în acest sens.

La ultimul punct, al nouălea, se preciza faptul că episcopul diecezan avea dreptul de a-i destitui din funcție pe profesorii de teologie, în orice moment. Nu se dau nici un fel de detalii cu privire la condițiile în care se puteau face aceste destituiri.

Punctele acestui proiect de regulament au fost înaintate de către Augustin Pacha Nunțiatului Apostolice la data de 28 februarie 1944, cu precizarea că textul respectă întru totul prevederile paragrafului 1, articolul XVI din cadrul Concordatului semnat în 1929 de Regatul României și Sfântul Scaun. Nunțiul Andrea Cassulo îi răspundea episcopului Pacha la 4 martie 1944 într-o scrisoare prin care îi confirma primirea propunerii sale cu privire la regulamentul în cauză, cerându-i totodată să nu întreprindă deocamdată nici o negociere cu statul român, având în vedere natura superioară a tematicii chestiunii. Mai departe, nunțiul îl asigura pe episcop că Sfântul Scaun este informat despre acest fapt și că acesta va pretinde respectarea amintitelor prevederi ale articolului XVI din Concordat. În plus, Cassulo îl întreba pe Pacha dacă la un moment dat, în trecut, seminarul din Timișoara a depins sau nu, în vreun fel, de autoritățile statului, în alte aspecte decât prevederile privind cetățenia profesorilor și materiile predate în limba română. Din nou, la 14 martie 1944, episcopul cere rectorului seminarului un răspuns adecvat și competent la chestionarea venită de la nunțiul Cassulo. După trei zile, la 17 martie, rectorul Josef Korner îi comunica episcopului Pacha faptul că seminarul s-a aflat mereu sub libera autoritate diecezană, statul solicitând cel mult unele statistici legate de profesori și de numărul studenților, fiind cerută, o singură dată, o “Programă analitică” cu privire la materiile predate și tot o singură dată s-a făcut un control legat de materiile ce trebuiau predate în limba română. În opinia rectorului Josef Korner, aceste relații cu statul s-au păstrat mereu în limitele precizate de Concordat. Pe de altă parte, salariile profesorilor au fost mereu achitate de către stat, care a și stabilit dealfel cuantumul acestora. Inițial, chiar și nou-numiții profesori primeau un salariu complet, fiind recunoscuți de stat drept “profesori titulari provizorii”. Doar în

anul 1934, cei doi noi profesori angajați, Julius Lamothe⁵² și Adalbert Boros, au primit doar 80% din salariu, fiind recunoscuți doar drept “profesori suplimentari”. După patru ani însă, fără nici o formalitate din partea Academiei Teologice, statul a întregit salariul celor doi și i-a recunoscut drept “profesori titulari provizorii”. Situația s-a schimbat însă în cazul profesorilor angajați în 1937 și 1938 (Adalbert Blaskovics⁵³ și Anton Schulter).⁵⁴ După trecerea celor patru ani, ordinariatul episcopal a solicitat statului întregirea salariului acestora, până atunci de doar 80% din valoarea totală. De această dată însă, ministerul de resort a solicitat imediată înaintare a unui “Regulament” în baza cărora cei doi profesori au fost angajați și în baza căruia aceștia funcționează pe posturile lor. În acest sens, la 28 februarie 1943 s-a înaintat deja răspunsul mai sus amintit.

Anii '40 au însemnat pentru seminarul, profesorii și studenții teologi din Timișoara, o perioadă relativ tensionată. Răspândirea ideologiei naziste și în Banat s-a realizat, din păcate, destul de repede. Tensiunile dintre cei fideli

⁵² *Julius Lamothe* (1907–1967), născut la Deta, a studiat în cadrul Academiei Teologice din Timișoara, fiind sfințit preot în 1932 de către episcopul Augustin Pacha în localitatea natală Deta. Activează circa un an în calitate de capelan la Cenad, după care este numit profesor de teologie la Timișoara. Din 1937, printre altele, este numit și economist al academiei. Din 1946 este transferat ca paroh la Șandra (jud. Timiș). În ultima parte a vieții a activat ca paroh la Pișchia (jud. Timiș). A încetat din viață la Jebel la 4 noiembrie 1967, fiind înhumat la Deta. Vezi: *Schematismus* 1948, 114.

⁵³ *Adalbert Blaskovics* (1895–1981), născut la Oravița (jud. Caraș-Severin), a urmat studiile teologice la Timișoara, fiind sfințit preot în anul 1917 în orașul de pe Bega. Studiază la Viena (Augustineum) între 1917–1918, obținând aici titlul de doctor în teologie. Activează în mai multe parohii până în anul 1935. Ulterior este numit profesor de religie la Timișoara, în cadrul Preparandiei de Învățători Romano-Catolice de Băieți “Banatia” și prefect de studii în cadrul Emericanum. Din 1937 devine membru al comisiei de examinare pentru învățătorii catolici și profesor în cadrul Academiei Teologice. Din 1943 este numit paroh la Șagu (jud. Arad). La bătrânețe se retrage la Reșița, unde ajută în calitate de preot-capelan. A încetat din viață la 22 mai 1981 la Reșița. Vezi: *Schematismus* 1948, 103.

⁵⁴ *Anton Schulter* (1907–1998), născut la Lovrin (jud. Timiș), a urmat studiile teologice la Timișoara, fiind sfințit preot de către episcopul Augustin Pacha în localitatea sa natală, Lovrin. Și-a continuat studiile la Münster în Westfalia, obținând în 1936 titlul de doctor în teologie. Activează pentru scurt timp în calitate de capelan la Jimbolia. În 1937 este numit profesor de religie la Timișoara, în cadrul Preparandiei de Învățători Romano-Catolice de Băieți “Banatia” și prefect de studii în cadrul Emericanum. De la 21 august 1940 este numit profesor la Academia Teologică din Timișoara. În perioada de dezgheț a relațiilor dintre Republica Socialistă România și Sfântul Scaun este distins cu titlul de Prelat Papal. Activează în ultima parte a vieții în calitate de paroh la Aradul Nou (jud. Arad), unde încetează din viață la 2 februarie 1998, la vârsta de 91 de ani. Vezi *Schematismus* 1948, 123; *Schematismus Ordinarius Rom. Cath. Timisoarensis pro Anno Domini* 1986, manuscris dactilografiat, redactat din însărcinarea ordinariului diecezan, Msgr. Sebastian Kräuter, de către pr. Dr. Csáthy Miklós, paroh în Timișoara VI Fratelia, la 15 aprilie 1986, 9.

Bisericii și neimplicați politic sau ideologic, pe o parte, și adepții noii ideologii importate din Reich, pe de altă parte, se transformau adesea în moment de gravă înjosire și marginalizare a ultimilor. În final, la 26 martie 1942 episcopul Pacha a fost nevoit să semneze contractul prin care, conform legilor române și înțelegerile dintre guvernul român și cel german, un număr însemnat de școli catolice au fost predate organizației naziste din țara noastră, Grupul Etnic German (*Deutsche Volksgruppe in Rumänien*). Seminarul teologic nu intra sub prevederile acestui contract, dar învecinata “Banatia” da.⁵⁵ Acest lăcaș de educație spirituală, civică și morală catolică, devenea un focar al răspândirii ideologiei naziste în Banat. Tocmai din astfel de “vecinătăți” s-au iscat ulterior și necazurile viitorilor clerici, titulați și adesea ofenșați public de adepții național-socialismului drept “oamenii negri ai catolicismului”.⁵⁶

Anii celei de-a doua conflagrații mondiale au lăsat însă urme și asupra vieții seminarului teologic timișorean. Din relațiunile trienale⁵⁷ înaintate de rectorul seminarului și de episcopul diecezan către *Sacra Congregatio de Seminariis et Studiorum Universitatibus* aflăm o serie de detalii legate de activitatea acestei instituții academice. Astfel, raportul rectorului Academiei Teologice, Josef Korner, din 4 iulie 1945, cuprinde nouă puncte. La primul punct, se relatează faptul că încheierea anului universitar anterior s-a făcut la 21 iulie 1944, dar că din cauza războiului și a transformării țării – inclusiv a teritoriului diecezan – în teatru de război, după 23 august 1944, cursurile nu au putut începe, ca de obicei, la 15 septembrie, ci a fost nevoie ca deschiderea anului de studii să fie amânată până pe 26 octombrie. În plus, o mare parte a edificiului a fost rechi-zitionată de armată pentru scopuri de război. Tema numărului seminariștilor apare abordată la punctul al doilea al scrisorii. Din păcate, pe durata războiului numărul acestora a scăzut. În toamna lui 1944 s-au prezentat la studii doisprezece studenți, dintre care 8 ai Diecezei de Timișoara, doi ai Diecezei de Alba Iulia și doi ai Ordinului Savatorienilor, respectiv din comunitățile bănățene ale ordinului. Rectorul expune trei motive principale, care stăteau la baza scăderii numărului de studenți teologi:

a. Majoritatea candidaților provenind din școli de limbă germană, tinerii elevi ai acestora au fost îndoctrinați pe durata studiilor liceale cu idei provenite din ideologia nazistă, astfel că nu sunt mulți aceia care să se înscrie la o facultate teologică. Din fericire însă, absolvenții școlilor medii, cu o formare umanistă, au fost mai feriți de o astfel de educație ideologică, cei înscriși în primul an provenind în general din acest mediu.

⁵⁵ Franz Kräuter, *Erinnerungen*, 140.

⁵⁶ Nikolaus Engelmann, *Prälat Josef Nischbach – Der Geistige Vater der Banatia*, în Annemarie Podlipny-Hehn ed., *Banatia – 70. Jubiläum* (Temeswar: Mirton Verlag, 1996), 34–35; Kräuter, *Erinnerungen*, 141–143.

⁵⁷ Rapoarte realizate o dată la trei ani.

b. O parte din tinerii de limbă germană cu înclinații teologice s-au înrolat începând din mai 1943, de la vârsta de 17 ani, în armata germană și nu în armata română, pentru a-și satisface serviciul militar.

c. Serviciul militar pentru studenții teologi, până în acel moment dispensat în Regatul României, a fost modificat, în ciuda intervențiilor Nunțiatului. În acest sens, teologii care se bucuraseră până atunci de scutire, au fost la rândul lor obligați la satisfacerea unor servicii, gândite ca o “prelungire a studiilor”, modalitate care ulterior nu a mai fost nici ea uzitată, ci s-a trecut la obligativitatea serviciului militar. Din acest motiv, în anul anterior, nu au existat seminariști în anii I și II.

Întreruperea studiilor teologice pentru 50 de zile, începând din 13 decembrie 1944, a fost tratată la punctul al treilea. Rectorul descria faptul că și alte spații ale seminarului au fost rechiziționate (ce nu fuseseră probabil rechiziționate până atunci), astfel că în momentul redactării raportului, în cea mai mare parte, edificiul servea armatei.⁵⁸ Profesorii și studenții au fost obligați să își adune lucrurile în două zile și să părăsească edificiul. Doar spațiile de la subsol au fost lăsate seminariștilor, iar acelea erau insuficiente, acolo fiind adunate piese de mobilier, obiecte, cărți, ce au trebuit evactuate din încăperile de la etajele superioare. Din acest motiv, studenții au fost trimiși acasă, fiindu-le recomandată continuarea activității alături de preoții-parohi din localitățile de origine, învățarea pe cont propriu pentru reînceperea studiilor în mod normal și într-un cadru scolastic fiind așteptată bunăvoința Providenței Divine.

La punctul al patrulea este descrisă atmosfera de anxietate și chiar teroare declanșată de deportarea la “munca de reconstrucție”⁵⁹ (în fapt, silnică) a

⁵⁸ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Adeverința nr. 317 din 21 martie 1946 emisă de Comisia de Rechiziții și Incartiruire de pe lângă Primăria Municipiului Timișoara, prin care se preciza că întreg imobilul Seminarului Teologic Romano-Catolic din Timișoara, str. General Hochberg nr. 2, a fost rechiziționat de armata sovietică începând din 13 decembrie 1944 până la 21 martie 1946, nenumărat.

⁵⁹ Paul Philippi, “Cuvânt înainte”, în Hannelore Baier ed., *Deportarea etnicilor din România în Uniunea Sovietică – 1945* (Sibiu: Honterus, 1994), 5. În timp ce sursele amintite emit și propun cifra de 70.000 de cetățeni de origine germană deportați la “munca de reconstrucție” în URSS [vezi și Rudolf Gräf, “Germanii din Banat sau istoria între două emigrări. Cercul care s-a închis”, în Smaranda Vultur ed., *Germanii din Banat* (București, Paideia, 2000), 29], se mai întâlnește și cifra de 75.000 (vezi și: Hannelore Baier, “Einleitung”, în Baier ed., *Tief in Russland bei Stalino. Die Deportation in die Sowjetunion 1945* (București: ADZ Verlag, 2000), 11; Hannelore Baier, “Vorwort”, în Hannelore Baier ed., *Russland-Deportierte erinnern sich* (București: Verlag der Zeitung “Neuer Weg”, 1992), 7. O sursă mai veche, din Germania de Vest, emitea la finele anilor '50 chiar cifra aproximativă de 80.000 de deportați; o situație pe regiuni: 27.000 din Transilvania (dintre care 16.000 femei și fete), din Banatul de câmpie 35.000 (dintre care 20.000 femei și fete), iar din Banatul Montan și Vechiul Regat 18.000, la fel, în mare majoritate de femei și fete (deși suma ce reiese de aici este tot 70.000). Vezi Hans Hartl, *Das Schicksal des Deutschtums in Rumänien (1938–1945–1953)*, Beihefte zum Jahrbuch der Albertus-Universität, Königsberg/ Pr. XIV (Würzburg: Holzner-Verlag, 1958), 121.

bărbaților de etnie germană între 17–45 de ani, alături de femei, în Uniunea Sovietică. Majoritatea studenților teologi sau a candidaților se aflau încadrați în acest segment de vârstă. Din acest motiv s-a recurs din nou la intervenția Nunțiatunii, astfel că preoții, călugărițele și seminariștii au fost exceptați. Cu toate acestea, lipsa unui spațiu – seminarul fiind în continuare rechiziționat – făcea imposibilă formarea teologică. Tocmai în acest sens, la punctul al cincilea, se menționează deschiderea arătată de episcopul Augustin Pacha pentru seminar, el reunind profesorii și studenții în palatul episcopal unde le-a pus la dispoziție mai multe camere pentru locuit și pentru cursuri. La punctul șase se preciza faptul că în cadrul palatului episcopal, la 26 martie, seminariștii au fost reuniți pentru a se pregăti pentru examenele de pe semestrul I, iar în cursul Săptămânii Sfinte (pre-pascale) au fost examinați la materiile primei jumătăți a anului, moment după care au participat în mod activ la celebrările pascale din catedrala episcopală (Domul din Timișoara, Piața Unirii nr. 10). Examenele din semestrul al II-lea au fost pregătite și susținute în același mod – după cum ni se spune la punctul al șaptelea – studenții reunindu-se la data de 22 iunie tot în cadrul reședinței episcopale. Aici ei au fost primiți, examinați și îmbărbătați de episcop în mod direct, pentru drumul pe care și l-au ales. Condițiile politice au făcut ca data reînceperii studiilor, pentru anul universitar următor, să nu poată fi comunicată studenților. Aceasta urma a fi transmisă în scris, fiecăruia, în plic închis, pe calea poștei. Problema exercițiilor spirituale pentru seminariști este expusă la punctul al optulea. Din păcate, datorită pericolelor și temerilor, în anul în curs aceste reculegeri au fost omise. Totuși, pentru cei trei candidați la preoție existenți, au fost prevăzute câte trei zile de reculegere spirituală, pregătitoare. La punctul al nouălea (ultimul), sunt descrise speranțele de viitor: în iulie 1945 mai erau înscriși doar 5 studenți diecezani la teologie. Se spera ca prin circularele episcopale publicate, să se creeze o atmosferă de încredere și normalitate, astfel încât candidații să se înscrie fără temeri la studiile teologice. Se spera și înlăturarea aspectelor enumerate la punctul 2 b) și c), astfel încât numărul seminariștilor de limbă germană să crească, cei de altă limbă fiind puțini, tinerii de aceste naționalități frecventând mai puțin școlile medii. De asemenea se spera și reprimirea edificiului seminarului, astfel încât cursurile să se poată desfășura într-un cadru adecvat.⁶⁰

Mai sus-descrișul raport al rectorului Korner a fost trimis congregației romane pertinente alături de o scrisoare semnată de episcopul Pacha la 6 iulie 1945. În textul său, episcopul descria condițiile extraordinare, grele și marcate de pericol și teamă, ce au marcat Academia Teologică în anul academic 1944/1945.

⁶⁰ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Raportul nr 41/ 1945 al rectorului dr. Josef Korner cu privire la activitatea și situația seminarului, act datat la 4 iulie 1945, nenumărat.

Redactată în patru puncte, scrisoarea cuprinde principalele elemente amintite și de rectorul Korner, cu unele detalii semnificative. La primul punct, episcopul se plângea de rechiziționarea, la un anumit moment, a întregului edificiu al seminarului, fapt care a disturbat grav procesul de învățământ. Episcopul adaugă însă că și spațiile convictului “Sf. Emeric”, adăpostit tot în cadrul seminarului, au trebuit fi evacuate, astfel că și această “pepinieră” de tineri candidați la viața de student în teologie a fost compromisă. La al doilea punct, episcopul spune clar că durerea sa cea mai mare este scăderea drastică a numărului de teologi, în anul anterior universitar fiind înscriși doar opt tineri, în condițiile în care exista posibilitatea școlarizării a peste patruzeci. În cadrul punctului al treilea, episcopul se lamenta, la rândul său, cu privire la educația dată până în acel moment în licee, fapt asupra căruia a atras atenția și în ultima sa circulară Nr. V/1300 din 1945.⁶¹ Pacha a redat și o statistică simplă la punctul al patrulea al scrierii sale: el considera situația diecezei ca fiind una deplorabilă, în condițiile în care în 1943 aceasta cuprindea 420.316 credincioși, deserviți spiritual de doar 231 preoți. Episcopul mai spunea că starea diecezei a fost mult degradată în ultimii ani de realitățile războiului mondial. După 1943, menționa episcopul, șase preoți au refuzat să mai fie obedienți canonic, părăsind țara și intrând în serviciul militar german. Aceștia au ieșit din preoție și s-au căsătorit civil. Alți 2 sau 3 preoți au fost internați din (mai mult sau mai puțin veridice) motive politice. În lunile septembrie-octombrie, în timpul luptelor duse în Banat între fronturi, au părăsit dieceza o serie întreagă de credincioși, alături de 17 preoți, cu toții temându-se pentru viața lor. Doar trei dintre cei 17 s-au reîntors în dieceză. Un alt preot a fost ucis de militari. Alți 11 preoți au fost deportați la muncă forțată în URSS. Vechea lipsă de preoți ce s-a manifestat și în trecut, s-a adâncit în ultimul an prin absența celor mai bine de 30 de preoți, care din diferite motive nu își puteau exercita funcțiunile. În plus, existau destui clerici bolnavi, înaintați în vârstă, care doreau să se retragă, la pensie. Deși numărul de seminaristi era mic, episcopul afirma, în ultimile rânduri ale scrisorii sale, că atrocitățile războiului “agradează situația spirituală și socială a credincioșilor într-un mod cu totul trist.”⁶²

Cele două scrisori, ale episcopului Pacha și ale rectorului Korner, au fost remise prin intermediul Nunțiatului, congregației romane răspunzătoare pentru seminarii și universități. Răspunsul cardinalului Giuseppe Pizzardo, datat abia la 24 ianuarie 1946, este trimis târziu Nunțiatului din București, care precizează

⁶¹ ADT, Fond: Circulares Dioecesanese, Circulara episcopului Augustin Pacha nr. V/ 7 iunie 1945, Timișoara, Tipografia “Victoria”, 61–63.

⁶² ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Scrisoarea 1558 din 6 iulie 1945 a episcopului Augustin Pacha ce însoțea raportul 41/ 1945 al rectorului dr. Josef Korner, din 4 iulie 1945, cu privire la activitatea și situația seminarului, nenumărat.

acest lucru și îl remite cu o scrisoare proprie de încurajare, episcopului Pacha la 22 aprilie 1946. Textul congregației conținea luarea la cunoștință a situației grele descrise de episcopul Pacha. Roma nu putea face prea multe la acea dată, însă cardinalul recunoștea, odată cu profunzimea problemelor, a efectelor ideologiilor potrivnice lui Dumnezeu, și implicarea serioasă a episcopului Pacha pentru îmbunătățirea situației chemărilor la viața clericală, a seminarului și diecezei sale. Cardinalul accentuează însă importanța formării tinerilor și speranța într-un viitor normal, pașnic, care să readucă curajul tinerilor de a urma o astfel de vocație.⁶³

Abia încheiată această corespondență cu privire la activitatea și starea seminarului, Nunțiatul transmite episcopului Pacha o nouă cerere din partea congregației pentru seminarii, prin care se solicita un nou raport amănunțit în chestiunea academiei teologice timișorene. Episcopul și rectorul Korner pregătesc un nou raport, nouă păstrându-se doar scrisoarea de însoțire din partea lui Pacha. Aceasta nu conține detalii semnificative, în plus față de scriptele anterioare, ci doar detalii lacunare. Totuși se precizează că în ultima circulară de Paști, episcopul s-a adresat clerului și credincioșilor pentru încurajarea și sprijinirea vocațiilor sacerdotale.⁶⁴

Relevantă este însă în această perioadă comunicarea cu nr. 50/ 29 iulie 1946 a rectoratului seminarului, întărită și recomandată de episcopul Pacha clerului și credincioșilor săi cu nr. 2058 din aceeași zi, prin care se apela la donații benevole pentru repararea edificiului academiei. În scrisoare se preciza că pe durata a doi ani de zile clădirea a fost rechiziționată pentru scopuri militare, fiind acum finalmente eliberată. Ea se afla însă într-o stare proastă, necesitând renovări pentru a putea fi redată scopului ei propriu de existență. Pentru anul universitar următor, 1946/ 1947, rectoratul își dorea renovarea cel puțin a aripii sudice, astfel ca să poată fi redeschise academia și internatul "Sf. Emeric". Costurile lucrărilor fuseseră evaluate la 25.000.000–30.000.000 lei, bani pe care seminarul nu-i putea investi. Ultima colectă pentru seminar, cea de la Rusalii, a reușit doar acoperirea datoriilor de până atunci ale institutului. Până la data de 12 august 1946 preoții diecezei erau rugați să comunice Ordinariatului Episcopal suma pe care puteau să o strângă pentru sprijinirea renovărilor.⁶⁵ Este

⁶³ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Scrisoarea 115/44/11 din 24 ianuarie 1946 a cardinalului Giuseppe Pizzardo cu privire la raportul de activitate și situația seminarului din Timișoara, nenumărat și Scrisoarea 12.705 din 22 aprilie 1946 a nunțului apostolic Andrea Cassulo adresată episcopului Pacha, cu privire la remiterea scrisorii cardinalului Pizzardo din 24 ianuarie 1945, nenumărat.

⁶⁴ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Scrisoarea nr. 1869 a episcopului Pacha cu privire la activitatea și situația seminarului, act datat la 28 iunie 1946, nenumărat.

⁶⁵ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Comunicarea nr. 50 din 29 iulie 1946 a rectorului Josef Korner adresată clerului și poporului diecezan, nenumărat.

pilduitoare în acest context donația preotului din Bocșa Montană, a parohiei sale și a unui credincios: 100.000 lei din cutia pentru donații de la icoana Sf. Iuda Tadeul, 100.000 lei din cutia Sf. Anton, 100.000 lei din venitul personal (salariul de la stat) al parohului și 60.000 de lei de la un credincios din Bocșa Română ce fusese deportat în URSS și care s-a reîntors cu bine acasă.⁶⁶

Desființarea Academiei Teologice și confiscarea edificiului ei

Încă din 1946 statul român a încercat să își impună stăpânirea asupra clădirii Academiei Teologice Romano-Catolice din Timișoara, prin confiscarea pentru nou înființata Facultate de Medicină, a unei jumătăți din spațiosul local al seminarului preoțesc. Deja în octombrie 1947, Facultatea de Medicină ridică pretenții aspra întregului edificiu, pentru a-l transforma în sediu și local propriu de învățământ superior. Ordinariatul episcopal a înaintat proteste și a făcut toate demersurile legal posibile pentru a împiedica acest lucru. Chiar și Nunțiatura Apostolică din București a intervenit în favoarea diecezei, toate încercările în acest sens fiind însă sortite eșecului. Conform ordinului polițienesc, localul seminarului preoțesc trebuia evacuat totalmente și urma a fi predat Facultății de Medicină cu tot inventarul existent la acea dată. În aceste condiții rectorul seminarului și în același timp vicarul general al Diecezei de Timișoara, canonicul dr. Josef Korner, care și-a dedicat întreaga sa viață seminarului diecezan și care locuia în edificiu împreună cu studenții teologi și cu ceilalți profesori, a suferit un infarct. Autoritățile au exploatat momentul și au ordonat evacuarea clădirii în aceeași zi, episcopul diecezan, Augustin Pacha, hotărând mutarea rectorului și a seminariștilor în palatul episcopal. Măsura episcopului nu a mai fost pusă în practică datorită morții în dimineața următoare, la 18 noiembrie 1947 a rectorului Josef Korner. Seminariștii, rămași puțini la număr datorită contextului politic din țară, au fost primiți de către călugării salvatorieni în reședința lor din cartierul Elisabetin, unde se afla și Provincialatul Salvatorian. Până la confiscarea și a acestui edificiu, seminariștii au locuit aici, pentru ca mai apoi să se mute în palatul episcopal, care la rândul lui va fi confiscat în vara anului 1950. De aici înainte studenții teologi au fost împrăștiați pe la casele lor, ei putându-și relua studiile abia în 1953, în cadrul seminarului din Alba Iulia.⁶⁷

Se poate spune însă că soarta Academiei Teologice din Timișoara fusese tranșată de regimul comunist odată cu promulgarea Decretului nr. 177 Pentru Regimul General al Cultelor Religioase, publicat în Monitorul Oficial nr. 178 din 4 august 1948, care prevedea la capitolul VI "Despre învățământul religios",

⁶⁶ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Adresa nr. 241/ 1946 a preotului Stefan Schrotz din Bocșa Montană adresată Episcopiei de Timișoara, referitor la donațiile pentru seminar, nenumărat.

⁶⁷ Kräuter, *Erinnerungen*, 154–155, 158–159.

art. 49, alineatul al doilea, organizarea învățământului teologic al “cultului catolic” din țata noastră. În cuprinsul acestui punct era prevăzut: “Cultul catolic va putea avea un singur institut teologic de grad universitar, cu secțiile speciale necesare”.⁶⁸ În zadar au fost duse tratative, au fost redactate regulamente, programe analitice⁶⁹ și au fost purtate corespondențe pentru reglementarea funcționării seminariilor teologice diecezane din București, Timișoara, Alba Iulia, etc., deoarece puterea comunistă hotărâse păstrarea unui singur institut de acest fel. Acesta nu era institutul din Timișoara, Iași sau București, ci acela din Alba Iulia. Dar tocmai episcopul de Alba Iulia, Márton Áron, era unul dintre ierarhii catolici cei mai activi în chestiunea aprobării de către stat a unui Statut al Cultului Catolic din România în concordanță cu “...mărturisirea de credință a Bisericii universale catolice, ce este în toată lumea identică și imutabilă.”⁷⁰ Adică a unui statut care să îi recunoască Bisericii Catolice din România legăturile cu Sf. Părinte Papa și cu Roma, care să garanteze ființarea Bisericii sub ambele ei rituri mai mari, latin și bizantin, împreună cu numărul de dieceze existent până atunci, aferent fiecărui rit.

În decursul tratatelor a devenit însă clar că statul nu dorea existența decât a unui seminar teologic major (de grad universitar) și a unui minor (o școală de cantori).⁷¹ Episcopul Márton Áron aducea însă în discuție și crearea unor școli de formare a preoților, călugărilor și călugărițele din diferitele ordine religioase.⁷²

⁶⁸ ADT, Fond: Circulare Dioecesane, Circulara episcopului Augustin Pacha nr. VII/ 1948, manuscris dactilografiat, p. 6 (192). Ultima circulară tipărită oficial la tipografia “Victoria” a fost cea cu nr. V/ 1948. Deja începând cu Circulara nr. VI/ 1948 aceste acte publice ale păstorului către dieceza sa nu au mai putut fi tipărite oficial, ci erau dactilografiate și multiplicare pentru a putea fi trimise în parohii. Vezi și *Decret pentru regimul general al cultelor religioase* (București, 1948), 8–16.

⁶⁹ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Regulament de funcționare al Seminarului Teologic rom.cat. din Timișoara, anexat scrisorii 64/ 7 septembrie 1948, a rectorului Dr. Adalbert Boros, adresate episcopului Pacha, nenumărat. Boros propunea chiar denumirea oficială de “Seminar Teologic” pentru institutul timișorean, răspunzând astfel solicitării arhiepiscopului-mitropolit Alexandru Th. Cisar, din 2 septembrie 1948 (nr. 953/ 1948).

⁷⁰ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, scrisoarea 2173/2 noiembrie 1948 a episcopului Márton Áron adresată ministrului cultelor, Stanciu Stoian, în chestiunea statutului cultului și al institutelor teologice, nenumărat.

⁷¹ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Scrisoarea 2707/30 noiembrie 1948 a episcopului Márton Áron adresată ministrului cultelor, în chestiunea regulamentelor Institutului Teologic al Cultului Catolic din R.P.R. și al Școlii de Cantori a aceluiași cult. Acestei scrisori îi sunt anexate două regulamente: “Regulamentul Institutului Teologic al Cultului Catolic din R.P.R.” și “Regulamentul Școlii de Cantori a Cultului Catolic din R.P.R.”, nenumărate.

⁷² ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Scrisoarea 2706/ 30 noiembrie 1948 a episcopului Márton Áron adresată ministrului cultelor, în chestiunea “avizelor [de funcționare ale] Ordurilor religioase” și a statutelor institutelor teologice călugărești, nenumărat.

Având în vedere toate acestea, episcopul Augustin Pacha păstrează totuși în funcțiune seminarul diecezan propriu din Timișoara. O dovedește circulara nr. V/ 15 mai 1948, în care ierarhul face apel la încurajarea și sprijinirea seminarului, despre care tot el spunea că: "...se află într-o situație materială tristă. Nu stăm aici în fața voastră doar fără un edificiu al nostru, dar și fără aproape orice fel de ajutor material."⁷³ Clădirea îi fusese confiscată deja prin decizia 214 din 25 august 1948 și atribuită Facultății de Medicină ca și cămin studentesc.⁷⁴ Episcopia, degradată între timp de puterea comunistă la nivelul unui protopopiat, respectiv vicariat, făcea apel în cursul anului 1950 împotriva acestei confiscări și a transcrierii proprietății, în cartea funciară, asupra Statului Român, respectiv a unor instituții așa-zis universitare ale acestuia. Însă acțiunea era sortită eșecului, Tribunalul Timiș-Torontal respingând prin sentința civilă nr. 23 din 10 ianuarie 1951 apelul reclamantei.⁷⁵ Edificiul Seminarului va rămâne în proprietatea statului, până târziu în epoca post-decembristă, fiind retrocedat într-un târziu episcopiei. Teologii și profesorii, reuniți în 1948 în mănăstirea salvatorienilor, iar ulterior în palatul episcopal, până în cursul anului 1950, și-au continuat cursurile și formarea religioasă. O dovadă în acest sens sunt scrisoarea din 28 ianuarie 1950 a rectorului Adalbert Boros⁷⁶ și a economului seminarului, Ferdinand Cziza, în care se adresau "autorității episcopale" (sic!) din Timișoara, pentru aprobarea planului de cheltuieli pe anul universitar în curs, 1949/1950. La acea dată "familia" seminarului (suma celor care învățau, locuiau și activau în cadrul instituției și a localului acesteia) era formată din șapte seminariști, trei profesori, două surori, putând fi susținuți la studii, fără probleme, până la 10 seminariști. Salariile profesorilor, Boros, Schwarz, Cziza și Aubermann erau propuse a fi ridicate la 4000 de lei. La ieșirea la pensie a profesorului Aubermann se preconiza angajarea oficială a deja activului profesor Anton Schuler, care putea fi angajat oficial la parohia Sănandrei (jud. Timiș). Episcopul Pacha aprobă, la 7 februarie 1950, planul de cheltuieli înaintat, cerându-le autorilor remiterea acestuia și Ordinariatului Episcopal de Alba

⁷³ ADT, Fond: Circulares Dioecesanes, Circulara episcopului Augustin Pacha nr. V/ 1948, manuscris dactilografiat, 1 (181).

⁷⁴ Claudiu Călin, "Dieceza de Timișoara între 1948–1989", în Dănuț Doboș ed., *Biserica Romano-Catolică din România în timpul prigoanei comuniste (1948–1989)*, Comisia Națională de Studiere a Istoriei Bisericii Catolice din România (Iași: Editura Sapientia, 2008), 100–102.

⁷⁵ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Sentința civilă a Tribunalului Timiș-Torontal nr. 23 din 10 ianuarie 1951, nenumerotat.

⁷⁶ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Actul de numire nr. 3673 din 22 noiembrie 1947 pe numele preotului-profesor Dr. Adalbert Boros, prin care acesta devenea rector al seminarului din Timișoara în locul defunctului Pr. Dr. Josef Korner, nenumerotat.

Iulia spre similară aprobare, acest ordinariat răspunzând, oficial, în fața statului, și de “vicariatul de Timișoara”.⁷⁷

Deși cu o lungă tradiție istorică și universitară, Academia Teologică Romano-Catolică din Timișoara nu a supraviețuit epocii ateist-comuniste. Veritabil centru de formare al clerului catolic bănățean, acest institut a reprezentat o piedică pentru țelurile politicii duse de guvernarea regimului de “democrație populară”. Formând lideri de opinie, educatori spirituali și adevărați îndrumători morali, seminariile teologice se opuneau prin însăși natura și scopul lor îngenuncherii demnității, conștiinței și libertății acestei țări și a locuitorilor ei. Din păcate, ca multe alte institute și așezăminte suprimate între 1948–1989, Academia Teologică Timișoreană rămâne doar o amintire în prezent, dar și un reper moral, pedagogic și istoric pentru Dieceza Romano-Catolică de Timișoara.

BISHOP DR. H. C. AUGUSTIN PACHA AND THE THEOLOGICAL SEMINARY OF THE ROMAN-CATHOLIC DIOCESE OF TIMIȘOARA (1923–1948)

Abstract

Need of a theological seminary in Cenad Diocese was an ever stringent one beginning with the second half of the 18th century, with the diocesan territory liberation from the Ottoman domination and the religious Roman-Catholic life sudden change in that part of Europe. Preceded by the medieval school of Cenad Cathedral Capitulum, the modern Theological Seminary in Timișoara was open in 1806 by Bishop Ladislaus Köszeghy. Initially it functioned in the former Jesuit monks' residence nearby St. George Church, that academic institute was moved in the summer of 1914 in a modern building, with competitive professors and teaching methods. With the Romanian administration establishing, the institution had to follow the Romanian educational system, and to face great difficulties beginning especially with 1944. It is abusively abolished by the communist regime in 1947, its building being nationalized and distributed to the Faculty of Medicine.

⁷⁷ ADT, Fond: Priesterseminar, Pachet: Acta Varia: 1917–1950, Cererea de aprobare din 28 ianuarie 1950 a planului de cheltuieli a seminarului diecezan, înaintată de rectorul Dr. Adalbert Boros și de economul seminarului, Dr. Ferdinand Cziza, nenumărat.

Seminarul Vechi și biserica seminarului.

Studenți teologi, profesori și alumni ai Emericianum-ului
în anii Primului Război Mondial.

Capela seminarului nou.

Timișoara Seminarium

Frontānsicht — Homlokzat

Seminarul Teologic, edificiul nou în anii '30.

Episcopul Augustin Pacha, fotografie cu autograf
(foto circa 1930).

Episcopul Adalbert Boros, ultimul rector al seminarului
(foto din anul 1964).

IOAN GEȚIA – MEMORII DIN MARELE RĂZBOI

Nicolae Bocșan*

Cuvinte cheie: Marele Război, memorialistică, Italia, Biserica Ortodoxă Română din Banat

Keywords: the Great War, memoirs, Italy, the Romanian Orthodox Church from the Banat

Despre Ioan Geția s-a scris foarte puțin¹, încât a rămas necunoscut istoriei Bisericii Ortodoxe Române din Banat.² S-a născut în 10/22 august 1887 la Sârbova. A absolvit opt clase gimnaziale la Gimnaziul superior din Beiuș, unde a obținut și diploma de maturitate. A urmat cursurile Institutului teologic din Caransebeș, pe care le-a finalizat în 7 septembrie 1911 și a obținut examenul de calificățiune în preoție cu calificativul “distins”. În perioada 4 octombrie 1911 – 27 martie 1912 a urmat cursul de “tovărășii”, organizat de Federația cooperativelor germane din Darmstadt, absolvit cu calificativul “bun”, preocupat să cunoască această “importantă organizație pentru viața de la sate”. A fost hirotonit preot în 2/15 februarie 1914 și în același timp a fost numit capelan protoprezbiterial pe lângă protopopul Panciovei, Trifon Miclea, cu sediul la Satul Nou.³ În urma publicării postului vacant de capelan pe lângă preotul George Popa din Greovaț⁴, în 7 octombrie 1913 se înscrie la concursul pentru ocuparea acestui post. Sinodul parohial extraordinar din comuna Greovaț, sub prezidiul administratorului protoprezbiterial Mihail Gașpar l-a ales în 24 noiembrie 1913 de capelan cu drept de succesiune pe lângă preotul Gheorghe Popa. Consistoriul a cerut revizuirea concursului din lipsă de formă. Membrii scaunului protoprezbiterial Oravița, sub președenția lui Aurel Iana, asesor ordinar al scaunului, preot în Maidan, în 8/21 martie 1914 au

* Universitatea “Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, Str. Mihail Kogălniceanu, nr. 1, e-mail: nicolaebocsan@yahoo.com.

¹ “Protopopul Ioan Geția”, *Mitropolia Banatului* XV, nr. 7–9 (1965): 640–642.

² Mulțumiri pr.dr. Daniel Alic și lui Lucian Bot pentru informațiile despre cariera ecleziastică a lui Ioan Geția din arhiva Episcopiei Caransebeșului.

³ Arhiva Episcopiei Caransebeșului (în continuare AEC), 171–III–1940.

⁴ *Foaia diecezană* XXVIII, nr. 38–40 (1913).

revizuit toate actele acestui proces și au constatat că “unicul recurent la postul de capelan au fost Ioan Geția, care posedă calificațiunea recerută și contra cărei alegeri n-a intrat niciun protest legal”. Asesorii scaunului s-au pronunțat pentru aprobarea alegerii. Actele procesului electoral au fost înaintate de administratorul protoprezbiteral al tractului Oravița în 15 martie st.v. Consistoriului diecezan. Consistoriul Episcopiei Caransebeșului a aprobat în 26 martie 1914 alegerea și l-a înștiințat pe protoprezbiterul Trifon Miclea la Satul Nou. În 13 august 1914 Geția s-a întors de la Satul Nou și Mihail Gașpar solicită Consistoriului să aprobe introducerea lui în postul de la Greovaț. Consistoriul a dispus în 1 septembrie 1914 introducerea lui Geția în postul său, în timpul cel mai scurt.⁵ A fost introdus în acest post în 28 septembrie 1914. În 3 martie 1915 anunța Consistoriul că este gata să-și îndeplinească “datoria față de tron și patrie”, că vorbea limba maghiară și germană.⁶ Ca urmare a acestei declarații, în februarie 1916 a fost chemat în serviciul de preot militar în cadrul Regimentului 61 din Timișoara, unde a slujit neîntrerupt aproape trei ani în linia de foc pe frontul italian, iar apoi pe frontul francez de la Verdun. A revenit în postul de capelan de la Greoni, unde a funcționat până în 7/20 mai 1920. De la această dată a funcționat ca administrator protoprezbiteral în Buziaș prin decizia Consistoriului eparhial n. 1035 din 24 aprilie 1920. După ce *Foaia diecezană* din 1 ianuarie st.n. 1921⁷ a anunțat concursul pentru ocuparea postului de protoprezbiter al districtului Buziaș, în 23 decembrie/5 ianuarie 1922 Ioan Geția a depus cererea pentru a candida la acest post. În 29 martie/11 aprilie 1922 a fost ales protoprezbiter al districtului Buziaș. Sinodul protopopesc al districtului Buziaș l-a ales protoprezbiter al districtului cu 56 voturi, față de 11 voturi obținute de contracandidatul său Romul Muntean, preot în Lighet. Cu acea ocazie, deputatul sinodului protoprezbiteral dr. Victor Mercea a cerut Consistoriului să aprobe alegerea în cel mai scurt timp. Numirea în noua calitate s-a făcut în 12/25 iulie 1922, a fost hirotesit protoprezbiter în 28 august/10 septembrie 1922 și a fost introdus în postul de protoprezbiter al Buziașului în 18/21 septembrie 1922⁸, dată de la care a servit fără întrerupere până la despărțirea protopopiatului Buziaș de Episcopia Caransebeșului și trecerea la Episcopia ortodoxă română a Timișorilor, unde a fost desemnat consilier referent. După pensionare a fost preot la catedrala ortodoxă din Timișoara. În calitatea de protopop al Buziașului a semnat studiile *Inventarul vechii biserici ortodoxe române din Buziaș*⁹, *Date referitoare la comuna Buziaș* (din răspunsul la chestionarul

⁵ Dosarul alegerii de capelan pe lângă preotul din Greovaț la AEC, 169–III–1913.

⁶ AEC, 356–III–1914.

⁷ *Foaia diecezană* XXXVI, nr. 51 din 1 ianuarie st.n. (1921).

⁸ Dosarul alegerii lui Ioan Geția ca protoprezbiter al Buziașului la AEC, 36–III–1920 și 171–III–1940.

⁹ *Analele Banatului* II, fasc. 2 (1929): 38–40.

Muzeului Banatului)¹⁰ și un serial de texte memorialistice generic intitulat *Amintiri din război*, publicate în *Calendarul Românului*, între 1930–1938.¹¹ Sunt amintirile sale de pe frontul italian, redactate pe baza unor însemnări consemnate în anul 1916. Ele se referă la perioada 6 martie 1916, momentul plecării pe frontul italian din gara Timișoara și 10 septembrie 1916. Așa cum mărturisea în 1931, sunt reprezentări fragmentare ale autorului despre evenimentele marcante pentru memoria sa din perioada respectivă, când a funcționat ca preot militar pe frontul italian în Regimentul 61 Inf. Timișoara. Ele se încadrează în categoria memoriilor de tip “flash”, amintiri intense, foarte detaliate, de o mare importanță personală, care implică emoții puternice, amintiri care durează “neschimbate mai mulți ani de zile”.¹²

Textele sale păstrează multe din trăsăturile memorialisticii semnalate la toți autorii din țările beligerante. Ele confirmă faptul că atitudinile și sentimentele trăite au fost aceleași, pe toate fronturile, indiferent de armata din care proveneau. Calitatea de preot i-a conferit o mai mare capacitate de înțelegere a sufletului soldaților de pe front, a transformărilor radicale ale personalității umane în contact cu războiul global, cu războiul tehnologic.

Prima amintire este legată, ca la toți memorialiștii, de plecarea pe front, consemnată cu precizie: luni, 6 martie, ora 9,45. Este primul moment când se produce ruptura cu viața anterioară, desfășurată în liniștea unui sat bănățean. Geția trăiește puternic sentimentul desprinderii de rolul său de preot în viața civilă: “E prea puternică metamorfoza prin care am trecut. De la reverenda sfioasă la uniforma militară este oarecare depărtare care impune serioase reflecțiuni, mai ales atunci când în buzunar zace o marșrută cu direcții nemaivăzute”.¹³ Sentimentul rupturii, al despărțirii de cei apropiați a fost amplificat de plecarea în necunoscut, într-o zonă de război care a intrat în conștiința colectivă a românilor din Banat prin jertfa de sânge plătită acolo, la Isonzo-Doberdo. În 1916, Doberdo era deja pentru românii bănățeni un loc comparabil cu Infernul: “Doberdo... Doberdo, schilodirea voinicilor, durerea părinților, jalea

¹⁰ Ibid. III, fasc. 5 (1930): 53–57.

¹¹ Ioan Geția, “Amintiri din război (un atac cu gaz la San Martino)”, *Calendarul Românului pe anul comun de la Christos* (în continuare *Calendarul Românului*) XLII (1930): 94–100; Ioan Geția, “Amintiri din război (dintr-un carnet fragmentar)”, *Calendarul Românului* XLIII (1931): 145–151; Ioan Geția, “Amintiri din război (ofensiva a VI-a de la Isonzo)”, *Calendarul Românului* XLV (1933): 103–111; Ioan Geția, “Amintiri din război”, *Calendarul Românului* XLIX (1937): 107–110; Ioan Geția, “Amintiri din război”, (continuare din anul 1937) *Calendarul Românului* L (1938): 130–134.

¹² Constantin Ticu, *Memoria autobiografică. Definirea sau redefinirea propriei vieți* (Iași: Institutul european, 2004), 16.

¹³ Ioan Geția, “Amintiri de război (Dintr-un carnet fragmentar)”, *Calendarul Românului* XLIII (1931): 145.

soțiilor și sărăcia orfanilor... Doberdo sfâșierea trupurilor, bombardamentul tău sună până departe în inimile iubiților. Din Galiția răutăcioasă la Doberdo-ul crâncen”.¹⁴ Este o imagine intrată în conștiința colectivă a bănățenilor despre modul cum au perceput frontul de la Isonzo-Doberdo, sub marca căruia așează textul memorialistic încă de la debut.

După un popas de o zi la Budapesta, în 8 martie 1916 Geția ajunge la Ljubljana, unde a întâlnit alți doi preoți militari din Banat: Ioan Vida, preot la Reșița Română și Aurel Colojoară, administrator parohial la Omor.¹⁵ Aici a fost sediul clerului militar ortodox de pe frontul italian, protopopul Pavel Boldea, care se bucura de o imagine deosebită în rândul românilor bănățeni pentru atitudinea sa națională: “De acolo de sus, toată puterea și autoritatea și-a pus-o în serviciul neamului și a bisericii sale”.¹⁶ Pavel Boldea a rămas credincios neamului său și a protejat pe toți preoții români militari de pe frontul italian, cea mai mare parte provenind din Episcopia Caransebeșului.

Ioan Geția a plecat spre front joi, 10 martie, la ora 6,45, împreună cu preotul Ioan Vida de la Reg. 43 Inf. Caransebeș. A fost o altă despărțire de lumea anterioară, dovadă că nu a putut să se concentreze la ceea ce îl aștepta: “Cum se face nu pot pricepe, dar firea omenească se apără de această concentrare și ar vrea să fugă din sinea sa spre natura surprinsă în schimbarea podoabelor sale”.¹⁷ Referința la natură a fost considerată o contestație a războiului, semnifica o antiteză între război și natură, urmărește să denunțe absurditatea războiului. Pentru Sylvie Housiel natura liniștită, frumoasă era expresia ordinii naturale ce contrasta cu violența luptelor, cu infernul războiului, semnifica ruptura ordinii anterioare războiului. Natura era un simbol al păcii, un argument într-un discurs care se opunea războiului. Armonia calmă a naturii denunța absurditatea și inutilitatea războiului.¹⁸ Ioan Geția pune în oglindă două priveliști, frumusețea Alpilor la începutul războiului și cea din ziua de operațiuni. După descrierea Alpilor, ultima ocazie de liniște și satisfacție sufletească i-a oferit-o întinsul Mării Adriatice, care îl determină să nu plece, să o admire în continuare, dar soldatul care-l transporta l-a adus la realitate. Imaginea pe care o opune naturii a fost aceea a zonei de operațiuni militare la care a ajuns pe un drum cu noroi roșu, pe care îl curățau prizonierii ruși. Era primul contact al său cu efectele războiului, dar și cu Carstul, cu peisajul său cenușiu de stânci

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid., 146.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Despre semnificația descrierii naturii în memorialistica de război vezi Sylvie Housiel, *Le discours épistolier de la Grande Guerre. Image et témoignages*. Vezi: //experiencedellaguerreecritureimage.uquam.ca// textes Housiel-Le discours épistolaire de la grande Guerre. Pdf. Consultat la data de 22 iulie 2013.

lipsite de vegetație. Potrivit tipologiei stabilite de Norton Cru, Ioan Geția a fost un combatant, aflându-se direct față în față cu inamicul. El a încadrat preoții militari în categoria combatanților¹⁹, susținând că aceștia în drumurile lor erau mai puțin preocupați să descrie războiul și prezentau mai mult natura înconjurătoare, satele și orașele prin care treceau, recoltele și ocupațiile locuitorilor din regiunile pe care le traversau. Afirmatia lui este valabilă și pentru preotul venit dintr-un sat bănățean, preocupat să descrie peisajul, satele prin care trecea sau modul cum era lucrat pământul: “Satele sunt destul de dese, strânse la un loc și cu case înalte, clădite din piatră. Vița de vie se înșiră pe brațe de lemne în formă de foșoare lungi. Afundături în formă de căldări uriașe numite doline sunt lucrate și bine ținute”.²⁰ Este ultimul aspect de normalitate înainte de prezentarea sa la Lagăr S. Segeti, locul unde era dislocat Reg. 61, după care amintește modul cum s-a familiarizat cu viața de front. A reținut, ca și Băran de altfel, maniera dificilă de aprovizionare a trupelor din linia întâi din cauza bombardamentelor continue ale inamicului. Acestea primeau rația de hrană și apă numai noaptea, pe întuneric, pentru toată ziua următoare: “Căluții mici, încărcăți cu desagi, după ei carele cu butoaiele de apă adusă din depărtări, căci în părțile acestea nu este izvor”.²¹

Obligat să preia repede atribuțiile preotului militar pe front, amintirile rețin în mod semnificativ ordinul comandamentului de armată referitor la îngrijirea cimitirelor, conștient că una din misiunile sale viza moartea: “Despre fiecare cimitir să se facă o schiță, arătându-se precis unde este situat, cum este împărțit. Mormintele se vor numerota și se pune la fiecare o cruce cu inscripția numelui, unității la care a servit și data răposării”.²² Administrarea morții era una din atribuțiile preotului alături de asistența spirituală, efectuarea serviciului religios în diferite ocazii, inclusiv slujba de înmormântare, evidența celor morți, împărțășania soldaților, slujirea Liturghiei duminica și la ceremonii oficiale. Pe front preotul a fost plasat în cadrul ambulanței regimentului, formată din medicul regimentului, un medic auxiliar, care era dr. Buteanu, fiul directorului de la Gimnaziul din Beiuș, un student medicinist și personalul ambulanței, condus acolo de plutonierul Buliga din Dragsina.²³ Ambulanța se afla într-o cavernă, săpată în munte, în formă de U, avea lumină electrică, sală de operații, camere pentru adăpostirea răniților, a medicilor și a preotului.²⁴

¹⁹ Jean Norton Cru, *Du temoignage*, Edition de l'argh Internet (2002), 8.

²⁰ Ioan Geția, “Amintiri din război (Dintr-un carnet fragmentar)”, *Calendarul Românului* XLIII (1931): 146.

²¹ Ibid., 147–148.

²² Ibid., 148.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid., 149.

În timpul ofensivei a 5-a de la Isonzo, Reg. 61 se afla în zona satului San Martino. Prima amintire marcantă despre operațiuni a fost primirea răniților, descrisă cu detalii demne de un reporter de pe front. Geția a citit pe chipurile lor groază și durere. Personalul medical lucra neîntrerupt: “Se desfac bandaje vechi, se cercetează rana, o altă bandajare și apoi biletul pe care scrie numele, trupa și felul ranei. Biletul sau «țidula» cum se zice, îl va purta de acum prin multe spitale... Unii au răni ușoare, zgârâieturi de vreo piatră. Alții, și sunt destui, au mâni, picioare și alte părți ale corpului zdrobite, sfârticate, iarăși alții nu mai au nici cunoștință. Sânge, sânge, sânge, amestecat cu imală. Scumpul sânge omenesc, atât de mult cântat, crușat, curățit, aici e fără valoare. Pe el se calcă, se mătură, se aruncă în gropane și se astupă cu var”.²⁵ Este o reprezentare generală în memorialistica de război, a dramelor războiului în care sângele uman nu mai avea niciun preț. Era simbolul vieții omului, căreia războiul îi arăta limitele și mai ales faptul că nu mai avea valoare. Reprezentarea sângelui semnifică protestul autorului împotriva războiului și a urmărilor sale pentru om. Preotul obligat să înmormânteze pe cei morți pune în contrast renașterea naturii cu înmormântarea celor decedați: “în primăvara timpurie pământul s-a deșteptat și crește mereu viața încolțită din el. O viață înfloarește și alta se îngroapă”.²⁶

Cea mai pregnantă amintire din război a preotului Ioan Geția se leagă de atacul cu gaze de la San Martino, pe care l-a trăit în mod direct și l-a relatat în cea mai realistă și dramatică imagine de pe front. Dovadă este faptul că începe serialul amintirilor sale din război cu acest episod sângeros care l-a marcat în mod deosebit. Este o altă amintire marcantă care îl determină să prezinte imaginea hidoasă a războiului, moartea colectivă în chinuri sfâșietoare. Este un alt prilej de contestare a războiului nemilos cu viețile oamenilor, a noilor arme de distrugere în masă. Antonio Gibelli considera că războiul total, cum a fost Marele Război, semna primatul tehnologiei asupra naturii, o tehnologie capabilă de distrugere, de înlocuire a naturii.²⁷

Misiunea de a declanșa atacul cu gaze a fost încredințată Reg. 61, amplasat în zona satului San Martino. Era o armă nouă, necunoscută ofițerilor și soldaților, care au fost pregătiți timp de 12 zile în acest scop. Geția prezintă sistemul prevăzut pentru atac. Tuburile pentru răspândirea gazului erau zidite și așteptau numai un vânt favorabil care să bată spre liniile italiene. “Gazul era condensat în tuburi de oțel, la un semnal acestea se deschideau eliberând gazul. Era un gaz ucigător, mai greu decât aerul, care mânat de vânt urma să se așeze în locurile

²⁵ Ibid., 149–150.

²⁶ Ibid., 151.

²⁷ Antonio Gibelli, “Introduzione”, in Paul Fussell, *La Grande Guerra e la memoria moderna* (Milano, 2000), XVI.

mai adâncite, în coline și caverne”.²⁸ Ofițerii și soldații din regiment erau speriați în preajma atacului că vântul se putea întoarce spre liniile lor.

Desfășurarea atacului a fost prezentată în etape, cu o tehnică similară cinematografiei, cu scene relevante prin dramatismul și efectele sale. Începutul atacului cu gaz: “Cum a sâsâit când a fost, cum s-a lărgit și s-a lățit, cum s-a dezvoltat și s-a înmulțit și cum s-a înfrățit cu sufletul atâtor flăși, cum a pornit înainte rostogolindu-se ca un moloh ce înghite viața, s-au îngrozit italienii văzându-l, au căscat ochii și gura, ca în clipa următoare să rămână numai privirea-și înghețată. Fuga nu ajută, molohul se mișcă repede, italienii au încremenit în brațele gazului”.²⁹ Sunt reprezentări audio și video a ceva ce nu era cunoscut celor prezenți.

Etapă următoare a descrierii prezintă primele efecte ale atacului, imediate și devastatoare pentru cei contaminați: “Lumina ochilor li-e furată de durerile și chinurile sălășluite des de dimineată pe pielea plămânilor mistuind-o fără cruțare. Strigăte, văitări, țipete, loviri cu pumnii în cap și în piept, tușite răgușite umplu văzduhul. Pe coasta dinspre Isonzo s-a sălășluit groaza care întunecă toată viața. Auzim cum se apropie de noi oameni otrăviți. Mama mia... Dio mio... sunt italieni. Primele jertfe la ambulanța noastră”.³⁰ Sunt primele efecte înregistrare de Ioan Geția, care duc dramatismul prezentării în crescendo, pe măsură ce efectele atacului cu gaz își dezvăluie urmările devastatoare: “De față ne stau chinuri diavolești fără să putem face ceva... Tușesc, scuipe, le curg bale lungite din gură, din piept, din plămâni, din cele mai dinlăuntru ale lor. Acolo s-a sălășluit moartea, până acolo a împins-o gazul afurisit. Strigăte, vaiete, geme sufletul în ei de durere. Reped mâinile pe piept, își desfac, își trag hainele, le strică și cămașa. Aruncă chipiile de pe cap, ar voi să se ușureze, ar voi să tragă, să scoată ghiarele namilei care le zgâraie viața și puterea. Capul lor se clatină, picioarele le-au slăbit, corpul lor e gârbovit... Gura lor e fiartă, ochii cu puțină lumină în ei. Privindu-i cetim îngrozitorul strigăt după ajutor. În lumina vieții aplicată spre stingere vedem durerea nemăsurată și crescută mai mare decât molohul ucigător. Chinuită, încălțată, cu fruntea până la cer strigă veacului nostru: barbarie, barbarie”.³¹ Tabloul descris, o imagine pe viu a morții, reprezintă un alt protest împotriva războiului și a metodelor de distrugere în masă. Dramatismul descrierii crește progresiv, cu aceeași tehnică cinematografică, pe măsură ce efectele gazului lovesc și pe alți combatanți. Geția reface un portret al militarului intoxicat cu gaz, care întrece tot ceea ce au relatat memorialiștii

²⁸ Ioan Geția, “Amintiri din război (un atac cu gaz la San Martino)”, *Calendarul Românului* XLII (1930): 94.

²⁹ Ibid., 96.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid., 96–97.

bănățeni, cum a fost Coriolan Băran. Este o descriere cutremurătoare prin capacitatea de a descrie suferința, comportamentul militarului în fața morții. Este o altă viziune asupra morții decât cea pe care a întâlnit-o în cariera sa civilă, care îl copleșește. Autorul descrie, de fapt, ultimele zvâcniri ale celor intoxicați în fața morții, trăirile lor, deznădejdea.

Intervenția medicilor nu are efect decât pentru moment. Și pentru ei cazul era nou și stăteau înfiorați în fața chinurilor lor. Tuburile cu oxigen menite să-i ajute s-au dovedit ineficiente, au amânat numai suferințele, chiar dacă efectul oxigenului mai dădea speranțe pentru cei intoxicați: "Gustând din răcoarea lui cască gura și mai larg, închide ochii strâns să nu fugă puțină lumină ce a mai rămas în ei. Respiră halos... Îi privește... Deodată însă pornește din cele din lăuntru ale sale un val de tuse fioroasă, scuipatul se scurge, se scutură de durere... în zadar... a fost prea mare porția... mântuirea de chinuri poate aduce numai moartea... Ea, moartea, e salvarea".³² Imaginea muribundului intoxicat cu gaze este o altă amintire marcantă, inedită și pentru un preot familiarizat cu moartea. Concluzia că moartea este salvarea pentru a pune capăt chinurilor, ceea ce ilustrează o atitudine în fața morții diferită de cea a unui preot.

Ioan Geția a consemnat neputința medicilor în fața efectelor gazului, faptul că reacția acestora s-a rezumat la cuvântul barbarism. Era victoria tehnologiei asupra vieții, pe care Marele Război a consacrat-o. Dovadă este faptul că toți răniții italieni aduși în prima fază la ambulanță au murit, "unul într-o parte, altul în altă parte, doi grămadă, alții răzimați de zid își scuipă viața. Altul iarăși ca și lovit de mii de cuțite sare în sus, se trănțește pe pământ, își frământă pânțele, își strânge pieptul, se zbate, se tânguie, apoi deschizându-și brațele spre cer urlă de durere".³³ Este o altă amintire marcantă, o imagine inedită pe care o restituie Ioan Geția, descrierea ultimelor zvâcniri de viață ale celor intoxicați cu gaze, o imagine pe viu a morții percepută de un preot ortodox.

Ultima etapă a filmului atacului cu gaz este consacrată tabloului frontului italian după atac: "Tranșeele italienilor sunt fără viață până la al treilea sau al patrulea rând... Pe locurile unde se rostogolise el, groaznicul, ființa sa, n-a rămas decât moartea chinuitoare. Tranșeele și dolinele italiene erau pline de corpuri, din care ghiarele gazului au răpit viața. S-au stins cam la 10.000 vieți din partea italienilor. Cu un singur semnal atâta moarte s-a semănat atunci, fără morții noștri, numărul cărora a rămas necunoscut".³⁴ Pentru Ioan Geția războiul semnifica biruința morții asupra vieții și descrierea lui era o contestare a conflagrației, o condamnare în numele darului făcut de Creator omului.

³² Ibid., 97.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid., 97-98.

Temerile militarilor austro-ungari s-au confirmat. Au fost otrăviți și mulți dintre ei din cauza mânuirii neglijente a tuburilor, a schimbării direcției vântului sau pentru că nu mai suportau masca pe figură. Între cei căzuți era și fiul locotenent colonelului Miron Șerb, sublocotenent atunci în Reg. 61. Coriolan Băran evalua pierderile suferite de italieni la 20–25.000 de oameni.³⁵ Memorialistica bănățeană confirmă faptul că italienii nu erau pregătiți pentru un asemenea atac, nu aveau măști ci numai o improvizație pentru a proteja căile respiratorii. “Prea puțin pentru unealta nouă de luptă”.

Urmările atacului le-a descifrat și la ambulanță, unde s-au adunat căruțe cu răniți din amândouă taberele: “Toți tușesc, toți se vaită, se leagănă, se zbat, strigă ridicându-și fața spre cer... abia mai pot răspunde. Se târâie îmbătrâniți și gârboviți nainte de vreme”.³⁶ Șansele de supraviețuire au fost însă mici pentru toți cei intoxicați, indiferent de armata din care proveneau.

Ultima imagine din relatarea atacului cu gaze este aceea a cimitirului, care încheie ciclul reprezentărilor morții pe frontul de la Isonzo. Morții Regimentului 61 au fost așezați în cimitirul de pe dolina Devetaki, cei din alte regimente austro-ungare și italienii au fost depuși în cimitirul din Visintini. Este o imagine comună memorialisticii de război, mai ales că organizarea cimitirelor aparținând armatei austro-ungare a fost reglementată de comandamentul general: “Lungi șiruri de cruci, uscate de dogoarea Carstului, vestesc trecătorului hetacomba de jertfe adusă în sectorul ostilităților cu italienii”.³⁷ Între cei înmormântați acolo se afla și Constantin Iancovici, fost învățător la Sârbova. Sublocotenentul Miron Șerb a fost depus în cimitirul din San Daniel. A fost cea mai traumatică amintire a preotului Ioan Geția de pe frontul italian.

Combatanții de pe Carst s-au luptat și cu căldura dogoritoare, încât ploaia era considerată cea mai mare binefacere. “În această văpaie – scria Geția – s-a iscat focul patimilor, al urei și al dușmăniei înarmate cu toate mijloacele de distrugere. În două focuri se muncea ființa omenească. În forme de schingiuire și de chinuire numai iadul va fi mai iscusit. Carstul, gura Gheenei omenești, fără de fund și fără de spațiu”.³⁸ În acest loc a fost dislocat Regimentul 61.

Vara anului 1916 a fost una agitată pe frontul italian. Atacul cu gaze a demoralizat și combatanții Reg. 61. După șocul suferit, comandanții au cerut preoților să fie prezenți în mijlocul soldaților în tranșee, până în primele linii,

³⁵ Coriolan Băran, “Amintiri”, în Valeriu Leu, Nicolae Bocșan, ed., *Marele Război în memoria bănățeană 1914–1919* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2012), 45.

³⁶ Ioan Geția, “Amintiri din război (un atac cu gaz la San Martino)”, *Calendarul Românului* XLII (1930): 99.

³⁷ Ibid., 98.

³⁸ Ioan Geția, “Amintiri din război (ofensiva a VI-a de la Isonzo)”, *Calendarul Românului* XLV (1933): 103.

pentru a-i îmbărbăta și a le reface moralul. A fost o ocazie de a cunoaște și descrie sistemul de apărare din sectorul San Martino: “căile erau tăiate în stâncă, săpate până la înălțimea omului... Prin doline erau ascunzișurile trupelor, în caverne mai mici sau mai mari sau numai niște acoperișuri întărite”.³⁹ Tranșeea ca simbol al războiului apare și în amintirile lui Geția. După descrierea acestora, tranșeele din prima linie erau cele mai expuse. Unele erau adânci de 2 metri, acoperite cu sârmă împletită ca apărătoare împotriva grenadelor de mână. În față aveau drept scuturi plăci de oțel gros. Distanța dintre cele două armate era de 4–8 metri, împânziți cu sârmă ghimpată. Din amândouă părțile se forau tunele pentru a ajunge la inamic.⁴⁰ Deși este o imagine comună tranșeele de pe Carst, Geția a reținut ca element distinct “duhoarea” ce persista între linii: “Între tranșee, agățat și acoperit cu sârme încălcite zace unul sau mai multe cadavre, rămase acolo dintr-un atac mai de mult”.⁴¹ Deși au încercat să le tragă cu cârlige, iar noaptea aruncau acolo var, totul a fost în zadar, “duhoarea e chinuitoare”, scria Geția. A traversat liniile de tranșee sub focul obuzelor de brand, numite de combatanți “mâțe”, care aveau un efect psihic deosebit.

După atacul cu gaze, Reg. 61 a fost împins spre mare în sectorul “Sagrado”. Ambulanța a fost mutată de la Devetaki la Paljkisce, mai aproape de Gorizzia. Are ocazia astfel să viziteze orașul într-o zi mai liniștită. Era dominat de frumoasa Citadella ce păstra și ea urmele războiului, pe alocuri “mușcată de câte o grenadă sau ciuruită de șrapnele”. Casele din oraș erau atinse de obuze, unele și ruinate. Această priveliște îi oferă ocazia să exprime protestul împotriva războiului, firesc la un preot, de data aceasta era și al unui admirator al monumntelor: “Nu merită să fie bombardat cu ghiulele inconștiente. Atâta podoabă să se zdrobească este fără rost și nu înțelegem de ce se face... e prea frumos la Görz și jur. Acolo ar trebui să înflorească viața, bucuria și veselia”⁴², încheie Geția într-o pledoarie pentru inutilitatea războiului.

Ioan Geția a participat la ofensiva a VI-a de la Isonzo, pe care a considerat-o mai “intensivă”. Regimentul 61 a luptat în zona satului San Martino și a înălțimii San Michele. Ofensiva a început în 4 august 1916 printr-un puternic bombardament de artilerie: “Întreg teritoriul din spatele nostru se împănază cu explozii și îndeosebi drumurile, serpentinele, încrucișările de căi și cunoscutele locuri de rezerve, între care și «Lagăr S» se bombardează cu sânguință”.⁴³ Efectele bombardamentului în liniile austro-ungare sunt descrise cu o mare capacitate de observație, cu virtuți de reporter de război. Este o imagine a unui

³⁹ Ibid., 104.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid., 105.

⁴² Ibid., 106.

⁴³ Ibid., 108.

combatant, familiarizat deja cu războiul, care are propriile reprezentări despre începutul ofensivei: “Când se ridică bulgării, e ca un zid enorm pe care îl aruncă pământul în vânății. Culorile cele mai întunecate se împreună într-o negură infernală și fumul exploziilor surii e rânjetul satanic. Mătăhale uriașe se șupesc cu furie către pământ, îl scormonesc cu coarne și ghiare de oțel, pufnesc, tușesc, râgâie îndelung, răcnesc groaznic și se tăvălesc în luptă... Un Hephaistos uriaș se zbugiumă cu un imens târnăcop înfocat în brațele sale de fier, răscolind măruntaiele pământului. Auzul prinde un vuiet, bubuit neîntrerupt, urletul de uragan distrugător”.⁴⁴ Era începutul ofensivei ce anunța efectul distrugător al războiului tehnologic asupra naturii, simbolul păcii.

Nici misiunea preotului nu era ușoară în aceste împrejurări. El trebuia să poarte grijă și “pentru ranele sufletești”, misiune deloc ușoară deoarece “singurul medicament e cuvântul, cu care se nizuiește preotul să îndrepte sufletul obosit spre nădejdea în ajutorul atotputernicului Dumnezeu”.⁴⁵ Providența divină era considerată unica speranță în ororile războiului. Pe lângă alinarea celor suferinzi, preotul făcea serviciul religios la înmormântarea celor căzuți și numărul acestora nu era mic. Geția constata cu tristețe că la cimitirul de la Devataki “s-a înmulțit lucrul, ba a trebuit să se ceară ajutoare pe lângă patrula obișnuită, pentru ca să se poată pregăti locul de vecinică odihnă pe seama tuturor celor căzuți”.⁴⁶

Înmormântarea celor căzuți în timpul ofensivei italiene a pierdut mult din tipicul său religios, apare ca o rutină, mai degrabă ca o ipostază a luptelor. Moartea și mormintele erau parte organică a războiului. Serviciul religios la înmormântare era limitat, redus la slujba prohodului: “În loc de clopote deasupra noastră sună și răsună în calea lor granatele... Ce se lucrează acolo sus nu este pământesc și ce se suferă și se prestează nu mai este omenesc. Gloanțele, granatele, șrapnelele, ruinele și alte instrumente nu zboară singuratece, trimise din mii de guri, ele înaintează în coloane. Unde cad și unde se crapă de explozie, acolo parcă nu mai rămâne nici pământul”.⁴⁷

Ofensiva a VI-a s-a desfășurat în defavoarea trupelor austro-ungare. Cu efectivele mult reduse, Reg. 61 a fost obligat să se retragă în fața superiorității italienilor pe toate planurile: “Apărarea pozițiilor noastre este numai de scurtă durată. Sectoare întregi se pierd... Ofensiva este de intensitate necunoscută până acum, iar trupele noastre stau răzimate numai pe puterile proprii. Suntem în ziua a patra sau a cincea și nu vedem niciun ajutor trecând peste ai noștri, nu avem nicio nădejde de la spate, suntem descoperiți”.⁴⁸

⁴⁴ Ibid., 107.

⁴⁵ Ibid., 108.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid., 109.

După 13 luni de lupte, în 9/10 august Reg. 61 s-a retras, abandonând sistemul de apărare de până atunci, “fortărețe în adevăratul înțeles al cuvântului”, cum scria Ioan Geția, pentru care s-au făcut mari eforturi. Pregătirile pentru retragere l-au obligat să înmormânteze ultimii militari căzuți. Au fost depuși în grabă, într-o groapă a Reg. 46, fără cruci însă, pentru că nu mai aveau. Retragera s-a făcut într-o atmosferă deprimantă, provocată de numărul mare al răniților, căroro ambulanța nu le mai putea face față, mai ales că nu mai aveau materiale pentru pansare. Regimentul a avut pierderi mari în retragere. Pe fundalul retragerii, proiectează imaginea frontului “care arde cu toate culorile văpăiei”. Se distinge imaginea înălțimii San Michele în flăcări, asemănată cu aceea a unui vulcan din care lava se scurgea până la Adriatică.⁴⁹ Astfel ofensiva a VI-a de la Isonzo s-a încheiat cu înaintarea italienilor. Pe lângă pierderile umane mari, trupele austro-ungare au fost obligate să abandoneze tranșeele, cavernele, drumurile construite cu mari sacrificii umane și materiale.

Regimentul 61 s-a retras într-o primă etapă la Kostanjevica-Karst, unde până atunci s-a aflat Comandamentul Corpului VII austro-ungar. Au găsit un sat mort. Școala care a servit drept sediu Comandamentului corpului VII era pustie, în sat casele erau stricate, ciuruite, drumurile sparte. Biserica a avut cel mai mult de suferit. Aprovizionarea cu apă și mâncare era foarte grea.

Pentru preotul Geția o amintire marcantă în acest peisaj dezolant a fost primirea capelei campestre, pe care o descrie în premieră în memorialistica bănățeană: “o ladă frumoasă, vopsită în negru, măsurând circa 1 metru lungime, 60 cm. lățime și 50 cm. înălțime, deasupra cu inscripția «gr.ort. Feldkapelle no.66». Înăuntru se aflau cele necesare pentru celebrarea Sf. Liturghii, în afară de sf. Antimis”.⁵⁰

Cu ocazia zilei împăratului, 18 august, preotul a oficiat o slujbă religioasă. A oficiat serviciul religios într-o poiană, în prezența a ceea ce a mai rămas din regiment. Era un moment de liniște, amplificată de pacea ce o transmitea natura, cea care i-a oferit locul unui lăcaș de cult: “Frunzișul viu care ne înconjoară e ca un zid dintr-un mare lăcaș”.⁵¹ Verdele păduricii Temnica-Lipa era o binefacere după traumele suferite. În mod simbolic, în loc de busuioc Geția a folosit un mănunchi de frunze. Natura invocată reamintește liniștea și atmosfera de reculegere din biserică, pe care o opune distrugerilor războiului. În atmosfera pașnică oferită de natură “din toate piepturile se înalță rugăciunea fierbinte în care cerșim iertarea și mântuirea”.⁵²

⁴⁹ Ibid., 110.

⁵⁰ Ioan Geția, “Amintiri din război”, *Calendarul Românului* XLIX (1937): 109.

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid., 110.

Regimentul a trăit un an printre stâncile Carstului luptând cu inamicul și cu relieful care nu le-a fost întotdeauna prielnic. Din vara anului 1915 până în august 1916, scria Geția, militarii au trăit “zguduiri tragice” care le-au afectat moralul. Puținele momente de liniște erau prilejuri de a se despărți de ororile războiului, de a se bucura de pacea și frumusețea peisajului. În august 1916, regimentul se afla în păduricea de la Lipa, “frumoasă, tânără și plină de viață”. Tinerețea combatanților și a naturii au făcut ca cei dintâi să se împrietenească cu peisajul, să evadeze din atmosfera de confruntare în momente de pace: “Pajiștea din care crescuseră arborii mlădioși era și ea fragedă, ca anii copilăriei și verdele strălucitor era asemenea nădejdei nevinovate, care luminează anii zburdălniciei”.⁵³ Învierea naturii simboliza triumful vieții asupra morții, speranța reîntoarcerii soldaților la viața de dinainte de război.

Războiul însă a continuat, iar așteptata pace s-a mai prelungit. Unitățile austro-ungare au fost hărțuite continuu de italieni. Reg. 61 a fost trimis în prima linie la San Grado di Merna. În 28 august 1916 militarii au primit știrea intrării României în război alături de Antantă, salutată din tranșeele italiene cu urale “Evviva” și cu manifestări de neîncredere și suspiciune din partea reprezentanților altor popoare. Secuiei au cerut să fie lăsați să plece la casele lor să-și apere avutul și li s-a aprobat. Comandanții nu mai aveau încredere în ofițerii și soldații români, aceștia erau mereu suspectați, încât au fost obligați la o izolare voluntară, nu mai schimbau niciun cuvânt, numai priviri și tăcere.

În această atmosferă, preotul Ioan Geția a primit ordin să se prezinte la Ljubljana, la protopopul Pavel Boldea. La întrunire au participat preoții militari Romul Ancușa, paroh la Văliug, Cornel Panciovan din Mărcina, Coriolan Buracu, administrator parohial la Mehadia, Iosif Drăgoi, preot în Globurău și doi preoți sârbi. Retrași în parcul Tivoli din oraș, pentru a fi la adăpost de urechile spionilor austro-ungari, protopopul i-a adus în mijlocul naturii pentru a-și descărca inima de furtuna care îi provoca sufletul ca urmare a înfrângerii armatei române la Turtucaia. În aceeași seară, la cafeneaua Union din oraș, în public protopopul le-a spus preoților săi: “Nu vă temeți până mă vedeți”.⁵⁴ Era un mesaj de încurajare, de speranță și nădejde pentru viitor. Amintirile lui Geția se încheie cu un luminos portret făcut protopopului, un omagiu postum adus acestuia, care a fost un adevărat părinte pentru toți preoții militari români de pe frontul italian, majoritatea proveniți din Episcopia Caransebeșului.

Preotul militar Ioan Geția a ținut să-și publice amintirile din război în calendarul eparhiei sale, unde și-au publicat memoriile de război și alți slujitori ai bisericii, preoți și învățători. În continuarea tradiției grănicerești, calendarul a promovat consecvent în perioada interbelică literatura războiului. Geția nu

⁵³ Idem, “Amintiri din război”, (continuare din anul 1937) *Calendarul Românului* L (1938): 130.

⁵⁴ Despre întâlnirea preoților militari cu protopopul Pavel Boldea, *Ibid.*, 131–134.

mărturisește ce l-a determinat să scrie amintirile sale. Ca preot nu a fost de acord cu războiul și cu ororile sale. Amintirile traumatice l-au determinat să o facă. A scris atât din perspectiva preotului slujitor, cât și a combatantului din tranșee, care a trăit, alături de ceilalți militari, transformările omului și ale personalității umane în timp de război. Din atari motive, reprezentările sale despre război sunt comune cu cele consemnate de alți autori. A reținut absurditatea războiului, caracterul global al Marelui Război, triumful noii tehnologii de a provoca moarte, sânge, de a distruge natura, viața în tranșee, în opoziție cu pacea și liniștea naturii sfârtecate de canonadă, ruina satelor, distrugerile din orașe, foamea, lipsurile generale, spaimile, frica și tot dezastrul provocat civilizației și culturii. A scris amintirile cu talent, cu simț de observație special, mai ales când descrie avatarurile ființei umane, sufletul combatanților. Amintirile sale sunt printre cele mai reprezentative texte ce compun memoria românilor din Banat despre Primul Război Mondial.

IOAN GEȚIA – MEMORIES FROM THE GREAT WAR

Abstract

The study represents Ioan Geția's memories from the Great War, an unknown individual in the history of the Romanian Orthodox Church. The main stages of his ecclesiastic career were identified, the priest being sent for the Italian front, in 1915, as a church chaplain of the 61 Infantry Regiment from Timișoara. His memories show less known moments and behaviors of the Romanians on the Italian front. The memories were published in a series in *Calendarul Românului* of Caransebeș Bishopric.

Pr. Ioan Geția
(sursa: banaterra.eu)

SCRISORI DIN MARELE RĂZBOI. CORESPONDENȚA UNUI SOLDAT DE PE FRONTUL DIN GALIȚIA

Carmen Albert*

Cuvinte cheie: Marele Război, Galiția, corespondență, front, Banat

Keywords: the Great War, Galicia, correspondence, front, the Banat

Cu mai mulți ani în urmă, regretatul istoric Valeriu Leu remarca într-un volum de mici dimensiuni¹ absența unei colecții documentare constituită din corespondență țărănească care să servească istoriografiei românești pentru completarea imaginii ruralului. Faptul că accentua importanța surselor de informații provenite de la nivelul oamenilor “mărunți” cum ar fi scrisorile, jurnalele sau memoriile unor evenimente la care această lume tăcută fusese prezentă, publicându-le chiar, l-au individualizat într-o anumită perioadă în rândul istoricilor consacrați. Făcând referire la gradul ridicat de deteriorare, la pierderile masive pe care le-a înregistrat tocmai datorită faptului că erau considerate neimportante, istoricul bănățean publicase în anexă în volumul cu pricina mai multe scrisori și cărți poștale ale unor soldați aflați pe front sau în prizonierat din regiunea Banatului de munte, restituind astfel un set important de piese, demers ce se cere astăzi continuat. Întreaga sa activitate de altfel a fost dedicată recuperării izvoarelor scrise de “lumea tăcută”², aceea a participanților la marile evenimente istorice, soldați, țărani, învățători care nu au avut funcții și nu s-au evidențiat pe câmpul de luptă, nu au fost medaliați și, în general, au rămas în anonimat. Cu toate acestea ei sunt cei care au dus greul războiului, care au văzut de jos în sus desfășurarea lui, iar prin studierea mărturiilor lor se relevă astfel perspectiva soldaților asupra acestui flagel.³

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: albertcarmen89@gmail.com.

¹ Valeriu Leu, *Studii istorice bănățene* (Reșița: Editura Banatica, 1997).

² Despre participarea “lunii tăcute” la Marele Război în Valeriu Leu, Carmen Albert, *Banatul în memorialistica “mărunță” sau istoria ignorată* (Reșița: Editura Banatica, 1995) și, mai recent, Valeriu Leu, Nicolae Bocșan, *Marele Război în memoria bănățeană 1914–1919*, vol. I (Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană, 2012) și Valeriu Leu, Nicolae Bocșan, Mihaela Bedecan, *Marele Război în memoria bănățeană 1914–1919*, vol. II (Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană, 2013).

³ Toader Nicoară, “Istoriografia “Marelui război” de la istorie diplomatică la noua istorie culturală”, în Gh. Mîndrescu, G. Altarozzi, *Războiul și societatea în sec. XX* (Cluj-Napoca: Editura Accent, 2007), 37.

Acestui deziderat, de a oferi spre cercetare câteva mostre ale corespondenței rurale de război, se subscrie și studiul de față întemeiat pe o colecție de 16 cărți poștale și 27 de scrisori trimise de soldatul Ion Manciuc din Forotic, colecție aflată într-un fond privat.⁴

Ion Manciuc a poposit în multe locuri unde l-a purtat Marele Război. De peste tot s-a îngrijit să trimită familiei “karte” despre starea lui, asigurându-i de fiecare dată că cel puțin până la data primirii scrisorii era în viață și sănătos. Această grijă a avut-o pe întreaga perioadă a participării sale la război. Dorința de a scrie era atât de mare încât se asigură din timp că are ceea ce îi trebuie: hârtie și plicuri. Cărți poștale militare se mai găseau, însă pentru scrisori roagă în mai mult rânduri familia să-i pună “foi albe” în plicuri, deci hârtie suplimentară pentru a putea răspunde.

Din păcate nu dispunem de întregul lot de scrisori trimise și primite, lipsesc cele de acasă, piese de altfel importante prin care am fi putut afla și reacția familiei la aflarea veștilor de pe front. Ion Manciuc face dese referiri la cele scrise de soție și fiice, astfel că o imagine vagă se poate totuși contura. Dincolo de acestea se adaugă încă o problemă. Gradul de deteriorare a scrisorilor trimise de pe front este extrem de ridicat, hârtia fină a acestora a căzut mai repede pradă timpului și rozătoarelor, cărțile poștale rezistând din fericire mai bine. Dar și în cazul celor scrise cu creionul textul s-a mai șters între timp, astfel că cu greu am reușit să reconstituim viața lui Ion Manciuc, aflat departe de casă, de familie, gândurile, sentimentele, grijile care îl preocupau, eșantionul rezultat prin eliminarea celor distruse credem însă că nu este lipsit de semnificație. Scrisul dens, uneori înghesuit să încapă cât mai mult, oferă astfel un conținut bogat spre analiză și reflecție. Acesta este și motivul pentru care am făcut o selecție a celor mai complete scrisori și toate cărțile poștale pe care le prezentăm în anexă. Ele pot constitui oricând parte a unui tot unitar care ar putea fi cândva o arhivă rurală de război. Pe parcursul studiului vom face referiri și la cele distruse, unde scrisul a mai rămas totuși lizibil. Este o adevărată minune cum s-au păstrat aceste scrisori timp de aproape un secol, cum au rezistat atâtor schimbări politice, evenimente care s-au succedat între timp cu o mare viteză, ca să numim doar al Doilea Război Mondial și regimul socialist. Cei amintiți în scrisori s-au stins demult, poate și urmașii lor, înscrisurile însă au rămas ascunse, lipite pe spatele unui tablou agățat de perete. O întâmplare petrecută după zeci de ani a făcut să fie descoperit micul tezaur, ascuns cine știe de când, poate în anii comunismului, o etapă tristă din istoria României cu represalii la adresa celor ce cultivau alte valori decât cele permise de regimul instaurat. Ștampilele imperiale și însemnele de pe această corespondență puteau să pună

⁴ Scrisorile și cărțile poștale aparțin profesorului univ. dr. Martin Olaru de la Universitatea de Vest, căruia îi adresăm mulțumiri.

în pericol pe oricine le-ar fi deținut, astfel că cel care le-a ascuns a fost destul de motivat. Din păcate din această cauză multe asemenea surse, inestimabile astăzi, s-au distrus. Deținătorii acestor bunuri au considerat că se pun la adăpost distrugându-le, alții au ales calea păstrării lor în diverse locuri, din cele mai ciudate, în speranța că odată vor vedea lumina.⁵

Din punct de vedere poștal, nu putem face o analiză detaliată, nu s-au mai păstrat decât câteva plicuri, iar cărțile poștale au câteva însemne destul de șterse. Cu toate acestea am remarcat că toate poartă însemnele corespondenței de campanie austro-ungare (k.u.k.), iar ștampilele, de obicei în număr de trei, aparțin de regulă oficiului de plecare, oficiilor militare de etapă și a localității de destinație, Forotic. Corespondența nu este francată considerându-se internă. Cartarea cu ștampile militare la oficiile de etapă s-a făcut la k.u.k. Baupfeldpostamt, k.u.k. Tabori Hivatal, k.u.k. Feldpost. Cea din urmă valabilă mai ales pentru cele scrise în tren în timpul deplasării. Lipsește ștampila de cenzură, ceea ce nu înseamnă că nu erau citite și verificate. Autorul scrisorilor avertizează mereu că nu are voie să dea știri despre ce se întâmplă acolo: “eu nu sunt (i)ertat de a scria noutățile de care se întâmplă pe aici to(a)tă karta o kontrolează și dakă e scris ce nu e (i)ertat o rupe”.⁶

Ion Manciuc a fost luat pe front din Forotic la vârsta de 50 de ani în 3 martie 1916, plecând spre Lugoj, unde a fost încorporat în regimentul 8 honvezi. După un scurt răgaz s-a îndreptat împreună cu regimentul spre Timișoara, apoi la Vladimir, un oraș îndepărtat din Rusia Centrală. Din 3 aprilie 1916 s-a aflat în Galiția la Lemberg, iar la 1 noiembrie, spre finalul corespondenței, Ion Manciuc se găsea într-o localitate neprecizată din Transilvania aflată încă sub ocupație maghiară. Traseul deplasărilor lui a putut fi reconstruit din conținutul scrisorilor și era comun miilor de bănățeni aflați în război în armata imperială. Există scrisori din toate aceste locuri unde Ion Manciuc cu regimentul său s-a oprit. Toate încep cu expresia “mult dorită soție și fice sau mult dorită familie vă fac kunoscute precum și al vostru Soți și părinte mă aflu viu și sănătos”.⁷ Devenise o condiție obligatorie precizarea aceasta pentru că în război inevitabilul se putea produce în orice moment, astfel că măcar până la data scrierii scrisorii cei de acasă trebuiau să fie asigurați că expeditorul mai este în viață.

De la începutul acestei corespondențe insistă asupra faptului că trebuie să fie la curent cu absolut tot ce se întâmplă, “ce ați lucrat și arat”, gospodăria era vitală pentru existența familiei și bunăstarea ei. Orice oprire din mersul lucrurilor putea pune sub semnul întrebării viața ca atare. Așadar, Ion Manciuc consideră că

⁵ O analiză pertinentă cu numeroase exemplificări în Valeriu Leu, *Memorie, memorabil, istorie în Banat* (Timișoara: Editura Marineasa, 2006).

⁶ Scrisoarea din 8 noiembrie 1916.

⁷ Scrisoarea din 30 august 1916.

dacă e departe nu trebuie exclus de la problemele curente în care a fost implicat până în momentul plecării. Din păcate rămâne doar să le dea sfaturi, ce să facă cu știubeii, dacă s-a gonit vaca, că se cumpere sau nu boi când nutrețul este așa de scump etc. În condițiile de război, viața satului continua după legile știute, greul poverii fiind suportat mai ales de soție. Cel mai important sector al gospodăriei era cel al animalelor. Uneori în structura scrisorii acestea sunt puse la loc de cinste alături de oameni, urându-li-se sănătate: “și încă odată vă poftesc dela bunul Dumnezeu ku to(a)tă umilința să vă găsească aceasta karte sănătoși pe toți și to(a)te neamurile și toți vecinii și pe to(a)te vitele”⁸.

Pe măsură ce trecea timpul și războiul nu dădea semne că s-ar opri, creștea și intensitatea sentimentelor de dor și jale exprimate. Sunt cărți poștale în care nu există decât acestea, a faptului că familia a rămas singură, iar el este departe și nu poate veghea asupra ei: “kă ați rămas orfani și pustii de mine și eu umblu pe câmpuri străine și primejdioase”⁹. Se simte chiar vinovat că a trebuit să plece și să-i lase singuri. Cei lăsați acasă, soția, 3 fice și 3 nepoți, sunt invocați atât la începutul scrisorilor, cât și la sfârșitul lor, sfătuiți să se păzească de frig, să aibă grijă unii de alții. În condiții de război nu era bine nicăieri, cei de acasă se plâneau că lipsea petrolul, sarea, fânul era scump astfel că nu mai renta să crești nici animale.¹⁰ Totuși, se aflau acasă.

Plecarea din Forotic s-a produs pe fondul intrării Austro-Ungariei în război de partea Puterilor Centrale. La Lugoj prima oprire unde a fost integrat regimentului 8 honvezi a stat destul de puțin. Avea drept atribuții împreună cu patru caporali să păstreze disciplina și să se ocupe de cei care aveau permisie și nu se întorceau la timp din oraș. Era destul de bine la Lugoj, se afla în unitate împreună cu alți consăteni, Pau Pincu, Petru Frenzi, Trăilă Buia, Ion Bireu, George Popovici și visa la o permisie promisă de căpitan, ceea ce ar fi îndulcit dorul de familie care deja începuse să-l apese.¹¹ Condițiile nu erau rele, hrana îndestulătoare, pâinea era însă puțină. Echipamentul îl primise, armamentul încă nu. Se afla printre conaționali, ceea ce îi dădea o stare de confort. Asta nu a durat mult, regimentul în mai puțin de o lună a fost trimis în Timișoara, apoi fiecare distribuit în diferite părți ale frontului, Rusia, Italia, Serbia. A primit uniforme noi, “papuci cu fier la pinge”¹², sufletul încă era încărcat pentru că nu se știa unde-i va trimite. Era deznădăjduit că la 50 de ani trebuie să înconjoare țara, însă nu desperă, tot el îi încurajează pe cei de acasă: “nu mo(a)re tot omul kare are zile”¹³. În îndepărtatul

⁸ Scrisoarea din 23 decembrie 1916

⁹ Scrisoarea din 8 noiembrie 1916.

¹⁰ Scrisoarea din 30 august 1916.

¹¹ Scrisoarea din martie 1916.

¹² Scrisoarea din 26 martie 1916.

¹³ Scrisoare din aprilie 1916.

Vladimir, localitate în estul Rusiei, s-a despărțit de consăteanul său Pau Pincu, dar încă nu știa unde va fi trimis. Se auzea că va pleca în Galiția unde rușii au făcut prăpăd, dintr-un regiment au scăpat 4 oameni. Ajunge într-adevăr la Lemberg și, din momentul acesta, semnează corespondența “Ion Manciu tren soldat”. Spune explicit că este repartizat la tren ca și alții de vârsta lui, în spatele frontului, însă precizările vor fi din ce în ce mai rare sub amenințarea cenzurii. După aproape un an mai dezvăluie câte ceva, faptul că sunt atât de ocupați încât: “zuităm și zilele cum se cheamă, munka nu era pentru civili care au fugit kare încotro au putut Dumnezeu să ferească atâta răutate ce e pe aici mam îngrozit de 10 luni de când nu am mai văzut de cele bune”.¹⁴ Din fragmente disparate, așa cum apar în corespondență, putem reconstitui activitatea lui Ion Manciu pe front. Avea în dotare o căruță cu cai de care trebuia să aibă grijă “ca și de mine” cu care asigura transportul răniților de la trenurile sanitare la spitalul de campanie ce oferea servicii medicale de urgență. În condițiile de război, când personalul era inefficient, materialul sanitar puțin, iar spitalele de campanie de regulă improvizate, uneori răniții puteau fi salvați, alteori nu. Transporta uneori zi și noapte indiferent de anotimp după cum erau necesitățile. Munca era intensă, nu mai știa de duminici sau sărbători, de aceea nu avea timp nici de scris. Situația era de așa natură încât, după caz, transporta și cadavrele celor răniți care decedau înainte să ajungă la spital sau căra inclusiv cadavre ale unor soldați care înghețaseră pe timpul acelei ierni cumplite cu munți de gheață și frig de crăpau brazii. Pe acești răniți tot el împreună cu camarazii săi îi îngropau într-o groapă comună. Munca era umilitoare, presupunea nervi tari, existând pericolul unei descărcări nervoase. Ion Manciu se simte apăsător și în scris își cere iertare de la Dumnezeu: “așadar rugativă și voi la bunul Dumnezeu să fakă pace și nu faceți fapte rele kă poate kă vă askultă pentru păcatele kare au făcut de 6 luni kă e foarte rea porunka kare o avem noi ne uităm la b(i)eți de oameni până mor și îi băgăm în pământ ku grămada la un lok. Așia dară Dumnezeu săși întoarkă mila kătră toată lumea ka m-au luat și gro(a)za de 6 luni”.¹⁵ Trecut de prima tinerețe, Ion Manciu nu a fost trimis în prima linie însă presta o mulțime de activități în spatele frontului care implicau și ele un anume grad de pericolozitate. Relatează astfel o pățanie de la care putea lesne să rămână cu infirmități sau să-și piardă viața: “și vă mai fak de cunoscut ka am plekat duminică sara la 8 oare după mărozi și venind noaptea pe întunerek ku 4 mărozi în kocie și era frig și mam skoborât pe jos mam împedekat în frîne și am kăzut ku picioru cel stâng sub ro(a)ta de nainte a kociei dară mulțam lui Dumnezeu ka nu ma ucis ka nu am fost așia greu și akuma sunt mai bine”.¹⁶

¹⁴ Scrisoarea din 16 decembrie 1916.

¹⁵ Scrisoare din 30 august 1916.

¹⁶ Scrisoare din 8 noiembrie 1916.

Despre localnicii din Vladimir situația lor îi provoacă milă, nu au ce să mănânce, cei ce n-au fugit sunt foarte săraci, au copii mici în brațe care plâng de foame. Nici ei, soldații, nu o duc prea bine: “fasaluim dară cam puțin fasaluim una pită pe 3 zile și pe 4 ca nu se ajunge de a căpăta mai multă”.¹⁷

Un subiect care ocupă spații largi a fost acela al permisiei la care Ion Manciuc avea dreptul, permisie pe care o aștepta având în vedere împrejurările și activitatea pe care o făcea, cu nerăbdare. De Crăciun mai ales sentimentul de însingurare a fost atât de puternic încât într-o scrisoare, sfâșiat de dor, afirmă: “vin 10 luni de când nu v-am văzut numai odată să vă văd makar să fie ori ce va fi”.¹⁸ Fiecare scrisoare are măcar o dată o mențiune despre posibilitatea venirii acasă în “urlab”. Ar fi fost extraordinar ca după atâta timp să-și revadă familia și pe cei dragi, astfel că subiectul devine unul predilect. În 27 august 1916 își anunță familia că perspectiva unei permisii este tot mai îndepărtată pentru că trei soldați nu au respectat termenul de înapoiere, au întârziat trei zile, consecințele suportându-le toți. Chirurgul, care probabil era și șeful lor, i-a învățat cum să le dea o lecție celor trei ca episodul să nu se mai repete. Astfel că într-o noapte cei trei vinovați au fost bătuți crunt. Când au ieșit la raport a fost destul de dificil ca cei bătuți, vineți pe sub haine, să-i identifice pe vinovați, întrucât nu i-au văzut pe întuneric, însă speră Ion Manciuc să le fie învățătură de minte pe viitor.¹⁹ Trei zile mai târziu altă întâmplare pune capăt speranței de a-și mai revedea familia. Un caporal a întârziat din permisie mai multe zile, cum se întâmpla adeseori; adus de jandarmi a fost degradat, condamnat la 9 zile închisoare, deci suportase rigorile regulamentului, însă pentru ceilalți combatanți tot nu era destul: “dar mai bine ne-ar fi părut să-i fi tăiat gușia la așa un pork au strikat 140 de oameni (...) și nu mai căpătăm urlab nicikând până se va pune pace”.²⁰ Astfel toți cei 140 de soldați au trebuit să-și ia gândul că mai ajung acasă. A mai făcut o încercare, însă de data aceasta conjunctura internațională l-a împiedicat să plece în permisie. Intrarea SUA în război a însemnat o nouă cotitură în desfășurarea evenimentelor, Ion Manciuc văzându-și astfel zădărnice ultimele speranțe să-și mai vadă familia: “kă acuma eară s-a oprit Urlabu din kontra Americi kă sau Radika pe noi (...) Dumnezeu să le dea gând de pace că fo(a)rte rău sau mâniat Dumnezeu pe lume pentru răutățile oamenilor”.²¹ Perspectiva de a pleca acasă chiar și pentru o scurtă perioadă de timp nu se mai întrezărește, războiul luase o turnură neașteptată care anunța prelungirea lui, munca devenise mai grea și istovitoare la spital, astfel că Ion Manciuc începe să se viseze acasă, povestindu-le

¹⁷ Carte poștală din 23 mai 1916.

¹⁸ Scrisoare din 25 decembrie 1916.

¹⁹ Scrisoare din 27 august 1916.

²⁰ Scrisoare din 27 august 1916

²¹ Scrisoare din martie 1917.

în scrisori, căutând semnificații ascunse, îngrijorându-se de ce ar putea reprezenta acele vise. Păreau fapte cu tâlc, persoanele visate sunt apropiați din satul său, în centrul visului prezența fiicei sale Silvia i se părea de rău augur: “când mam trezit nu am mai putut adormi numai am plâns cu amar dar nu am ce face numa Dumnezeu să fie ku voi și să vă apere de to(a)te rălele”.²² Face deseori apel la divinitate, fiind singura care mai putea rezolva situația, care putea să-i scape de necaz.

Conținutul acestor scrisori și cărți poștale nu diferă foarte mult de cele publicate de Valeriu Leu. Nici nu se putea altfel, expeditorii erau țărani pe front, originile erau aceleași, rurale, mai mult, Pau Petrică²³ și Ion Manciuc erau din același sat de pe valea Cărașului, Forotic. Împărtășeau aceleași credințe, aveau aceleași obiceiuri, mod de viață, temeri și speranțe. Diferențe sunt însă în stilul de redactare. Ion Manciuc scrie încâlcit, fără semne de punctuație, utilizează o formă mai veche de scriere apropiată secolului XIX când a făcut școala elementară. De aceea este și mai greu de înțeles, cu toate că nu este lipsit de talent literar. Poezia compusă într-una din cărțile poștale stă mărturie.

Nu știm dacă Ion Manciuc s-a întors viu din război. Probabil că da. Ultima carte poștală poartă data de 11 octombrie 1918, spre sfârșitul războiului, și era trimisă din Transilvania care nu peste mult timp avea să aparțină României.

ANEXĂ

1

31 februarie 1916

Dorita mea familie prin aceste puține cuvinte vă fak de cunoscut precum sunt sănătos Dumnezeu să vă dea și vouă sanatate la to(a)tă familia fiice și Nepoți și marva va înștiințez cu Cartea care mau trimes Rakila în 21 am kăpătato în 30 cu bukurie dară cum ați skris că ați capatat dela Stairont să plătiți 17 koro(a)ne dară ear nu știu pe kauzare plătită eu gîndesc să se dukă mumăta să se vaete ca eu de aici nu pot ajuta nimika va salut cartea asta să vă găsaskă Sănătoși.

Manciuc Ianoș tren soldat

K.u.K. Feldspital 5/13 Feldpost 50

2

Lemberg 3 aprilie 1916

Iată prin acest(e)a puține cuvinte precum mă aflu viu și sănătos și vă trimet și vouă cea mai fericită sănătate la to(a)tă familia mea și frați și neamuri și vecini și vă fac de cunoscut precum eu sunt pe mașina în orașul Lemberg și nu știu până unde merg și am plecat vineri

²² Scrisoare din 24 martie 1917)

²³ Unul din autorii scrisorilor publicate în Leu, *Studii istorice bănățene*, 159–202.

la 4 ciasuri adegă în 31 Martie și în 3 aprilie am fost în Lemberg Btzemislul²⁴ am trecut numai vouă să vă dea Dumnezeu sănătate asemenea cu puii cei mici. Și voi vă cautați de lucru cum puteți și căutați copii și marva ca eu am putut scrie mult.

Ion Manci

3

Datul din 10 aprilie 1916

Dorita mea familie!

Vă fak de cunoskut prekuam mă aflu viu și sănătos dară și vouă să vă dăru(i)e Dumnezeu ca Sfintele Paști cu to(a)te sărbătorile cele viitoare să le petreceți cu vieția și sănătoși asemenea cu frații și vecinii și neamul și mă rog ca sem trimiteți carte nu știu ce mai lucrați și ce ați lucrat până acuma și despre sanatatea vo(a)stră și a copiilor și a marvii și ori mai aveți Nutreți pentru marvă și despre to(a)te noutățile Satului și locuitorii cei rămași din anii 1868–69 și despre vaka ce sau întâmplat cu ea ca mi fo(a)rte dori de toți rămași.

Manci Ianoș

K.u.K. Feldspital 5/13 Feldpost 56

4

23 mai 1916

Mult dorita mea familie!

Prin această epistolă vă fac de cunoscut eu al vostru soți și părinte mă aflu viu și sănătos pana în momentul acesta rugând pre bunul Dumnezeu ka și vouă să vă daru(i)e cea mai fericită sănătate la soție și ficele mele Persida Rocsanda și Rakila și la nefericiții mei nepoți Ion Ilena și Maria și la dorita mea fică Silvia și soțiului Achim și la fiu lor nepotul meu Ion și la to(a)tă familia lor și la to(a)te neamurile mele și la toți vekinii și la toți pr(i)etenii de la mic la mare cu un cuvent la voitori de bine ai mei și Dumnezeu săi și pe care nu vo(i)esk reu și să le ajute ca ei eară nu știu mai mult ei să bukura de înstr(ă)inarea mea dară mie mi fo(a)rte greu de a înconjura țara de 50 de ani și mi dor și mi dor și de ce am lăsat acasă ca mi frika ca sau prapadi ca nu veți putea să lucrați și să căutați marva ca eu cred că akasă numai vin că sunt fo(a)rte înstr(ă)inat și va mai fac de cunoscut că cărțile care mi leați trimes în 10 mai una scrisă de Fiika mea Ruksanda și una de Fiika mea Rakila Dumnezeu să vă ferească ca numa voi nu vă uitați de mine leam primit în 18 și leam primit cu mare bucurie ca altă bucurie nu am numai când capăt vreo veste dela voi și skriațimi că ce ați făkut au fi cerut Doamna banii cei 80 de koro(a)ne și și Paraskhiva Tîrbați că știu că nu ați avut de unde să dați dară nici nu aveți așa dară dacă ai va cere să vindeți boi și ai dați și ceilalți bani ai păziți kă tot va rendui Dumnezeu de am veni și noi cândva acasă dacă nu voi eu va veni George dară Dumnezeu să facă pace în țara să venim toți și vă fac de cunoskut precum am căpătat și despre George și despre Pau ca amândoi sunt în Temesvar și sunt împărțiți la Trenuri-așa mați scris voi deacasă, așa dară mai întrebați despre care sunt plecați în 5 aprilie adegă

²⁴ Corect Przemyśl, localitate pe teritoriul fostei Galiții, actualmente republica Cehia, unde în perioada 1914–1915 s-au dat lupte grele, armata austro-ungară înfrântă suferind pierderi considerabile.

născuți din (1)868–69 sunt toți la trenuri ori numai Pau că eu eară sunt la tren Spital cum vam mai scris și nu tră(i)esc reu numai jalea mă mănâncă mai departe trimet multa dorita și fericită sănătate și la doica Saveta Matelcu că sau ostenit de mare petrecut la plecare de acasă pana la Statiune și alta nu au putut sam ajute ai mulțumesc și de atîta ei și la soțul ei Achim sa le dea Dumnezeu sănătate și mă rog scriați mi despre to(a)te noutățile din satul nostru și ce mai zîc foile că eu am făcut că nu mint foile ce spun dela plecarea noastră că ele am spus întîi și așa au fost și mai este cineva remas acasă cu rugare care au făcut și vă mai fac de cunoscut ca pe aici e fo(a)rte frig că sunt la pământul friguros și sărăcie mare nui mîncare nui doan nimic nui de cumpărat numai ce fasaluim dară cam puțin fasaluim una pită pe 3 zile și pe 4 ca nu se ajunge de a căpăta mai multă. Reman al vostru voitori de bine părintele Manciu Ianos și cartea asta să vă găsască cu veația și sănăto(a)sa și marva.

Manciu Ianoș

K.u.K. Feldspital 5/13 Feldpost 56

5

Datul din 27 mai 1916

Mult dorita mea familie!

Vă fak de cunoskut precum și eu al vostru părinte și voitori de bine mă aflu viu și în deplină sănătate până în momentul acesta și Dumnezeu se vă darue și vouă la to(a)tă familia Soție și fiice și Nepoți asemenea sănătate și serbători fericite și Dumnezeu tatăl se dăruie și pre ginerele George ori unde va fi și ai mulțumesc ca ami trimete și el karte dară eu iară iam trimes că altă bucurie nu am mai mare și de la fiica mea Rakila. Iară am kăpătat care am trimeso în 18 și dela Silvia eară una, Dumnezeu să va trăiască pe toți și scriați mi este vreo cineva akasă (...) în 28 martie și 3 aprilie și scriați cărți capatate se știu.

Manciu Ianoș

K.u.K. Feldspital 5/13 Feldpost 56

6

Datul din 29 mai 1916

Mult dorita mea familie vă mai fak de kunoskut prekum mă aflu în deplină sănătate rugându-mă la bunul Dumnezeu ca și vouă sa va darue fericită Sanatate din to(a)tă inima și Sufletul meu la to(a)tă familia și la vitele care le aveți înaintea voastră asemenea și la to(a)te Neamuri și la toți vecini și vă fak cunoskut pre cum am căpătat una carte nu știu de la cine din sat cu întristare mare cuvinte rale despre cia mare din familie dară iară nu bag sama numai Dumnezeu să vă ajute la to(a)tă familia lasând acestea ma rog daka aveți vo(i)e și puteți sem trimiteți kîteva pakle de doan cu 11 krețari ca numai de pipă capăt și de acela cam puțin ca au primit poșta acela dakă voiți și veți putea și dakă nu nu!

Manciu Ianoș

K.u.K. Feldspital 5/13 Feldpost 56

13 iunie (1916)

Mult dorită Soție și fice!

Vă aduk la cunoștința preum am ajuns ku ajutorul lui Dumnezeu sănătos eară la lokul de unde am venit și eu vam mai skris o karte mai (i)nainte de asta și nu știu ași kăpătato ori nu dară voi să nu ăm trimiteți karte până ce viu vede kă po(a)te fi nu mă voi afla aici cu viua lui Dumnezeu voi veni akasă în kurend pentru totdeauna. Kă în datumul 25 Mai am ajuns în Lugoș la 10 ore (i)nainte de amezăzi și nau plekat trenu pana la 5 sara și șiazând la Stație ma întreat un țivil kă de câți ani sunt și iam spus ka sunt de 51 au zis kă merg akasă eu am zis kă akum vin de akasă am fost la Urlab. Kă nu am știut în ce mod zice asia și el au zis kă e skos în părete în Lugos la ulitia kă kare sunt naskuți din 1865–1866 merg pana în 30 iunie akasă și eu nu am krezut și avend vreme mam dus prin oraș se vad și am și am aflat adevăru ka e așia și foița tot și pe tren venind tot așia au zis to(a)tă lumea și la to(a) te canțilariile au venit porunka așia și la noi aici la feldspital au dat Urlab dakă am ajuns eu la peste 50 de ani eară la kare sunt trecuți de 50 leau spus kă nu le mai trebuie kă merg de tot akasă în 30 iunie să nu fie nici unu de acesta în kătane așia dară eu sunt de 51 de ani (1866) dară voi tot lukrați mereu kă roata se întoarce și (i)napoi. Kum va voi Dumnezeu și eu am bukurie kă dară va fi adevăru în kurend se va începe de a se slobozi. Sănătate se va dăru(i)e Dumnezeu, vă sărut din inimă (al)vostru soți, părinte.

(Ion Manciuc)

24 iulie (1916)

Mult dorită familie!

Vă ma fak de kunoscut preum sunt viu și sănătos Mulțiam lui Puternicul Dumnezeu dară și vouă umilită familie Soție și Fiice și Nepoți kare ați remas pustii și umiliți de mine pre timp nehotărît ori pe vieția numai Dumnezeu va ști dară ce vam skris în a din 25/6 e tot așia nu s emai potol(ește) plo(a)ia să fereaskă Dumnezeu și vă mai fak de kunoscut preum karte kare ați trimeso skrisă de fiica mea Rakila dein 12 am kăpătat-o în 23 ku bukurie dară nu plângeți ka Dumnezeu e mare și ne va ajuta numai sal rugăm și săi mulțiamesc așia dară eu vă mai skriu și mă rog ka sem trimiteți în karte kîteva kărți pentru skris și guverturi ka nu vă pot trimite kărți des ca nu am hartii ka sunt pe kîmpul de luptă nu în sat ci în poduri și câmpie. Ku tot spitalul în kocie unde ne pika lok kam pitulat încingem kortu și odi(h)nim puțin și noi și cai vă mai fak de kunoscut ka au venit în apropierea mea și Martin Moatăr dară el e la feldban și eu la Feldspital numa mis aproape de el to(a)tă ziua sunt la vorbă ku el, el e trener feldban și eu trener Feldspital.

Reman al vostru Soți și părinte voitori de bine

Ion Manciuc

Și am făkut și lu(i) Mark un vers frumos

Cîntă gura kukului
 Pe kîmpia Rusului
 dar nu kîntă el frumos
 Ci kîntă periculos
 Din gură (i)ese văpaie
 și urlă peste pîraie
 din gură'i (i)ese fok
 kătră om făr(ă) norok
 și kînd tonu ajungea
 prin inimă ăl pătrungea
 și al îngropa aci sub glie
 și adoarem pe vecie
 Au doamne că mor de dor
 Ka am lăsat al meu obor
 Dar kînd eu am plekat
 fo(a)rte reu sa întîmplat
 Muma mea o am îngropat
 nainte ku o săptămînă
 apoi am mers la mașină
 și mașina au plekat
 Katra Rus sau îndreptat
 dar lu Rus kazak ai zîk
 ha ai anostu inimik
 ficele am lăsat aflînd
 și eu am plekat plîngînd
 de kînd eu am pornit zvon nam auzit
 au luat kazaci zvonu
 ka săși fakă din el tunu
 dar să kinue(i)e în zadar
 ka în alăui pămînt e vai și amar
 în pămîntul lui e lupta
 Dumnezeu nui va ajuta
 Frunzai verde prin vîlcele
 Mult mi dor și mult mi jele
 după ficele mele
 Frunzai verde pre răzor
 mult mi jale și mi dor

după a me familie mor
 ka sunt fo(a)rte înstrinat
 și nam pe nime din sat
 Sunt departe de Banat
 Oh Banate țîara mea
 unde sunt nu mă lăsa
 și mă mută în sinul teu
 sem alin eu dorul meu
 Dar numele domnului fie lăudat
 Kă kai și kocie mau dat
 Dar mai greu kă sunt bătrîn
 nu pot pe kal să mă anin
 ka ma dos picioarele
 de umblă pustiile
 Kîntă kuku sus pe munți
 Cinzeci de ani am trekuți
 Dar pe Dumnezeu sal rugăm
 de Război să ne skăpăm
 să fie pace în țîară
 sem văd ficele eară
 și Nepoți(i) cei mikuți
 Kare au rămas de Taikuți
 de Taikuți și de a lor tată
 să ne mai întîlnim odată
 ku toții la olaltă
 kîntă kuku în lemn uskat
 kînd de Stant eu am skapat
 eu foarte mam bukurat
 Nici prin gînd nu mia venit
 kă mai am de kătănit
 Kum suntem noi kărunți
 Să umblăm dealuri și munți
 păduri multe să umblăm
 Ku kazaci să ne luptăm
 Batel Doamne pe kazak
 Ka el e mare drak
 el neau făkut dorul
 Kînd neau pușkat Moștenitorul

25 iulie 1916

Mult dorita mea familie!

Va fak de kunoskut precum și eu al vostru voitori de bine și părinte ma aflu viu și sănătos pana în ciasul de akum. Dară ma rog la bunul Domnezeu ka și vouă sa va darue vieția lungă și Sănătate fericita Soție Fiice și Nepoți Neamuri și vecini. Dakă mă rog de voi să fakeți bine și sem trimiteți vreo karte ka de 4 săptămâni nu am kăpătat dela voi dară eu eu vam trimes una în guvert. Și vam înștiințat kă am primit paket 5 pakle dal cu 11-3-3-2 feșteli 3 papiri și vă mulțămesk pentru faceria de bine kă mi greu kând la toți vine kărți paketuri dară a meu nume nu mai aud, așia dară scriațimi despre sănătate și despre marva și ce lukrați și purcel mare au rămas când am plekat eu și vitia va țineți despre bani kare suntem datori ați dat ori nu și mai multe vam skriat ka în aia am avut lok, venitau George la urlab ka mau skris ka sau cerut.

Manciu Ianoș tren soldat

K.u.K. Feldspital 5/13 Feldpost 50

Datul din 27 august 1916

Mult dorita mea familie! Va fak de kunoskut precum mă aflu viu și sănătos pana în momentul acesta poftinduvă și vouă cia mai fericită sanatare și vieția lungă la Soție Persida și ficelor Roksanda Silvia și Rakila și nepoți mei Ion Ilena Maria și Ion și la to(a)te neamurile și la toți vecini. Va mai (in)kunoștințez prekum pe aicia nu se mai potoale Ralele și avem fo(a)rte mult lukru ku Spitalul. Și vă mai fak de cunoskut prekum ka am kapatat kărțile kare mați trimes adekă skrisă de fika mea Ruksanda și una de Rakila din datumul 17 și una din 13 august leam kapatat pe amandouă odată în 24/8 luna și mam bukurat fo(a)rte cetind în ele ka va aflați Sănătoși și voi și marva așia dară Dumnezeu să aibă grijă de voi și să vă păzaskă de to(a)te relele va mai fak de cunoskut despre Urlab kă până akuma nu se știe kăpăta voi ori nu kă înkă nu au dat termen kă sau mâniat Stabsarts al nostru pentru kă nu or venit la Renduială 3 oameni, 2 au venit la 3 zile după termenul hotărît adekă după 18 august atunci au fost termenul dară unu nici akuma nu au venit po(a)te ka nu al afla nici Jîndarii și aceia neor kam strikat pe noi dară noi la cei doi eară leam dat întro noapte ku toți o bata(i) e bună la întunerek au (i)eșit la Raport pentru bătaia aia și kînd au Meltinit sau rîs Stabarts ka el neau învățiat să facem aia ka să nu se mai faleaskă altă dată întrebînd kă cine au dat era venât pe fația dar sub kimese nu știm ce o fi fost ei au zis kă nu știe ka era întunerek atunci domn Stabartz au zis ka po(a)te fi M(i)ezul Noți lau bătut un kăprari și un zugfirer sunt cei doi și leau spus ka nu mai kapătă altă dată urlab. Așia dară eu tot gindesk ka sau desmînă Domnu kă e fo(a)rte bun numa oameni sunt rei pentru aia au fakut (...) e prea bun el alt strof nu leau dat dekît o bata(i)e bună de nu o mai zuită pana va trai pe lume ka Dumnezeu să păzaskă de bătaia la întunerek. Și eu vam mai trimes răspuns ka am kapatat Rugarea și to(a)te kărțile kare mați trimes numa înkă nu au fi ajuns ka fak 7 și 8 zile și mai mult pana ajung nui nicio smintă pe poșta ka au sters 56 și au skris 340 el kă tot prin mînile lui au venit și au venit și Nro 56 Remăn sanatos al vostru părinte Manciu Ianoș.

Datul din Rusia în 30 august 1916.

Mult dorită familie!

Vă fak de cunoskut precum și eu al vostru Soți și părinte ma aflu viu și Sănătos Rugîndumă la bunul Dumnezeu din adîncul inimii mele ka și vouă să vă daru(i)e vieția lungă și sănătate fericite la dorita și dulcea și părăsita Soție Persida și la ficele noastre Roksanda Silvia și Rakila și la skumpi mei Nepoți Ion Ilena și Maria și Ion kare ați remas pustii de mine ka akuma sunt foarte supărat pentru Urlab ka nu se mai kapătă dela Spitalul meu. Pentru ka au falit un kăprari 10 zile după termenul hotărît și lau adus Jîndarii și kît au ajuns iar au taiat Stelele lau degradat în fația noastră kînd am mers la Befel și iau dat 9 zile înkisoare dară mai bine near fi părut sai fie tăiat gușia la așa un pork au strikat 140 de oameni suntem Treneri ku Saluteți și nu mai kapatam Urlab micikînd pana se va pune pace. Așiadară Rugațivă și voi la Bunul Dumnezeu ca să fakă pace și nu faceți fapte rale ka poate fi ka va askultă la Rugăciunile noastre ka noi eară ne rugăm însă nu ne askultă pentru pakatele kare am făkut de 6 luni ka e foarte rea porunka kare o avem noi ne uităm la beți de oameni pana mor și ai bagam în pămînt ku gramada la un lok. Așa dară Dumnezeu sa și întoarkă mila katra toată lumea ka mau luat și Gro(a)za de 6 luni.

Vă mai skriu că aici au fost asentarea pan(a) la 45 de ani ka sunt printre noi și aceia și mai tineri pana la 25 de ani kare au fost în fok și iau vatamat sau vin dekat la degete ori mai mici vatamaturi și din 28 numai 2 au skăpat. Vă mai skriu despre boi ka mați trimes ka ai vindeți din kauza nutrimentului și așa dară ai prețuiți ori vre un om să vi prețuiască nu va lasați ka sa nu va înșiale la to(a)te kumpărăturile. Așa dară la mine sa nu mai nădăjduiți ka vin Akasă pana se va mai paciui lumea daka nu va fi sfîrșitul ei. Ka am avut bukurii pana nu a fali porku kare vam skriat. Și ma rog dorita și jalnika mea fmailie kînd am mai skriați karte skriașim mai multe și despre porci kâți mai țineți și despre to(a)te noutățile întîmplate au fi murit vre un om ori și ce nu vă întreb nu numai ce va întreb skriașim. Mai departe Reman al vostru Voitori de bine. Soți și părinte ku numele Ion și karteia asta sa va gasaskă vii și Sănătoși și kum vam lăsat în 3 martie. Și vă sărut din inimă ka în perso(a)nă sunt departe. Dute karte și grăbește și la doriți(i) mei povestește kum Soțiul și părintele ai dorește prin pămîntul Rusiei umblînd. Dekît sătul mai mult flămînd și la țara lui gîndînd.

Servus aștept respuns ku bukurie ka altă bukurie nu am mai mare eu Manciu Ianoș.

10 septembrie 1916

Mult dorită familie!

Vă fak de kunoskut prekum al vostru soți și părinte mă aflu viu în deplin sănătos pana în momentul acesta poftinduvă și vouă din inimă și suflet și ma rog de Domnul cel puternik ka să va dăruie și vouă vieția și sănătate la soție Persida și fice Roksanda, Silvia și Rakila și la nefericiți mei nepoți Ion Ilena și Maria și Ion Miok și la fratele meu Trailă și la Doda Brendușia și la kopii lor a mei nepoți Petru Akim și Todor ori unde vor fi Dumnezeu sai pazască de to(a)te ralele și Dumnezeu să daru(i)e vieția și sănătate și la Nora lor Ruja și la prunci ei Traila și Akim și încă odată puternicul Dumnezeu se darue și pe Nora mea Saveta și Soțiul fratele meu Pau ori unde va fi și pe nepotul meu Ianku ka ei eară sunt nakajiți ka

mine în Străinătate și Dumnezeu să darue Sănătate și lui Tata și la to(a)te nemuri și la toți vecini aștept se skrii ku bukurii. Karta asta sa va gasască Sănătoși pe toți.

Manciu Ianoș tren soldat

K.u.K. Feldspital 5/13 Feldpost 340

13

1 noiembrie 1916

Mult dorită familie!

Veți ști și despre mine

Că sunt viu și sănătos dar mă rog la bunul și înduratul Dumnezeu ka și vouă să vă dăru(i)e viețiea și sănătate și să vă ajute la mulți ani fericiți Soție Persida și fecelor noastre Roksanda Silvia și Rakila și la nefericiți noștri Nepoți Ion Ilena și Maria și Ion așa dară mă rog de voi sem mai trimiteți vreo karte kă de kînd am venit din Rusia numai una karte am kăpătat de la voi. Mai trimet multă și fericită Sănătate la to(a)te neamurile și la toți vecinii de la mic la mare Reman sănătos al vostru Soți și părinte Ion aștept respuns ku bucurie și karta asta să vă gasască sănătoși pe toți Tatăl să fie ku voi și să vă pazazskă de rau pe toți.

Manciu Ianoș tren soldat

K.u.K. Feldspital 5/13 Feldpost 50

14

Skrisă din ziua sfinți Arhangel (1916)

Mult dorită și dulcea familie!

Vă kunosțințez preum sunt sanatos mulțiam la bunul și înduratul Dumnezeu va mai fak de kunoskut ka cele 2 tabore una skrisă de fika mea Roksanda și una de Rakila skrise din 14 și 6 guverturi și 3 tabore și 2 hartie leam kăpătat în 20 și fo(a)rte mam bucurat ka sunteti sanatosi și marva. Dumnezeu sa va daru(i)e și dela tarmenul acela (i)nainte Vieția și sanatate și să va pazaskă de to(a)te nefericerile pe Soția Persida și pe ficele noastre cele skumpe Roksanda Silvia și Rakila și nepoții noștri Ion Ilena și Maria și Ion ka foarte va doresk kă ați remas orfani și pustii de mine și eu să umblu pe kâmpuri streine și primejdioase. Și vă mai fak de kunoskut ka am plekat Duminică în 12 sara la 8 oare după mărozi și venind noaptea pe întunerek ku 4 mărozi în kocie și era frig și mam skoborît pe jos mam împedekat în frîne și am kăzut ku picioru cel stâng sub ro(a)ta de (i)nainte a kociei dară mulțiam lu Dumnezeu ka nu ma ucis ka nu au fost așa greu în kocie și akuma am mai bine. Și vă mai fak de kunoskut ka eu nu va pot trimete kârți ges ka nui slobod mai multe dekît una la săptămână și eu nu sunt (i)ertat de a skria noutăți de kare se întîmplă pe aici to(a)tă karta o kontrolează și daka e skris ce nu e (i)ertat o rupe. Și vă mai skriu despre kopii săi păziți de frig preum mați skris despre Ion ka lați dat la skoala la Brezony e kam departe și e frig sa nu se (îm)bolnăveaskă kopilu. De nou pe aici nu este de kît frig ka au nins cu o săptămână (i)nainte de sfinții Arhangeli de 6 țoli de mare și akuma e neaua as Munți îmbrăkați ku neauă. Sănătate la to(a)te neamuri și la toți vecini și la pretenul meu Petru Dalea și la Soția lui (Nasia)Maria. Reman sanatos al vostru Voitori de bine și părinte și va sărut ku dor și ku jale pe toți.

Servus Manciu Ianoș tren soldat aștept respuns.

15

13 noiembrie 1916

Mult dorită familie Soție și ficele mele Dumnezeu să vă trăiască la mulți ani ku Sănătate mam bucurat că de cele 2 kărți kare liam kăpătat dela voi una skrisă de fika mea Roksanda și una de la fika mea Răkila mam bucurat fo(a)rte înțelegând kă sunteți Sănăto(a) se mulțiam lui Dumnezeu și eu eară sunt sănătos laudă Domnului. Vă mai skriu despre kuvintele kare mați trimes kă aveți voe sem trimiteți păket dară vă mulțumesc de aceea dară să numi trimiteți că îl mănka oamenii la kăți au venit to(a)te sau prăpădit vre unele au venit pe jumătate ce au trimes dară altele nici kum și nu va mai keltuiți în zădar pentru alții. Dar dakă aveți voe despre ce ați skris ka faceți ku părintele Moisë Ruga aia so faceți să mai probim. Reman sănătos și karteja asta să vă gasască pe toți și nepoți Ion Ilena și Maria și Ion.

Manciu Ianoș tren soldat

K.u.K. Feldspital 5/13 Feldpost 50

16

29 noiembrie 1916

Mult dorită familie!

Vă fak de cunoskut prekum și sunt viu și sănătos pana în momentul acesta prin kare va doresk și vouă cia mai fericită sănătate Soției Persida și la ficele noastre Roksanda Silvia și Rakila și la Nepoți(i) noștri Ion Ilena și Maria și Ion și să știți ka karteja skrisă de fika mea Rakila din 19 am primito bukuros dară am pare reu kă sau stărpit vaca numai mulțiam la Dumnezeu kă au skăpat ea vie năroc și bine să vă dea Domnul...

În gubert sem cu karte băgați și kâteva papire de donit kă doresk.

Manciu Ianoș tren soldat

K.u.K. Feldspital 5/13 Feldpost 50

17

6 decembrie

Mult dorită familie!

Veți ști despre mine al vostru Soți și părinte ka sunt viu și sănătos pana în momentul acesta Rugîndumă la bunul și înduratul Dumnezeu ka și vouă (să) va daru(i)e vieția și sănătate Soției Persida și ficelor noastre Roksanda Silvia și Rakila și umiliții noștri nepoți Ion Ilena și Maria și Ion dară îmi pare reu ka am înțeles ka Ion e bolnav de kozace numa păziți pe toți kopii de răceala și va mai fak de kunoskut ka karteja kare mați trimes în 27 o am primit și am pare bine ka sunteți sănătoși numa de kopil am pare reu și despre faptele lui Trailă fratele meu ka face reu ku voi dar eu am spus la domnitori noștri de aicia numa sa vorbiți ku notariu ka eu am dat pe jumătate porția și jumătate au trebuit să dea el și el po(a)te kă nu au dat și e ristanța lui nu e a voastră numa voi kăutați foaia de porție kare am dat an în 1915 kă e pe t(o)at(ă) foaia numa eu am dat bani pe partea noastră și vă arătați la Notariu ka și dakă nu fak dreptate domnul Maiur a nostru au zis ka face arătare la komitat ka dakă suntem noi aici nu se kuvine a va batjokori pe voi și el așia au zis ka ori ce vaitare

avem să ai spunem și va mai skriu ka sa nu fiți supărate ka eu nu pot trimete kărți des ka nu primește posta mai mult de una la săptămîna dara nici nu am vreme ka am fo(a)rte mult lukru și Ziua și Noaptea dara nu pot să vă skriu ce lukru am mărāk și moporgni (?) o(a)menii alta de nou nu e numa e frig pe munți. Reman sanatos al vostru voitori de bine Dumnezeu să fie ku voi

Ion Manciuc

18

Datul din 16 december (1916)

Mult dorită familie Soție și fice!

Va aduk la kunostință prekum sunt viu și sănătos pana în ziua aceasta asemenea și vouă vă poftesk ka bunul și înduratul Dumnezeu să vă dăru(i)e asemenea vieții îndelungată și sănătate fericită Soție Persida și ficelor Roksanda Silvia și Rākila skumpilor Nepoți Ion Ilena și Măria și Ion. Vă mai aduk la cunoștință kă am kăpătat una karte dela Nepotul Ion Ianku (care) se află la frontul Italiei și până akuma e sănătos și nu e atins de nimika dară Dumnezeu sal păzazkă și de aci (în)nainte numa să vaită ka nu bași kapătă kărți de akasă ori ka nu merg pe poștă Răgulat dară voi kînd ăm trimiteți karte mie skriațimi despre Mumăsa ka săi trimet eu kă dela mine merg și iam mai trimes încă kînd am kăpătat dela el vă mai fak de kunoskut prekum eu nu pot trimete kărți des kă nu e slobod dekît una pe săptămîna dară nu bași am vreme multă kă am mult de lukru ku spitalul și ku kocia prekum vam mai skris și în altă karte și eu nu tră(i)esc reu numa frigu mă rupe kă e fo(a)rte frig dară e musai să lukrăm și nu e serbăto(a)re nici Duminikă zuităm și zilele kum se kiamă și suntem tot kătane nu e țivil nici kiar unul or fugit kare înkotro au putut Dumnezeu sai fereaskă de atîta reutate ce e pe aici mam și îngrozit de 10 luni de kînd nu am mai văzut de cele bune numa tot răle însă România e bătută kă Bucuresti e bombardat de ai noștri și Romînu au pus pușka jos și o abzis de luptă asa sa vorbește pe aici și va mai skriu ka dakă nu aveți lemne de ars taiati dela știubei începeți de katra George Bireu și nu va lăsareți să friguati ka destul pat de frig ka pe aici e fo(a)rte frig și despre boi skriațim eați vendut ori nu și kum ați vendut de skumpi și faceți kum puteți ka tot va rîndui Dumnezeu va fi vreodată pace ka nu e nici început fără sfîrșit au fi vreodată kapātu Rezbelului acestuia.

Vă sarut ku dor servus astept respuns

(Ion Manciuc)

19

17 ianuarie (1917)

Vă aduk la cunoștință kă sunt sănătos până akuma Mulțam la Dumnezeu rugîndumă de dînsul kă și vouă să vă dăru(i)e Vieția lungă și sanatate Fericita Soției Persida și ficelor no(a)stre Roksanda, Silvia și Rākila și la seraci Nepoți Ion Ilena și Măria și Ion și la to(a)te Neamuri și la toți Vecini. Vă mai skriu kă kele două hârtii trimesă de la voi am kăpătat un tabor datum kare au skris Rakila despre nepotul Ianku ka ați kăpătat karte și una fotografie dela el am primit-o în 12 ianuarie și a doua karte kare au fost trimisă în 10 am primit-o în 14 ianuarie ku 2 guverturi întrînsa vă sărut prin karte ku dor Dumnezeu să vă ajute și să fie ku voi și să vă păzaskă de rele.

Vă sărut prin karte ku dor Dumnezeu să vă ajute și să fie ku voi și să vă păzaskă de to(a)te relele.

Manciu Ianoș tren soldat

K.u.K. Feldspital 5/13 Feldpost 50

20

24 ianuarie 1917

Dorită, fericită și dulce familie!

Veți ști și despre mine al vostru înstr(ă)inat Soți și a ficelor Părinte ka mă aflu viu și sănătos pana în ciasul de akum dară Dumnezeu sa va daru(i)e vouă cia mai lungă vieția și sanatate soției Persida și ficelor noastre Roksanda, Silvia și Rakila și Seracilor Nepoți Ion Ilena și Măria și Ion și va mai skriu ka kărțile kare mați trimes leam primit to(a)te și am înțeles to(a)te kuvintele dintrînsăle ce mați skris cia mai de pe urma kare ați skris în 18 ianuarie am kapatato în 22 ianuarie dară eu nu mai pot skria așa des ka am lukru mult și am kăpătat una ku un papir dară numa 4 foi am luat în ea lau skos alții mai (i)nainte dekât mine.

Manciu Ianoș tren soldat

K.u.K. Feldspital 5/13 Feldpost 50

21

31 ianuarie 1917

Vă fak de kunoskut preku ma aflu viu și in deplin Sănătos așa dară Dumnezeu sa va darue și vouă cia mai fericită Sănătate Soției și ficelor și Nepoților și la Neamuri și vecini va mai skriu ka am kăpătat karte kare mau skriso fika Roksanda din datumul 24 ianuarie am primito în 29 ianuarie și am înțeles prin kuvintele skrisă dintrânsa kă aveți vaca și ați aflat boi de kumpărat dară cu va zik kă dakă încă nu vă trebuie încă să nu va kumpărați kă ku kît să skumpește marva nu va lipsește mult fin ka finu eară e skump și va mai skriu ka eară sau slobozit Urlabu sunt duși vreo kâtiva și în 13 februarie vin dela Urlab și după ei merg alții mau făgădui ka ma slob(a)de pe mine dakă vin ei bine (...) să știți kă pe la 20 februarie vin si eu.

Manciu Ianoș tren soldat

K.u.K. Feldspital 5/13 Feldpost 50

22

Datul din 7 februarie 1917

Mult dorită familie!

Vă înkunoștințez preku mă aflu viu și sănătos până în momentul acesta și mă rog de bunul și înduratul Dumnezeu ka și vouă să vă daru(i)e vi(a)ția și sănătate la întreaga familie adekă Soției Persida și ficelor noastre Roksanda Silvia și Răkila și la Nepoții noștri Ion Ilena și Măria și Ion și la to(a)te neamuri și la toți vecini și la toți voitorii de bine și veți mai ști kă kărțile kare mați trimes cu un tabori skris de fika mea Roksanda și una in guvert skris de Rakila leam primit și am înțeles tot ce mați skris în ele și mau bukurat ka am înțeles ka sunteți Sănătoși și kopii sunt sănătoși și am înțeles ka aveți în gînd de am

trimete paket dară ma tem ka sau prăpădi pana la mine ka sunt mulți flămânzi pana la mine eu sunt cel mai de pe urmă flămând și mai ne avend ce skria dute Karte ku poșta și pe drum nu sta și la familie povestește kum nefericitul lor tră(i)ește.

Reman sănătos al vostru părinte și voitori de bine Ion Manciu și karte a sta să vă gășaskă pe toți sănătoși aștept respuns ku bukurie.

23

11 octombrie 1918

Mult dorită Soție și fice și Nepoți!

Vă fak de cunoskut precum sunt Sănătos pana în ciasul de akum Dumnezeu sa va dea și vouă sanătate Soției Persida și ficelor Rok(sanda) Rak(ila) și Silvia și Ion și Ilena și Maria și Ion Miok. Și va mai skriu karte kare mați trimes în 6 am primit în 10 bukurîndumă ka sunteți sănătoși și mați trimes una floare in karte și aia o țin până voi veni akasă tot ku sărutări de dor și jale și vă mai skriu kă eu nu mai sunt în Rusia precum vam scris în altă karte dară nu știu veți kăpăta ori nu, mă aflu în Ungaria în Ardeal la linia României cu tot spitalul și precum mați skris că vau mînkai kai ziua kukuruzu luați (indess) dakă fratele meu voește. Reman Sănătos al vostru voitori de bine Soț, Părinte, vă sărut pe toți cu dor.

Manciu Ianoș tren soldat

K.u.K. Feldspital 5/13 Feldpost 50

LETTERS FROM THE GREAT WAR. CORRESPONDENCE OF A SOLDIER FROM THE FRONT OF GALICIA

Abstract

Even if a large volume of hundreds of pages on the "Great War" was recently published, the testimonies on that great word war did not use up yet. The reference basis that any historiographic approach must have still needs supplements as never a corpus of memories might considered as a finished one. According to this, a corpus of war correspondence might be constituted, what was done so far being singular and discontinuous. It is another gender of sources that Valeriu Leu referred to, which must be published in order to give a more complete image of what their taking part in the First Word War might have meant for the Romanians from the Banat. It is the context we may place also some letters and postcards of Ioan Manciu from Forotic, a village in the Caraș Valley, soldier in N°. 8 honvéd regiment from Lugoj. Many others shared a similar life, so their correspondence must urgently published as an improvement on the subject, and a new "tender spot" to be eliminated from the Banat historiography.

CORESPONDENȚA LUI IANĂȘ CIORTAN DIN LUNCAVIȚA ÎN PERIOADA PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

Ana-Carina Babeu*

Cuvinte cheie: corespondență, război, front, lagăr, prizonier

Keywords: correspondence, war, front, camp, prisoner

Primul Război Mondial în spațiul bănățean este surprins sporadic în studiile de specialitate, printre cauze fiind lipsa de interes a cercetării, precum și neglijența manifestată față de anumite tipuri de documente, în special cele cu caracter neoficial.¹ Însă, în ultima vreme, istoricii locali, și nu numai, au început să atragă atenția asupra problemei, încercând să stimuleze umplerea acestui gol. Motivarea interesului pentru acest subiect s-a regăsit în diversitatea etnică, lingvistică și religioasă, tradiția militară, particularitățile evenimentelor atât din perioada războiului și după încheierea acestuia (atașamentul față de monarhia austro-ungară, conștientizarea apartenenței naționale și acceptarea acesteia, prelungirea administrației maghiare, ocupația sârbească și franceză, disputa diplomatică pentru Banat, mișcarea bănățeană pentru integrarea Banatului în cadrul României).² Astfel, se recomandă îndreptarea atenției spre studierea surselor neoficiale (memorii, jurnale, corespondență particulară), prin care memoria individuală contribuie la construirea celei colective.³

Cercetările acestor tipuri de documente dezvăluie informații și despre modul în care este perceput Primul Război Mondial în lumea satului bănățean, așa cum este și cazul localității Luncavița, situată la 50 km N-E de Orșova, o localitate cu un trecut militar, aceasta fiind inclusă în Confiniul Militar, aparținând de Compania Teregova, încă din anul 1774, până la desființarea acestuia în 9 iunie 1872.⁴

* Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale, Calea Timișoarei, nr. 12, Caransebeș, e-mail: carina_babeu@yahoo.com.

¹ Valeriu Leu, Nicolae Bocșan, *Marele Război în memoria bănățeană 1914-1919*, vol. I (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2012), 9.

² Ibid., 34.

³ Ibid., 32.

⁴ Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale (în continuare SJAN CS) – *Colecția personală Nicolae Corneanu*, inv. 119, dos. 1/1939, 323.

În anul 2010 au fost donate la Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale de către domnul inginer Ilie Iova, viceprimar al municipiului Caransebeș, scrisori din perioada Primului Război Mondial ce au fost incluse în Colecția de documente "Ilie Iova – Caransebeș". Aceste scrisori aparțineau unor membri de familie, Ianăș și Lazăr Ciortan din localitatea Luncavița, care au fost înrolați pe front în armata austro-ungară în anul 1915. Însă, cum o mare parte a corespondenței se poartă între fiul cel mare, Ianăș, cu părinții, soția și fratele acestuia, Lazăr, s-a acordat mai multă atenție scrisorilor expediate și primite de către Ianăș Ciortan. Acesta s-a născut în localitatea Luncavița, la 5 octombrie 1886, fiind fiul "agricultorului Ianos și Borca (născută Sitariu), de religie greco-ortodoxă".⁵ În momentul recrutării în armata austro-ungară avea 29 de ani, era căsătorit cu Ana și avea o fiică de vârstă preșcolară, Ioana.

Corespondența cu familia sa cuprinde trei perioade: I. perioada înrolării în armata austro-ungară, martie-noiembrie 1915; II. perioada prizonieratului în Rusia, noiembrie 1915 – aprilie 1918; III. perioada eliberării din lagăr, mai-iunie 1918. În timpul războiului, corespondența reprezenta singura modalitate de a păstra legătura cu familia, cu cei apropiați. Importanța poștei, a telegrafului în vederea facilitării primirii rapide a scrisorilor de către prizonieri din partea familiilor a fost evidentă, fiind luată în discuție chiar în cadrul comisiei formate din reprezentanții Austro-Ungariei, Germaniei, Turciei, Bulgariei și Rusiei, la începutul anului 1918.⁶ Un prim aspect care atrage atenția este cel legat de modul de funcționare al poștei în timpul războiului. S-a remarcat că, de pe front, dar și din lagărul rusesc, erau expediate mai multe scrisori decât se primeau din partea celor de acasă. Ianăș Ciortan, în perioada prizonieratului, reclama faptul că primea foarte puține scrisori din partea familiei, sesizând o îmbunătățire a modalității de funcționare a poștei în perioada eliberării din lagărul rusesc "...că aici am primit mai în grabă scrisorile, nu ca în Rusia..."⁷ Pe baza unei statistici, s-a constatat că în anul 1915 Ianăș Ciortan a primit și expediat 12 scrisori, iar 5 scrisori au fost expediate familiei de fratele său, Lazăr, de pe front. În anul 1916, din totalul de 17 scrisori, doar una este primită din partea soției, restul fiind expediate de Ianăș Ciortan. Cele mai multe scrisori sunt din anul 1917, în număr de 25, dintre care 20 au fost expediate de Ianăș Ciortan familiei sale, o scrisoare a primit-o din partea fratelui său, de pe front, iar 4 scrisori au fost primite din partea părinților și soției. În anul 1918 s-a redus numărul de scrisori la 14, din care 13 au fost expediate familiei de către Ianăș Ciortan și o scrisoare pe care a primit-o din partea soției. Ianăș Ciortan corespundea prin

⁵ SJAN CS, *Colecția Registrelor Parohiale de Stare Civilă, Protocolul Botezaților Parohiei Româno-Ortodoxe Luncavița*, inv. 200, reg. 4/1831–1888, 147.

⁶ SJAN CS, *Lumina*, nr. 4 (Caransebeș, 1918), 4.

⁷ SJAN CS, *Colecția de documente Ilie Iova*, inv. 1701, dos. 10/1918, 1.

intermediul cărților poștale. Cele din anul 1915, perioada înrolării în armata austro-ungară, erau tipărite în limba maghiară sau germană, iar unele timbre purtau figura împăratului Francisc Iosif I. Cărțile poștale utilizate de Ianăș Ciortan în perioada prizonieratului erau tipărite în limba rusă și franceză și purtau mențiunea “pentru prizonierii de război”. După eliberarea din lagăr, cărțile poștale și timbrele folosite în corespondență erau în limba maghiară. Cărțile poștale primite de Ianăș Ciortan din partea familiei erau tipărite în limba maghiară și franceză cu specificația “pentru prizonierii de război” și purtau însemnul Crucii Roșii.

Toate scrisorile expediate de Ianăș Ciortan erau redactate în limba română, însă probabil familia îi trimitea scrisori în limba germană, pentru că în 12 iulie 1916 și în 7 ianuarie 1917 îi roagă pe membrii familiei să-i scrie “scrisori românești”.

În perioada în care a făcut parte din Regimentul 24 Infanterie Oeblarn, menționează că limbile germană și rusă sunt cele mai des utilizate. Însă, diversitatea lingvistică a predominat în lagărul Arapova, Moscova unde erau circa 60 prizonieri, din care “7 națiuni tot din țara noastră, 8 limbi vorbesc aici ca la Turnul Babilon”.⁸

Formulele de adresare folosite de Ianăș Ciortan în corespondența sa cu familia erau: “Tubiții mei părinți și a mea nevastă și draga mea fetiță” sau “Doriții mei părinți și iubită soție Ana și mult dorita mea fată”. La rândul lor, membrii familiei se adresau la fel de afectiv “Iubit și dorit soț” sau “Dorite Ianos noi părinții tăi și a ta soție Ana și a ta dorită fată Ioana”.

Dintre scrisorile primite din partea familiei, rețin atenția cele din partea fratelui său, Lazăr, care fusese și el înrolat în armata austro-ungară în luna aprilie 1915. În data de 12 aprilie 1915 face cunoscut faptul că “suntem opriți 14 zile să nu mergă nimic în oraș (Caransebeș), nici din oraș la noi și cei care sunt înrolați de 2 luni sunt îmbrăcați de marș”⁹, iar în scrisoarea datată 14 august 1915 descrie momentele petrecute în tranșee “să știi că sunt cel mai dintâi în linie, așa stăm cum aș fi la Iosim la grădină, în șanț și... suntem față în față, așa suntem de aproape, numai drumul ne desparte, eu sunt din întâi august tot aici și am scăpat cu viață, noaptea dorm și câte 5 minute”.¹⁰

Tot pe baza corespondenței se pot identifica unele trasee parcurse de soldatul Ianăș Ciortan. Primul se referă la deplasarea din Caransebeș, din momentul înrolării, până la sediul Regimentului 24 Infanterie, în Austria, un traseu parcurs în aproximativ 2 zile, după însemnările lui Ianăș Ciortan: Caransebeș – Timișoara – Kikinda – Szeged – Subotica – Dombovar-Gyekenyes (sat în zona

⁸ Ibid., dos. 2/1916, 1.

⁹ Ibid., dos. 9/1915, 1.

¹⁰ Ibid., dos. 12/1915, 1.

Ungariei la graniță cu Croația). Dar, dacă se ia în considerare data poștei, s-a ajuns la destinația finală, localitatea Oeblarn din Austria, în a șaptea zi. Drumul fost parcurs cu trenul alături de alți 200 de recruți, pe o vreme geroasă.

Un alt traseu este parcurs tot cu trenul, în Ungaria, în perioada 12–15 aprilie 1915, dar nu sunt precizate alte date, “am scris mergând pe drum cu țugul, venind către Ungaria ...aud că ne duce la munții Carpaților” (țug = tren – n.n.).¹¹ Ultimul traseu menționat este cel parcurs în urma eliberării din lagărul rusesc, astfel, în 21 mai 1918 Ianăș Ciortan este în Galiția – stația Drohobycz, în 18 iunie 1918 la stația Debretin, iar în 20 iunie 1918 la Timișoara.

Alături de scrisori, în perioada anterioară prizonieratului, se asigura primirea și expedierea coletelor cu haine, bani și mâncare. În scrisoarea din 21 martie 1915, Ianăș Ciortan confirmă primirea sumei de 13 coroane și a pachetului trimis din partea familiei ce conținea “2 felii de brânză și pâine și puțină slănină și ciorapi”.¹² În data de 7 iunie 1915 mulțumește familiei pentru alt pachet trimis ce cuprindea “20 ouă, 10 ale mele, 10 ale lui Mitru și 16 mere”. De asemenea, și Ianăș Ciortan a expediat un pachet cu taxă inversă, cu “un pieptar, o cămașă, izmene și o păpușă fetii...și pachetul pe care l-am trimis nu l-am plătit, dar nu plătiți mai mult de vreo 3 libre pentru el”.¹³

Ianăș Ciortan a fost înrolat ca soldat în Regimentul 24 Infanterie cu sediul în Oeblarn, Austro-Ungaria, în martie–aprilie 1915, iar în urma operațiunilor militare ale armatei austro-ungare în Bucovina, declanșate în primăvara anului 1915, a fost capturat de ruși. Prizonierii români erau răspândiți în lagărele din regiunile Kiev, Odessa, Herson, Taganrog, Moscova, Novgorod, Kazan.¹⁴ Ianăș Ciortan a fost repartizat în lagărul Arapova, Moscova, prima scrisoare expediată prin intermediul Crucii Roșii, către părinții săi, a fost în data de 11 noiembrie 1915, prin care le aduce la cunoștință că este “viu și sănătos”. Această expresie ce reflecta esența întregii corespondențe, era folosită și de membrii familiei sale. Scrisorile lui Ianăș Ciortan prezintă frânturi din viața petrecută în lagăr, alături de alți colegi de diferite naționalități, numărul acestora oscilând între 50 și 60. Doar 6 erau români, dintre care Ion Fișteag din Petnic, unul din Rusca și altul din Teregoval. Majoritatea colegilor lucrau la o fabrică, dar nu se menționează obiectul de activitate. Ianăș Ciortan a fost repartizat la bucătărie, împreună cu un slovac “coc la o cuina eu și un slovac facem mâncare la 55 oameni” (cuina = bucătărie de vară).¹⁵ Munca la bucătărie era remunerată cu o coroană pe

¹¹ Ibid., dos. 10/1915, 1.

¹² Ibid., dos. 6/1915, 1.

¹³ Ibid., dos. 8/1915, 1.

¹⁴ Ioan I. Șerban, “Prizonierii români ardeleni din Rusia în anii neutralității Regatului României (1914–1916)”, *Apulum*, XXXIX (2002): 511.

¹⁵ SJAN CS, *Colecția de documente Ilie Iova*, inv. 1701, dos. 7/1916.

săptămână. Dorul de casă, de familie l-a determinat pe Ianăș Ciortan să țină evidența zilelor petrecute în prizonierat “am împlinit un an de zile tot prin țări străine” sau “am împlinit 876 zile de când sunt în Rusia”. Sărbătorile și alte evenimente, precum începerea școlii de către fiica lui Ianăș Ciortan, sunt amintite în corespondență sub forma felicitărilor și a urărilor de bine și de sănătate.

Conectarea la realitățile exterioare vieții petrecute în lagăr era dovedită prin accesul la presă, așa cum reiese din scrisoarea înaintată familiei în 20 august 1916, prin care își exprimă speranța că membrii familiei nu s-au refugiat în urma intrării României în război și a trecerii armatei române în Transilvania “și trag nădejde că voi sunteți acasă, doar nu ați fugit, că ai noștri merg înainte la România”.¹⁶ Prin scrisoarea din 4/17 noiembrie 1916 își manifestă atât atașamentul față de stăpânirea austro-ungară, cât și îngrijorarea față de membrii familiei, datorită operațiunilor militare desfășurate și în Banat, ceea ce a permis trupelor Puterilor Centrale să pătrundă în Muntenia și Oltenia “și trag nădejde că de acasă nu ați fugit, că așa citim ca ai noștri luptă în România”.¹⁷

Perioada de prizonierat în lagărul Arapova – Moscova a durat aproape trei ani și s-a finalizat în aprilie 1918. Într-o scrisoare emisă în 26 mai 1918 din stația Drohobycz, Galiția, Ianăș Ciortan se semnează “fost prizonier în Rusia”. Ultima scrisoare a fost expediată în data de 20 iunie 1918 din Timișoara, de unde soldații urmau să fie repartizați la regimente. Însă, potrivit presei din Caransebeș¹⁸, traseul prizonierilor a continuat până la Orșova, unde au stat în carantină câteva săptămâni, sub supraveghere medicală. În aceste condiții, a fost solicitat și ajutorul populației, să vină în sprijinul foștilor prizonieri prin donarea în special a unor obiecte de lenjerie și îmbrăcăminte, întrucât “dormeau pe paie”. Aceste donații au fost coordonate chiar de către prim-comitele dr. Oliver Eöttevény. Tot prin intermediul presei, populația era sfătuită să dea dovadă de înțelegere, de compasiune față de foștii prizonieri “care vor aduce cu sine o sumedenie de pățanii și porniri străine firii blânde și înțelepte. Viața războinică, lipsa de mângâiere sufletească, înstrăinarea de familie, necazurile și neajunsurile de tot soiul au contribuit la schimbarea moravurilor ostașilor noștri.”¹⁹

Dacă, la o primă vedere, scrisorile nu atrag atenția într-un mod deosebit, întrucât într-o mare măsură conținutul acestora poate fi anost, ilizibil, lipsit de acuratețe, de logica exprimării, totuși cu anumite eforturi se pot extrage informații referitoare la problematica abordată. Astfel, se poate schița o imagine a soldatului bănățean înrolat în armata austro-ungară, ulterior a prizonierului într-un lagăr rusesc. În cele două ipostaze, de soldat și de prizonier, Ianăș Ciortan

¹⁶ Ibid., dos. 12/1916, 1.

¹⁷ Ibid., dos. 14/1916, 1.

¹⁸ SJAN CS, *Foaia Diecezană*, nr. 24, (Caransebeș, 1918), 2.

¹⁹ SJAN CS, *Lumina*, nr. 14, (Caransebeș, 1918), 1.

condamnă războiul care l-a despărțit de familie. Acceptarea înrolării în armata austro-ungară aduce în discuție mult cunoscutul atașament față de împărat, care se poate explica și prin prisma trecutului militar al localității Luncavița, de unde își trage originile Ianăș Ciortan. Dovezi ale acestui atașament sunt evidente în două scrisori expediate de Ianăș Ciortan familiei sale, în noiembrie 1916, unde folosește expresia “ai noștri” referindu-se la armata austro-ungară. Dar este evidentă și prezența unor contradicții în sfera identității naționale, când în vara anului 1916 și iarna anului 1917, Ianăș Ciortan solicită membrilor familiei să îi trimită scrisori în limba română. Se poate considera un pas spre conștientizarea noii identității naționale. Cert este faptul că experiența trăită pe front și în lagăr l-a transformat pe Ianăș Ciortan într-un model pentru familie, dar și pentru consăteni, astfel într-o scrisoare din 1933, primită din partea nepotul său, care își efectua stagiul militar, i se cereau sfaturi cu privire la modul de acomodare la viața de militar. Aceste scrisori alături de memoriile lui Pavel Jumanca²⁰ și ale lui Petru Vintilă²¹ pot fi considerate piese dintr-un puzzle ce încearcă să recompună imaginea Banatului în povestea Marelui Război.

CORRESPONDENCE OF IANĂȘ CIORTAN FROM LUNCAVIȚA DURING WORLD WAR I

Abstract

Parts of the First World War events are surprised by the correspondence of Ianăș Ciortan, an inhabitant of Luncavița, a village in the Banat. The data could round an image of the Romanian soldier in Austro-Hungarian army, as well as that one of a prisoner in a Russian camp after. Ianăș Ciortan's correspondence with his family knew three periods: the 1st: March-November 1915, his enlisting in the Austro-Hungarian army; the 2nd: November 1915 – April 1918, his captivity in Russia; the 3rd one: May-June 1918, his liberation from the camp. The whole correspondence illustrate his family and native places missing, his wish to come back home and live the war end, but also moments of his front and camp experiences; those experiences made him a model for his countrymen.

²⁰ Valeriu Leu, Nicolae Bocșan, Mihaela Bedecan, *Marele Război în memoria bănățeană 1914-1919*, vol. II, (Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană, 2013). Memoriile lui Pavel Jumanca.

²¹ Petru Vintilă, *Omul născut pe brazdele plugului; viață de orfan*, Laurențiu Ovidiu Roșu ed. (Cluj-Napoca: Editura Academiei Române, Centrul de Studii Transilvane, 2013).

AEROPORTUL TIMIȘOARA – UN VIS NEÎMPLINIT AL TIMIȘOAREI INTERBELICE

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte cheie: edilitar, Primăria Timișoara, 1930–1938, construire aeroport civil

Keywords: town, Municipality of Timișoara, 1930–1938, civil airport building

În perioada dintre cele două războaie mondiale, Primăria municipiului Timișoara a întreprins ample lucrări urbanistice în scopul transformării capitalei Banatului într-un oraș modern, susținând în același timp învățământul, cultura, cultele religioase, sănătatea și sportul timișorean. Eforturi consistente au fost făcute și în vederea ajutorării celor săraci, a șomerilor, în special în perioada crizei economice din anii 1929–1933.¹

Construirea unui aeroport în Timișoara a reprezentat unul dintre cele mai importante deziderate ale Primăriei de la începutul deceniului al patrulea al secolului al XX-lea, încă din anul 1930 punându-se în discuție chestiunea construirii unei aerogări și înființării unei unități de aviație utilitară.²

Vom prezenta în continuare eforturile întreprinse de către Primăria municipiului Timișoara pentru realizarea acestui obiectiv major. În acest sens, în anul 1931 conducerea Primăriei a început tratativele cu Ministerul Industriei, Aviația civilă și Navigația aeriană pentru asigurarea terenului necesar înființării unui aeroport permanent la Timișoara.

În procesul verbal din 2 aprilie 1932, semnat și de către delegatul Aviației Civile, a fost desemnat terenul potrivit pentru construcția aeroportului, situat în livada “Cioca”, iar prin adresa din 6 aprilie 1932, Ministerul de Industrie, Aviația Civilă lua la cunoștință această înțelegere.

Cu adresa nr. 267/26 februarie 1934, Primăria Timișoara era informată despre înființarea Asociației Române pentru Propaganda Aviației (în continuare

---

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, b-dul Vasile Pârvan, nr. 5, e-mail: vasileramneantu@yahoo.com.

¹ Vezi în acest sens Ioan Munteanu, Rodica Munteanu, *Timișoara. Monografie* (Timișoara: Editura Mirton, 2002); Jancso Arpad, *Istoricul podurilor din Timișoara* (Timișoara: Editura Mirton, 2001); Nicolae Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică* (Timișoara, 1943).

² Munteanu, Munteanu, *Timișoara*, 321.

A.R.P.A. – n.n.), care urma să realizeze o linie aeriană Timișoara-București, solicitându-se în acest scop concursul Primăriei Timișoara.

O delegație a A.R.P.A., împreună cu reprezentanții Prefecturii județului Timiș-Torontal, ai municipiului și ai Camerei de Comerț și Industrie au căzut de acord ca pentru înființarea aeroportului, precum și a liniei aeriene Timișoara-București, Municipiul, Prefectura Timiș-Torontal și Camera de Comerț și Industrie să asigure împreună sumele necesare până la concurența unei subvenții anuale de 2.800.000–3.000.000 de lei.

În baza acestei înțelegeri, Primăria Timișoara a înscris în bugetul său pe anul financiar 1934–1935 suma de 1.500.000 de lei, municipiul obligându-se să pună la dispoziție o parte a terenului, proprietatea Primăriei, pentru înființarea aeroportului.³

Totodată, Delegația Consiliului Municipal a hotărât încunoștiințarea Subsecretariatului de Stat al Aerului că Primăria municipiului Timișoara era dispusă să stabilească, împreună cu reprezentantul departamentului respectiv, terenul destinat aeroportului local atunci când se va realiza aerostația din Timișoara.⁴

În primăvara anului 1934, în cadrul unei conferințe la care au participat primarul Timișoarei, Augustin Coman, prefectul județului Timiș-Torontal, președinții Camerelor de Comerț din Timiș-Torontal, Mehedinți și Dolj și la care a luat parte ministrul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor, Richard Franasovici, a fost analizat proiectul A.R.P.A. care prevedea o cale de comunicație aeriană între București și Timișoara, cu escale la Craiova și Turnu-Severin pentru călători, corespondență și coletărie.⁵

Referindu-se la acest important proiect, Augustin Coman sublinia că linia aeriană necesita în primii doi ani de funcționare cheltuieli în valoare de 13 milioane de lei, iar administrația liniei aeriene urma să primească de la Timișoara în primul an următoarele subvenții: de la Camera de Comerț și Industrie: 2.250.000 de lei; de la Prefectura Timiș-Torontal: 1 milion de lei; de la Primăria Timișoarei: 1 milion de lei, restul subvenției urmând a fi acordată de către municipiile Turnu-Severin, Craiova, județele Mehedinți, Dolj și, respectiv, municipiul București, care va da 5 milioane de lei.

Deoarece din aceste sume nu se puteau strânge cei 13 milioane de lei necesari, s-a propus ca linia să fie prelungită până la Arad, idee care a fost acceptată, dorindu-se ca linia aeriană să fie inaugurată la 1 august 1934.⁶

³ Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, *Fond Primăria municipiului Timișoara*, d. 2/1936–1937, f. 2.

⁴ Ibid., d. 15/1933, f. 36.

⁵ *Renașterea*, 20 aprilie 1934, 1.

⁶ Ibid., 27 aprilie 1934, 1.

În ședința din 28 aprilie 1934, membrii Comisiei Interimare ai Primăriei Timișoara au dezbătut proiectul de contract ce urma a fi încheiat între reprezentantul A.R.P.A. și Primărie pentru înființarea liniei aeriene Timișoara-București, decidându-se următoarele: municipiul se obliga a contribui la cheltuielile de înființare și de întreținere a acesteia în anul financiar 1934–1935 cu suma de 1.000.000 de lei, plătită jumătate la data când A.R.P.A. prezenta toate contractele încheiate cu orașele interesate în această privință, cealaltă parte urmând a fi scadentă la deschiderea liniei.

În continuare, în anul financiar 1935–1936 Primăria Timișoara urma să plătească suma de 1.000.000 de lei, jumătate din aceasta după 30 de zile de la aprobarea bugetului, iar restul după un timp de 7 luni de la aprobarea acestuia.

După expirarea termenului de doi ani de la deschiderea liniei aeriene, Municipality va conveni din nou cu A.R.P.A. cu privire la condițiile de prelungire a acordului pe toată durata convenției, dar “în așa fel că contribuția anuală maximă ce se va putea cere Primăriei pe timpul de prelungire nu va putea trece peste suma care să reprezinte față de bugetul general al cheltuielilor necesare exploatarei liniei aeriene București-Timișoara aceeași proporție pe care o reprezintă față de acest buget suma acordată pe exercițiile bugetare pe 1934–1935 sau 1935–1936, iar sub nici un titlu nu se poate depăși suma anuală de 1000.000 de lei”.

Primăria se obliga să execute lucrările de infrastructură necesare aerodromului Timișoara până la limita sumei de 500.000 lei, realizând construirea unui hangar cu dimensiunile prescrise de A.R.P.A., precum și să înalțe clădirile necesare aerogării.

Totodată municipiul trebuia să pună la dispoziție terenul pentru aerodrom. În acest sens, Comisia a stabilit ca fiind potrivită suprafața situată la o depărtare de circa 3 kilometri de Piața Unirii, lângă șoseaua națională Timișoara – Sănnicolau-Mare, în pusta “Cioca”, în mărime de 900/900 metri, din care teren, a cărui întindere era de 140 de jughere și 1200 stânjeni pătrați, 40 de jughere constituiau proprietatea municipiului, 5 jughere proprietatea particularilor (împroprietăriții), restul fiind proprietatea statului român, fiind folosite pentru sesiile parohiale și școlare.

Trebuie menționat faptul că în momentul defalcării terenurilor expropriate, comisia județeană a rezervat în hotarul “Țera”, la despărțirea șoselelor Arad-Sănnandrei, o suprafață de 60 de jughere destinată aeroportului, dar care prin depărtarea de oraș și prin configurația sa nu era potrivită scopului propus.

În aceste condiții, Municipiul se obliga să cedeze pentru aeroport cele 40 de jughere și să intervină la Ministerul Domeniilor să pună la dispoziția aeroportului suprafețele necesare, adică să schimbe terenurile celor 5 împroprietăriți cu altele din rezerva statului.

A.R.P.A. se obliga a întreține un serviciu permanent de transport aerian de persoane și de mică coletărie cu o medie anuală de 220 de curse tur-retur. Era de asemenea obligată să doteze aerodromul din Timișoara cu tot aparatul mobil și imobil necesar unei bune asigurări a funcționării liniilor aeriene.⁷

Adresa Primăriei Timișoara către Subsecretariatul de Stat al Aerului, Aviația Civilă, preciza că terenul necesar aeroportului în suprafață de 810.000 de metri pătrați era asigurat, în afară de cele 30 de jughere (circa 170.000 de metri pătrați) proprietatea Oficiului național de colonizare, pentru obținerea cărora s-a cerut intervenția Subsecretariatului respectiv.

În privința construirii aerogării, hangarelor, atelierelor, depozitelor de materiale, instalațiilor de luminat, de radio-telegrafie, de meteorologie, balizelor etc., au fost date dispoziții Serviciului Tehnic municipal să întocmească planurile și devizele necesare. În final se solicita să fie comunicată suma anuală cu care va contribui Subsecretariatul de Stat al Aerului la înființarea Aeroportului din Timișoara.⁸

Decizia Comisiei Interimare din 31 mai 1935 aproba procesul-verbal încheiat în 29 mai între reprezentanții Primăriei Timișoara, reprezentantul Direcției Aviației Civile a Subsecretariatului de Stat al Aerului, al reprezentantului armatei din Timișoara, privind înființarea unui aeroport în Timișoara.

Pentru înființarea acestuia s-a hotărât destinarea terenului de la "Cioca", Subsecretariatul de Stat al Aerului fiind rugat să intervină pe lângă Ministerul Agriculturii și Domeniilor ca terenul al cărui proprietar era acesta și care completa viitorul aeroport să fie destinat în acest sens, Ministerul Agriculturii, respectiv Consilieratul Agricol din Timișoara punând la dispoziție diferitelor parohii o altă suprafață din proprietatea statului, în timp ce cei cinci împroprietăriți în zona respectivă urmau să fie despăgubiți de către Municipiu. În schimb, cele 60 de jughere de pe terenul "Țera", destinate aviației prin reforma agrară, urmau să fie cedate municipiului Timișoara.

Pentru amenajarea provizorie a câmpului de instrucție spre a servi ca aeroport cât și salarizarea personalului necesar, în limita sumei de 8000 de lei lunar, Primăria și celelalte autorități interesate în traficul aerian public se angajau a completa suma de mai sus până la viitorul an bugetar 1936-1937 și a furniza unele materiale.⁹

Astfel, Primăria Timișoara a fost implicată în executarea lucrărilor urgente pentru perfecționarea aeroportului provizoriu al Timișoarei, aflat pe câmpul mare de instrucție al garnizoanei militare.

⁷ SJTAN, *Fond Primăria municipiului Timișoara*, d. 18/1934, f. 132-138.

⁸ Ibid., d. 42/1935, f. 16.

⁹ Ibid., f. 54.

În ședința din 10 iulie 1935 Comisia Interimară, având în vedere ordinul telegrafic al Ministerului de Interne prin care se ordona terminarea aeroportului provizoriu până la data de 20 iulie 1935 când urma să fie inaugurat, precum și avizul verbal al directorului Aviației Civile conform căruia primul avion sosea la Timișoara la 16 iulie, avându-se în vedere că înființarea liniei aeriene Timișoara-București era reclamată de interesele vitale ale populației locale, în special cele legate de comerț și industrie, linia fiind importantă și din punct de vedere militar, decidea: în baza înțelegerii din 29 mai 1935 cu reprezentanții Subsecretariatului de Stat al Aerului, până la amenajarea și amplificarea aeroportului din Pusta "Cioca", se înființa pe terenul marelui câmp de instrucție un aeroport provizoriu, care până la data de 16 iulie 1935 trebuia să fie pregătit pentru aterizarea avioanelor, iar până la data de 20 iulie să fie terminat pentru inaugurare. Drept urmare, Serviciul Tehnic comunal era invitat să execute până la 16 iulie lucrările de terasament, să confecționeze și să așeze balizele delimitatoare necesare, să pregătească o mănecă de vânt, să construiască pe aeroport o aerogară provizorie, să taie și să reteze pomii și crengile mai înalte din zona aeroportului provizoriu, să fie mutate conductele telefonice, conducta curentului industrial și de iluminat. Mai trebuia înființat un post telefonic la aeroport, care să aibă legătură cu stația de radio-telegrafie și cu cea meteo, prin centrala telefonică din Timișoara.

Pentru acoperirea cheltuielilor necesare în vederea realizării lucrărilor de mai sus, Comisia Interimară a aprobat suma de 100.000 de lei, Serviciul Financiar trebuind să întocmească formele necesare pentru deschiderea unui credit extraordinar de 100.000 de lei, iar Serviciul Ocrotirilor Sociale să contacteze Camera de Comerț și Industrie pentru restituirea unei părți a cheltuielilor avute cu amenajarea aeroportului.¹⁰

În ședința din 24 iulie 1935 membrii Comisiei Interimare au luat în discuție referatul Serviciului Tehnic municipal conform căruia suma de 100.000 de lei destinată amenajării aeroportului provizoriu a fost insuficientă. Drept urmare, pentru moment lucrările au fost sistate, muncitorii neputând fi plătiți. Ca urmare a acestei situații, s-a hotărât aprobarea majorării creditului extraordinar de la 100.000 de lei la 150.000 de lei pentru terminarea lucrărilor, Serviciul Financiar trebuind să întreprindă demersurile necesare în acest sens.¹¹

Totodată s-a decis ca Uzina Electrică municipală să introducă și să instaleze lumina electrică la aerogara provizorie, cheltuielile decontându-se în sarcina Primăriei.¹²

Dar, într-o adresă către Primăria Timișoara, comandantul aeroportului sublinia că aeroportul provizoriu era prea mic pentru decolările și aterizările

¹⁰ Ibid., f. 52–53.

¹¹ Ibid., f. 55.

¹² Ibid., f. 58.

avioanelor cu pasageri, copacii din jur, casele, locurile goale îngreunând zborul avioanelor.¹³

Același comandant informa Primăria că Subsecretariatul de Stat al Aerului nu dispunea de fonduri decât pentru plata benzinei, uleiului, a piloților, a primelor de zbor, astfel încât întreținerea aeroportului provizoriu cădea în sarcina Primăriei Timișoara și a Prefecturii Timiș-Torontal. Trebuia, de asemenea, construită urgent o magazie.¹⁴

Efortul Primăriei Timișoara pentru amenajarea aeroportului provizoriu a și fost recunoscut de către directorul Aviației Civile, care la 1 iulie 1935 îi mulțumea primarului pentru concursul dat în acest sens, solicitând continuarea următoarelor lucrări: extinderea și nivelarea întregului teren, retezarea unor pomi, îndepărtarea unor stâlpi de înaltă tensiune, îngroparea unor fire telefonice.¹⁵ Se mai cerea ca Primăria să înființeze o cursă de autobuz din cartierul Fabric, gara Elisabeta, până la aeroport la orele traficului aerian, un post de gardă pe timpul nopții deservit de către soldații din garnizoana locală, să asigure salarizarea unor funcționari inferiori necesari pentru buna funcționare a liniei aeriene.¹⁶

La 1 august 1935 Primăria municipiului Timișoara a redactat un memoriu cu privire la înființarea aeroportului permanent din Timișoara în care se arăta că, în trecut, Comitetul Agrar din localitate a dispus și a rezervat pentru aeroportul din Timișoara un teren de 60 de jughere (34 de hectare) situat în hotarul "Țera", având format de paralelogram, fiind tăiat în trei părți de șoselele naționale Timișoara-Cenad și Timișoara-Arad. Terenul era necorespunzător pentru scopul propus, deoarece era tăiat în trei părți de șoselele amintite, fiind în același timp și umed.

În consecință, reprezentanții aviației militare, civile și ai Primăriei au găsit potrivit terenul "Cioca", memoriul amintind că a mai existat înainte de această alegere și varianta terenului din Pășunea Germană, dar care nu putea servi interesele aviației militare, fiind prea mic.

Municipiul s-a oferit să pună la dispoziție din terenul "Cioca", 34 jughere 254 stânjeni pătrați proprietatea Primăriei, să-i despăgubească pe cei 5 proprietari care au fost împrumpeți cu 5 jughere cadastrale, urmând ca Oficiul Național de Colonizare să pună la dispoziția aviației cele 30 de jughere, dându-i-se drept despăgubire din partea Ministerului Agriculturii și Domeniilor un alt teren din rezerva statului. În final rămâneau a fi schimbate cele 60 de jughere care erau în folosința parohiilor.

¹³ Ibid., f. 147.

¹⁴ Ibid., f. 158.

¹⁵ Ibid., f. 163. Într-o altă adresă a aceleiași autorități se preciza că lucrările care s-au executat la aeroport s-au putut realiza doar prin concursul autorităților locale, f. 167.

¹⁶ Ibid., f. 179.

În document se preciza că sesiunile bisericești, parohiale, cantorale atinse prin înființarea aeroportului aveau în folosință un total de 135 de jughere și 1240 de stânjeni pătrați, din care 69 de jughere erau necesare pentru înființarea aeroportului.

Se propunea ca Ministerul Agriculturii și Domeniilor să dispună de urgență Inspectoratului Agriculturii Timișoara să pună la dispoziția aviației civile suprafața necesară înființării aeroportului, iar instituțiile de la care s-a luat terenul să fie despăgubite din rezervele disponibile ale statului care erau administrate de către Inspectoratul Agriculturii Timișoara.

Se propunea ca cele 69 de jughere sesiuni parohiale și cele 30 de jughere ale Oficiului Național de Colonizare să fie schimbate cu terenul "Câmpul de aviație", înscris în C.F.-ul comunei Timișoara-Mehala de 60 stânjeni pătrați și respectiv cu terenul fără destinație specială în C.F.- ul comunei Timișoara-Mehala, în total 160 de jughere, 840 stânjeni pătrați, ambele proprietatea statului.

Ca ultimă soluție era prevăzută completarea sesiunilor bisericești, parohiale și cantorale și ale Oficiului Național de Colonizare din terenurile destinate Episcopiei Ortodoxe Române din Timișoara (aflate în C.F.-ul comunei Timișoara-Mehala, ca proprietate a statului, cu o suprafață totală de 126 de jughere 1329 stânjeni pătrați), urmând ca aceasta să fie despăgubită cu alte suprafețe situate în afara hotarului Timișoarei.¹⁷

Adresa șefului Inspectoratului Agriculturii și Reformei Agrare adresată primarului Timișoarei sublinia că la locul numit "Cioca" statul posedea ca fond și nu ca folosință suprafața de 155 de jughere 1240 de stânjeni pătrați, atribuită prin dispozitiv de parcelare parohiilor de diverse culte religioase.

Statul mai posedea 12 jughere prin care s-au împrăștiat 4 coloniști, iar cu 3 jughere a fost împrăștiat un voluntar, această suprafață nemaipărținând statului, urmând deci ca Primăria să intre direct în tratative pentru efectuarea schimbului, fără a mai fi nevoie de o aprobare ministerială.

Ministerul Agriculturii și Domeniilor se putea pronunța asupra schimbului pentru o cotă din suprafața de 155 jughere 1240 stânjeni pătrați și tot Ministerul, însă Oficiul Național al Coloniștilor, putea hotărî asupra schimbului suprafeței de 12 jughere aparținând coloniștilor, dar având și consimțământul acestora.

În consecință, din suprafața de 167 jughere 1240 stânjeni pătrați, Ministerul trebuia să participe, prin schimb, cu suprafața de 89 de jughere din terenurile atribuite parohiilor și 12 jughere din terenurile atribuite coloniștilor, deci în total 104 jughere (plus trei ale voluntarului).

Municipiul oferea în schimb pentru proprietatea statului dată spre folosință parohiilor suprafața de 64 de jughere 1230 stânjeni pătrați, cu aceasta

¹⁷ Ibid., f. 88-91.

satisfăcându-se, pe lângă restul de 66 jughere 1240 stânjeni pătrați rămași la “Cioca”, parohiile de diverse rituri religioase.

În adresă se arăta că terenul “Țera” afectat prin dispozitiv de parcelare în suprafață de 60 de jughere nu era arabil și, deci, nu putea fi folosit la schimb.

Rămâneau încă 24 de jughere 571 de stânjeni pătrați pentru biserică, precum și 12 jughere pentru cei patru coloniști și trei jughere pentru un voluntar, în total o suprafață de 39 de jughere 571 de stânjeni pătrați, pe care Municipiul urma să o completeze pe cât posibil într-un teren în care coloniștii și parohiile să fie la un loc.

Se arăta, în încheierea adresei, că schimbul propriu-zis nu angaja Ministerul Agriculturii și Domeniilor asupra fondului, acest schimb putându-se efectua chiar numai pentru folosință și temporar.¹⁸

În luna noiembrie 1935 președintele Comisiei Interimare a municipiului Timișoara informa Subsecretariatul de Stat al Aerului că terenul necesar aeroportului în suprafață de 810.000 metri pătrați era asigurat, în afară de cele 30 de jughere (circa 170.000 de metri pătrați) proprietatea Oficiului Național de Colonizare.¹⁹

Ministerul Agriculturii și Domeniilor, Administrația Comercială a Colonizării, informa Primăria Timișoara că în privința terenurilor solicitate de Subsecretariatul de Stat al Aerului, Aviația Civilă, s-au dat dispoziții Serviciului Agricol Timiș să nu fie dată altă destinație acelor suprafețe, în privința cărora se va hotărî după sosirea răspunsului acelui Consilierat.²⁰

În privința aeroportului care urma a fi construit în punctul “Cioca”, avându-se în vedere adresa Serviciului agricol al județului Timiș-Torontal, care anunța Primăria Timișoara că statul nu avea niciun teren disponibil în hotarul Timișoara, “din care să se poată satisface” instituțiile și împrumutării așezăți definitiv în zona prevăzută pentru construirea aeroportului, avându-se în vedere că din cele 137 jughere și 835 stânjeni pătrați din locul respectiv necesare pentru înființarea aeroportului doar 34 jughere și 254 stânjeni pătrați erau proprietatea municipiului, 30 de jughere fiind proprietatea statului român cu destinația pentru colonizare și 73 de jughere și 581 stânjeni pătrați proprietatea statului destinate pentru sesiile parohiale, avându-se în vedere că cele 60 de jughere de teren situate în “Țera”, proprietatea statului și destinate pentru aeroport nu corespundeau pentru construirea acestui obiectiv, Comisia Interimară a municipiului a decis: Serviciul Economic municipal să intre de urgență în tratative cu cei interesați pentru aranjarea chestiunii terenului necesar aeroportului astfel: terenul înscris în cartea funduară a comunei Timișoara-Mehala în

¹⁸ Ibid., f. 120–121.

¹⁹ Ibid., f. 119.

²⁰ Ibid., f. 122.

întindere de 60 de jughere, proprietatea statului, să treacă fără contravaloare în proprietatea și folosința municipiului Timișoara; să treacă în proprietatea și folosința municipiului în total 73 de jughere și 581 stâneni pătrați, Primăria dând în schimb alte terenuri. Totodată Serviciul Ocrotirilor Sociale să intervină pe lângă forurile competente să obțină de la Oficiul Național de Colonizare cele 30 de jughere.²¹

Referatul Primăriei din 18 noiembrie 1935 evidențiază că, în urma tratatelor cu reprezentanții aviației civile, s-a ajuns la rezultatul potrivit căruia înființarea aeroportului și aerogării cădea în sarcina Municipiului, a Prefecturii județului Timiș-Torontal, a Camerei de Comerț și Industrie din Timișoara, toate aceste instituții urmând a suporta cheltuielile legate de realizarea acestui important obiectiv pentru Timișoara și Banat.²²

La 9 decembrie 1935, la sediul Prefecturii județului Timiș-Torontal, a avut loc întâlnirea factorilor angrenați în eforturile de înființare a aeroportului din Timișoara, stabilindu-se de comun acord executarea unor lucrări pentru amenajarea, înzestrarea și întreținerea viitorului aeroport comunal.

Trebuie subliniat că în acel moment aeroportul se situa provizoriu pe terenul de instrucție al armatei, care, pe de o parte, era impropriu acestei meniri, iar pe de altă parte, urma ca la 1 martie 1936 să fie pus la dispoziția garnizoanei locale pentru instrucția recruților.

În aceste condiții s-a precizat că noul aeroport ar fi indicat să fie situat pe terenul așezat la nordul orașului, în marginea șoselei Torontalului, în livada "Cioca", la o depărtare de 3 kilometri de centrul orașului. Locul ales era plat și, deci, propriu pentru un bun aerodrom, având laturi de 900/900 de metri, însumând 138 de jughere, iar pentru a se obține această suprafață urma să se intervină pe lângă Ministerul Agriculturii și Domeniilor, Direcțiunea Colonizări, spre a se aproba un schimb de teren în întindere de 30 de jughere din terenul statului de la Herghelia Parța cu un colonist și Parohia ortodoxă dintre Vii, care în acel moment dețineau suprafața respectivă din suprafața destinată a deveni aerodrom.

Lucrările de nivelare, demarcarea terenului, balizaj, instalațiile pentru indicatoare pentru direcția vântului urmau să fie realizate de către Primărie cu concursul Garnizoanei militare, potrivit dispozițiilor Ministerului Apărării Naționale.

Terenul era degajat de orice obstacole, lucrările de construcție a unui hangar, a unei aerogări, a instalațiilor de balizaj de noapte, postului de telegrafie fără fir, atelierelor și depozitului de benzină și materiale, instalațiilor anexă urmând a fi executate din fondurile puse la dispoziție de către autoritățile locale astfel: Primăria se obliga a acorda trei milioane, din care se prevedea și ordonanța

²¹ Ibid., f. 59.

²² Ibid., f. 20.

din bugetul exercițiului financiar 1936/1937 suma de 1.500.000 de lei, iar restul de un miliard și jumătate din bugetul pe 1937/1938. Camera de Comerț și Industrie alocă în exercițiul financiar 1936/1937 suma de 250.000 de lei, aceeași sumă fiind prevăzută și pentru 1937/1938, iar Prefectura Timiș-Torontal din bugetul 1936/1937, 500.000 de lei.

Lucrările urmau să fie executate de către Primărie, stabilindu-se ca hangarul să fie construit în primăvara anului următor, iar pentru aceasta, Aviația civilă trebuia să pună la timp la dispoziția Primăriei proiectele tip ale hangarului și ale celorlalte lucrări accesorii, Primăria putând aduce modificări, în înțelegere cu Aviația civilă, conform nevoilor locale.

Caietul de sarcini și devizele erau întocmite de către autoritățile locale, iar în cazul în care costul acestor lucrări era mai mic decât contribuțiile mai sus specificate, diferența rezultată urma să fie întrebuințată pentru demararea și continuarea celorlalte lucrări care intrau în tranșa a doua a proiectului.

Veniturile provenite din exploatarea aeroportului, ca taxe de aterizare, garare, intrări etc., erau încasate de către Primărie. Aeroportul urma să fie legat cu linia telefonică și lumina electrică de Primărie, stabilindu-se și procedeul de salarizare a personalului aeroportului, care până la 1 aprilie 1936 urma să fie plătit de către Primărie (cea mai mare parte a sumei), Prefectura Timiș-Torontal și Camera de Comerț și Industrie (se sublinia că de la 1 aprilie 1936 Subsecretariatul de Stat al Aerului va remunera personalul respectiv).

Pentru transportul pasagerilor la și de la Aeroport, Aviația civilă punea la dispoziție un autobus, cheltuielile de întreținere ale acestuia fiind suportate de către Primărie, iar Subsecretariatul de Stat al Aerului acorda autorizația de procurare a combustibilului necesar, în scutire de taxe.²³

În același timp, Primăria municipiului Timișoara a întocmit o adresă către Oficiul Central Național de Colonizare pentru aprobarea cedării gratuite a celor 30 de jughere în proprietatea Primăriei în vederea obținerii întregului teren necesar construirii aeroportului.²⁴

Planul realizării aerogării Timișoara la punctul "Cioca" prevedea lucrări pentru pregătirea terenului, iar în privința construcțiilor necesare: aerogara, hangarul, acesta din urmă necesita o suprafață de circa 2300 de metri pătrați, fiind nevoie de un hangar de 65×30 de metri sau de două de 25×30 metri, având înălțimea de 8 metri, care trebuia să aibă și posibilitatea de a încălzi motoarele avioanelor pe timp de iarnă.

Mai erau necesare un atelier pentru reparații, o magazie pentru depozitarea benzinei și uleiului, în așa fel ca prin conductele din subsol să existe posibilitatea ca avioanele să fie alimentate pe terenul aeroportului, garaj, instalația de

²³ Ibid., f. 24–25.

²⁴ Ibid., f. 33.

luminat, reflectoare, platformă de beton de circa 500 de metri pătrați, instalația de radio telegrafie, instalația de telefon și telegraf, conductă electrică pentru forța motrică și iluminat.²⁵

Problema construirii aeroportului Timișoara a fost analizată și în ședința din 11 decembrie 1935 a Comisiei Interimare, luându-se hotărârea ca lucrările de nivelare, demarcarea terenului, balizajul și instalațiile pentru indicatoare, pentru direcția vântului, să fie executate de către Primărie, pe cheltuială proprie, cu concursul Garnizoanei militare Timișoara.

Lucrările de construcție ale unui hangar cu o deschidere de circa 30 de metri pe 60 de metri, ale unei aerogări, a instalațiilor de balizaj de noapte, postului de telegrafie fără fir/radio, atelierelor și depozitelor pentru benzină și materiale, instalațiilor anexă erau realizate de Primărie din fondurile puse la dispoziție de către autoritățile locale. Legarea aeroportului cu linia telefonică și conductele de luminat electric, precum și forța motrică cădeau de asemenea în sarcina Primăriei.

În privința plății salariilor personalului aeroportului, aceasta privea de la 1 aprilie 1936 Subsecretariatul de Stat al Aerului. În ceea ce privește restul de salarii de până la 31 martie 1936, în suma de 62.500 de lei, acestea urmau a fi achitate astfel: Prefectura Timiș-Torontal – 25.000 de lei, Primăria Timișoarei – 37.500 de lei.

Serviciul Economic municipal era invitat să pună la dispoziția Inspectoratului Agricol din Timișoara terenurile desemnate de către Comisia Interimară pentru completarea sesiilor parohiale și cantorale, precum și pe seama celor 5 coloniști împrăștiți, iar Inspectoratul Agricol Timișoara era rugat să predea în posesiunea și folosința Primăriei, suprafețele deținute de parohii, biserici și coloniști pentru a fi destinate construirii aeroportului.

În ceea ce privește schimbul celor 30 de jughere folosite de Parohia dintre Vii și un colonist, acesta urma să se decidă aparte.

Serviciul Economic va lua apoi măsurile ca cele 27 de jughere și 338 de stâneni pătrați situate în livada “Cioca”, proprietatea Primăriei și folosite de Agronomia comunală să fie puse la dispoziția aeroportului.

Totodată, Serviciul Economic trebuia să ia contact cu Biroul Domeniilor-Divizia I Infanterie Timișoara pentru a se preda în proprietatea și posesiunea Primăriei cele 60 de jughere situate în “Țera” destinate pentru aerogară, iar din terenurile predate să pună la dispoziția Consilieratului Agricol parcelele pentru schimbul cu sesiunile parohiale.

Serviciul Tehnic municipal, în baza datelor și planurilor primite de la Subsecretariatul de Stat al Aerului, trebuia să alcătuiască planurile și devizele

²⁵ Ibid., f. 39–40.

necesare pentru construirea aeroportului Timișoara, în așa fel ca lucrările să fie eșalonate în anii 1936–1937 și 1937–1938, având la dispoziție suma de 2.250.000 de lei anual.

În prima etapă urma să fie construit hangarul cu atelierele și depozitele, iar în cea de-a doua Aerogara și instalațiile necesare.

Serviciul Financiar municipal trebuia să înscrie cu ocazia alcătuirii bugetului pe anul financiar 1935–1936 suma de 1.500.000 de lei și să adopte măsuri urgente pentru deschiderea unui credit suplimentar de 37.500 de lei pentru plata personalului de la aeroport pe anul curent.²⁶

În ședința din 18 decembrie 1935 Comisia Interimară, având în vedere că Inspectoratul Agricol al Regiunii Timișoara nu dispunea de rezervele necesare pentru completarea terenului aeroportului cu încă 30 de jughere, a decis punerea la dispoziție, din proprietățile Primăriei, cele 30 de jughere încă necesare schimbului de teren pentru înființarea aeroportului.

Ca obiecte de schimb se stabileau 6 jughere și 432 stânjani pătrați situate lângă Calea Torontalului, o parte din pământul Totossy, iar pentru restul de 24 de jughere se oferea terenul proprietatea municipiului, în întindere de 45 de jughere 1450 stânjani pătrați, situat în livada “Cioca”, în așa fel ca să se obțină în schimb 24 de jughere din pășunea coloniștilor din cartierul Mehala. Serviciul de Ocrotiri Sociale era delegat să ia contact cu coloniștii interesați pentru rezolvarea schimbului de teren în cel mai scurt timp.²⁷

Avându-se în vedere decizia Comisiei Interimare prin care s-a hotărât, în principiu, schimbul celor 24 de jughere teren arabil situate în livada “Cioca” și folosit ca pășune de către coloniști, cu terenul în întindere de circa 45 de jughere situat în aceeași livadă, întrebuințat pentru fânaș, proprietatea municipiului, avându-se în vedere și procesul-verbal încheiat la 21 decembrie 1935 la sectorul V Administrativ cu reprezentanții coloniștilor, care în unanimitate au consimțit la schimbul propus din partea Primăriei, s-a decis a se lua la cunoștință de schimbul de terenuri realizat și, în consecință, Serviciul Ocrotirilor Sociale și cel Economic trebuiau să pună în aplicare acest schimb.²⁸

În privința lucrărilor propriu-zise la aeroportul Timișoara, la 30 mai 1936 se arăta că suma necesară pentru construirea hangarului era de circa 7 milioane de lei și, avându-se în vedere că în exercițiul bugetar 1936–1937 a fost aprobată în acest scop suma de 1.500.000 de lei, s-a decis să se ia legătura cu comandantul aeroportului spre a se stabili ordinea lucrărilor care urmau a fi executate.²⁹

²⁶ Ibid., f. 66.

²⁷ Ibid., f. 71.

²⁸ Ibid., f. 81.

²⁹ Ibid., f. 97.

Serviciul Ocrotirilor Sociale a fost delegat să ceară Ministerului de Interne și celui al Agriculturii și Domeniilor să aprobe schimburile și cedările de teren.³⁰

Tot în anul 1936 Primăria Timișoara, într-o adresă către Prefectura Timiș-Torontal, arăta că Ministerul de Interne a ordonat înscrierea în bugetul municipiului pe exercițiul 1936–1937 a unui fond de 3 % din totalul veniturilor ordinare, cu destinația de a servi la amenajarea și întreținerea aeroportului și a terenului de ajutor.

Avându-se în vedere că sumele stabilite prin convenția din 9 decembrie 1935 nu ajungeau la acoperirea cheltuielilor legate de înființarea aeroportului, că terminarea lucrărilor și construcțiilor necesare reclamau mai mulți ani, că aeroportul servea nevoilor regiunii, precum și a faptului că în baza ordinelor primite, comunele au executat lucrările pentru amenajarea pășunilor comunale în scopul aterizării avioanelor în caz de nevoie, se solicita Prefecturii să dea dispoziții ca o parte a sumelor înscrise în bugetul comunelor din județ și încasate pentru “scopul aeroportului” să fie puse la dispoziția aeroportului în scopul terminării lucrărilor și construcțiilor necesare.³¹

Pe de altă parte, a intervenit o altă complicație în privința construcției aeroportului, relevată de raportul șefului Serviciului Economic al Primăriei, care arăta că aproape toate parcelele de pământ care făceau obiectul schimbului între stat, comună și alți proprietari particulari erau arate și în mare parte însămânțate, astfel încât dacă Primăria le-ar lua în acel moment în vederea construirii aeroportului, trebuia să plătească despăgubiri. În aceste condiții se propunea ca aeroportul provizoriu să funcționeze încă un an, Primăria urmând ca la finele anului economic în curs (1 octombrie 1936) să pună la dispoziția organelor de stat terenurile de schimb.³²

Față de solicitarea Primăriei Timișoara, Direcția Aviației Civile a obținut aprobarea Ministerului Apărării Naționale de prelungire a funcționării aeroportului provizoriu.³³ În fața acestei situații, Comisia Interimară a decis ca lucrările

³⁰ Ibid., d. 2/1936–1937 f. 5. Recapitulând, pentru construirea aeroportului Timișoara era nevoie de o suprafață de 138 de jughere și 254 de stj. pătr. (“Cioca”). Din această suprafață, 34 de jughere, 254 stj. pătr. erau proprietatea Primăriei, folosită de Agronomia municipală, 5 jughere erau împrumutate, 20 de jughere erau proprietatea statului și puse la dispoziția Oficiului Național de Colonizare, fiind destinate ulterior ca sesii parohiale pentru Parohia ortodoxă-română din Vii, 10 jughere proprietatea statului român, vândute unui locuitor, 60 de jughere proprietate de stat, destinate pentru parohii. Pentru înlocuirea celor 104 de jughere folosite de coloniști și biserici, Primăria a oferit alte terenuri în schimb, pentru 24 de jughere s-a făcut schimb cu coloniștii, municipiul punând la dispoziție 160 de jughere și 1291 stj. pătr. pentru aranjarea schimbului în scopul înființării aeroportului, f. 2–4.

³¹ Ibid., f. 36.

³² Ibid., f. 40.

³³ Ibid., f. 62.

de construcție ale aeroportului Timișoara să înceapă în vara lui 1936, după terminarea secerișului.³⁴

La 19 mai 1936 Ministerul Agriculturii și Domeniilor, Direcția Aplicării Reformei Agrare, informa că ministrul de resort a aprobat schimbul suprafeței de 77 de jughere, 559 stânjeni pătrați, Ministerul punând la dispoziție terenul folosit de parohii și primind o suprafață egală în mai multe puncte, unde erau mutate acestea. Totodată s-a aprobat ca diferența de 11 jughere, 1480 stânjeni pătrați, până la completarea suprafeței de 89 jughere, să fie vândută la prețul de expropriere, cu condiția ca să fie folosită doar pentru construirea aeroportului și să nu fie înstrăinată.³⁵

În același timp, Ministerul de Interne, Direcția Administrației Locale, preciza că toate cheltuielile necesare cu identificarea și amenajarea de aeroporturi, executarea construcțiilor și instalațiilor, întreținerea și funcționarea aerodromurilor și terenurilor, plata personalului aeroportului, precum și orice contribuție necesară pentru dezvoltarea aviației, să fie efectuate din fondurile prevăzute în bugetul Primăriei, la capitolul special înscris pe exercițiul 1936–1937.

În cazul în care era nevoie de fonduri peste prevederile bugetare, se făcea apel și la concursul celorlalte autorități și instituții, fiind solicitate să contribuie, într-o cât mai mare măsură, întreprinderile industriale și comerciale din localitatea sau regiunea respectivă, interesate de dezvoltarea aviației comerciale.³⁶

Jurnalul Consiliului de Miniștri nr. 1355/1 iulie 1936 autoriza Comisia Interimară să efectueze schimbul de terenuri în scopul înființării aeroportului Timișoara.³⁷

În vara anului 1936 Comisia Interimară a luat decizia începerii construcției aeroportului, în cadrul sumei de 1.500.000 de lei, prevăzută în bugetul municipiului și a subvenției ce urma să fie primită de la Prefectura județului, în momentul sosirii delegatului Subsecretariatului de Stat al Aerului pentru fixarea lucrărilor respective.³⁸

Totodată, Serviciul Economic municipal era invitat să ia în primire de la Consilieratul Agricol Timișoara 89 de jughere destinate aeroportului, Agronomia comunală să pună la dispoziția Serviciului Economic 34 de jughere, 254 stânjeni pătrați, cei 5 coloniști plus un proprietar erau invitați să pună la dispoziție jugherele aferente, Serviciul Economic și cel Tehnic trebuind să efectueze schimbul de terenuri. În același timp, biroul Agronomiei comunale

³⁴ Ibid., f. 52.

³⁵ Ibid., f. 58.

³⁶ Ibid., f. 60.

³⁷ Ibid., f. 79.

³⁸ Ibid., f. 80.

trebuia să studieze chestiunea exploatării terenului respectiv pe lângă scopul primordial (aeroport) și în scopuri agricole.³⁹

În Referatul Serviciului Ocrotirii Sociale din 30 iulie 1936 se solicita publicarea unei licitații publice pentru construirea Aerogării în limita sumei de 3.500.000 de lei, prevăzută în bugetele Primăriei, Prefecturii Timiș-Torontal, comunelor din județ, Comisia Interimară aprobând cererea.⁴⁰

Lucrările la Aerogară urmau a fi executate de către Întreprinderile arhitectului Augustin Schmiedigen, totalul sumei necesar fiind de 11.049.064 lei.⁴¹

La 27 august 1936 Subsecretariatul de Stat al Aerului informa Primăria municipiului Timișoara că planurile de construcție ale Aerogării au fost înaintate spre aprobare Ministerului Lucrărilor Publice și Comunicațiilor, Consiliului Tehnic Superior.⁴²

Conform planului original al Aerogării, aceasta urma să fie construită în stil modern, construcția fiind din schelet din beton armat, cu suprafețe mari de geamuri, cu terase. La parter erau proiectate sala de așteptare, biroul de informații, biroul bagaje, vama, poliția, birourile pistei, birourile companiilor, restaurantul-bar, accesoriile necesare, la subsol se aflau camera de cazane și de combustibil, cea pentru oamenii de serviciu, adăpostul antiaerian, magazia restaurantului, iar la etaj camera inspectorului, camerele pentru piloți, locuința comandantului aeroportului, biroul T.F.F., stația meteorologică, deasupra fiind înălțat un far de semnalizare.

Conform licitației publice care s-a desfășurat la 31 august 1937, costul lucrărilor pentru construirea Aerogării s-a cifrat la 5.833.965 de lei, dar deoarece suma nu era disponibilă, s-a hotărât reducerea cantitativă și calitativă a lucrărilor pentru a se ajunge la suma de 4.500.000 de lei. Proiectul modificat menținea, în general, aceleași dispoziții ca și planul original, fiind micșorate numai părțile fără importanță esențială. Pentru a nu suferi construcția Aerogării în urma reducerilor făcute, Subsecretariatul de Stat al Aerului a acordat suma de 300.000 de lei, astfel că suma finală cu care urma să se construiască Aerogara era de 4.800.000 de lei (câștigătoarea licitației așa cum am arătat mai sus fiind firma Schmiedingen).⁴³

La 25 septembrie 1936 a fost încheiat procesul-verbal între reprezentanții Ministerului de Interne, Subsecretariatului de Stat al Aerului, primarul

³⁹ Ibid., f. 84.

⁴⁰ Ibid., f. 88. În privința Prefecturii Timiș-Torontal, aceasta informa că subvenția comunelor rurale din județ pentru amenajarea câmpurilor de aterizare (cu excepția a 10 comune ale căror bugete nu erau încă aprobate) se ridica la 2.678.939 de lei, subvenția județului era de 815.000 de lei, urmând a fi majorată prin deschideri de credite la 1000.000 de lei, vezi fila 91.

⁴¹ Ibid., f. 104.

⁴² Ibid., f. 135.

⁴³ Ibid., d. 4/1930, f. 127–128.

municipiului Timișoara, șeful Serviciului Tehnic municipal, în care au fost stabilite criteriile de construcție ale Aerogării.

Valoarea lucrării se cifra la 4.800.000 de lei, urmând ca eventualele lucrări suplimentare să fie plătite din fondurile pentru aviație prevăzute în bugetele anului următor ale municipiului, județului și comunele rurale. Plata de către municipiu, Prefectură, comunele rurale din județ, contribuția Subsecretariatul de Stat al Aerului, urma să fie efectuată la recepția provizorie a lucrărilor.⁴⁴

De asemenea, Serviciul Tehnic municipal informa că toate parcelările și planurile de dezmembrare referitoare la schimburile de terenuri necesare înființării aeroportului dintre Municipiu, Regiunea Agricolă și coloniști au fost executate, Serviciul Economic trebuind să dispună să se efectueze predarea-preluarea terenurilor respective de către o comisie la fața locului.⁴⁵

În decembrie 1936 Serviciul Tehnic municipal înainta Subsecretariatului de Stat al Aerului schița de amplasament pentru Aeroportul Timișoara spre aprobare, pentru a putea începe construirea pavilioanelor de radiometrie și de telefonie fără fir.⁴⁶

Adresându-se primarului Timișoarei, A. Schmiedigen preciza că, potrivit prevederilor procesului-verbal din 9 septembrie 1936 prin care s-a hotărât modificarea proiectului inițial care a servit ca bază la licitație astfel încât costul total era de 4.500.000 de lei în loc de prețul obținut la licitație de 5.833.965 de lei, antreprenorul a înaintat un calcul pentru reducerea efectuată, din care reieșea că dimensiunile proiectului inițial trebuiau reduse cu 33 %.

Pe de altă parte, A. Schmiedigen s-a adresat din nou primarului, arătând că membrii Comisiei Interimare au hotărât să încredințeze firmei sale executarea construcțiilor anexe ale Aerogării, respectiv postul T.F.F., radiogoniometria, în limita a 20 % din devizul Aerogării, precum și pe baza prețurilor inițiale ale devizului lucrării. Dar, între timp au intervenit conjuncturi economice neprevăzute, precum devalorizarea multor monede străine, care au dus la majorarea prețurilor tuturor materialelor de construcție în jurul procentului de 40 % și, în consecință, antreprenorul cerea aprobarea majorării prețurilor cu 40 % la aceste din urmă lucrări.

Arhitectul șef al Primăriei, A. Suciu opinia că deoarece lucrarea era patronată de Ministerul Aerului și Marinei, fiind executată conform planurilor elaborate de către acest minister, să se aprobe, în principiu, creșterea prețurilor unitare din partea delegaților ministerului respectiv, pentru a putea trece această majorare prin Comisia Interimară.⁴⁷

⁴⁴ Ibid., d. 2/1936–1937, f. 154.

⁴⁵ Ibid., f. 158.

⁴⁶ Ibid., f. 225.

⁴⁷ Ibid., f. 184.

Referatul Serviciului Tehnic din 3 noiembrie evidențiază că serviciul a controlat și prețurile înaintate de către firma Schmiedigen, găsindu-se la prețurile de revenire un spor de circa 17,5 %. Considerând și câștigul adecvat, se propunea pentru pavilionul de radiogoniometrie și postul T.F.F. un spor de maxim 20 % la prețurile unitare obținute la licitație⁴⁸, aprobându-se un plus de 20 %.⁴⁹

Ministerul de Interne a aprobat majorarea prețurilor inițiale cu 20 % pentru lucrările de la Aerogară.⁵⁰

La 4 februarie 1937 Primăria Timișoara, într-o adresă înaintată Ministerului Aerului și Marinei, Direcției Aviației Civile, arată că pentru amenajarea câmpurilor de aterizare s-a prevăzut în bugetul Municipiului la articolul 121, suma de 1.500.000 de lei. Sumele cheltuite până în acel moment din creditul bugetar la articolul respectiv erau în total de 1.391.215 lei. Din suma de 3.533.718 lei încasată de la comunele din județ până la 29 ianuarie 1937, lui Schmiedigen, în contul lucrărilor de construcții, i s-au plătit 2.447.722 de lei, iar în total s-au achitat până la sfârșitul lui ianuarie 1937, 3.838.937 lei.

Valoarea lucrărilor angajate era următoarea: Aerogara, prin firma A. Schmiedigen, stația de Radiogoniometrie, 20 % din suma de 5.833.965 lei (suma ce reprezenta valoarea lucrărilor angajate la Aerogară prin firma respectivă), 1.166.000 de lei, totalul fiind de 6.999.965 lei. Achitarea banilor urma să se facă din bugetul 1936/1937, inclusiv prin contribuțiile comunelor și ale județului până la suma de 4.800.000 de lei, restul urmând a fi achitat din bugetul 1937/1938.⁵¹

Referatul Serviciului Tehnic municipal de la începutul anului 1937 arată că, deoarece construcția Aerogării era foarte înaintată, ajungând deja în acel moment în parte sub acoperiș, instalațiile necesare trebuiau urgent executate astfel încât în vara respectivă, când clădirea va fi terminată, exploatarea aeroportului să nu fie împiedicată.

Uzina Electrică municipală trebuia să prevadă în bugetul 1937/1938 suma de 868.936 de lei drept valoarea rețelei electrice pe distanța Căii Torontalului (începutul acesteia) până la Aerogară și să facă formele necesare pentru procurarea materialelor lipsă în vederea realizării lucrării.⁵²

⁴⁸ Ibid., f. 187. Antreprenorul, în cererea sa pentru creșterea cu 20 % a prețurilor inițiale ale lucrărilor, a invocat atât scumpirea materialelor, cât și urcarea tarifului C.F.R., Serviciul Tehnic în referatul întocmit fiind de părere să se aprobe majorarea prețurilor materialelor. Vezi și filele 236, 238.

⁴⁹ Ibid., f. 184.

⁵⁰ Ibid., f. 241.

⁵¹ Ibid., f. 235.

⁵² Ibid., f. 234.

Comisia Interimară a decis în cursul anului 1937 ca aceeași Uzină Electrică să execute de urgență lucrările pentru “instalațiunile” conductei electrice și luminatului electric la Aerogara aflată în construcție, cu cablu subteran, cheltuielile necesare în acest scop fiind în valoare de circa 868.936 de lei, urmând a fi prevăzute în bugetul uzinei din anul următor.⁵³

De asemenea, Comisia a aprobat licitația pentru darea în antrepriză a lucrărilor de construire a hangarului de la Aeroportul Timișoara firmei Augustin Schmiedigen⁵⁴, aprobând și cererea firmei respective pentru executarea lucrărilor de instalare a luminii electrice la Aerogară după analiza care urma să fie întocmită de către Serviciul Tehnic municipal.⁵⁵

Fondurile prevăzute în bugete pe exercițiul financiar 1936–1937 pentru construirea aeroportului erau: Prefectura Timiș-Torontal 815.000 de lei, comunele din județ: 2.678.937 lei, Primăria Timișoara: 1.500.000 de lei, Camera de Comerț și Industrie: 50.000 de lei, în total fiind alocați 5.043.937 de lei, la care erau adăugate sumele obținute prin rectificarea bugetului Prefecturii și prin înscrierea și în bugetul celorlalte comune din județ a cotei de 3 % (ce nu era cuprinsă în cadrul sumei de 2.678.937 de lei).

Lucrările de realizat, din fondurile prevăzute pentru aviație, de către Primăria Timișoara erau: nivelarea terenului pentru aeroport (100.000 de lei), demarcarea, balizarea de zi și măneca de vânt (50.000 de lei), teu mobil (80.000 de lei), drumul de acces și piațeta de la intrarea pe aeroport (120.000 de lei), construcția Aerogării cu instalațiile de apă, încălzire centrală și fosă septică (3.500.000 de lei), mobilier pentru aerogară (300.000 de lei), pistă de îmbarcare și trotuare în fața aerogării (150.000 de lei), legătura telefonică (10.000 de lei), procurarea unei autocamionete tip “aviație” pentru transportul pasagerilor (245.000 de lei), împrejmuirea aeroportului dinspre șosea și în fața aerogării (150.000 de lei), legarea aeroportului la rețeaua electrică a orașului, documentul precizând că sumele erau calculate cu aproximație.⁵⁶

Lucrările de construcție, legătura electrică, telefonică, drumul de acces, împrejmuirea trebuiau să înceapă imediat, astfel încât să fie terminate în cursul anului, iar licitațiile erau publicate cu “termen scurt”, fiind vorba de lucrări urgente privind apărarea națională.

Construcțiile hangarului, a balisajului de noapte, a postului T.F.F. și a celorlalte instalații necesare amenajării complete a aeroportului urmau să fie executate în anul următor din fondurile ce trebuiau a fi prevăzute în acest scop

⁵³ Ibid., d. 2/1937, f. 55.

⁵⁴ Ibid., f. 572.

⁵⁵ Ibid., f. 676.

⁵⁶ Ibid., d. 25/1937, f. 621–623.

în bugetele Prefecturii, comunelor rurale, Primăriei Timișoara și Camerei de Comerț și Industrie pe exercițiul financiar 1937–1938.⁵⁷

Într-o adresă a Serviciului Tehnic municipal către Direcția Aviației Civile se arăta că lucrările de nivelare ale aeroportului au început la 14 iulie 1937.⁵⁸

Memoriul referitor la situația aeroportului Timișoara întocmit de către Serviciul Tehnic municipal arăta că Aerogara se găsea sub acoperiș (lucrările începând în toamna lui 1936), continuând lucrările de tencuială, montarea instalațiilor, precum și de înzestrări interioare.

În campania de lucru 1937–1938 a început construcția pavilionului pentru radiogoniometrie, precum și a postului T.F.F., urmînd ca după terminarea construcțiilor indispensabile pentru traficul aerian, aeroportul să fie dat exploatării.⁵⁹

Totuși, în urma unei vizite întreprinse la aeroport în vara lui 1937 de către primarul Timișoarei, Augustin Coman, împreună cu reprezentanții Ministerului Aerului, Ministerului de Interne, s-a constatat lipsa de activitate din partea Antreprizei la Aerogară, la T.F.F. precum și în alte puncte de lucru, hotărîndu-se somarea Antreprizei pentru intensificarea lucrărilor.⁶⁰

La 26 noiembrie 1937 lucrările la Aerogara Timișoara erau aproape terminate, începându-se zugrăvelile.⁶¹

La 21 ianuarie 1938 Serviciul Tehnic municipal informa Ministerul Aviației și Marinei, Departamentul Aviația Civilă, că întocmind proiectul definitiv pentru nivelarea terenului aeroportului, care urma să fie trimis Ministerului spre aprobare, s-a constatat că pentru exploatarea aerodromului în anul 1938 trebuia intensificat ritmul de muncă. Or, cum costul acestei lucrări, dată în antrepriză, ar fi depășit mijloacele bugetare disponibile pentru acest scop, s-a hotărât executarea ei în regie proprie de către Serviciul Tehnic.

Pentru accelerarea activității trebuiau sporite mijloacele de transport, fie prin punerea la dispoziție de către Ministerul Aerului și Marinei a mijloacelor de transport de care acesta dispunea, fie intervenind la administrațiile care posedau astfel de mijloace pentru a le împrumuta (de exemplu CFR) sau aprobându-se cumpărarea lor din fondul de 3 % destinat pentru scopurile aviației civile, urmînd ca după terminarea lucrării să fie trecute în patrimoniul ministerului ori vândute.⁶²

Serviciul Tehnic preciza că Ministerul a anunțat că nu dispunea de mijloace cerute, care nu se găseau nici la Garnizoana Timișoara. În consecință, pentru a

⁵⁷ Ibid., f. 623–624.

⁵⁸ Ibid., f. 277.

⁵⁹ Ibid., f. 569.

⁶⁰ Ibid., f. 625.

⁶¹ Ibid., f. 576.

⁶² Ibid., f. 23–24.

putea fi continuată nivelarea terenului aeroportului cu un randament mai mare, se propunea să se intervină la Ministerul Aerului și Marinei pentru a se aproba procurarea mijloacelor mecanice de transport din fondul de 3 %, pe cale de licitație sau a tratării prin bună învoială publică.⁶³

Același serviciu atrăgea atenția asupra urgenței lucrărilor pentru amenajarea aeroportului, iar în acest sens, în anteproiectul bugetului pe exercițiul financiar 1938–1939 au fost prevăzute sumele necesare pentru terminarea construcțiilor la Aerogară, a pavilioanelor pentru T.F.F. și goniometrie, hangar, pistă, pentru instalațiile de balizaj, conducte electrice, telefon, telegraf etc., precum și pentru nivelarea aeroportului, care au fost deja reîncepute.

Pentru exploatarea aeroportului trebuiau executate urgent conductele de curent electric și cele de telefon, care lipseau complet. În scopul începerii construirii liniei electrice, Serviciul solicita intervenția la direcția Aviației Civile pentru a fi comunicată urgent capacitatea întregii instalații electrice, în vederea publicării licitației pentru procurarea conductelor și a cablurilor subterane.⁶⁴

Totodată, autoritățile centrale erau informate că sumele necesare pentru executarea lucrărilor privind conductele electrice, de telefonie și telegrafie fiind prevăzute în anteproiectul de buget pe 1938/1939, trebuia să se intervină la Telefoane S.A.R. pentru construirea liniei.⁶⁵

Ca urmare a solicitării Primăriei privind capacitatea întregii instalații electrice (conducte cabluri subterane etc.), Ministerul Aerului și Marinei răspundea că aceasta trebuia să fie astfel dimensionată încât să suporte circa 100 kw putere (necesară pentru dezvoltarea viitoare). Pentru moment se vor instala transformatoare de 25,50 kw, corespunzător puterii necesare aeroportului în acel moment.⁶⁶

La 19 martie 1938 Serviciul Tehnic sublinia necesitatea alocării urgente a sumelor pentru continuarea lucrărilor de nivelare, suspendate din lipsă de fonduri, altfel lucrările vor fi întârziate.⁶⁷

În perioada respectivă erau în curs următoarele lucrări: terminarea construcțiilor Aerogării, pavilionului pentru T.F.F., al celui pentru radiogoniometrie și hangar metalic, ridicarea piloanelor pentru postul T.F.F., nivelarea terenului aeroportului.

Terminarea construcțiilor la Aerogară, T.F.F. era finanțată din fondul de 3 % prevăzut pentru scopurile aviației civile, “contribuit” din partea Primăriei și a comunelor județului, nivelarea terenului era efectuată în regie proprie de către

⁶³ Ibid., f. 30.

⁶⁴ Ibid., f. 22.

⁶⁵ Ibid., f. 45.

⁶⁶ Ibid., f. 31.

⁶⁷ Ibid., f. 8.

Municipiu, în ultimul timp Primăria angajând lucrările în acord, plata efectuându-se tot din fondul de 3 % (dar din cauza lipsei de fonduri, lucrările de nivelare au fost oprite la 10 februarie). Pentru nivelare s-au prevăzut 550.000 de lei, sumă majorată la 1.100.000 lei, din aceștia cheltuindu-se până la 21 ianuarie 1938, 1.066.087 de lei, plus plățile efectuate în 1938, în total 1.093.650 lei, rămânând un rest de plată către lucrători de 81.572 de lei. Se preciza că 60.511 lei nu au fost folosiți pentru nivelarea aeroportului nou, ci al celui provizoriu.⁶⁸

Tot la începutul lui martie 1938, Serviciul Tehnic municipal a dat o amplă dare de seamă asupra lucrărilor la Aeroportul Timișoara, în care arăta că sumele cheltuite până la sfârșitul anului 1937 pentru nivelarea terenului aeroportului erau de 60.511 lei, iar pentru 1937–1938 de 797.309 lei, pentru benzină, uleiuri de 115.988 lei, nivelarea cu premilitari costând 92.279 lei. În privința clădirilor, în 1936–1937 s-a executat construcția în roșu a Aerogării, continuată în 1938, începându-se lucrările la interioare. A fost început și s-a terminat aproape complet pavilionul pentru T.F.F., urmând a se completa fundațiile pentru mașini și executa pardoselile deasupra galeriilor de conducte, ca și pavilionul pentru radiogoniometrie. Pentru hangarul metalic s-au executat fundațiile și zidurile împrejmuitoare în roșu, precum și o parte a construcțiilor susținătoare de beton armat.

Angajamentele financiare se prezentau astfel: Aerogară contract original: 5.833.965 lei, 20 % majorarea prețurilor inițiale – 1.666.793 lei; pentru postul T.F.F. – 1.666.793 lei; pentru postul de radiogoniometrie – 233.358 lei; pentru hangarul metalic – 7.238.295 lei.

Din aceste sume s-au achitat: pentru Aerogară: 5.333.534 lei; pentru postul T.F.F.: 640.523 lei; pentru postul de radiogoniometrie: 180.805 lei; pentru hangarul metalic: 2.100.358 lei.

Propunerile Serviciului Tehnic pentru perioada următoare de timp erau: terminare edificiilor și construirea unui pavilion nou. Au fost realizate, de asemenea, următoarele lucrări de instalații: conductele pentru lumină electrică erau așezate pentru toate pavilioanele, însă nu aveau nicio legătură cu rețeaua municipală. Apeductul și canalul erau prevăzute în pavilionul Aerogării și T.F.F. cu toate instalațiile sanitare necesare. Încălzirea edificiilor Aerogării și T.F.F. se făcea prin sistemul de încălzire centrală cu aburi. Lucrările pentru instalarea telefonului și centralei telefonice nu s-au executat încă, suma necesară fiind prevăzută în bugetul 1938–1939. Pentru Aerogara propriu-zisă s-au așezat conductele pentru telefon (aceasta fiind prevăzută cu 11 locuri de telefon), iar stațiile radio, T.F.F., gonio aveau doar adăpostul construit. De asemenea, în decembrie 1937 a început executarea pilonilor T.F.F., ridicarea scheletului metalic fiind în curs.

⁶⁸ Ibid., f. 632.

Se propunea executarea urgentă a conductelor electrice și a telefonului, sumele necesare în acest sens fiind prevăzute în anteproiectul bugetului 1938–1939.⁶⁹

În anteproiectul de buget pe exercițiul financiar 1938–1939 erau incluse pentru lucrările la aeroport următoarele sume: subvenția pentru amenajarea câmpurilor de aterizare, nivelarea terenului aeroportului – 3.750.000 de lei; pentru continuarea construcției la aerodromul Timișoara – 9.770.000 de lei. Articolele neprevăzute în buget erau: instalațiile aeroportului: balizaj, conducte, telefon, telegraf, material de pistă, de incendiu, mobilier, valoarea acestora fiind de 3.100.000 de lei.⁷⁰

Dar toate aceste eforturi au fost oprite de o hotărâre administrativă, referatul Serviciului Contencios numărul 20369/1938 arătând că printr-o decizie a Curții Superioare Administrative a fost anulată Decizia numărul 40596/1936 prin care s-au adjudecat definitiv lucrările pentru Aerogară pe seama firmei Schmiedigen și, drept urmare, lucrările pe baza adjudecării respective nu mai puteau continua. În aceste condiții, situația existentă trebuia legalizată, fie obținându-se încuviințarea Ministerului de Interne pentru menținerea antreprizei cu titlul de înțelegere prin bună-învoială în cazul când prețurile erau convenabile, fie prin lichidarea lucrărilor executate până la zi și publicarea unei noi licitații pentru terminarea lucrărilor restante.

Referatul Serviciului Tehnic municipal preciza că toate lucrările adjudecate erau terminate, fiind finalizate și toate lucrările suplimentare, lipsind însă ultimile finisaje și punerea la punct. Suma adjudecată și cea din contract erau de 5.838.965 de lei, iar situațiile provizorii de plată înaintate de către firma Schmiedigen până la 15 aprilie 1938 erau de 10.519.773 de lei, astfel depășirile întreceau suma din contract, precizându-se că surplusurile de lucrări și majorarea prețurilor au fost aprobate de către Comisiile Interimare ale municipiului Timișoara, Ministerul Aerului și Marinei și Ministerul de Interne. Firma Schmiedigen a ridicat suma de 8.226.078 de lei, iar referatul Serviciului Contencios nu arăta motivele anulării adjudecării definitive.

În consecință, s-a decis sistarea lucrărilor de la Aerogară, cu mențiunea ca firma Schmiedigen să întrețină lucrările făcute în situația de a fi predate Comisiei de recepție, firma respectivă trebuind să înainteze decontările și planurile definitive către Comisia de recepție pentru a se putea trece la recepționarea lucrărilor executate. Totodată s-a decis ca până la soluționarea situației să nu se mai efectueze nicio plată către firma executoare a lucrărilor de la Aeroportul Timișoara.

⁶⁹ Ibid., f. 734–737.

⁷⁰ Ibid., f. 746. Trebuie specificat că acest anteproiect este datat 10 ianuarie 1938.

Serviciul Contencios al Primăriei urma să examineze legalitatea surplusului de lucrări și a majorării prețurilor conform legilor în vigoare, iar Serviciul Tehnic să recepționeze lucrările executate. Mai trebuia soluționată chestiunea conform referatului Serviciului Contencios, legalizarea situației date, legalizarea situației în caz de înțelegere cu firma Schmiedigen la terminarea lucrărilor restanță.⁷¹

Concluzionând, existența unui aeroport în Timișoara în perioada dintre cele două războaie mondiale reprezenta o necesitate deosebită atât pentru oamenii de afaceri, cât și pentru locuitorii Timișoarei și ai Banatului. În același timp, construirea aeroportului era importantă și din punct de vedere militar, cu atât mai mult cu cât în anii '30 ai secolului trecut relațiile internaționale deveneau tot mai tensionate.

Având în vedere toate aceste aspecte, Primăria municipiului Timișoara a întreprins ample eforturi, începând cu primii ani ai deceniului al patrulea al secolului al XX-lea, în vederea construirii unui aeroport în apropierea Timișoarei, la demersurile acestei instituții alăturându-se Prefectura județului Timiș-Torontal și Camera de Comerț și Industrie Timișoara.

Tratativele duse de către reprezentanții Primăriei cu forurile centrale pentru realizarea acestui important obiectiv au fost complicate, Municipiul angajându-se să pună la dispoziție terenul și să execute lucrările de infrastructură necesare aeroportului. Totodată, Primăria contribuia cu o sumă importantă de bani pentru construirea aeroportului.

Au urmat negocieri dificile pentru obținerea întregului teren necesar realizării aeroportului, iar în urma licitației au început lucrările pentru construirea aerogării și a celorlalte instalații necesare. Primăria municipiului Timișoara a făcut eforturi financiare deosebite pentru finalizarea acestor construcții, a executat o parte din lucrările de infrastructură, paralel cu întreținerea unui aeroport provizoriu. Trebuie subliniat însă faptul că autoritățile locale nu s-au bucurat de susținerea (în special financiară) instituțiilor centrale de resort pentru înfăptuirea acestui proiect.

Decizia Curții Superioare Administrative de a anula rezultatul licitației pentru construirea aerogării, izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, au făcut ca Timișoara, unul dintre cele mai importante orașe ale României, să rămână fără un aeroport modern așa cum prevedeau planurile alcătuite la mijlocul anilor '30 ai secolului al XX-lea.

Au rămas astfel în istorie doar eforturile deosebite ale conducerii Primăriei Timișoara (alături de cele ale Prefecturii Timiș-Torontal și Camerei de Comerț și Industrie Timișoara) pentru construirea aeroportului, precum și un vis (amar) neîmplinit. Proiectul aeroportului îl putem încadra între marile deziderate ale

⁷¹ Ibid., d. 5/1938, f. 295–296.

Primăriei (Palatul de Justiție, Studioul de radio etc.) care nu s-au realizat în perioada respectivă.

TIMIȘOARA AIRPORT – AN UNFULFILLED DREAM OF THE INTER-WAR TIMIȘOARA

Abstract

A modern airport building was a priority of the Municipality of Timișoara beginning with 1931, for it was a distinct need of the local businessmen, but also a strategical one. Two important institutions joined the Municipality efforts: the Prefecture of Timiș-Torontal County and the Chamber of Commerce and Industry Timișoara. Complex treating with central authorities took place in order to start the airport building works. The Municipality took the pledge to offer the terrain, to finance an important part of the works, and to build the objective substructure.

After difficult negotiations to obtain the place, the building auction went to A. Schmiedingen Company, while a substantial part of the necessary amount was allotted by the Municipality (in the context of prices advance); the Municipality made efforts to build the future airport substructure and, in the same time, for the maintenance of a provisional airport. The local authorities did not enjoy the support of the central departmental authorities in that matter. The Superior Administrative Court decision to make void the auction result and Word War II beginning let Timișoara, one of the largest towns in Romania, without a modern airport.

TENDINȚE AGRICOLE INTERBELICE REFERITOARE LA CLISURA DUNĂRII ÎN VIZIUNEA LUI ALEXANDRU MOISI

Minodora Damian*

Cuvinte cheie: Clisura Dunării, perioada interbelică, reforma agrară, Alexandru Moisi

Keywords: Clisura Dunării, inter-war period, agrarian reform, Alexandru Moisi

Reforma agrară din 1921, apărută ca o concretizare a promisiunilor regelui Ferdinand I din martie 1917, către țăranii care erau înrolați în armata română care a participat la Primul Război Mondial, poate reprezenta geneza proprietăților rurale agricole cu caracter familial de pe teritoriul românesc.

În provinciile românești de la vest de Carpați, reforma agrară își găsește cadrul legislativ în proiectul de lege dezbătut în Marele Sfat Național în 1919, votat în 1920 de Parlamentul României Mari, care urmărea reducerea proprietății latifundiare, formarea de proprietari și exploatații țărănești și crearea unor instituții care să pună în aplicare prevederile reformei agrare.¹

Metoda de aplicare a reformei era structurată în două mari acțiuni: exproprierea și împrăștierea. Exproprierea se baza pe două principii fundamentale: preluarea terenurilor de la proprietarii latifundiari în proprietatea statului și plata integrală a prețului pământului printr-o justă despăgubire. Atât în Vechiul Regat cât și în Transilvania pământul expropiat era diferențiat în funcție de formele de relief. La munte se expropria loturi de pământ cu o suprafață de peste 50 de iugăre cadastrale în Transilvania și de peste 100 de iugăre cadastrale în Vechiul Regat, la deal peste 100 de iugăre cadastrale în Transilvania și peste 150 de iugăre cadastrale în Vechiul Regat, iar la șes între 200 și 500 de iugăre cadastrale în ambele provincii.²

Scopul principal al reformei agrare îl constituia crearea unei noi pătri sociale de nivel mediu, reprezentată prin țăranime, fapt ce conferă un

---

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: damianminodora@yahoo.com.

¹ Valeriu Bulgaru, *Reforma agrară din 1921 – fundamente economice* (Timișoara: Editura de Vest, 2003), XV.

² *Monitorul oficial*, nr. 82 (17.VII.1921); nr. 93 (30.VII.1921).

caracter social acestei legi. În Transilvania, criteriul principal după care erau împroprietăriți țăranii era cel al capului de familie, după care aveau prioritate bărbații neînsurați participanți la Primul Război Mondial. În Vechiul Regat, prioritate pentru împroprietărire o aveau în primul rând cei mobilizați în război în campaniile din anii 1913 și 1916–1919, iar apoi agricultorii rămași fără pământ.³ Împroprietărirea țăranimii cu fondul de imobile expropriate s-a realizat aproximativ în proporție de 70 %.⁴

O consecință directă a celor două acțiuni o constituie, pe de o parte, creșterea de la 43,9 % la 73,7 % a numărului de terenuri cu o suprafață de până la 10 ha, iar pe de altă parte, scăderea de la 40,23 % la 10,5 % a numărului de terenuri cu o suprafață de peste 100 ha, terenuri ce erau deținute de majoritatea moșierilor.⁵

În Valea Dunării, imobilele cu care aveau să fie împroprietăriți țăranii au fost preluate de la Comunitatea de avere a fostului Regiment nr. 14, cu sediul în Biserica Albă. Din această organizație făceau parte 22 de localități românești din Clisura Dunării⁶, restul fiind localități situate pe teritoriul actual al Republicii Serbia. Finalizarea procesului de aplicare a legii agrare din 1921 în Clisura Dunării s-a înfăptuit după circa 10 ani⁷, cauzată de lipsa pământului necesar pentru împroprietărire și de preluarea abuzivă de terenuri. Exemplul edificator în acest sens este predarea în folosință a 13788 de iugăre cadastrale, în 1933–1934, pentru constituirea de păduri și pășuni comunale în raza Ocolului Silvic Moldova Nouă.⁸ Totodată, țăranii din localitatea Liubcova au intrat în posesia terenurilor agricole abia în a doua jumătate a anului 1934, deoarece acestea au fost folosite de țăranii din comuna Sichevița.⁹ Alte exemple concludente sunt evenimentele din localitatea Coronini, unde localnicii au ocupat ilegal părți din pădurea comunei, ce era destinată izlazului comunal.¹⁰

Descendent dintr-o familie de oameni simpli, onești și gospodari din localitatea Coronini, Alexandru Moisi (1884–1943), sesizând neregulile implementării legii agrare din 1921 în sudul Banatului, concepe detaliat statistic și

³ Bulgaru, *Reforma agrară*, XV.

⁴ Ibid., XIX.

⁵ G. Ionescu-Șișești, "Agricultura României", în *Enciclopedia României*, vol. III (București: Imprimeria Națională, 1939), 300, 305; C. Filipescu, *Evoluția agriculturii românești. Studiu de politică agrară* (București, 1940), 379.

⁶ Petre Nemoianu, *Bănatu-i fruncea* (Lugoj, 1929), 64.

⁷ Vasile M. Zaberca, "Înfăptuirea reformei agrare din 1921 pe teritoriul comunităților de avere ale fostelor regimente grănicerești nr. 13 și nr. 14 din sud-vestul României", *Banatica* 8 (1985): 392.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid., 393.

¹⁰ Ibid.

argumentat științific un îndrumător cu sugestii benefice țaranului român în activitatea de zi cu zi, denumit sugestiv *Cartea Țăranului* din anul 1927.¹¹

Întâmpinând cu căldură pe cei care doreau să îmbrățișeze munca pământului, Alexandru Moisi dedică un întreg capitol consecințelor punerii în aplicare a reformei agrare din 1921, cu scopul de a ajuta la îmbunătățirea cantitativă și calitativă a roadelor obținute din agricultură.

Edificatoare, în susținerea celor prezentate anterior, sunt chiar spusele învățătorului: “Văzând în război traiul popoarelor din mai multe țări, scriu această carte țăranilor cari își voiesc binele lor și al tuturor, gândind că aduc vre-un folos neamului meu și în mărirea productelor economice cu îngrijorare așteptat de toți”.¹²

Caracteristicile agricole ale perioadei interbelice, așa cum reies din *Monografia Clisurei* de Alexandru Moisi, sunt expuse detaliat pe criterii geografico-administrative ce descriu explicit îndeletnicirile locuitorilor, specifice fiecărei unități administrative în parte. Datorită puternicelor legături etnico-culturale și a deselor asemănări de civilizație, în cadrul Clisurii Dunării au fost incluse, oarecum intenționat, și localități precum Lescovița, Zlatița, Câmpia, Socol, așezări cuprinse în arealul Poliadiiei, zonă descrisă de cursul inferior al Nerei.

Având în vedere dragostea față de munca pământului și interesul sporit față de tot ceea ce însemna civilizație rurală în Clisura Dunării, Alexandru Moisi și-a exprimat direct și bine argumentat ideile referitoare la implicarea statului în dezvoltarea agriculturii în perioada interbelică.

Amintind de hărnicia dacilor și iscusința romanilor transmise genetic către generațiile contemporane, învățătorul recomanda fiecărui țăran să utilizeze rațional toate suprafețele de pământ ce pot fi exploatate în vederea obținerii de produse agricole cu ridicat grad calitativ și îndeajuns de numeroase pentru a fi expuse și pe piața internațională.

Sesizând facilitățile conferite de așezarea geografică a spațiului sud-dunărean, el a îndeamnat cu tact și înțelepciune autoritățile abilitate din acele vremuri, să ofere un cadru legislativ în domeniul fiscalității, care să avantajeze producătorii agricoli și care să constrângă instituțiile bancare în acordarea de împrumuturi bănești, cu dobândă accesibilă țăranimii recent împrumutate.

Din contră, putem să afirmăm că în întreaga perioadă interbelică țăranimea a avut de suportat impozite, taxe vamale și alte dări bănești către stat, care le-au diminuat veniturile, stopând astfel progresul scontat de inițiatorii reformei agrare.¹³

¹¹ Alexandru Moisi, *Cartea țăranului* (București: Editura Cultura Românească, 1927).

¹² Ibid., IV.

¹³ G. Ionescu-Șișești, *Participarea României la producțiunea și comerțul mondial de cereale* (București, 1928), 8.

Totodată, printr-o analiză amănunțită a societății românești și a situației macroeconomice a Banatului interbelic, se sesizează starea precară a infrastructurii rutiere, precum și absența unei magistrale feroviare care să traverseze arealul Clisurii Dunării, fapt ce a îngreunat atât dezvoltarea economică zonală, cât și cea națională. Singura cale ferată din zonă era *Drumul Cărbunariilor*, tronsonul ce lega Baziașul de Oravița, inaugurată în 1854. De altfel, aceasta este considerată prima cale ferată de pe actualul teritoriu al României. Din păcate, acest neajuns nu a fost remediat nici chiar în zilele noastre, lucru ce a determinat excluderea Banatului Dunărean din traseele rutiere și feroviare europene.

Abordând situația terenurilor privind categoriile de folosință, învățătorul Moisi a remarcat amplasarea eronată a terenurilor agricole, la depărtare de vatra satului, și împădurirea zonelor de pământ fertile din punct de vedere agricol. De asemenea, s-a expus și problematica suprafețelor de teren neproductive, precum ar fi dealurile neroditoare și coastele pietroase, ce puteau fi eventual valorificate prin culturile pomicole și de viță de vie.

Studiind principalele aspecte ale vieții cotidiene din Valea Dunării, Alexandru Moisi a expus îndeletnicirile din zonă: cultivarea cerealelor (grâu, porumb, orz, ovăz), creșterea animalelor, pomicultura (pruni, cireși), viticultura, apicultura și pescuitul, evidențiate în localitățile Coronini, Gornea, Radimna, Berzasca, Belobreșca, Câmpia, Zlatița.¹⁴

În acord cu cele prezentate de Alexandru Moisi, informațiile cu caracter agricol se regăsesc și în registrele statistice contemporane învățătorului. Ocupațiile predominante ale locuitorilor din satele Clisurii, le regăsim amintite în documentele Serviciului agricol al județului Caraș (1922–1939). La Divici, Măcești, Pojejena Sârbă, Pojejena Română, Șușca, Câmpia, Socol, Zlatița și Moldova Veche îndeletnicirea de bază a fost creșterea vitelor. În 1923, conform statisticilor realizate de Comisia de ocol pentru expropriere și împrumut în Divici, la un număr de 158 capi de familie au existat 230 vite cornute, 12 cai și 1438 oi¹⁵; în Măcești la 182 fumuri de casă erau 211 vite cornute, 16 cai și 2050 oi¹⁶; în Pojejena Sârbă la 136 fumuri pe cap de familie, erau 198 vite cornute, 18 cai și 882 oi¹⁷; în Pojejena Română la 180 capi de familie au existat

¹⁴ Alexandru Moisi, *Monografia Clisurii* (Oravița: Tipografia Felix Weiss, 1938), passim. Pentru Gornea a se vedea și Ion Dragomir, *Monografia satului Gornea. Comuna Sichevița, Județul Caraș-Severin* (Timișoara: Editura Marineasa, 2003), 23.

¹⁵ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale, Caraș-Severin (în continuare SJAN CS), *Serviciul agricol al județului Caraș (1922–1939)*, nr. inv. 493, dosar nr. 69/1923–1938, *Comuna Divici*, f. 4.

¹⁶ Ibid., dosar nr. 74/1923–1941, *Comuna Măcești*, f. 8.

¹⁷ Ibid., dosar nr. 83/129–1939, *Comuna Pojejena Sârbă*, f. 3.

333 vite cornute, 24 cai și 2266 oi¹⁸; în Șușca la 152 capi de familie erau 253 vite cornute, 2 cai și 1050 oi¹⁹; în Câmpia la 320 fumuri, pe cap de familie erau 297 vite cornute, 169 cai și 1677 oi²⁰; în Socol la un număr de 370 fumuri, pe cap de familie au existat 422 vite cornute, 367 cai și 2576 oi²¹; în Zlatița la 268 fumuri pe cap de familie erau 378 vite cornute, 86 cai și 921 oi²², iar la Moldova Veche la 749 capi de familie, erau 737 vite cornute, 174 cai și 2995 oi.²³ Pentru comuna Coronini în Registrul Consiliului Popular al comunei Coronini sunt consemnate, pentru anul 1939, principalele ocupații ale populației, respectiv agricultura și munca manuală.²⁴

Conform organizării teritoriale din perioada 1939–1940, în Plasa Moldova Nouă, cu o suprafață de 77 754 ha și cu un număr de 30231 de locuitori, erau cuprinse majoritatea localităților componente ale Clisurii Dunării. În cadrul acestei unități teritoriale s-au regăsit, conform Registrului Camerei Agricolei a județului Caraș (1926–1950), 8118 gospodării desfășurate într-un spațiu determinat de zone de luncă, șes și deal. Din analiza concretă a situației agricole reiese că din suprafața totală de teren cultivabil – 22 556 ha – suprafața arabilă era de 11 135 ha, în care s-au cultivat păioase de toamnă (grâu, secară, orz, ovăz) pe o suprafață de 2410,5 ha, porumb pe 7250 ha. De asemenea, pe arii mai mici de teren au fost dezvoltate culturile intensive precum: leguminoasele (fasole, mazăre) – 465,5 ha, plante alimentare (cartofi, ceapă, varză, pepeni, usturoi) – 733 ha, plante industriale (câneapă, floarea-soarelui) – 69,5 ha, plante de nutreț (lucernă, trifoi) – 675,5 ha. Restul suprafeței de teren cultivabil a revenit categoriilor de folosință de tip pășuni și fânețe – 10 201 ha, vii – 693 ha, livezi (pruni, cireși, meri, peri, caiși, nuci, corcoduși, duzi) și grădini de zarzavaturi – 528 ha.²⁵ Întregul proces agricol își avea finalitatea prin valorificarea recoltelor obținute în piețe și târguri, spre exemplu pe cel de la Sichievița, începând din 1935.²⁶

¹⁸ Ibid., dosar nr. 82/1923–1939, *Comuna Pojejena de Jos*, f. 5.

¹⁹ Ibid., dosar nr. 91/1923–1939, *Comuna Șușca*, f. 3.

²⁰ Ibid., dosar nr. 65/1923–1939, *Comuna Câmpia*, f. 1.

²¹ Ibid., dosar nr. 89/1923–1939, *Comuna Socol*, f. 11.

²² Ibid., dosar nr. 95/1923–1938, *Comuna Zlatița*, f. 4.

²³ Ibid., dosar nr. 75/1923–1938, *Comuna Moldova Veche*, f. 12.

²⁴ Ibid., *Consiliul popular al comunei Coronini*, nr. inv. 368, dosar nr. 26/1939, f. 1–11.

²⁵ Ibid., *Camera agricolă a județului Caraș (1926–1950)*, nr. inv. 180, dosar nr. 26/1939–1940, f. 132.

²⁶ Arhiva Muzeului Banatului Montan, Reșița, inv. 11672, 14.

Situația terenurilor cultivate cu cereale în perioada 1939–1940²⁷

Nr. crt.	Localitatea	Grâu (ha)	Secară (ha)	Orz (ha)	Ovăz (ha)	Porumb (ha)
1.	Belobreșca	65	5	–	–	472
2.	Berzasca	66	5	7	9	300
3.	Câmpia	122	6	7	10	620
4.	Coronini	80	2	–	10	210
5.	Divici	60	6	–	7	206
6.	Gornea	60	15	80	60	147
7.	Liubcova	58	5	8	10	390
8.	Măcești	51	11	2	7	174
9.	Moldova Veche	215	16	9	8	575
10.	Moldova Nouă	2	–	–	–	15
11.	Pojejena de Jos	93	5	2	1	297
12.	Pojejena de Sus	42	2	–	2	202
13.	Radimna	63	5	2	–	314
14.	Sichevița	315	16	54	54	649
15.	Socol	153	7	8	7	1189
16.	Șușca	35	2	0,5	2	221

Dintre culturile de cereale între 1939–1940 se distinge cultura de porumb, ca având un maxim de suprafață cultivată de 1189 ha, urmată cultura de grâu semănată pe cel mult 315 ha.

Situația terenurilor cultivate cu legume în perioada 1939–1940²⁸

Nr. crt.	Localitatea	Fasole (ha)	Cartofi (ha)	Varză (ha)	Roșii (ha)	Usturoi (ha)	Ceapă (ha)
		Fasole prin porumb					
1.	Belobreșca	3/8	23	5	5	0,5	2
2.	Berzasca	–/3	9	–	–	–	2
3.	Câmpia	16/67	25	15	1	–	9
4.	Coronini	4/–	10	1	1	1	2
5.	Divici	2/4	8	2	1	0,5	1,5
6.	Gornea	–/15	12	5	–	–	8
7.	Liubcova	–/3	5	–	–	–	3
8.	Măcești	9/8	11	4	–	–	12

²⁷ Date sintetizate după registrele din SJAN CS, *Camera agricolă a județului Caraș (1926–1950)*, nr. inv. 180, dosar nr. 26/1939–1940, f. 133–152.

²⁸ Ibid.

Nr. crt.	Localitatea	Fasole (ha)	Cartofi (ha)	Varză (ha)	Roșii (ha)	Usturoi (ha)	Ceapă (ha)
		Fasole prin porumb					
9.	Moldova Veche	7/20	24	9	2	1	16
10.	Moldova Nouă	–	2	–	–	–	–
11.	Pojejena de Jos	–/16	–	6	1	1	10
12.	Pojejena de Sus	–/7	–	4	1	1	6
13.	Radimna	–/19	–	12	2	1	10
14.	Sichevița	5/20	10	10	2	5	10
15.	Socol	7/119	10	12	1	–	13
16.	Șușca	1/4	2	3	8	0,3	1,5

În foarte multe cazuri regăsim culturi duble precum cele de fasole, cartofi, floarea soarelui, dovleci printre porumb. Acest aspect este cauzat de impozițarea suprafeței de pământ și nu a producției rezultate.

Situația terenurilor cultivate cu plante de nutreț în perioada 1939–1940²⁹

Nr. crt.	Localitatea	Lucernă (ha)	Trifoi (ha)	Dovleci prin porumb (ha)	Porumb de nutreț (ha)
1.	Belobreșca	15	5	5	10
2.	Berzasca	–	6	8	–
3.	Câmpia	12	15	7	–
4.	Coronini	6	10	4	6
5.	Divici	7	2	3	–
6.	Gornea	11	10	–	5
7.	Liubcova	–	6	7	–
8.	Măcești	–	6	4	–
9.	Moldova Veche	2	20	8	–
10.	Moldova Nouă	–	2	–	–
11.	Pojejena de Jos	2	16	18	–
12.	Pojejena de Sus	3	16	13	–
13.	Radimna				
14.	Sichevița	10	20	10	10
15.	Socol	14	18	20	–
16.	Șușca	20	4	3	6

²⁹ Ibid.

Situația terenurilor plantate cu viță-de-vie și a livezilor în perioada 1939–1940³⁰

Nr. crt.	Localitatea	Vii (ha)	Pruni (ha)	Meri (ha)	Cireși (ha)	Nuci (ha)	Corcoduși (ha)	Duzi (ha)
1.	Belobreșca	92	8	–	–	–	–	–
2.	Berzasca	2,8	8	–	–	–	–	–
3.	Câmpia	119	–	–	–	–	–	–
4.	Coronini	–	30	–	–	–	–	–
5.	Divici	18	2	–	–	–	–	–
6.	Gornea	1	10	15	10	10	5	–
7.	Liubcova	19	4	–	–	–	–	–
8.	Măcești	14	–	–	–	–	–	–
9.	Moldova Veche	40	–	–	–	–	–	–
10.	Moldova Nouă	47	9	–	–	–	–	–
11.	Pojejena de Jos	19	1	–	–	–	–	–
12.	Pojejena de Sus	25	–	–	–	–	–	–
13.	Radimna							
14.	Sichevița	20	30	10	2	10	10	10
15.	Socol	115	2	–	–	–	–	–
16.	Șușca	18	18	–	–	–	–	–

Situația terenurilor cultivate în Clisura Dunării în perioada 1939–1940³¹

Nr. crt.	Localitatea	Teren cultivat %
1.	Belobreșca	70,94
2.	Berzasca	58,31
3.	Câmpia	80,13
4.	Coronini	44,49
5.	Divici	35,51
6.	Gornea	40,90
7.	Liubcova	17,79
8.	Măcești	31,72
9.	Moldova Veche	44,82
10.	Moldova Nouă	18,84
11.	Pojejena de Jos	35
12.	Pojejena de Sus	27,76
13.	Radimna	32
14.	Sichevița	24,14
15.	Socol	63,82
16.	Șușca	70,24

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

Componenta vitală necesară obținerii unei importante producții agricole, atât din punct de vedere calitativ cât și din punct de vedere cantitativ, o reprezintă apa și sistemele de irigații. Ca exemple amintim Plasa Moldova Nouă, în care existau doar 2 ha de grădini de zarzavaturi irigate, regăsibile în localitatea Moldova Veche, din totalul de 265 ha.³² Beneficiind de un important bazin hidrografic, Banatul Sudic se impune a fi o zonă propice dezvoltării unui sistem de irigații complex și eficace pentru agricultură, motiv pentru care se sugera o regularizare rațională și eficientă a tuturor apelor curgătoare. De altfel, era utilă și folosirea suprafețelor hidrografice necurgătoare, precum lacurile și bălțile, în vederea dezvoltării pisciculturii.

Ținându-se cont de suprafața mare de pământ arabil a României și necesitatea concretizării eficiente a acesteia prin realizarea unei importante recolte agricole, încă de la începutul secolului al XX-lea era imperativ necesară modernizarea uneltelor agricole cu produse create și dezvoltate în cadrul industriei mecanizate. Reforma agrară a generat un număr mare de proprietari care aveau însă în folosință suprafețe agricole mici, în care utilajele agricole precum prășitoarele mecanice, batozele și tractoarele nu-și găseau utilitatea. Astfel, țărănimea proaspăt împrumietărită se confrunta cu lipsa uneltelor și a mașinilor de bază pentru executarea lucrărilor agricole, adaptabile la mica gospodărie (plug, grapă, cultivator, mașini de semănat). Prima măsură ce se impunea după împrumietărire era intervenția statului în direcția perfecționării tehnicii agricole, ca o condiție a ameliorării standardului de viață al țăranilor.³³ De asemenea, o treime din numărul uneltelor aflate în inventarul agricol al României interbelice erau de o calitate precară, în mare parte din material lemnos, cu eficiență redusă în realizarea lucrărilor agricole, un exemplu concret regăsindu-se în comuna Pojejena de Jos.³⁴ Proiecția acestui aspect în Clisura Dunării era evidențiată prin folosirea în agricultură a plugului de fier, adus în zonă de la Biserica-Albă în anul 1841³⁵ versus plugul de lemn, încă folosit aici.

O reală piedică în calea colaborării directe și transparente dintre țărănimea de rând și autoritățile de stat era birocrăția excesivă. În dese situații, pregătirea profesională precară și gradul ridicat al corupției, regăsitela mulți dintre funcționarii ce deserveau doleanțele agricultorilor, făceau ca omul simplu, care solicita rezolvarea problemelor întâmpinate în activitatea zilnică, să fie amânat la nesfârșit sau respins fără nici o explicație plauzibilă.

³² Ibid., f. 142, 132.

³³ G. Ionescu-Șișești, N. Cornatzianu, *La réforme agraire en Roumanie et ses conséquences* (București: Imprimeria Națională, 1937), 81.

³⁴ Moisi, *Monografia*, 164.

³⁵ Ibid., p. 94.

În concluzie, aplicarea prevederilor reformei agrare în defileul Dunării a reprezentat, pe de o parte, punctul de plecare în ceea ce privește constituirea proprietății agrare în România, iar pe de altă parte a diminuat considerabil producția agricolă datorită parcelării suprafețelor arabile și inexistenței utilajelor agricole adaptate la suprafețe mici de teren.

Diversele neînțelegeri, incompetența autorităților din acele vremuri și lipsa suprafețelor de teren necesare pentru împroprietărire au dus la prelungirea procesului de aplicare a legii agrare în Clisura Dunării. Acest fapt reiese din aritmetica statisticilor extrase din registrul statistic agricol din perioada 1939–1940, în care se precizează că din totalul suprafeței aferente plasei Moldova Nouă doar aproximativ 30 % a fost destinată agriculturii.

Împins de setea de dreptate și îndrumat de altruismul dascălului de la țară, Alexandru Moisi militează în lucrările sale pentru o abordare productivă, dar corectă, a politicii agrare în Banatul Sud-Dunărean. Pornind de la premisele geografice favorabile dezvoltării agriculturii românești, trebuie să conștientizăm că fără o implicare corectă și eficientă a autorităților statului, această ramură a economiei nu-și putea atinge facil nivelul prin care să poată susține nevoile minime de existență a populației din acele vremuri.

INTER-WAR AGRICULTURAL TRENDS RELATIVE TO CLISURA DUNĂRII ACCORDING TO ALEXANDRU MOISI

Abstract

The agrarian reform from 1921 represented juridically, technically and economically the genesis of land estates within the Romanian territory. Following a detailed analysis of the Romanian society, the absence of a fiscal politics in favor of peasants and of the Romanian agricultural products exporting is pointed out. The Banat Clisura exclusion from the projects regarding the lines of communication developing set the precarious roads and lack of a railway there to connect the settlements from the Banat Danubian area. The geographic specific treasures and the relief variety were to call for an increasing of the agricultural production and an exponential development of agriculture. The Danube, the richest hydrographic basin of the country offered the villages of Moldova Nouă administrative area [plasă] true benefits for the fertile soil sowing with wheat and maize. It is why the statistical register of agriculture in 1939–1940 shows that 30 % from the total surface of Moldova Nouă administrative area was exclusively an agricultural one. Constraint on a land production volume reported to the cultivated surface and productive standards of agricultural works rapidly led the implements mechanization and the finite products of processing industry more ever involving in the agriculture auxiliary component.

NOTE ȘI OBSERVAȚII PRIVIND PĂSTORITUL TRADIȚIONAL ÎN MUNȚII ANINEI

Mircea Taban*

Cuvinte cheie: staul, comarnic, păstorit local-familial, areal periurban

Keywords: stable, shepherd's hut, local-familial shepherding, periurban area

Problematica temei enunțate de titlul studiului se subsumează unei alte teme, respectiv celei referitoare la relația rural-urban, a eventualelor interrelaționări dintre civilizația sătească și cea urbană, prin așa numitul fenomen al navetismului muncitoresc, manifestat înainte de anul 1989, aceasta constituind o mai veche preocupare a noastră, fapt concretizat prin două lucrări unde s-a încercat circumscrierea fenomenului pastoral la impactul cu civilizația orășenească.¹ Primul a avut drept obiectiv însuși municipiul Reșița, centru administrativ județean și, încă, puternic centru industrial. Inițiativa științifică demarată cu ocazia acestor cercetări a încercat să se constituie într-un demers de etnologie urbană, mai puțin practică la noi de către specialiștii din domeniu. Pe de altă parte, întrebarea fundamentală pe care ne-am pus-o în cazul unui asemenea gen de cercetare era în ce măsură apropierea de un centru orășenesc important a produs (dacă a produs) mutații în practicarea ocupațiilor de bază, precum și modul în care orașul și-a pus amprenta "stilistică" în formele arhitecturale tradiționale. Nu se intenționează aici o recenzie a rezultatelor celor două materiale citate, cititorul având posibilitatea în măsura în care îl preocupă asemenea probleme, să apeleze direct la ele.

Cel de-al doilea s-a preocupat de aceeași chestiune, dar cu un obiectiv ceva mai îndepărtat – comuna Carașova, dar care aparține aceluiași areal de influență urbană. În cazul său interesa nu faptul apropierii de municipiul Reșița, ci fenomenul navetist, manifestat amplu înainte de 1989 și eventualul "import" produs de cei care l-au practicat. Într-o altă ordine de idei, în cazul comunei

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: mtaban52@gmail.com.

¹ M. Taban, "Arhitectură și ocupații tradiționale în areal periurban (municipiul Reșița)", *Analele Banatului Serie Nouă, Etnografie* 3 (1997): 9 și M. Taban, "Arhitectură și ocupații tradiționale în areal periurban – II – comuna Carașova", în *Memoria satului bănățean. Studii și cercetări de etnografie*, vol. II. (Timișoara, 2001), 103.

menționate este vorba și de o populație minoritară, punându-se o problemă de interfață culturală între majoritate și minoritate. Detaliind puțin faptele prezentate, în satul Iabalcea (localitatea aparținătoare) a fost pusă în evidență o formă de păstorit local interesantă, care nu a fost sesizată în cercetările de până acum, respectiv cea în care staulul mutător este itinerat la sălașele părtașilor la turmă pentru gunoirea livezilor de pruni, fiind vorba de un păstorit aflat în serviciul pomiculturii (formă aproape exclusivă pe platoul Crnopolje, la sud-vest de sat). Se impune precizarea că la data publicării celui de-al doilea studiu cercetarea comunei Carașova din punctul de vedere al siturilor pastorale nu era încheiată, fapt realizat în prezent, de aici și tematica prezentului material, titulatura de mai sus datorându-se faptului că toate siturile pastorale studiate, atât cele deja publicate cât și cele ce constituie obiectul prezentului studiu, sunt dispuse din punct de vedere geografic în munții Aninei.

Înainte de a intra în "materia" prezentului studiu este necesară o clarificare de ordin conceptual în ceea ce privește sintagma "areal periurban". De fapt ce conține o atare desemnare? Din perspectivă strict geografică evident că este vorba de un teritoriu, mai mult sau mai puțin întins, situat de jur-împrejurul unui punct oarecare (localitate, reper fizico-geografic precum munți, văi etc.). Din cea etnologică lucrurile nu sunt însă atât de simple. Bineînțeles, criteriul apropierii de punctul central ales este cel mai important, dar nu numai acesta trebuie luat în considerare când se stabilește aria circumscrisă, la propriu și la figurat, de conceptul supus discuției. Intervin o serie de alți factori, pe lângă cel strict geografic, precum cel economic (din perspectiva ruralului, orașul ar putea reprezenta o piață de desfacere pentru produsele specifice, deși un asemenea fapt nu este în mod obligatoriu determinat de accesibilitatea teritorială – la Reșița vin cu produse și locuitorii unor sate îndepărtate) sau cel al atracției exercitate de abundența locurilor de muncă, determinând fenomenul navetist care înainte de anul 1989, a fost chiar o politică de stat dusă în numele "ștergerii deosebiriilor dintre sat și oraș". Dar și aici pot exista anumite obiecții: spre Reșița au navetat și țărani cu rezidența în localități situate la foarte mare distanță, cum ar fi de pildă comuna Gătaia din județul Timiș.

Alături de determinanta geo-economică, elementul administrativ poate, într-o mare măsură, să clarifice problema. Spre exemplu, satele Călnic, Țerova și Cuptoare au devenit, din localități autonome, entități rezidențiale ale municipiului (într-o mai mare sau mai mică măsură, după caz) și în care segmente ale civilizației tradiționale sunt încă vii. Ținând cont de cele expuse se poate spune că prin areal periurban înțelegem o arie geografică restrânsă la contactul, mai mult sau mai puțin direct, cu un nucleu urban central liber ales (în cazul de față municipiul Reșița), în interiorul căreia există așezări legate administrativ, socio-economic și demografic de acesta, având contacte culturale cu amploare

diferențiată în funcție de sensul desfășurării lor (entitatea administrativă centrală este determinantă în stabilirea influențelor, direcția oraș- sat fiind mai puternică decât cea inversă). Trebuie observat că tradiția este încă tributară unui anumit conservatorism în unele dintre aspectele sale, precum ocupațiile de bază spre exemplu. Așa se explică performarea lor în tipare tradiționale, în ciuda eventualului “modernism” adus de contactul cu viața urbană.

Faptul este ușor de explicat prin cuantumul și finalitatea în care sunt practicate. În cazul comunei menționate deocamdată se poate vorbi doar de o agricultură de subzistență și mai puțin de o direcționare a efortului productiv spre cerințele pieței. De asemenea, probabil că va mai trece destul timp până se va încetățeni și la noi sistemul de lucru în mari ferme familiale automatizate și computerizate, așa cum se pot întâlni și în Europa occidentală. În microzona crașoveană cercetările au evidențiat practicarea păstoritului local-agricol (sau în serviciul pomiculturii) și a celui de pendulare simplă. După cum se va vedea, s-a remarcat și un caz de păstorit de pendulare amplă transformat într-unul de pendulare simplă, dar activ într-un alt areal periurban, respectiv cel al orașului Anina, în aparență fără legătură cu arealul supus studiului, dar având totuși tangență prin similitudine și problematică cu tema noastră și care va fi prezentat într-o addenda.

O altă precizare metodologică ar fi aceea că, în tratarea aspectelor întâlnite pe teren, ne raportăm la clasificarea cvadripartită stabilită de Nicolae Dunăre. Acest autor consideră că păstoritul local este primul tip individualizat, în funcție de extensia mișcării pastorale și de mărimea colectivului ce însoțește turmele, fiind cea mai frecvent întâlnită în raport cu celelalte. După cum se știe, este vorba de un “păstorit familial” practicat în tot anotimpul călduros și pe spațiul agricol al fiecărui sat. Distinge mai multe forme de păstorit local: a) fără staul și fără stână, pe hotarul agricol al satului; b) cu staul și strungă dar fără stână; c) cu staul, stână și strungă, forma cea mai reprezentativă și cea mai bine conturată morfologic, structural și funcțional.²

Toate formele menționate se practică în microzona Carașova. Cu o altă ocazie s-a arătat că forma a) din clasificarea lui N. Dunăre este performată la sălașul cu funcție pastoral-pomicolă de sub Grad (Cetatea Turcului), deși în cazul de față turma nu coboară în fiecare seară în sat, ci este adăpostită la un sălaș din apropiere ce dispune de amenajări pastorale (staul mutător). Forma b) este ilustrată în același areal de amenajările sezoniere și mobile (staule mutătoare, adăposturi tip cort din diverse materiale), diseminate pe o suprafață ce are drept reper principal locul denumit Crucea Iabalcei, respectiv punctul unde drumul comunal dinspre Iabalcea întâlnește șoseaua Anina – Reșița.³

² N. Dunăre “L'élève des pays carpathiques dans une perspective intégraliste et européenne (terminologie)”, *Tibiscum. Studii și cercetări de etnografie-istorie* VI (Caransebeș, 1986): 33–35.

³ Taban, “Arhitectură și ocupații”, 120–121.

În sfârșit forma cu stână, staul și strungă se regăsește în cazurile Vataș Victor, Hațegan Petru (Nermet) și Ardelean Martin (Carașova).⁴

În ceea ce privește cea de-a doua formă de păstorit tradițional, cel pendulator, în unele cazuri rămâne de văzut dacă este vorba realmente de acest tip sau de cel local-zonal deoarece, conform definiției⁵, autorul citat presupune deplasarea turmelor între două repere spațiale bine definite, pe relația sat – munte și retur (văratul la munte și iernatul în sat). După cum se va vedea, o asemenea deplasare spațială există în câteva cazuri, dar ea se produce în interiorul hotarelor comunei Carașova, ce cuprind între ele și un segment al munților Aninei, respectiv platoul Mărghițaș de lângă orașul Anina, aflat la aproximativ 40 km distanță de satul bază. Or, într-un asemenea caz am avea forma de păstorit local-zonal.

Comuna Carașova. Descriere geografică și caracterizare etnologică

Nexul geografic. Comuna Carașova este situată în sud-vestul municipiului Reșița. Are o suprafață de 14.339 ha și se învecinează (de la nord la sud) cu: municipiul Reșița (la nord), comuna Lupac, comuna Goruia și orașul Anina (la vest), comuna Bozovici (la sud), comuna Văliug (la est). Are în componență satele Nermed și Iabalcea. Hotarul său administrativ poate fi delimitat de următoarele repere geografice: la nord de Munceii Clocoticiului (dealurile Marinița, Del și Gariștea), la vest de dealurile Gârliștei (dealurile Goronice, Livada, Moghila), la sud de platoul Mărghițaș, la est de complexul piemontan alcătuit din dealurile Jervan, Naveșu Mare, Gabrova și Grindu. La nord este dominat de dealul Ponor (808 m alt.). De altfel, relieful este predominant deluros, cu o succesiune de inele piemontane având în centru dealul Socolovăț (circa 700 m alt.). Din punct de vedere geologic predomină rocile calcaroase hidrosolubile (calcare permieni și jurasice), generând un peisaj specific (chei, peșteri, avene, câmpuri de lapiezuri etc.). Doar sectorul nordic vedește o altă componență petrografică, prin șisturile cristaline și cuarțitele din care sunt alcătuiți munceii Clocoticiului.

În plan hidrografic, substratul calcaros a generat dezorganizarea și sărăcirea rețelei hidrografice de suprafață. Principalul colector este reprezentat de râul Caraș, una dintre marile artere hidrografice din județ. Cu obârșia în Munții Aninei are, la început, un curs pe direcția est-nord-est, pentru ca mai apoi, de la Cetatea Turcului, să-și schimbe traiectul de scurgere spre vest. Între hotarele comunei Carașova singurii săi afluenți sunt pâraurile Buhui și Comarnic, precum și o serie de mici izvoare cu traseu scurt și adesea temporar. Aceeași

⁴ Ibid., p. 121–124.

⁵ N. Dunăre, *Civilizația tradițională la curbura carpatică nordică* (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1984).

constituție geologică creează probleme și la aprovizionarea cu apă. Locuitorii din satul Iabalcea sunt nevoiți să adune apa meteorică în bazine speciale, dată fiind situarea satului pe un întins platou carstic, iar posesorii de animale sunt nevoiți, în perioadele secetoase, să-și ducă animalele în văile unor ape cu debite permanente (Caraș, Comarnic, Buhui).

Clima microzonei se înscrie în cea mai generală a Banatului, adică cea temperat continentală, cu influențe azorice și invazii de mase aeriene de sorginte mediteraneană, fără mari contraste termice între iarnă și vară, dar cu dese perioade secetoase. Faptul se oglindește și în plan biologic, în zonă regăsindu-se numeroase animale și plante de origine mediteraneană: vipera cu corn, mojdreanul, scumpia, alunul turcesc. Iernile sunt scurte și, în general, cu puține precipitații și relativ calde în comparație cu alte zone ale țării. Verile sunt călduroase, cu puține precipitații, constatându-se chiar un deficit de umiditate, îndeosebi în ultimii ani, ducând la scăderea semnificativă a debitelor principalelor cursuri de apă de pe teritoriul comunei. Toposul climatic local a influențat, într-o anumită măsură, profilul ocupațional al comunei, ariditatea specifică microzonei favorizând cultura prunului, de pe urma căreia se obțin câștiguri însemnate.

Caracterizare etnografică

Așezările. Sunt reprezentate de satele Carașova, Iabalcea și Nermed. Primul este de tip adunat-compact, cu rețea stradală bine configurată. Se pare că inițial a fost unul de-a lungul drumului, prin dezvoltare și sistematizare ajungându-se la forma actuală. Este situat într-o polie carstică, la ieșirea Carașului din cheile sale, importantă atracție turistică. Celelalte două sunt sate de-a lungul drumului și nu atestă dezvoltări stradale ulterioare. Dacă se observă casele mai vechi, se remarcă existența caselor de tip grăniceresc, rezultat al unei influențe venite din zonele militarizate de administrația austro-ungară la sfârșitul secolului al XIX-lea. Asemenea exemplare sunt însă rare și se regăsesc pe ulițele mărginașe ale celor trei sate. O marcă arhitecturală distinctă o reprezintă sălașele, diseminate pe tot hotarul și legate de cultura pomilor fructiferi, îndeosebi a prunului. Predomină, ca material de construcție, piatra calcaroasă, dat fiind substratul geologic al zonei.

Ocupațiile de bază. Se are aici în vedere doar agricultura, creșterea animalelor constituind chiar tema studiului. Principala cultură este aceea a porumbului, folosindu-se arabilul disponibil în lunca râului Caraș, dispusă în hotarul comunei Lupac. Legumele sunt cultivate pe loturile existente pe lângă casele din sat. Principala cultură este cea a cartofului. În genere se practică o agricultură de subzistență și nu pentru piață.

Venituri importante se realizează din exploatarea livezilor de pomi fructiferi. Producerea țuicii ține de tradiția locală, deși nu sunt multe poverne

pentru producerea acesteia. Este unul dintre puținele produse care se vinde pe piața reșițeană.

În afara autonomiei alimentare, puține mai sunt elementele de viață tradițională care mai sunt viabile. Unele aparțin creșterii oilor, dar se vor avansa referințe mai jos. Altele de portul popular. În trecut marcă etnică distinctă și motiv de mândrie pentru crașoveni, acum costumul tradițional se mai îmbracă la sărbători sau la nunți.

Din punct de vedere etnic locuitorii satelor Carașova, Nermed, Iabalcea, Lupac, Rafnic, Vodnic, Clocotici sunt de origine slavă, cu o origine ce rămâne de clarificat de către specialiști. Opinia în general acceptată este aceea că ar fi un rest al unei populații migrate din nordul Bulgariei în zorii feudalismului. Actualmente aceștia se consideră a fi de origine croată. Nu se poate vorbi de un proces de “românizare” (prin analogie cu satul Lescovița din sudul județului, unde populația sârbă s-a românizat de la sine). Limba sârbo-croată încă se vorbește aici, deși o serie de termeni au fost înlocuiți cu cei românești.

Materialul factual prezentat mai jos întregeste cele publicate cu alte ocazii, ținta constituind-o câteva situri pastorale situate în arealul sudic al comunei.

Înainte de aceasta, se impune precizarea că datele de teren au fost colectate în două orizonturi temporale, respectiv la nivelul anului 1997 și în prezent (anul 2014), așa încât este posibilă creionarea unui tablou comparativ între ceea ce exista în teren, ca modalități performative și semnificații economice, la mijlocul deceniului trecut și acum.

1. *Sălașul cu funcție pastoral-pomicolă al lui Moldovan Marian (Carașova).* Ca dotări dispune de un sălaș monocelular având următoarele caracteristici constructive: acoperiș în două ape din diverse materiale (pânză gudronată, foi de tablă), pereți din scânduri dispuse orizontal, fără fundație, cu acces direct, staul mutător și adăpost tip cort din foi de tablă. Situl pastoral este situat pe dealul Vainova, iar sursa de apă se regăsește în valea omonimă ce-l mărginește la sud. La nord-est este flancat de culmea Dobri Vâr, unde mai există un sălaș cu funcție asemănătoare. Primăvara și vara îndeplinește rolul de stână, iar toamna familia se deplasează aici pentru culesul prunelor. Staulul mutător este făcut din “perdele” cu pari mai subțiri pentru a fi transportate cu ușurință.

Constituirea turmei are loc de Sfântul Gheorghe și este formată din ciopoarele a șapte asociați, rude ale ciobanului. Tot atunci se face și măsuratul oilor după care se urcă cu turma la sălaș pentru vârat. Distanța la care se află acest este apreciabilă (circa 6 km de sat), la o diferență de nivel față de așezarea de bază de aproximativ 300 m (500 m altitudine absolută), situându-se la limita dintre piemontul crașovean și zona montană înaltă (Munții Aninei-cotă maximă în vârful Leordiș–1200 m alt.). Prepararea produselor lactate se execută fie de stănașul proprietar, fie de unii dintre asociați, care la anumite intervale sosesc

aici pentru a-și ridica drepturile reieșite în urma măsuratului. De asemenea, tot lor le revine sarcina aprovizionării cu alimente a păstorului.

Imediat după sosire păscutul se desfășoară pe perimetrul livezilor pentru gunoie, pe toată perioada primăverii. O dată cu sosirea anotimpului calduros are loc pe zonele împădurite din vecinătate, pentru adăpostirea oilor în caz de căldură excesivă, ajungându-se chiar sub vârful Socolovăț, la aproape 600 m altitudine. Produsele specifice obținute acoperă doar unele nevoi familiale, neluându-se în calcul posibilitatea unor câștiguri suplimentare prin valorificarea lor pe piețele învecinate.

Spargerea turmei are loc în jurul datei de 10 noiembrie, nu înainte de a se proceda la o nouă gunoie a suprafețelor cu livezi de pruni (cultură pomicolă exclusivă). Iernatul are loc fie în gospodăriile din sat, fie la sălașele din jurul său. Fiii actualilor proprietari nu doresc să-și continue părinții în această ocupație, preferând să plece la muncă în Croația sau, în măsura posibilului, la Reșița. De aceea nu există intenția dezvoltării turmelor și nici cea a producției pentru piață. Actualul cioban a lucrat înainte de anul 1989 la forja din cadrul Combinatului Siderurgic de la Reșița. După pensionare se ocupă de păstorit cu scopul rotunjirii veniturilor, continuând astfel o tradiție de familie. Înainte de 1989 s-a practicat aceeași formă de păstorit la acest loc de către tatăl celui care ne-a oferit informațiile de mai sus.⁶

În prezent, asocierea nu mai există, creșterea oilor fiind o afacere exclusiv familială, mulsul și prepararea produselor specifice având loc la un sălaș din apropierea satului, animalele fiind aduse aici doar pentru gunoiera livezilor de pruni. Nu se mai organizează măsuratul oilor. Sălașul a suferit unele schimbări constructive, având acum pereți din scânduri și acoperiș din țiglă în trei ape. Staulul mutător nu mai există, animalele păscând liber printre prunii aflați în proprietatea lui Moldovan Marian. Acesta este, de altfel, plecat la muncă în Austria, toate activitățile pastorale și pomicole rămânând în grija vărului acestuia, Moldovan Nicola.

2. *Stâna lui Curiaș Marian (Carașova)*. Reprezintă un caz interesant deoarece este vorba de o stână aflată, la nivelul anului 1997, în construcție. Proprietarul este cel după al cărui nume am "botezat" situl pastoral și care ne-a oferit informațiile de mai jos. La momentul cercetării era înălțată parțial doar incinta perimetrală, observându-se faptul că este de tip monocelular, cu acces direct și cu pereți din piatră de calcar legată cu ciment. În imediata apropiere se putea vedea staulul mutător, construit din aceleași perdele din pari mici. Stâna actuală se găsește pe dealul Ceopliaia, la aproximativ 300 m sud de vatra satului și la o altitudine de 150–200 m altitudine de acesta. Dacă ar fi să se

⁶ Informații Moldovan Marian, 35 ani. Carașova, nr. 356.

stabilească o triangulație pentru obiectivul prezentat acum, putem spune că la sud-vest se găsește dealul Ostrica, la nord-vest dealul Veliki Zabel, iar la sud dealul Buic. Este o stână familială la care va participa proprietarul desemnat și nepoții săi, continuându-se și aici o tradiție de familie. Demn de reținut este faptul că stâna nu se găsește pe plațul propriu, ci pe izlazul comunal, caz în care trebuie să se plătească la primărie taxa de pășunat. Așa a fost și în perioada interbelică. Constructorul și viitorul cioban are suprafețe în posesie, dar în alte locuri din hotar, cu sălașe la livezile de pruni. Apropierea de sat a determinat alegerea locului de păstorit, produsele specifice fiind mai repede și mai ușor duse la gospodăria bază. De altfel, Curiac Marian mai posedă un sălaș pastoral pe Veliki Zabel, dar acolo se țin doar vitele mari.

Prunii de la locul stânei actuale au fost plantați cu câțiva ani în urmă și urmează a fi gunoiți de oile ce vor fi ținute aici. Fiind vorba de o stână familială măsuratul oilor nu-și are rostul. Primăvăratul începe de îndată ce vremea le-o permite, iar văratul cu înnoptatul oilor pe loc se termină la Sfânta Maria. La bornele temporale ce marchează văratul se procedează la gunoirea livezii din jurul stânei. În timpul văratului turma este deplasată la locurile unde stânașul mai are livezi pentru a le gunoi. Sursa de apă este râul Caraș, unde se coboară zilnic pentru adăpat. În perioada comunistă, proprietarul a fost miner la Anina și după pensionare a preluat de la tatăl său conducerea stânei. Soția sa nu participă la activitățile pastorale, îngrijindu-se de gospodăria din sat. Și în cazul de față nu se are în vedere mărirea șeptelului și eventuala valorificare pe piață a unor produse.⁷ Acest sit pastoral și-a încetat acum activitatea în urma morții proprietarului.

3. *Stâna lui Domăneanț Martin (Carașova)*. Era situată pe dealul Cobiljača, lângă dealul Ravnîștea Mică, la circa 2 km nord-est de stațiunea turistică Mărghițaș, pe plațul propriu, proprietarul continuând o tradiție de familie. Turma era formată din ciopoarele a zece asociați, rude de familie și se formează în jurul datei de 23 aprilie (Sf. Gheorghe), când avea loc și măsuratul. Până când la stână creștea iarba, oile erau ținute de fiecare proprietar pe plațul propriu pentru gunoire, după care se urca la stâna de la Mărghițaș. Fiecare asociat își mulgea singur oile o dată pe lună și stătea aici câteva zile pentru a prepara laptele. Se cobora în sat la mijlocul lunii noiembrie.

Ca dotări acest sit pastoral dispunea de o stână cu plan monocelular. Acoperișul era în două ape din tablă. Pereții erau construiți din scânduri groase încheiate în cheotori drepte la colțuri. Nu avea fundație și servea la adăpostirea asociaților și la prepararea produselor lactate. Mai dispunea de un staul fix, unde se țineau oile pe timpul nopții, de un adăpost tip cort din tablă pentru paza oilor, staul și strungă pentru mulsul acestora, un coteț pentru porci și un adăpost pentru vaci.

⁷ Informații Curiac Marian, 76 ani, Carașova, nr. 214.

În fiecare an la această stână participau aceeași asociați și nu se intenționa cooptarea altora. Urmașii lui Domăneanț Martin nu doresc să practice această meserie, urmând “exemplul” altor tineri din sat. De aceea produsele specifice au avut doar destinație familială. Probabil că după dispariția actualului proprietar stâna va fi părăsită sau poate vândută altcuiva. Ne întrebăm, dată fiind distanța la care se găsește această stână de sat (circa 12 km) și situarea sa în arealul montan al Aninei, dacă nu cumva avem aici de-a face mai degrabă cu forma de păstorit pendulator și nu cea locală, în ciuda faptului că are loc între hotarele comunei. Turma se deplasează, totuși, între două repere geografice distincte (deal/munte), analog formei de pendulare simplă. De asemenea, și reperele temporale sunt întrucâtva asemănătoare.⁸

Această stână și-a încetat în prezent activitatea, dotările pastorale dispărând cu totul, în urma îmbolnăvirii grave a proprietarului.

4. *Stâna lui Neagul Ioan (Carașova)*. Este situată în Poiana Covelește, în limitele platoului Mărghițaș, la aproximativ 1 km est de stațiunea omonimă, sub culmea Coniarăț, pe terenul aflat în proprietatea titularului. La nivelul anului 1997 dispunea de un sălaș monocelular cu acoperișul în două ape și pereții construiți din materiale diverse, cu acces direct, staul și strungă pentru mulș și staul fix pentru înnoptat. Sălașul servea la adăpostirea familiei (și soția participa la activitățile pastorale) și la prepararea produselor lactate. Turma era alcătuită din oile rudelor, ale unor prieteni sau vecini. Constituirea acesteia avea loc tot la Sf. Gheorghe. Nu se ținea măsurat. Produsele se împărțeau prin înțelegere, luându-se ca unitate de măsură laptele a două oi pentru o ocă de lapte. Între 23 aprilie și 10 mai se proceda la gunoirea livezilor proprietarilor, după care se intra pe izlazul comunal. După sărbătoarea Sf. Petru se urca la Mărghițaș. Aici se separau mioarele de sterpe. Sursa de apă, ca și în cazul precedent, este pâraul Buhui. Părtașii la turmă veneau aici doar pentru a-și ridica drepturile, titularul stânei fiind cel care mulgea oile și prepara laptele.

A lucrat la secția LDS- Reșița. Și în acest caz se continuă o tradiție de familie, sperându-se că urmașii o vor continua, fiul său ajutându-l la paza oilor. A reluat această activitate după pensionare. Pentru viitor se intenționa atât mărirea șeptelului cât și obținerea de produse pentru piețele apropiate (Anina, Reșița). Și pentru cazul de față se poate pune aceeași problemă, respectiv a tipului de păstorit practicat. Stâna lui Domăneanț Martin și cea a lui Neagul Ioan sunt practic vecine, despărțindu-le firul de apă al Buhuiului, deci situate în același perimetru etno-geografic.

În prezent, calendarul pastoral este același, dar acum este vorba de o stână strict familială, cu același proprietar. Nici acum nu se face măsuratul oilor. Nici soția și nici fiul (decedat) nu mai participă la activitățile pastorale, proprietarul

⁸ Informații Domăneanț Martin, 63 ani, Carașova, nr.326.

fiind ajutat de cele două nepoate ale sale. Produsele lactate acoperă doar necesarul familial, acum ținta economică a acestui sit pastoral fiind creșterea și vânzarea mieilor, pentru care există o mare cerere. La momentul efectuării acestei noi anchete de teren (luna iulie 2014) s-a obținut cel de-al doilea rând de miei, după cel din primăvară, din perioada pascală. Piața de desfacere se pare că este destul de largă, proprietarul mărturisind faptul că în săptămâna de dinaintea deplasării noastre la fața locului a livrat 70 de miei pentru un întreprinzător din Timișoara.

Și dotările pastorale au suferit unele schimbări. Dispune de un sălaș nou, cu pereți din scândură nouă (în apropiere se găsește un punct de exploatare forestieră, scândurile fiind făcute cu materialul proprietarului, dar cu uneltele celor de la respectiva exploatare), cu acoperiș în două ape din tablă. Accesul este direct. Aici se înnoptează și se servește masa. Staulul fix a fost înlocuit cu cel mutător, pentru gunoirea fâneței, lângă acesta găsindu-se drobii de sare pentru alimentația oilor. Mai dispune, de asemenea, de un coteț pentru păsări, de mai mici dimensiuni, făcut tot din scânduri, de o construcție cu pereți din scânduri late (foasne) și cu acoperiș din tablă unde se gătește și se prepară produsele lactate, care sunt duse imediat după producere la gospodăria din sat. Este și acum o stână cu staul, comarnic și strungă, unde se mulg oile. În momentul cercetării mulsul nu mai are loc, laptele fiind necesar mieilor proaspăt fătați. Întoarcerea în sat are loc fie la începutul lunii noiembrie, fie la mijlocul acesteia, în funcție de condițiile meteorologice. Aici se procedează la gunoirea izlazului comunal și iernatul se desfășoară la sălașul pomicol din apropierea satului.⁹ Rămâne deschisă problema tipului de păstorit în cazurile de mai sus și poate că sintagma păstorit local pendulator ar fi cea mai potrivită

5. *Stâna lui Hațegan Nicolae (Carașova)*. Este o stână familială apărută în cursul acestui an (2014), pe locul unde înainte de 1989 își desfășura activitatea IAS Berzovia, având drept domeniu de activitate creșterea vitelor mari. După revoluție, în urma reîmproprietăririi, locul a revenit în posesia familiei lui Hațegan Nicolae. Ideea înființării stânei aparține, de fapt, fiului său Petru, care devenit șomer în urma privatizării întreprinderii de transport în comun din Reșița (fostul IGOR) și nereușind să-și găsească un loc de muncă în Croația, acolo unde pleacă majoritatea crașovenilor la lucru, a hotărât să-și câștige existența prin creșterea oilor. A fost reluată, astfel, o tradiție a familiei.

Acest sit pastoral este amplasat tot pe platoul Mărghitaș, la circa 1–1,5 km vest de stâna lui Neagul Ioan, lângă drumul forestier ce duce la exploatarea forestieră de sub culmea Coniarăț. Ca dotări dispune de un sălaș de mari dimensiuni (12 × 8 m), cu pereți din bârne masive fasonate, spațiile dintre ele fiind

⁹ Informații Neagul Ioan, 62 ani, Carașova, nr. 392.

umplute cu spumă poliuretanică, acoperiș în 2 ape din țiglă și o tindă spațioasă unde se servește masa. Interiorul sălașului dispune de singură încăpere largă, unde sunt dispuse paturile pentru dormit, ustensilele pentru prepararea laptelui și cele pentru gătit. Intrarea se face prin tindă, aici găsim și cuptorul pentru gătit și unde sunt adăpostite lemnele pentru foc. În partea opusă a tindei, sub o prelungire a acoperișului se găsește o polată unde sunt adăpostiți mieii. La circa 60–80 m de această construcție nouă, se află staulul mutător, cu perdele împletitură metalică, comarnicul și strunga.

La nivelul anului 2014, venirea la această stână s-a produs la 11 aprilie, deci înaintea Sf. Gheorghe (23 aprilie), când îndeobște se urcă la stânele din această zonă. Calendarul pastoral este același ca la cazurile precedente, venirea mai timpurie datorându-se faptului că stâna era în organizare și la început de drum. De asemenea, obiectivul economic principal, ca și în cazul precedent, este creșterea și valorificarea mieilor, pentru care se pare că există o mare cerere pe piață, produsele lactate având drept scop doar acoperirea necesarului familial. La stâna lui Hațegan deservesc 4 oameni, adică proprietarul, fiul său, soția (sezonier) și un om din Grădinari, care este plătit pentru serviciile efectuate. Aici se stă toată vara, până în septembrie-octombrie, în funcție de condițiile meteorologice. Păscutul are loc pe fâneața proprie și, la cerere, pe locurile altor locuitori din sat pentru gunoie. După revenirea în sat, se va proceda la gunoirea livezilor de pruni și a izlazului comunal, iernatul desfășurându-se la sălașul din apropierea satului (pe Veliki Zabel). Păstoritul de pe platoul Mărghițaș nu este și în serviciul pomiculturii.

Proprietarul nu are cunoștință de faptul dacă și alți săteni din Carașova intenționează să treacă la creșterea oilor.

6. *Stâna lui Miloia Maria (Goruia)*. Dacă pentru cele două stâne prezentate anterior încadrarea tipologică poate prezenta anumite dificultăți (păstorit local-zonal sau de pendulare simplă), aici este vorba cu certitudine de tipul pendulator, după cum se va vedea din cele de mai jos.

Era situată pe același platou cu stâna lui Neagul Ioan, la circa 500 m sud-est de aceasta.

O primă diferențiere de toate situațiile prezentate mai sus constă în faptul că avem un proprietar de sex feminin, după cum rezultă din denotația ce i-am acordat-o. De fapt, Miloia Maria este originară din localitatea Carașova, unde mama sa încă locuiește, având aici și alte rude. Prin căsătorie s-a stabilit în comuna Goruia cu rezidență permanentă, constituind așezarea bază pentru activitățile pastorale și unde deține mai multe proprietăți funciare de care se ocupă soțul său în tot timpul sezonului pastoral. Stâna de la Mărghițaș este tot proprietatea sa, la un loc cu terenul pe care este amplasată. Așa se explică faptul că vâratul turmei are loc aici, toate activitățile specifice fiind duse sub

conducerea proprietarei, care și-a adus cu ea și copiii de vârstă mai mică, la Goruia nefiind cine să se ocupe de îngrijirea lor. Dispune și de un ajutor, o rudă de sex masculin din Carașova, ce îndeplinește sarcinile mai grele ale vieții pastorale (paza oilor și a stânei, mulsul și altele).

Turma este alcătuită din ciopoarele proprietarei și cele ale unor rude din Carașova (12 ciopoare numărând cu totul aproximativ 150 capete de oi). Punctul de pornire al calendarului pastoral, după care se derulează păstoritul la această stână, este situat în satul Goruia. Într-o primă fază, se gunoiesc terenurile deținute în localitatea bază, după adunarea ciopoarelor din sat ce participă la stână. Primăvara ține până după Paști, urcatul la stână producându-se în funcție de creșterea ierbii din sectorul montan unde este amplasată. Deplasarea spre locul de vârat urmează traseul următor: Goruia – Gârliște – peste Moghila Gârliștei – dealul Balaban – Mărghițaș. Pe traseu li se alătură ciopoarele celor din Carașova. Nu se ține măsurat, iar împărțeala drepturilor se face prin înțelegere: fiecare proprietar ia 5 kg de caș de cap de oaie, socotindu-se doar oile cu lapte. Proprietara stânei mulge și prepară laptele împreună cu ajutorul său, transportând, mai apoi, cu căruța produsele obținute la domiciliul fiecărui proprietar. Transportul constituie un serviciu suplimentar pentru care se percepe o anumită sumă de bani la începutul toamnei.

Spargerea turmei are loc în jurul datei de 1 noiembrie la Carașova. De aici își continuă deplasarea spre Goruia doar oile proprietarei, cele ale crașovenilor fiind duse pe plațuri pentru gunoie, animalele petrecându-și perioada de iernat fie la gospodăriile din sat, fie la sălașele din hotar. În mod asemănător se procedează cu oile din Goruia.

Stână lui Miloia Maria era, la nivelul anului 1997, o adevărată gospodărie, alcătuită din sălaș, saivan pentru vite construit din carcasa unui autobuz dezafectat (se țin și vaci cu lapte, preparându-se o brânză din lapte de oaie amestecat cu cel de vaci, o parte fiind lăsat pentru hrana celor la stână), coteț pentru porci, polată pentru păsări. Din punctul de vedere al subzistenței, stâna dispune de toate cele necesare pentru a fi total independentă de satele din care provin ciopoarele. Sălașul, în care se prepară produsele lactate și se gătește, are un acoperiș în două ape din diverse materiale. Pereții sunt construiți din bârne nefasonate, încheiate la extremități în cheotori drepte și nu au fundație. Interiorul este despărțit de un perete în două încăperi inegale ca mărime. După intrare se regăsește o mică tindă cu vatră liberă pentru gătit. Cealaltă, de mai mari dimensiuni adăpostește vasele și ustensilele utilizate la prepararea laptelui, care este fiert tot pe o vatră liberă. Celelalte dotări pastorale existente sunt staulul și strunga (mioarele sunt separate de oile sterpe) pentru mulș. La o distanță ceva mai mare este dispus un staul fix, folosit tot pentru mulș atunci când animalele sunt aduse de la un loc de păscut mai îndepărtat. Produsele

obținute satisfac necesarul familial, surplusul realizat fiind valorificat pe piețele de la Reșița și Anina.¹⁰

Actualmente stâna lui Miloia Maria, cu toate dotările menționate, s-a mutat lângă complexul turistic Mărghițaș. Nu au survenit schimbări în calendarul pastoral și nici în activitățile derulate aici, față de anul primei anchete de teren. Motivația respectivei schimbări de loc ține de facilitățile de transport ale produselor, aplasamentul pastoral fiind în imediata apropiere a șoselei ce duce la Anina.

ADDENDA

Un caz de pendulare simplă în areal periurban (orașul Anina)

Deși situat oarecum în afara perimetrului vizat de cercetarea noastră, considerăm totuși utilă prezentarea cazului ținând cont de mai multe argumente importante: a) performerul formei de păstorit indicate în subtitlu nu este nici măcar bănățean, provenind din satul Novaci, județul Gorj, vatră pastorală de adâncă tradiție; b) din punct de vedere științific trebuie adus la cunoștința celor interesați, deoarece nu cunoaștem, până acum, să se fi semnalat practicarea în sector orășenesc, fie el și situat într-un areal montan (este adevărat, de mai mică altitudine), tipul respectiv fiind specific așezărilor din zonele montane înalte; c) prin problematică și conținut, completează prin comparație cele expuse mai sus.

Stâna lui Taban Ion din Anina se găsește în Izlazul Izvarna (platoul Colonovăț), pe dealul ce bordează la sud orașul, lângă pâraul omonim, afluent al Buhuiului, la circa 500 m vest de cartierul de blocuri construit înainte de anul 1989.

Dacă ar fi să se facă un scurt “istoric” al respectivului sit pastoral, trebuie menționat că socrii actualului proprietar au venit la Anina de la Novaci în cursul celui de-al șaptelea deceniu al secolului trecut, pentru a practica aici păstoritul de pendulare simplă, dar cu repere spațiale ample (Oltenia – Banat). Sosit cu tot cu oi, numitul Burghiu Ion (socrul), nu a mai părăsit locul. Actualul cioban și socrul său continuă o străveche tradiție ocupațională a familiei, niciunul dintre ei nefiind vreodată angajați ai vreunei întreprinderi de stat sau particulare. De menționat că familia sa posedă la locul de origine o solidă gospodărie, unde trebuie să se deplaseze, din când în când, pentru a-și ajuta socrul, care s-a întors acolo.

Este ajutat de soție în activitățile pastorale. Se practică tot un păstorit de pendulare simplă, în cadru familial. Ciobanul, soția sa și copii de vârstă preșcolară locuiesc pe timpul verii la stână. Ca dotări specifice avem se regăsesc stâna, staulul fix și strunga. Stâna, adică sălașul unde se prelucrează laptele, este construită din diverse materiale precum scândurile, tabla, pânza gudronată etc.

¹⁰ Informații Miloia Maria, 40 ani, Goruia, nr. 259.

Acoperișul, în două ape, se caracterizează prin aceeași diversitate materială. Locuința constă din caroseria unui autobuz abandonat cu mult timp în urmă, din același “material” fiind constituită și șura unde se țin animalele mici și păsările.

Calendarul pastoral cuprinde doi timpi: văratul și iernatul. Primul are loc pe izlazul menționat care, fiind proprietate a primăriei, determină plata taxei de pășunat și se desfășoară între 15–20 aprilie și 20–25 octombrie, iar când toamna este lungă și cu timp favorabil se prelungește până la 17 noiembrie. Nu sunt solicitați pentru gunoie primăvara și toamna. Iernatul are loc în zonele joase, în diverse locuri de pe teritoriul județului (Câmpia Oraviței, Almăj, Berzovia), locul pentru această secvență pastorală fiind ales în funcție de ceea ce rămâne pe câmp după strângerea recoltei. Ciobanul proprietar cunoaște Sângiorzul și Sâmedrul, ca sfinți legați de viața pastorală, dar nu se mai respectă cutumele legate de acele sărbători. Pe perioada iernii oile sunt ținute sub cerul liber, după spusele proprietarului, familia sa stând în gazdă la locuitorii din localitățile unde stau pe timpul acesteia.

În ceea ce privește valorificarea produselor specifice, piețele locale sunt în genere evitate, deoarece desfacerea este greoaie și cere mult timp. De aceea se preferă încheierea de contracte cu angroșiști din centre urbane mai îndepărtate (Drobeta-Turnu Severin, București), caz în care întreaga marfă este vândută repede și cu ușurință.

În cadrul stânei, pe timpul verii, atribuțiile sunt împărțite foarte simplu: soțul păzește oile când sunt duse la păscut și le mulge, soției revenindu-i sarcina preparării produselor lactate. Lâna este vândută cu greutate, rareori existând solicitări pentru aceasta. Înaintea deplasării la iernat dotările din Izlazul Izvarna se demontează, fiind refăcute în primăvara următoare. De notat că în apropiere, o rudă de-a sa, tot din Novaci, își are stâna proprie (ca dotări similară cu cea descrisă mai sus), practicând singur forma locală de creștere a oilor. Deoarece la data efectuării anchetei de teren acea rudă nu se găsea la fața locului nu am putut cerceta și acest caz.¹¹

Cele de mai sus sunt rezultatul anchetei de teren din anul 1997. La nivelul anului 2014, lucrurile sunt neschimbate, atât în ceea ce privește dotările, calendarul pastoral și țintele economice ale acestui sit. Doar copiii proprietarului au plecat, fie la studii, fie la muncă în străinătate, în funcție de vârstă.

În sinteză, apelând și la date deja publicate, se poate că în arealul comunei Carașova s-au recenzat 15 situri pastorale, după cum urmează:

1. *Situl Crucea Iabalcei*. Dotat cu amenajări pastorale portante, proprii subtipului fără stână: staule mutătoare, adăposturi tip cort pentru ciobani. Turmele aduse pentru păscut se întorc seara în sat.

¹¹ Informații Taban Ion, 64 ani, domiciliu neprecizat.

2. *Sălașul cu funcție pomicol-pastorală de sub Grad (Cetatea Turcului)*. Sit cu funcție în primul rând pomicolă, care pe timpul verii devine loc de pășunat. Deși oile sunt păzite de o femeie, aceasta nu este băciță decât de nevoie, nefiind proprietara oilor și îndeplinind respectiva muncă pentru a mai agonisi câte ceva. Turmă de mici dimensiuni, constituită din ciopoarele unor oameni mai nevoiași din Carașova. Sălașul servește de adăpost pe timpul verii și la culesul prunelor. Pe timpul nopții animalele sunt adăpostite la un sălaș din apropiere. Subsumat păstoritului local fără staul, strungă și stână

3. *Stâna lui Vataș Victor din Nermed*. Situat lângă șoseaua Reșița-Anina. Aici se practică păstoritul local cu staul, strungă și stână. Este în serviciul proprietarilor de oi din satul Nermed, subordonat administrativ Carașovei. Nu este asociat pomiculturii. La stână, toate activitățile sunt îndeplinite de membrii familiei proprietarului (mai puțin cei tineri). Prezintă particularitatea vărătului cu două stâne: la una situată pe izlazul comunal și la cea nominalizată mai sus, iar măsuratul nu are loc de Sf. Gheorghe, ci în jurul datei de 1 mai.

4. *Stâna lui Hațegan Petru din Nermed*. Este situată în același areal și similară funcțional-tipologic cu cazul precedent.

5. *Stâna lui Ardelean Martin-Ursu din Carașova*. Păstorit local cu staul, strungă și stână, fără a fi în serviciul pomiculturii. Aflată în serviciul sătenilor din Carașova și Iabalcea. Păstorit familial într-un sit care a avut dintotdeauna această funcție. Preluată prin închiriere de actualul proprietar de la un sătean din Carașova, care nu se mai poate ocupa de creșterea oilor din cauza vârstei înaintate.

6. *Stâna lui Lugojan Mihai Nicolae din Carașova*. Caz similar celui de mai sus.

7. *Stâna lui Filca Gheorghe (Iabalcea) de pe Crnopolje*. Este un caz interesant, în sensul că se practică un păstorit local în care staulul este itinerat la sălașele cu livezi de pruni ce aparțin proprietarilor de ciopoare de la această stână cu scopul gunoirii, deci este vorba de tipul de păstorit local-agricol (pomicol). Ciobanul, fost lucrător la Combinatul Siderurgic Reșița, continuă o tradiție familială pentru a-și completa veniturile, fiind actualmente pensionar. Sălașele de pe platou îndeplinesc funcția de stâne doar pe perioada când oile sunt aduse pentru păscut și gunoire. În restul timpului sunt folosite ca adăposturi pe perioada diverselor alte activități (cosit, culesul fructelor) ce au loc îndeosebi la sfârșitul sezonului pastoral.

8. *Stâna lui Ghera Petru (Iabalcea) de pe Crnopolje*. Caz similar celui precedent deși prezintă interes prin faptul că sălașul cu funcție pastoral pomicolă de aici aparține unui cetățean din municipiul Reșița, originar din Carașova.¹²

9. *Stâna lui Curiac Marian (Carașova)*.

10. *Stâna lui Moldovan Marian (Carașova)*.

¹² Taban, "Arhitectură și ocupații", 120–126.

11. *Stâna lui Domăneanț Martin (Carașova).*
12. *Stâna lui Neagul Ioan (Carașova).*
13. *Stâna lui Hațegan Nicolae (Carașova)*
14. *Stâna lui Miloia Maria (Goruia).*
15. *Stâna lui Taban Ion (Anina).*

Concluzii

Considerațiile de final privesc aspectul socio-economic și cel etnologic al temei tratate, ambele subsumate analizării modului în care mediul citadin și-a pus amprenta asupra performării păstoritului în arealul vizat.

Din punct de vedere social și economic, o primă concluzie ce se poate degaja din cele expuse ar fi aceea că majoritatea performerilor sunt persoane în vârstă, dintre care unele aflate în perioada pensionării și care prin activitatea pastorală își pot mări veniturile. Scopul vizat, în mai aproape toate cazurile este subzistența și nu valorificarea unor produse pe piață, deși este vorba de o ocupație rentabilă. De altfel, contextul economic general și-a pus amprenta asupra mărimii șeptelului, care după anul 2000 a scăzut în mod îngrijorător, dacă este să luăm în calcul datele oferite de Direcția Județeană de Statistică. Este însă posibilă raportarea unor cifre inadecvate realității, deoarece în timpul cercetărilor de teren am rămas cu impresia contrară, respectiv cea a creșterii numărului de ovine, cu atât mai mult cu cât într-unul din cazuri proprietarul a refuzat în mod categoric să ne acorde vreo informație despre stâna deținută. Într-o altă ordine de idei, în mai toate cazurile tineretul nu se arată doritor să continue tradiția pastorală a familiilor din care fac parte, căutând forme mai ușoare de a-și câștiga existența. Acest lucru ar putea deveni posibil doar în cazul adâncirii contextului economic negativ al țării, prin scăderea numărului de alternative economice oferite tinerei generații.

Navetismul, ca fenomen socio-economic, practic a dispărut aici, după 1989, apărând posibilitatea muncii în străinătate (Croatia), dar se manifestă de pe acum o diminuare a acestui fenomen migraționist, datorată se pare scăderii locurilor de muncă de piața externă. Nu știm dacă, în atari contexte, cei tineri se vor angaja în practicarea păstoritului bunăoară. Este însă cert faptul că bursa locurilor de muncă din centrele urbane limitrofe sau mai îndepărtate nu oferă prea multe șanse, îndeosebi datorită procesului de reorientare economică prin care trece județul Caraș-Severin (de la industria grea la cea turistică, spre exemplu). Reveniți în satele de baștină, foștii angajați ai întreprinderilor reșitene au adus prea puține elemente din civilizația orașului în ocupațiile pe care le practică, îndeosebi în cazul păstoritului. O eventuală asemenea influență ține nu atât de caracteristicile performative cât de unele elemente “exterioare” (limbaj, apel la servicii specializate), care vor fi dezvoltate mai jos, *sub speciaie*

ethnologica. Elemente de urbanizare pot fi sesizate în alte domenii ce țin de civilizația tradițională, în arhitectură, abandonarea portului popular, care cu câteva decenii în urmă era purtat cu mândrie de către crașoveni, chiar când se deplasau la oraș pentru diverse treburi. În acest caz, ca un element îmbucurător este totuși faptul că la căsătoria religioasă, mirii sunt obligați de cutuma locală să îmbrace costumul tradițional.

În ceea ce privește ocupațiile tradiționale, se pare că există o separație netă de intenționalitate între generația mai vârstnică și cea tânără. “Bătrânii” continuă ceea ce au învățat de mici, cei tineri părând că s-au “rupt” de contextul cultural al propriei tradiții, fapt concretizat în neacceptarea angajării în străvechile modalități de câștigare a existenței.

Din punct de vedere etnologic, trebuie remarcat încă de la început faptul că, în cazul păstoritului s-a conservat îndeosebi aspectul “tehnic” al practicii sale, înțelegând prin aceasta respectarea cadrului temporal tradițional, a dotărilor specifice, tot tradiționale, regăsite la punctele studiate: debut și final de sezon pastoral în conformitate cu ritmurile naturii și condițiile climatice, utilizarea staulelor mobile sau fixe, a strungilor, pentru gunoie, muls etc., cazurile prezentate *in extenso* mai sus credem că sunt suficient de relevante în sprijinul concluziei noastre.

Relativ la aspectul performativ, după cum s-a arătat la momentul potrivit, este problematică încadrarea tipologică a păstoritului practicat la stânele din arealul situat în preajma stațiunii turistice Mărghițaș (aleasă ca punct de reper topografic și nu etno-geografic), deci în zona centrală a Munților Aninei. Ținând cont de definiția, în genere acceptată, stabilită pentru păstoritul local, cazurile prezentate s-ar încadra în forma menționată, întrucât cele patru situri pastorale de aici se găsesc în interiorul hotarului comunal. Dar dacă se ține cont de anumite elemente, cum ar fi distanța apreciabilă de așezarea bază, diferența altitudinală dintre aceasta și locul de vărat (sector deluros – depresionar vs. munte), deci turmele se deplasează între două borne spațiale net diferențiate și clar departajate geografic, elemente ce se regăsesc în cadrul păstoritului pendulator, apare o anumită ambiguitate, credem în încadrarea lor tipologică. Este o problemă ce ar trebui discutată între specialiști. Aceleași observații s-ar putea face și în ceea ce privește reperele temporale.

Ceea ce a dispărut aproape cu desăvârșire este aspectul spiritual legat de păstorit. Singurul element de o asemenea natură constă în faptul că Sfântul Gheorghe este încă respectat drept patronul oieritului. De aceea, în majoritatea cazurilor, măsuratul are loc la sărbătorirea sa. Au dispărut cu desăvârșire elementele ritualic-apotropaice, menite a apăra turmele de îmbolnăviri și de prădători. În primul caz se apelează la medicul veterinar, tezaurul medicinal tradițional fiind uitat, sau la farmaciile de profil de la Reșița (este unul dintre

puținele elemente în care urbanul a influențat această ocupație de bază). De asemenea, credințele mitico-magice precum cele legate de luarea manei, spre exemplu, sunt acum taxate drept simple superstiții, ca ecou al educației școlare sau al informației mass-media. S-au uitat și unele divinități cu rol în protecția turmelor (SF. Andrei). Pentru apărarea de prădători se invocă ajutorul și protecția lui Dumnezeu, locuitorii din zonă fiind deosebit de credincioși.

Ce s-ar putea spune despre viitorul oieritului în zonă? Deocamdată prognosticul pare a fi unul pesimist. Datele statistice par să arate o scădere constantă a numărului de animale, iar tineretul nu vedește propensiune pentru o asemenea ocupație. Este greu de întrevăzut care va fi viitorul său. Dincolo de toate considerațiile de mai sus, datoria noastră de specialiști constă în conservarea, fie și prin scris, a mărturiilor încă vii despre tot ceea ce aparține civilizației tradiționale, dacă în prezent nu există alte mijloace de conservare a memoriei noastre culturale.

ON THE TRADITIONAL SHEPHERDING IN THE MOUNTAINS OF ANINA

Abstract

This study continues an older research with new data on the traditional shepherding within Reșița ethnographic zone, Carașova micro-zone. The author drove at pointing out how and whether this area proximity to an important industrial center and seat of a county in the same time had marked some elements of the traditional (rural) civilization there. Breeding was his main aim, as scientific and bibliographic references on the Banat shepherding are meager and lacunary. Within Carașova micro-zone local (familial) shepherding was pointed out in all possible ways, and also the vertical transhumance was put in light. Some of the studied sites show that breeding also serves for fruit tree growing by plum orchards manuring. Supplying their families with dairy products, lambs breeding and trading are the economic aims of the local shepherding.

Foto 1. Sălașul cu funcție pastoral-pomicolă al lui Moldovan Marian (Carașova).

Foto 2. Stâna lui Neagul Ioan (Carașova). Vedere generală.

Foto 3. Stâna lui Neagul Ioan (Carașova).
Polata pentru păsări și construcția unde se prepară laptele.

Foto 4. Stâna lui Neagul Ioan (Carașova). Strunga.

Foto 5. Stâna lui Neagul Ioan (Carașova). Staulul pentru muls și comarnicul.

Foto 6. Stâna lui Neagul Ioan (Carașova). Staulul mutător.

Foto 7. Stâna lui Hațegan Nicolae (Carașova). Vedere generală.

Foto 8. Stâna lui Hațegan Nicolae (Carașova). Casa stânei și staulul.

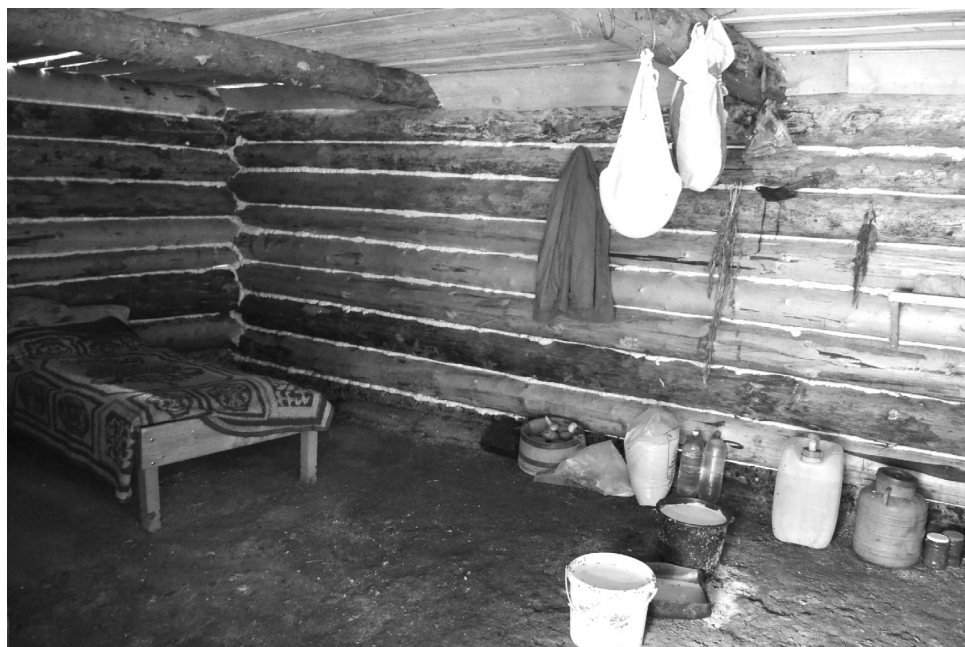

Foto 9. Stâna lui Hațegan Nicolae (Carașova). Casa stânei – interior stânga.

Foto 10. Stâna lui Hațegan Nicolae. Staului mutător, comarnicul și staului pentru muls.

Foto 11. Stâna lui Taban Ion (Anina). „Casa” stânei și polata pentru păsări.

Foto 12. Stâna lui Taban Ion (Anina). Staulul mutător.

Foto 13. Stâna lui Taban Ion (Anina). Locul unde se prepară laptele.

Neanderthal Lifeways, Subsistence and Technology: One Hundred Fifty Years of Neanderthal Study, Nicholas J. Conard and Jürgen Richter (eds.), *Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology Series*. New York: Springer, 2010, 293 p.

Istoria abordărilor folosite de comunitatea științifică în tratarea omului de Neanderthal de-a lungul ultimilor 150 de ani a avut un parcurs sinuos, oglindind și oferind noi imagini ale acestuia cu fiecare etapă sau tendință. Afirmatia lui Gamble, *every age gets the Neanderthals it either deserves, or wants*, deși oarecum ironică, este probabil cea mai bună descriere succintă a acestei istorii. Pe lângă faptul că aduce un bogat pachet de date noi, lucrarea tratată aici are totodată deosebitul rol de a oferi publicului întocmai proiecția științifică actuală asupra omului de Neanderthal, ea reprezentând rezultatul conferinței aniversare *150 Years of Neanderthal Discovery*, desfășurată la Bonn în perioada 21–26 iulie 2006 (declarat *Jahr des Neanderthalers* în Nordrhein-Westfalen). Volumul aparține de fapt unei serii, *Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology Series*, unde pandantul său, intitulat *Continuity and Discontinuity in the Peopling of Europe* (ed. Silvana Condemi, Gerd-Christian Weniger), reunește o serie de articole ce tratează în principal problematici legate de statutul biologic al omului de Neanderthal.

Din punct de vedere al structurii, cele 21 de capitole (45 de autori în total), sunt grupate în cinci părți tematice. Prima parte tratează în mod oarecum firesc cadrul cronologic, fiind atinse însă și alte aspecte. În ceea ce privește debutul Paleoliticului Mijlociu, J. Richter ridică mai multe semne de întrebare și indică nevoia unor reevaluări mai ample a siturilor cheie. O analiză interesantă asupra câtorva situri datate în prima parte a ultimului maxim glaciatic, localizate în vestul Germaniei (Uthmeier et al.), contrazice ideea de Neanderthal inadaptabil la medii diverse, demonstrând încă o dată flexibilitatea și succesul strategiilor implementate de aceștia. Jean Gagnepain și Claire Gaillard contribuie în lucrarea de față cu o perspectivă asupra evoluției tehnologice, documentată în trei locații cu locuiri îndelungate și relativ continue din Valea Verdon. Deși în toate cele trei locații sunt observate tendințe pozitive în ceea ce privește tehnologia și selecția materiei prime, fiecare păstrează totuși un caracter individual, ce poate însemna fie evoluții izolate, fie inadvertențe cronologice. Prima parte a volumului este încheiată de D. Richter, care propune o metodă îmbunătățită de datare TL, ce presupune utilizarea unor eșantioane mult mai reduse cantitativ. Metoda, cu aplicații diverse, este într-adevăr binevenită.

Următorul segment, cel mai scurt de altfel, reunește câteva studii axate pe strategiile de subzistență și de procurare a materiei prime, teme discutate mai amplu sau mai succint și în alte părți ale volumului. Capacitatea de adaptare la mediul ambiant revine în mod firesc și aici, Windheuser și Roebroeks încercând să schițeze o imagine a strategiilor adoptate în Emian, lucru dificil din cauza numărului redus de situri care să

aducă indicii precise în acest sens. Deși nenumărate studii au arătat că peisajele deschise au reprezentat un mediu favorabil în economia grupurilor umane ale Paleoliticului Mijlociu, nu același lucru se poate spune, cel puțin la acest moment, despre peisajul în care domină pădurile de foioase.

Partea a treia a volumului, dedicată abilităților cognitive și cunoștințelor tehnologice, este începută de S. Kuhn cu o contribuție ce se află în perfectă concordanță cu tema conferinței desfășurată la Bonn. Cu un stil de expunere logic și ușor de urmărit, acesta trece în revistă rezultatele modelelor teoretice de examinare a strategiilor de procurare și utilizare a resurselor de materie primă implementate până în prezent. Autorul nu se oprește însă aici, evidențiind nevoia elaborării și adoptării unor noi modele, care să pună accentul pe analize de tipul *intra-assemblage*. Cu riscul de a trece într-o notă subiectivă, această contribuție s-a dovedit cea mai plăcută lectură din întregul volum. Articolul teoretic al lui Kuhn este completat de câteva analize tehnologice aplicate care, deși adecvate, sunt axate exclusiv pe situri din Europa de Vest.

Faptul că a patra parte, ce tratează aspecte ale organizării sociale și utilizării spațiului, este deschisă de C. Gamble nu reprezintă deloc o surpriză pentru cei familiarizați cu acest autor. Denunțând încă o dată metodele falimentare de a privi și analiza societățile paleolitice, Gamble cere o schimbare totală a perspectivei. În ciuda punctelor forte, articolul de față este departe de a clarifica măcar parțial problema, întrucât propunerile sale au de trecut încă proba aplicabilității. Demnă de menționat este și contribuția lui Lourdeau. Modul de abordare folosit de acesta în analiza complexă asupra sitului *Umm el Tlel* din Orientul Apropiat este unul extrem de interesant. Evident, situl și unitatea stratigrafică în discuție reprezintă totuși o situație excepțională, datorită bunei sale conservări.

Perioada finală a Paleoliticului Mijlociu și tranziția către Paleoliticul Superior s-a bucurat întotdeauna de o atenție sporită, ultima parte a volumului fiind dedicată acestei tematici. Deși în ultima perioadă abordarea acestui subiect a suferit o serie de schimbări, evident vizibile și în volumul de față, pare că metamorfoza este încă una incompletă. Analiza lui Conrad asupra siturilor din sud-vestul Germaniei este extrem de bine construită, dar concluziile, din care dorește cu obstinție excluderea unor concepte, dau totuși o senzație de nehotărâre. Tot aici Peresani aduce o contribuție complexă la cunoașterea Paleoliticului Mijlociu Final din Alpii Italiani. Acesta se echilibrează perfect cu analiza lui Moncel asupra văii Rhôn-ului, care de altfel încheie acest volum. Evoluția diferită a celor două zone este foarte interesant de urmărit.

Per ansamblu, lectura este una fluentă, dar apar pe alocuri și segmente mai dificil de parcurs, cauzate probabil de traducerea ulterioară în limba engleză, iar dacă unele capitole se puteau regăsi cu ușurință în oricare dintre cele cinci părți, pentru unul sau două ar fi fost poate mai potrivită includerea în celălalt volum al seriei. În ciuda acestor critici, minore altminteri, volumul este unul bine structurat și construit, fără dezechilibre cantitative majore, acoperind pe cât posibil cele mai importante tematici legate de mediul cultural al Neanderthalilor. Natura prin care sunt tratate subiectele, cu multe referințe la lucrări anterioare, face ca volumul să se adreseze cu precădere celor familiarizați deja cu bibliografia de specialitate privind această temă, devenind în același timp o lectură necesară pentru aceștia.

Elena Cristina Cordoș

Felix Milleker, *Descoperiri arheologice din Banat*, vol. I: *Preistorie*, ediție îngrijită de Dumitru Țicu, traducere [Maria Gyömbér], Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2013, 268 p. + 29 figuri.

Lucrarea de față este un exemplu pentru o muncă bine făcută întemeiată pe cercetare de teren și pe folosirea adecvată a bibliografiei. Redactat cu mai bine de un veac înainte, repertoriul realizat de Felix Milleker a rămas la fel de folositor și azi pentru istorici și arheologi sau pur și simplu pentru iubitorii acestei frumoase și bogate în istorie provincii. Din aceste motive ținem încă de la început să felicităm pe cei care s-au îngrijit ca această lucrare să apară în bune condiții, atât în ceea ce privește traducerea, cât și tehnoredactarea și, nu în ultimul rând, a condițiilor grafice la modul general.

Cartea este prefătată de o introducere *La începuturile istoriografiei germane din Banat. Felix Milleker* (p. 9–17), scrisă de Dumitru Țicu. Acest prim demers este bine venit pentru încadrarea în epocă a lucrării de față printr-o succintă trecere în revistă a ceea ce a însemnat istoriografia germană precum și a realizărilor acesteia în secolele XVIII–XIX. Necesitatea unui repertoriu arheologic pentru Banat – prin urmare motivul comisionării și mai apoi al apariției editoriale, era una stringentă și în același timp o racordare la ceea ce însemna cultura europeană a momentului respectiv prin cercetarea arheologică. Urmează o *Notă asupra ediției* (p. 19–22), redactată tot de Dumitru Țicu, care aduce lămuriri în ceea ce privește numele adoptat în actuala ediție-Banat, în detrimentul celui de *Délmagyarország* folosit de autor, precum și problema denumirii românești, germane sau sârbești a localităților alături de forma maghiarizată, transcrierea toponimelor folosite de autor pentru a nu crea confuzii, la fel și pentru bibliografie, precum și modificările aduse prin comasarea planșelor pentru ergonomia spațiului.

La apariția cărții, autorul însuși a prefătat-o cu un *Cuvânt înainte* (p. 23–25) redactat la data de 1 noiembrie 1897 la Vârșeț, în care acesta explică motivația, dificultățile întâlnite pe parcurs, ajutorul primit și permanenta grijă pentru a fi racordat la lumea științifică în așa fel încât cartea să devină un instrument folositor în mâna specialiștilor. De asemenea, tot repertoriul a fost prefătat și de o *Introducere* (p. 27–30), în care autorul sistematizează succint descoperirile arheologice, încercând o clasificare a acestora pe epocii. Astfel, cele 170 de localități cu descoperiri arheologice, 69 în Torontal, 62 din Timiș și 39 din Caraș-Severin. Cel din urmă județ, care la vremea aceea nu era atât de intens cercetat, are cartate în repertoriul lui S. A. Luca din 2006¹ un număr de 77 de localități.

Corpul lucrării este format din repertoriul *Descoperiri Preistorice* (p. 31–235), la fiecare localitate fiind notate punctele cu descoperiri, o descriere a acestora, bibliografia de rigoare – dacă este cazul și o descriere succintă a materialului.

Lucrarea este completată de 25 de figuri, cele mai multe dintre ele, cele care conțin material, au fost introduse ca planșe în capitolul cu descoperiri arheologice. Alături de aceste se află *Note și întregiri* (p. 241–251), redactat de Dumitru Țicu, capitol care aduce la zi descoperirile arheologice din câteva localități, cu comentarii și note bibliografice. În încheiere se află un *Indice al localităților* (p. 253–259) și *Lista prescurtărilor bibliografice* alături de bibliografie (p. 261–268).

¹ S. A. Luca, *Descoperiri Arheologice din Banatul Românesc. Repertoriu*, Sibiu 2006.

În încheiere, considerăm că lucrarea de față îndeplinește și acum scopul pentru care a fost scrisă în urmă cu un secol, actualizarea ediției este un lucru îmbucurător și așteptăm cu nerăbdare și apariția volumului al doilea.

Ana-Cristina Hamat

Sabrina C. Agarwal, Bonnie A. Glencross (eds.), *Social Bioarchaeology*, West Sussex, UK, Wiley-Blackwell, 2011, 472 p.

Agarwal și Glencross realizează o colecție de articole al căror scop general reiese din titlul primului capitol, *Building a Social Bioarchaeology*. În cele 15 capitole ale cărții, o serie de subiecte sunt prezentate din perspectivă bioculturală, relaționând datele osteologice și biomoleculare cu cele arheologice și culturale în scopul compunerii unor răspunsuri pentru întrebări privind aspectele sociale ale populațiilor arheologice.

Volumul este structurat în trei părți, fiecare tratând o anumită temă: caracterul eșantioanelor osteologice, identitatea socială și conceptul de *life course*. Selectarea acestor subiecte reflectă atât problemele întâmpinate în cercetarea antropologică de-a lungul timpului, dar și direcțiile viitoare spre care aceasta tinde.

Primul capitol, *Building a Social Bioarchaeology*, semnat chiar de editori, S.C. Agarwal și B.A. Glencross, prezintă conținutul cărții, dar depășește rolul de prefață prin expunerea punctului de vedere al autorilor cu privire la abordarea bioculturală. Pentru aceasta din urmă, autorii identifică trei direcții de dezvoltare teoretică: studiul adaptării la procesele din mediul înconjurător prin utilizarea unei abordări populaționale; folosirea tehnologiilor de ultimă generație din diverse științe și explorarea naturii eșantioanelor osteologice pentru înțelegerea limitelor acestora; includerea acestor date în contextul arheologic. Aceste probleme sunt tratate pe parcursul cărții, atât la nivel teoretic cât și prin discutarea unor studii de caz foarte interesante.

În continuarea acestui capitol introductiv vine prima parte a volumului, *Materials and Meaning: The Nature of Skeletal Samples*. Aceasta cuprinde patru capitole. *The Origins of Biocultural Dimensions in Bioarchaeology*, avându-i ca autori pe M. K. Zuckerman și pe regretatul G. J. Armelagos, discută evoluția abordării bioculturale din a doua jumătate a secolului al XX-lea până în zilele noastre, trecând printr-o fază descriptivă, specifică curentului procesualist din arheologie, și evoluând spre o *bio-cultural oriented bioarchaeology*. În capitolul al treilea, *Partnerships, Pitfalls, and Ethical Concerns in International Bioarchaeology*, B.L. Turner și V.A. Andrushko tratează un subiect sensibil în special pentru teritoriul Statelor Unite al Americii, și anume normele etice impuse în lucrul cu oseminte umane. Al patrulea capitol, *The Formation of Mortuary Deposits: Implications for Understanding Mortuary Behavior of Past Populations* (autor E. Weiss-Krejci), prezintă foarte detaliat procesul de formare a ansamblurilor funerare. Autoarea realizează o schemă a ciclului funerar, care explică toate secvențele prin care trece corpul unui defunct din momentul morții și până la identificarea lui arheologică. Discuția este foarte interesantă și datorită includerii în acest ciclu funerar a fenomenului înmormântărilor deviate, dar și a discutării procesului tafonomic. Capitolul 5 și ultimul din această primă parte a volumului, *Representativeness and Bias in Archaeological Skeletal*

În încheiere, considerăm că lucrarea de față îndeplinește și acum scopul pentru care a fost scrisă în urmă cu un secol, actualizarea ediției este un lucru îmbucurător și așteptăm cu nerăbdare și apariția volumului al doilea.

Ana-Cristina Hamat

Sabrina C. Agarwal, Bonnie A. Glencross (eds.), *Social Bioarchaeology*, West Sussex, UK, Wiley-Blackwell, 2011, 472 p.

Agarwal și Glencross realizează o colecție de articole al căror scop general reiese din titlul primului capitol, *Building a Social Bioarchaeology*. În cele 15 capitole ale cărții, o serie de subiecte sunt prezentate din perspectivă bioculturală, relaționând datele osteologice și biomoleculare cu cele arheologice și culturale în scopul compunerii unor răspunsuri pentru întrebări privind aspectele sociale ale populațiilor arheologice.

Volumul este structurat în trei părți, fiecare tratând o anumită temă: caracterul eșantioanelor osteologice, identitatea socială și conceptul de *life course*. Selectarea acestor subiecte reflectă atât problemele întâmpinate în cercetarea antropologică de-a lungul timpului, dar și direcțiile viitoare spre care aceasta tinde.

Primul capitol, *Building a Social Bioarchaeology*, semnat chiar de editori, S.C. Agarwal și B.A. Glencross, prezintă conținutul cărții, dar depășește rolul de prefață prin expunerea punctului de vedere al autorilor cu privire la abordarea bioculturală. Pentru aceasta din urmă, autorii identifică trei direcții de dezvoltare teoretică: studiul adaptării la procesele din mediul înconjurător prin utilizarea unei abordări populaționale; folosirea tehnologiilor de ultimă generație din diverse științe și explorarea naturii eșantioanelor osteologice pentru înțelegerea limitelor acestora; includerea acestor date în contextul arheologic. Aceste probleme sunt tratate pe parcursul cărții, atât la nivel teoretic cât și prin discutarea unor studii de caz foarte interesante.

În continuarea acestui capitol introductiv vine prima parte a volumului, *Materials and Meaning: The Nature of Skeletal Samples*. Aceasta cuprinde patru capitole. *The Origins of Biocultural Dimensions in Bioarchaeology*, avându-i ca autori pe M. K. Zuckerman și pe regretatul G. J. Armelagos, discută evoluția abordării bioculturale din a doua jumătate a secolului al XX-lea până în zilele noastre, trecând printr-o fază descriptivă, specifică curentului procesualist din arheologie, și evoluând spre o *bio-cultural oriented bioarchaeology*. În capitolul al treilea, *Partnerships, Pitfalls, and Ethical Concerns in International Bioarchaeology*, B.L. Turner și V.A. Andrushko tratează un subiect sensibil în special pentru teritoriul Statelor Unite al Americii, și anume normele etice impuse în lucrul cu oseminte umane. Al patrulea capitol, *The Formation of Mortuary Deposits: Implications for Understanding Mortuary Behavior of Past Populations* (autor E. Weiss-Krejci), prezintă foarte detaliat procesul de formare a ansamblurilor funerare. Autoarea realizează o schemă a ciclului funerar, care explică toate secvențele prin care trece corpul unui defunct din momentul morții și până la identificarea lui arheologică. Discuția este foarte interesantă și datorită includerii în acest ciclu funerar a fenomenului înmormântărilor deviate, dar și a discutării procesului tafonomic. Capitolul 5 și ultimul din această primă parte a volumului, *Representativeness and Bias in Archaeological Skeletal*

Samples (autor M. Jackes), tratează o problemă pertinentă în cercetarea bioarheologică, și anume gradul de reprezentare al eșantioanelor osteologice și limitele impuse de acest grad. Lotul analizat reprezintă doar o parte din totalul materialului osteologic excavat iar cazurile în care o necropolă este excavată în întregime sunt rare. Mai mult, populația înmormântată într-o necropolă este doar o parte din populația unei comunități. Autorul subliniază importanța înțelegerii acestor aspecte pentru producerea unor rezultate corecte din punct de vedere demografic și statistic.

Partea a doua, *Social Identity: Bioarchaeology of Sex, Gender, Ethnicity, and Disability*, explorează conceptul de identitate raportat la studiul osteologic sau molecular al unor indivizi sau grupuri populaționale. Personalitatea fiecărui individ este construită din cumulumul a mai multor identități, manifestate în spații și perioade diferite ale vieții sale dar fără a se exclude una pe cealaltă. Identificarea acestor trăsături este posibilă prin corelarea datelor biologice cu cele culturale. S.E. Hollimon în capitolul 6, *Sex and Gender in Bioarchaeological Research: Theory, Method, and Interpretation*, discută diferența dintre sex și gen (*gender*), primul concept reliefând o realitate biologică, iar al doilea una socială. Autorul discută identitatea de gen în relația cu alți parametrii bioarheologici (vârstă, sănătate, boală, violență) și modul în care aceste legături pot fi investigate. În capitolul 7, *Population Migration, Variation, and Identity: An Islamic Population in Iberia*, S. Zakrzewski realizează un studiu al etnicității într-o populație medievală din Iberia. Autorul corelează analiza de biodistanță cu vârsta, genul și religia pentru a determina modul în care aceste micro-identități se suprapun în cadrul personalității unui individ, respectiv în definirea unei societăți. Capitolul 8, *Life Histories of Enslaved Africans in Colonial New York* (autori A. R. Barrett, M. L. Blakey) adresează problema inegalității sociale determinată din surse osteologice, arheologice și istorice. Autorii analizează un caz foarte interesant, spațiul african de înmormântare din New York. Acest ansamblu funerar cuprinde osemintele a 419 indivizi care au trăit de-a lungul secolului al XVIII-lea. Interpretarea markerilor de stres și a patologiilor observabile la nivelul scheletului a vizat stabilirea calității vieții raportată la inegalitatea socială. Pentru aceasta s-au utilizat mai multe aspecte, cum ar fi vârsta la care un copil trecea la statutul de adult sau starea de sănătate a indivizilor născuți în Africa comparată cu cea a indivizilor născuți în New York. C. Roberts în capitolul 9, *The Bioarchaeology of Leprosy and Tuberculosis. A Comparative Study of Perceptions, Stigma, Diagnosis, and Treatment*, tratează un subiect foarte interesant și anume relația dintre boală, dizabilitate și compasiune pentru populațiile arheologice. În lipsa unor studii osteologice și moleculare, astfel de informații rămân neaccesibile. C. Roberts, specialist în paleopatologia bolilor infecțioase, discută aici același concept de calitate a vieții ca și în capitolul 8, dar de această dată aplicat pentru cazurile indivizilor infectați cu lepră sau tuberculoză. Astfel, autorul determină modul în care acești indivizi sunt percepuți și tratați de societatea în care trăiau, dat fiind că aceste boli au puternice consecințe asupra aspectului fizic al individului.

Cea de-a treia parte, *Growth and Aging: The Life Course of Health and Disease*, cuprinde 6 capitole în cadrul cărora sunt adresate subiecte precum vârsta și îmbătrânirea, creșterea și dezvoltarea corpului, dieta și violența interumană. Capitolul 10, *Towards a Social Bioarchaeology of Age*, semnat de J. Sofaer, propune un nou mod de a cerceta problema vârstei prin identificarea a mai multor tipuri de vârstă (fiziologică,

cronologică, biologică, socială, personală, comportamentală, funcțională) și a diferite moduri în care acestea pot fi analizate (filozofic, psihologic, social etc.). Această nouă abordare teoretică scoate în evidență multiplele moduri în care vârsta poate fi percepută, atât de către fiecare individ în parte dar și de către restul persoanelor din jurul acestuia. Aplicarea acestor principii teoretice în analiza bioarheologică scoate în evidență rezultatele diferite produse de selectarea fiecărui tip de vârstă. Prin urmare, cu toate că vârsta biologică a unui individ ne poate spune că acesta era un subadult, vârsta sa socială putea fi cea de adult datorită cutumelor specifice ale societății în care acesta trăia. Articolul lui Sofaer subliniază complexitatea conceptului de vârstă și a interpretării acestuia. Acest subiect este în continuare explorat de Agarwal și Beauchesne în capitolul 11, *It Is Not Carved In Bone: Development and Plasticity of the Aged Skeleton*. Capacitatea scheletului uman de a se adapta mediului cultural și biologic de-a lungul vieții reprezintă unul din principiile de bază ale studiului bioarheologic. Acest lucru permite cercetătorilor să identifice aspecte din "istoria" vieții unui individ și felul în care acesta a relaționat cu societatea în care a trăit. Autorii descriu modul în care îmbătrânirea scheletului, corelată cu alte aspecte biologice (sex, dietă, traume, boli etc.) și sociale pot oferi date despre evenimente și procese care au avut loc la nivelul individului sau la nivelul comunității. Capitolele 12 și 13 discută bioarheologia copilăriei. Articolul lui S. Halcrow și N. Tayles, *The Bioarchaeological Investigations of Children and Childhood*, dezvoltă teoria și terminologia utilizate în cercetarea indivizilor subadulți, în vreme ce Littleton în capitolul 13, *Moving from the Canary in the Coalmine: Modeling Childhood in Bahrain*, aplică aceste principii teoretice pentru o populație din perioada elenistică, punând accent pe pericolele prin care un copil din perioada respectivă ar putea trece în diferite momente ale copilăriei sale. În capitolul 14, *Skeletal Injury accross the Life Course. Towards Understanding Social Agency*, B. A. Glencross cercetează legăturile dintre diferite variabile biologice și sociale (vârstă, sex etc.) și prezența traumelor și fracturilor, cu aplicație asupra lotului osteologic de la Indian Knoll. Scopul acestei cercetări este identificarea comportamentului social la nivelul individului sau al comunității. În ultimul capitol, *Diet and Dental Health Through the Life Course in Roman Italy*, J. Prowse aplică rezultatele analizelor de izotopi stabili și a patologiei dentare pentru lotul de la Isola Sacra, Italia (sec. I–III AD). Rezultatele arată faptul că atât bărbații și femeile cât și indivizii din grupe de vârstă distincte mâncau diferit ca urmare a inegalității sociale.

Această publicație se axează pe componenta socială a cercetării bioarheologice. Prin contribuția unor autori de renume, prin subiectele tratate, dar și prin modul de abordare a subiectelor (discuție teoretică plus studiu de caz), volumul realizat este astăzi unul de mare importanță atât pentru arheologi cât și pentru antropologi. Conținutul cărții este în definitiv o pledoarie pentru abandonarea definitivă a studiilor descriptive și tipologice a materialului osteologic uman în favoarea unei cercetări mult extinse, al cărei scop este înțelegerea ființei umane din trecut, atât la nivelul individului cât și al comunităților iar acest lucru este posibil doar prin accesarea sincronă a componentelor socială și biologică.

Inovația volumului este dată de discutarea extinsă a două concepte-cheie: *life-course* și identitate. Complexitatea acestora impune dezvoltarea unei abordări teoretice care să preceadă aplicarea lor practică, iar acest lucru îl găsim în volumul de față prin colaborarea unui număr mare de specialiști de renume.

Am putea spune că publicarea acestei cărți vine în completarea articolului semnat de C.S. Larsen și P.L. Walker, *Bioarchaeology: Health, Lifestyle, and Society in Recent Human Evolution* (2010), unde cei doi autori punctează noile direcții de studiu spre care cercetarea bioarheologică se îndreaptă. Volumul marchează trecerea bioarheologiei spre o nouă etapă, în care aceasta se arată și mai complexă ca până acum, fără a renunța la utilizarea tehnicilor de ultimă oră, dar explorându-și mai mult ca oricând componenta socială.

Claudia Radu

Doina Benea, *Istoria Banatului în Antichitate*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2013, 471 p.+87 fig. și 12 pl.

Lucrarea de față este una mult așteptată în peisajul literaturii de specialitate, fiind importantă atât din punct de vedere regional cât și din punctul de vedere al cercetării la nivel național. Ea încununează munca de o viață a autoarei- cunoscut istoric și arheolog, specializat în probleme de istorie antică a României. Subiectul ales de domnia sa, aduce în discuție o perioadă importantă din istoria spațiului românesc și, am putea spune, a istoriei europene – datorită conotațiilor deosebite pe care le comportă evenimentele petrecute în zonă și a urmărilor pe care le-au avut acestea pentru politica imperială romană. Din punctul de vedere al discursului, lucrarea a fost împărțită ținând seama de criteriul cronologic în șapte mari capitole, completate cu bibliografie, o listă a ilustrațiilor și planșe, precedate de abrevieri și de o introducere.

Corpul lucrării este precedat de o *Introducere* (p. 13–27) care aduce lămuriri în ceea ce privește cadrul geografic (p. 13–17), istoria regiunii fiind privită de autoare în strânsă legătură cu geografia sa marcată de cele trei râuri Dunărea, Tisa, Mureș. Alături de cadrul geografic un alt aspect tratat este stadiul cercetărilor (p. 17–26) – începând cu literatura de secolul al XVIII- lea și continuând apoi cu cercetarea de teren din secolul al XIX- lea și al XX- lea, până la literatura de dată recentă.

Primul capitol, *Cucerirea Romană* (p. 27–48), transpune pentru cititori etapele cuceririi Daciei, motivele pentru care acest mare imperiu dorea să stăpânească Dacia și metodele prin care a fost impus în zonă controlul și mai apoi administrația romană. Acest capitol introduce o serie de noutăți pentru istoria politică a zonei, discutate și argumentate fiecare în parte. O serie de evenimente- plasate de către istoriografie în zona Muntenie și a Câmpiei Române, sunt localizate acum în zona Banatului. Un astfel de exemplu este relocarea regelui dac *Cotiso* din zona Sebeșului în zona Banatului (p. 27). De asemenea, premisele conflictelor cu romanii, reprezentate prin formarea provinciilor din zonă – *Pannonia*, *Dalmatia*, cele două *Moesii* și *Thracia*, precum și diferitele expediții ale armatei romane pe teritoriul de azi al României, alături de comasarea de trupe pe linia Dunării, sunt tratate în mod special. Pe baza izvoarelor istorice și a descoperirilor arheologice atât din zona Banatului cât și de la sud de Dunăre, se propune identificarea mlaștinilor *Volceene* cu, posibil, mlaștinile din jurul Tisei, precum și localizarea Banatului ca și bazin demografic principal pentru transferul de populație al lui *Aelius Catus*. Acest lucru ar putea să explice două probleme arheologice: faptul

Am putea spune că publicarea acestei cărți vine în completarea articolului semnat de C.S. Larsen și P.L. Walker, *Bioarchaeology: Health, Lifestyle, and Society in Recent Human Evolution* (2010), unde cei doi autori punctează noile direcții de studiu spre care cercetarea bioarheologică se îndreaptă. Volumul marchează trecerea bioarheologiei spre o nouă etapă, în care aceasta se arată și mai complexă ca până acum, fără a renunța la utilizarea tehnicilor de ultimă oră, dar explorându-și mai mult ca oricând componenta socială.

Claudia Radu

Doina Benea, *Istoria Banatului în Antichitate*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2013, 471 p.+87 fig. și 12 pl.

Lucrarea de față este una mult așteptată în peisajul literaturii de specialitate, fiind importantă atât din punct de vedere regional cât și din punctul de vedere al cercetării la nivel național. Ea încununează munca de o viață a autoarei- cunoscut istoric și arheolog, specializat în probleme de istorie antică a României. Subiectul ales de domnia sa, aduce în discuție o perioadă importantă din istoria spațiului românesc și, am putea spune, a istoriei europene – datorită conotațiilor deosebite pe care le comportă evenimentele petrecute în zonă și a urmărilor pe care le-au avut acestea pentru politica imperială romană. Din punctul de vedere al discursului, lucrarea a fost împărțită ținând seama de criteriul cronologic în șapte mari capitole, completate cu bibliografie, o listă a ilustrațiilor și planșe, precedate de abrevieri și de o introducere.

Corpul lucrării este precedat de o *Introducere* (p. 13–27) care aduce lămuriri în ceea ce privește cadrul geografic (p. 13–17), istoria regiunii fiind privită de autoare în strânsă legătură cu geografia sa marcată de cele trei râuri Dunărea, Tisa, Mureș. Alături de cadrul geografic un alt aspect tratat este stadiul cercetărilor (p. 17–26) – începând cu literatura de secolul al XVIII- lea și continuând apoi cu cercetarea de teren din secolul al XIX- lea și al XX- lea, până la literatura de dată recentă.

Primul capitol, *Cucerirea Romană* (p. 27–48), transpune pentru cititori etapele cuceririi Daciei, motivele pentru care acest mare imperiu dorea să stăpânească Dacia și metodele prin care a fost impus în zonă controlul și mai apoi administrația romană. Acest capitol introduce o serie de noutăți pentru istoria politică a zonei, discutate și argumentate fiecare în parte. O serie de evenimente- plasate de către istoriografie în zona Muntenie și a Câmpiei Române, sunt localizate acum în zona Banatului. Un astfel de exemplu este relocarea regelui dac *Cotiso* din zona Sebeșului în zona Banatului (p. 27). De asemenea, premisele conflictelor cu romanii, reprezentate prin formarea provinciilor din zonă – *Pannonia*, *Dalmatia*, cele două *Moesii* și *Thracia*, precum și diferitele expediții ale armatei romane pe teritoriul de azi al României, alături de comasarea de trupe pe linia Dunării, sunt tratate în mod special. Pe baza izvoarelor istorice și a descoperirilor arheologice atât din zona Banatului cât și de la sud de Dunăre, se propune identificarea mlaștinilor *Volceene* cu, posibil, mlaștinile din jurul Tisei, precum și localizarea Banatului ca și bazin demografic principal pentru transferul de populație al lui *Aelius Catus*. Acest lucru ar putea să explice două probleme arheologice: faptul

că în Banat numărul așezărilor și fortificațiilor dacice este foarte mic pentru perioada în cauză și faptul că pe teritoriul Serbiei apare o cultură materială atribuită acestei populații și datată începând cu secolul I p. Chr. De asemenea, este analizată natura relațiilor pe care le are Imperiul cu triburile de peste Dunăre și evoluția acestor relații pe parcursul secolului I p. Chr., de la conflicte sângeroase la relații de natură clientelară. Schimbarea majoră a acestor relații o reprezintă, în opinia autoarei, sfârșitul dinastiei Flavilor și începutul dinastiei Antoninilor. Această perioadă este caracterizată printr-o stare de conflict între Imperiu și triburile de la nord de fluviu, finalitatea va fi cucerirea și transformarea în provincie a Daciei. Este subliniat de asemenea aportul important pe care îl aduce armata *Pannoniei* la câștigarea războiului, fiind scoasă în evidență direcția de atac dinspre această provincie. De asemenea se aduc argumente pentru reamplasarea bătăliei de la *Tapae* la nord de Sarmizegetusa romană, în Țara Hațegului.

Capitolul al II-lea, *Aspecte ale istoriei politice a sud-vestului provinciei Dacia* (p. 50–134), este structurat în două subcapitole care privesc istoria politică (p. 50–109) și demografia acestui spațiu (p. 109–134). Introducerea în istoria politică a zonei în discuție și câteva particularități care privesc organizarea administrativă a acesteia sunt tratate în mod aprofundat, autoarea preferând ca această discuție să fie jalonată de domnia împăraților romani. Modul acesta de a pune problema este unul salutar, deoarece schimbările politice centrale dictate de politica imperială sunt cele care duc la schimbări majore în provinciile de graniță, așa cum este Dacia. Prin urmare, este analizată politica imperială și efectele acesteia asupra provinciei, precum și mișcările de populație care o afectează în această perioadă. Deși la titlurile subcapitolelor sunt trecuți toți împărații între Traian și Filip Arabul, informația este completată prin analiza domniilor până la *Aurelianus* în partea dedicată lui Filip Arabul. De o menționare aparte beneficiază domnia lui Gallienus, Doina Benea fiind de părere că Dacia a fost păstrată până la Aurelian de către Imperiu, în ciuda perioadei istorice zbuciumate. Al doilea subcapitol studiază demografia acestui teritoriu, prin observarea habitatului rural – așezări și mod de trai în secolele II–III. De asemenea, sunt introduse informații aduse la zi care se referă la limitele provinciei și împărțirea acesteia, organizarea militară și economică, precum și informații legate de demografie în provincie. Din păcate, în Banatul de câmpie, mai ales *extra provinciae*, apar foarte puține așezări rurale, apartenența etnică a acestora (sarmatice, daco-sarmate, dacice, daco-romane) este din nou adusă în discuție. De asemenea, mișcările de populație cu efect de domino de la granița Daciei și efectele acestora sunt discutate pe larg. În acest context este avansată ipoteza că situația din timpul legatului *C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes* (p. 180–182 p. Chr.) poate fi regăsită și la granița de vest a Daciei (p. 118). Sunt analizate pe larg o serie de așezări: Cioreni, Timișoara- Freidorf, Dumbrăvița, Foeni, Liebling, așezări cu o putere economică destul de redusă însă reprezentative prin stadiul cercetării pentru zona în discuție.

Capitolul al III-lea, *Sistemul defensiv roman în sud-estul Daciei în secolele II–III* (p. 135–225), cuprinde o serie de subcapitole referitoare la începutul organizării sistemului defensiv (p. 135–137), delimitarea graniței în sectorul sud-vestic (p. 137–138), căile de comunicație (p. 138–141), organizarea sistemului defensiv roman (p. 141–179), dislocări de trupe romane în sud-vestul Daciei (p. 179–225). Subiectele abordate sunt esențiale pentru înțelegerea unor probleme legate de organizarea administrativă a provinciei, implicit delimitarea și organizarea graniței romane în sectorul sud-vestic.

De asemenea, sunt trecute în revistă căile de comunicație din zonă, acestea asigurând legătura cu Imperiul atât pentru nevoile militare, cât și pentru nevoile economice ale provinciei. Comerțul cu materii prime și produse finite a făcut din Dacia o piață de desfacere înfloritoare pentru produsele venite din Imperiu. În același timp, statutul de provincie de graniță a impus Daciei o importanță specială pentru comerțul de tranzit. De asemenea, ea reprezenta granița cu popoarele barbare, o graniță care trebuie apărată, fiind prevăzută în acest sens cu linii de apărare formate din valuri succesive secondate de caste așezate și ele pe mai multe alinamente. Un rol important îl reprezintă linia defensivă romană de pe malul de nord al Dunării. Este menționat faptul că în câteva cazuri, în aceste fortificații au fost localizate trupe care aparțineau armatei *Moesiei Superior*, așa cum este cazul la Banatska Palanka, Pojejena, Moldova Nouă, Gornea, Drobeta, unde a fost menționată epigrafic LEG.VII. CLAUDIA. Retragera unora dintre trupele staționate aici, implicit de cavalerie, a obligat la menținerea apărării bazată pe infanterie, organizare specifică pentru epoca romană târzie.

Capitolul al IV-lea, *Aspecte priviind viața economică* (p. 226–272), reprezintă legătura cu realitatea imediată prin prezentarea situației economice a provinciei. Fiind un subiect deosebit de interesant și complicat, autoarea face o trecere în revistă a stadiului cercetărilor (p. 226–229), după care sunt prezentate mai multe aspecte ale organizării exploatarei pământului (p. 229–242) de la forma de organizare la ocupațiile în cadrul habitatului rural: agricultura și creșterea vitelor. Un loc special îl ocupă organizarea pășunilor în provincia Dacia (p. 242–253), se discută organizarea administrativă a pășunilor, precum și existența unor filiale ale arendașilor pășunilor la *Tibiscum*, *Micia*, *Ad Mediam*. Concluziile subliniază încă o dată importanța consumului de carne în alimentația romană și schimbările de mentalitate în ceea ce privește importanța animalelor crescute în gospodării. De asemenea, este scoasă în evidență importanța pășunilor și, implicit, existența unor turme mari de animale care generau banii pentru fiscul imperial, devenind o adevărată afacere pentru arendași. Pentru provincie, câteva dintre trăsăturile economiei sunt agricultura bazată pe proprietatea mică și mijlocie, precum și creșterea animalelor. Ambele activități economice asigurau produse comerciale pentru uz intern sau pentru export, având în vedere introducerea posibilității din secolul al III-lea de a plăti *annona militaris* în natură. Pe lângă aceste domenii, autoarea aduce în discuție și resursele minerale din Banat, implicit industria extractivă (p. 253–272). Bogăția în minerale a acestui teritoriu este binecunoscută, acesta fiind probabil motivul principal al menținerii influenței romane și în epoca romană târzie. Existența aici încă de la începutul stăpânirii romane a unui district minier pentru *ferrum Daciae* și alte metale aflate în subsol (argint, aur, plumb, cupru), dar și pentru sare dovedește importanța teritoriului în cadrul economiei Imperiului. De asemenea, metalurgia fierului și a metalelor neferoase și existența unor ateliere în care acestea erau prelucrate este de asemenea prezentată pe larg. Foarte important este faptul că aceste ateliere sunt menționate în funcție de mediul din care provin – civil și militar. Din discuțiile despre economie nu putea lipsi organizarea comerțului (p. 267–272), fiind analizat sistemul de administrare vamal în sud-vestul provinciei, care făcea parte din *publicum portorium Illyricum*. Pe lângă activitățile comerciale, în centrele provinciale se derulau și activități specifice comerțului de tranzit, o parte din aceste centre făcând și comerț cu *barbaricum*.

Capitolul V, *Sate, vici militari și orașe în sud-vestul Daciei Romane* (p. 273–293), tratează aglomerările de tip urban și rural cercetate în teritoriu, fiind menționate informații care țin de aspectele generale (p. 273–274) ale studierii habitatului antic, precum și informații care privesc studiul diferitelor forme de așezări: *vici militares* (p. 274) de la *Tibiscum*, *Micia*, *Praetorium*, *Pojejena*, *Arcidava*, *Ad Pannonios*, *Dierna*; așezări cu caracter rural (p. 281–283); *villae rusticae* (p. 283–285), precum și centrele urbane *Tibiscum* și *Dierna* (p. 285–293).

Capitolul VI, *Aspecte ale civilizației romane în sud-vestul Daciei* (p. 294–317), tratează aspectele generale ale civilizației romane în sud-vestul Daciei (p. 293–299) cu accent pe drumuri, amenajări portuare, construcții cu caracter militar și construcții civile. Un al doilea aspect prezentat sunt manifestările spirituale în arealul de sud-vest al provinciei și în *barbaricum* (p. 299–317), cu accent pe edificii de cult cum sunt templul de la *Tibiscum*, *Caransebeș*, *Micia*, *Praetorium*, *Ad Mediam*, *Marga*. Alături de acestea sunt discutate manifestări de cult romane în sud-vestul provinciei (p. 308–317), de la depuneri de ofrande votive, *lararium*-ul din clădirea VII, ofranda animală, câinele din clădirea I de la *Tibiscum* și descoperirile de această natură din așezarea de la Timișoara-Freidorf, dar și în spațiul de câmpie al Banatului (p. 214–317).

Capitolul VII, *Banatul în perioada secolelor III–IV* (p. 318–378), este un capitol în care se vorbește despre ceea ce se întâmplă cu acest teritoriu după retragerea administrației romane. Este prezentat pe scurt modul organizării retragerii aureliene (p. 318–326) și modul în care controlul roman s-a menținut la nord de fluviu prin refolosirea unor fortificații mai vechi de pe linia Dunării sau construirea de noi fortificații de tipul *quadriburgia*, precum și explozia de așezări de secolele III–IV care au ca obiect de activitate extracția și reducerea minereului de fier. Toate aceste măsuri au ca obiectiv menținerea *limes*-ului dunărean în secolele III–IV, implicit politica de menținere a teritoriului Banatului sub putere imperială în timpul dinastiei constantiniene (p. 326–345). Foarte important este subcapitolul care privește realitățile spirituale în sud-vestul Daciei în epoca romană târzie, o lume aflată între păgânism și creștinism (p. 345–373). Această perioadă este perioada de triumf a cultelor orientale, între care se remarcă mai ales creștinismul, exploziv la începutul secolului al IV-lea, însă cu dovezi timpurii de secolele II–III (de genul opaițelor, plăcuțelor *defixio* și diferite fragmente ceramice), dar și a unor edificii de cult creștine datate în secolul al IV-lea (*Tibiscum*, *Gornea*, *Mehadia*, *Drobeta*). În același timp, odată cu retragerea administrației romane, apare tot mai pregnant fenomenul revigorării cultelor tradiționale, mai ales în interiorul fortificațiilor militare refăcute în epoca târzie (*Drobeta*, *Pojejena*) sau a fortificațiilor de tipul *quadriburgium* (*Hinova*, *Dierna*, *Gornea*), dar și a sanctuarului de la peștera *Veterani*. Corpul lucrării este completat de bibliografie (p. 379–411), o listă a ilustrațiilor (p. 413–417) și de 87 de figuri și 12 planșe, dintre care 4 color.

În ansamblul ei, lucrarea prezintă un subiect de actualitate fără a cădea în păcatul de a fi o simplă istorie evenimentială. Autoarea integrează în planul lucrării informații de ultimă oră, obținute fie din cercetările proprii, fie din cercetările colaboratorilor și colegilor domniei sale de-a lungul timpului, sau aduce din nou în discuție informații publicate pe care le folosește ca și argumente pentru diverse subiecte expuse în paginile cărții. În ceea ce privește factorii timp și spațiu care jalonează prezentarea subiectului, aceștia nu determină o închistare a narațiunii centrată doar pe zona spațio-temporală

a Banatului. Prin urmare, deși este o lucrare care prezintă istoria unui spațiu finit, autoarea face conexiuni în permanență cu spațiul mai larg al provinciei și al Imperiului Roman. De asemenea, axa temporală este mult extinsă prin prezentarea și referirile făcute de domnia sa asupra Daciei preromane, dar și a istoriei acestui spațiu în epoca romană târzie. În ceea ce privește conținutul, remarcăm o bună structurare a informației pe capitole și în interiorul acestora, fiind importantă marcarea prin concluzii finale a fiecăruia dintre capitole, precum și existența unui aparat critic bine pus la punct. Mai remarcăm aici bibliografia densă, fără îndoială rodul unei munci de cercetare intense. Prin subiectul abordat, lucrarea se adresează în același timp istoricului, arheologului dar și a celor care doresc să aprofundeze această tematică. Deși parcurgerea ei presupune cunoaștințe serioase în ceea ce privește epoca antică pe teritoriul României, limbajul clar și concis, prezentările diferitor subiecte și argumentația ușurează mult parcursul acestei lucrări.

Recomandăm cu căldură lucrarea Doinei Benea, *Istoria Banatului în Antichitate* tuturor celor interesați de aprofundarea subiectelor legate de istoria antică pe teritoriul României, dar și a celor interesați de istoria locală a Banatului.

Ana-Cristina Hamat

Cristian Floca, *Liebling. Monografie Arheologică*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2013, p. 223+146 figuri, 6 grafice, 361 de pagini anexe.

Lucrarea domnului Cristian Floca se înscrie în seria monografiilor de specialitate folosite în diverse domenii de cercetare, în cazul de față în cercetarea arheologică. În paginile ei, autorul publică rezultatele cercetării de teren – în mare parte proprii, în localitatea Liebling. Precedată de un cuvânt înainte din partea autorului (p. 11) și de mulțumirile acestuia pentru cei care într-un fel sau altul au ajutat de-a lungul timpului la strângerea informațiilor necesare la realizarea cărții (p. 13), precum și de o listă cu abrevierile bibliografice (p. 15–17), lucrarea de față este rezultatul multor ore petrecute pe teren, precum și în fața calculatorului pentru a prelucra informațiile obținute.

Capitolul I, *Noțiuni introductive* (p. 17–24), asigură introducerea cititorului în subiect printr-un glosar de termeni (p. 17–21), o introducere pentru ceea ce înseamnă cercetarea în zonă, o prezentare a structurii lucrării (p. 20–23) precum și un scurt istoric al cercetării (p. 23–24). În ceea ce privește primele două subcapitole, considerăm că acestea puteau fi trecute cu vedere la o publicare, ele găsimu-și locul într-o prezentare didactică și nu la o lucrare adresată specialiștilor așa cum considerăm prezenta lucrare încă din titlu – monografie arheologică. Al treilea subcapitol este o alegere reușită pentru introducere, faptul că în zonă nu au fost semnalate bibliografic până acum foarte multe puncte cu descoperiri arheologice este, de asemenea, important deoarece legitimează importanța demersului științific al autorului.

Capitolul II, *Mediul geografic* (p. 25–69), face o trecere în revistă a condițiilor de viață în aria studiată, pentru că așa cum spune autorul, indiferent de perioadă, omul a fost obligat să se adapteze (p. 25), iar cunoașterea mediului înconjurător reprezintă

a Banatului. Prin urmare, deși este o lucrare care prezintă istoria unui spațiu finit, autoarea face conexiuni în permanență cu spațiul mai larg al provinciei și al Imperiului Roman. De asemenea, axa temporală este mult extinsă prin prezentarea și referirile făcute de domnia sa asupra Daciei preromane, dar și a istoriei acestui spațiu în epoca romană târzie. În ceea ce privește conținutul, remarcăm o bună structurare a informației pe capitole și în interiorul acestora, fiind importantă marcarea prin concluzii finale a fiecăruia dintre capitole, precum și existența unui aparat critic bine pus la punct. Mai remarcăm aici bibliografia densă, fără îndoială rodul unei munci de cercetare intense. Prin subiectul abordat, lucrarea se adresează în același timp istoricului, arheologului dar și a celor care doresc să aprofundeze această tematică. Deși parcurgerea ei presupune cunoaștințe serioase în ceea ce privește epoca antică pe teritoriul României, limbajul clar și concis, prezentările diferitor subiecte și argumentația ușurează mult parcursul acestei lucrări.

Recomandăm cu căldură lucrarea Doinei Benea, *Istoria Banatului în Antichitate* tuturor celor interesați de aprofundarea subiectelor legate de istoria antică pe teritoriul României, dar și a celor interesați de istoria locală a Banatului.

Ana-Cristina Hamat

Cristian Floca, *Liebling. Monografie Arheologică*, Ed. Excelsior Art, Timișoara, 2013, p. 223+146 figuri, 6 grafice, 361 de pagini anexe.

Lucrarea domnului Cristian Floca se înscrie în seria monografiilor de specialitate folosite în diverse domenii de cercetare, în cazul de față în cercetarea arheologică. În paginile ei, autorul publică rezultatele cercetării de teren – în mare parte proprii, în localitatea Liebling. Precedată de un cuvânt înainte din partea autorului (p. 11) și de mulțumirile acestuia pentru cei care într-un fel sau altul au ajutat de-a lungul timpului la strângerea informațiilor necesare la realizarea cărții (p. 13), precum și de o listă cu abrevierile bibliografice (p. 15–17), lucrarea de față este rezultatul multor ore petrecute pe teren, precum și în fața calculatorului pentru a prelucra informațiile obținute.

Capitolul I, *Noțiuni introductive* (p. 17–24), asigură introducerea cititorului în subiect printr-un glosar de termeni (p. 17–21), o introducere pentru ceea ce înseamnă cercetarea în zonă, o prezentare a structurii lucrării (p. 20–23) precum și un scurt istoric al cercetării (p. 23–24). În ceea ce privește primele două subcapitole, considerăm că acestea puteau fi trecute cu vedere la o publicare, ele găsimu-și locul într-o prezentare didactică și nu la o lucrare adresată specialiștilor așa cum considerăm prezenta lucrare încă din titlu – monografie arheologică. Al treilea subcapitol este o alegere reușită pentru introducere, faptul că în zonă nu au fost semnalate bibliografic până acum foarte multe puncte cu descoperiri arheologice este, de asemenea, important deoarece legitimează importanța demersului științific al autorului.

Capitolul II, *Mediul geografic* (p. 25–69), face o trecere în revistă a condițiilor de viață în aria studiată, pentru că așa cum spune autorul, indiferent de perioadă, omul a fost obligat să se adapteze (p. 25), iar cunoașterea mediului înconjurător reprezintă

pentru cercetătorul actual o condiție pentru o cercetare de teren reușită. Prima discuție a capitolului se poartă în jurul arealului cercetat (p. 24–29), fiind localizată geografic și istoric localitatea actuală, care datează din timpul colonizării iosefine, prin urmare fiind cartate limitele arealului localității. O a doua discuție se poartă în jurul unităților geografice și al reliefului (p. 29–39), terenul localității fiind integrat în două unități geomorfologice distincte-câmpia joasă a Timișului și câmpia înaltă a Bârzavei (p. 29). Considerăm că discursul care privește relieful zonei ar fi putut fi mult mai scurt, însă informațiile care privesc acest aspect sunt folositoare în general în cercetare. O altă discuție se poartă în jurul rețelei hidrografice (p. 39–52), aspect important în cadrul condițiilor de viață, atât în ceea ce privește apa de suprafață cât și pânza freatică, stabilind mai ales în cazul râului Timișului – traseul actual și cursul vechi al acestuia. Urmează discuția despre sol (p. 53–58), aceasta oferă cititorului aspecte generale precum și informații depre cartările de sol și tipurile acestuia. Din păcate, toate acestea sunt redată într-o formă destul de tehnică. Alături de aceste aspecte sunt discutate resursele de materie primă (p. 58–61), roci utile (tuf vulcanic, silex, obsidianul), minereuri metalifere de pe teritoriul localității. Nu înțelegem însă de ce rocile utile au fost introduse în acest capitol ca și resurse ale subsolului, pentru că în afara nisipurilor feruginoase care ar fi putut fi exploatate pe teritoriul localității (p. 60), restul zăcămintelor se află în apropiere de localitate și nu pe teritoriul ei. Apariția unor obiecte lucrate din astfel de materiale în descoperirile arheologice de pe teritoriul localității ne poate oferi cel mult premisele unui model economic al comerțului fie cu materie primă, fie cu obiecte finite. Apropierea de munți și resturile de zgură de fier descoperite în periegează justifică afirmația autorului în ceea ce privește practicarea metalurgiei fierului în teritoriul cercetat, însă considerăm că depărtarea de peste 40 de km a resurselor nu poate oferi un model de exploatare pe teritoriul localității, prin urmare credem că titlul subcapitolului nu reflectă cel mai bine conținutul acestuia. Salutară, pe de altă parte, este introducerea subcapitolului despre posibila exploatare a lutului (p. 61–62) pentru produse ceramice, fiind de apreciat prudența autorului în a considera sigură, în lipsa unor analize detaliate de laborator, exploatarea lutului în zonă înaintea epocii moderne. De asemenea, autorul presupune și o exploatarea a materiei lemnoase (p. 62–63), aceasta fiind la îndemână datorită faptului că zona era probabil împădurită în trecut. În sprijinul acestei afirmații este adusă o hartă habsburgică care arată un altfel de peisaj decât cel din ziua de azi (fig. 42). Mai este adusă în discuție și clima în zonă (p. 64–67), prezentarea fiind mult îngădită de inexistența unor studii de acest gen pentru diferite epoci istorice în zona Banatului (p. 64). Sunt discutate aici regimul pluviometric, eolian și termic. Capitolul se încheie cu discuții asupra faunei și florei (p. 67–69), datorită importanței acestora pentru regimul alimentar uman, fiind subliniată diferența existentă între prezent și trecut, multe dintre specii fiind acum dispărute.

Capitolul III, *Etape ale cercetării și metodologie de lucru* (p. 70–91), este unul interesant, datorită unor abordări și metode moderne folosite în cercetare. Acesta capitol cuprinde mai multe subcapitole corespunzătoare documentării (p. 70–73), investigării terenului (p. 74–79), prelucrării materialului (p. 79–81), prelucrării datelor (p. 81–89), analiza și interpretarea datelor (p. 89), precum și redactarea lucrării (p. 89–91). Deși pe alocuri un pic prea stufos, acest capitol este foarte folositor pentru

stabilirea unei metodologii de cercetare pentru realizarea unor asemenea monografii pe viitor. Datorită acestui capitol, metoda autorului poate fi ușor urmărită și reprezintă – credem noi – un model de urmat în cercetarea arheologică.

Capitolul IV, *Materialul arheologic* (p. 92–153), este o foarte importantă realizare în sine deoarece materialul este unul inedit, descoperit în cadrul cercetării de teren. Prin urmare, publicarea lui este foarte importantă. Materialul descoperit (ceramică, litic, metalic, osteologic, monede) este analizat pe baza unei scheme de analiză (p. 93). Acesta este analizat în funcție de încadrarea cronologică, fiind studiat și în funcție de analogii. Descoperirile sunt date din neolitic până în epoca medievală. Foarte important considerăm materialul de epocă romană, printre fragmentele ceramice se află inclusiv fragmente de amforă (fig. 102A). De asemenea, tot aici sunt prezentate și patru monede descoperite în perieghetză de către autor sau de alți colegi. Două dintre acestea sunt date Marcus Aurelius, iar două aparțin dinastiei Constantinienae. Prima dintre monedele lui Marcus Aurelius poate fi datată în perioada decembrie 172–decembrie 173 dacă este vorba de TR P XXVII, deci de moneda încadrată RIC III, nr. 282 și nu mai târziu în perioada 173–174 (p. 132). Remarcăm aici și o inversare a notelor 222 cu 223.

Capitolul V, *Obiective arheologice* (p. 154–181), este capitolul în care sunt prezentate cele 103 puncte, din care 100 inedite (p. 154), cartate pe teritoriul localității. Este analizată distribuția spațială a descoperirilor (p. 154–177) pe diferite epoci. Cele mai multe dintre acestea se dovedesc a fi cele încadrate în perioada secolelor II–IV (p. 177), reperele statistice fiind organizate cu ajutorul graficelor (p. 177–181). Cele mai multe obiective sunt cartate în apropierea cursurilor de apă, fiind în general monostratificate (p. 178–179). Interesante sunt și asocierile în cazul siturilor multistratificate.

Capitolul VI, *Considerații finale* (p. 182–183), însumează concluziile autorului după verificarea a aproape 5000 ha de teren în zona localității, aproape pas cu pas (p. 182). În cadrul cercetării de teren au fost cartate 100 de noi puncte, pe lângă cele trei cunoscute deja. Multitudinea descoperirilor au făcut din Liebling localitatea cu cele mai multe puncte cartate la nivel național și reprezintă, de fapt, așa cum recunoaște și autorul, o cercetare de teren bine făcută și o muncă de câțiva ani de zile (p. 182).

Lucrarea este completată cu un rezumat în limba engleză (p. 184), o listă bibliografică (p. 185–199) și anexe – fișa de sit obiectivul L1 (p. 200–206), precum și imagini din timpul cercetării (p. 207–222) sau diferite tabele și grafice (p. 223). Pe lângă figurile numerotate mai există și un număr de 22 de planșe care nu au fost numerotate, fiind trecute la fișa de sit sau la imagini din timpul cercetării. Alături de acestea, la anexe se află lista obiectivelor – fiecare cu fișă de sit, adică încă 361 de pagini. Inițiativa este lăudabilă, acesta fiind aproape în totalitate un material inedit. Nu înțelegem însă de ce la anexe s-a repornit numerotarea, în opinia noastră autorul ar fi putut să aibă un număr de 103 anexe, corespunzătoare celor 103 situri. Renumerotarea paginilor este foarte greoaie, planșele nefiind nici măcar numerotate aici.

În ansamblu, lucrarea este importantă pentru cercetarea arheologică românească, datorită metodelor și tehnicilor moderne folosite. De asemenea, conținutul prezintă în cea mai mare parte informații inedite. Cristian Floca a cartat 100 de noi situri și a introdus în circuitul științific materialul descoperit în perieghetze-acesta fiind publicat în mod corespunzător. Tot la capitolul conținut, menționăm și faptul că ne-am fi dorit ca la concluzii, autorul să aibă și câteva referiri pe material.

În ceea ce privește forma lucrării, subliniem faptul că textul este ilustrat de hărții și grafice, precum și desene împreună cu poze ale artefactelor, toate acestea de o bună calitate. Terminologia este, considerăm noi, pe alocuri neadaptată – spre exemplu autorul folosește expresia “speciei de lux”, în loc de categorie de lux referitor la ceramică (p. 100). Există și câteva greșeli de tehnoredactare, care se pot explica probabil prin munca intensă depusă de autor. Este adevărat că am făcut și unele observații, însă acestea sunt mai degrabă subiective și țin de modul nostru de a privi o astfel de cercetare.

Prin urmare recomandăm această lucrare cu căldură, atât specialiștilor cât și celor care vor să cunoscă *Lieblingul* și îl felicităm pe autor pentru munca depusă la realizarea ei.

Ana-Cristina Hamat

Gheorghe I. Cantacuzino, *Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung*, Ed. Academiei Române, București, 2011, 130 p.

Deși Câmpulungul se află fără îndoială la începuturile vieții urbane românești, importanța așezării pentru istoria românească fiind de necontestat, vatra orașului nu a făcut niciodată obiectul unor cercetări arheologice sistematice. Este situația oricărei așezări în care viețuirea nu a încetat din evul mediu și până în prezent. Locuirea s-a dezvoltat pe același loc, suprapunând, distrugând și înlocuind etapele anterioare. Posibilitatea unor cercetări extinse este exclusă, singurele șanse de îmbogățire a cunoașterii rezidând în cercetări anexate la restaurarea unor monumente istorice sau în hazardul unor descoperiri întâmplătoare cu ocazia lucrărilor edilitare.

La Câmpulung ne aflăm în această situație: sondaje mai mult sau mai puțin extinse s-au întins pe durata unui secol. Autorul are ambiția să sintetizeze cercetările anterioare și să le interpreteze prin prisma investigațiilor proprii, care s-au întins la rândul lor pe trei decenii: durata unei cariere în slujba istoriei.

Cartea conține patru capitole, urmate de anexele specifice și de un bogat material ilustrativ al săpăturii și al obiectelor descoperite: desene de săpătură, planuri generale și fotografii.

Primul capitol creionează *Stadiul informațiilor* referitoare la evoluția orașului: izvoarele scrise și informațiile arheologice. În afara cercetărilor din cuprinsul fostei reședințe voievodale, cercetări arheologice au fost întreprinse în cele mai importante puncte ale așezării: la Bărăție, la Cloașterf și la alte 7 biserici din oraș. Săpăturile de la Bărăție și Cloașterf au rămas inedite, cele din urmă nici nu au fost documentate corespunzător. Investigarea prin sondaje a celorlalte biserici este cunoscută parțial prin rapoarte de săpătură.

Capitolul II se referă la *Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung*. Autorul punctează principalele puncte de vedere formulate de istorici asupra începuturilor orașului (oraș regal sau voievodal), asupra statutului de reședință voievodală și a rolului economic asumat. Analiza structurii urbane abordează probleme legate de:

În ceea ce privește forma lucrării, subliniem faptul că textul este ilustrat de hărții și grafice, precum și desene împreună cu poze ale artefactelor, toate acestea de o bună calitate. Terminologia este, considerăm noi, pe alocuri neadaptată – spre exemplu autorul folosește expresia “speciei de lux”, în loc de categorie de lux referitor la ceramică (p. 100). Există și câteva greșeli de tehnoredactare, care se pot explica probabil prin munca intensă depusă de autor. Este adevărat că am făcut și unele observații, însă acestea sunt mai degrabă subiective și țin de modul nostru de a privi o astfel de cercetare.

Prin urmare recomandăm această lucrare cu căldură, atât specialiștilor cât și celor care vor să cunoscă *Lieblingul* și îl felicităm pe autor pentru munca depusă la realizarea ei.

Ana-Cristina Hamat

Gheorghe I. Cantacuzino, *Începuturile orașului Câmpulung și Curtea Domnească. Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung*, Ed. Academiei Române, București, 2011, 130 p.

Deși Câmpulungul se află fără îndoială la începuturile vieții urbane românești, importanța așezării pentru istoria românească fiind de necontestat, vatra orașului nu a făcut niciodată obiectul unor cercetări arheologice sistematice. Este situația oricărei așezări în care viețuirea nu a încetat din evul mediu și până în prezent. Locuirea s-a dezvoltat pe același loc, suprapunând, distrugând și înlocuind etapele anterioare. Posibilitatea unor cercetări extinse este exclusă, singurele șanse de îmbogățire a cunoașterii rezidând în cercetări anexate la restaurarea unor monumente istorice sau în hazardul unor descoperiri întâmplătoare cu ocazia lucrărilor edilitare.

La Câmpulung ne aflăm în această situație: sondaje mai mult sau mai puțin extinse s-au întins pe durata unui secol. Autorul are ambiția să sintetizeze cercetările anterioare și să le interpreteze prin prisma investigațiilor proprii, care s-au întins la rândul lor pe trei decenii: durata unei cariere în slujba istoriei.

Cartea conține patru capitole, urmate de anexele specifice și de un bogat material ilustrativ al săpăturii și al obiectelor descoperite: desene de săpătură, planuri generale și fotografii.

Primul capitol creionează *Stadiul informațiilor* referitoare la evoluția orașului: izvoarele scrise și informațiile arheologice. În afara cercetărilor din cuprinsul fostei reședințe voievodale, cercetări arheologice au fost întreprinse în cele mai importante puncte ale așezării: la Bărăție, la Cloașterf și la alte 7 biserici din oraș. Săpăturile de la Bărăție și Cloașterf au rămas inedite, cele din urmă nici nu au fost documentate corespunzător. Investigarea prin sondaje a celorlalte biserici este cunoscută parțial prin rapoarte de săpătură.

Capitolul II se referă la *Aspecte ale civilizației urbane la Câmpulung*. Autorul punctează principalele puncte de vedere formulate de istorici asupra începuturilor orașului (oraș regal sau voievodal), asupra statutului de reședință voievodală și a rolului economic asumat. Analiza structurii urbane abordează probleme legate de:

- A. Organizarea urbanistică, trama stradală, parcelări, biserici și ansambluri, centre ale unor nuclee de locuire devenite cartiere (p. 21), stadiul istoriografiei și principalele monumente care structurează țesutul urban. Succinte fișe analitice pentru fiecare monument ajută la conturarea unei viziuni de ansamblu;
- B. Activități comerciale. Piața, hanuri, prăvălii;
- C. Activitatea meșteșugărească – ateliere, gruparea meșteșugarilor în oraș (p. 33);
- D. Elemente de fortificare (p. 35).

Capitolul principal al cărții, atât ca întindere cât și ca greutate științifică, este cel de-al III-lea: *Cercetările arheologice din zona fostei reședințe domnești din Câmpulung (Ansamblul mănăstirii "Negru Vodă")*: 1975–1977, 1981–1982, 2000–2005.

Cercetările arheologice au fost prilejuite de șantierele de restaurare: este împrejurarea tipică în care arheologia se poate apropia de un monument istoric în funcțiune. Cu toate restricțiile impuse de o astfel de situație, care limitează obiectivele cercetării la recoltarea unor date tehnice și la îndeplinirea unei formalități legate de degajarea terenului de sarcină istorică, autorul a încercat să obțină maxim de beneficii științifice din sondajele efectuate. Acest lucru este de altfel vizibil pe parcursul întregii lucrări. O săpătură arheologică care nu a avut posibilitatea să desfășoare suprafețe mari, care a luptat cu depuneri de moloz a căror grosime s-a măsurat în metri, care nu a beneficiat de continuitatea unei cercetări sistematice – furnizează de obicei informații tehnice unui dosar de restaurare. Doar pregătirea profesională ireproșabilă și voința arheologului de a-și duce la capăt cercetarea fac diferența între o săpătură tehnică pentru restaurare, supusă la tot felul de presiuni, și o săpătură arheologică propriu-zisă, care permite formularea unor încheieri cu valoare istorică. Acesta din urmă este cazul fericit al lucrării pe care o prezentăm aici.

Autorul sintetizează principalele campanii de săpături, obiectivele propuse și informațiile acumulate. Rezultatele obținute sunt structurate pornind de la stratigrafie și parcurgând principalele complexe (gropi, ruine, morminte, fortificații de pământ) cu referiri permanente la materialele arheologice care pot folosi drept indicatori cronologici.

Depunerile sunt dominate de nivelări și demolări care despart principalele etape de folosire a sitului, în secolul al XIV-lea, în secolul al XVII-lea și în secolul al XIX-lea.

Complexele arheologice sunt prezentate cronologic, de la cele mai vechi urme de locuire (p. 46) datând din preistorie, până în secolul al XIX-lea. Accentul este pus pe construcțiile din secolul al XIV-lea ale reședinței voievodale (p. 47), ale căror rămășițe se regăsesc în totalitate sub pământ, constând din fundațiile bisericii actuale și ruine ale casei domnești cu anexele sale și cu un sistem de fortificare evoluat.

Cercetările autorului au avut acces doar în exteriorul bisericii. Cu toate acestea, comparativ cu cercetările anterioare (din interior, efectuate la începutul secolului XX și cunoscute doar la modul general, în absența unei documentări riguroase și a unei publicări corespunzătoare), noutățile sunt însemnate, investigațiile aducând numeroase elemente noi în caracterizarea acestui monument. Biserica voievodală a fost construită din blocuri de piatră fățuită pe o fundație din piatră de râu, după un plan bazilical cu trei nave despărțite prin stâlpi, o absidă ce corespunde în lățime cu deschiderea întregului corp bazilical, prevăzută cu un spațiu clar conturat către naos: o planimetrie

care interpretează elemente de cert caracter bizantin în spiritul arhitecturii occidentale, reflectând întocmai poziția orașului de la începuturile sale. Autorul o etichetează drept un edificiu remarcabil, “un unicat între monumentele din Țara Românească din acea epocă” (p. 49).

Autorul consideră că inclusiv datarea în anii de dinainte de 1350 a fost confirmată prin constatări indirecte: nu există urme ale unei construcții anterioare pe același amplasament, nivelul de construcție al bisericii suprapune direct straturi neumblate și nu au fost identificate materiale arheologice care să stimuleze o datare timpurie. Câteva vestigii izolate semnalate prin descoperiri mai mult sau mai puțin întâmplătoare sunt considerate puțin relevante. Autorul consideră așadar că aceasta trebuie să fi fost biserica ctitorită de Nicolae Alexndru și tatăl său, Basarab I, ca biserică a curții domnești și totodată ca necropolă pentru familia domnitoare.

De asemenea, s-a confirmat faptul că biserica voievodală a fost reconstruită pe aceleași fundații de două ori, în situații în care a fost complet ruinată în urma unor cutremure: prima dată de către Matei Basarab în secolul al XVII-lea, a doua oară în secolul al XIX-lea. Transformarea fostei curți domnești în mănăstire de către Matei Basarab a produs modificările majore ale sitului.

Spre deosebire de opiniile anterioare, autorul propune localizarea casei domnești la est de biserică, la o distanță de circa 30 m față de aceasta. Ruinele unei clădiri de dimensiuni mari, înzestrată cu pivnițe, precum și ruinele a numeroase anexe, au fost înregistrate de săpăturile din ultimele decenii. Unele dintre acestea descriu forme coerente, din altele au rămas doar puține fragmente, insuficiente pentru o planimetrie de ansamblu în acest stadiu al cercetărilor. Publicarea acestor fragmente constituie însă o bază solidă pentru dezvoltarea posibilă a cercetărilor pe viitor.

Noutăți importante aflăm, de asemenea, despre sistemul de fortificare. Reședința voievodală a fost întărită cu un zid de incintă amplasat la 10–12 m față de biserică, respectiv cu o întăritură de pământ compusă din val și șanț, plasată la circa 30 m distanță de zidul din piatră (p. 57–60).

Necropola dezvoltată în jurul fostei biserici domnești, după transformarea acesteia în biserică parohială în secolul al XV-lea și până în secolul al XIX-lea, a fost cercetată în proporție de sub 10%. Dintre cele 219 morminte identificate, doar 126 au fost dezvelite în măsură concludentă pentru a constitui baza studierii ritualului și inventarului funerar. Pentru datarea mormintelor au fost folosite criterii stratigrafice legate de poziția mormintelor și de relațiile cu diferite vestigii, în principal cu ruinele structurilor zidite. În felul acesta sunt stabilite 7 etape de înmormântare începând de la sfârșitul secolului al XIV-lea și până în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Peste 70% din totalul înmormântărilor aparțin evului mediu, precedând înființarea mănăstirii de către Matei Basarab. Sunt sintetizate în detaliu caracteristicile necropolei, prin analiza elementelor de ritual și a inventarului.

Subcapitolul dedicat necropolei este însoțit de câteva anexe foarte folositoare. *Catalogul* detaliat al cimitirului conține descrierea fiecărui mormânt, *Datarea probabilă* detaliază cele 7 grupuri cronologice; foarte util pentru o imagine de ansamblu asupra uneia dintre cele mai bine publicate necropole medievale din Țara Românească este tabelul care sintetizează starea inventarului (p. 102–105).

Materialele arheologice invocate ca elemente de datare pe parcursul întregii lucrări sunt însumate în subcapitolul 3, la finalul lucrării. Sunt prezentate succint elementele arhitecturale și materialele de construcție (p. 107–108), uneltele din fier și piesele de armament (p. 108), ceramica – fragmente de veselă și cahle – (p. 108–110), sticlăria, podoabele și piesele de vestimentație (p. 111–112). În sfârșit, monedele, deseori menționate ca fiind principalul indicator cronologic al acestui demers, sunt prezentate sintetic la p. 115, prezentare urmată de un catalog.

Partea de arheologie se păstrează în limitele unui raport strict necesar unei monografii arheologice care își propune reconstituirea unei imagini de ansamblu, nu studii speciale asupra unor categorii de obiecte. Pentru arheologi ar fi fost poate utilă expunerea unor detalii, precum planul cimitirului (planul general este la o scară prea mică, dar planuri de detaliu cu mormintele descoperite în câteva secțiuni se regăsesc în planșele 34–43) sau unele detalii asupra analizei acestuia, care să ne arate de pildă cum s-a ajuns la stabilirea celor 7 orizonturi cronologice. De asemenea, pe viitor poate că ar fi binevenit un studiu exhaustiv al materialelor arheologice – pentru că autorul nu a avut acces complet decât la materialele provenite din ultimele campanii.

Concluziile (p. 119–122) sunt urmate de bibliografia generală și de un scurt rezumat în limba franceză.

Lucrarea este însoțită de 89 de planșe, majoritatea reflectând documentarea amănunțită a cercetării arheologice. Un plan general cu localizarea vestigiilor (pl. 1) este urmat de un plan al ansamblului (pl. 2) și de planul general al cercetărilor arheologice (pl. 3). Se poate vedea pe cel din urmă proporția foarte mică a suprafețelor cercetate în raport cu suprafața întregului ansamblu. Dacă ne uităm la acest plan, nu putem decât să apreciem bogăția informațiilor recuperate, informații care susțin concluzii noi și importante privind întregul ansamblu al reședinței voievodale. Pe de altă parte, acest plan îndeamnă la optimism: majoritatea suprafețelor încă așteaptă să fie explorate, astfel încât în ceea ce privește arheologia ansamblului domnesc de la Câmpulung ne putem aștepta de la generațiile viitoare la multe noutăți. Planuri generale sau parțiale ale clădirilor ocupă planșele 4–9, iar desene de săpătură, grunduri și profile pot fi regăsite la planșele 10–32. O stratigrafie generală a întregului ansamblu cred că ar fi fost foarte utilă pentru o imagine de ansamblu; pe de altă parte, dificultatea săpăturii, numărul mare al depunerilor precum și distanțele foarte mari dintre campaniile arheologice făceau probabil imposibil un astfel de demers.

Fotografii din timpul săpăturilor regăsim în planșele de la nr. 45 la 67, iar materialele arheologice în planșele 69–89. Ceramica este redată foarte sumar, tot așa stau lucrurile și cu celelalte obiecte. Un catalog bine ilustrat ar fi de mare folos pe viitor pentru reconstituirea civilizației medievale de la cotul Carpaților, săpătura aici analizată oferind cu siguranță complexul cel mai sigur și, totodată, cel mai bine documentat.

La capătul acestei scurte prezentări se impun câteva concluzii. Autorul reușește să facă un sumar al cunoștințelor actuale despre orașul Câmpulung, cu privire specială către reședința domnească. Demersul este în principal arheologic, pornind de la un puțin cunoscut despre cercetări mai vechi sau mai noi (de la începuturile arheologiei românești, dar și din perioade mai apropiate) dar bazându-se în principal pe cercetările proprii, dintre care majoritatea au fost publicate anterior sub forma unor rapoarte.

Ce au fost aceste cercetări arheologice? În momentul inițierii lor, autorul a conceput un plan de cercetare sistematică, dar în realitate a fost dependent de diferite conjuncturi și de lucrări de orice altă natură efectuate în incintă. Săpăturile s-au făcut într-un sit în care ultimele intervenții de proporții, însemnând reconstruirea însăși a bisericii, au avut loc în secolul al XIX-lea. Biserica a fost reconstruită de 2 ori pe aceleași fundații, cu aceleași materiale. Casa domnească împreună cu anexele ei au fost demolate probabil deja în secolul al XV-lea, topografia acestor clădiri, foarte mișcătoare, fiind încă de clarificat. Într-un astfel de context, cercetarea arheologică are nevoie de suprafețe mari, în care să se poată adânci străbătând consistentele depuneri moderne. În limitele unor săpături în tranșee late de 1–2 m, este foarte greu să legăm informațiile între ele. Autorul demonstrează însă că și în astfel de condiții o documentare sistematică poate duce, în timp, la formularea unor concluzii. Cartea domnului Gheorghe I. Cantacuzino poate fi considerată, din această perspectivă, o adevărată demonstrație de metodă despre maniera în care o cercetare arheologică fragmentară poate fi documentată, interpretată și integrată într-un demers istoric general. Studiul necropolei, al ceramicii, al celorlalte obiecte interpretate în contextul propriu își arată fiecare valoarea în aprecierea și descrierea structurilor zidite.

Imaginea pe care o crează Gheorghe I. Cantacuzino însumează ceea ce cunoaștem despre orașul medieval Câmpulung și detaliază ceea ce ar trebui să cunoaștem despre reședința domnească, de la începuturile acesteia în secolul XIV și până la transformarea ei în centrul unei parohii, probabil deja în secolul al XV-lea, urmărind în continuare evoluția sitului până aproape de epoca noastră. Pentru cititorul superficial s-ar putea naște nedumeriri: cele mai multe probleme sunt enunțate, dar nerezolvate. Cititorul atent simte tristețea cercetătorului care a asistat la mari nedreptăți: acolo unde ar fi trebuit să fie posibile investigații sistematice pe suprafețe întinse, acolo unde nicio săpătură în perimetrul așezării nu ar fi trebuit, și nu ar trebui să fie permisă fără a fi precedată de o cercetare arheologică – mai nimic din toate acestea nu s-a întâmplat.

Privită în ansamblul ei, este o lucrare cu totul remarcabilă, în care arheologul medievist va găsi multe soluții și modele de urmat. Nu aș putea încheia acest comentariu fără a evidenția eleganța autorului în aprecierea cercetărilor mai vechi ale sitului: o eleganță care singură poate da măsura unui profesionist.

Daniela Marcu Istrate

Steppe Lands and the World Beyond Them: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday, edited by Florin Curta & Bogdan Petru Maleon, Ed. Universității "Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2013, 797 p.

Volumul de față este unul omagial, editat cu ocazia împlinirii a 70 de ani de către academicianul și profesorul Victor Spinei. Apărut la editura universității ieșene, în condiții grafice excelente, cartea reunește o serie de studii venite din partea specialiștilor din țară și de peste hotare. Din cele 37 de studii nu mai puțin de 22 sunt scrise de autori din afara țării (Franța, Statele Unite ale Americii, Bulgaria, Austria, China etc.). Subiectele sunt în general subsumate ariei tematice reprezentate de epoca migrațiilor

Marius Diaconescu, *Structura nobilimii din Transilvania în epoca angevină*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2013, 512 p.

O nouă istorie a elitelor nobiliare vine să se adauge producțiilor istoriografice din ultima perioadă, este vorba despre lucrarea istoricului Marius Diaconescu, în fapt, varianta finală a tezei sale de doctorat susținută în anul 2004 în cadrul Universității “Eötvös Loránd” din Budapesta. Lucrarea se vrea, în egală măsură, o istorie a Transilvaniei veacului al XIV-lea, perioadă marcată de amprenta celor doi monarhi angevini care au redefinit monarhia medievală maghiară, cât și o istorie a nobilimii țării în integralitatea ei. Demersul istoric se coagulează în jurul microistoriile familiilor nobiliare ardeleni, un mediu dominat de preocuparea pentru menținerea statutului social privilegiat, fundamentat pe avere, funcții și relații de familiaritate.

În ansamblul ei, lucrarea a fost gândită pe două paliere. Primul, dedicat teoretizării problematichilor generate de studiul nobilimii ardeleni, denotă viziunea autorului asupra fenomenului elitelor sociale transilvănene în veacul al XIV-lea. Cel de-al doilea, de fapt centrul de greutate al lucrării, cuprinde microfișele celor peste 200 de familii nobile ardeleni cercetate, un veritabil tur de forță în ceea ce privește depistarea și sistematizarea unui apreciazabil volum de informații documentare și bibliografice.

Volumul debutează cu o necesară *Introducere* (p. 9–27) în care autorul își prezintă atât metoda de lucru, cât și argumentația care a stat la baza alegerii unei asemenea teme de cercetare. În viziunea sa, istoria nobilimii este unul din cele mai văduvite aspecte ale istoriei Transilvaniei, mai ales pentru perioada medievală. Deși apreciază pașii importanți care s-au făcut în studierea nobilimii românești din Transilvania și Ungaria, istoricul Marius Diaconescu consideră că o tratare a nobilimii ardeleni în integralitatea sa este absolut necesară pentru mai buna înțelegere a mecanismelor de putere care au funcționat la nivelul voievodatului în epoca medievală. În consecință, aceasta ar fi motivația principală care a condus la realizarea demersului istoriografic de față, cercetarea fiind direcționată atât în sensul analizării elementelor generale care încadrează această nobilime în structurile elitare ale regatului maghiar, cât și al depistării acelor particularități evolutive, conferite de izolarea geografică și de autonomia administrativă și judecătorească a voievodatului Transilvaniei. Principalul aspect asupra căruia autorul și-a focalizat cercetarea este cel al structurii nobilimii ardeleni, pe care îl consideră indispensabil pentru buna înțelegere a mobilității sociale, în funcție de pozițiile între care au evoluat sau involuat familiile nobiliare.

Partea introductivă a lucrării conține în mod justificat liniile generale referitoare la structura nobilimii. Astfel, autorul stabilește în primul rând delimitările terminologice cu care a operat, recunoscând o oarecare relativitate în ceea ce privește existența și respectarea strictă a unor formule consacrate în epocă. În principiu, Marius Diaconescu pornește în analiza sa de la definiția pe care regretatul istoric Pál Engel a dat-o nobilimii, și anume aceea că statutul nobiliar a fost determinat în epocă de două condiții indispensabile: originea nobiliară și proprietatea nobiliară. Autorul mărturisește însă dificultatea de a stabili pe baze documentare certe originea celei mai mari părți a nobilimii ardeleni pentru bunul motiv că asemenea informații documentare (anterioare secolului al XIV-lea) nu au existat sau nu s-au păstrat decât într-o mică măsură. Și în ceea ce privește proprietatea nobiliară se remarcă, pe bună dreptate, faptul

că perioada angevină, cel puțin în prima sa parte, a cunoscut existența în paralel atât a dreptului de stăpânire *de facto* (fundamentat pe tradiție și pe recunoașterea din partea vecinilor și a comunității nobiliare din comitat), cât și a formelor de stăpânire funciară *de iure* (pe baza actului scris), până când noua legislație reformatoare a Angevinilor va modifica radical balanța în favoarea actului scris și al legitimității juridice.

Necesare se dovedesc a fi și stabilirea regulilor onomastice adoptate, delimitările cronologico-spațiale, izvoarele documentare și narative utilizate, precum și maniera în care s-a încercat reconstituirea domeniilor feudale familiale. În ceea ce privește metodologia adoptată, autorul a recurs în primul rând la metoda inductivă, ce a presupus cercetarea cazurilor individuale pe baza cărora mai apoi au putut fi enunțate caracteristicile generale ale acestui grup social elitar. Se adaugă acestei metode și reconstituirea genealogică – instrument de cercetare care a permis analiza istoriei diferitelor familii din punctul de vedere al continuității, al ramurilor, al strategiilor matrimoniale sau al divizării averilor patrimoniale.

Capitolul I, destinat *Originii nobilimii ardelene* (p. 28–69), debutează cu o primă observație destul de tranșantă, și anume că majoritatea familiilor nobile din Transilvania au o origine necunoscută, nu în sensul unui strămoș fondator, ci al statutului social și juridic al acestui strămoș și al modalităților prin care familia a ajuns la rangul nobiliar. Cercetările efectuate de istoric au condus la concluzia că dovezi ale momentului înnobilării sunt rarissime în cazul nobilimii ardelene. Genealogiile întocmite nu au permis decât o anticipare a originii diferitelor familii cu două-trei generații de la prima menționare documentară. Urmând liniile trasate de literatura istoriografică de specialitate, autorul plasează originea nobilimii ardelene în cadrul neamurilor ungurești, al servienților regali și al iobagilor de castru, la care adaugă comunitățile săsești, secuiești și românești. Ceea ce face diferența față de cercetările anterioare este faptul că istoricul nu se limitează doar la a înșira principalele origini ale nobilimii, ci încearcă să determine, în limitele destul de înguste ale informației documentare, ponderea fiecărei categorii, nu atât din punct de vedere numeric, cât mai ales din perspectiva locului familiei în ierarhia nobilimii ardelene.

Istoricul identifică 21 de neamuri ungurești care au avut stăpâniri în Transilvania în epocile arpadiană și angevină, din rândul cărora s-au desprins o serie de familii nobile ardelene. Dificultatea mărturisită de autor rezidă din imposibilitatea de a stabili rangul cu care aceste neamuri au venit în Transilvania, deoarece nu toate au fost nobile de la bun început. De asemenea, observă că, în timp, s-a realizat o clară departajare în funcție de dimensiunea domeniului nobiliar pe care au ajuns să îl stăpânească, de la marile domenii de peste 20–30 de moșii, la cele mici, între 1 și 5 moșii. Mult mai dificilă a fost pentru cercetător depistarea originilor nobiliare în cadrul categoriilor de servienți regali sau de iobagi de castru, pentru bunul motiv că, nici într-un caz, nici în altul, izvoarele documentare de secol XIII–XIV nu consemnează o asemenea stare de fapt. Tot ceea ce autorul avansează sunt doar prezumții care pot fi confirmate sau infirmate de cercetări ulterioare. Astfel, în ceea ce privește ascendența unor familii nobile în cadrul categoriei servienților regali istoricul opinează că se poate lua în considerare faptul că toți cei care au primit donații din partea regelui în secolul al XIII-lea fără să aibă ascendența în vreunul din neamurile ungurești, pot fi considerați a fi fost anterior servienți regali ridicați la rangul nobiliar. Cât despre familii nobile ridicate

din rândul iobagilor de castru, inexistența unor documente care să ateste înnobilarea acestora în secolele XIII–XIV l-a determinat pe Marius Diaconescu să antameze ipoteza că o asemenea ascendență ar fi fost proprie micilor familii nobiliare care au stăpânit în timp un domeniu mic, de 1–2 sate.

Nici identificarea nobililor ardeleni după originea etnică nu s-a dovedit a fi un demers mai facil. În ceea ce privește originea săsească sau secuiască, autorul evidențiază particularitățile generate de statutul social al frunțașilor celor două grupuri etnice, determinate de privilegiile dobândite la așezarea lor în Transilvania. Astfel, istoricul subliniază distincția care trebuie făcută între sașii și secuii proprietari de pământ, dar neintegrați nobilimii maghiare ca stare socială, și cei care în timp au primit recunoașterea rangului lor nobiliar. Or, în viziunea sa, integrarea unor frunțași sași și secuî în categoria nobililor țării nu s-ar fi putut realiza decât în condițiile în care aceștia s-ar fi desprins de comunitățile de origine prin stabilirea pe noile moșii, unde au aplicat principiile de moștenire ale nobilimii și s-au căsătorit în cadrul familiilor nobile maghiare. În consecință, potrivit estimărilor și al informației ce poate fi probată documentar, autorul apreciază că s-au încadrat nobilimii ardeleni un număr de 20 de familii de origine săsească și aproximativ 12 familii de origine secuiască.

Stabilirea originii românești a unor familii nobile ardeleni ridică, la rândul ei, o serie de probleme, dificil de surmontat. Marius Diaconescu consideră că au existat trei căi prin care unii cnezi români au fost ridicați la rang nobiliar în epoca angevină. Prima ar fi aceea a cnezilor cu moșie, dar fără diplomă regală, al căror drept de stăpânire a fost recunoscut de comunitatea nobiliară a comitatului în baza unor antecedente ce coborau în secolul al XIII-lea. Al doilea caz ar fi cel al cnezilor români care au obținut în veacul al XIV-lea reconfirmarea regală asupra moșiilor lor prin actele de “nouă danie”. În sfârșit, cea de-a treia cale ar fi fost aceea clasică, a înnobilării unor cnezi prin acordarea de diplome regale și atribuirea unei moșii. Fiecare din cele trei căi este ilustrată cu câte un exemplu concret, certificat documentar. O discuție mai largă este efectuată de autor pe marginea diplomei privilegiale din 28 iunie 1366, pe care o consideră mai degrabă ca o oportunitate pentru cnezii români cu diplomă de a accede la rangul nobiliar, decât ca o măsură restrictivă îndreptată împotriva românilor. Marius Diaconescu consideră că acest act regal a reglementat statutul juridic al cnezilor cu diplomă regală, ei urmând să fie asimilați cu nobilii în deceniile următoare. În opinia noastră, istoricul se ferește să ducă raționamentul până la ultimele consecințe deoarece nu pune câteva întrebări firești: câți cnezi români aveau diplome regale asupra stăpânirilor lor în momentul implementării reformelor sociale și juridice angevine la mijlocul secolului al XIV-lea? Ce s-a întâmplat cu cei care nu au avut asemenea diplome și nici șansa de a fi confirmați în stăpânirile lor prin mărturia comunității nobiliare a comitatelor? Din experiența acumulată pe baza studierii realităților bănățene ale perioadei respective, putem aprecia că numărul cnezilor români cu diplomă regală dobândită în secolul al XIII-lea și la începutul secolului XIV a fost extrem de scăzut, pentru simplul motiv că acordarea de acte care să confirme dreptul de proprietate funciară nu a fost o practică a epocii arpadiene. Nici dovezi ale înnobilării cnezimii române bănățene prin acordare de diplome și moșii nu s-au păstrat decât într-o proporție infimă. În consecință, pentru zona înaltă a Banatului, circumscrisă banatului de Severin, momentul diplomei din 1366 probabil că a declanșat procesul prin care mare parte a familiilor

cneziale române au obținut în deceniile următoare actele de reconfirmare în stăpânirile lor. În Transilvania un proces similar s-a derulat în comitatul Hunedoarei. În schimb, în comitatele bănățene de câmpie asistăm la fenomenul depozedării cnezimii române de posesiunile sale în urma coliziunii dintre vechiul drept cutumiar de stăpânire și cel bazat pe actul scris, conferit multor demnitari, familiari sau nobili așezați în zonă odată cu noua dinastie regală. Situația nu a putut fi mult diferită în comitatele transilvănene, or tocmai aceste realități considerăm că explică numărul mic al nobilimii ardeleni de origine română.

Capitolul al II-lea al lucrării, *Statutul juridic al nobilimii ardeleni* (p. 70–84), este conceput de autor ca o retrospectivă a evoluției cadrului juridic al nobilimii ardeleni menită să infirme anumite opinii potrivit cărora elita nobiliară ardeleană ar fi dobândit întreaga recunoaștere a statutului său juridic privilegiat de-abia în 1351, odată cu reconfirmarea Bulei de Aur din anul 1222. Argumentele cercetătorului pornesc de la acceptarea ideii că procesul de formare a nobilimii ardeleni a fost mai îndelungat decât în restul regatului. Cu toate acestea, el consideră că dovezi ale faptului că ea a deținut toate drepturile nobiliare înainte de anul 1351 se regăsesc încă de la sfârșitul secolului al XIII-lea, odată cu prima consemnare a existenței congregației nobiliare a Transilvaniei în 1288 și apoi cu decretul regal al lui Andrei II din 1290 prin care s-a legiferat unificarea statutului juridic al nobilimii ardeleni cu cel al nobilimii din regat. Doar evenimentele politice din Ungaria de la începutul veacului al XIV-lea, respectiv perioada de *interregnum*, dublată în Transilvania de autonomia țării accentuată de guvernarea autoritară (în viziunea autorului) a voievodului Ladislau Kán, au făcut ca aplicarea acestui decret să întârzie cu câteva decenii. În pofida acestei conjuncturi politice, istoricul apreciază că începând cu anul 1324, odată cu pacificarea și reunificarea regatului, nobilimea ardeleană și-a redobândit treptat vechile libertăți, actele din 1351 și 1366 nefăcând altceva decât să consfințească o stare de fapt existentă deja.

În Capitolul al III-lea autorul încearcă să reconstituie *Carierile nobililor ardeleni în epoca angevină* (p. 85–95) pornind de la premisa că poziția unui nobil în ierarhia socială nu a fost conferită doar de dimensiunea patrimoniului funciar, ci și de funcțiile administrative, militare și ecleziastice pe care le-a ocupat. Potrivit izvoarelor cercetate, Marius Diaconescu a identificat 70 de nobili ardeleni care au urmat o carieră, de la cea de slujbași ai vicevoievozilor sau notari, până la funcțiile de vicecomis sau vicevoievozi, la care s-au adăugat și funcțiile bisericești. Se remarcă faptul că accesul nobililor ardeleni la funcțiile centrale sau la curtea regală a fost limitat, această realitate punând-o pe seama faptului că la conducerea administrativă a Transilvaniei s-a aflat voievodul, ca intermediar între regalitate și nobilimea țării. În consecință, foarte puțini ardeleni au avut oportunitatea de a depăși palierele secundare al administrației voievodatului, și atunci când au făcut-o ei au ajuns mai degrabă în postura de familiari ai baronilor regatului (de regulă, voievozi sau foști voievozi). Au rămas însă disponibile pentru elita ardeleană funcțiile din comitatele Transilvaniei, o suficientă sursă de venituri și un bun prilej de a urca în ierarhia voievodatului.

Capitolele IV și V, respectiv *Structura nobilimii din Transilvania în epoca angevină* (p. 96–126) și *Familii nobile din Transilvania în epoca angevină* (p. 127–420), reprezintă fără îndoială centrul de greutate al volumului de față. Alcătuirea lor denotă o remarcabilă muncă de depistare, descifrare și analizare a unei foarte bogate documentații

de epocă, obținută în mare măsură din arhive sau din colecțiile de documente ale veacului al XIV-lea. Trebuie însă menționată frustrarea istoricului (specifică tuturor cercetătorilor care se dedică studierii documentelor perioadei medievale) cauzată atât de caracterul aleatoriu, uneori incidental, al izvoarelor documentare, cât și de relativitatea cantitativă și calitativă a informației conținute de acestea. În pofida acestei realități uneori limitative, care plasează multe aserțiuni sub semnul ipoteticului, autorul a identificat și analizat 215 familii care au stăpânit moșii în voievodatul Transilvaniei în epoca angevină. Potrivit estimărilor sale, această cifră reprezintă circa 80% din familiile nobile ardeleni, rămânând necercetate o serie de familii mici, care apar rar în izvoare. Modalitatea în care autorul a abordat istoricul unei familii nobile se leagă de poziția acesteia în societate dată de avere, de relațiile de familiaritate și de funcțiile obținute. Se remarcă, pe bună dreptate, relativitatea posibilității de cuantificare a averilor nobiliare determinată atât de calitatea informației documentare, cât și de imprecizia terminologică regăsită în izvoare. Cu toate acestea, pe baza redactării microfișelor de familie cercetătorul a delimitat următoarele tipuri de domenii nobiliare ardeleni: domenii foarte mari, de peste 30 de moșii, aparținând la 4 familii; domenii mari, de 20–30 de moșii, aflate în stăpânirea a trei familii; domenii medii, de 10–20 moșii, atribuite la 16 familii; domenii mici, de 3–10 moșii aparținând la circa 50 de familii; și domenii foarte mici, de 1–2 moșii, specifice restului nobilimii ardeleni. În consecință, a rezultat faptul că 20–25 de familii au deținut în jur de 400 de moșii, ele reprezentând elita nobiliară, în timp ce mare parte a nobilimii ardeleni s-a plasat la nivelul mediu și inferior al acestui palier social.

O altă problematică abordată de Marius Diaconescu în cadrul studierii istoriei acestor familii tratează modul în care s-au coagulat sau destructurat domeniile familiilor nobile ardeleni. Donația regală, achiziționarea de moșii sau zălogirea au constituit metodele tradiționale prin care un domeniu nobiliar a putut fi dezvoltat în timp. Pe de altă parte, ieșirea din indiviziune, sărăcirea, desherența prin fenomenul de *defectum seminis* sau moștenirea pe linie feminină au fost tot atâtea prilejuri în care anumite domenii nobiliare s-au destructurat în decursul vremii.

Deosebit de interesantă este și analiza structurii nobilimii din fiecare comitat transilvănean în parte, gândită și concepută în funcție de mărimea domeniilor, de originea familiilor nobiliare, precum și de dispunerea în teritoriu a acestor moșii.

Prezentarea microristoriilor celor 215 familii nobile ardeleni identificate de autor urmează o linie alfabetică, firească pentru nevoia cititorilor avizați de a identifica cât mai rapid nucleele familiale dorite. Se cuvine a sublinia observațiile autorului legate de consistența acestor microfișe de familie, atât de variate în funcție de calitatea materialului documentar. Se adaugă acestor istorii un număr de 70 de tabele genealogice (în cazul micilor familii am observat plasarea unor schițe genealogice în textul istoricului familiei), instrumente de lucru absolut necesare fundamentării argumentației istoriografice, ce trădează, alături de textul propriu-zis, o prodigioasă muncă de cercetare. Ele dau măsura evoluției sau involuției unei familii de-a lungul vremii, a ramificării sale pe parcursul timpului, a alianțelor matrimoniale încheiate. În opinia noastră, ar fi fost totuși mai productivă plasarea alianțelor matrimoniale în cadrul tabelelor (și nu în note de subsol), manieră clară de vizualizare a sistemului de înrudire practicat între diferitele familii nobile. De asemenea, menționarea în tabele a funcțiilor exercitate de

diferiții membri ai familiilor nobile ardelene ar fi putut constitui un argument în plus al poziției sociale deținute de familia respectivă. Apreciem în schimb în mod deosebit menționarea în subsidiarul tabelor genealogice a trimiterilor bibliografice și de arhivă, extrem de binevenită pentru cercetarea punctuală a diferitelor personaje care populează aceste structuri genealogice.

În consecință, volumul de față reprezintă, fără nicio îndoială, o contribuție istoriografică de înaltă ținută academică, ce denotă parcurgerea unui volum foarte mare de informație cu acribie științifică și atenție pentru detaliu. Maniera de abordare a istoriei nobilimii ardelene în integralitatea ei, deși circumscrisă unui singur secol, este o întreprindere absolut necesară pentru completarea tabloului elitelor sociale medievale ale regatului maghiar. Meritul volumului de față este acela de a identifica și defini problematicile generale, dar și particularitățile evoluției nobilimii ardelene, de a formula enunțuri, dar și ipoteze de lucru. Suntem în fața unui demers de mare valoare științifică, care îmbină analiza izvoarelor documentare și istoriografice cu interpretarea comparată a informației, rezultând o interesantă și vivace frescă a societății medievale transilvănene a veacului al XIV-lea.

Ligia Boldea

Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara/ Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez, vol. II: 1430–1470, culese de Pesty Frigyes, ediție, note și comentarii Livia Magina, Adrian Magina, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2014, 478 p.

În 1896 vedea lumina tiparului, la Bratislava, primul volum al corpusului de documente medievale referitoare la comitatul Timiș și orașul Timișoara. Cele 418 documente (între acestea câteva regeste) fuseseră transcrise din diferite arhive și biblioteci publice și private din vechea Austro-Ungarie și din Germania imperială de către Pesty Frigyes (1823–1889), istoric născut la Timișoara și legat de trecutul zonei din care descindea. Moartea l-a împiedicat să-și vadă încununată munca, de pregătirea pentru tipar și editarea primului volum îngrijindu-se prietenul său Ortway Tivadar (un german maghiarizat, al cărui nume original era Theodor Orthmayr). În lăsământul de manuscrise al lui Pesty, păstrat și în prezent la Secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei Maghiare de Științe din Budapesta, mai adăstau în așteptarea unui editor vrednic documentele transcrise de istoricul timișorean pentru anii de după 1430 și până la începutul secolului al XVI-lea, acestea urmând să continue diplomatiul Banatului de la câmpie din perioada anterioară cuceririi otomane. Abia acum, la mai bine de un secol de când fuseseră transcrise și adunate de către Pesty, aceste documente – cele dintre anii 1430 și 1470 – văd lumina tiparului datorită muncii pasionate, pricepute și stăruitoare a doi tineri istorici de la Muzeul Banatului Montan din Reșița (instituția care a asigurat de altfel editarea volumului), soții Livia și Adrian Magina.

Nu este nicidecum intenția noastră ca, în cele ce urmează, să ne referim la informațiile deosebit de variate și de interesante puse acum la îndemâna istoricilor prin publicarea celor 365 de documente (362 în cadrul corpusului și 3 în anexă). Dorim,

diferiții membri ai familiilor nobile ardelene ar fi putut constitui un argument în plus al poziției sociale deținute de familia respectivă. Apreciem în schimb în mod deosebit menționarea în subsidiarul tabelor genealogice a trimiterilor bibliografice și de arhivă, extrem de binevenită pentru cercetarea punctuală a diferitelor personaje care populează aceste structuri genealogice.

În consecință, volumul de față reprezintă, fără nicio îndoială, o contribuție istoriografică de înaltă ținută academică, ce denotă parcurgerea unui volum foarte mare de informație cu acribie științifică și atenție pentru detaliu. Maniera de abordare a istoriei nobilimii ardelene în integralitatea ei, deși circumscrisă unui singur secol, este o întreprindere absolut necesară pentru completarea tabloului elitelor sociale medievale ale regatului maghiar. Meritul volumului de față este acela de a identifica și defini problematicile generale, dar și particularitățile evoluției nobilimii ardelene, de a formula enunțuri, dar și ipoteze de lucru. Suntem în fața unui demers de mare valoare științifică, care îmbină analiza izvoarelor documentare și istoriografice cu interpretarea comparată a informației, rezultând o interesantă și vivace frescă a societății medievale transilvănene a veacului al XIV-lea.

Ligia Boldea

Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara/ Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez, vol. II: 1430–1470, culese de Pesty Frigyes, ediție, note și comentarii Livia Magina, Adrian Magina, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2014, 478 p.

În 1896 vedea lumina tiparului, la Bratislava, primul volum al corpusului de documente medievale referitoare la comitatul Timiș și orașul Timișoara. Cele 418 documente (între acestea câteva regeste) fuseseră transcrise din diferite arhive și biblioteci publice și private din vechea Austro-Ungarie și din Germania imperială de către Pesty Frigyes (1823–1889), istoric născut la Timișoara și legat de trecutul zonei din care descindea. Moartea l-a împiedicat să-și vadă încununată munca, de pregătirea pentru tipar și editarea primului volum îngrijindu-se prietenul său Ortway Tivadar (un german maghiarizat, al cărui nume original era Theodor Orthmayr). În lăsământul de manuscrise al lui Pesty, păstrat și în prezent la Secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei Maghiare de Științe din Budapesta, mai adăstau în așteptarea unui editor vrednic documentele transcrise de istoricul timișorean pentru anii de după 1430 și până la începutul secolului al XVI-lea, acestea urmând să continue diplomatiul Banatului de la câmpie din perioada anterioară cuceririi otomane. Abia acum, la mai bine de un secol de când fuseseră transcrise și adunate de către Pesty, aceste documente – cele dintre anii 1430 și 1470 – văd lumina tiparului datorită muncii pasionate, pricepute și stăruitoare a doi tineri istorici de la Muzeul Banatului Montan din Reșița (instituția care a asigurat de altfel editarea volumului), soții Livia și Adrian Magina.

Nu este nicidecum intenția noastră ca, în cele ce urmează, să ne referim la informațiile deosebit de variate și de interesante puse acum la îndemâna istoricilor prin publicarea celor 365 de documente (362 în cadrul corpusului și 3 în anexă). Dorim,

în schimb, să atragem atenția asupra câtorva elemente care ar putea fi altfel trecute cu vederea. Dintru bun început ținem să evidențiem faptul că, acolo unde au avut posibilitatea (și este vorba de majoritatea cazurilor), cei doi editori au confruntat transcrierile lui Pesty cu documentele originale. Și, în destule cazuri, au fost nevoiți să efectueze corecturi și întregiri sau să adauge explicații arheografice. Mai mult, Livia și Adrian Magina au socotit oportun – și pe bună dreptate – să emendeze metoda de transcriere, cea fotografică, curentă în vremea lui Pesty, și să recurgă la normele moderne, cvasiunanim acceptate și aplicate. În acest fel, istoricului îi sunt puse la dispoziție documente bucurându-se de un regim modern și firesc al minusculilor/majusculilor, al punctuației, dar și prin respectarea particularităților latinei medievale. De asemenea, în majoritatea covârșitoare a cazurilor, cei doi editori au reușit să aducă “la zi” cotele de arhivă ale documentelor, cu excepția celor păstrate în arhiva familiei Erdödy, la care nu au avut acces. În același timp, se cuvin apreciate eforturile Liviei și ale lui Adrian Magina de a identifica toponimele din documente, o întreprindere deosebit de dificilă având în vedere numărul foarte mare de așezări din Banatul de la câmpie dispărute încă în cursul Evului Mediu. Regestele documentelor, care socotim că ar fi putut fi ceva mai cuprinzătoare în unele cazuri, îl pun pe istoric rapid și corect în temă cu privire la obiectul documentului consultat. Desigur, o listă a regestelor, care să premerge documentelor, ar fi fost un auxiliar suplimentar pentru orientarea în materialul abundent oferit de documentele din volum. Acest deziderat este însă suplinit cu prisosință de indicii de persoane și de localități, deosebit de consistenți. Nu putem să nu remarcăm grija celor doi editori de a semnala – acolo unde era cazul – dacă documentele transcrise de Pesty pentru acest volum au văzut între timp lumina tiparului.

Editarea acestui al doilea volum al diplomatariului comitatului Timiș și al orașului Timișoara – o contribuție de căpetenie la cunoașterea Banatului de la câmpie în Evul Mediu – ne stârnește dorința de a-l avea cât mai curând la îndemână pe următorul. Iar sânguința, priceperea și deopotrivă pasiunea Liviei și ale lui Adrian Magina sunt, avem această convingere, cheazășia pentru împlinirea acestui deziderat.

Costin Feneșan

Szapolyai család oklevéltára/ Documenta Szapolyaiana, vol. I, *Levelek és oklevelek/ Epistulae et litterae* (1458–1526), ed. Tibor Neumann, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2012, 592 p.

Tibor Neumann este unul din tinerii istorici produși de școala de medievistică maghiară în ultimul deceniu și jumătate. Împreună cu Norbert C. Toth și Richárd Horváth formează o adevărată triadă a tinerei generații de medieviști din Ungaria, cu studii ce pot fi încadrate neopozitivismului, axate pe istoria politică a secolului al XV-lea și începutului celui următor. Un aspect esențial al orientării în care se încadrează îl reprezintă editarea surselor istorice, continuând în acest fel o tradiției bine înrădăcinată în istoriografia maghiară.

Volumul de față vine, așadar, ca o continuare firească a preocupărilor amintite. El continuă seria restituirilor documentare, dintre care aș mai aminti *Documenta ad*

diferiții membri ai familiilor nobile ardelene ar fi putut constitui un argument în plus al poziției sociale deținute de familia respectivă. Apreciem în schimb în mod deosebit menționarea în subsidiarul tabelor genealogice a trimiterilor bibliografice și de arhivă, extrem de binevenită pentru cercetarea punctuală a diferitelor personaje care populează aceste structuri genealogice.

În consecință, volumul de față reprezintă, fără nicio îndoială, o contribuție istoriografică de înaltă ținută academică, ce denotă parcurgerea unui volum foarte mare de informație cu acribie științifică și atenție pentru detaliu. Maniera de abordare a istoriei nobilimii ardelene în integralitatea ei, deși circumscrisă unui singur secol, este o întreprindere absolut necesară pentru completarea tabloului elitelor sociale medievale ale regatului maghiar. Meritul volumului de față este acela de a identifica și defini problematicile generale, dar și particularitățile evoluției nobilimii ardelene, de a formula enunțuri, dar și ipoteze de lucru. Suntem în fața unui demers de mare valoare științifică, care îmbină analiza izvoarelor documentare și istoriografice cu interpretarea comparată a informației, rezultând o interesantă și vivace frescă a societății medievale transilvănene a veacului al XIV-lea.

Ligia Boldea

Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara/ Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez, vol. II: 1430–1470, culese de Pesty Frigyes, ediție, note și comentarii Livia Magina, Adrian Magina, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2014, 478 p.

În 1896 vedea lumina tiparului, la Bratislava, primul volum al corpusului de documente medievale referitoare la comitatul Timiș și orașul Timișoara. Cele 418 documente (între acestea câteva regeste) fuseseră transcrise din diferite arhive și biblioteci publice și private din vechea Austro-Ungarie și din Germania imperială de către Pesty Frigyes (1823–1889), istoric născut la Timișoara și legat de trecutul zonei din care descindea. Moartea l-a împiedicat să-și vadă încununată munca, de pregătirea pentru tipar și editarea primului volum îngrijindu-se prietenul său Ortway Tivadar (un german maghiarizat, al cărui nume original era Theodor Orthmayr). În lăsământul de manuscrise al lui Pesty, păstrat și în prezent la Secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei Maghiare de Științe din Budapesta, mai adăstau în așteptarea unui editor vrednic documentele transcrise de istoricul timișorean pentru anii de după 1430 și până la începutul secolului al XVI-lea, acestea urmând să continue diplomatiul Banatului de la câmpie din perioada anterioară cuceririi otomane. Abia acum, la mai bine de un secol de când fuseseră transcrise și adunate de către Pesty, aceste documente – cele dintre anii 1430 și 1470 – văd lumina tiparului datorită muncii pasionate, pricepute și stăruitoare a doi tineri istorici de la Muzeul Banatului Montan din Reșița (instituția care a asigurat de altfel editarea volumului), soții Livia și Adrian Magina.

Nu este nicidecum intenția noastră ca, în cele ce urmează, să ne referim la informațiile deosebit de variate și de interesante puse acum la îndemâna istoricilor prin publicarea celor 365 de documente (362 în cadrul corpusului și 3 în anexă). Dorim,

în schimb, să atragem atenția asupra câtorva elemente care ar putea fi altfel trecute cu vederea. Dintru bun început ținem să evidențiem faptul că, acolo unde au avut posibilitatea (și este vorba de majoritatea cazurilor), cei doi editori au confruntat transcrierile lui Pesty cu documentele originale. Și, în destule cazuri, au fost nevoiți să efectueze corecturi și întregiri sau să adauge explicații arheografice. Mai mult, Livia și Adrian Magina au socotit oportun – și pe bună dreptate – să emendeze metoda de transcriere, cea fotografică, curentă în vremea lui Pesty, și să recurgă la normele moderne, cvasiunanim acceptate și aplicate. În acest fel, istoricului îi sunt puse la dispoziție documente bucurându-se de un regim modern și firesc al minusculilor/majusculilor, al punctuației, dar și prin respectarea particularităților latine medievale. De asemenea, în majoritatea covârșitoare a cazurilor, cei doi editori au reușit să aducă “la zi” cotele de arhivă ale documentelor, cu excepția celor păstrate în arhiva familiei Erdödy, la care nu au avut acces. În același timp, se cuvin apreciate eforturile Liviei și ale lui Adrian Magina de a identifica toponimele din documente, o întreprindere deosebit de dificilă având în vedere numărul foarte mare de așezări din Banatul de la câmpie dispărute încă în cursul Evului Mediu. Regestele documentelor, care socotim că ar fi putut fi ceva mai cuprinzătoare în unele cazuri, îl pun pe istoric rapid și corect în temă cu privire la obiectul documentului consultat. Desigur, o listă a regestelor, care să premerge documentelor, ar fi fost un auxiliar suplimentar pentru orientarea în materialul abundent oferit de documentele din volum. Acest deziderat este însă suplinit cu prisosință de indicii de persoane și de localități, deosebit de consistenți. Nu putem să nu remarcăm grija celor doi editori de a semna – acolo unde era cazul – dacă documentele transcrise de Pesty pentru acest volum au văzut între timp lumina tiparului.

Editarea acestui al doilea volum al diplomatariului comitatului Timiș și al orașului Timișoara – o contribuție de căpetenie la cunoașterea Banatului de la câmpie în Evul Mediu – ne stârnește dorința de a-l avea cât mai curând la îndemână pe următorul. Iar sânguința, priceperea și deopotrivă pasiunea Liviei și ale lui Adrian Magina sunt, avem această convingere, cheazășia pentru împlinirea acestui deziderat.

Costin Feneșan

Szapolyai család oklevéltára/ Documenta Szapolyaiana, vol. I, *Levelek és oklevelek/ Epistulae et litterae* (1458–1526), ed. Tibor Neumann, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2012, 592 p.

Tibor Neumann este unul din tinerii istorici produși de școala de medievistică maghiară în ultimul deceniu și jumătate. Împreună cu Norbert C. Toth și Richárd Horváth formează o adevărată triadă a tinerei generații de medieviști din Ungaria, cu studii ce pot fi încadrate neopozitivismului, axate pe istoria politică a secolului al XV-lea și începutului celui următor. Un aspect esențial al orientării în care se încadrează îl reprezintă editarea surselor istorice, continuând în acest fel o tradiție bine înrădăcinată în istoriografia maghiară.

Volumul de față vine, așadar, ca o continuare firească a preocupărilor amintite. El continuă seria restituirilor documentare, dintre care aș mai aminti *Documenta ad*

în schimb, să atragem atenția asupra câtorva elemente care ar putea fi altfel trecute cu vederea. Dintru bun început ținem să evidențiem faptul că, acolo unde au avut posibilitatea (și este vorba de majoritatea cazurilor), cei doi editori au confruntat transcrierile lui Pesty cu documentele originale. Și, în destule cazuri, au fost nevoiți să efectueze corecturi și întregiri sau să adauge explicații arheografice. Mai mult, Livia și Adrian Magina au socotit oportun – și pe bună dreptate – să emendeze metoda de transcriere, cea fotografică, curentă în vremea lui Pesty, și să recurgă la normele moderne, cvasiunanim acceptate și aplicate. În acest fel, istoricului îi sunt puse la dispoziție documente bucurându-se de un regim modern și firesc al minusculilor/majusculilor, al punctuației, dar și prin respectarea particularităților latine medievale. De asemenea, în majoritatea covârșitoare a cazurilor, cei doi editori au reușit să aducă “la zi” cotele de arhivă ale documentelor, cu excepția celor păstrate în arhiva familiei Erdödy, la care nu au avut acces. În același timp, se cuvin apreciate eforturile Liviei și ale lui Adrian Magina de a identifica toponimele din documente, o întreprindere deosebit de dificilă având în vedere numărul foarte mare de așezări din Banatul de la câmpie dispărute încă în cursul Evului Mediu. Regestele documentelor, care socotim că ar fi putut fi ceva mai cuprinzătoare în unele cazuri, îl pun pe istoric rapid și corect în temă cu privire la obiectul documentului consultat. Desigur, o listă a regestelor, care să premerge documentelor, ar fi fost un auxiliar suplimentar pentru orientarea în materialul abundent oferit de documentele din volum. Acest deziderat este însă suplinit cu prisosință de indicii de persoane și de localități, deosebit de consistenți. Nu putem să nu remarcăm grija celor doi editori de a semnala – acolo unde era cazul – dacă documentele transcrise de Pesty pentru acest volum au văzut între timp lumina tiparului.

Editarea acestui al doilea volum al diplomatariului comitatului Timiș și al orașului Timișoara – o contribuție de căpetenie la cunoașterea Banatului de la câmpie în Evul Mediu – ne stârnește dorința de a-l avea cât mai curând la îndemână pe următorul. Iar sânguința, priceperea și deopotrivă pasiunea Liviei și ale lui Adrian Magina sunt, avem această convingere, cheazășia pentru împlinirea acestui deziderat.

Costin Feneșan

Szapolyai család oklevéltára/ Documenta Szapolyaiana, vol. I, *Levelek és oklevelek/ Epistulae et litterae* (1458–1526), ed. Tibor Neumann, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2012, 592 p.

Tibor Neumann este unul din tinerii istorici produși de școala de medievistică maghiară în ultimul deceniu și jumătate. Împreună cu Norbert C. Toth și Richárd Horváth formează o adevărată triadă a tinerei generații de medieviști din Ungaria, cu studii ce pot fi încadrate neopozitivismului, axate pe istoria politică a secolului al XV-lea și începutului celui următor. Un aspect esențial al orientării în care se încadrează îl reprezintă editarea surselor istorice, continuând în acest fel o tradiției bine înrădăcinată în istoriografia maghiară.

Volumul de față vine, așadar, ca o continuare firească a preocupărilor amintite. El continuă seria restituirilor documentare, dintre care aș mai aminti *Documenta ad*

historiam familiae Bători de Ecsed spectantia, vol. I, *Diplomata* 1393–1540 (Budapest, 2011), produs în colaborare de cei trei tineri istorici menționați. În cazul de față Tibor Neumann și-a asumat de unul singur editarea documentelor familiei Szapolyai, o muncă importantă care aduce în prim plan noi surse pentru istoria Ungariei medievale.

Volumul se deschide cu o prefață bilingvă (maghiară și engleză) în care editorul își expune considerațiile de natură istorică asupra familiei care face obiectul studiul și cele de natură metodologică privind modalitatea de editare a documentelor. Nu e cazul să analizăm aici importanța familiei Szapolyai, una dintre cele mai reprezentative din Ungaria secolelor XV–XVI, din rândul căreia s-au ridicat inclusiv capete încoronate. Cele 636 de documente incluse în volum urmăresc evoluția acestor nobili pe parcursul a 70 de ani, până la încoronarea lui Ioan Szapolyai ca rege al Ungariei. Așa cum precizează în prefață, prin scoaterea la suprafață a respectivelor acte editorul a urmărit două aspecte: să surprindă ascensiunea socială extraordinară de rapidă a familiei și să ofere un tablou asupra ultimelor decenii ale Ungariei medievale. Deoarece arhiva familială a fost distrusă încă de la începutul secolului al XVI-lea, singura opțiune rămasă a fost publicarea acelor acte emise de membri ai familiei sau care, într-o formă sau alta, au privit familia (donații, achiziții de domenii etc.). Documentele s-au păstrat într-o bună măsură în arhiva diplomatică (*Diplomatikai Levéltár*) din cadrul Arhivei Naționale Maghiare (*Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára*), dar și în arhivele urbane din orașele Slovaciei sau Transilvaniei (fotocopiate de asemenea în cadrul Arhivei Naționale Maghiare). Au fost identificate cinci tipuri de acte incluse în ediție: scrisori, privilegii (inclusiv scutiri de taxe), documente economice, acte privind relația cu biserica și, în fine, documente legale de natură privată (spre exemplu testamente).

În privința metodologiei de editare, Tibor Neumann a ales să publice textele *in extenso*, deși în istoriografia maghiară actuală la fel de uzuală este și publicarea regestelor documentare, ce-i drept într-o formă care să includă cât mai multe informații posibile. Fiecare document a fost însoțit de un rezumat, urmat de indicații asupra locului de păstrare, a materialului și a eventualei ediții, în note regăsindu-se observațiile critice asupra textelor (greșeli, cuvinte inversate, scrise deasupra etc.). De asemenea, editorul a ales să îndrepte tacit unele erori și formule tipice textelor medievale din Ungaria, îndreptările respective fiind prezentate pe larg în prefață. După considerațiile introductive cititorul este pus în fața unor liste de abrevieri (generale, ale arhivelor folosite și bibliografice), prescurtări ce se regăsesc în corpusul de documente. În final, volumul se încheie cu mai multe serii de indici: de locuri și persoane, unul general, de materii, un altul care explică cuvintele vernaculare ce apar în texte și, în fine, altul conținând cotele arhivistice, toate menite să faciliteze accesul rapid la informație.

Pentru medievistii români, interesați de istoria Transilvaniei, Banatului sau Părților vestice, volumul constituie o sursă importantă de informații, mai ales că, în calitatea sa de voievod al Transilvaniei, Ioan Szapolyai a fost implicat direct în evenimente din spațiul estic al regatului. Legat de istoria Banatului aș aminti aici numai documentul din 26 martie 1522 (nr. 554), una din primele mențiuni asupra fortificațiilor urbane din provincie (e vorba de zidurile și porțile orașului Lipova). Bineînțeles, informațiile sunt diverse, în special pentru cei interesați de reconstituirea cadrului evenimential de la sud de Mureș în primele decenii ale secolului al XVI-lea.

Consider că volumul editat de Tibor Neumann constituie o sursă esențială pentru studierea istoriei regatului medieval maghiar în ultimele sale decenii de existență, oferind noi posibilități de investigare și restituire a unor realități mai puțin abordate de istoriografia actuală.

Adrian Magina

Irina Marin, *Contested frontiers in the Balkans. Habsburg and Ottoman rivalries in Eastern Europe*, London, New-York, 2012, 220 p.

Cartea Irinei Marin mi-a atras atenția în primul rând datorită curajului. Un istoric care cunoaște evenimentele din secolele XIX–XX nu este, de regulă, tentat să analizeze perioadele anterioare. Actualmente Irina Marin face parte din staff-ul Universității din Leicester iar lucrarea de față se bazează pe teza de doctorat susținută în cadrul University College London, fiind destinată publicului englez, mai puțin cunoscător al realităților de la marginea estică a Europei.

Cu toate că titlul nu permite să întrevezi linia directoare a conținutului, acest fapt nu afectează ansamblul informațiilor și argumentarea din cele 13 capitole ale volumului. Autoarea analizează evoluția politică, socială și religioasă a Banatului istoric, de la situația sa din cadrul Regatului Medieval al Ungariei și până regionalizarea și transformarea în ceea ce numim zona Dunăre-Criș-Mureș-Tisa (DKMT). Banatul este, într-adevăr, pentru Europa, o zonă mai puțin cunoscută, atât geografic cât și istoric, putând fi considerat Ruritania, așa cum se argumentează în primul capitol. Cel de-al doilea capitol, *Medieval bans and banates* tratează perioada de formare a ceea ce numim banat ca formulă administrativă, ca Banat de Timișoara (în realitate comitatul Timiș) și Banat de Severin. Perioada secolelor XVI–XVII, a cuceririi otomane și transformarea Banatului în eyalet, este conturată în cel de-al treilea capitol *Under the sign of the crescent*. Eyaletul este exemplul cel mai grăitor de regiune de frontieră, permisivă, permeabilă, aflată în mod constant sub semnul schimbării. Venirea habsburgilor în contrapondere cu descreșterea Semilunii găsește aici formulele administrative din secolul al XVI-lea, păstrate de otomani și perpetuate din motive economice. Deși considerațiile introductive cu privire la istoria provinciei sau a unei instituții par prea dezvoltate pentru cititorul român raportat la economia cărții și la subiect, trebuie să avem în vedere faptul că autoarea se adresează unui public pentru care realitățile central și est europene nu sunt deloc bine definite.

O altă graniță peste același teritoriu, cea a Imperiului Habsburgic, este evidențiată în al patrulea capitol, *Habsburg borderland*. Cedarea teritoriului prin pacea de la Passarowitz în 1716 impunea o nouă formă administrativă și politică, și deci, o altă schimbare pentru teritoriul bănățean și militarizarea graniței. Atenția deosebită acordată importanței râurilor în viața provinciei.

O caracteristică a vieții provinciei bănățene este și mozaicul etnic și religios. Capitolul cinci al volumului, *Orthodox people*, și următorul, *The privileged and the tolerated* tratează, pe de o parte, istoria populației de religie ortodoxă, români și sârbi, și pe de altă parte pe șvabi și evrei. Secolul al XIX-lea, marcant pentru formarea

Consider că volumul editat de Tibor Neumann constituie o sursă esențială pentru studierea istoriei regatului medieval maghiar în ultimele sale decenii de existență, oferind noi posibilități de investigare și restituire a unor realități mai puțin abordate de istoriografia actuală.

Adrian Magina

Irina Marin, *Contested frontiers in the Balkans. Habsburg and Ottoman rivalries in Eastern Europe*, London, New-York, 2012, 220 p.

Cartea Irinei Marin mi-a atras atenția în primul rând datorită curajului. Un istoric care cunoaște evenimentele din secolele XIX–XX nu este, de regulă, tentat să analizeze perioadele anterioare. Actualmente Irina Marin face parte din staff-ul Universității din Leicester iar lucrarea de față se bazează pe teza de doctorat susținută în cadrul University College London, fiind destinată publicului englez, mai puțin cunoscător al realităților de la marginea estică a Europei.

Cu toate că titlul nu permite să întrevezi linia directoare a conținutului, acest fapt nu afectează ansamblul informațiilor și argumentarea din cele 13 capitole ale volumului. Autoarea analizează evoluția politică, socială și religioasă a Banatului istoric, de la situația sa din cadrul Regatului Medieval al Ungariei și până regionalizarea și transformarea în ceea ce numim zona Dunăre-Criș-Mureș-Tisa (DKMT). Banatul este, într-adevăr, pentru Europa, o zonă mai puțin cunoscută, atât geografic cât și istoric, putând fi considerat Ruritania, așa cum se argumentează în primul capitol. Cel de-al doilea capitol, *Medieval bans and banates* tratează perioada de formare a ceea ce numim banat ca formulă administrativă, ca Banat de Timișoara (în realitate comitatul Timiș) și Banat de Severin. Perioada secolelor XVI–XVII, a cuceririi otomane și transformarea Banatului în eyalet, este conturată în cel de-al treilea capitol *Under the sign of the crescent*. Eyaletul este exemplul cel mai grăitor de regiune de frontieră, permisivă, permeabilă, aflată în mod constant sub semnul schimbării. Venirea habsburgilor în contrapondere cu descreșterea Semilunii găsește aici formulele administrative din secolul al XVI-lea, păstrate de otomani și perpetuate din motive economice. Deși considerațiile introductive cu privire la istoria provinciei sau a unei instituții par prea dezvoltate pentru cititorul român raportat la economia cărții și la subiect, trebuie să avem în vedere faptul că autoarea se adresează unui public pentru care realitățile central și est europene nu sunt deloc bine definite.

O altă graniță peste același teritoriu, cea a Imperiului Habsburgic, este evidențiată în al patrulea capitol, *Habsburg borderland*. Cedarea teritoriului prin pacea de la Passarowitz în 1716 impunea o nouă formă administrativă și politică, și deci, o altă schimbare pentru teritoriul bănățean și militarizarea graniței. Atenția deosebită acordată importanței râurilor în viața provinciei.

O caracteristică a vieții provinciei bănățene este și mozaicul etnic și religios. Capitolul cinci al volumului, *Orthodox people*, și următorul, *The privileged and the tolerated* tratează, pe de o parte, istoria populației de religie ortodoxă, români și sârbi, și pe de altă parte pe șvabi și evrei. Secolul al XIX-lea, marcant pentru formarea

națiunii moderne, și începutul celui următor, al Unirii, formează subiectul pentru capitolele șapte și opt ale lucrării. În capitole separate sunt tratate cele două părți ale fostei provincii: Banatul iugoslav/sârbesc și Banatului românesc. Capitolele 12 și 13 evidențiază experiența comunistă, de o parte și de cealaltă a Dunării și, evident, căderea regimului comunist inițiată prin mișcarea de la Timișoara de la începutul lunii decembrie a anului 1989. Perioada post-decembristă, a democrației pentru Banatul românesc, a războiului pentru cel sârbesc precum și evoluția relațiilor dintre cele două țări este analizată în cadrul ultimului capitol.

Istoria unei provincii cu frontiere contestate, divizată în două, puzzle de etnii și religii, nu este ușor de surprins, de aceea volumul prezent poate fi punct de pornire al cunoașterii Banatului.

Livia Magina

Conferințele de vară de la Telciu, ediția I, Telciu, 20–21 iulie 2012: *Incluși și excluși. Problema identitară în epocile modernă și contemporană*/ Telciu Summer Conferences. First Edition, Telciu, July 20 to 21, 2012. *Included and Excluded. The Identity Issue During the Modern and Contemporary Times*, editor Valer Simion Cosma, Ed. Eikon, Cluj-Napoca, 2013, 350 p.

În vara anului 2012 a avut loc o manifestare științifică mai puțin obișnuită: Conferințele de vară de la Telciu. Nu faptul că într-o comună a fost organizată o conferință științifică a fost neobișnuit, ci conținutul, participanții, nivelul. De regulă, dacă într-o comună nu se află un centru al vreunei universități (ca de exemplu la Arcalia) sau vreun centru de conferințe bine dotat (ca la Mălâncrav sau Turnișor), atunci asemenea manifestări au ceva de “fiii satului”, un nivel sentimental-folclorist, unde toată lumea așteaptă mâncarea și băutura gratuită de la sfârșitul zilei. Conferințele de la Telciu n-au fost și nu sunt – între timp manifestarea a ajuns la cea de-a treia ediție – un exercițiu ascetic, însă, spre deosebire de multele manifestări “de mare anvergură” aici chiar este timp pentru prezentare și discuții într-o atmosferă destinsă și, poate chiar de aceea, propice dezbaterilor serioase.

Cum în mediile universitare autohtone există prejudecăți față de locuri neconvenționale, iar goana după puncte îi oprește pe mulți universitari să participe la conferințe aflate la debut, majoritatea participanților au fost doctoranzi. Publicarea comunicărilor sau cel puțin a majorității lor într-un volum de studii apărut la editura EIKON, recunoscută CNCIS, le conferă participanților puncte în drumul lor spre carieră, fie spre cea de universitar, cercetător, muzeolog sau profesor, fie spre cea de forță de muncă supracalificată, adică ceea ce-i așteaptă pe majoritatea doctoranzilor după susținerea tezei, indiferent de calitatea acesteia. Dar publicarea lucrărilor permite și o privire asupra viitorului cercetării istorice, fără a trage însă concluzii generalizatoare.

Tema conferinței: *Incluși și excluși. Problema identitară în epocile modernă și contemporană* permite o gamă largă de abordări. Mai ales doctoranzii au ales abordări și teme mai puțin convenționale, legate de dialectica includerii și excluderii în construcția identităților individuale și colective.

națiunii moderne, și începutul celui următor, al Unirii, formează subiectul pentru capitolele șapte și opt ale lucrării. În capitole separate sunt tratate cele două părți ale fostei provincii: Banatul iugoslav/sârbesc și Banatului românesc. Capitolele 12 și 13 evidențiază experiența comunistă, de o parte și de cealaltă a Dunării și, evident, căderea regimului comunist inițiată prin mișcarea de la Timișoara de la începutul lunii decembrie a anului 1989. Perioada post-decembristă, a democrației pentru Banatul românesc, a războiului pentru cel sârbesc precum și evoluția relațiilor dintre cele două țări este analizată în cadrul ultimului capitol.

Istoria unei provincii cu frontiere contestate, divizată în două, puzzle de etnii și religii, nu este ușor de surprins, de aceea volumul prezent poate fi punct de pornire al cunoașterii Banatului.

Livia Magina

Conferințele de vară de la Telciu, ediția I, Telciu, 20–21 iulie 2012: *Incluși și excluși. Problema identitară în epocile modernă și contemporană*/ Telciu Summer Conferences. First Edition, Telciu, July 20 to 21, 2012. *Included and Excluded. The Identity Issue During the Modern and Contemporary Times*, editor Valer Simion Cosma, Ed. Eikon, Cluj-Napoca, 2013, 350 p.

În vara anului 2012 a avut loc o manifestare științifică mai puțin obișnuită: Conferințele de vară de la Telciu. Nu faptul că într-o comună a fost organizată o conferință științifică a fost neobișnuit, ci conținutul, participanții, nivelul. De regulă, dacă într-o comună nu se află un centru al vreunei universități (ca de exemplu la Arcalia) sau vreun centru de conferințe bine dotat (ca la Mălâncrav sau Turnișor), atunci asemenea manifestări au ceva de “fiii satului”, un nivel sentimental-folclorist, unde toată lumea așteaptă mâncarea și băutura gratuită de la sfârșitul zilei. Conferințele de la Telciu n-au fost și nu sunt – între timp manifestarea a ajuns la cea de-a treia ediție – un exercițiu ascetic, însă, spre deosebire de multele manifestări “de mare anvergură” aici chiar este timp pentru prezentare și discuții într-o atmosferă destinsă și, poate chiar de aceea, propice dezbaterilor serioase.

Cum în mediile universitare autohtone există prejudecăți față de locuri neconvenționale, iar goana după puncte îi oprește pe mulți universitari să participe la conferințe aflate la debut, majoritatea participanților au fost doctoranzi. Publicarea comunicărilor sau cel puțin a majorității lor într-un volum de studii apărut la editura EIKON, recunoscută CNCIS, le conferă participanților puncte în drumul lor spre carieră, fie spre cea de universitar, cercetător, muzeolog sau profesor, fie spre cea de forță de muncă supracalificată, adică ceea ce-i așteaptă pe majoritatea doctoranzilor după susținerea tezei, indiferent de calitatea acesteia. Dar publicarea lucrărilor permite și o privire asupra viitorului cercetării istorice, fără a trage însă concluzii generalizatoare.

Tema conferinței: *Incluși și excluși. Problema identitară în epocile modernă și contemporană* permite o gamă largă de abordări. Mai ales doctoranzii au ales abordări și teme mai puțin convenționale, legate de dialectica includerii și excluderii în construcția identităților individuale și colective.

Cadrele universitare au abordat tema din perspectiva identității colective, construcția națională (Simona Nicoară, Toader Nicoară: *Reperle identității naționale*) și cea a refugiaților în contextul orașului premodern (Enikő Rűsz-Fogarasi: *Excluși sau incluși. Unitarieni polonezi în Transilvania*). Dacă în primul caz avem de-a face cu o temă consacrată într-o abordare clasică, în cel de-al caz a fost abordat un subiect mai puțin cunoscut din istoria Transilvaniei și a Clujului (lucrarea clasică în domeniu aparține lui Janusz Tazbir).

În cazul doctoranzilor subiectele au fost cele consacrate, însă abordările au fost în majoritatea cazurilor inedite. Astfel, majoritatea lor au abordat includerea și excluderea în construcția identității colective, de regulă a celei naționale: rolul muzicii și al muzicologiei în construcția națională (Theodor Constantiniu: *Unitate în diversitate: rolul folclorului în construcția statului modern*; Otilia Constantinescu: *Compozitorul român ca intelectual în Transilvania interbelică. Reprezentări ale națiunii prin cultură muzicală*) și, înrudit cu această tematică, și contribuția organizatorului Conferințelor de la Telciu, Valer Simion Cosma, *Preotul "folclorist": de la combaterea "superstițiilor" la culegerea folclorului. Studiu de caz: Simion Florea Marian*. Cele trei lucrări au în comun analiza dificultăților în instrumentalizarea patrimoniului, a excluderii și includerii prin interpretări și reinterpretări în funcție de necesitățile politice și ideologice ale epocii. O abordare inedită găsim în studiul lui Gheorghe Negustor, *Calea exclușilor spre includere. Marele Război și problema reabilitării condamnaților în Regatul României*, în care problema excluderii/includerii căpăta dimensiuni existențiale, în sensul cel mai elementar al termenului. Tema clasică a formării identității naționale este abordată într-o manieră convențională de Oana Elena Badea în studiul ei *Comuniune națională în cadrul serbării jubiliare ale "Astreii" de la Blaj*. Studiul lui Mihai Teodor Nicoară, *Crucificarea României. Ateismul militant în comunismul românesc (1945–1959)* tratează schimbarea radicală a identității unei țări prin excluderea dimensiunii religioase.

Un alt grup de studii abordează o formă mai puțin convențională a identității de grup, apartenența la marginali, fie în contextul vieții urbane moderne (Oliviu Cristian Gaidoș: *Marginali în societatea lugojeană în perioada 1922–1932, oglindiți în ziarul "Răsunetul"*), fie în contextul luptei anticomuniste (Bogdan Vlad Vătavu: *"Bandiți" sau partizani în România comunistă? Cazul Teodor Șușman*).

Felician Velimirovici analizează o identitate trans-națională, construită pe dihotomia ei/noi și o viziune maniheistă, Islamul politic: *"Noi vs. Ei": Islamul politic ca și construct cultural*.

Construcția identității individuale este abordată în trei studii: identitatea individuală ca ideal pentru o societate colectivă (Ioana Cozma: *Mitrea Cocor sau devenirea omului nou*), trăirea concretă a condiției de exclus (Ioana Manta-Cosma: *A fi scriitor evreu în România anilor 1937–1944. Identitatea narativă construită în jurnalul lui Emil Dorian*) și construirea identității individuale într-o epocă ostilă individului și individualității (Nicolae Bosbiciu: *Identitate creatoare, socială și politică în corespondența și memorialistica lui Mihail Afanasievici Bulgakov*).

Toate studiile au și variantă în limba engleză, ceea ce ar putea asigura cărții o circulație internațională. În ce măsură aceste studii ne îndreptătesc să privim viitorul cercetării istorice din România cu optimism, rămâne de văzut. Multe fiind scrise la începutul doctoratului, au inerente stângăcii, dar conțin și promisiunea unor lucrări

care vor pune teme clasice într-o lumină nouă și metodic perfecționată, în măsura în care procesul “Bologna” cu a sa obsesie a lucrului făcut în viteză o permite.

Edit Szegedi

Volker Wollmann, *Patrimoniul preindustrial și industrial în România*, vol. III, Ed. Honterus, Sibiu, 2012, 436 p.

Tema patrimoniului are abordări puține și răzlețe în peisajul istoriografic recent românesc și cu atât mai firave sunt abordările punctuale despre patrimoniul tehnic al secolelor XVIII–XX. Profesorul Volker Wollmann, care are antecedente în această privință de mai bine de patru decenii, și-a propus o abordare globală, la nivelul întregului spațiu al României, a problemelor patrimoniului industrial.

Proiectul editorial cu privire la patrimoniul preindustrial și industrial al României a fost demarat în anul 2010, când a văzut lumina tiparului cel dintâi volum. Gândit inițial doar la două volume, acest proiect se va extinde la patru sau cinci volume având în vedere aria geografică și problematica deosebit de complexă a monumentelor de patrimoniu. Profesorul Wollmann și-a definit obiectivele cercetării, metoda de lucru și instrumentarul încă de la debutul celui dintâi volum. Inventarul monumentelor tehnice din România, acum la începutul mileniului al treilea, constituie esența demersului pe care ni-l propune proiectul editorial și de cercetare mai înainte invocat. El este unul complex, în care datele statistice despre monumente sunt însoțite de o bogată documentație. Istoricul a apelat în demersul său la surse arhivistice, hărți industriale și miniere din veacul al XVIII-lea, la planuri și relevee industriale din aceeași perioadă, la relevee actuale și nu în ultimă instanță, la fotografii ale obiectivelor din sec. XIX și XX și la imagini actuale cu starea monumentelor. Tematica volumelor a fost construită pe criterii ce au structurat patrimoniul preindustrial și industrial în funcție de materia primă exploatată și utilizată în secolele XVIII–XX. Astfel, cel dintâi volum a abordat chestiuni legate de realizări tehnice cu privire la folosirea apei, a exploatării cărbunelui, a metalelor, petrolului și gazelor. Volumul al doilea, apărut în anul 2011, la aceeași prestigioasă editură Honterus, a fost structurat pe monumentele de arhitectură legate de exploatarea materialelor de construcție, a sticlei și a celor din industria textilă.

Volumul al III-lea al *Patrimoniului preindustrial și industrial în România*, pe care-l prezentăm aici, a concentrat interesul cercetării asupra monumentelor din mediul urban dar și din cel rural, destinate prelucrării casnice ori industriale a cerealelor, legumelor, fructelor, tutunului, zahărului, dar și a produselor de origine animală. Conform metodologiei experimentate deja în volumele anterioare, cercetarea istorică vizează pe de o parte monumentele industriale cu o arhitectură specifică, determinată de funcționalitatea acestora și, în egală măsură, sunt abordate chestiunile specifice ale patrimoniului tehnic mobil ce a populat aceste monumente de arhitectură industrială. Demersul profesorului Wollmann relevă pe parcursul cercetării acumulările realizate prin cercetările de teren, pe de o parte și, deopotrivă, ilustrează tematica volumului cu monumente de patrimoniu tehnic mobil, păstrate în muzee.

care vor pune teme clasice într-o lumină nouă și metodic perfecționată, în măsura în care procesul “Bologna” cu a sa obsesie a lucrului făcut în viteză o permite.

Edit Szegedi

Volker Wollmann, *Patrimoniul preindustrial și industrial în România*, vol. III, Ed. Honterus, Sibiu, 2012, 436 p.

Tema patrimoniului are abordări puține și răzlețe în peisajul istoriografic recent românesc și cu atât mai firave sunt abordările punctuale despre patrimoniul tehnic al secolelor XVIII–XX. Profesorul Volker Wollmann, care are antecedente în această privință de mai bine de patru decenii, și-a propus o abordare globală, la nivelul întregului spațiu al României, a problemelor patrimoniului industrial.

Proiectul editorial cu privire la patrimoniul preindustrial și industrial al României a fost demarat în anul 2010, când a văzut lumina tiparului cel dintâi volum. Gândit inițial doar la două volume, acest proiect se va extinde la patru sau cinci volume având în vedere aria geografică și problematica deosebit de complexă a monumentelor de patrimoniu. Profesorul Wollmann și-a definit obiectivele cercetării, metoda de lucru și instrumentarul încă de la debutul celui dintâi volum. Inventarul monumentelor tehnice din România, acum la începutul mileniului al treilea, constituie esența demersului pe care ni-l propune proiectul editorial și de cercetare mai înainte invocat. El este unul complex, în care datele statistice despre monumente sunt însoțite de o bogată documentație. Istoricul a apelat în demersul său la surse arhivistice, hărți industriale și miniere din veacul al XVIII-lea, la planuri și relevee industriale din aceeași perioadă, la relevee actuale și nu în ultimă instanță, la fotografii ale obiectivelor din sec. XIX și XX și la imagini actuale cu starea monumentelor. Tematica volumelor a fost construită pe criterii ce au structurat patrimoniul preindustrial și industrial în funcție de materia primă exploatată și utilizată în secolele XVIII–XX. Astfel, cel dintâi volum a abordat chestiuni legate de realizări tehnice cu privire la folosirea apei, a exploatării cărbunelui, a metalelor, petrolului și gazelor. Volumul al doilea, apărut în anul 2011, la aceeași prestigioasă editură Honterus, a fost structurat pe monumentele de arhitectură legate de exploatarea materialelor de construcție, a sticlei și a celor din industria textilă.

Volumul al III-lea al *Patrimoniului preindustrial și industrial în România*, pe care-l prezentăm aici, a concentrat interesul cercetării asupra monumentelor din mediul urban dar și din cel rural, destinate prelucrării casnice ori industriale a cerealelor, legumelor, fructelor, tutunului, zahărului, dar și a produselor de origine animală. Conform metodologiei experimentate deja în volumele anterioare, cercetarea istorică vizează pe de o parte monumentele industriale cu o arhitectură specifică, determinată de funcționalitatea acestora și, în egală măsură, sunt abordate chestiunile specifice ale patrimoniului tehnic mobil ce a populat aceste monumente de arhitectură industrială. Demersul profesorului Wollmann relevă pe parcursul cercetării acumulările realizate prin cercetările de teren, pe de o parte și, deopotrivă, ilustrează tematica volumului cu monumente de patrimoniu tehnic mobil, păstrate în muzee.

Discursul istoric cu privire la patrimoniul tehnic mobil și-l construiește, atunci când are posibilitatea, pe acumulările și reconstituiriile din câteva mari muzee etnografice în aer liber din Transilvania și Banat, sau făcând apel la cel păstrat în Muzeul Satului din București. Atunci când discută bunăoară despre presele de ulei, ce fac parte evident din patrimoniul preindustrial al secolelor XVIII–XIX, recursul la piesele de patrimoniu din muzee a fost inevitabil (p. 250–290). O situație identică regăsim în discuția consacrată patrimoniului tehnic destinat obținerii băuturilor fermentate. Piese excepționale de teascuri pentru struguri, din veacul al XIX-lea, se păstrează în muzeele etnografice din Sibiu, Sighetu Marmăției, Cluj-Napoca. Teascul de struguri din anul 1793 din Teaca, jud. Bistrița-Năsăud, constituie cea mai veche piesă de patrimoniu tehnic din domeniul vinificației păstrată în România (p. 350, fig. 389). Monumente din patrimoniul mobil legate de industria distilării sunt puțin cunoscute, nu au ajuns în muzee și ca atare și în lucrare acest domeniu ocupă un spațiu restrâns. Fabrica de spirt din Timișoara, prezentată între monumentele tradiției din România, cele de la Lugoj, Arad, Oradea, Agnita, se înscrie în lista monumentelor cu o soartă tragică după anul 1990. Fabrica de oțet din Margina (jud. Timiș) beneficiază de o atenție specială în cadrul discuției despre distilarea lemnului și a monumentelor de arhitectură din acest segment al industriei alimentare. Documentele foto ilustrează momentul construcției din anul 1912, o imagine generală a ansamblului de arhitectură industrială din anul 1918, până la momente din istoria recentă, anul 1986, bunăoară, până la decăderea și ruinarea monumentului în anii 2010–2012 (fig. 416–424). Monumentul de la Margina ocupă un binemeritat loc într-o lucrare despre patrimoniul industrial datorită arhitecturii sale ce și-a păstrat neschimbat aspectul inițial. Opinia profesorului Wollmann este tranșantă în privința monumentului de arhitectură industrială de la Margina: “bun de patrimoniu industrial cu valoare de unicat”, care trebuia de multă vreme să beneficieze de protecția efectivă a legii monumentelor istorice (p. 374–375).

Două ansambluri de arhitectură industrială din Timișoara și Lugoj, ridicate în preajma anului 1900, se înscriu între monumentele reprezentative ale provinciei bănățene. Abatoarele din Timișoara și Lugoj se remarcă prin elementele de arhitectură și prin soluțiile tehnice utilizate în rezolvarea acoperirii unor spații cu mari deschideri. Rezervorul de apă este amplasat la Timișoara într-un turn ce domină volumetriile joase ale monumentului, fapt ce a rezolvat o chestiune de ordin tehnic și practic într-o soluție plăcută de arhitectură. Se remarcă la același monument istoric sistemul ingenios de susținere a șarpantei așezată pe grinzi de metal și stâlpi cu capitel profilat din fontă (fig. 430).

Ansamblul de arhitectură din Lugoj are un front de clădiri cu o volumetrie masivă, a cărui linie este ruptă de cele două turnuri ce flanchează poarta de acces. Protejate de lege, ele s-au degradat vizibil după 1990 iar instalațiile tehnice au fost distruse și au dispărut. Proiectul editorial cu privire la patrimoniul preindustrial și industrial din România, promovat de profesorul Wollmann este unul remarcabil, am putea spune unic în felul său în peisajul istoriografic actual din România. El este un repertoriu solid, construit pe cercetările proprii de teren, pe cele din arhive și muzee, ce vizează deopotrivă probleme ale monumentelor cât și pe cele ale patrimoniului mobil ce a populat odinioară aceste monumente. Cartea are accente tragice, generate spontan deopotrivă autorului cât și nouă, cititorilor volumelor, de starea de degradare în care se află

un segment identitar al patrimoniului cultural al României. Statistica prezentată în discuția preliminară din volumul întâi al lucrării relevă o situație de excepție a județului Caraș-Severin înscris în LMI, cu un număr de 188 de monumente. Orașul București, ce ocupă poziția a doua în această statistică, are evidențiate doar 33 de obiective din patrimoniul industrial al României. Demersul meu de prezentare a proiectului de cercetare al profesorului Volker Wollmann, în diverse moduri și locații universitare sau muzeografice, are din această perspectivă nu numai o conotație obiectivă, academică ci, în egală măsură, și o componentă subiectivă, legată de spațiul Banatului Montan și de implicarea în cercetarea patrimoniului cultural al provinciei.

Dumitru Țicu

Nicolae Iorga, *Observații și probleme bănățene*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Dumitru Țicu, Ed. TIM, Reșița, 2011, 170 pagini + ilustrații.

Deloc întâmplător, volumul de față, de fapt o restituire istoriografică absolut necesară în condițiile unei armonizări a punctelor de vedere exprimate în lucrările de specialitate românești, germane, maghiare sau sârbești, debutează printr-un mesaj al marelui istoric și savant român Nicolae Iorga, mesaj care poate fi, în egală măsură, considerat un semnal de alarmă și un sfat binevenit pentru generațiile viitoare: “A deprinde pe oameni cu toleranța, bunătatea, a îndepărta, prin cultură, pornirea de a sfâșia pe cel ce nu vede și nu simte ca tine este o nevoie la care au răspuns studiile istorice, care te fac mai bun, te scot din lumea asta crudă spre a-ți arăta cât de relativă este viața”.

Promițând reeditarea unor scrieri istorice românești despre această provincie, semnate de Nicolae Tincu Velea, I.D. Suci și Nicolae Ilieșiu, pe nedrept uitate, precum și a unor sinteze de istoria Banatului sau monografii întocmite de Schwiker, Milleker, Juhász și Zeremski, reputatul istoric Dumitru Țicu, coordonatorul seriei “Restituiri istoriografice”, a făcut o succintă trecere în revistă a legăturilor lui Iorga cu Banatul, a preocupărilor sale constante pentru elaborarea unei sinteze de istorie a acestei provincii, bazate pe documente de maximă importanță și care își păstrează actualitatea, dar și a direcțiilor prioritare de cercetare ale marelui istoric în eforturile sale de a oferi o imagine de ansamblu privind evoluția Banatului prin “negura timpului”.

Volumul de față este structurat în opt capitole, care reușesc să “acopere”, în mod temeinic și cu o erudiție caracteristică pentru întreaga operă istorică a lui Iorga, problemele fundamentale cu care s-a confruntat această provincie până la începutul secolului XIX.

În primul capitol, intitulat – aparent simplist – *Izvoare ale altei istorii a Banatului*, sunt prezentate în mod sintetic principalele surse de documentare pentru preistoria și pentru începuturile antichității în această provincie.

Al doilea capitol, *Baza istorică*, include izvoarele istorice de referință legate de procesul de romanizare a Daciei, cu o tentă accelerată în zona Banatului, precum și de continuitatea prezenței daco-romanilor pe teritoriul provinciei noastre după retragerea aureliană.

un segment identitar al patrimoniului cultural al României. Statistica prezentată în discuția preliminară din volumul întâi al lucrării relevă o situație de excepție a județului Caraș-Severin înscris în LMI, cu un număr de 188 de monumente. Orașul București, ce ocupă poziția a doua în această statistică, are evidențiate doar 33 de obiective din patrimoniul industrial al României. Demersul meu de prezentare a proiectului de cercetare al profesorului Volker Wollmann, în diverse moduri și locații universitare sau muzeografice, are din această perspectivă nu numai o conotație obiectivă, academică ci, în egală măsură, și o componentă subiectivă, legată de spațiul Banatului Montan și de implicarea în cercetarea patrimoniului cultural al provinciei.

Dumitru Țicu

Nicolae Iorga, *Observații și probleme bănățene*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Dumitru Țicu, Ed. TIM, Reșița, 2011, 170 pagini + ilustrații.

Deloc întâmplător, volumul de față, de fapt o restituire istoriografică absolut necesară în condițiile unei armonizări a punctelor de vedere exprimate în lucrările de specialitate românești, germane, maghiare sau sârbești, debutează printr-un mesaj al marelui istoric și savant român Nicolae Iorga, mesaj care poate fi, în egală măsură, considerat un semnal de alarmă și un sfat binevenit pentru generațiile viitoare: “A deprinde pe oameni cu toleranța, bunătatea, a îndepărta, prin cultură, pornirea de a sfâșia pe cel ce nu vede și nu simte ca tine este o nevoie la care au răspuns studiile istorice, care te fac mai bun, te scot din lumea asta crudă spre a-ți arăta cât de relativă este viața”.

Promițând reeditarea unor scrieri istorice românești despre această provincie, semnate de Nicolae Tincu Velea, I.D. Suci și Nicolae Ilieșiu, pe nedrept uitate, precum și a unor sinteze de istoria Banatului sau monografii întocmite de Schwiker, Milleker, Juhász și Zeremski, reputatul istoric Dumitru Țicu, coordonatorul seriei “Restituiri istoriografice”, a făcut o succintă trecere în revistă a legăturilor lui Iorga cu Banatul, a preocupărilor sale constante pentru elaborarea unei sinteze de istorie a acestei provincii, bazate pe documente de maximă importanță și care își păstrează actualitatea, dar și a direcțiilor prioritare de cercetare ale marelui istoric în eforturile sale de a oferi o imagine de ansamblu privind evoluția Banatului prin “negura timpului”.

Volumul de față este structurat în opt capitole, care reușesc să “acopere”, în mod temeinic și cu o erudiție caracteristică pentru întreaga operă istorică a lui Iorga, problemele fundamentale cu care s-a confruntat această provincie până la începutul secolului XIX.

În primul capitol, intitulat – aparent simplist – *Izvoare ale altei istorii a Banatului*, sunt prezentate în mod sintetic principalele surse de documentare pentru preistoria și pentru începuturile antichității în această provincie.

Al doilea capitol, *Baza istorică*, include izvoarele istorice de referință legate de procesul de romanizare a Daciei, cu o tentă accelerată în zona Banatului, precum și de continuitatea prezenței daco-romanilor pe teritoriul provinciei noastre după retragerea aureliană.

Al treilea capitol, intitulat *Români și slavi*, reflectă interferențele dintre cele două comunități etnice la diferite niveluri (toponimie, hidronimie, împrumuturi lingvistice, obiceiuri, mentalități etc.), care s-au prelungit din secolele VII–VIII până în zilele noastre.

Al patrulea capitol, *Cele dintâi forme medievale: Arpadienii și Banatul*, cuprinde informații de prim rang despre impactul dominației maghiare asupra acestei provincii, cu precădere despre rolul jucat de dinastia arpadiană în dezvoltarea cetății Timișoarei și a întregului Banat.

Al cincilea capitol, intitulat *Românii și Severinul*, tratează probleme delicate, care au influențat decisiv evoluția Banatului în secolele XIII–XV: interesele dinastiei arpadiene în Peninsula Balcanică, în contextul instalării vremelnice a împăraților latini la Constantinopol și a statului vlaho-bulgar al Asăneștilor în sudul Dunării; năvălirea tătarilor; poziția banilor de Severin față de regalitatea maghiară, noua cetate a Severinului fiind ridicată pe ruinele localității antice Drobeta etc.

Al șaselea capitol se referă la un episod definitoriu al istoriei Banatului în Evul Mediu – *cavalerii bănățeni ai Angevinilor și urmașii lor*, noua dinastie maghiară, de sorginte franceză, jucând un rol determinant în catolicizarea și în consolidarea dominației “Coroanei Sfântului Ștefan” asupra ținuturilor bănățene. Capitolul de față include aprecieri asupra evoluției provinciei până la instalarea administrației austriece în Banat.

Al șaptelea capitol studiază implicațiile războaielor austro-turce asupra Banatului de răsărit, în condițiile planurilor reformiste ale Habsburgilor în estul continentului și populaționismului promovat de Curtea de la Viena.

Ultimul capitol tratează politica austriacă de ridicare a nivelului de trai, a gradului de cultură și civilizație al “supușilor” români din imperiu, cu precădere a celor din regimentele grănicerești bănățene, continuându-se eforturile de modernizare a provinciei demarate odată cu instalarea stăpânirii habsburgice în regiune.

Pe lângă aceste capitole, cartea include o serie de *anexe* sugestive printre care figurează: inscripții și însemnări din biserici, fragmente din lucrările lui Nicolae Stoica de Hațeg, o scrisoare bănățeană din ianuarie 1800 – semnată de un oarecare Ballan (originalul aflându-se în Biblioteca Institutului de Istorie Universală).

Ilustrațiile atașate cărții de față sunt la fel de emblematice: imaginea unor români din Banat (după cartea lui Böhm); costume românești din comunele Corni și Globul-Rău; vederi din Băile Herculane, de pe Valea Cernei, din Munții Banatului și din zona Plugova; psaltirea slavo-română de la biserica din Mehadia; “Apostol”, București, 1784 (exemplar din Banat); medalia comemorativă pentru adunarea bufanilor etc.

Acest volum se înscrie în eforturile, din ce în ce mai numeroase, de elaborare a unei istorii a acestei provincii greu încercate pe parcursul timpului.

Eusebiu Narai

Larry L. Watts, *Aliați incompatibili România, Finlanda, Ungaria și al treilea Reich*, Ed. Rao, 2014, 380 p.

Larry L. Watts a început să fie cunoscut publicului român și cercurile de specialiști după apariția recentă a unor volume la Editura Rao care au suscitat vii discuții, uneori chiar polemici. După publicarea celor două cărți *Ferește-mă Doamne de prieteni* și *Cei dintâi vor fi cei din urmă*, aceeași editură a publicat în traducere românească teza de doctorat a autorului, *Aliați incompatibili România, Finlanda, Ungaria și al treilea Reich*. Din prefață aflăm că proiectul a fost abandonat de câteva ori din motive obiective și, după un număr de ani, a fost finalizat, publicat în limba engleză în 1998, apoi, tradus în românește, a văzut lumina tiparului în decursul acestui an. Decalajul de timp a însemnat însă mutații în planul realităților internaționale, deci modificări de interpretare pe care autorul cu sinceritate le recunoaște. Desecretizarea arhivelor din fostele republici comuniste și extinderea Uniunii Europene ar putea constitui motive evidente pentru ca unele aserțiuni să nu mai fie valabile, atrage el atenția. Din punctul lui de vedere sunt două aspectele care au scăpat analizei, dat fiind timpul scurs între cercetare și publicare și modificările de conjunctură survenite. Primul ar fi legat de evaluarea intențiilor politice favorabile Germaniei ale regelui Carol al II-lea, contrare populației și majorității liderilor politici atașați Franței și Marii Britanii, confirmate pe deplin de arhivele românești consultate ulterior și al doilea de înțelegerea dintre amiralul Horty și Stalin cu privire la problema Transilvaniei tranșată la finele Primului Război Mondial în mod nemulțumitor pentru Ungaria.

Cercetarea, bazată pe o cantitate impresionantă de documente de arhivă, documente publicate și nepublicate, bibliografie diversă cu deosebire americană, analizează prin prisma teoriei neorealiste și a alianței, comportamentul statelor mici în alianță cu marea putere. În cazul de față este vorba de cele trei țări, România, Ungaria, Finlanda, aliate ale Germaniei naziste în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Autorul are drept premiză ideea că teoria amintită nu este capabilă să demonstreze acest comportament formulând nu numai critici la adresa ei, ci și sugestii prin care ea poate opera corect o asemenea analiză.

Volumul prezintă în detaliu contextul extrem de dificil în care România a fost nevoită să ia decizii în timpul războiului, să caute garanții și să încheie alianțe pe care nu le dorea, pentru că nu a putut intra în alianțe pe care le dorea! Larry Watts relevă jocul uneori absurd al istoriei în care, deși având motivații diferite, trei state europene au intrat în alianță cu statul-agresor Germania, devenind la rândul lor state agresoare, deși, cel puțin în cazul României, aceasta nu dorea decât menținerea statu-quo-ului. Cum acest lucru nu părea posibil, a intrat cu o mare putere revizionistă într-o alianță, incompatibilă de fapt.

În Capitolul I, autorul se concentrează pe metodologia de cercetare utilizată, cea comparativă a studiilor de caz ale țărilor amintite. În ceea ce privește sursele de informație, autorul face o precizare importantă din punct de vedere metodologic și aduce în discuție problema subiectivității în istoria diplomatică, a discordanței între intenție și practică, a declarațiilor false sau a subterfugiilor folosite în limbajul diplomatic și al negocierilor, misiune dificilă pentru cercetător care trebuie să discearnă între adevăr și mistificare. Chestiunea paradigmatelor explicative reține de asemenea atenția, Larry Watts

prezintă teoriile realismului structural și contribuțiile lui Kenneth N. Waltz, Stephen Walt și Randall Schweller în intenția sa de a găsi pilonii principali pe care să-și întemeieze argumentația. Explică, de asemenea, de ce trebuie utilizată această teorie, a neorealismului, pentru analiza comportamentală a statelor mici pe timp de război într-o alianță. Răspunsul ne introduce în problematica teoriilor structurale a relațiilor internaționale, a neorealismului în special, a semnalării unor inadvertențe ale acestuia. Ideea centrală este că statele care sunt principalii actori în relațiile internaționale sunt raționale în urmărirea propriilor interese și nu se diferențiază în privința modului de funcționare. De vreme ce nu există o autoritate globală, respectivele state urmează o politică bazată pe forțele proprii cu scopul de a-și maximiza puterea. Teoria neorealismului este aplicabilă tocmai pentru că descrie acest comportament în interiorul alianței în timpul războiului, dar neaplicabilă pentru că exclude statele mici, aparent neimportante.

Tot în acest capitol autorul clarifică conceptele de bază utilizate pe parcursul cărții: balanță de putere, balanță de interese, revizionism, balanța de amenințare, capacități, care funcționează drept criterii în evaluarea alianțelor respective. Autorul se lansează în explicații teoretice ample a compatibilității într-o alianță, necesare ca cititorul să înțeleagă reversul acesteia, incompatibilitatea, făcând slalom printre noțiuni și demonstrând că toate acestea sunt esențiale pentru "prezicerea aspectelor importante implicite ale comportamentului intraalianță" (p. 65).

Capitolul II studiază cazul celor trei state: Ungaria, Finlanda și România, orientările lor în balanța de putere, a strategiei politicii externe și de securitate, plecând de la ipoteza că, cu cât e mai mare compatibilitatea statului mic către balanța de putere cu orientarea aliatului puternic, cu atât statul mic este mai puțin în măsură să-și realizeze interesele proprii în privința politicii externe și a celei de securitate. Concluzia autorului la finalul capitolului este că, deși gradul de compatibilitate între Germania și Ungaria era mai ridicat în privința balanței de putere și a politicii externe și de securitate, cea din urmă va fi mai puțin capabilă decât Finlanda sau România să-și împlinească dorințele, adică pretențiile teritoriale, care au fost mobilul principal pentru care a intrat în alianță.

Capitolul III, referindu-se la stabilirea și exercitarea de influențe, are de asemenea o ipoteză cu cât este mai mare compatibilitatea unui stat mic și cu cât este mai aliniat/aliat cu marea putere, cu atât este mai mare capacitatea marii puteri de a influența politica, elitele și instituțiile statului mic. Luând în discuție cele trei state în raporturile lor cu Germania, autorul delimitează în fiecare caz influența pe care aliatul cel mare a exercitat-o. În cazul Ungariei, la începutul alianței credibilitatea acesteia a fost mare, astfel că influența Berlinului a fost și ea puternică asupra instituțiilor cheie ale statului. Cu toate acestea, ea a scăzut după 1941 deoarece a încercat să-și satisfacă pretențiile revizioniste pe cont propriu, ceea ce a nemulțumit Germania. Finlanda a reușit să limiteze influența Berlinului asupra propriilor instituții, iar incompatibilitatea și atașamentul ei față de democrație, în general, au descurajat Germania în intervenția asupra chestiunilor interne. România, care avea de la început o atitudine proaliată, nu a trezit interesul Germaniei în a-și exercita această influență. Până la începutul anului 1941 și România era considerată un stat incompatibil și lipsit de încredere. Aceasta datorită trecutului său istoric de fostă membră a Antantei, a condamnării revizionismului germano-maghiar și a lipsei de performanță militară. Situația s-a schimbat radical după deschiderea frontului de est și a acțiunilor armate, mai ales după ce România

a refuzat administrarea unor teritorii cum a fost cel al Transnistriei, limitând astfel influența Germaniei în interiorul statului.

Capitolul IV vizează contribuția militară și economică a celor trei state în alianță cu Germania. Contribuția respectivă are în vedere câteva categorii cuantificabile, cum ar fi: trupele militare, creditele, grânele, petrolul, corespunzătoare contribuției militare, financiare, agricole. În domeniul militar numărul trupelor desfășurate pe frontul sovietic reprezintă contribuția, iar numărul total de trupe mobilizate, capacitatea de contribuție. La fel și celelalte categorii. Autorul face o clară distincție între contribuția voluntară și cea solicitată, detaliind totodată factorii care condiționează această contribuție. Au existat și dificultăți în evaluarea calitativ-cantitativă a contribuției de război. Pe lângă lipsa informațiilor mai ales în cazul României, statisticile erau puternic impregnate cu lipsa corectitudinii și a obiectivității lor, semnalându-se astfel din nou dificultăți metodologice. Statisticile oficiale prezentau date intenționat diminuate pentru a limita cererile Germaniei sau utilizau numeroase strategii statistice pentru a masca pe cele corecte.

Concluziile teoretice debutează cu critica teoriei neorealismului în evaluarea formării alianței de război și a comportamentului statelor mici datorită modului în care sunt formulate și aplicate conceptele de bază, ele fiind ori improprii, ori aplicate numai în anumite situații. Nu distinge între mari puteri și state mici, cele din urmă fiind chiar excluse din analiză. Cei trei teoreticieni invocați la început nu reușesc să explice comportamentul inițial și cel ulterior al acestor state în interiorul alianței. Greșeala s-a produs când s-a ignorat însușirea acestora de a fi cu adevărat capabile din punct de vedere militar, economic, financiar, greșeală săvârșită atât de teoreticieni, cât și de politicienii de atunci. Concluzionează că există o relație inversă între compatibilitățile statului mic și capacitatea de a-și urmări prioritățile și interesele în cadrul alianței. Introducerea conceptelor de compatibilitate și incompatibilitate în alianță sporește utilitatea teoriei alianței bazate pe neorealism în descrierea comportamentului statului mic pe timp de război.

Este necesar să remarcăm performanța extrem de laborioasă a documentării din surse de arhivă, impresionanta etalare a bibliografiei de specialitate, în mare măsură americană, dispusă ordonat și, nu în ultimul rând, ineditul temei: abordarea comparativă a unui fapt istoric prin prisma unei teorii a relațiilor internaționale cunoscută dar mai puțin utilizată în istoriografia română. Prezentarea în detaliu a argumentelor bazate pe surse verificabile, rigoarea demonstrațiilor, acuratețea datelor și relevarea unor aspecte ale celui de-al Doilea Război Mondial mai puțin aprofundate la noi se adaugă originalității demersului, acela de a face apel la teorii explicative în înțelegerea unui fenomen atât de complex și, mai mult, de a contribui prin critică la reactualizarea lor. Utilizând un limbaj interdisciplinar, Larry Watts propune de fapt o nouă paradigmă de înțelegere a conjuncturii internaționale în care mari puteri dar și state mici au fost angrenate într-un eveniment fără precedent, în care fiecare a negociat în funcție de interesele proprii, aceasta constituind și motivația intrării în alianță.

Cercetarea de față are multiple valențe. Una dintre ele, necesară în contextul politic de acum, este că facilitează o bună cunoaștere a evenimentelor, punct de plecare pentru acoperirea decalajelor cognitive în privința spațiilor euroregionale și formării de competențe istorice necesare dialogului diplomatic eficient. România a fost și ar mai putea deveni un important factor de securitate europeană, cu condiția formării acestor

competențe. Până atunci însă remarcăm importanța demersului acestui cercetător american pentru completarea bibliografiei istoriei României, care a sporit de câțiva ani considerabil, dar și a adevărurilor deslușite pentru noi români.

Carmen Albert

Eusebiu-Marcel Narai, *Viața economică și socială în județele Caraș și Severin (1944–1948) (II)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2010, 372 p.

Cartea tânărului istoric Eusebiu-Marcel Narai continuă prezentarea a multiple aspecte din viața economică și socială a județelor Caraș și Severin în perioada 1944–1948, de data aceasta fiind vizate dezvoltarea industrială a zonei menționate și naționalizarea, survenită în iunie 1948, după model sovietic, sub presiunile Partidului Muncitoresc Român și în baza unor prevederi înscrise în noua Constituție a țării. Autorul analizează, cu obiectivitate și competență, pornind de la vasta bibliografie generală și de specialitate parcursă, dar și de la sursele arhivistice atent selectate și, respectiv, presa vremii, evoluția ramurilor economice și a întreprinderilor cele mai reprezentative din sudul Banatului românesc în anii 1944–1948, caracterizați prin modificarea peisajului politic al țării noastre după “chipul și asemănarea” URSS-ului, dar și prin măsuri economice cu caracter etatist, ce pregăteau preluarea controlului statului asupra întregii economii. Sunt oferite informații bogate și extrem de interesante despre producția, cadrul legislativ de funcționare, structura, sursele de materii prime, piețele de desfacere, capitalul social, conducerea efectivă, numărul angajaților și problemele sociale de maximă importanță (salarii, acordarea de concedii, aprovizionarea cu produse alimentare, îmbrăcăminte și încălțăminte prin intermediul economatelor) ale unor unități industriale cu tradiție în această provincie, de la data înființării lor (în unele cazuri, chiar la începutul secolului al XIX-lea – n.n.): Uzinele și Domeniile Reșița – firmă de bază a industriei metalurgice din județul Caraș; uzinele metalurgice Ferdinand și Nădrag (jud. Severin), aparținând concernului Titan-Nădrag-Călan; Industria de Lemn “Mundus-Borlova-Armeniș” din Caransebeș și firma “Schramm, Hüttl & Schmidt” din Topleț (jud. Severin) – ultima profilată, încă de la început, pe producerea de unelte agricole pentru satele din sudul Banatului. Sunt prezentate, în egală măsură, o serie de firme industriale din județele Caraș și Severin care produceau alimente, textile, materiale de construcție, blănuri fine, cherestea etc. Activitatea fabricilor mai importante din cele două județe surprinde și schimbările produse la nivelul conducerii, capitalului social și piețelor de desfacere, determinate de motive obiective (deficitul de materii prime, uzura instalațiilor, scăderea gradului de pregătire profesională a salariaților etc.) și subiective (intervențiile repetate și, de multe ori, abuzive ale guvernului sau ale structurilor administrative locale), schimbări caracteristice, de altfel, unei perioade de tranziție spre regimul comunist, similare celor petrecute în alte state din apropiere, care au ajuns în sfera de dominație sovietică.

Un capitol aparte este consacrat naționalizării principalelor mijloace de producție, la nivel central și local. Acest act a determinat lichidarea proprietății private în industrie, comerț și sectorul bancar, fiind considerat momentul esențial în instituirea

competențe. Până atunci însă remarcăm importanța demersului acestui cercetător american pentru completarea bibliografiei istoriei României, care a sporit de câțiva ani considerabil, dar și a adevărurilor deslușite pentru noi români.

Carmen Albert

Eusebiu-Marcel Narai, *Viața economică și socială în județele Caraș și Severin (1944–1948) (II)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2010, 372 p.

Cartea tânărului istoric Eusebiu-Marcel Narai continuă prezentarea a multiple aspecte din viața economică și socială a județelor Caraș și Severin în perioada 1944–1948, de data aceasta fiind vizate dezvoltarea industrială a zonei menționate și naționalizarea, survenită în iunie 1948, după model sovietic, sub presiunile Partidului Muncitoresc Român și în baza unor prevederi înscrise în noua Constituție a țării. Autorul analizează, cu obiectivitate și competență, pornind de la vasta bibliografie generală și de specialitate parcursă, dar și de la sursele arhivistice atent selectate și, respectiv, presa vremii, evoluția ramurilor economice și a întreprinderilor cele mai reprezentative din sudul Banatului românesc în anii 1944–1948, caracterizați prin modificarea peisajului politic al țării noastre după “chipul și asemănarea” URSS-ului, dar și prin măsuri economice cu caracter etatist, ce pregăteau preluarea controlului statului asupra întregii economii. Sunt oferite informații bogate și extrem de interesante despre producția, cadrul legislativ de funcționare, structura, sursele de materii prime, piețele de desfacere, capitalul social, conducerea efectivă, numărul angajaților și problemele sociale de maximă importanță (salarii, acordarea de concedii, aprovizionarea cu produse alimentare, îmbrăcăminte și încălțăminte prin intermediul economatelor) ale unor unități industriale cu tradiție în această provincie, de la data înființării lor (în unele cazuri, chiar la începutul secolului al XIX-lea – n.n.): Uzinele și Domeniile Reșița – firmă de bază a industriei metalurgice din județul Caraș; uzinele metalurgice Ferdinand și Nădrag (jud. Severin), aparținând concernului Titan-Nădrag-Călan; Industria de Lemn “Mundus-Borlova-Armeniș” din Caransebeș și firma “Schramm, Hüttl & Schmidt” din Topleț (jud. Severin) – ultima profilată, încă de la început, pe producerea de unelte agricole pentru satele din sudul Banatului. Sunt prezentate, în egală măsură, o serie de firme industriale din județele Caraș și Severin care produceau alimente, textile, materiale de construcție, blănuri fine, cherestea etc. Activitatea fabricilor mai importante din cele două județe surprinde și schimbările produse la nivelul conducerii, capitalului social și piețelor de desfacere, determinate de motive obiective (deficitul de materii prime, uzura instalațiilor, scăderea gradului de pregătire profesională a salariaților etc.) și subiective (intervențiile repetate și, de multe ori, abuzive ale guvernului sau ale structurilor administrative locale), schimbări caracteristice, de altfel, unei perioade de tranziție spre regimul comunist, similare celor petrecute în alte state din apropiere, care au ajuns în sfera de dominație sovietică.

Un capitol aparte este consacrat naționalizării principalelor mijloace de producție, la nivel central și local. Acest act a determinat lichidarea proprietății private în industrie, comerț și sectorul bancar, fiind considerat momentul esențial în instituirea

controlului total al statului comunist în aceste ramuri economice. Sunt redate, detaliat, prevederile Legii naționalizării din 11 iunie 1948, operațiunile de pregătire și aplicare a legii, precum și modul în care presa oficială a prezentat, în termeni laudativi, întreaga acțiune de preluare a controlului asupra întreprinderilor de către “reprezentanții clasei muncitoare”. Sunt prezentate, în egală măsură, și aspecte privind situația celor mai importante firme industriale și societăți bancare din cele două județe bănățene în momentul naționalizării, precum și consecințele imediate ale acesteia.

Prin sursele de informare utilizate, prin opiniile și concluziile formulate, autorul reușește să surprindă transformările profunde din industria județelor Caraș și Severin într-o perioadă tulbură din istoria întregii țări, prezentând multiple aspecte privind modalitățile efective de amestec al factorului politic în viața economică, în contextul preluării treptate a controlului asupra tuturor ramurilor economiei naționale de către Partidul Comunist Român, în pregătirea asaltului final pentru cucerirea puterii politice.

Radu Păiușan

Radu Păiușan, Eusebiu Narai, *Asociația Istoricilor Bănățeni – un deceniu de activitate (2001–2010)*, Ed. Eurostampa, Timișoara, 2012, 551 p.

O continuare absolut necesară a volumului consacrat activității Asociației Istoricilor Bănățeni în perioada 1990–2000, cartea de față prezintă comunicările susținute de către membrii AIB, dar și de alți cercetători din țară și străinătate, în special români din afara granițelor, în intervalul 2001–2010. În egală măsură, acest volum cuprinde simpoziioanele științifice, aniversative sau comemorative desfășurate în perioada 2001–2010, legate de evenimente importante din istoria Banatului, a spațiului românesc și din istoria universală, fără a neglija evocarea unor personalități bănățene de prim rang. Atât în cazul comunicărilor științifice, cât și al simpoziioanelor științifice și sesiunilor de comunicări desfășurate în cadrul Asociației Istoricilor Bănățeni, profilate pe teme de istorie veche, medie, modernă și contemporană românească și universală, inclusiv etnografie, a fost prezentat nu doar punctul de vedere al referenților, ci și teoriile și ipotezele formulate de participanții la ședințele AIB, în funcție de preocupările în domeniu ale acestora.

Rețin atenția, în mod deosebit, următoarele comunicări (folosind criteriul cronologic al prezentării lor și epocile istorice la care se raportează în mod explicit și implicit): “Din istoricul sărbătorii pascale” (pr. Horia Țăru), în care sunt descrise polemicele și disputele din cadrul Bisericii privind data sărbătoririi Paștelor, din primele secole ale creștinismului și până în zilele noastre; “Monede din secolul IV din Banatul Timișan” (muzeograful Octavian Dogaru, fost director al Muzeului Banatului, președintele Societății de Numismatică, membru fondator al Asociației Istoricilor Bănățeni), în care s-a insistat asupra tipologiei numeroaselor monede (peste 10.000) descoperite pe cuprinsul Banatului în secolul IV d.Hr., confecționate – în general – din bronz; “Zamolxis și geții. Cu privire la nemurirea sufletului” (pr. Horia Țăru), în care s-a referit la geneza concepției de nemurire a sufletului, reliefându-se influența lui Zamolxis, elev

controlului total al statului comunist în aceste ramuri economice. Sunt redate, detaliat, prevederile Legii naționalizării din 11 iunie 1948, operațiunile de pregătire și aplicare a legii, precum și modul în care presa oficială a prezentat, în termeni laudativi, întreaga acțiune de preluare a controlului asupra întreprinderilor de către “reprezentanții clasei muncitoare”. Sunt prezentate, în egală măsură, și aspecte privind situația celor mai importante firme industriale și societăți bancare din cele două județe bănățene în momentul naționalizării, precum și consecințele imediate ale acesteia.

Prin sursele de informare utilizate, prin opiniile și concluziile formulate, autorul reușește să surprindă transformările profunde din industria județelor Caraș și Severin într-o perioadă tulbură din istoria întregii țări, prezentând multiple aspecte privind modalitățile efective de amestec al factorului politic în viața economică, în contextul preluării treptate a controlului asupra tuturor ramurilor economiei naționale de către Partidul Comunist Român, în pregătirea asaltului final pentru cucerirea puterii politice.

Radu Păiușan

Radu Păiușan, Eusebiu Narai, *Asociația Istoricilor Bănățeni – un deceniu de activitate (2001–2010)*, Ed. Eurostampa, Timișoara, 2012, 551 p.

O continuare absolut necesară a volumului consacrat activității Asociației Istoricilor Bănățeni în perioada 1990–2000, cartea de față prezintă comunicările susținute de către membrii AIB, dar și de alți cercetători din țară și străinătate, în special români din afara granițelor, în intervalul 2001–2010. În egală măsură, acest volum cuprinde simpoziioanele științifice, aniversative sau comemorative desfășurate în perioada 2001–2010, legate de evenimente importante din istoria Banatului, a spațiului românesc și din istoria universală, fără a neglija evocarea unor personalități bănățene de prim rang. Atât în cazul comunicărilor științifice, cât și al simpoziioanelor științifice și sesiunilor de comunicări desfășurate în cadrul Asociației Istoricilor Bănățeni, profilate pe teme de istorie veche, medie, modernă și contemporană românească și universală, inclusiv etnografie, a fost prezentat nu doar punctul de vedere al referenților, ci și teoriile și ipotezele formulate de participanții la ședințele AIB, în funcție de preocupările în domeniu ale acestora.

Rețin atenția, în mod deosebit, următoarele comunicări (folosind criteriul cronologic al prezentării lor și epocile istorice la care se raportează în mod explicit și implicit): “Din istoricul sărbătorii pascale” (pr. Horia Țăru), în care sunt descrise polemicele și disputele din cadrul Bisericii privind data sărbătoririi Paștelor, din primele secole ale creștinismului și până în zilele noastre; “Monede din secolul IV din Banatul Timișan” (muzeograful Octavian Dogaru, fost director al Muzeului Banatului, președintele Societății de Numismatică, membru fondator al Asociației Istoricilor Bănățeni), în care s-a insistat asupra tipologiei numeroaselor monede (peste 10.000) descoperite pe cuprinsul Banatului în secolul IV d.Hr., confecționate – în general – din bronz; “Zamolxis și geții. Cu privire la nemurirea sufletului” (pr. Horia Țăru), în care s-a referit la geneza concepției de nemurire a sufletului, reliefându-se influența lui Zamolxis, elev

al lui Pitagora, în această privință și modul nedrept de tratare al geților de către Herodot, la capitolul credinței acestora; “Religia geto-dacilor. Scurt istoric” (prof. Carol Vicze), care a utilizat linia filologică în prezentarea acestei probleme, prin prisma puținelor izvoare scrise despre religia geto-dacilor; “Instituțiile geto-dacilor” (lect. univ. dr. Ștefan Lifa), care a încercat să realizeze o prezentare cât mai sintetică a comunității geto-dacilor și a instituțiilor acestora, pornind de la cutumele prezente în societatea dacică și de la dreptul roman; “Despre teritorii și frontiere statale în Dacia. Contribuții la problematica listei regale a Daciei” (cercetătorul Laurențiu Nistorescu, absolvent al unui masterat axat pe stăpânirea romană în spațiul dacic și în alte teritorii est-europene), în care s-au abordat – cu predilecție – două teme: regalitatea (instituția șefului statului) și teritoriul locuit de daci; “Gepidia” (cercetătorul Laurențiu Nistorescu), în care au fost fixate coordonatele politico-ideologice ale perioadei, a fost prezentată statalitatea gepidă, insistându-se asupra cetăților și orașelor din fosta Dacie; “Decebal, rex Daciae” (prof. Ionel Cionchin), în care s-a realizat o scurtă trecere în revistă a predecesorilor lui Decebal și s-a pus accentul pe rolul jucat de Decebal în istoria dacilor, fiind amintite numele unor localități dacice din Banat; “Perioada post-mithridatică” (cercetătorul Laurențiu Nistorescu), în care a fost prezentată evoluția Romei de la putere regională la putere universală, în urma conflictelor succesive ale Cetății Eterne cu Mithridates Eupator, rege al Pontului Euxin (Marea Neagră); “Vase de lut din lumea mediteraneană” (prof. dr. Marinela Țundrea), în care vasele *terra sigillata* erau considerate imitații ale produselor din Toscana, termenul de “olărie” din Europa de Est fiind strâns legat de *Mare Nostrum*; “Cronicarul bănățean Stoica de Hațeg” (prof. Ioan Bugilan), în care au fost rememorate episoade ale vechii istorii a acestui pământ încercat și s-au făcut referiri la episoade interesante din biografia acestui cronicar; “Din trecutul istoric medico-sanitar al Banatului” (dr. Valeriu Iutchin), comunicare susținută și la Spitalul de Copii, în cadrul Societății Științelor Medicale, referentul făcând apel și la scrierile despre tratamentele empirice ale diverselor boli care s-au manifestat în această regiune în epoca habsburgică și maghiară; “Premise ideologice ale studierii creștinismului în teritoriul locuit, azi, de români” (lect. univ. dr. Ștefan Lifa), în care autorul comunicării considera că normele de drept sunt legate de normele de conviețuire ale societății și de ideile religioase, expunând, pe baza unor surse indirecte, cadrul social și ideologic al problemei; “Ocupația otomană a Timișoriei” (prof. Carol Vicze), în care au fost prezentate informații inedite despre vilaietul de Timișoara, în urma consultării unor izvoare maghiare; “Portretul unui domnitor. Petru Șchiopul” (prof. dr. Tiberiu Ciobanu), în care au fost demontate multe din referirile negative la adresa acestui domnitor elevat al Moldovei, cu dragoste de țară, descendent al Basarabilor, și nu al Mușatinilor, conform tradiției, însă preocupat de dezvoltarea economică a provinciei; “Din istoricul insulei Ada-Kaleh” (colonelul în rezervă Vasile Rada), în care s-a făcut o trecere în revistă a etapelor mai importante din istoria insulei, fiind prezentate preocupările economice ale locuitorilor, obiceiurile și mentalitățile acestora; “Banatul în epoca angevinilor” (lect. univ. dr. Alexandru Rădulescu), în care s-a scos în evidență rolul jucat de regii francezi ai Ungariei (reprezentanții dinastiei angevine) în istoria Banatului, punându-se accentul pe constituirea comitatelor, ca unități administrative, după model occidental, și pe creșterea numărului de mănăstiri catolice; “Ion Nicoară Potcoavă – domnitor moldovean mai puțin cunoscut” (prof. dr. Tiberiu Ciobanu), în care s-a

subliniat posibila înrudire a acestuia cu Ion Vodă cel Viteaz, legăturile stabilite cu negustorii brașoveni, conflictul cu Petru Șhiopul și destinul tragic al lui Ion Nicoară Potcoavă; “Emanuil Gojdu” (prof. univ. dr. Radu Păiușan), în care au fost prezentate datele semnificative din biografia acestui macedoromân, originar din Moscopole (Albania), punându-se accentul pe faptul că nu și-a negat niciodată originea română, dar a rămas, în același timp, un cetățean fidel al Ungariei, devenind un adevărat Mecena pentru tinerii români care doreau “să iese din ignoranță”; “Istoricul Canalului Dunăre-Marea Neagră” (colonelul în rezervă Vasile Rada), în care a fost redată importanța fluviului în decursul istoriei, dar și planurile de realizare a unui astfel de canal, vehiculate încă din secolul XVIII; “Din istoricul Astrei” (prof. Mircea Rubaneț), în care s-a prezentat, cu precădere, serbările de la Blaj (1911), prilejuite de împlinirea a 50 de ani de la înființarea Astrei; “80 de ani de la moartea generalului Nicolae Cena” (prof. Nicolae Danciu-Petniceanu), în care a fost evocată o importantă personalitate culturală a Banatului, făcând parte din galeria celor 25 de generali pe care i-a dat Imperiului Habsburgic Banatul de sud; “Istoria leului de la începuturi până în 1946” (economistul Ioan Drăguț), în cadrul căreia referentul considera că întrebuintarea unui etalon monetar fictiv era una dintre caracteristicile epocii, haosul monetar din spațiul românesc fiind suprimat odată cu adoptarea legii monetare din 1867, însă episoade care au periclitat existența monedei oficiale românești, leul, s-au succedat la intervale destul de scurte pe parcursul secolului XX; “Românii din Ungaria” (prof. univ. dr. Radu Păiușan), în care s-a pus accentul pe dezvoltarea învățământului pentru minoritatea românească din Ungaria în secolul trecut; “Româno-macedonenii din Albania” (Nicola Pipa, președintele Asociației româno-macedonenilor din Albania), în care s-au prezentat eforturile comunității aromâne din spațiul albanez pentru prezervarea limbii, culturii și a ființei naționale; “Din istoricul liniei fortificate Galați-Nămoloasa-Focșani” (colonelul în rezervă Vasile Rada), în care au fost reliefate preocupările regelui Carol I pentru construirea acestei linii fortificate, care va juca un rol strategic de prim rang în cele două conflagrații mondiale; “Aviația românească” (generalul de flotilă aeriană în retragere Ioan Stoian), în care s-a adus un elogiu binemeritat “pionierilor” aviației românești: Traian Vuia, Aurel Vlaicu și Henri Coandă; “Publicații și periodice din Lipova în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea” (prof. univ. dr. Radu Păiușan), în care au fost prezentate date inedite referitoare la colecția de publicații din Lipova, care a fost distrusă; “Răscoala din 1907” (prof. univ. dr. Radu Păiușan), în care s-a pus accentul pe cauzele mișcării, precedentele sale din secolul XIX, ecoul în țară și în provinciile românești aflate sub ocupație străină; “Probleme ale istoriografiei comuniste. Geneza comunismului în România” (prof. Marieta Rubaneț), în care au fost expuse originile ideilor de egalitate și solidaritate socială “moda umanismului intelectual” și rolul acestora în formarea ideilor socialiste, laburiste, narodnice/poporaniste și, respectiv, devierea lor spre curentul comunist; “Momente din istoria Franței” (prof. Teodor Pocol), în care au fost trecute în revistă etape din istoria “surorii mai mari a României”, cu precădere din secolul XX; “Aurel C. Popovici și Europa națiunilor” (prof. Teodor Pocol), în care au fost reliefate aspecte ale personalității lui A. C. Popovici, membru al Partidului Național Român, ce susținea liberalizarea imperiului dualist, și apropiat anturajului arhiducelui Franz Ferdinand; “George Barițiu, istoric și teolog” (pr. Horia Țăru), în care a fost evocată

personalitatea acestui om politic, publicist și istoric român, văzută, de data aceasta, și prin prisma preocupărilor sale teologice; “Reforma agrară din 1921 în Banat” (prof. Teodor Pocol), în care au fost prezentate: aplicarea reformei agrare din anul 1921 pe cuprinsul Banatului și problemele ivite (solicitări de pășuni, și nu de teren arabil, marile domenii date în arendă țăranilor, întocmirea defectuoasă a tabelelor de împroprietărire, neaprecierea corectă a suprafeței islazurilor etc.), încercările de dezvoltare a cooperăției, rolul Comunității de Avere din Caransebeș în conservarea pădurilor din zonă, renumitele târguri de vite din Banat, foarte căutate de negustorii italieni și iugoslavi; “Frontul Plugarilor în județul Caraș în perioada 1944–1947” (lect. univ. dr. Eusebiu Narai), în care a fost redată, pe scurt, poziția organizației cărășene a acestei formațiuni politice față de problemele importante ale perioadei de tranziție spre regimul comunist; “Istoricul industriei cărășene. 1944–1948” (lect. univ. dr. Eusebiu Narai), în care s-a pus un accent deosebit pe situația Uzinelor și Domeniilor Reșița; “Dezvoltarea economică și socială a Banatului interbelic” (prof. Teodor Pocol), în care a fost realizată o sinteză reușită a principalelor probleme economico-sociale cu care se confrunta această regiune între cele două războaie mondiale; “Ocupația sovietică în județul Caraș (1944–1947)” (lect. univ. dr. Eusebiu Narai), în care au fost prezentate consecințele nefaste ale Convenției de armistițiu asupra zonei Carașului; “Evoluția prevederilor constituționale în România” (prof. univ. dr. Radu Păiușan), în care s-a referit, cu precădere, la Constituția din 1923, cea mai democratică constituție românească; “Eftimie Gherman (1894–1978) – reprezentant al social-democrației românești” (lect. univ. dr. Eusebiu Narai), în care s-a realizat un portret al acestui social-democrat cărășean prin prisma datelor oferite de Fundația germană Friedrich Ebert; “Viața politică în România interbelică” (prof. Marieta Rubaneț), în care au fost prezentate principalele direcții ale vieții politice în țara noastră, între cele două războaie mondiale, făcându-se apel, în permanență, la influența factorului extern în evoluția evenimentelor; “Deportările în Bărăgan” (prof. Ștefan Crunțeanu), în care a fost făcută o scurtă trecere în revistă a preocupărilor manifestate de comuniști în privința colectivizării agriculturii, în care se înscrie, fără îndoială, și acest episod dureros din istoria Banatului; “Sistemul de învățământ occidental” (prof. Sorin Codaț), în care a relevat modalitățile în care se derulează procesul de învățământ în Franța; “Alegerile din 1946 în județul Caraș” (lect. univ. dr. Eusebiu Narai), în care, încă de la început, referentul considera că alegerile din anul 1946 au avut o dublă semnificație: perspectivele pentru construirea unei societăți democratice și succesul comuniștilor care preiau, practic, puterea; “Relațiile diplomatice româno-israeliene (1948–1973)” (conf. univ. dr. Cristina Păiușan), în care expunerea a pornit de la relațiile diplomatice ale României cu dominionul britanic (viitorul Israel), punându-se accentul pe rolul României de mediator în conflictul dintre Israel și statele arabe, mai ales în timpul regimului Ceaușescu; “Publicistica românească din Banatul sârbesc” (prof. Mircea Rubaneț), în care autorul comunicării s-a oprit, cu precădere, asupra săptămânalului “Opinca”, editat la Coștei; “90 de ani de la revoluția bolșevică din 1917” (prof. Marieta Rubaneț), în care au fost subliniate unele aspecte inedite din biografia lui Lenin, în baza istoriografiei străine, accesibilă publicului românesc după 1989; “Aspecte ale științei și tehnicii din Banat (1940–1960)” (prof. univ. dr. Radu Păiușan), în care a fost evidențiat faptul că învățământul superior politehnic era în deplin acord cu evoluția industrială a zonei.

Dintre *simpozioanele și sesiunile de comunicări științifice* organizate la sediul AIB amintim: “500 de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare”, microsimpozionul consacrat personalității lui Horia; “225 de ani de la martiriul lui Horia și Cloșca”; “180 de ani de la revoluția lui Tudor Vladimirescu (1821)”; “130 de ani de la trecerea în neființă a lui Avram Iancu”; “Evenimentele din iunie 1848 în Banat”; microsimpozionul dedicat personalității lui Emanoil Gojdu; simpozionul închinat lui Eftimie Murgu”; microsimpozionul dedicat triplei semnificații a zilei de 9 Mai; “160 de ani de la revoluția pașoptistă în Banat”; simpozionul aniversar prilejuit de împlinirea a 90 de ani de la Marea Unire și a 95 de ani de la unirea Cadrilaterului cu România; “Viața și opera lui August Treboniu Laurian”; microsimpozionul dedicat lui Alexandru Mocioni; “83 de ani de la unirea Basarabiei cu România”; “Ioan Dimitrie Suci, istoric al Banatului (1917–1982)”; simpozionul dedicat Revoluției române din Decembrie 1989; “60 de ani de la victoria Națiunilor Unite împotriva forțelor naziste”; “Tratatul de la Trianon (4 iunie 1920)”; “Comemorarea ultimatumului sovietic din 26–28 iunie 1940”; simpozionul organizat cu ocazia împlinirii a 65 de ani de la Diktatul de la Viena; “65 de ani de la intrarea României în războiul antibolșevic”; “65 de ani de la debarcarea aliaților în Normandia (6 iunie 1944)”; “23 august 1939–23 august 2009, 70 de ani de la Pactul Ribbentrop-Molotov, act cu consecințe nefaste în istoria românilor”; “70 de ani de la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial”; “70 de ani de la Dictatul de la Viena”; “Sărbătorile de iarnă”

Volumul de față se referă, în același timp, la numeroase *publicații și reviste* reprezentative apărute în Banatul istoric și în alte zone ale Europei, cu accentul pe publicațiile comunităților românești din afara granițelor țării, precum: “Cuvânt românesc” (Vârșeț, Serbia); “Floare de latinitate” (organul de presă al Consiliului Național Român din Voivodina, Serbia); “Familia” (Petrovaselo, Serbia); “Tibiscus” (Uzdin, Serbia) – înființată în 1990, condusă de poetul Vasile Barbu, un aprig militant pentru prezervarea culturii și spiritualității românești în Banatul sârbesc; “Dunele de nisip ale Deliblății” (Deliblata, Serbia); “Libertatea” (Panciova, Serbia) etc. În cadrul ședințelor AIB au fost lansate și prezentate, în egală măsură, o serie de *cărți* elaborate de: acad. Eugen Simion, prof. univ. dr. Radu Păiușan, prof. dr. Tiberiu Ciobanu, prof. Ionel Cionchin, pr. Horia Țăru, prof. Ioan Traia, prof. Afrodita Carmen Cionchin, jurist Horiana Țăru, prof. Victor Fizeșan, prof. Carol Vicze (traducător al unor lucrări despre Banat, apărute în limba maghiară), lect. univ. dr. Ștefan Lifa, prof. Mircea Ciolac ș.a.

Ultima parte a lucrării include un repertoriu al tuturor comunicărilor apărute în revista Asociației Istoricilor Bănățeni, intitulată “Clio”, în intervalul 2001–2010, comunicările românilor din afara granițelor ocupând cel puțin o treime din fiecare număr al revistei.

Volumul de față cuprinde în final un indice de persoane și localități.

Menit a aduce o contribuție perfectibilă la istoria Banatului, la istoria națională și universală, acest volum se dorește a fi, în egală măsură, un omagiu adus membrilor AIB, trecuți în eternitate în perioada 2001–2010.

Marieta Rubanef

Vasile Pistolea, *Sărbători eterne și datini la români*, Ed. Episcopiei Caransebeșului, Caransebeș, 2013, 546 p.

Volumul recenzat aici reprezintă, fără nicio îndoială, un eveniment editorial augural pentru spiritualitatea românească. Domnul profesor Vasile Pistolea pune la îndemâna cititorilor însetați de cunoaștere spirituală un excepțional ghid întru cunoașterea aprofundată a propriei noastre tradiții ortodoxe, act necesar și benefic în epoca pe care o traversăm, în care materialismul feroce și nepăsarea (sau chiar ostilitatea manifestă sau nu) față de valorile autentice, fie ele religioase sau de altă natură, tind să sufocă orice progres cultural și spiritual. Bazată pe un aparat bibliografic impresionant, denotând o cunoaștere aprofundată a corpusului liturgic ortodox, lucrarea *Sărbători eterne și datini la români. Interpolări, extrapolări, semnificații* ar trebui să fie o prezență certă în biblioteca fiecărui intelectual și/sau iubitor de cultură și cunoaștere. Și aceasta deoarece moștenirea biblică ortodoxă este explicată atât în forul ei interior, cu valorile și semnificațiile ei, cât și prin relaționarea cu un alt tip de moștenire culturală, tot atât de veche, dacă nu chiar mai veche, respectiv cea a mitologiei și credințelor ce ne vin din negura timpului, respectiv substratul cultural predacic, dacic și daco-roman și care sunt disimulate în cutume și credințe, dintre care unele sunt și în prezent vii în suflurile țăranilor noștri și sunt performate ca atare, chiar dacă aceștia le-au uitat sorgintea, semnificația și nu sunt conștienți, cel mai adesea, de valoarea lor ca prețioase relice spirituale și dovezi ale continuității românilor în acest colț de lume.

Este, de fapt, ediția a doua “complet revizuită și mult întregită”, după cum stă scris pe frontispiciul cărții, care, aidoma primei ediții, a apărut cu binecuvântarea P. S. Lucian, Episcopul Caransebeșului, ambele bucurându-se de prefațarea unor etnologi de prestigiu, precum Ivan Evseev, în cazul primei apariții, și Iordan Datcu, la cea de-a doua.

Această erudită lucrare continuă așa numita serie a calendarelor, studiilor și cercetărilor legate de timpul liturgic și de cel al sărbătorilor populare, precum *Ghidul sărbătorilor la români* (Irina Nicolau), *Calendarele poporului român* (Antoaneta Olteanu), *Lecții despre calendar. Curs de folclor* (Otilia Hedeșan), *Calendarul popular. Obiceiurile primăverii și verii*, vol I. (Pamfil și Maria Bilțiu), dacă este să oferim aici doar câteva exemple. Titlurile menționate continuă o tradiție valoroasă pe o asemenea temă, în care la loc de cinste stau lucrările lui Simion Florea Marian (trilogia *Sărbătorile la români*, 1898–1901) și Tudor Pamfile (tot o trilogie tratând despre *Sărbătorile de vară la români*, 1910, *Sărbătorile la români. Crăciunul*, 1914, *Sărbătorile de toamnă și postul Crăciunului*, 1914).

Deosebirea, și elementul de originalitate totodată, la contribuția profesorului Vasile Pistolea constă în faptul că materialul este ordonat din punct de vedere calendaristic, nu după canoanele anului civil, deci având ca început luna ianuarie, ci după cele ale anului liturgic ortodox, care își are începutul la data de 1 septembrie. Este, de altfel, luna cu un substanțial și important corpus de sărbători creștine, începând cu Nașterea Maicii Domnului (8 septembrie), continuând cu Sântămăria Mică, Înălțarea Sfintei Cruci (14 septembrie), la care se adaugă o sărbătoare local-zonală dedicată Sfântului Ioan cel Nou de la Partoș. După cum s-a menționat mai sus, toate aceste sărbători sunt supuse unei exegeze de detaliu, cu explicările de rigoare, așa încât cititorii mai puțin familiarizați cu unele chestiuni de hermeneutică creștină să poată înțelege valoarea

și importanța spirituală a acestora. Totul, bineînțeles, se fondează pe un corpus solid de lucrări din domeniu, iar limbajul și comentariile autorului, fără a face rabat de la rigoarea științifică, au formulări care permit înțelegerea de către publicul cu un nivel de cunoaștere acceptabil, a unei problematice, cel mai adesea dificile pentru cineva care nu este familiarizat pe deplin cu dogmatica creștin-ortodoxă.

Din punctul de vedere al calendarului popular (tradițional), pentru luna menționată este relevant faptul că unele sărbători și cutume sunt legate de păstorit, ca ocupație de bază a românilor. Sărbătorirea unor sfinți, precum Simion Stâlpnicul (1 septembrie), Sf. Vavila (4 septembrie) sau Sf. Nichita sunt legate sau se suprapun peste două obiceiuri legate de tradiția păstoritului, respectiv *Teclele berbecilor* și *Berbecarii*. Prima și-a preluat numele de la Sfânta Muceniță Tecla, prima muceniță a lui Isus, originară din Iconia (Turcia de astăzi). În credințele populare teclele sunt considerate spirite malefice care aduc foc și lupi în gospodăriile oamenilor. Ele sunt respectate prin interdicții de muncă pentru a se feri casele de cele două rele menționate. Berbecarii (26–29 septembrie) este o cutumă dedicată tot lupilor și este similară cu Filipii de Toamnă. Este celebrată tot prin interdicții, precum măturatul și aruncatul gunoiului din casă, măcinatul, cusutul, prelucrarea pieilor de animale etc.

Am exemplificat mai în detaliu, relativ la această primă lună a anului bisericesc, modalitatea de expunere și tratare a materialului liturgic și a celui etnologic. De o manieră similară sunt tratate toate celelalte luni ale anului liturgic. Luna octombrie, de pildă, este relaționată din punct de vedere liturgic cu alte sărbători importante ale ortodoxiei – Cuvioasa Parascheva, Sfântul Mare Mucenic Dimitrie, Izvorătorul de Mir și Sfântul Dimitrie Basarabov, ocrotitorul Bucureștilor. Iar din punct de vedere etnologic, este luna în care se încheie ciclul pastoral, când are loc spargerea turmelor, încheierea socotelilor dintre ciobani și proprietarii de ciopoare, totul înscriindu-se sub egida sărbătorii Sâmedrului (Sf. Dumitru) ca entitate spirituală tutelară și ocrotitoare a tot ceea ce ține de viața păstorească (Sâmedrul are cheile cu care închide vremea, slobozind iarna și generând finalizarea anului pastoral). Luna mai este legată, din punct de vedere liturgic de sărbătoarea Sfinților mari Împărați și întocmai ca Apostolii (Constantin și maica sa Elena), iar calendarul popular este relaționat cu pletora de cutume legate de Arminden (1 mai). Cititorul care va parcurge lucrarea va avea astfel posibilitatea unei informări pertinente și aprofundate în legătură atât cu tot ceea ce ține de viața noastră creștinească, cât și de străvechile tradiții, cutume și mituri imbricate în ceea ce numim calendar popular.

Considerațiile de mai sus au în vedere ciclul de sărbători cu dată fixă. Lucrarea mai cuprinde și capitole dedicate acelor cu dată variabilă, precum Intrarea Domnului în Ierusalim, Floriile, Joia Patimilor, Vinerea Patimilor, Rusaliile, din punct de vedere etnografic fiind relevante Ispasul/Păștele cailor.

După tratare detaliată a fiecărei luni calendaristice din punctele de vedere menționate, un capitol consistent este consacrat calendarului sărbătorilor mobile, menționând aici doar *Prima săptămână de la Crăciun*, subsumată etnologic Vinerei Ciumei (Ciumarca) sau *Prima săptămână a Postului Mare*, cu un bogat ciclu cutumiar tradițional, în care se includ Spolocania/Lunea Păstorilor, marșea Sântoaderului, Miercurea Strâmbă etc., pentru a exemplifica și modul de expunere (în fapt, pe același principiu) al acestui ciclu calendaristic.

Lucrarea profesorului Vasile Pistolea, riguros documentată și cu o expunere fluentă și accesibilă a problematicilor, se recomandă ca un util ghid tuturor celor pasionați de tradițiile creștine și populare ale românilor.

Mircea Taban

Acta Musei Caransebesiensis, Tibiscum, Serie Nouă, Caransebeș, nr. 3/2013.

Prezentarea unei reviste istorice care consacră un număr special unei personalități, unui eveniment istoric major sau editează actele unui simpozion științific se impune a fi discutată și promovată în cercurile de specialitate. Revista muzeului caransebeșean, din anul 2013, se înscrie în situațiile mai sus invocate, ceea ce, de altminteri, a determinat și demersul nostru. Au fost și alte motive ce ne-au determinat să zăbovim în legătură cu cercetarea științifică și promovarea instituțională a rezultatelor de la muzeul vecin din Caransebeș. Afirmatia tranșantă, din prefață, formulată de redactorul responsabil, Adrian Ardeț: “apariția celui de-al treilea număr din seria nouă *Tibiscum* reprezintă un unicat atât prin tematică cât și prin caracterul, limba și nivelul lucrărilor”, a fost un motiv în plus pentru a formula câteva reflexii.

Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță din Caransebeș are, sau mai degrabă ar trebui să aibă, cercetarea etnografică a Banatului Montan, ca domeniul său principal de activitate. Revista instituției ar avea menirea de a promova activitatea muzeografică, de conservare, evidență și cercetare a patrimoniului etnografic al județului Caraș-Severin. Inițial, a existat o stare de normalitate în această privință, publicația apărută în anul 1975 s-a numit *Studii și Comunicări de Etnografie*. Editorii celui dintâi volum din anul 1975, Mihail Deleanu, Maria Petrovsky și Richard Petrovsky, au pornit la drum o publicație științifică în concordanță firească cu obiectul de activitate al muzeului caransebeșean. Astăzi, după aproape patru decenii, revista și-a schimbat numele, formatul și, ceea ce este mai grav, ea este dedicată în exclusivitate arheologiei. A apărut astfel o fractură gravă între activitatea de drept a instituției, etnografia, reglementată prin lege și hotărâri administrative locale, pentru care instituția este finanțată de la bugetul județean, și activitatea reală derulată acolo, arheologia preventivă și arheologia epocii romane promovate de revista muzeului. Parcursul publicației a cunoscut sincope și stagnări care, în fond, reflectă starea precară a cercetării științifice derulată acolo. În anul 1984 s-a modificat numele revistei, ea devenind *Tibiscum*, deși la Timișoara apărea, în aceeași vreme, revista *Tibiscus*, editată de Muzeul Banatului. Aparițiile revistei au devenit meteorice până în anul 2011, cu intervale de 5 ani, chiar de 7 ani de la un număr la altul. Ele ilustrează absența unor preocupări clare, firești, cu un parcurs de lungă durată pentru patrimoniul etnografic al Banatului Montan. O nouă cezură a apărut în anul 2011, odată cu venirea domnului A. Ardeț, arheolog de formație, la cârma Muzeului de Etnografie și al Regimentului de Graniță. Acesta a schimbat formatul revistei, a introdus o numerotare nouă, neîntâlnită până acum pe nici o altă publicație academică, ca să știm că el reprezintă un nou început în istoriografia locală. Eliminarea de pe frontispiciul revistei a numirii inițiale “*Studii și Comunicări de Etnografie–Istorie*”, păstrată neîntrerupt până în anul 2011, a avut

Lucrarea profesorului Vasile Pistolea, riguros documentată și cu o expunere fluentă și accesibilă a problematicilor, se recomandă ca un util ghid tuturor celor pasionați de tradițiile creștine și populare ale românilor.

Mircea Taban

Acta Musei Caransebesiensis, Tibiscum, Serie Nouă, Caransebeș, nr. 3/2013.

Prezentarea unei reviste istorice care consacră un număr special unei personalități, unui eveniment istoric major sau editează actele unui simpozion științific se impune a fi discutată și promovată în cercurile de specialitate. Revista muzeului caransebeșean, din anul 2013, se înscrie în situațiile mai sus invocate, ceea ce, de altminteri, a determinat și demersul nostru. Au fost și alte motive ce ne-au determinat să zăbovim în legătură cu cercetarea științifică și promovarea instituțională a rezultatelor de la muzeul vecin din Caransebeș. Afirmatia tranșantă, din prefață, formulată de redactorul responsabil, Adrian Ardeț: “apariția celui de-al treilea număr din seria nouă *Tibiscum* reprezintă un unicat atât prin tematică cât și prin caracterul, limba și nivelul lucrărilor”, a fost un motiv în plus pentru a formula câteva reflexii.

Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță din Caransebeș are, sau mai degrabă ar trebui să aibă, cercetarea etnografică a Banatului Montan, ca domeniul său principal de activitate. Revista instituției ar avea menirea de a promova activitatea muzeografică, de conservare, evidență și cercetare a patrimoniului etnografic al județului Caraș-Severin. Inițial, a existat o stare de normalitate în această privință, publicația apărută în anul 1975 s-a numit *Studii și Comunicări de Etnografie*. Editorii celui dintâi volum din anul 1975, Mihail Deleanu, Maria Petrovsky și Richard Petrovsky, au pornit la drum o publicație științifică în concordanță firească cu obiectul de activitate al muzeului caransebeșean. Astăzi, după aproape patru decenii, revista și-a schimbat numele, formatul și, ceea ce este mai grav, ea este dedicată în exclusivitate arheologiei. A apărut astfel o fractură gravă între activitatea de drept a instituției, etnografia, reglementată prin lege și hotărâri administrative locale, pentru care instituția este finanțată de la bugetul județean, și activitatea reală derulată acolo, arheologia preventivă și arheologia epocii romane promovate de revista muzeului. Parcursul publicației a cunoscut sincope și stagnări care, în fond, reflectă starea precară a cercetării științifice derulată acolo. În anul 1984 s-a modificat numele revistei, ea devenind *Tibiscum*, deși la Timișoara apărea, în aceeași vreme, revista *Tibiscus*, editată de Muzeul Banatului. Aparițiile revistei au devenit meteorice până în anul 2011, cu intervale de 5 ani, chiar de 7 ani de la un număr la altul. Ele ilustrează absența unor preocupări clare, firești, cu un parcurs de lungă durată pentru patrimoniul etnografic al Banatului Montan. O nouă cezură a apărut în anul 2011, odată cu venirea domnului A. Ardeț, arheolog de formație, la cârma Muzeului de Etnografie și al Regimentului de Graniță. Acesta a schimbat formatul revistei, a introdus o numerotare nouă, neîntâlnită până acum pe nici o altă publicație academică, ca să știm că el reprezintă un nou început în istoriografia locală. Eliminarea de pe frontispiciul revistei a numirii inițiale “*Studii și Comunicări de Etnografie–Istorie*”, păstrată neîntrerupt până în anul 2011, a avut

menirea de a transmite un mesaj clar, anume că Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță din Caransebeș și-a focusat cercetarea exclusiv pe arheologie, nimic nu trebuie să amintească de obiectul de activitate al instituției – etnografia și istoria graniței. Faptul că nimeni nu i-a atras atenția domnului Ardeț, în scrisul istoric, asupra derapajelor în care s-a angrenat, i-au întărit convingerea că, acolo, la Caransebeș, el face lucruri unice prin caracter, limbă și nivel științific, așa cum declară cu suficiență în prefața volumului. Volumele precedente din anii 2001–2003 ale revistei *Tibiscum* (nr. X și nr. XI), au avut o tematică axată pe etnoreligie și arheologie-istorie. Așadar, volumul din seria nouă, nr. 3/2013 (acesta este modul ciudat de numerotare introdus de A. Ardeț din anul 2011), nu aduce nimic nou în această privință. Volumul de arheologie cu tema “simboluri religioase – mărturii creștine – dovezi de credință, din preistorie până în epoca contemporană” cuprinde în mare majoritate studii consacrate manifestărilor religioase ale epocii romane, răspândirii creștinismului în Dardania și două studii privitoare la mărturii creștine la Drobeta și Cioroiul Nou.

Un număr de șapte studii, diverse tematic și inegale în privința calității științifice, completează sumarul anuarului *Tibiscum* 3/2013. Semnalăm aici câteva din aspectele de formă și fond ce contrazic afirmațiile din prefață ale redactorului responsabil.

Revista și-a construit între anii 2000–2005 o anume identitate. Structural, erau abordate două mari teme: prima, de etnoreligie, și o alta, de istorie și arheologie. Construcția de fond și imagistică s-a datorat profesorului Gh. Lazarovici și dr. Ada Mirela Chisăliță – Cruceanu, filolog și eminent om de cultură, ce au asigurat întreaga muncă a colegiului de redacție.

Schimbările de fond, format și nume impuse de A. Ardeț odată cu anul 2011, când a devenit redactorul responsabil, au afectat dramatic calitatea revistei. Privat de travaliul și acribia editorială a celor doi oameni de cultură, Ada Cruceanu Chisăliță și Gh. Lazarovici, redactorul responsabil a lansat pe piața științifică o publicație modestă, plină de greșeli, un “magazin istoric” în care sunt reunite, fără evaluări științifice, studii și materiale de valoare îndoielnică pentru o publicație ce se dorește de specialitate.

Absența unor minime criterii ale colegiului de redacție și ale redactorului șef, A. Ardeț, în privința structurii revistei, este evidentă, bunăoară, în modul de prezentare a rezumatelor. Se regăsesc studii în limba engleză cu rezumat în aceeași limbă, cel al cercetătorilor sârbi Radmila Zatović, Nemonja Mradić și Angelina Zatović sau al cercetătorilor albanezi Narez Ferri și Kujtine Boshtrakaj, altele sunt în limba română cu rezumatul în limba engleză, în timp ce studiul profesorului Francisc Tassaut este publicat în limba franceză cu un rezumat în limba engleză. Inegală este și calitatea științifică a studiilor publicate, fapt ce denotă absența unei minime evaluări, fie ea și din partea colegiului de redacție. Materialul despre “Drobeta și semnul crucii” are mai degrabă caracterul unui studiu de popularizare, ce nu își găsește locul într-o revistă științifică.

Depozitul de bronzuri Zăgugeni II a fost publicat după aproape două decenii de la descoperire, într-un material științific extrem de modest, de către Caius Săcărin și Dimitrie Negrei. Remarcăm în această privință iarăși o “unicitate”: absența unei încadrări cronologice a unui important depozit de bronzuri. Domnul Caius Săcărin, care are lungi preocupări în investigarea epocii bronzului din Banat, atribuie pur și simplu depozitul de la Zăgugeni seriei Cincu-Suseni. O minimă cultură istorică, ce se acumulează în primii ani de școală, fixează cronologia în ani, secole sau milenii.

Tipologic, în cadrul metalurgiei bronzului din România, s-a fixat o serie numită Cineu-Suseni în perioada Hallstatt A₁, care se datează în secolul al XII-lea î.d.Hr. Publicarea într-o limbă străină a revistei, ce se dorește în acest fel să fie inclusă în fluxul științific internațional, presupune realizarea exigențelor specifice acestui demers, de calitate a traducerii și a nivelului calității studiilor științifice, cerințe departe de a fi între obiectivele revistei *Tibiscum* – Serie nouă, nr. 3/2013.

Prezentarea făcută revistei a avut menirea, în intenția noastră, de a atrage atenția asupra unui grav derapaj produs în cercetarea instituționalizată a unui muzeu de etnografie. Schimbările editoriale de formă și nu de fond, promovate de redactorul responsabil, fac dovada persistenței unei vechi metehne întâlnite în cultura noastră.

Dumitru Țicu

Administrație românească arădeană, vol. VIII, Arad, 2014.

NOTE DE LECTURĂ ȘI... CARENȚE DE DISCURS

De la bun început trebuie să spun că rândurile de față nu reprezintă o critică, ci, mai degrabă, o atenționare în privința unui anume tip de discurs istoriografic. Prilejul de a scrie cele ce urmează mi-a fost dat de apariția editorială a volumului VIII din seria *Administrație românească arădeană*, ieșit de sub tipar în acest an. Inițiativa de a promova arealul istoric al Aradului, prin intermediul unei publicații seriale al cărui prim volum a fost editat în anul 2010, este, de altfel, lăudabilă. Dacă în primele numere contribuțiile erau subsumate în proporție covârșitoare secolelor XIX–XX, următoarele au înregistrat și studii de istorie medievală și premodernă, fapt ce mi-a oferit prilejul de-a zăbovi puțin asupra acestor producții. Considerațiile mele nu vizează un anume autor, ci materialele în ansamblul lor. Este oarecum ciudată asocierea titlului volumelor cu tematicile incluse acolo, prea puține dintre articole fiind legate de subiectul enunțat, și anume, istoria administrației. Din punctul meu de vedere pare oarecum nepotrivită încadrarea studiilor de istorie medievală ori premodernă într-un volum ce vizează perioada contemporană, căci de administrație românească în zona Aradului nu putem vorbi decât după 1918. Până la urmă, alcătuirea sumarului rămâne la latitudinea editorilor colecției, deși nu văd vreo asociere directă între aniversarea a 95 de ani de administrație românească (vol. VIII) și structurile existente în perioada medievală care, oricât ne-am strădui să le vedem altfel, au făcut parte (politic și administrativ) din regatul Ungariei.

Oprindu-mă strict la materialele de istorie medievală și premodernă, nu pot să nu remarc faptul că majoritatea au tentația sintezei, cu toate că par bine delimitate din punct de vedere geografic și temporal. Cred că orice cercetător serios, interesat de istoria evului mediu și a perioadei moderne timpurii, știe cât de dificilă e abordarea unor subiecte legate de aceste epoci, cât de problematic e recursul la izvoarele scrise în diverse limbi și păstrate în locuri la fel de diverse, în special în afara țării. Cu puține excepții, discursul istoric, propus în mai toate volumele antementionate, nu are, din

Tipologic, în cadrul metalurgiei bronzului din România, s-a fixat o serie numită Cineu-Suseni în perioada Hallstatt A₁, care se datează în secolul al XII-lea î.d.Hr. Publicarea într-o limbă străină a revistei, ce se dorește în acest fel să fie inclusă în fluxul științific internațional, presupune realizarea exigențelor specifice acestui demers, de calitate a traducerii și a nivelului calității studiilor științifice, cerințe departe de a fi între obiectivele revistei *Tibiscum* – Serie nouă, nr. 3/2013.

Prezentarea făcută revistei a avut menirea, în intenția noastră, de a atrage atenția asupra unui grav derapaj produs în cercetarea instituționalizată a unui muzeu de etnografie. Schimbările editoriale de formă și nu de fond, promovate de redactorul responsabil, fac dovada persistenței unei vechi metehne întâlnite în cultura noastră.

Dumitru Țicu

Administrație românească arădeană, vol. VIII, Arad, 2014.

NOTE DE LECTURĂ ȘI... CARENȚE DE DISCURS

De la bun început trebuie să spun că rândurile de față nu reprezintă o critică, ci, mai degrabă, o atenționare în privința unui anume tip de discurs istoriografic. Prilejul de a scrie cele ce urmează mi-a fost dat de apariția editorială a volumului VIII din seria *Administrație românească arădeană*, ieșit de sub tipar în acest an. Inițiativa de a promova arealul istoric al Aradului, prin intermediul unei publicații seriale al cărui prim volum a fost editat în anul 2010, este, de altfel, lăudabilă. Dacă în primele numere contribuțiile erau subsumate în proporție covârșitoare secolelor XIX–XX, următoarele au înregistrat și studii de istorie medievală și premodernă, fapt ce mi-a oferit prilejul de-a zăbovi puțin asupra acestor producții. Considerațiile mele nu vizează un anume autor, ci materialele în ansamblul lor. Este oarecum ciudată asocierea titlului volumelor cu tematicile incluse acolo, prea puține dintre articole fiind legate de subiectul enunțat, și anume, istoria administrației. Din punctul meu de vedere pare oarecum nepotrivită încadrarea studiilor de istorie medievală ori premodernă într-un volum ce vizează perioada contemporană, căci de administrație românească în zona Aradului nu putem vorbi decât după 1918. Până la urmă, alcătuirea sumarului rămâne la latitudinea editorilor colecției, deși nu văd vreo asociere directă între aniversarea a 95 de ani de administrație românească (vol. VIII) și structurile existente în perioada medievală care, oricât ne-am strădui să le vedem altfel, au făcut parte (politic și administrativ) din regatul Ungariei.

Oprindu-mă strict la materialele de istorie medievală și premodernă, nu pot să nu remarc faptul că majoritatea au tentația sintezei, cu toate că par bine delimitate din punct de vedere geografic și temporal. Cred că orice cercetător serios, interesat de istoria evului mediu și a perioadei moderne timpurii, știe cât de dificilă e abordarea unor subiecte legate de aceste epoci, cât de problematic e recursul la izvoarele scrise în diverse limbi și păstrate în locuri la fel de diverse, în special în afara țării. Cu puține excepții, discursul istoric, propus în mai toate volumele antementionate, nu are, din

păcate, consistența oferită de aceste izvoare. Mai mult, este unilateral, tributar în totalitate istoriografiei românești, în multe cazuri argumentația fiind construită pe baza unor lucrări proprii unei anume epoci sau a unor volume cu caracter mai degrabă educativ. O carență majoră o văd în faptul că cercetări fundamentale (inclusiv ale istoriografiei românești), ediții de documente (disponibile acum online, gratis) lipsesc din citările materialelor respective. Consider că o mai mare atenție la producțiile istoriografiei actuale (din țară, din Ungaria sau Serbia, spre exemplu), ar oferi mai multe oportunități de analiză asupra unor subiecte interesante, care altfel nu vor depăși stadiul unor simple încercări creative cu caracter general, lipsite de vreun impact real, dar, ce e drept, o modalitate facilă de îngroșare a listei de publicații.

În final, le doresc colegilor din Arad să poată continua seria începută acum patru ani, cu o singură remarcă: mai multă vigilență și atenție la detalii nu strică.

Adrian Magina

NORME DE TEHNOREDACTARE

Materialele vor fi trimise prin e-mail la adresele: office@muzeulbanatuluimontan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Autorii își asumă respectarea tuturor prevederilor legii copyrightului iar acceptarea lucrărilor se va face în urma verificării respectării standardelor științifice și editoriale, verificare realizată prin procesul de *peer review*.

La tehnoredactarea textului se va folosi: editorul de text Microsoft Word Office 2000, 2003, 2007, caractere Times New Roman, corp 12, aliniat bloc, paragraf – *first line*, spațiat la 1 rând. Notele vor fi obligatoriu de subsol, cu caractere de 10, numerotate continuu.

Titlul lucrării va fi redactat cu majuscule, poziționat în centrul paginii. Sub titlu, în dreapta paginii, va fi trecut numele autorului (autorilor) cu caractere italice, fără titlul științific, însoțite de un asterisc (*) care se va regăsi la subsolul paginii, înainte de prima notă, unde se vor trece numele instituției unde activează autorul, adresa acestuia și adresa personală de e-mail a autorului.

Autorii români vor scrie la începutul textului cuvintele-cheie (maxim 5) și un rezumat de 250–300 de cuvinte, ambele redactate în limba română, indiferent de limba în care a fost scris articolul. Traducerea în limba engleză a cuvintelor cheie și a rezumatelor va fi realizată de către redacția revistei. Autorii din străinătate, indiferent de limba în care a fost redactat articolul, îl vor însoți de cuvinte cheie și rezumat în limba engleză. Textul materialului va fi alcătuit fără sublinieri, îngroșări de litere, căsuțe de dialog etc. De asemenea, citatele vor fi puse fie între ghilimele de tipul “ ” (folosind English US din setarea de limbă), fie introduse cu caractere italice (nu se vor folosi ambele sisteme concomitent).

Planșele se vor preda scanate în format Tiff, rezoluție 300–600 dpi.

Fotografiile digitale se predau în format Tiff, într-o rezoluție minimă de 300 dpi.

Modul de citare:

Pentru partea de *Arheologie* se va folosi, după preferință, sistemul Chicago sau Harvard. În cazul sistemului Harvard, la notele de subsol se va cita autorul (autorii), anul apariției și pagina (figura, planșa, fotografia). Ex.:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

Takács 1986, 50.

La finalul materialului se va atașa în mod obligatoriu lista bibliografică în ordinea alfabetică a numelor autorilor, după exemplul de mai jos:

Takács 1986

M. Takács, *Die arpadenzeitlichen Tonkessel in Karpatenbecken*, in *Varia Archaeologica Hungarica*, I, red. Csanád Bálint, Budapest, 1986.

Pentru partea de *Istorie* se va utiliza obligatoriu *The Chicago Manual of Style* (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). În acest caz citarea se va face după cum urmează:

1. *Cărți de autor:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90–91.

La următoarele citări se indică doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articole și studii din periodice:*

Dragoș Lucian Țigău, “Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora”, *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

La următoarele citări se va indica doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Țigău, “Banii de Caransebeș”, 230.

3. *Volume colective:*

Victor Motogna, “Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești”, în C. Groșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

La următoarele citări va apărea sub aceeași formă întâlnită în cazul citărilor din periodice:

Motogna, “Banatul românesc”, 276.

4. La edițiile de documente se va utiliza sistemul folosit la cărțile de autor, ex.:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

În cazul în care editorul este altul, citarea se va face după cum urmează:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. În cazul în care într-o notă este citată o lucrare, urmată în nota următoare de aceeași lucrare, se va folosi *Ibidem* prescurtat în forma *Ibid.*, fără a fi pus în italic. Ex.:

Țigău, “Banii de Caransebeș”, 230

Ibid., 231.

Nu se vor folosi sub nicio formă *op. cit.*, *loc. cit.* sau *Idem*.

Pentru mai multe detalii privind sistemul de redactare și citare vă rugăm consultați adresa indicată (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). Pentru accesul total la întreg sistemul de referințe vă recomandăm înregistrarea pe site-ul respectiv, înregistrare gratuită și valabilă pentru o perioadă de 30 de zile.

TOPONIMIA MAGHIARĂ DIN COMITATUL CARAȘ (SEC. XIII-XV)

Zoltán Iusztin

Rezumat. În afara documentelor și a mărturiilor arheologice există un alt izvor istoric care aduce informații directe sau păstrează anumite caracteristici ale societăților umane ce au viețuit în vremurile trecute. Este vorba de toponimie, care asemeni izvoarelor, necesită o cercetare critică, atentă pentru a fi considerată o sursă credibilă. Aceste rațiuni se impun în special datorită faptului că numele de locuri sunt perpetuate pe cale orală, proces prin care este alterată forma originală. Astfel, identificarea etimologiei numelor este complicată, sursele scrise atestând adevărate etape ale metamorfozării toponimelor.

Pe de altă parte există procese care determină dispariția unor toponime sau modificarea locației lor inițiale. Cauzele sunt atribuite simplului fapt că unele așezări dispar de-a lungul timpului, în timp ce altele își schimbă poziția geografică. Un alt factor care modifică identitatea lor este mobilitatea diferitelor grupuri umane care redenumesc așezările conform propriei culturi. Pentru diferențierea tuturor acestor procese și pentru identificarea etimologiei toponimiei suntem nevoiți să apelăm la documente. Informațiile scrise sunt necesare pentru a descoperi, prin intermediul numelor de locuri anumite caracteristici ale societăților care le-au utilizat sau creat.

LOCUL ORDINULUI TEUTON ÎN ISTORIA BANATULUI DE SEVERIN

Viorel Achim

Rezumat. Articolul tratează problema prezenței Ordinului Teutonic în partea de sud-est a Banatului actual, în anii 1429-1435. Aducerea aici a cavalerilor teutoni a fost parte a proiectului regelui Sigismund de Luxemburg după înfrângerea de Gulubac (1428), pentru întărirea linei danubiene, devenită acum granița dintre Regatul Ungar și Imperiul Otoman. Cei treisprezece cavaleri, cu servanții lor și sute de meșteșugari au sosit în zonă în toamna lui 1429, au luat regiunea în stăpânire, conducând șase districte românești care, anterior, făcuseră parte din comitatele Timiș și Caraș, au reparat vechile castele și au construit altele noi și au apărut Regatul Ungar împotriva atacurilor otomane. În 1430, regele Sigismund a reorganizat regiunea transformând-o într-un *banat* (banatul de Severin). *Banatul* era o formă specială de organizare de frontieră, în cadrul căreia reprezentantul regelui, *banul*, deținea întreaga putere (militară, administrativă și judiciară). Primul ban de Severin a fost Nikolaus von Redwitz, comandantul acestor cavaleri teutoni. Acest banat de Severin nu a fost o continuare a banatului de Severin maghiar din secolul al XIII-lea (care se întindea pe teritoriul de astăzi al Olteniei și pe un mic colț al Banatului actual), nici al banatului de Severin din secolul al XIV-lea, care, în fapt, era partea de vest a Principatului Valahiei. Banatul de Severin (re)creat în 1430 a fost o provincie a Regatului Ungar, în spațiul căruia puterea regilor era limitată, și nu un nou stat al Ordinului Teutonic (*Ordensstaat*), așa cum apare în unele scrieri istorice. Cavalerii teutonici au fost cei care a dat forma inițială a acestei organizări. Banatul de Severin a fost menținut și după ce cavalerii au părăsit regiunea, cristalizându-se deplin în cel de-al șaselea deceniu al secolului al XV-lea.

CUM MANIBUS ARMATIS. IPOSTAZE ALE VIOLENȚEI ÎN BANATUL MEDIEVAL

Adrian Magina

Rezumat. Evul mediu a fost în esență sa o perioadă brutală, în care violența a fost sistemică, un aspect obișnuit al vieții cotidiene. Spațiul regatului medieval ungar, în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, nu a făcut excepție. Nu este vorba despre violența

asociată războiului sau revoltelor, inerentă acestor cazuri, ci de cea obișnuită, vizibilă în relațiile interumane. Am încercat clasificarea și tipologizarea manifestărilor violente în funcție de modalitatea lor de exprimare. În spațiul sudic al regatului disputele, mai ales cele între nobili, erau rezolvate de cele mai multe ori prin apelul la forță. Victime colaterale ale acestei violențe sunt cei din clasele de jos, țăranii, asupra cărora se răsfrânge brutalitatea conflictelor internobiliare. Bătaia, tortura, umilirea sau chiar moartea celor implicați în conflicte au fost laitmotivul proceselor purtate între membrii elitei. Aceste aspecte legate de brutalitatea interumană, oferă o imagine asupra vieții sociale, a relațiilor construite în lumea medievală dar și a mijloacelor de control cu care aceasta opera.

HOTĂRNICIA DOMENIULUI CETĂȚII TIMIȘOARA DE LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVI-LEA

Costin Feneșan

Rezumat. Pornind de la un concept nedatat păstrat la Arhiva Națională Maghiară din Budapesta (al cărui text se publică în anexă), studiul cercetează încercarea întreprinsă din ordinul regelui de a se reglementa conflictul de hotar între nobilii posesionați din zona Beregsăul Mic și juzii Timișoarei pentru un teritoriu aparținând de domeniul principalului oraș-cetate din Banat. Ca dată de emitere a documentului este avut în vedere anul 1515, ținându-se seama de urmările răscoalei țăărănești din 1514, desfășurate în jurul și sub zidurile Timișoarei, eveniment care s-a soldat, pe lângă însemnate pierderi materiale și umane, cu distrugerea a numeroase documente de proprietate. De aici au rezultat, pe de o parte, numeroase conflicte de proprietate, pe de alta însă intervenții ale suveranului pentru soluționarea acestora.

CONSIDERAȚII ASUPRA SCRIPTELOR COMITATULUI TIMIȘ (SEC. XIV-XVI)

Livia Magina

Rezumat. Scrisul administrativ la nivelul comitatului Timiș s-a concretizat prin documente emise în urma activității scaunului de judecată. Diversitatea cauzelor a dat naștere la o mare diversitate de acte. Primul document păstrat pentru comitatul Timiș este din anul 1321 iar ultimul din anul 1505, din această perioadă supraviețuind un număr de 108 scrisori. Cine a scris, cum a scris sunt doar câteva dintre întrebările la care încercăm să răspundem în acest articol.

UNGARIA ȘI BULA DE AUR DIN 1222

Martyn Rady

Rezumat. Bula de Aur ungară din 1222 este un document compozit, realizat într-un moment de criză în guvernarea regatului. Esența ei rezidă într-o petiție. Aceasta a fost transformată într-un privilegiu de către cancelaria regală care i-a adăugat elemente noi, incluzând așa-numita clauză de opoziție. Petiția și revizuirea cancelariei se raportează la două grupuri electorale diferite, anume *servientes regis* și, respectiv, o parte dintre nobilii regatului sau mari seniori care își însușiseră de curând puterea. În secolele următoare promulgării sale, Bula de Aur a fost uitată, dar a devenit ulterior simbol al libertății aristocrate. Clauza sa de opoziție a căpătat o semnificație aparte printr-o relectură din secolul al XVI-lea, în baza căreia referința la Bula de Aur a fost, mai târziu, inclusă în jurământul de încoronare ungar.

COMIȚII COMITATELOR TRANSILVĂNESE ÎN EVUL MEDIU

András Kovács

Rezumat. În cele șapte comitate din Transilvania, la începutul secolului al XIV-lea, conducătorul numit de rege, voievodul de Transilvania, numea *comites* (comiții) din cercul său de *familiares* (oameni de casă). Durata serviciului acestora era hotărâtă de voievod, însă abdicarea celui din urmă nu implica întotdeauna și înlocuirea comiților. În unele cazuri, *comes* (comitele) era numit dintre apropiații vice-voievodului. În cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea și în prima jumătate a secolului al XVI-lea, comiții de Hunedoara/ comitatul Hunyad erau oameni de casă ai deținătorilor castelului de Hunedoara/ Vajdahunyad, care erau și castelani în același timp, și în această calitate erau obligați să se supună voievodului în probleme privind apărarea Transilvaniei. În secolul al XIV-lea, au deținut poziția de comite de Alba/ Fehér, dar au încetat să fie comiți ai comitatului amintit, după prima treime a secolului al XV-lea. De-a lungul secolului al XIV-lea, comiții erau uneori castelani ai castelelor regale aparținând așa-numitei *honor* (feudă) a voievodului pe teritoriul propriului lor comitat sau într-unul învecinat. Către cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea, comiții se regăseau rar ca și castelani ai Cetății de Baltă/ Küküllővár și Deva/ Déva (cele două castele fiind, la data respectivă, posesiune a voievodului). Majoritatea comiților din comitatele Transilvaniei era formată din nobili locali, deși nu erau cu necesitate numiți în fruntea comitatului unde dețineau cea mai mare parte a proprietăților funciare. Ocazional, același apropiat era numit, simultan, comite în câte două comitate. În astfel de cazuri, cele două comitate erau întotdeauna învecinate și, conform informațiilor noastre, această practică implica perechile de comitate: Inner Solnoc/ Szolnoc și Dăbâca/ Doboka, Dăbâca și Cluj/ Kolosz, precum și Cluj și Turda/ Torda. Spre mijlocul secolului al XV-lea, a început practica numirii a mai mult de unul (în general, doi, dar uneori mai mulți) comiți la conducerea aceluiași comitat, și practica aceasta s-a menținut și ulterior. Uneori comiților li se spunea și vice-comiți, chiar și în cazul uneia și aceleiași persoane, datorită faptului că titulatura acestei funcții nu era stabilită. Comiții nu dețineau castele și nu aveau nici un rol politic. Dacă luăm în considerare averea și proprietățile lor, cele mai multe familii angajate în acest sens aparțineau micii nobilimi (sau „nobilimii comitatense”, cum este adesea menționată această categorie în literatura de specialitate), care dețineau câteva moșii cel mult, de regulă numai părți de moșie într-unul sau, rareori, două comitate. De cele mai multe ori, aceștia apar în documente ca avocați, juri alesi, delegați ai regelui sau ai voievodului. Pentru nobilii transilvăneni care alegeau să fie în funcții, pozițiile de comite sau *iudex nobilium* (jude nobiliar) le erau accesibile și, pentru cei mai mulți dintre ei, singurele care le ofereau o carieră.

RĂSCOALA SECUIILOR ȘI REFORMA GUVERNAMENTALĂ PENTRU APĂRAREA GRANIȚELOR DE SUD

Tibor Neumann

Rezumat. Scopul acestui studiu constă în explicarea motivelor reformei guvernamentale care a avut loc în ianuarie 1493, dată la care Vladislav I, regele Ungariei și Boemiei, și curtea sa au decis să înlocuiască conducătorii sistemului de apărare sudic al Regatului Ungar, numiți de regele Matia (sau, cel puțin să le reducă puterea prin numirea unui asociat pe lângă fiecare demnitar). La început, acesta a lansat o vastă campanie politică împotriva lui Ștefan Báthory, voievodul Transilvaniei, care era cel mai puternic baron din regat și eroul războaielor de succesiune (1490–1492). Explicația oficială a propagandei regale – invocând calomnierea secuilor – a fost că Báthory a abuzat adesea de puterea sa: ca atare, autorul prezintă campania lui Báthory împotriva secuilor (în toamna anului 1492). Vladislav a

numit doi noi voievozi, apoi l-a eliberat din funcție și pe banul de Slavonia. Conform unei scrisori din anul 1493, a încercat să reducă puterea lui Pavel Chinezul, comite de Timiș și, de asemenea, căpitan general al Ungariei de jos. Autorul susține că a ligă a baronilor sub conducerea lui Báthory, apoi a palatinului Ștefan Szapolyai, a reușit să contracareze această încercare. Vladislav a putut să înfrângă această ligă a baronilor numai după moartea lui Pavel Chinezul în 1494/1495.

VIAȚA PASTORALĂ A VALAHILOR ÎN CARPAȚII POLONEZI ÎN SECOLELE AL XV-LEA ȘI AL XVI-LEA (CAZUL BIESZCZADY)

Grzegorz Jawor

Rezumat. Scopul acestui articol constă în prezentarea modalităților de administrare a gospodăriilor periferice situate în zonele montane izolate, în perioada dintre Evul mediu și epoca modernă. A fost utilizat cazul Bieszczady – un lanț muntos în Carpați, care a rămas până în secolul al XVI-lea în afara statutului de locuire permanentă, bazată pe o rețea de așezări rurale. Articolul utilizează rezultatele unei îndelungate cercetări a surselor; face referire la manuscrise originale, necunoscute anterior, depozitate în arhive poloneze și ucrainene, nepublicate până acum. Au fost utilizate, de asemenea, ca suport comparativ, numeroase lucrări academice referitoare la tipul de locuire bazat pe dreptul valah din diferite regiuni carpatice. Regiunea a fost o zonă marginală îndepărtată atât din punct de vedere politic, cât și economic, iar condițiile sale naturale au făcut imposibilă aplicarea unui model de locuire instituit în satele cu activitate rurală dominantă. Situația s-a schimbat prin apariția așezărilor constituite în baza dreptului valah. Imigranții veniți din Transilvania, Moldova și Maramureș au putut să îmbine, cu măiestrie, activitățile rurale și cele artizanale, dar, mult mai important, aceștia erau păstori specializați, dezvoltând aici creșterea animalelor la un nivel necunoscut până atunci în lumea slavă. Analiza surselor duce la concluzia că păstoritul transhumant, cunoscut de asemenea în România și în Balcani, a fost practicat în arealul Bieszczady pe durata întregului secol al XV-lea. Acest tip de păstorit include exploatarea sezonieră a pajiștilor montane, numite în zonă *poloniny*. Păstorii, care stăteau aici pe timpul verii, din mai până la sfârșitul lunii septembrie, locuiau în așezări permanente la poalele muntelui Bieszczady și se întorceau acasă pe timpul iernii. Păstoritul nomad, ca și în zonele montane învecinate, nu a fost identificat în Bieszczady. Este posibil ca pășunatul oilor pe timpul iernii, bazat pe fânul strâns în timpul verii, să fi apărut odată cu zorii secolului al XV-lea. Pe lângă prezența sezonieră a păstorilor pe aceste *poloniny*, primele sate permanente s-au ivit în vecinătatea lor imediată, în secolul al XVI-lea. Puținele surse păstrate le prezintă ca mici așezări, ai căror locuitori își făceau cu greu rost de cele necesare supraviețuirii. Analiza profilului lor economic duce la concluzia că viața pastorală a fost dominantă de-a lungul timpului, de la fondarea lor, dar cu o creștere permanentă a implicării activităților ce țin de cultivarea pământului.

PRINCIPALELE CARACTERISTICI ALE POLITICII FISCALE ABSOLUTISTE A HABSBURGILOR ÎN TRANSILVANIA (1688-1790)

Marinel Ovidiu Koch-Tușiș

Rezumat. Habsburgii au urmărit încă de la începutul stăpânirii lor în Transilvania modificarea sistemului financiar din timpul Principatului autonom, sistem care nu aducea venituri foarte importante principelui țării.

Ca urmare a acestei politici veniturile statului habsburgic din Transilvania sporesc substanțial în comparație cu perioada Principatului autonom. O modificare deosebită în comparație cu această perioadă se produce și în structura veniturilor statului. Principala sursă de venituri a Habsburgilor în Transilvania devine impozitul pe cap de locuitor, urmat la distanță de veniturile provenite din alte drepturi regaliene decât impozitul pe cap de locuitor. Este vorba de veniturile rezultate din exploatarea minelor, în special a celor de aur și argint, din exploatarea sării, și din comercializarea acestor produse, din veniturile obținute din dreptul Principelui de a bate monedă, de a încasa taxe vamale și de a lua dijma din produsele agricole. O sursă de venituri a Habsburgilor în Transilvania a constituit-o și exploatarea domeniilor statului.

În domeniul politicii de impozitare Curtea Vieneză va reuși nu numai să sporească substanțial veniturile fiscului imperial, ci ea va introduce succesiv noi sisteme moderne și eficiente de impozitare, va reduce treptat și apoi va înlătura influența stărilor privilegiate transilvănene în problemele referitoare la impozitare, și nu în ultimul rând Curtea Vieneză va elimina în problemele de impozitare discriminarea sașilor în comparație cu maghiarii și cu secuii.

Un neajuns al politicii financiare a Habsburgilor în Transilvania îl constituie faptul că ei nu reușesc să elimine repartitia nedreaptă a impozitului în rândul claselor și categoriilor sociale din Principat. Nobilimea, în cea mai mare parte a sa, nu va putea fi obligată să plătească impozit. Habsburgii la rândul lor vor acorda privilegiile fiscale la diferite categorii sociale și profesionale din Transilvania.

DE LA PRINCIPAT AUTONOM LA PROVINCIE HABSBURGICA. ROLUL LEGISLATIV AL DIETEI TRANSILVANIEI ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Gelu Fodor

Rezumat. Acest studiu și-a propus să abordeze mai multe aspecte fundamentale legate de istoria constituțională a Principatului Transilvaniei în secolul al XVIII-lea, concentrându-se asupra rolului legislativ deținut de instituția dietală. Cu prerogativele sale intacte din punct de vedere juridic, așa cum erau garantate de articolul 10 din Diploma Leopoldină, Dieta a continuat să se întâlnească și să discute inițiative legislative până la cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, atunci când, datorită politicii de centralizare promovată de către împărăteasa Maria Tereza, a dispărut pentru o lungă perioadă de timp din viața constituțională a principatului. Eșecul modului direct și autoritar de administrare a Imperiului, în contextul unei situații internaționale dificile, a condus spre restabilirea formulei constituționale abandonate la începutul deceniului al șaptelea. Decizia împăratului Leopold al II-lea de a convoca dieta în 1790 a permis stărilor să reafirme și să restabilească vechea ordine instituțională de dinainte de epoca reformelor. Echilibrul de putere cu guvernul central, sancționat în conformitate cu articolele legislative ale anului 1790-1791, a reafirmat, de asemenea, contractul social între puterea suverană și popor (nobilime), conceptualizat de Werböczy și consolidat prin scrierile lui Montesquieu și Jean Jacques Rousseau.

O CARIERĂ POLITICĂ ÎN EPOCA ANGEVINĂ: POSA DE SZER, COMITE DE CARAȘ

Ligia Boldea

Rezumat. Dinastia Angevină instaurată pe tronul Ungariei la începutul veacului al XIV-lea a declanșat modificări substanțiale la nivelul structurilor politico-administrative și legislative ale regatului, cu urmări însemnate asupra întregii societăți. Centrii de putere s-au

mutat dinspre vechea aristocrație înspre noile elite sociale pe care primul rege angevin avea să le promoveze în fruntea comitatelor și a cetăților regale – piloni însemnați ai noilor orientări politice. Printre aceștia s-a numărat cu siguranță și magistrul Posa de Szer, cel care timp de aproape trei decenii a deținut funcția de comite de Caraș și castelan al mai multor cetăți regale ale respectivului comitat. Studiul de față își propune să reconstituie, atât cât informațiile documentare și istoriografice permit, evoluția carierei sale politice, carieră dublată de cea a celor cinci fii ai săi, un exemplu concludent al noilor mecanisme de putere ce au funcționat la nivelul Banatului medieval în veacul al XIV-lea.

PROIECTE REGIONALE ȘI MAGHIARE LA SFÂRȘITUL CARIEREI POLITICE A LUI BARTHOLOMEW DRÁGFFY

Alexandru Simon

Rezumat. Bartholomew Drágffy (†1501) reprezintă, pentru cel puțin un secol, una dintre cele mai uimitoare figuri politice în istoria ungaro-română a evului mediu târziu. Cercetări recente au redus multe dintre conotațiile care au influențat relatările despre el. În același timp, au deschis noi perspective. Unele dintre acestea sunt legate de evoluțiile regionale frânate de alianța anti Jageloniană dintre Maximilian I de Habsburg și Ștefan al III-lea al Moldovei (1497) și de noul război otomano-venețian (1499–1503). Articolul explorează contextul acestor legături, concentrându-se asupra evenimentelor și rivalităților de la începutul secolului al XVI-lea. Două „tendințe” păreau să se dezvolte în paralel în acest timp, una venind predominant din afara regatului ungar, cealaltă, în primul rând din interiorul acestuia. Prima „tendință” venea sub forma formulei statale venețiano (-habsburgice) *Hungaria, Polania et Dacia, atque Croatia/ Hungaria, Polania, Dacia et Croatia* (formula a fost inventată în primăvara anului 1498 și a dăinuit mai mult de trei decenii, până la bătălia de la Mohács și dubla alegere regală ungară din 1526). Cea de a doua „tendință” s-a constituit din eforturile de a lega într-un sistem funcțional – mai cu seamă defensiv – diversele unități aflate sub directă sau indirectă autoritate a Sfintei Coroane, din Croația, trecând prin Părțile de Jos ale Ungariei (așa numitul banat bosniac, în special) și Transilvania, spre Moldova și Țara Românească, împărțită în Muntenia și Oltenia (aceste procese au fost determinate mai ales de încercările de a rezolva conflictele ungare interne din 1497 și criza dinastică jageloniană din același an).

VOIEVODUL TRANSILVĂNEAN ȘTEFAN BÁTHORY ȘI FRONTUL TURCESC ÎNTRE 1479 ȘI PACEA DIN ANUL 1483

Richárd Horváth

Rezumat. În primăvara anului 1479, Matia Corvin a numit un nou voievod în Transilvania: Ștefan Báthory de Ecsed. Rolul lui Báthory a fost unul provocator de vreme ce țările vecine, Moldova și Țara Românească, erau încontinuu atacate de turci. Prima incursiune a avut loc în vara-toamna anului 1479, când armata otomană a intrat în Țara Românească, în iunie–iulie, și se zvonea că dorea să atace și teritoriul ungar. După îndelungi manevre și manipulări politice, asaltul asupra Ungariei a început relativ târziu, în octombrie, așa că Báthory și Pavel Chinezul au avut suficient timp să organizeze rezistența. Rezultatele au fost spectaculoase – în 13 octombrie 1479 turcii au fost înfrânți, la Kenyérmező, de trupele ungaro-saxone conduse de Ștefan Báthory. Această bătălie a fost cea mai mare confruntare armată în conflictul ungaro-turc, în perioada 1456–1526. Atacului turcesc din anul anterior avea să-i urmeze un răspuns categoric al conducerii armatei ungare, în 1480. Acesta s-a

desfășurat în două mișcări. Matia Corvin a atacat el însuși fortificațiile turcești din Bosnia, în perioada septembrie–decembrie, în timp ce, în iunie-iulie, Báthory a atacat garnizoanele locale din Țara Românească, cu forțe transilvănene. Nu s-au obținut rezultate decisive, dar regele ungar a arătat limpede că este gata și este capabil de o contralovitură limitată. Manevre de mică importanță, conduse de asemenea de Báthory, au servit aceluiași scop în 1481 și 1482. Aceste campanii (precum și situația internă a Imperiului Otoman) au dus la cinci ani de armistițiu între cele două părți, în 1483.

ÎNCEPUTURILE CARIEREI POLITICE A LUI ȘTEFAN BÁTHORY AL III-LEA (1503-1511)

Norbert Tóth

Rezumat. Cea de a treia generație a familiei Báthory de Ecsed, având rang de baroni, a apărut în sursele istorice la începuturile anilor 1490. Prin înțelegere, György a primit pământuri în comitatele Somogy și Zala, András, în Nógrád, Szabolcs și Szatmár și, ulterior, în Zemplén. Ștefan, subiectul acestui studiu, a devenit proprietar de pământ în comitatele Szerém, Valkó și Zaránd. După ce și-au dobândit domeniile, frații – aproape în mod natural – au făcut eforturi să devină comiți ai respectivelor comitate. Fratele mijlociu, Ștefan, a câștigat primul mandat de comite în 1503. Apoi a devenit comite de Szatmár, deținând această calitate până în 1507/ 1510, iar mai târziu a devenit și comite de Zala. A deținut funcția până la moartea sa, în 8 mai 1530. În 1506 a obținut funcția de comite în alte două comitate: Somogy și Zaránd. A rămas în cele două funcții până la moarte. Din primăvara lui 1508, dar poate chiar mai devreme, a fost comandantul palatinilor, ceea ce însemna căpitan al corpului de gardă și castelan de Buda. În toamna anului 1510 cel mai târziu a devenit comite de Timiș și comandantul activ al granițelor de sud, până în primăvara anului 1523, când a fost eliberat din funcție.

NICOLA STANISLAVICH - EPISCOP DE NICOPOLIS AD HYSTRUM ȘI EPISCOP DE CENAD (1725-1739/1739–1750)

Claudiu Sergiu Călin, Marius Oanță

Rezumat. Trecutul zbuciumat al bulgarilor catolici ce trăiesc de aproape trei secole în Banat, în jurul Bucureștiului și în Bulgaria de azi a cunoscut în decursul istoriei momente tragice, precum răscoala din Ciproveț, din 1688, înăbușită în sânge de otomani, exodul acestei populații la nord de Dunăre, către Țara Românească, obținerea de privilegii de la Constantin Brâncoveanu, dar și o migrație spre Transilvania și o colonizare în Banatul monarhilor luminați de la Viena. Popor de comercianți, agricultori și crescători de vite iscușiți, bulgarii catolici au dispus de instituții ecleziastice romano-catolice care le-au marcat profund existența: episcopiile de Nicopole și de Sardica/ Sofia, dar și provincia monastică bulgară „Imaculata Concepțiune” a franciscanilor observanți. Dintre acești călugări se ridică figura energicului Nikola Stanislavich, născut la 1694 la Craiova și devenit episcop de Nicopole, iar ulterior de Cenad cu reședința la Timișoara. Educat la Roma, numit în scaunele episcopale amintite cu concursul dicasteriilor romane și al monarhilor vienezi, Stanislavich și-a lăsat definitiv amprenta asupra istoriei fascinante a bulgarilor paulicheni.

SOLUȚIONAREA UNEI CRIZE MORALE ÎN DOBÂRCA (*DOBRING*), O
COMUNITATE DIN SUD-ESTUL TRANSILVANIEI. CONSIDERAȚII PE MARGINEA
UNUI “PROTOCOL DE JUDECATĂ” (*Pfarrämtliches Gerichts-Protocoll*,
1840)

Mihaela Grancea

Rezumat. Studiul de față, o încercare de a interfera informațiile și metodologiile istoriei socio-politice și confesionale cu cele ale microistoriei, surprinde o un eveniment compex și neobișnuit petrecut în prima jumătate a secolului XIX, într-o comunitate entoculturală mixtă din Transilvania de Sud-Est. Concret, în 1840, comunitatea evanghelică din satul Dobârca/ Dobring era afectată de un presupus adulter comis de predicatorul Daniel Schuster și româncea Maria „a lui Thodor Morar”. Soțul acesteia era un localnic, țăranul Wasselie Karotte. Acesta a depus o plângere la autoritățile ecleziastice superioare (decanul de la Sebeș/ Mühlbach) împotriva predicatorului, dar și pentru a cere permisiunea de a divorța de soața infidelă. Episodul a prilejuit un „protocol de judecată” (*Pfarrämtliches Gerichts-Protocoll*), act substanțial (cuprinde și depozițiile martorilor), primul document al dosarului studiat de noi, dosar care mai conține și citații, câteva scrisori oficiale și corespondență privată, acte legate de evenimentul mai înainte menționat. Deși unele dintre documente sunt lacunare sau au părți indescifrabile, noi am reconstituit scandalul și procesul prilejuit de acesta, deși ancheta, evaluările și procesul însuși au durat câteva luni, din octombrie 1840 și până în martie 1841. Depozițiile martorilor au fost confuze, fricoase, evazive.

„Protocolul de judecată”, precum și celelalte acte și texte prilejuite de episodul mai înainte menționat reflectă: relațiile interumane problematice, degradarea normei morale înainte de înnoirea prin care va trece, după revoluția din 1848-1849, Biserica Evanghelică C.A., dar și comunitatea rurală transilvăneană, raporturile dintre instituțiile locale ale bisericii și autoritățile laice în postiosefinism. Cazul, de asemenea, ne edifică asupra liberalizării moravurilor în mediul rural, precarității statutului preotului văzut în epocă și în calitate de agent moral, fricii omului simplu vizavi de implicarea sa în evenimente de natură juridică, mixajului etno-cultural, disfuncționalităților unei societăți normative în preajmă reorganizării Bisericii Evanghelice C.A.

ÎNVĂȚĂTORUL ARĂDEAN NICOLAE CRISTEA (1882–1952)

Felicia Aneta Oarcea

Rezumat. Născut la Mândruloc în 5 decembrie 1882, învățătorul Nicolae Cristea avea să-și dedice o parte din cariera sa didactică copiilor consătenilor săi, până când se va transfera la Arad. Activitatea merituoasă ca exponent al învățământului arădean a fost completată de implicarea sa în viața culturală, socială, economică și politică a acelor vremuri. Dascălul a susținut prin toate mijloacele mișcarea politică românească. La 1 Decembrie 1918 a participat la Marea Unire de la Alba Iulia ca delegat al Reuniunii Învățătorilor de la Școalele Poporale Confesionale Ort. Române din Protopopiatele Arădene I-VII. Continuând activitatea de redactor începută la organul de presă al Reuniunii Învățătorilor, în perioada interbelică s-a îngrijit de apariția vremelnică a periodicului *Școala primară*. Acuitatea, probitatea morală și o scară a valorilor clădită pe fondul unei personalități puternice i-au asigurat un loc aparte în rândul cadrelor didactice din vremea sa. Figură activă, Nicolae Cristea a dobândit numeroase funcții, care l-au propulsat în rândul elitei intelectuale.

DE LA VICARIATUL HAȚEGULUI LA CAPITLUL LUGOJEAN (1853-1918)

Mihaela Bedeclean

Rezumat. Pe teritoriul episcopiei greco-catolice de Lugoj a ființat un singur vicariat, cel al Hațegului. Cea mai mare parte a vicarilor hațegani au ajuns apoi membri ai capitlului lugojean. Vom urmări traiectoria acestor personaje, creionând reperele biografice, activitatea desfășurată în demnitatea vicarială, ascensiunea spre capitlul lugojean și modul în care au evoluat în acest organism, implicațiile sociale, culturale, naționale pe care le-au avut în societatea timpului. Cronologic, perioada asupra căreia ne-am oprit se încadrează între 1853, înființarea scaunului eparhial de Lugoj și Marea Unire de la 1918.

UN DOCUMENT INEDIT DIN ANUL 1900 DESCOPERIT LA REȘIȚA

Dănilă Obersterescu

Rezumat. În secolul al XIX-lea, fie cu ocazia construirii bisericilor de zid, fie în urma unor lucrări de reparație, a existat practica amplasării unor documente în turnul bisericilor ortodoxe din Banat. Asemenea documente ne dau detalii despre ctitorii lăcașurilor de cult respective, durata lucrărilor și chiar despre evenimentele care au avut loc în acea vreme. Este și cazul bisericii ortodoxe române din Reșița Română care a fost construită cu mari sacrificii de plugarii reșițeni pe o perioadă de 10 ani (1862-1871). Președintele consiliului parohial din anul 1900, George Nicolaevici, cu prilejul acoperirii turnului și amplasării crucii pe turn, a scris un istoric al bisericii din momentul începerii lucrărilor și până în anul 1900. Documentul amplasat în turnul bisericii ne dă informații prețioase și despre biserica de lemn din Reșița Română, dar și despre unele personalități din localitate și evenimentele petrecute la Reșița în timpul revoluției de la 1848.

EPISCOPUL DR. H.C. AUGUSTIN PACHA ȘI SEMINARUL TEOLOGIC AL DIECEZEI ROMANO-CATOLICE DE TIMIȘOARA (1923-1948)

Claudiu Sergiu Călin

Rezumat. Necesitatea unui seminar teologic în Dieceza de Cenad s-a resimțit tot mai stringent începând cu ce-a de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, odată cu eliberarea teritoriului diecezan (Banatul istoric și arealul comitatelor Cenad și Arad) de sub ocupația otomană și cu revitalizarea vieții religioase de factură romano-catolică în acest colț al Europei. Având drept precursorare școala medievală de pe lângă Capitlul Catedral din Cenad, Seminarul Teologic timișorean modern este deschis în 1806 de către episcopul Ladislaus Kőszeghy. Inițial adăpostit în vechea reședință a călugărilor iezuiți, lângă biserica Sf. Gheorghe, acest institut academic se mută în vara lui 1914 într-un edificiu modern, beneficiind de profesori și de metode de învățământ competitive. O dată cu instaurarea administrației românești, instituția trebuie să se adapteze sistemului educativ al României, confruntându-se cu mari dificultăți mai ales începând din anul 1944. Este desființat în mod abuziv de regimul comunist în 1947, edificiul fiind naționalizat și atribuit Facultății de Medicină.

IOAN GEȚIA – MEMORII DIN MARELE RĂZBOI

Nicolae Bocșan

Rezumat. Studiul reprezintă amintirile din Marele Război ale lui Ioan Geția, un personaj deloc cunoscut în istoria Bisericii Ortodoxe Române din Banat. Au fost identificate principalele etape ale carierei ecleziastice ale preotului care în 1915 a fost trimis pe frontul italian în calitate de capelan bisericesc în Reg. 61 Inf. din Timișoara. Amintirile sale din război prezintă momente și comportamente mai puțin cunoscute ale românilor de pe frontul italian. Au fost publicate într-o serie de articole din *Calendarul Românului*, editat de Episcopia Caransebeșului.

SCRISORI DIN MARELE RĂZBOI. CORESPONDENȚA UNUI SOLDAT DE PE FRONTUL DIN GALIȚIA

Carmen Albert

Rezumat. Deși un volum uriaș cu multe sute de pagini despre "Marele război" a văzut lumina tiparului de curând, mărturiile despre acea mare conflagrație încă nu s-au epuizat. Temelia documentară pe care ar trebui să se bazeze orice demers istoriografic încă mai necesită completări, niciodată nu se poate considera finalizat proiectul constituirii unui corpus memorialistic, mai ales. Din această perspectivă se poate constitui și un corpus al corespondenței de război, încercările pe acest tărâm fiind unele izolate, discontinue. Este alt gen de resurse la care făcea referire istoricul Valeriu Leu, necesare a fi redată tiparului pentru a avea o imagine cât mai completă despre ceea ce a însemnat pentru românii bănățeni participarea la primul război mondial. În acest context se pot situa și câteva scrisori și cărți poștale trimise de Ioan Manciu din Forotic, un sat de pe Valea Cărașului, soldat în regimentul nr. 8 honvezi din Lugoj. Ca el au fost mulți alții, publicarea corespondenței acestora de urgență ar însemna un alt pas înainte, o altă pată albă care ar dispărea de pe harta istoriografiei bănățene.

CORESPONDENȚA LOCUTORULUI IANĂȘ CIORTAN DIN LUNCAVIȚA ÎN PERIOADA PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

Ana-Carina Babeu

Rezumat. Frânturi ale evenimentelor din perioada Primului Război Mondial sunt surprinse prin intermediul corespondenței unui locuitor dintr-o zonă rurală a Banatului, Ianăș Ciortan din Luncavița. Informațiile oferite pot completa o imagine a soldatului român în armata austro-ungară și ulterior a prizonierului într-un lagăr rusesc. Corespondența purtată de Ianăș Ciortan cu familia sa cuprinde trei perioade: I - perioada înrolării în armata austro-ungară martie-noiembrie 1915, II - perioada prizonieratului în Rusia noiembrie 1915-aprilie 1918, III - perioada eliberării din lagăr mai-iunie 1918. Întreaga corespondență reflectă dorul de familie, de locurile natale, dorința reîntoarcerii acasă și a încheierii războiului, dar și momente din experiența trăită pe front sau în lagăr, experiență care l-a transformat pe Ianăș Ciortan într-un model pentru consăteni.

AEROPORTUL TIMIȘOARA – UN VIS NEÎMPLINIT AL TIMIȘOAREI INTERBELICE

Vasile Rămneanțu

Rezumat. Construirea unui aeroport modern la Timișoara a reprezentat o prioritate pentru Primăria municipiului Timișoara începând cu anul 1931, acesta reprezentând, în primul rând, o necesitate deosebită pentru oamenii de afaceri din regiune, dar și din punct de vedere strategic. La demersurile Primăriei Timișoarei s-au alăturat alte două instituții importante: Prefectura județului Timiș-Torontal, respectiv Camera de Comerț și Industrie Timișoara. Au urmat tratative complexe pe care conducerea Primăriei le-a purtat cu autoritățile centrale în vederea demarării lucrărilor pentru construirea aeroportului, Municipiul obligându-se să pună la dispoziție terenul necesar aerodromului, să finanțeze o parte importantă a lucrărilor și să execute infrastructura acestui obiectiv. După negocieri dificile pentru obținerea terenului, licitația pentru construirea aerogării a fost câștigată de către firma A. Schmiedingen, Primăria Timișoara alocând o parte substanțială din suma necesară pentru executarea lucrărilor de construcție (pe fondul creșterii prețurilor materialelor), făcând eforturi deosebite pentru realizarea infrastructurii viitorului aeroport și întreținând, în același timp, un aeroport provizoriu. Toate acestea în condițiile în care autoritățile locale nu s-au bucurat de sprijinul financiar al autorităților centrale de resort. Decizia Curții Superioare Administrative de a anula rezultatul licitației pentru construirea aerogării, izbucnirea celui de-al doilea război mondial, au făcut ca Timișoara, unul dintre cele mai importante orașe ale României, să rămână fără un aeroport modern.

TENDINȚE AGRICOLE INTERBELICE REFERITOARE LA CLISURA DUNĂRII ÎN VIZIUNEA LUI ALEXANDRU MOISI

Minodora Damian

Rezumat. Reforma agrară din anul 1921, sub toate aspectele sale juridice, tehnice și economice, a reprezentat geneza proprietăților rurale agricole de pe teritoriul românesc. Printr-o analiză amănunțită a societății românești, se sesizează lipsa unei politici fiscale avantajoase țăranimii recent împroprietărite care să stimuleze creșterea exportului de produse agricole românești. Excluderea zonei Clisurii bănățene din proiectele de dezvoltare a traseelor de comunicații a determinat starea precară a infrastructurii rutiere și absența unei magistrale feroviare care să unească habitatele dunărene din Banat. Ipoteza caracteristicilor geografice, coroborată cu diversitatea reliefului, impunea o creștere a producției agricole și o dezvoltare exponențială a agriculturii. Dunărea, cel mai bogat bazin hidrografic al țării, a oferit comunelor cuprinse în plasa Moldova Nouă reale beneficii pentru însămânțarea solului fertil cu cereale, respectiv grâu și porumb. Prin urmare, însemnările din registrul statistic agricol din perioada 1939–1940 sesizează că 30 % din totalul de suprafață a plasei Moldova Nouă a fost destinat, în exclusivitate, lucrărilor agricole. Realizarea unei producții de volum raportate la suprafața cultivată și impunerea unor standarde productive asupra activităților agricole au condus vertiginos către mecanizarea uneltelor agricole și implicarea din ce în ce mai mult a produselor finite ale industriei de mașini în componenta auxiliară a agriculturii.

NOTE ȘI OBSERVAȚII PRIVIND PĂSTORITUL TRADIȚIONAL ÎN MUNȚII ANINEI

Mircea Taban

Rezumat. Studiul de față continuă o cercetare mai veche, cu noi date privind practicarea păstoritului tradițional în zona etnografică Reșița, microzona Carașova. Autorul a căutat să releve în ce măsură și dacă apropierea de un important centru urban, reședință județeană și centru industrial totodată, si-a pus amprenta pe unele dintre elementele civilizației tradiționale (sătești) de aici. Ținta principală a constituit-o creșterea animalelor, din considerentul că relativ la păstoritul din Banat referințele bibliografice și științifice sunt sărace și lacunare. În microzona Carașova s-a evidențiat practicarea păstoritului local-zonal (familiar), sub toate formele sale, cât și a celui pendulator. La unele situri studiate, creșterea oilor este și în serviciul pomiculturii, prin gunoirea livezilor de pruni. Țintele economice ale păstoritului din zonă este constituită de creșterea și valorificarea mieilor și de acoperirea nevoilor familiale cu produse lactate specifice.

THE MAGYAR TOPONYMY IN THE COUNTY OF CARAȘ (THE 13TH–15TH CENTURIES)

Zoltán Iusztin

Abstract. There is another historical source besides the archaeological testimonies that brings direct data or keeps certain features of the human societies of the old times. We speak about toponymy that needs a critical analysis as any source needs in order to be a credible one. Such reasons are called by the oral perpetuation of the sites names, a process able to distort their original form. Etymology is difficult to be established, the written sources certifying real stages of toponyms metamorphosing. On the other part there are certain processes that lead to some toponyms loss or to their initial location changing. The reasons consist in the simple fact of some settlements disappearance in time while others may change their geographic situation. The different human groups' mobility is another element to change the toponyms identity, together with their re-naming according to the groups' own culture. To separate all these processes and toponyms establishing we need to refer to documents. Written information is necessary to discover through toponyms certain features of the communities that used or created them.

THE ROLE OF TEUTONIC ORDER IN THE HISTORY OF THE BANATE OF SEVERIN

Viorel Achim

Abstract. The paper deals with the presence of the Teutonic Order in the southeastern parts of the nowadays Banat in the years 1429-1435. Bringing in Teutonic Knights was part of the project developed by King Sigismund of Luxembourg after the defeat at Golubac (June 1428), of strengthening the Danube line, now border of the Hungarian Kingdom with the Ottoman Empire. The thirteen Knights with their servants and hundreds of craftsmen arrived in the region in the fall of 1429, took possession of this region, ruled over six Romanian districts that previously belonged to the counties of Timiș and Caraș, repaired the old castles and build new ones and defended the Hungarian Kingdom against the Ottoman attacks.

In 1430, King Sigismund reorganized this region, transforming it into a *banate* (the Banate of Severin). The *banate* was a special border organization, where the representative of the king, the *ban*, concentrated all power (military, administrative and judicial). The first *ban* of Severin was Nikolaus von Redwitz, the commander of these Teutonic Knights. This Banate of Severin was not a continuation of the Hungarian Banate of Severin from the 13th century (which covered the nowadays Oltenia and a small corner of the nowadays Banat) nor the Banate of Severin from the 14th century, which was actually the western part of the principality of Wallachia. The Banate of Severin (re-)created in 1430 was a province of the Hungarian Kingdom, where the Knights' power was limited, and not a new state of the Teutonic Order (*Ordensstaat*), as stated in some historical writings. The Teutonic Knights were the ones who gave the first form of this organization. The Banate of Severin was maintained after the Knights left the region and fully crystallized in the sixth decade of the 15th century.

CUM MANIBUS ARMATIS. HYPOSTASES OF VIOLENCE IN THE MEDIEVAL BANAT
Adrian Magina

Abstract. The Middle Ages was a rude period in its deep essence, with a systematic violence as a common daily living aspect. The medieval Hungarian Kingdom in the 15th century second half was not an exception at all. We don't speak about the inherent violence of war or revolts, but about that one of inter-human relations. According to their way of expressing we tried to classify and made a typology of the violent manifestations. Within the southern part of the kingdom, the disputes, and especially those ones between the nobles were seldom frequently solved by force. The lower classes exponents were collateral victims of violence, mainly the peasants on whom the brutality of inter-nobiliary conflicts had an impact. Beating, torture, oppressing, and even death of the involved ones in conflicts were the leit motif of the members of the elite's trials. Those aspects concerning the inter-human brutality gave an image on the life and the medieval world relations, as well as on the controlling instruments that that world operated with

MARKING THE FRONTIER OF THE FORTRESS OF TIMIȘOARA AT THE
BEGINNING OF THE 16TH CENTURY

Costin Feneșan

Abstract. Starting from an undated act which is preserved in Budapest Magyar National Archive (the act is published in annexes), the study investigates the attempt ordered by King to regulate the frontier conflict between the noble owners in the area of Beregsăul Mic and the judges of Timișoara on a territory belonging to the main fortress-town of the Banat. For the document dating the year of 1515 is in view, taking in account the peasant uprising from 1514 around Timișoara, an event with human and material large damage, and also with numerous ownership acts destroying. Owning to this, on the one hand a lot of ownership conflicts resulted, and on the other hand the monarch's interventions to solve them.

CONSIDERATIONS ON THE RECORDS OF TIMIȘ COUNTY (THE 14TH-16TH
CENTURIES)

Livia Magina

Abstract. At the level of Timiș County, administrative writing consisted in issuing documents that reflected the activity of the judgment seat. The diversity of the cases led to a wide variety of such documents. For Timiș County, the first document in existence dates back to 1321 and the last was issued in 1505, a total of 108 letters from this period having survived to this day. Who wrote, how they wrote - these are just some of the questions we shall attempt to answer in this study.

HUNGARY AND THE GOLDEN BULL OF 1222

Martyn Rady

Abstract. The Hungarian Golden Bull of 1222 is a composite document, produced at a moment of crisis in the kingdom's government. At its heart lies a petition. The petition was converted into a privilege by the royal chancellery, which added new material including the so-called resistance clause. The petition and the chancellery's revision related to two different

constituencies, these being respectively the *servientes regis* and a section of the kingdom's nobles or great lords who had recently seized power. The Golden Bull was forgotten in the century following its promulgation, but it subsequently became symbolic of noble liberty. Its resistance clause acquired particular significance through a sixteenth-century reading, on account of which reference to the Golden Bull was later included in the Hungarian coronation oath.

THE *COMITES* OF TRANSYLVANIAN COUNTIES (*COMITATES*) IN THE MIDDLE AGES

András Kovács

Abstract. In the seven Transylvanian counties, from the beginning of the 14th century, the leading royal official, the voivode of Transylvania appointed the *comites* from the circle of his *familiares*. The duration of their office was determined by the voivode, however the resignation of this latter did not always involve the replacement of the *comites*. In several cases the *comes* was *familiaris* of the vice-voivode. In the second half of the 15th and in the first part of the 16th century the *comites* of Hunedoara/Hunyad county were *familiares* of the owners of the castle of Hunedoara/Vajdahunyad, and castellans at the same time, but as such, they were bound to obey the voivode as well in matters concerning the defence of Transylvania. In the 14th century, vice-voivodes held the position of *comes* of Alba/Fehér county, however, they ceased to be *comites* of the mentioned county after the first third of the 15th century. Along the 14th century, *comites* were sometimes castellans of the royal castles belonging to the *honor* of the voivode on the territory of their own county or on a neighbouring one. By the second half of the 15th century, *comites* were rarely found in the position of castellans of Cetatea de Baltă/Küküllővár and Deva/Déva (the two castles pertaining to the voivode's *honor* at that time). The majority of the *comites* of the Transylvanian counties were local noblemen, however they were not necessarily appointed at the head of the county where the majority of their landed properties lay. Occasionally, the same *familiaris* was appointed *comes* of two counties at the same time. In such cases, the two counties were always neighbouring each other and according to our data, this practice involved the following pairs: Inner Solnoc/Szolnok and Dăbâca/Doboka, Dăbâca and Cluj/Kolozs, as well as Cluj and Turda/Torda. Around the mid-15th century, the habit of appointing more than one (generally two, but sometimes more) *comes* at the head of the same county started, and this practice was kept on in the forthcomings as well. *Comites* were sometimes referred to as *vicecomites*, even in the case of one and the same person, due to the fact that the naming of this office was not fixed. *Comites* did not own castles and did not have any political role. Considering their wealth and properties, the most often employed families belonged to the lesser nobility (or as the literature often mentions them “county nobility”), who owned a few estates at most, but usually only several parts of estates in one, or seldom two counties. Most of the times, they appear in documents as advocates, elected judges, delegates of the king or voivode. For Transylvanian noblemen who chose to hold offices, the positions of *comes* and *iudex nobilium* were within reach, and for most of them these were the only ones that offered a career.

THE SZEKLER UPRISING AND THE GOVERNMENTAL REFORM OF THE SOUTHERN BORDER SYSTEM (1492–1493)

Tibor Neumann

Abstract. The aim of this study is to explain the reasons of the governmental reform, which took place in January 1493, when Hungarian and Bohemian King Wladislaw II and his court decided to replace the leading dignitaries of the southern border defence system of the Hungarian Kingdom appointed by King Matthias (or at least reduce their power by appointing a partner for every dignitary). At first he launched an extensive political campaign against Stephen Bátori, Voivode of Transylvania, who was the most powerful baron of the kingdom and the hero of the wars of succession (1490–1492). The official explanation of the royal propaganda – invoking the libel of the Szeklers – was that Bátori often abused his power: the author therefore presents the events of Bátori's campaign against the Szeklers (in autumn 1492). Wladislaw appointed two new voivodes, then he dismissed the Ban of Slavonia, too. According to a letter issued in May 1493, he tried to reduce the power of Paul Kinizsi, *comes* of Temes and general captain of the Lower Parts as well. The author assumes that a league of barons led by Bátori, then Palatine Stephen Szapolyai managed to avoid this attempt. Wladislaw could overcome this league of barons only after the death of Kinizsi in 1494/1495.

THE WALLACHIAN PASTORAL LIFE IN THE POLISH CARPATHIANS IN THE 15TH AND 16TH CENTURIES (BY EXAMPLE OF BIESZCZADY)

Grzegorz Jawor

Abstract. The purpose of this article is to present the means of managing peripheral households in the remote mountainous areas between the Middle Ages and the modern times. An example of Bieszczady was used – a mountain range within the Carpathians, until the 16th century remaining outside the range of a permanent settlement based on a network of countryside settlements. The article uses the results of a long-term inquiry into sources; it refers to previously unknown, original handwritten materials, stored in the Polish and Ukrainian archives, so far not published. Numerous academic works concerning the settlement, based on the Wallachian right, in various regions of the Carpathians were used as a comparative material. The region was a distant periphery, both politically and economically, and the natural conditions of the place made it impossible to apply a settlement model founded in the country villages with the domination of rural activity. This situation was changed by the emergence of the settlements based on the Wallachian right. The immigrants coming from the areas of Transylvania, Moldova and the Maramureş County, could skilfully link the rural and artisan activities, but, more importantly, they were specialized herdsmen, developing the animal husbandry on a hitherto unknown scale around the Slavdom. The analysis of the sources concludes that the transhumance pastoralism, also known in the Romanian and Balkan areas, was conducted in Bieszczady throughout the entire 15th century. This pastoralism involved a seasonal exploitation of mountain meadows, called *połoniny*, in Bieszczady. The shepherds, who stayed here in the summer season from May until the end of September, would live in permanent settlements at the foothills of Bieszczady and would return to them in a winter season. Just like in the neighboring mountainous areas, the evidence for the nomadic pastoralism was also not encountered in Bieszczady. Perhaps the grazing sheep in winter season, based on hay collected in summer, took place as early as the 15th century. Alongside this seasonal presence of the shepherds on *połoniny*, the first permanent country villages appeared in a direct neighborhood in the 16th century. Few preserved sources present them as small settlements, whose inhabitants acquired the resources necessary for

survival with difficulty. The observation of their economic profile leads to the conclusion that, with the passage of time since their foundation, the pastoral life dominated in them, but with continuously increasing participation of activities associated with the cultivation of land.

THE MAIN FEATURES OF THE HABSBURGS' ABSOLUTIST FISCAL POLITICS IN TRANSYLVANIA (1688–1790)

Marinel Ovidiu Koch-Tuŝ

Abstract. From the very beginning of their domination in Transylvania, the Hapsburgs kept track of changing the former financial system of the autonomous Principality, a system that hadn't brought very important income for the country Prince. According to such politics, the revenues from Transylvania of the Hapsburgs increase substantially comparing to the autonomous Principality times. A distinct change takes place as concerns the structure of the state revenue. The per capita tax becomes the main Hapsburgs' source in Transylvania, the other taxes in connection with the royal rights being far from it. The last ones provide from mines exploiting, especially gold and silver mines, salt exploiting, from these products marketing, as well as from Prince's right to coin money, to collect customs duties, and to levy a tithe on agricultural products. The state domains exploiting was also a Hapsburgs' income in Transylvania. As regards the tax politics, the Court of Vienna would succeed not only to increase the imperial fiscal income, but also to successively introduce new, modern and efficient tax systems, to gradually reduce and then abolish the influence on taxing of Transylvanian privileged ranges, and to eliminate the discrimination of the Saxons taxing, comparing to Magyars and Szeklers'. The fact that the Hapsburgs do not succeed to eliminate the unfair tax distribution at the level of the social classes and categories is a drawback of their fiscal politics in Transylvania. The most part of the noble range would not be obliged to pay taxes. In turn, the Hapsburgs would offer fiscal privileges to different social and professional classes in Transylvania.

FROM AN AUTONOMOUS PRINCIPALITY TO A HAPSBURG PROVINCE. THE LEGISLATIVE ROLE OF THE TRANSILVANIAN DIET IN THE 18TH CENTURY

Gelu Fodor

Abstract. The present study intended to tackle more of the fundamental aspects concerning the constitutional history of the Principality of Transylvania in the 18th century, focusing on the legislative role of the diet. Keeping its intact juridical prerogatives as they had been stipulated in the Leopoldine Diploma, article 10, the Diet went on with meeting and debating legislative initiatives till the 18th century second half, the moment that Maria Theresa's centralizing politics led to its disappearance for a long time from the principality life. The fail of the direct and authoritarian way of the empire managing, in the context of an international difficult situation, led to reestablishing the constitutional formula that had been abandoned at the beginning of the seventh decade. The decision of Leopold II to convoke the diet in 1790 allowed the *nationes* to reassert and reset the old pre-reforms institutional order. The equilibrium between the local authority and the central government in concordance with to the legislative issues of 1790-1791 also reasserted the social contract between the sovereign power and people (nobles), as it was stated by Werböczy and strengthened by Montesquieu and Jean Jacques Rousseau's works.

A POLITICAL CAREER IN THE ANGEVIN PERIOD. POSA OF SZER, COUNT OF CARAŞ

Ligia Boldea

Abstract. Setting up in Hungary at the beginning of the 14th century, the Angevin dynasty unleashed essential changes in the political-administrative and legislative structures of the kingdom, with significant effects within the whole society. The power centers moved from the former aristocracy to the new social elites the first Angevin king had promoted for leaders of counties and royal fortresses – those noteworthy pillars of the new political directions. Certainly, magistrate Posa of Szer was among them, as a comes of Caraş for three decades, and also a castellan of more royal fortresses in the same county. The study aims to reconstitute, in the limit of reference and historiographic data, his political career evolution, a career which was redoubled by that of his five sons, fully illustrating the new power wheels in the medieval Banat within the 14th century.

REGIONAL AND HUNGARIAN DESIGNS AT THE END OF BARTHOLOMEW DRÁGFFY'S POLITICAL CAREER

Alexandru Simon

Abstract. Bartholomew Drágffy (†1501) represents for a least a century one of the most intriguing political figures in the Hungarian-Wallachian history of the Late Middle Ages. Recent researches have reduced many of the overtones that have influenced the narratives on him. At the same time, they have opened up new perspectives. Some of them are connected to the regional evolutions triggered by the anti-Jagiellonian alliance of Maximilian I of Habsburg and Stephen III of Moldavia (1497) and by the new Ottoman-Venetian war (1499-1503). The paper explores the context of these latter connections, focusing on the events and rivalries at the beginning of the 16th century. At that time two “trends” appeared to be developing in parallel, one predominantly from outside the Hungarian realm and the other foremost from within the kingdom. The first “trend” came under the form of the Venetian (-Habsburg) stately formula *Hungaria, Polania et Dacia, atque Croatia/ Hungaria, Polania, Dacia et Croatia* (the formula was coined in spring 1498 and lasted for more than three decades until the Battle of Mohács and the double royal Hungarian election of 1526). The second “trend” was constituted by the efforts to connect in a functional – largely defensive – system the various units under the direct and indirect authority of the Holy Crown, from Croatia, passing through the Lower Parts of Hungary (the so-called Banate in particular) and Transylvania to Moldavia and Wallachia, divided between Greater and Lesser Wallachia (these developments were induced chiefly by the attempts to solve the Hungarian domestic conflicts of 1497 and the dynastic Jagiellonian crisis of the same year).

THE VOIVODE OF TRANSYLVANIA STEPHEN BÁTORI AND TURKISH FRONT BETWEEN 1479 AND PEACE OF 1483

Richárd Horváth

Abstract. In spring of 1479 the Hungarian king, Matthias Corvinus was appointed a new Transylvanian vaivoda: Stephen Bátori of Ecsed. Bátori's role was a challenging one since the neighbouring Moldavia and Wallachia were continuously attacked by the Turks. The first incursion took place in summer-autumn of 1479, when the Ottoman military force entered Wallachia in June-July, and rumour had it that they wanted to attack further into

Hungarian territory. After some lengthy manoeuvres and political manipulations the assault on Hungary began relatively late, in early October, therefore Bátori and Kinizsi had enough time to organize the resistance. The results were spectacular, on October 13, 1479, at Kenyérmező, the Turks were defeated by Hungarian-Saxon troops led by Stephen Bátori. This action was the largest battle with army of the Turkish-Hungarian conflicts in the period 1456–1526. The Turkish attack of the previous year had to be answered categorically by the Hungarian military leadership in 1480. This were in two steps. Between September and December Matthias himself attacked Turkish fortifications in Bosnia, while in June-July Bátori assaulted local garrisons in Wallachia with Transylvanian forces. No decisive results were achieved but the Hungarian king clearly indicated that he was ready and able to a limited counterstroke. Manoeuvres of smaller significance, also led by Bátori, served the same goal in 1481 and 1482. These campaigns (and the internal situation of the Ottoman Empire) resulted in a five-year armistice between the parties in 1483.

THE BEGINNINGS OF THE POLITICAL CAREER OF ISTVÁN BÁTORI III (1503–1511) Norberth Tóth

Abstract. The third generation of the Bátori family of Ecsed, possessing baronial rank, emerged in historical sources in the early 1490s. As per their agreement, György received the lands in Somogy and Zala counties, András got those in Nógrád, Szabolcs and Szatmár and later in Zemplén. István, subject of this essay, became a landlord in Szerém, Valkó and Zaránd counties. After obtaining their domains, the brothers—almost naturally—made efforts to become the *ispán* of their respective counties. The middle brother, István, won his first *ispánship* in 1503. Then he became the *ispán* of Szatmár, and bore the title until 1507/1510, and later also became the *ispán* of Zala county. He bore the title until his death on the 8th of May 1530. In 1506, he obtained the *ispánship* of another two counties: Somogy and Zaránd. He remained in those positions until his death. From the spring of 1508 or possible even earlier, he was the commander of the palatines, that is, the captain of the body guard and the castellan of Buda. From late in the autumn of 1510 he was the *ispán* of Temes and the commander in chief of the southern borders until the spring of 1523 when he was dismissed.

NIKOLA STANISLAVICH – BISHOP OF NICOPOLIS AD HYSTRUM AND BISHOP OF CENAD (1725–1739/ 1739–1750)

Claudiu Sergiu Călin, Marius Oanță

Abstract. The tumultuous past of the Catholic Bulgarians living from three centuries nearly in the Banat, around Bucharest, and in Bulgaria of today knew certain tragic moments in the course of time, as the uprising of Chiprovtsi that quashed down by Ottomans, 1688, that population exodus to the north of the Danube, toward Walachia, and the privileges they were given by Constantin Brâncoveanu, but also their migration to Transylvania and colonizing in the Banat of the enlightened monarchs of Vienna. Skilful merchants, farmers and cowmen, they had ecclesiastic Roman Catholic institutions that deeply influenced their life: bishoprics of Nikopol and Sardica (Sofia), but also the Bulgarian monastic province of the observant Franciscans “the Immaculate Conception”. From those monks the energetic figure of Nikola Stanislavich rose; he was born in Craiova, in 1694, became bishop of Nikopol and after of Cenad, which residence was in Timișoara. Educated in Rome, appointed as a bishop through the instrumentality of the dicasteries of Rome and the monarchs of Vienna, he irreversibly marked the Paulician Bulgarians fascinating history.

THE SETTLEMENT OF A MORAL CRISIS IN DOBARCA (*DOBRING*), A
COMMUNITY IN SOUTH-EASTERN TRANSYLVANIA THOUGHTS REGARDING A
“TRIAL PROTOCOL” (*PFARRÄMTLICHES GERICHTS-PROTOCOLL*, 1840)

Mihaela Grancea

Abstract. The Augustan Evangelical Church was influenced by Joseph's and the pre-forty-eighters' reformism. Joseph's regulations regarding the Evangelical church had aimed at increasing state control over this denomination and eliminating the church's social influence. This fact was reinforced by issuing a fundamental document with the role of religious status *Die allerhöchst begnehmigte Vorschrift Die die Konsistorien der Augsburger Konfessionsverwandten in Siebenbürgen*/The Uppermost Instruction Approved by the Consistories of the Augustan Denomination Believers from Transylvania (1807), a status that had been valid until the forty-eighters' revolution; the church's dependency towards the state had become a fact. Parish consistories (composed of the priest and the lay members of the *Altschaft*, the president of a rural consistory being the vicar) had only locally limited obligations, such as: organizing the religious services within the parish organization, supervision of church order and discipline, religiousness and morality of the community; school supervision; budget and religious heritage management. Social control was a goal for both the state and the church. Since the Tridentine matrimonial decrees, churchmen had been considered agents of the moral reform, of the social discipline. In this context, any form of hedonism and norm override produced exaggerated reactions, the involvement of ecclesiastical legal and administration elements, and, finally, attracted public opprobrium. Adultery was considered "an abominable phenomenon" that denied the sacred nature of matrimony, from the church's perspective. Protestant churches do not treat marriage as being sacred, thus marital infidelity is not a tragedy with fatal consequences from its perspective. However, the need for social harmony and discipline, worship and ethics of the family and the need to preserve family heritage led to the condemnation of adultery, especially when one of the actors of the illicit relationship was a clergyman. In mixed communities, such as the Dobarca, achieving mixed marriages was not an impossible event, especially among farmers with lower social and economic status. In the rural settlements from south-eastern Transylvania in the 19th century, ethnic-cultural mixed communities living together was a reality, especially evident during local events that questioned the moral, religious and social traditions. Community vulnerability and the "scandal" as a disruptive event were evident in the case of such settlements, especially in the context of (public) allegations of adultery. We propose an episode of micro-history occasioned by the discovery of a "trial protocol" in the archives, for scientific reasons. In 1840, the village Dobarca "roared" regarding an alleged adultery committed by the evangelical preacher Daniel Schuster and the Romanian Mary, "daughter of Theodore Miller". Her husband was a local peasant named "Wassel Karotte". He complained to the higher ecclesiastical authorities (the Dean) against the preacher, but also asked for permission to divorce the unfaithful wife. The episode occasioned a "trial protocol" (*Pfarrämtliches Gerichts-Protocoll*), the first file of the document we studied (also comprising witnesses' testifies), the file also contains citations, several official letters and private mail. Although some of the documents are incomplete or contain illegible fragments, we managed to re-enact the scandal and the trial it produced, despite the fact that the investigation and the trial lasted several months, from October 1840 to March 1841. The witnesses' testimonies were confused, timid, elusive, making any conclusion somehow distant and ambiguous. The "trial protocol" reflects the problematic nature of human relationships, the moral degradation within the Evangelical church and the Transylvanian rural communities before the renewal after the revolution of 1848-1849, the relation between the local church institutions and the secular

authorities. The case also proves the liberalization of the moral laws within rural areas, the insecurity of the priest's status, the simple man's fear of being involved in juridical events, the ethno-cultural mix, and the malfunctions of a normative society in the context of the reorganization of the Evangelical Church. In conclusion, we do not know the fate of preacher Daniel Schuster and do not wish to launch any hypotheses. However, we believe that he was removed from the clergy. After the reform, it was not punishment, but rather ethics, control and social discipline enforced through rules that were assumed and turned into social reflexes within German communities. The most agreed behavior rules (*Zucht*) were: moderation, respect for hierarchy (which could have been confused with obedience), defending dignity, and the power of example. Regarding priests' morals, ecclesiastical discipline, considering the evolution of the Augustan Evangelical community life, *Articuli de pastorum vita et moribus* (1574) had always been valid, the priest had to lead a honorable life, to be a faith model, to resist all "temptations", to respect the institution of marriage. Achieving social harmony ideology by applying the concepts of order and social discipline was a constant in the existence of this church.

NICOLAE CRISTEA, THE SCHOOLTEACHER FROM ARAD (1882–1952)

Felicia Aneta Oarcea

Abstract. Born at Mândruloc, on the 5th of December 1852, Nicolae Cristea had been a schoolteacher for his countrymen's children till the year he settled down in Arad. His deserving activity as an exponent of the local instruction was rounded up by his involvement in the cultural, social, economic, and political life of the town. He upheld the Romanian political movement of time by all his means. He took place in the Great Assembly in Alba Julia on the 1st of December 1918, as a delegate of the Schoolteachers of the Denominational Romanian Orthodox Schools Association from Districts of Archpriests Arad I–VII. He went on with his activity as an editor in inter-war period looking after to the ephemerally publication of the journal *Școala primară* (Elementary School). His acuity, moral integrity, and strong personality with a well established system of values brought him a distinct place among the teachers of his time. Nicolae Cristea got several functions that propelled him among the intellectual elites.

FROM THE VICARIATE OF HAȚEG TO THE CAPITLUM OF LUGOJ (1853–1918). BIOGRAPHIES AND ECCLESIASTICAL EVOLUTIONS

Mihaela Bedecean

Abstract. There was a single vicariate within the Greek Catholic Bishopric of Lugoj, namely the vicariate of Hațeg. The most part of the deans from Hațeg became members of the capitulum of Lugoj. Those personages' trajectory is what we have in view by setting their biographic marks, their activity as deans, ascent to Lugoj capitulum, and the way that organism developed, as well as its social, cultural, and national implications in the society of the time. Chronologically, we deal with 1853, the year of Lugoj diocese setting, and 1918, the year of the Great Union.

AN UNPUBLISHED DOCUMENT FROM 1900 DISCOVERED IN REȘIȚA

Dănilă Obersterescu

Abstract. Either the Orthodox churches from the Banat were built in stone or repaired, during the 19th century people used to place certain documents inside their spires. Such documents give us details on these churches founders, duration of works there and even on events of the moment. It is also the case of the Romanian Orthodox Church from Reșița Română, which was built in 10 years (1862–1871) by the local ploughmen in terms of some great personal sacrifices. President of the Parish Council in 1900, George Nicolaevici wrote a history of the church from the moment the works had started till 1900, the year the spire was covered and the up cross was set there. The document placed inside the church spire offer valuable data about the former wooden church from Reșița Română, but also about some local personalities and events of the Revolution of 1848.

BISHOP DR. H. C. AUGUSTIN PACHA AND THE THEOLOGICAL SEMINARY OF THE ROMAN-CATHOLIC DIOCESE OF TIMIȘOARA (1923–1948)

Claudiu Sergiu Călin

Abstract. Need of a theological seminary in Cenad Diocese was an ever stringent one beginning with the second half of the 18th century, with the diocesan territory liberation from the Ottoman domination and the religious Roman-Catholic life sudden change in that part of Europe. Preceded by the medieval school of Cenad Cathedral Capitulum, the modern Theological Seminary in Timișoara was open in 1806 by Bishop Ladislaus Köszeghy. Initially it functioned in the former Jesuit monks' residence nearby St. George Church, that academic institute was moved in the summer of 1914 in a modern building, with competitive professors and teaching methods. With the Romanian administration establishing, the institution had to follow the Romanian educational system, and to face great difficulties beginning especially with 1944. It is abusively abolished by the communist regime in 1947, its building being nationalized and distributed to the Faculty of Medicine.

IOAN GEȚIA – MEMORIES FROM THE GREAT WAR

Nicolae Bocșan

Abstract. The study represents Ioan Geția's memories from the Great War, an unknown individual in the history of the Romanian Orthodox Church. The main stages of his ecclesiastic career were identified, the priest being sent for the Italian front, in 1915, as a church chaplain of the 61 Infantry Regiment from Timișoara. His memories show less known moments and behaviors of the Romanians on the Italian front. The memories were published in a series in *Calendarul Românilor* of Caransebeș Bishopric.

LETTERS FROM THE GREAT WAR. CORRESPONDENCE OF A SOLDIER FROM THE FRONT OF GALICIA

Carmen Albert

Abstract. Even if a large volume of hundreds of pages on the "Great War" was recently published, the testimonies on that great word war did not use up yet. The reference basis that any historiographic approach must have still needs supplements as never a corpus of

memories might be considered as a finished one. According to this, a corpus of war correspondence might be constituted, what was done so far being singular and discontinuous. It is another gender of sources that Valeriu Leu referred to, which must be published in order to give a more complete image of what their taking part in the First World War might have meant for the Romanians from the Banat. It is the context we may place also some letters and postcards of Ioan Manciu from Forotic, a village in the Caraș Valley, soldier in N°. 8 honvéd regiment from Lugoj. Many others shared a similar life, so their correspondence must be urgently published as an improvement on the subject, and a new “tender spot” to be eliminated from the Banat historiography.

CORRESPONDENCE OF IANĂȘ CIORTAN FROM LUNCAVIȚA DURING WORLD WAR I

Ana-Carina Babeu

Abstract. Parts of the First World War events are surprised by the correspondence of Ianăș Ciortan, an inhabitant of Luncavița, a village in the Banat. The data could round an image of the Romanian soldier in Austro-Hungarian army, as well as that one of a prisoner in a Russian camp after. Ianăș Ciortan's correspondence with his family knew three periods: the 1st: March-November 1915, his enlisting in the Austro-Hungarian army; the 2nd: November 1915–April 1918, his captivity in Russia; the 3rd one: May-June 1918, his liberation from the camp. The whole correspondence illustrates his family and native places missing, his wish to come back home and live the war end, but also moments of his front and camp experiences; those experiences made him a model for his countrymen.

TIMIȘOARA AIRPORT – UN UNFULFILLED DREAM OF THE INTER-WAR TIMIȘOARA

Vasile Rămneanțu

Abstract. A modern airport building was a priority of the Municipality of Timișoara beginning with 1931, for it was a distinct need of the local businessmen, but also a strategical one. Two important institutions joined the Municipality efforts: the Prefecture of Timiș-Torontal County and the Chamber of Commerce and Industry Timișoara. Complex treating with central authorities took place in order to start the airport building works. The Municipality took the pledge to offer the terrain, to finance an important part of the works, and to build the objective substructure. After difficult negotiations to obtain the place, the building auction went to A. Schmiedingen Company, while a substantial part of the necessary amount was allotted by the Municipality (in the context of prices advance); the Municipality made efforts to build the future airport substructure and, in the same time, for the maintenance of a provisional airport. The local authorities did not enjoy the support of the central departmental authorities in that matter. The Superior Administrative Court decision to make void the auction result and World War II beginning let Timișoara, one of the largest towns in Romania, without a modern airport.

INTER-WAR AGRICULTURAL TRENDS RELATIVE TO CLISURA DUNĂRII ACCORDING TO ALEXANDRU MOISI

Minodora Damian

Abstract. The agrarian reform from 1921 represented juridically, technically and economically the genesis of land estates within the Romanian territory. Following a detailed analysis of the Romanian society, the absence of a fiscal politics in favor of peasants and of the Romanian agricultural products exporting is pointed out. The Banat Clisura exclusion from the projects regarding the lines of communication developing set the precarious roads and lack of a rail-way there to connect the settlements from the Banat Danubian area. The geographic specific treasures and the relief variety were to call for an increasing of the agricultural production and an exponential development of agriculture. The Danube, the richest hydrographic basin of the country offered the villages of Moldova Nouă administrative area [plasă] true benefits for the fertile soil sowing with wheat and maize. It is why the statistical register of agriculture in 1939–1940 shows that 30% from the total surface of Moldova Nouă administrative area was exclusively an agricultural one. Constraint on a land production volume reported to the cultivated surface and productive standards of agricultural works rapidly led the implements mechanization and the finite products of processing industry more ever involving in the agriculture auxiliary component.

ON THE TRADITIONAL SHEPHERDING IN THE MOUNTAINS OF ANINA

Mircea Taban

Abstract. This study continues an older research with new data on the traditional shepherding within Reșița ethnographic zone, Carașova micro-zone. The author drove at pointing out how and whether this area proximity to an important industrial center and seat of a county in the same time had marked some elements of the traditional (rural) civilization there. Breeding was his main aim, as scientific and bibliographic references on the Banat shepherding are meager and lacunary. Within Carașova micro-zone local (familial) shepherding was pointed out in all possible ways, and also the vertical transhumance was put in light. Some of the studied sites show that breeding also serves for fruit tree growing by plum orchards manuring. Supplying their families with dairy products, lambs breeding and trading are the economic aims of the local shepherding.